НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Випуск 9

2012
КИЇВ

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЇ: ДОСЛІДНИКИ ТА НАУКОВІ ЦЕНТРИ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Наукова серія з проблем археології та давньої історії

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерійців та скіфів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.
Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы по истории киммерийцев и скифов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел. Издаются новые археологические материалы, разведки по истории археологии и архивные источники.
Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.
This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець
Інститут археології
Національної Академії наук
України

Свідоцтво
про реєстрацію ЗМІ
КВ № 17659-6509Р
від 29.03.2011

Адреса редакції:
Україна, 04210, Київ 210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: korvin@iananu.org.ua

Затверджено до друку
Вченою Радою
Інституту археології
НАН України
18.09.2012, протокол № 7.

Усі матеріали рецензовано

Дизайн обкладинки:
ПАНІКАРСЬКИЙ А. В.
Літературний редактор:
ЧЕРНОВОЛ І. В.
Рисунки:
авторські
Комп'ютерна верстка:
ПАНІКАРСЬКИЙ А. В.

Усі права застережено.
Передрук можливий
зі згоди редакції
та авторів статей

ISSN 2227-4952

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ТОЛОЧКО П. П.
(голова)
академік НАН України

ІВАКІН Г. Ю. (заступник голови)
член-кореспондент НАН України

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О. Г.
(відповідальний секретар)
кандидат історичних наук

ЗАЛІЗНЯК Л. Л.
доктор історичних наук

ОТРОЩЕНКО В. В.
доктор історичних наук

СКОРИЙ С. А.
доктор історичних наук

КРИЖИЦЬКИЙ С. Д.
член-кореспондент НАН України

КОЗАК Д. Н.
доктор історичних наук

МОЦЯ О. П.
член-кореспондент НАН України

© Інститут археології НАН України, 2012

Підписано до друку 21.09.2012. Формат 60 × 84$^{1/8}$.
Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк. арк. 42,1.
Обл.-вид. арк. 43,9. Тираж 300 екз. Зам. № 18.

Друк: ПП «Видавництво «Стародавній Світ»

Свідоцтво про внесення до Держреєстру
суб'єкта видавничої справи
серії ДК № 4035 від 07.04.11

ЗМІСТ

ПРЕДИСЛОВИЕ 7

AD MEMORIAM

CURRICULUM VITAE 8

АЛЕШО О.
Федір Кіндратович Вовк як антропольог 10

НОСІВ Ан.
Проф. Хв.К. Вовк — як етнограф 14

СТЕБНИЦЬКИЙ П.
До біографії проф. Хв.К. Вовка (Волкова) 17

ЧИКАЛЕНКО Л.
Хведір Кіндратович Вовк як передісторик 21

СТАТТІ

БЕГУНОВА В. В.
Из истории археологических исследований на Смядыни в Смоленске 26

БЕССУДНОВ А. А., ЗАХАРОВА Е. Ю.
ЛОИИМК – ЛОИА АН СССР и археологическое изучение
Верхнего Подонья (по результатам исследований В. П. Левенка) 31

БЕССУДНОВ А. Н.
Об эффективности сотрудничества археологов и липецких краеведов
(из архивного наследия В. П. Левенка) 35

БІЛАС Н. М.
Археологічна освіта у Львівському університеті:
здобутки минулого, завдання сьогодення 38

БІЛАС Н. М., ТИМЕЦЬ І. В., ЦЕЛУЙКО О. П.
Сучасний краєзнавчий музей та археологія:
шляхи співпраці та взаємодопомоги 45

БУЙСКИХ С. Б.
А. В. Бураков – исследователь Причерноморских древностей Украины 51

БУЛИК Н. М.
Наукове товариство імені Шевченка та археологічні студії
на Заході України до Першої світової війни 58

БУРДО Н. Б.
Личностный фактор в исследовании проблемы
трипольского домостроительства 68

ВДОВИН А. С., МАКАРОВ Н. П.
Николай Константинович Ауэрбах в студенческие годы (1910—1914 гг.) 78

ВІДЕЙКО М. Ю.
Організаційний експеримент: Трипільська комісія 84

ENEA S.-C.
Romanian prehistoric archaeology, between tradition and innovation 93

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2012
© АВТОРИ СТАТЕЙ, 2012

КИТОВА Л. Ю.
Деятельность учеников Ф.К. Волкова в Сибири: 1920-е гг. 103
КЛЮЧНЄВА І. М.
Археологічні дослідження на Луганщині 20—30 рр. XX ст. 108
КОВАЛЬОВА І. Ф.
Дніпрогесівська археологічна експедиція 1927—1932 рр.. 113
КОЗЛОВСЬКИЙ С. К..
Польські українці і українські поляки у львівській археології
1905—1945 років. 116
КОЛИБЕНКО О. В.
Українська спадщина Гната Стеллецького. 123
КОНТА Р. М.
Федір Вовк та його внесок у розвиток етнології:
сучасна вітчизняна історіографія кінця XX століття. 131
КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ А. О.
Становлення археологічного картографування в Україні
(XIX — початок XX ст.) 135
КУЗЬМИЩЕВ А. Г.
Археологические исследования Э.Р. фон Штерна: Березань, Тира, Петрены . . . 139
ЛАСІНСЬКА М. Ю.
Дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя
науковим загалом Південної України у першій третині XX ст.. 148
ЛИТВИНЕНКО Р. О.
Новобудовна археологія в Донбасі: етапи, дослідники, досягнення 155
ЛОЗНИЦЯ Т. В.
Ходосівський археологічний комплекс як дослідницький осередок 160
ЛЯШКО С. Н.
Археологическая справочная биографистика
как способ научной коммуникации 165
МЕЛЬНИКОВА О. М.
Археологическая журналистика и институциализация археологии
в российской провинции 170
МУЗИЧКО О. Є.
Одеський осередок археологічної педагогіки наприкінці
XIX — 20-х роках XX ст. 177
НАУЛКО В. І.
Епістолярна спадщина Ф.К. Вовка — важливе джерело наукових знань 181
НАУМОВ А. Н., НАУМОВА Т. В.
Археологическое краеведение в тульском крае в 20—30-е гг. XX в. 186
НЕПОМНЯЩИЙ А. А., АКИМЧЕНКОВ В. В.
Из истории археологических исследований крымских музеев в 20-е гг. XX в. . . . 192
НІМЕНКО Н. А.
Археологічні дослідження на Сумщині у контексті становлення
та розвитку Роменського краєзнавчого музею у 20-х роках XX ст. 195
ПАЛИЕНКО С. В.
История археологии в Украине и России: основные тенденции и проблемы . . . 200
ПІЧКУР С. С.
Археологічна освіта в Києві у другій половині XIX — на початку XX століття . . . 208
РАДІЄВСЬКА Т. М.
Археологія у науковому доробку Хведора Вовка, матеріали його досліджень
у зібранні Національного музею історії України 213
RICHARD N.
Volkov in France: Cultural Transfers in Anthropology and
Prehistoric Archaeology at the end of the 19th Century 220
САМОЙЛЕНКО Л. Г.
Создание кафедры археологии и музееведения в Киевском университете 228
СВЯЩЕНКО З. В., СКРИПНИК О. М.
Археологія у вивченні історії Уманщини 235

СЕГЕДА С.П.
Антропологічний доробок Ф. Вовка: сучасний погляд 240
СМИРНОВ А.С.
Письмо князя Долгорукова из Киева
(первые посещения Трои российскими подданными) 245
СОКИРСЬКА В.В.
Внесок Григорія Юхимовича Храбана у розвиток археології України 251
СОХАЦЬКИЙ М.П.
Готфрид Оссовський — дослідник трипільської культури Тернопільщини . . . 257
СТАВИЦЬКА А.В.
Київський археологічний інститут як навчально-наукова корпорація 263
СТАНІЦИНА Г.О.
З історії Наукового архіву Інституту археології НАН України 268
СТАРКОВ В.А.
Федір Вовк та родина Чикаленків:
відносини крізь призму обопільного листування. 277
СТРУКУЛЕНКО А.С.
Новобудовні археологічні експедиції 70—90-х рр. XX ст. та їх внесок
у дослідження давньої історії північностепової Наддніпрянщини 282
ТАРАБУКІН О.О.
Волинський центральний музей — регіональний осередок
вивчення археологічної спадщини Східної Волині (1900—1924 рр.). 287
ТЕСЛЕНКО Д.Л..
Историография археологии: проблема структуры предметного поля 295
ТИХОНОВ И.Л.
Ф.К. Волков в Санкт-Петербурге 302
ТОЛОЧКО Д.В.
Ф. К. Вовк та його наукова школа в сучасній українській історіографії 311
УСАЧУК А.Н.
К истории отечественной археологии: альбом рисунков Н. Е. Макаренко
из фондов Донецкого краеведческого музея 315
ЧАУКИН С.Н.
«Неакадемическая» археология в России 1920—1950-х гг.
Раскопки Л.И. Пимакиным городища дьякова типа «Круглица» 325
ЧЕРНОВОЛ И.В.
История одной командировки: к вопросу о перевозе
научного наследия Ф. Вовка в Украину. 331
ШЕСТАКОВ И.А.
С.А. Локтюшев — исследователь каменного века Среднего Подонцовья
(конец 10-х — начало 40-х годов XX столетия) 337
ЯНЕНКО А.С.
Музейная археология советской Украины
1920-х – первой половины 1930-х гг.: этапы развития 343
ЯСНОВСЬКА Л.В.
Дослідження давньоруських старожитностей Чернігівщини
співробітниками Чернігівського державного музею у 20—30-х рр. XX ст. 351

НАШІ АВТОРИ 357
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ 360

До 165-річчя від дня народження Ф.К. Вовка

ПРЕДИСЛОВИЕ

«Волков бояться — в лес не ходить» — решили мы и отправились в очередное путешествие по запутанным научным, административным и финансовым дебрям. Предлагаемый Вашему вниманию результат этого путешествия — настоящий сборник, посвященный 165-летию со дня рождения Федора Кондратьевича Вовка (Волкова). Пожалуй, советская традиция делать нечто к дате, не лишена смысла — это всегда подведение итогов, необходимость уложиться в определенные сроки и материализация замыслов.

Сборник состоит из двух неравных частей — Ad Memoriam и статей присланных участниками конференции «История археологии: исследователи и научные центры» (Киев, Украина, 25—29 сентября 2012 г.).

В первой части мы разместили Curriculum Vitae Ф.К. Вовка (документ из Научного архива ИА НАН Украины), и четыре прежде неопубликованных текста, написанных учениками Ф.К. Вовка в 1919—1920 годах для Общего собрания естественнонаучной секции Украинского Научного Общества в Киеве, посвященного памяти Ф.К. Вовка (тексты поданы с сохранением особенностей правописания того времени). Рукописные тексты сохранились в Научном архиве ИА НАН Украины и были обнаружены при работе над материалами фонда Ф.К. Вовка. Дата их написания определяется содержанием, а также подтверждается упоминанием этих текстов (и еще одного пока не обнаруженного) в докладной записке А.Г. Алешо общему собранию Украинской академии наук об организации Музея Антропологии и этнологии, датированной 1921 годом. Хотя, статья А.З. Носова, возможно, была впоследствии исправлена, т. к. содержит сведения более позднего времени.

Во второй части сборника размещены статьи участников конференции, поданные в алфавитном порядке. Наши авторы затронули широкий спектр вопросов истории археологии Польши, России, Румынии, Украины, Франции. Среди них выделяются: проблемная статья, посвященная структуре предметного поля историографии археологии, статьи, освещающие вопросы археологической справочной биографистики, взаимодействия современного краеведческого музея и археологии. В сборнике нашли место статьи, отражающие развитие археологического образования на территории Украины середины XIX—XX вв., широко затронута проблематика истории археологических экспедиций, отдельных институций, музейных археологических исследований, археологического регионального краеведения. Представляют значительный интерес работы, посвященные анализу периодических изданий (как современных так и XIX в.), значению археологической журналистики в процессе институциализации археологической науки. Выделяются работы, посвященные жизни и профессиональной деятельности исследователей. Немалая часть статей посвящена творческому пути Ф.К Вовка (Волкова). Также освещены разнообразные аспекты жизни таких археологов как А. Бураков, В. Левенок, К. Зиньковский, В. Маркевич, Н. Ауэрбах, Л. Козловский, К. Гадачек, М. Древко, Ю. Журовский, Л. Чикаленко, Г. Стеллецкий, Э. Штерн, Г. Храбан, Г. Оссовский, Н. Макаренко, Л. Пимакин, Л. Моисеев, И. Бороздин и др.

Тематика работ, опубликованных в сборнике, как собственно и выход его в свет, позволяют с уверенностью сказать, что исследования по историографии/истории археологии приобретают все большее распространение в силу присущей археологической науки саморефлексии.

Выражаем признательность за проделанную работу как замечательному авторскому коллективу сборника так и всем, причастным к его подготовке и публикации.

В.А. Колесникова
С.С. Пичкур,
И.В. Черновол,
А.С. Яненко.

CURRICULUM VITAE *

Ф.К. Волков родился в с. Крячковке Полтавской губ. 5 марта 1847 г. Среднее образование получил в Нежинской гимназии, после чего поступил в 1865 г. в Новороссийский, а затем Киевский Университет по отд. естественных наук физ.-матем. факультета и занимался главным образом ботаникой у проф. Вальца и химией в лаборатории проф. Алексеева, при чем студентом еще напечатал две работы по этим предметам. По окончании и курса состоял около 2-х лет на службе в Киевской Контрольной Палате. В начале 1873 г. участвовал в качестве члена-основателя в учреждении Юго-западного Отд. И. Р. Географического Общества, состоял действительным членом его и сделал несколько научный сообщений, а также составил большую часть «Программы для собирания сведений по этнографии» и принимал участие в производстве однодневной переписи населения г. Киева 2-го марта 1874 года. Осенью того-же года участвовал в III Археологическом Съезде и сделал сообщение об южнорусской орнаментике, напечатанные потом в «Трудах» Съезда. В 1875 и 1876 гг. принимал участие в раскопках проф. В.Б. Антоновича в Киевской и Волынской губ. Выехавши вследствие усилившихся преследований украинскаго движения в 1879 г. заграницу, совершил ряд продолжительных путешествий для этнографическаго и историческаго изследования украинскаго населения Добруджи и ремесленных классов Болгарии, результаты которых были напечатаны (по необходимости под псевдонимами) в Киевских и Петербургских журналах, а затем посетивши, в качестве домашнего учителя, главные города Австрии, Италии, Швейцарии и Франции, старался возможно основательнее ознакомиться с обширными археологическими и этнографическими коллекциями Вены, Рима, Неаполя, Флоренции, Берна, Женевы, Цюриха и наконец Парижа. Поселившись затем в Париже, посвятил свою деятельность, главным образом, многолетним занятиям в области анатомической антропологии, сравнительной этнографии и доисторической археологии, слушая курсы профессоров: L. Manouvrier и Topinard'a по анатомической антропологии, Hervé — по этнологии, A. Hovelacquéa по лингвистике, A. de Mortillet по сравнительной этнографии, Letourneau по социологии, G. de Mortillet по доисторической археологии l'Ecole d'Anthropologie; проф. E.T. по антропологии, Filhol по сравнительной анатомии, A. Gaudry по палеонтологии и St.-Meunier по геологии — в Museum d'Histoire Naturelle. Кроме того занимался специальными изследованиями в лабораториях Le Manouvrier (Ecole des Hautes Etudes), Hamy (Jardin des Plantes) Filhol (там же) Delage'a в Сорбоне, а также в этнографическом Musée de Tracadéro. В 1905 г. по выдержании экзамена и защите диссертации («Variations squelettiques du pied chez les Primates et dans les races humaines») был удостоен Faculté des Sciences Парижского Университета степени доктора естественных наук (docteur des sciences). Затем в 1900 г. участвовал в организации археологического отдела Всемирной Выставки и прочел несколько лекций в международной Ecole de l'Exposition. С 1901 по 1905 г. по приглашению учредителей Русской Высшей Школы в Париже И.И. Мечникова и М.М. Ковалевского, преподавал в этом учреждении соматическую антропологию, доисторическую археологию и этнографию. Переселившись затем в конце 1905 г. в Петербург, в течение 1906 г. читал лекции по антропологическим наукам

* [НА ИА НАНУ, ф.1, В/429г]

в Высшей Школе П.Ф. Лесгафта, а с 1 января 1907 г. состоял приват-доцентом по кафедре Географии и этнографии в Петербургском Университете, читая по 4 час. в неделю обязательный для студентов курс анатомической антропологии ежегодно и рекомендованные курсы доисторической археологии и сравнительной этнографии через год и ведя при этом практические занятия по остеометрии и по измерениям на живом человеке. Заботясь о приобретении набора инструментов и составлении учебных коллекций, в течении 10-ти лет своего преподавания, успел снабдить кабинет, кроме большого уже количества измерительных приборов парижской работы, между которыми есть уже сложные и дорогие инструменты, как тропометр Брока и стереограф, построенный по его же системе и под наблюдением проф. Мануврие Парижским заведением Boulitte, для преподавания доисторической антропологии отчасти собрана, отчасти же приобретена покупкой большая коллекция доисторических древностей и муляжей (между прочим из ателье Музея St Gerrmain en Laye); для занятий по анатомической антропологии приобретена небольшая коллекция скелетов и черепов антропоидных обезьян, а также сделан подбор аномалий черепа и приготовлена коллекция таблиц рисунков для лекций; для преподавания этнографии составлена также небольшая коллекция, основанием которой послужила серия предметов, собранных самим преподавателем. С 1-го января 1907 г. Ф.К. Волков состоит хранителем Этнографического Отдела Русск. Музея Александра III и в этом звании, кроме приготовления своего раиона к открытию, совершил в течении 5-и лет несколько больших этнографических поездок, главным образом в пределах Австро-Венгрии, где им были произведены подробные этнографическия и антропометрическия изследования украинскаго населения В. Галиции, Буковины и Угорской Руси и была собрана весьма обширная коллекция этнографических предметов и сделано множество фотографических снимков для Музея Александра III. Начиная с 1909 г. им, с некоторыми из его слушателей ведется и до сих пор еще неоконченная раскопка большой палеолитической стоянки в с. Мизине Черниговской губ., уже давшая богатейшие результаты, далеко оставившие за собою все что было найдено в русских стоянках этой эпохи, кроме того было сделано еще несколько менее значительных раскопок. Из его слушателей, оставленных при Университете С.И. Руденко выдержал магистерский экзамен и уже напечатал диссертацию, Д.А Золотарев с успехом окончил магистерское испытание, С.Н. Теплоухов приступает к магистерскому экзамену в Казани, П.П. Ефименко состоит помощником хранителя Московского Исторического Музея и два бывших слушателя состоят при Музее Александра III.

Ф.К. Волков состоит членом ученых обществ: Русскаго Географическаго, Русскаго Антропологическаго и Общества Землевладения — в Петербурге, Общества Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии в Москве, Наукового Товариства в Киеве, Société d'Anthropologie de Paris, Société Préhistorique de France, Société des Traditions popoulaires и Société des Excursions scientifiques в Париже, Narodopisnoj Spalečnosti českoslovanskeý в Праге, Наукового Тов. им. Шевченка во Львове, состоит в течении двух уже трехлетий Председателем, а в последнее время и почетным членом Русскаго Антропологическаго Общества, Товарищем Председателя Общества Землевладения, Председателем нескольких комиссий в отдел. Этнографии Географическаго Общества и пр. В течение около 10-ти лет был членом редакции L'Anthropologie в Париже, был редактором «Матеріалів до Українсько-руської Етнольогії» во Львове и «Материалов по Этнографии России» издав. Этнографическим Отделом Русскаго Музея Александра III.

Постановлением Совета Петроградск. Универс. в заседании 25 сентября 1917 г. утвержден согласно представлению факультета в должности доцента по кафедре Географии и антропологии.

Постановленим Физ.-матем. факультета в заседании 27 октября 1917 г. представлен для утверждения Советом в ученой степени доктора Географии и Этнографии honoris causa.

30 декабря 1917 года выбран доктором Географии и Этнографии honoris causa.

31 октября 1917 г. Киевским университетом св. Владимира избран профессором на кафедру Географии и Антропологии.

О. Алешо

ФЕДІР КІНДРАТОВИЧ ВОВК ЯК АНТРОПОЛЬОГ

Доклад виголошений на загальних зборах природничої секції Українського Наукового Товариства в Києві, присвячених памяти Хведора Кіндратовича Вовка.

Мені випала честь доповісти шановним зборам про діяльність та значіння Хведора Кіндратовича як антропольога. Я не ставлю собі завдання з'ясувати еволюцію світогляду та поступовий розвиток наукової думки покійного. Се, почасти зроблено попереднім докладчиком добр. Л.Є. Чикаленком, котрий змалював постать Хведора Кіндратовича як ученого-доісторика (доісторичної антропольогії). Цікаво було б простежити розвиток наукової думки хоча б в сфері чистої антропольогії. Се навіть необхідно зробити, але ж, нажаль, у мене немає відповідних матеріалів для сього. Одже я спробую тільки накреслити, і то в загальних рисах, визначну постать покійного як антропольога.

В особі Хведора Кіндратовича европейська наука втратила одного з видатніших учених, а українська — першого українського антропольога, глибокого та талановитого дослідувача рідного народу, озброєного знаттям та методою, що витворила західно-европейська наука.

Але ж не тільки науковою західно-европейською школою відзначається покійний від інших учених Европейського Сходу, настільки оригінальна і талановита його вдача, що перед тим як перейти до безпосереднього розгляду наукової діяльности Хведора Кіндратовича, конечно потрібно сказати декілька слів про найголовніші особливості його інтелекту. Гострий та ясний розум, критицизм як найкраще сприяють розвиткові позитивізму, що характеризує світогляд покійного й проходить через все його життє та наукову діяльність. Нахил до позитивізму ми бачимо з самого початку наукового життя Хведора Кіндратовича, коли він купчить свої інтереси на природничих науках а найбільше на хемії до якої належить його перша науково друкована праця. Студіювання хемії, можно гадати, й дало Хведору Кіндратовичу тонкий та точний аналіз, що характеризує всі його наукові роботи. Широка та жива натура покійного не могла обмежити свої інтереси рамцями чисто природничих наук, Хведір Кіндратович (як громадський діяч) цікавиться ще соціальними науками а найбільше дисциплінами які досліджують народнє життє, цікавится він безпосередньо українським народнім життєм та побутом. В сий сфері інтерси його сягають дуже глибоко — Хведір Кіндратович друкує цілу низку робот по ріжним царинам етнографії. Досліджуючи народнє життє, покійний і тут лишається природничником як по своєму світогляду так і по науковій методі. Цілком зрозуміло, що він, як природник мусів логічно дійти до студіювання фізичного типу людности а разом й людського організму — як більш тривкого, коли можна сказати позитивного природничого матеріалу. Справді коли доля закинула покійного до Парижу, сього центру — всесвітньої лабораторії антропольогічних наук, він весь віддається науковим студіям в сій сфері. Слухаючи курси по етнографії, доісторії, соціології та іншим наукам, що досліджують життє людности, Хведір Кіндратович, найбільше сил та енергії віддає студіюванню анатомічної антропольогії та зв'язаним з нею біологічним наукам, як порівнюючій анатомії, ембріології та іншим.

Чисто природничий характер, точна мета, ясно зазначені межі та завдання антропольогії французької школи, цілком відповідають

позитивізму, ясному та критичному розумові покійного. Антропольогія тут розуміється як природнича історія людини; студіюючи фізичні прикмети людности, людський організм взагалі та його еволюцію вона, таким чином являється чисто біологічною наукою. Студіюваннє антропольогії витворило з Хведора Кіндратовича природника-еволюціоніста, котрий на всі явища життя дивиться через призму еволюції. Еволюція для нього являється не гіпотезою або теорією, се непорушний закон живої природи, якому однаково підлягає як організм так й все життя організму. Яскравий доказ правдивости еволюціонізму дав сам Хведір Кіндратович в своїй роботі про ступню «Variations squelettiques du pied chez les Primates et dans les races humaines». Ся класична праця по порівнюючий анатомії уявляє з себе капітальний внесок й до скарбниці антропольогічних наук, тому починаючи нарис наукової діяльности в сій сфері, розглянемо її як першу велику наукову студію Хведора Кіндратовича по анатомічній антропольогії більш докладно. В передмові покійний пише, що ся робота є наслідок студій його на протязі багатьох літ де він використовувал весь матеріял, який знайшовся в Парижі, про приматів взагалі, а зокрема по антропоїдним мавпам та примітивним расам. З характерною для нього обережністю, Хведір Кіндратович дає не багато висновків, але всі вони мають велику вагу і надзвичайно ґрунтовні. Поминаючи де яки зупинимося на найнаголовніших. Звязавши, послідовними формами ступни, людність через антропоїдив з нижчими приматами та іншими звірятами, Хведір Кіндратович разом з сим з'ясовує еволюцію ступні людських рас в межах людности. «Скелет людської ступні (людських рас)», пише він «має багато ясних слідів пристусовання (ступні) до лазання яке мало бути попереднім перед ходою на ногах». Шо до людської ступні: «Взагалі етнічні особливості скелета ступні дають послідові форми розвитку; од ступні криво поставленої та плискуватої (примітивні раси) — до рівної та сводчатої (європейці)». З'ясувавши еволюцію ступні Хведір Кіндратович довів необхідність студіювання її, як однієї з важних антропольогічних відзнак. Конкретним наслідком сього являється внесення в систему помірів живої людини — мірання довжини та широкости і інші поміри ступні. Показчиком форми ступні приймається встановлений Хведором Кіндратовичем index — відношення широкости ступні до довжини її та інші пропорції. Таким чином, розглядаючи сю роботу, шо до її наукової вартості, мусимо констатувати, що тут Хведір Кіндратович являється визначним західноевропейськми ученим й стає поруч з такими французськими антропольогами як Мануврiє, Мортільє та інші.

Перебуваючи в Парижі Хведір Кіндратович не пориває зв'язків з Україною, навпаки він й в сфері антропольогії всі свої сили та наукове знаття мріє приложити на рідній ниві. Покійний цікавиться антропольогією українського племени, а разом й словян взагалі; пробує з'ясувати місце як перших так і других серед інших племен та рас. Не маючи змоги підійти до безпосереднього студіювання, Хведір Кіндратович уважно слідкує за літературою та і сам містить в французьких антропольогічних журналах статті, замітки, рецензії по антропольогії українців (Можна гадати, що погляди визначних французьких вчених, як напр. Денікера, що до фізичного типу українців та, почасти, й словян складалися не без участи покійного). Тільки з 1903 року небіжчик має спроможність почати дослідженнє фізичного типу українців. На протязі од 1903 по 1906 рік (в літку) Хведором Кіндратовичем переводяться антропометричні поміри українського населення Галичини, Буковини та Угорщини.

Аналіз сього (нового) досить численного матеріалу дозволяє Хведору Кіндратовичу перш всього більш докладно вияснити, бодай в головних антропольогічних рисах, фізичний тип українців, по друге зазначити певне місце українців серед інших словян. В своїй роботі надрукованій в Записках Львівського Наукового Товариства Хведір Кіндратович рішучо приєднує українців до західних (виключаючи поляків) та південно-західних словян, а гуцулів визнає найбільш чистими українцями котрі ясною брахіцефалією, високим зростом (вище 1700), темною пігментацією як волося так й очей, та іншими антропольогічними рисами, «звязують між собою східно-українськи групи з південними словянами». Сі висновки безпосередньо стосуються до західних українців, хоча в загальних рисах можна було б поширити їх і на все українське плем'я. Але ж Хведора Кіндратовича не задовольняють наслідки своєї праці й він прагне дослідити український тип на більш широкому матеріялові який би захопив територію й Придніпрянської України.

В 1907 році, коли Хведір Кіндратович повернувшися з закордону розпочинає наукову працю в Петербурзі, з'являється можливість для нього перевести пляномірне дослідження України. Читаючи курс анатомічної антропольогії, доісторії (доісторичної антропольогії), та етнографії, покійний гуртує антропольогічну школу з своїх слухачів-студентів Петербурзького університету. Дякуючи тому що учні, які складають сю школу в більшості українці — вдалося на протязі кількох літ переміряти біля 5000 українців, при чому поміри їх захопили всю теріторію України. На основі сього матеріялу, Федір Кіндратович гадав видати антропольогічну мапу України.

В антропольогічній ляборaторії Петербурзького Університету, під керуваннєм Хведора Кіндратовича його учнями проводиться наукове обробленнє антропометричних матеріялів.

Робота по підготовці матеріялу до мапи була закінчена але ж політичні події не дали змоги видрукувати мапу, не довелося Хведору Кіндратовичу довести видання її до кінця й пізніше. Використав Хведір Кіндратович сей матеріал тільки за для своєї статті, шо була надрукована в II-му томі енціклопедії «Украинскій Народ в его прошлом и настоящем. (Антропологическіе особенности украинского населенія)». Аналіз сих помірів переконав Хведора Кіндратовича в правдивості його міркувань (що до фізичного типу українців) які він висловив в попередній розвідці про західних українців, багато виникло нового. Перш всього виявилося що українське племя, по головнішим антропольогічним рисам, має більш або менш одноманітний та суцільний тип, а коли ж і спостерігаємо відміни від сього типу, то тільки на окраїнах Української території, й сі відміни є наслідок домінування елементів суміжних етнічних груп, домішок якіх мали місце в новітні часи. Виключається можливість того, щоб українське племя з давних часів, так сказати первородне або стародревнє, мало складний ріжнородний етнічний тип. Ще більш упевняється Хведір Кіндратович в тім, що українці стоять найближче до південних та західних (виключаючи поляків) слов'ян — і, таким чином, належать до адріятичної або динарської, по поглядам французьких антропольогів, раси. В порівнянню з іншими — північними слов'янами (білорусами та великорусами) українське племя заховало багато древніх рис фізичного типу словян себ то: брахіцефалію, високорослість, темну пігментацію волосся та очей та інше. Білоруси ж та великоруси, вбіраючи до себе багато чужеродніх етнічно елементив (переважно фінських племен), значно відмінили свій стародревній тип й зараз характеризуються комплексом таких антропольогічних відзнак або рис як субрахицефалія а то навіть і мезоцефалія, яснішю кольорацією волосся та очей (волоссям в більшості русявим, ясними очима), вищесереднім а то в большости середнім зростом та иншими рисами. Сі висліди йшли в розріз з тими поглядами які панували серед російських вчених й викликали серед останніх цілу бурю незадоволення. Виходило що великороси не є характерний тип словянської раси, навпаки чисто словянського заховалося у них дуже мало, далі, шо до українського племени то воно дає, в загальних рисах, суцільний антропольогічний тип, і се племя треба рахувати більш слов'янським й ближчим до західних та полудневих словян ніж до північних себ то великоросіян. Але ж висновки Хведора Кіндратовича грунтувалися на зовсім новому та великому матеріялові, найголовніше однородному (всі поміри переводилися по системі Брока, значно доповненій яка між іншим була принята на останньому міжнародному конгресі антропольогів в Женеві), між тим як дослідження великоруського племени в таких розмірах не переводилося. Можно ще зазначити, що послідуючи систематичні обслідування окремих російських антропольогів як напр. Д.А. Золотарьова показали, що в відношенню до великорусів певної території, приходиться констатувати ріжньородність та неодноманітність антропольогічного складу населення (Такої ріжнородности у великоросів можно сподіватися, приймаючи на увагу велику кількість домінування різних фінських племен, й для всієї території Московії). Сі поміри українського населення являються в історії науки єдиним пляномірним дослідженням, переведенним в таких широких розмірах, одного з словянських племен; вони ясно показали необхідність такого ж пляномірного дослідження й инших словян. Хведір Кіндратович подає ініціятиву такого обслідування. В Записках Російської Академії Наук за 1912 рік він містить статтю про організацію досліджування словян взагалі. Але ж становище антропольогії в бувшій Російській Державі не дало змоги перевести хоч частину тих проектів та плянів, що намічає покійний.

Закінчуючи нарис наукової діяльности Хведора Кіндратовича неможно поминути ще однієї характерної риси його наукової вдачі. Небіжник ніколи не був чисто кабінетним вченим, в його особі ми бачимо борця, котрий по всяк час дбає про інтереси науки, завзято їх обстоює. Нагадаю тільки то обурення та суворе осудженнє «варварського поводження» (як він називав) де кого з російських вчених з дорогоцінними останками людських та звірячих кісток, — обурення поводженням легковажних «археологів», які геть викидали кістки при раскопках. Коли в 1915 році Російське Міністерством Освіти намічає реформу університетів Хведір Кіндратович містить в «Ежегоднике Русского Антропологического Общества при С-Петербургском Университеті» статтю (Антропологія и ея преподаваніе в Унивеситетах) в який висуває необхідність окремої катедри по антропольогії найменше з трьома спеціяльними курсами: по анатомічній антропольогії, доісторії (доістор. антропол.) та етнографії. При катедрі повинні існувати спеціяльні кабінети та ляборатoрії пристусовані до наукових студій, які б разом складали антропольогічний інститут. Відбитки сієї статті він подає до Міністерства Освіти, вживає ще инших заходів але на жаль вони не мають реальних наслідків, позаяк Хведір Кіндратович один тільки виступає в оборону науки, — російські антропольоги не підтримують покійного. Поруч з боротьбою за кращу долю своєї науки, Хведір Кіндратович й при кепських обставинах Російського життя, шо до антропольогії встигає багато збудувати й залишити після себе дорогоцінну наукову спадщину. Читаючи курс в Петербурзькому Університеті, небіжчик, на мізерні кошти що асигнуються там на антропольогію, збірає по антропольогії та етнографії невеликий але надзвичайно коштовний з

науково-педагогічного боку музей, обрехтовує лябораторію комплексами різного антропольогічного струменту та приладдя. Найголовніше значіннє для науки має жива лабораторія — антропольогічна школа, шо Хведір Кіндратович згуртував біля себе. Мало того, що він передав цій школі своє знаттє методу західноеврпейської науки — Хведор Кіндратович вселив в своїх учнів щиру любов до науки. Як природник, небіжчик виховує обережність в висновках, суворе бореться з безпідставними вигадками, без пощади критикує роботи своїх учнів. Але ж поруч з сим він не пригнічує своїм авторитетом та науковою ерудіцією, навпаки всіма силами розвиває ініціативу, доручаючи учням відповідальні роботи. Коли хто з них вагався, Хведір Кіндратович говорив: «Робіть аналіз, зробіть свої висновки а тоді подивитесь що про се говорять инші. На авторитети не важайте, не приймайте ні одної думки без критики». Крім суворої наукової школи, багато щирої любові лишається у небіжчика до своїх учнів, з котрими звязує його не тільки спільність інтересів в науковій сфері, а ще любов до рідного краю. Для своїх учнів Хведір Кіндратович був не тільки авторитетним учителем та визначним українським діячем — він був старшим високоповажаним та щиро любимим приятелем, до якого всі вони сходилися за порадою в тяжких обставинах життя, для розвязання не тільки складних наукових але ж й питань свого особистого життя. На все життя залишаться у кожного з учнів світлі, найкращі спогади про велику постать свого учителя.

* * *

Непоправну втрату понесла українська наука в особі Хведора Кіндратовича, залишилась після нього велика наукова спадщина, наш обов'язок зберігти її якнайкраще і закінчити то, чого не дало життє закінчити небіжчику. Своє власне наукове майно — книгозбірню та матеріали по антропольогії, етнографії та доісторії, все, що було зібрано на протязі всього життя передав він українським науковим інституціям. По постанові ввірників (душоприкащиків) все се передається Українській Академії Наук, як основа майбутнього Антропольогічного інституту Академії. Але ж крім сього, ще инші матеріяли залишилися в антропольогічній лябораторії Петербурзького університету. Се поміри — антропольогічні матеріали українського населення. Наукове Товариство, як всеукраїнська наукова інституція, повинно подбати про повернення сих матеріялів на Вкраїну. Се легко зробити, знявши з них копії. Ще раз прошу шановні збори вибачити мені сей коротенький та неповний доклад. Коли вдалося хоча скільки небудь, накреслити в загальних рисах визначну постать Хведора Кіндратовича Вовка — я виконав своє завдання.

12 січня 1919 року

Ан. Носів

ПРОФ. ХВ.К. ВОВК — ЯК ЕТНОГРАФ

Становище наукової праці на Україні взагалі було досить прикре аж до революційного часу, коли Україна здобула собі право на самостійне життя й розвиток своїх внутрішніх сил, своєї культури й наукового дослідування минулого та сучасного життя рідного народу. Загальне політичне становище України й місце, яке вона займала до недавнього часу серед культурного світу, не давали змоги найвидатнійшим діячам нашого громадського та культурного життя вільно працювати на користь України. Наукове життя мусило теж або замерти, або припинитися, а в кращому разі десь тихесенько знаходити собі притулок і можливість для свого розвитка.

Все ж таки, не дивлячись на всі обставини українського життя, наукові досліди України не загинули. Між ними етнографія знайшла собі місце, як наука, котра найближче торкається народного життя, студіюючи його матеріяльний та духовний побут.

Досить згадати наших визначних діячів: Костомарова, Куліша, Маркевича, Чубінського, Антоновича, Драгоманова, Русова, Потебню, Ефіменкову, Сумцова, Багалія й багато иньших, щоб побачити, що етнографія з давніх часів звертала на себе увагу відомих українських вчених. Але вони здебільшого займалися однією частиною етнографії — фолькльором, майже не торкаючи матеріяльного побуту життя народу.

Маємо декілька дослідувачів, котрі прилучали до фолькльору й народній побут, обряд і таке иньше, але всеж таки вони більше зупинялись на першому, ніж на останнему, й тільки проф. Хведір Кондратович Вовк, цей невтомний діяч на науковій ниві, почав дивитися на етнографію в ширшому розумінні цього слова, ставлючи за головне побутову сторону життя людности на зразок західноевропейських вчених, і дивлячись на фолькльор тільки, як на окремну галузь етнографії. Цим проф. Вовк і етнографію українського народу прилучив до стану европейської науки, і сміло можемо його рахувати дійсним піоніром української етнографії.

Життя, побут, звичаї, обряди, думки, пісні та иньше українського народу починають цікавити Хв.К. Вовка ще з молодих літ, і бачимо, що вже в 70-х роках він бере участь в роботі Київського Відділу Географічного Товариства, роблячись його визначним співробітником. З цього часу й починається слід наукової етнографічної праці незабутнього небіжчика, котру він не кидав до самих остатніх часів свого досить трудного життя.

Ми не ставимо собі завданням зазначити тут повне значіння проф. Вовка, як етнографа, це можливо буде зробити тільки після того, як буде опрацьована в частині, що нас цікавить, спадщина покійного, що зібрана у Кабінеті Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка при Українській Академії Наук, увесь той чисельний ще недрукований етнографічний матеріял, котрий він не встиг обробити й надрукувати, котрий залишився в рукописному стані в численних замітках про власні його досліди та наукові міркування. Ми хочемо тільки згадати в загальних рисах де що з наукових праць Вовка, що належе до етнографії українського та иньших народів.

Ще в 70-х роках Вовк складає й друкує в виданнях Київського Відділу Географічного Товариства та иньших програму для збірання матеріялу по етнографії, виголошує народні назви рослин, пише про значіння ярмарок на

селі, про характерні риси українського орнаменту та иньше.

Але за цей час загальні обставини політичного життя значно міняються, й Хв.К. Вовк примушений покинути Україну, як і инші українські діячі, подався за кордон. На деякий час він зупиняється в Румунії, збіраючи етнографічний матеріял, їде на Дунай, в Добруджу, Болгарію й иньші міста західної Европи, роблючи свої наукові досліди, та пишучи численні замітки по окремих галузях побутової етнографії та фолькльору, котрі після служили йому цінним матеріялом для наукових праць і викладання лекцій по етнографії.

Потім Хв.К. Вовк їде в Паріж, де на довгий час свого життя віддається науковим працям.

За цей період Вовк друкує у французьких та инших виданнях свої етнографічні праці про Задунайську Січ, колонії в Добруджі, українське рибальство в Добруджі, пише про обряди та звичаї весільні на Україні, Болгарії та у инших словян, пише про народні оповідання, про вогонь з кременя та грім на Україні, про санки у похоронних обрядах на Україні, де що з українського фолькльору, пише про людські жертви в Великоросії, писанки у Франції, амулети кримських татар. Багато ще чого писав Вовк по етнографічним питанням за часи перебування за кордоном, але всього тут тепер ще не перелічиш; приходиться обмежитись друкованими працями, не торкаючи поки що його сирого матеріялу, ще не розробленого.

Зазначемо ще тільки, що, коли було запрохано Хв.К. Вовка до Львова, вже як відомого вченого, він пише в етнографічних виданнях Наукового Товариства імені Шевченка у Львові, наїздом там читає лекції, редагує «Матеріяли до українсько-руської етнології» й висловлює свій погляд на тогочасний стан та новіші завдання української етнольогії.

За весь цей довгий тридцятилітній час закордонного життя Хв.К. Вовк здобув собі признаннє й славу відомого західно-европейського вченого з великим досвідом та широким знаттям етнографії народів, їх побуту, звичаїв і таке инше, головним чином, етнографії українського й взагалі славянських народів. Коли в Петербурзі почав упорядковуватися Етнографічний Музей, як частина б. Музею Олександра III (маючого тепер назву «Русского Музея»), в якому бракувало фаховця по південним та західним частинам Росії, дякуючи заходам відомого етнографа Клеменца (тодішнього директора Музею), викликано було з закордону Хв.К. Вовка й доручено йому цю галузь Музею.

Кілька літ працював він в Музею, збіраючи етнографічний побутовий матеріял головно український та південних славян, а потім і других західних славян. Ідея належности українців до групи південних словян з спільною з ними культурою (т.з. «адріятична раса») завжди мала для нього значну вагу, і він старався, порівнюючи, показати це на побутових зразках цих народів.

Збірати музейський матеріял Хв.К. Вовк або сам їздив, або значно помогав своїми порадами та великим знаттям тим, кому Музей доручав збірати цей матеріял.

Наслідком такої Вовкової праці Росія має перший Етнографічний Музей словян по кількості зібраних народніх річей, особливо українських, і тому, що вони сістематично подібрані та виставлені для оглядання по окремих питаннях побутового життя народів. Музей цей, дякуючи Хв.К. Вовку, має багато цінних колекцій народньої одежі, побутового знаряддя, народніх виробів, колекції керамічні та по склу й багато ще инших. Зібрано остільки багато річей й частинами так сістематично, що, разглядаючи їх, більш менше одержується повний малюнок життя, особливо українського народу, як в бувшої Росії, так і в закордонній Україні.

Що належить да инших словян, то вони зібрані далеко не так повно, бо цьому шкодили умови збірання за кордоном та инші причини, але все ж таки пощастило зібрати де що по етнографічним питанням білорусів, сербів, болгар, чехів, поляків і инших.

Коли приходилось зустрічатися з Хв.К. Вовком в його музейному районі, то, розглядаючи разом з ним і балакаючи про етнографію українського народу, бувало почуваєш з яким щирим інтересом відносився він до кожної дрібненької на погляд речі, але маючої в життю народа своє особливе значіння, і завжди починав він шукати чогось для порівняння у других народів із зібраного в Музею, або починав згадувати що таке, або подібне, істнує у таких то народів особливо ж у південних словян; іноді дуже жалкував Хведір Кондратович, що приходиться упорядковувати Музей етнографії, між иншим і українського народу, далеко від України, та що тогочасний уряд робить неможливим все зробити, як хотілося б, згідно з його загальним досвідом та знаттям.

На великий жаль, Хведір Кондратович не дожив до часу відкриття Руського Музею, а разом і часу — коли зібраним їм матеріялом громадянство з подякою почало би користуватися.

З наукових праць Хв.К. Вовка по етнографії за часи пребування в Петербурзі, окрім своєї роботи в Музеї, можемо поки що зазначити те, що він пише про старовинні церкви на Волині, про етнографічні колекції з бувших російсько-американських колоній, складає програму збірання матеріялів про весілля у великоросів та інородців східної Росії, пише про наукові праці П.П. Чубінського та проф. Сумцова, про українські закрутки і инше. Особливо ж цінну за ці часи маємо працю Хв.К. Вовка по етнографії українців , надруковану в виданні «Украинский народ в его прошлом и настоящем». Се була визначна праця Вовка, в котрій він популярно висловив свої погляди на походження українського

народу й на зближеннє його з південними та західними словянами, в той же час він почав писати другу велику працю по етнографії України на українській мові, де мав думку докладніше розібрати й освітлити це питання, але, на жаль, скінчити таку працю він не встиг.

І як остання його етнографічна праця — можна зазначити статтю про словян, де в загальних рисах Хв.К. Вовк висловив свої погляди на сліди впливу старої середьземноморської культури, особливо давніх грецьких та рімських колоній, на словян, і на існуючі спільні етнографічні риси у словян взагалі.

Окрім згаданого тут, Вовк за цей час редагує видання Етнографичного Відділу Музея Олександра III — «Матеріялы по етнографіи Россіи», I і II т.

Згадуючи етнографічну працю Хв.К. Вовка після його приїзду з закордону, треба зазначити, що крім праці в «Русскому Музею», він бере участь в загальній етнографічній роботі Географичного Товариства в Петербурзі; починає підготовчу працю для складання етнографічної мапи народів, бувшої Росії, для чого заснована при Російській Академії Наук «комиссія по изученію племенного состава населенія Россіи»; окрім цього, він був головою «Русскаго Антропологическаго Общества при Петроградском Университете», в діяльности й засіданнях котрого Вовк завжди брав широку участь докладами або оповідаючи між иншим про всі новини в антропологічній й етнографічній науках і виступаючи діяльним промовцем в дебатах, котрі провадились після антропологічних та етнографічних докладів.

Не можна не зупинитися ще на одній визначній стороні послуг небіжчика на етнографічному ґрунті — це викладання ним лекцій по етнографії в Петербурському Університеті.

Невеликий гурток слухачів на 16 лінії Вас. Остр., щирий відношенням до свого любого вчителя проф. Вовка, завжди був осередком наукових етнографічних студіювань й міркувань під його цінним керуванням. Професор Вовк читав курс порівнюючої етнографії, надаючи особливу увагу українській етнографії й порівнюючи її з етнографією инших народів. На ці лекції він приносив свої картки-замітки більшою частиною з власного подорожування, а іноді виписаних із дослідів кого иншого з етнографів. Сі картки є спадщина небіжчика великої наукової ваги, бо по ним можливо довідатися більш менш про все, що знав сам небіжчик, чим цікавився в цій науковій галузі його фаху й як дивився він на те, чи инше питання етнографічного життя народів. Тому коли в який час весь його науковий матеріял буде сістематично розібраний і приведений до ладу, тоді тільки громадянство дійсно пізнає Вовка й виявиться вся його надзвичайна постать, мудрість та значіння як визначного вченого західно-европейської школи по всім галузям його наукового фаху, а з окрема по етнографії.

Із усього, що тут в загальних рисах сказано, бачимо невтомну працю проф. Вовка по розвитку погляду на етнографію як науку в широкому розумінню, бачимо освітлення побутового життя українського народу науковим етнографічним досліджуванням і старання проводити ідею зближення українців з південними славянами по спільним етнографічним рисам цих народів (останнє він підкреслював і в своїх антропологічних працях).

Тепер, коли Україна вийшла на шлях вільного культурного й наукового життя, смерть Хведора Кондратовича Вовка визначного представника й праводаря ідей західно-европейської наукової школи — це тяжка болюча втрата для громадянства й української науки взагалі.

П. Стебницький

ДО БІОГРАФІЇ ПРОФ. ХВ.К. ВОВКА (ВОЛКОВА)

Поважна постать покійного професора Вовка виразно відзначається серед численного гуртку громадських і наукових діячів України. Один з найстаріших членів Київської «Старої Громади», представник генерації «семидесятників» української інтелігенції, що вперше зв'язала свою національно-культурну програму з висновками европейської політичної думки і соціальної науки, політичний емігрант, нарешті вчений, що заслужив признання европейських фахівців і дійшов до вершин наукової ієрархії, — Хв.К. Вовк безперечно вартий широкого освітлення його складної біографії, громадської праці, національного значення і наукових заслуг. Такого освітлення треба ждати від його ровесників — старих київських громадян та від його учнів, молодих українських вчених, що оточували проф. Вовка в останні 10 літ його життя, і були йому найблизшими людьми по світогляду і спільним інтересам.

Я з свого боку, для цих перших громадських зборів, присвячених пошані пам'яти проф. Вовка, можу подати лиш де-який уривковий біографічний матеріал та короткий нарис останнього петроградського періоду життя небіжчика.

Загальну схему свого життєпису склав сам Хв. К. незадовго до смерті в curiculum vitae, яке він виготовив для Київського університету з приводу своєї кандідатури на професорську катедру. З цим цікавим документом, в якім зазначені всі головні факти з життя й наукової діяльности покійного я перш за все і познайомлю шановні збори.

Хв.К. Волков народився в Крячковці на Полтавщині, 5 березня 1847 р. Середню освіту він одержав в Ніжинській гімназії, після того в 1865 р. вступив у Новоросійський, а далі в Київський університет по природничому відділу фізико-математичного факультету. Працював він переважно по ботаніці у проф. Вальца та по хімії в лабораторії проф. Алексієва; ще студентом він надрукував дві праці по цим наукам. Скінчивши курс служив коло 2-х років у Київській Контрольній палаті. В початку 1873 р. брав участь, як член-основатель, в організації Південно-західного відділу Імп. Росс. Географічного Товариства, був його дійсним членом, зробив кілька наукових докладів, склав більшу частину «Програми для зберігання відомостей по етнографії», працював при одноденному перепису Києва 2 березня 1874 р. В-осені того-ж року брав участь в III Археологічнім з'їзді, зробив доклад про південноруську орнаментику, надрукований потім в «Трудах» з'їзду. В 1875—1876 рр. брав участь в розкопках проф. В.Б. Антоновича в Київщині і на Волині.

В 1879 р. через збільшення утисків проти українського руху, виїхав за кордон. В довгих подорожах робив етнографічні і історичні досліди над українською людністю Добруджи та ремісництвом Болгарії, які видруковав в Київських та Петербурських журналах за псевдонімами. Далі, одвідуючи в становищі домашнього вчителя, головні міста Австрії, Італії, Швейцарії та Франції, пильно студіював над великими археологічними та етнографічними колекціями Відня, Риму, Неаполю, Флоренції, Берна, Женеви, Цюриху й нарешті Парижу.

Оселившись після того в Парижі, він віддав свою увагу головним чином довголітньому студіюванню анатомічної антропології, дорівнюючій етнографії та доісторичній археології, слухаючи лекції видатних професорів та

займаючись спеціяльними дослідами в лабораторіях. Видержавши іспит і оборонивши дисертацію (Variations squelettiques du pied chez les Primates et dans les races humaines) дістав степень доктора природничих наук.

В 1900 р. ХвК. Вовк брав участь в організації археологічного відділу Всесвітньої виставки і читав лекції в міжнародній школі на виставці. З 1901 по 1905 рік викладав соматичну антропологію, доісторичну археологію і етнографію в Російській вищій школі, організованій в Парижі Мечніковим та Ковалевським.

В кінці 1905 р., — коли в Росії настали вільніші часи — Хв.К. було дозволено повернутися до Росії. Оселився він в Петрограді, де зазвичай найлегше було знайти грунт для наукової праці по його фаху. Взявшись за улаштовання етнографічного відділу Музею імп. Олександра III, Хв.К. разом з тим читав лекції по антропологічним наукам в Вищій школі Лесгарта, а з 1907 р. зайняв приват-доцентуру по кафедрі Географії та Етнографії в університеті, читаючи анатомічну антропологію, доісторичну археологію, порівнюючу етнографію та ведучи практичні студії по остеометрії і помірам на живій людині. За 10 літ профессорування він опорядив свій кабінет потрібним знаряддям і струментом, зібрав великі колекції доісторичної стародавности, муляжів, скелетів, черепів, етнографічного матеріалу.

З того ж 1907 р. Хв.К. призначено хранителем етнографічного відділу музею Олександра III. На цій посаді він відбув кілька великих етнографічних подорожів, переважно по Австро-Угорщині, де робив детальні етнографічні і антропометричні досліди над українською людністю і зібрав велику колекцію етнографічного матеріалу та фотографічних знімків.

З 1909 р. за допомогою кількох своїх слухачів, розпочав нескінчену ще й досі роскопку великої палеолітичної стоянки в Мізині на Чернігівщині, яка вже дала дуже багаті наслідки, переваживши все, що було до того знайдено в інших стоянках тої доби на російській території. Окрім того, зробив за той час кілька менш видатних розкопок.

В кінці 1917 р. по представленню фізико-математичного факультету, Совіт Петроградського Університету обрав Хв. К. доктором Географії і Етнографії honoris causa.

Хв.К. був членом учених товариств: Русск. Географического, Р. Антропологическаго и Общ. Землевлоденія — в Петербурзі; Общ. любит. естествознанія, антропології і етнографії — в Москві; Наукового т-ва в Києві і Наукового т-ва ім. Шевченка ві Львові; Société d'Anthropologie de Paris, S -té préhistorique de France, S -té des Excursions scientifiques — в Парижі; Narodopisnoy Společnosti československéy в Празі.

Він був головою і почесним членом Р. Антропол. общ., товаришом глови общ. землевлоденія, головою кількох комісій в етнографічному відділі геогр. общ. і т.п.

Нарешті Хв. К. був членом редакції «L'anthropologie» в Парижі, редактором «Матеріалів до укр.-руської антропології» у Львові та «Матеріалов по етнографії Россії», що видавав етнографічний відділ музея Олександра III.

* * *

Цей сухий нарис, — сказати б, формулярний список Хв.К. Вовка — лиш в грубих рисах характеризує сферу його наукових інтересів та той шлях, яким він поступав в теоретичній і практичній роботі по своїм фаху. Оцінка його наукового світогляду, методів його роботи та її наслідків — в друкованих працях і зібраних матеріалах — це діло спеціалістів. Я торкатимусь цієї частини діяльності Хв.К. постільки, поскільки вона перепліталася з його участю в громадськім житті, де він теж відограв не аби-яку ролю.

Я вже зазначав на початку, що в 70-ті роки, працюючи на київським грунті, Хв.К. належав до тодішньої молодої генерації українців, в котрих в програму входили, окрім національних, також політичні і соціальні постулати. В ті часи, як відомо, адептам європейської політичної думки не легко було працювати в Росії, і загострення урядових утисків проти українського руху в 1876 р. пояснялось, між іншим, тою причиною, що «пропаганда українофілів», як це зазначав в своїм доносі Юзефович, «маскирувала собою ідеї соціалізму». З цієї причини мусів Драгоманів перенести свою наукову і громадську роботу за межі Росії, — подібні обставини через кілька літ примусили емігрувати і Хв.К. Вовка. Отже значну частину свого закордонного життя Хв.К. перебував в тіснім зближенні з Драгомановим. Ці особисті стосунки з Драгомановим, участь в його політичній роботі і виданнях в'яжуть таким чином, цю сторінку життєпису Хв. К. з дуже важним періодом українського руху. Звідси почались і близькі стосунки Хв.К. до молодого гуртка галицьких народовців-радикалів, що був під Драгоманівським впливом. Особливо близько зійшовся Хв.К. з Іваном Франком, з котрим далі ще тісніше зв'язали його спільні наукові інтереси.

В парижськім періоді життя Хв.К. вже виключно віддався науковій роботі, але ця робота своїм змістом присвячувалась в значній мірі Україні і сама служила для нього живим зв'язком з рідним краєм. Участь в науковім т-ві ім. Шевченка допомагала Хв.К. заховувати національний характер за матеріалом, яким оперувала його наукова думка, і надавала його праці певну планомірність Разом з тим, через Львів піддержувались і загальні відносини Хв.К. з громадянством і громадським життям України як закордонної так і російської, а це в свою чергу, робило Хв.К. в Парижі ніби неофіційним представником української нації: він допомагав, по змозі, освідомленню французької громадської думки про українську

справу; коло нього завжди групувались наїзжі українці — з наукових і інших кругів інтелігенції, — постачали йому свіжі відомості з України і обмінювались із ним думками по пекучим питанням українського життя.

Довголітнє перебування в Парижі мало певний вплив на характер наукової праці Хв.К. і навіть почасти на його світогляд. Французька наука дала йому свою школу, свої методи і вихідні точки в дисціплинах його фаху і в поглядах і симпатіях Хв.К. взагалі помічались нахили, сказати-б, до французької орієнтації. З свого боку французи тепер шанували роботу і авторитет Хв.К. З цього вийшло навіть таке, що під час війни Хв. К. довелось стати об'єктом певного роду політичної маніфестації: французький уряд, для зміцнення франко-російських симпатій , присудив кільком видатним діячам російської науки і політики орден «Почесного легіона» за заслуги, що «сприяли зближенню Росії та Франції», серед таких осіб був і Хв.К. З юмором одмахувався цей старий соціаліст-драгоманівець од приятельських привітань з цього приводу, але все ж його втішило це признання з боку Франції значіння його праці на французькому грунті.

* * *

Умови, при яких Хв.К. пощастило здобути дозвіл на повернення до Росії, зробили для нього обвязковим переїзд до Петербургу, хоча й тоді він волів-би краще оселитись в одному з університетських міст України, щоб працювати для рідного краю. Але й Петербург як осередок російського політичного і громадського життя, давав українцям широке поле для національної роботи. Поволі Хв.К. зробився необхідним співучасником усякої справи, сполученої з інтересами української культури і українського національного руху, координуючи з цими інтересами і свої службові та наукові завдання. Музей Олександра III переважно енергії і праці Хв.К. завдячує прекрасними колекціями по етнографії України, особливо закордонної. В університеті він читає лекції гуртку україно-знавства, організує коло себе цілу маленьку школу з молодих прихильників його наукового фаху. З них він виробляє собі помічників в практичних дослідах по антропології української людності, по збіранню етнографічного матеріалу, по археологічним розкопкам. Участь в організованих Хв.К. наукових екскурсіях та в розробці їх результатів поволі виробляла з молодих слухачів Вовка серійозних робітників на полі української науки. В їх осередку Вовк був справжнім учителем на зразок такого французького maotre'a, або старогрецького філософа: молодь оточувала його великим пієтетом, не вважаючи на те, що він був для своїх слухачів досить суворим ментором і незрідка корив їх за ті хиби, в яких бачив брак наукового методу або серійозності думки. З цієї школи Вовка ми вже тепер маємо кількох закінчених молодих вчених.

З українських організацій громадського характеру Хв.К. бере активну участь в «Товаристві імені Т.Г. Шевченка» для запомоги академічній молоді. Користаючись своїми дружніми відносинам до проф. Максима Ковалевського, він запросив його в голови Т-ва, а сам взяв на себе обов'язки товариша голови, але фактично керував товариством на правах голови, або Ковалевський не мав змоги дати т-ву щось більше окрім свого популярного і впливового ймення. Під керуванням Хв.К. це т-во і існувало до останніх часів у Петербурзі.

В другім петербурзькім українськім товаристві — благодійним видавничім — Хв.К. був довгий час членом правління. Само собою, що зараз по переїзді до Петербургу він вступив і в Петербурзьку українську громаду, в якій був одним з самих активних членів, не вважаючи на своє обтяження всякою науковою та службовою працею. Без участі Хв. К. не обходилась ні одна справа, що виходила з ініціативи громади або провадилась під її впливом. Він працював у комісії по перегляду українського тексту св. Письма, що була організована при Академії наук; був членом комісії по виданню повного «Кобзаря» Шевченка; переважно його енергії треба дякувати за зроблене товариством імені Шевченка видання двох випусків репродукцій з шевченкових малюнків; він немало спричинився до організації видання на російській мові «Украинській народ в его прошлом и настоящем», що по своїй ідеї мало бути в де-якій мірі енциклопедією українознавства. Без цього видання ми майже не мали-б багатьох цінних і авторитетних праць, а в тім числі і власних двох статей Хв.К. по антропології і етнографії української людності.

Взагалі, як не трудно було йому знаходити в своїй денній програмі вільну часину для якого нового діла, але він рідко коли відмовлявся допомогти справі, що мала якусь вагу в національнім розумінню. Коли з-початку війни, під впливом галицьких подій, серед петербурзьких громадян виникла думка піднести голос в оборону зруйнованої Галичини і разом дати російському громадянству широке та серйозне освітлення минулого і сучасного життя цеї країни, Хв.К. пише для цього видання прекрасний нарис етнографії закордонної України. Коли, в зносинах з наїзжими англійськими вченими, виявилась потреба близше познайомити Англію з українським рухом, Вовк пише в цій справі живу і інтересну статтю для місячника «Russian Review». Він органічно не вмів писати злегка, поверхово, — і коли «благодійне товариство» попросило у нього для свого календаря коротенької популярної статейки на тему, що таке слов'яни, наслідком явився стислий, але зовсім серійозний в науковім розумінню нарис.

Нездійсненою мрією Хв.К. — чи, певно одною з численних нездійснених мрій — зосталась українська етнографія в українській мові. Цю працю він задумав зробити на прохання «благодійного товариства», на підставі статті з видання «Український народ», але з новими даними, з додатком матеріалів, що не могли війти в російську статтю, яка була більш менш обмежена що-до розміру , і з більш численними ілюстраціями. Він вже був розпочав цю роботу, але здається, не зміг далеко в ній зайти і полишив її, між іншою нерозробленою науковою спадщиною, своїм наслідувачам-учням.

Статті в виданні «Украинскій народ» були, здається, останніми великими розвідками Хв.К., які врешті дали йому й офіціальне визнання його заслуг від російських наукових кругів. Сталося це не без вагання, бо дехто з російських вчених знаходив в цих працях Вовка «мазепинську» тенденцію але все-ж об'єктивна оцінка взяла перевагу і Хв.К. в самім кінці минулого року дістав дуже втішну для нього звістку, що факультет його представив, а університетська рада ствердила — доктором honoris causa. Тільки з цього моменту старий мав змогу ставити свою кандидатуру на професорську катедру в українським університеті і марити в надії на успіх, про переїзд на Вкраїну. В зв'язаних з цею мрією заходах перебігли останні місяці перебування Хв.К. в Петербурзі. Але за цей час не вважаючи на тяжкі умови життя в пригніченій большевицьким режимом російській столиці, на своє фізичне знесилення через часті недуги та недоїдання, Хв.К. не зрікався громадської роботи. Останньою громадською справою, в якій він брав активну участь, була організація гуртка фахових українців для складання каталога української старовини та українського мистецтва по петербурзьких музеях та колекціях. Цей гурток і тепер існує і нещо давно війшов в зносини з урядовими сферами України для улаштування цеї справи на певніщім грунті.

* * *

З розхитаним здоров'ям, з розбитими нервами, Хв.К. дійшов у кінці травня до повної незмоги терпіти довше петербурзький режим і вирушив на одчай Божий в небезпечну, при його віці, — бо дуже складну і невигідну подорож. Випадкові пригоди, хвилювання, хвороба — зробили своє діло, і проф. Вовкові недовелось довершити своєї мрії. Навіть до української межі він не доїхав і упокоївсь, хоч на березі рідного Дніпра, але далеко від Києва. Перша російська революція повернула його з добровільного вигнання до конституційної Росії. Друга показала йому здалеку вільну Вкраїну, але забрала у нього фізичні сили і не дала йому до неї дістатись.

В особі Хв.К. Вовка ми втратили дуже багато. Це був чоловік твердої, кремезної вдачі, вихованої суворою школою особистого життя та європейською дисціплиною наукового труду. Серед нашого анемічного громадянства, отруєного гнилизною російської культури, він виглядав на якогось римського стоїка, де-коли може надто жорсткого та гострого в поводженні, але дорогоцінного в усякій реальній справі, де треба було ясної думки, критичного розуму і широкого світогляду. І як-би йому пощастило ще кілька літ пожити в добрих умовах на ріднім грунті, він би ще міг немало зробити для української науки, принаймні власними силами розробив-би хоч деяку частину своїх матеріялів, які тепер він полишив у спадщину Україні і своїм заступникам на полі його фаху.

Л. Чикаленко

ХВЕДІР КІНДРАТОВИЧ ВОВК ЯК ПЕРЕДІСТОРИК

Бажаючи змалювати постать покійного професора Хв.К. Вовка як передісторика, я й хвилини не думав зробити це в якіхсь вичерпуючих розмірах, бо багато є причин, які роблять для мене неможливим виконати таке завдання. Належучи до наймолодшої генерації учнів покійного, я зазнав його вже за часів, коли для змученого тяжким життям в закордонній еміграції організму, проминули часи розквіту сил і не було вже в ньому тої сили, які виявляв він раніше та й навіть в перші роки його приїзду до Петербургу. На очах молодших учнів Хв.Кондр. проходила друга половина «кривої» життя і на наших очах відбувався повільний упадок сили покійного; по тому, що ми брали від Хв.Кондр. бачили ми надзвичайну постать ученого та учителя, яку могли-б нам надовше зберегти инші життєві обставини в минулому та кращий, а не Петербурзьський клімат в останні роки життя покійного. Для того щоб дати повну характеристику наукової діяльности покійного треба-б от-же було мені переглянути всі його праці ї по них прослідкувати розвій його, як передісторика, але сього зараз не можна зробити, бо не дістати тут, у Києві всіх праць покійного, друкованих здебільшого в закордонних виданнях. Таким чином моя спроба характеристики може ґрунтуватись на особистих враженнях та спостереженнях над останнім періодом життя Хведора Кіндратовича та на тій невеличкій частині праць покійного, які я міг тут розшукати...

Рідко мабуть можна зустрінути таку цільну та закінчену постать, якою був Федір Кіндратович. Вихований змолоду в ідеях матеріялізму та позитивізму він вже по своїй освіті хеміка мав не аби який ґрунт для утворення наукового світогляду, так характерного для природознавців його генерації і який так яскраво відбився в творах великого, теж уже покійника, нашого земляка І.І. Мечнікова. Люде сієї генерації не бачили науки по за межами природознавства, вони може инколи переходили межі в недовір'ю до всіх дисциплін, які не стояли на природознавчому ґрунті, алеж людям цієї епохи завдячує природознавство силою нових відкрить, їм зобов'язані й инші дисципліни своїм розвитком, бо дякуючи їхнім тенденціям було внесено світло системи в темні лябіринти повні ріжного матеріялу і свіжого, здорового і затхлого, непотрібного.

З студентських часів ще у Хведора Кіндратовича було стремління до праці на громадському ґрунті, з молодих років ще національне питанне, таке близьке покійному впродовж цілого його життя, кликало його до чогось ширшого, ніж найбільш точні з природознавчих наук, інтерес до котрих був продиктований Хведорові Кіндратовичу самим складом його розуму ясного гострого, що не міг оперувати непевними фактами та туманними образами.

Все життє Хведора Кіндратовича є з сього боку надзвичайним зразком подвигу. Перед нашими очима проходе постать піонера, який в повному озброєнню іде в недосліджені краї, аби й в них на досвіді свого дослідженого краю завести нове життє та нові кращі порядки. Ми бачимо, як впродовж свого життя все далі й далі заходе Хведір Кінтратович в бік гуманітарних наук, як поволі еволюціонують його інтереси, як хемію заміняє ботаніка, а далі зоологія, порівнююча анатомія, антропольогія анатомічна, етнографія і вже наприкінці передісторія. Дійшовши до передісторії Хведір Кіндратович зупиняється; правда, йому близькі були питання соціології ще, але далі йти він не

хотів, не міг, для нього тут кінчалася вже наука. Передісторія була справді в житті Хведора Кіндратовича останньою хронольогічною дисципліною, якою він зацікавився і над розвоєм якої він працював. Правда, ще перебуваючи в Києві до своєї еміграції Хведір Кіндратович подорожує в 1875 та 1876 роках з Володимиром Боніфатієвичем Антоновичем по Київщині та Волині, допомагаючи йому в його археологічних дослідах, але в ті часи ми не бачимо безпосереднього впливу сього на напрямок наукових інтересів Хведора Кіндратовича хоч взагалі сама постать Волод. Боніф. (теж природника по освіті), близьке знайомство з його науковими інтересами та працями для розвитку світогляду Хв. Кіндр. мали величезне значіннє. Портрети Володимира Боніфатієвича з ріжних часів його життя заімали завжде почесне місце в Кабінеті Ф.К., а згадки про Вол.Боніф. були завжде повні величної поваги, навіть пієтізму.

Пізніше вже в еміграції ми бачимо, як Хведір Кіндратович перебуваючи проїздом в ріжних місцях Західньої Европи знайомиться з місцевими музеями, але в сі часи ще більше мабуть цікавлять Хвед. Кіндратовича етнографічні коллекції, бо на сі роки саме припадає ціла низка творів Хвед. Кінд. по Етнографії. Під час сих подорожувань очевидно під впливом цікавости до передісторії знайомиться та близько сходиться Хведор Кіндратович з відомим чеським археольогом Любаром Нідерле, працю якого він згодом перекладає на Російську мову. Тілько вже пізніше, в кінці восьмидесятих років, оставшись на довго в Парижі Хведір Кіндрат. близче береться до передісторії, вступивши слухачем в Паризьку Ecole L'Anthropologie і слухаючи там лекції по антропольогічних науках взагалі, а з окрема й курс передісторії самого Gabriel'a de Mortillet батька сучасної передісторії. Хоч в сі роки центр ваги інтересів Хведора Кіндратовича ще на боці анатомічної антропольогії, але очевидно, що підготовка його в той час в питаннях доісторії була не аби яка, бо дуже швидко ми бачимо Хведора Кіндратовича діяльним співробітником товариств «Société Prehistorique de France», «Société des Excursions scientifiques» та инших які ставили собі метою розвій передісторії...

Але гігантські кроки, якими йде в ті часи розвій передісторії Франції та других близьких країн, дякуючи цілком новим ідеям та засадам внесеним в передісторію низкою геологів, притягують до себе більшу увагу Хведора Кіндратовича і він сам береться до праці на сьому новому для нього науковому полі. Всіма своїми думками та почуттями на Україні перебуваючи, Хведір Кіндратович бере на себе важку місію зв'язати українську науку з французською і стає на довгі часи єдиним містком через який наукові думки Західної Европи доходять до нас і навпаки. Хведір Кіндратович починає в французських виданнях друкувати досить численні розвідки в яких знайомить Західну Европу з видатнішими знахідками нашої землі: освітлює їх з точки погляду західно европейської науки, з другого боку Хведір Кіндратович в численних в Російських та Українських виданнях освітлює наш матеріял, вказує на його всеевропейське значіннє і в той же час доводить, що тілько тоді стане у нас передісторія та археольогія на науковий ґрунт, коли ми зазнайомимось з її придбаннями в Західній Европі а не будемо тішитися з своєї начебто самобутності...

Найвидатнішими етапами в науковому розвитку передісторії Східної Европи були археольогічні з'їзди, що відбувались приблизно що 2—3 роки по головніших містах Россії та України і от Хведір Кіндратович починає знайомити з працями сих з'їздів французські наукові кола, друкуючи в L'Anthropologie регулярні огляди діяльності сих з'їздів та підкреслюючи той чи инший докляд, який на думку Хведора Кіндратовича міг мати більше значіннє для Европейської науки. Знаходять собі таке освітленнє з'їзди у Вільній, Ризі, Київі, Харкові та инші. Подаючи огляд розвою всієї передісторії на території Росії сам Хведір Кіндратович найблизче зацікавлюється первістною добою людської культури, кам'яним віком і то головне найдавніщою його частиною — палеолітом. Увагу Хведора Кіндратовича притягують до себе розкопки д. Хвойки у Києві на Кирилівській вулиці, яких той не міг науково з'ясувати і на прохання Хведора Кіндратовича пересилав до Парижу потрібний до наукового розгляду матеріял. Праця Хвед. Конд. з приводу сієї розкопки, яка з'являється в Bulletin de la Société d'Anthropologie показує нам Хведора Кіндратовича, як досвідченого Західньо Европейського вченого, який опанувавши цілком і теоретично і практично здобутками палеоліту у Франції освітлює темне питаннє нашої передісторії. В сій праці Хведір Кіндратович ґрунтуючись на надісланому д. Хвойкою матеріялі, головним чином фотографіях, детально студіює кремінну індустрію сієї стоянки і хоч які не були бідні з сього боку знахідки та надіслані матеріяли, висловлює думку, що цю стоянку треба зарахувати до останніх часів палеоліту а саме до магдаленської доби. Крім типологічних рис кремінної індустрії за таке розуміння сієї стоянки і обставини ті, при яких було знайдено зразки сієї індустрії і та картина, яку уявляє собою сама стоянка. Все ж таки в сій першій своїй статті з приводу стоянки на Кирилівській вулиці Хведір Кіндратович не міг довести цілком об'єктивно своєї думки за браком матеріялу і то не тілько у себе під руками а взагалі за браком знайденого матеріялу на самій стоянці. Не аби який досвід, який перейшов вже в чутте обґрунтовував висловлену думку і він же казав, що найближчі роки мусять дати матеріялу переконуючого і для людей менш досвідчених. Дійсно розкопки ближчих років

справдили пророкування Хведора Кіндратовича і д. Хвойкою були знайдені зразки гравюри на іклі мамута остілько характерні для магдаленської доби, що слідуюча величенька праця Хведора Кіндратовича «Магдаленське майстерство на Україні» надрукованій в XLVI томі Записок Наукового Товариства імені Шевченка у Львові з непохитністю доводить (те, що раніше, швидше передчувалось) непереможною силою об'єктивних порівнянь та фактів. Думка Хведора Кіндратовича висловлена в сій праці є тепер загально прийнятий науковий факт, проте правда де хто з нею не згоджується. Не позгоджується з Хведором Кіндратовичем д. Хвойка, бажаючи віднести цю стоянку до найдавніших часів палеоліту в порівнянню з якими й Ашельська доба є добою вже пізнього, але, з огляду на те, що д. Хвойка взагалі не уявляє собі добре, що він мав перед собою і що міг мати, до його голосу не можна уважно й ставитись. Досить подати хоч би те, що в колекції зібраній Хвойкою майже немає справжнього викінченого начіння і зовсім бракує так званих мікролітів, тих характерних для магдаленських стоянок, богатих гравірованою кістю. Це не випадок, а очевидячки наслідок того як собі уявляв д. Хвойка палеолітичного чоловіка та зразки його індустрії. Инші міркування керували певне д. Обермаєром автором відомої книги «Передісторична Людина» коли він зараховував у своїй праці Кирилівську стоянку до так званої «орін'якської» доби, доби яку він разом з абатом Брейлем ввели в своїх творах як поправку до загальноприйнятої класіфікації Габр. де Мортільє, і яку вони широко так скрізь пропагують. Чого ж саме він зараховує її до «орін'яку» зрозуміти досить таки важко. Він каже, що знахідка д. Хвойка належить не до магдаленської доби як думає д. Вовк, Пьєт та инші, а до кінця орін'якської або до початку солютрейської через те, що вона нагадує відому стоянку в Пржедмості, а там де він розглядає Пржедмостську стоянку він сю останню зараховує до кінця солютрейської або до початку магдаленської. От-же-ж Хведір Кіндратович про Кирилівську стоянку й каже, що вона «по матеріялу відповідає першій епоці, а по розвою майстерства — другій епоці магдаленської доби». От-же до чого було згадувати «орін'якську» добу, коли Кирилівська стоянка подібна до Пржедмостської, а та належить до магдаленської — зрозуміти просто й неможливо. Цікаву дуже думку підніс Хведір Кіндратович з'ясовуючи оцю начебто подвійність рис Кирилівської стоянки. Тримаючись того погляду, як наприклад і Бойд Доукінс, що людність західньої Европи емігрувала за часів палеоліту з Заходу на схід за льодовцем, який зменшуючись з півдня не так все ж таки швидко відступав на північ в Східній Европі, як в Західній, Хведір Кіндратович й каже, що за часів, коли в західній Европі щез вже мамут, у нас на Україні він ще був найвигіднішою поживою тутешньої людности і коли в другій половині магдаленської доби палеолітичне населення для своїх виробів користується вже рогом північного оленя, у нас воно має ще до своїх послуг уже незнану в сі часи на Заході мамутову кість (ivoire). Висновок з сего для дальнійших дослідів на Україні Хведір Кіндратович зробив такий: «Вважаючи на те, що Київ стоїть трохи не на самому краї льодовенної просторони і пригадуючи, що на Чорноморю знайдено вже становище мустерської доби, треба думати, що мабуть незабаром Київо-Кирилівське становище не буде найдавнішим і на Україні». Це передбаченнє справдилося через декілька років знахідками в с. Мізині на Чернигівщині досліджуваними на сей раз самим Хведором Кіндратовичем.

Ся стоянка справедливо може вважатись бездоганно дослідженою. На жаль тілько доля не судила довести Хведорові Кіндратовичу сих дослідів до кінця, а головне навіть опублікувати, хоч все те в більш меньш закінченому вигляді, що вже було зроблено до сього часу. Як ученик покійного, котрому випало близько стояти впродовж трьох літ до помоги при дослідженню сієї стоянки, я мав нагоду спостерігати в дрібницях величезну працю покійного і пізнати його не тілько, як лектора, а й як дослідувача. Полишаючи повну оцінку зроблених над сією стоянкою дослідів до того часу, коли з'являться вони у друку, я все-ж не можу не згадати де яких фактів так характерних для методу досліджування. Коли попередні невеличкі розкопки 1908 та 1909 років з'ясували в якому напрямкові іде верства з останками палеолітичної культури, то в 1911 році Хведір Кіндратович організує вже розкопки на широку скалю, бажаючи аби кожне окреме питання в розкопці розробляли фахівці. Матеріяльні засоби тілько не дозволили всього поставити так, як би хотілося. Про те виділивши всі геолього-палеонтологічні питання до вирішення гурткові геольогів Московського Університету д.д. Павлову, Павловій та Мирчинку Хведір Кіндратович, притягнувши до праці низку своїх учеників, зробив по питанням палеоетнологічним все, що було можливо… Тілько на самій праці виявляються дійсні наукові знання та методи дослідів, тілько на праці самій виявляється чи має дослідувач школу та хист і Мізинські розкопки показали з сього боку Хведора Кіндратовича у всій його величности. Видко було як школа та науковий досвід перемагають темперамент та елементи особистости в відношенню до справи. Беручись до дослідів, часто дослідувачі складають собі апріорі якусь думку про обєкт свого дослідження і инколи напередприбрана думка весь час заважає бачити дійсність і зрозуміти взаємне відношеннє спостережених фактів. Відомо, яке сумне значіннє мали такі апріорні ідеї в дослідах славетного Шлімана, близче

відомо результат впливу сих апріорних ідей в дослідах д. Хвойки, який шукаючи якихсь примітивних палиць та довбень не звернув уваги на те що було у нього під руками…

Не те було в праці Хведора Кіндратовича… Ще з за кордону, слідкуючи за працями українських археологів, зокрема над їх розкопками останків Трипільської (передмікенської) культури, Хведір Кіндратович в статті, надрукованій в «Археологической Летописи Юга Россії» за 1906 рік, ставить цілу низку питань але швидче риторичних, бо на них він не сподівався відповіди кому їх ставив. Він твердо й з певністю вказує на значіннє методів при розкопках, звертає увагу на те, що розкопки виводячи на світ із забуття пам'ятки старовини в той-же час навіки нищать їх унеможливлюючи підхід до тої самої пам'ятки з иншими знаннями та досвідом. Вказавши на вагу сього боку дослідів Хведір Кіндратович завважає, що коли дослідувач не відповість в своїй праці на ті питання, які ставить сучасний стан науки кожному дослідувачеві, то краще б він зовсім не брався і не нищив того, що инші з більшою користю для науки дослідили б пізніше...

Хоч, як згадувано, сю розвідку було написано з приводу останків неолітичної культури, а саме так званих «площадок», значіння яких дякуючи відсутности систематичних наукових дослідів досі ще остаточно не з'ясоване, всі закиди сі Хведора Кіндратовича можна віднести до будь яких розкопок у нас на Україні. От-же з сього боку самому Хведорові Кіндратовичу не може бути зроблено жодних уваг. Все було передбачено, обмірковано і зроблено так, що хто-б забажав ближче придивитись до праці, знайшов би в матеріялах найдрібніші вказівки і до рельєфу поверхні сучасної стоянки і до пляну заляганнє кісток, до числа знайдених звірячих кістяків, до числа кремінного начиння відповідно кожному квадратовому метрові. З розкопок було брато все, навіть те, що тепер, при сучасному станові науки, не має видимого значіння, але далі може його мати. Головні моменти було зафіксовано численними фотогр. знімками, було навіть зроблено декілько акварелів аби на завжде зберегти кольор свіжо розкопаної довколишньої глини (льос) та культурної верстви в ній.

Коли під час розкопок виникали нові питання, то робилося все аби знайти їм в дальнійшому відповідь, але ріжні здогадки було відкидано Хведором Кіндратовичем з характерним йому юмором, а инколи то й з суворістю. «Робочі гіпотези» казав завжди Хведор Кіндратович, річ хороша але нею негодиться зловживати. Особливо боровся Хведор Кіндратович з тенденціями з'ясувати незрозумілі з'явища анальогіями з сучасного культурного життя, а надто з ріжними міркуваннями від «здравого разсудка». Сам Хведір Кіндратович був одним з першорядних знавців побуту сучасних арктичних народів і в Музею Імп. Александра III в Петербурзі, він і керував сим відділом поряд з відділом Українським та південнословянським. З огляду на се Хведір Кіндратович був для спостережень порівнянь та висновків над палеолітичним побутом в надзвичайно сприяючих умовах. Особливо цікавився Хведор Кіндратович побутом алеутів та чукчів і дійсно для з'ясовання де яких питань з Мізенських розкопок ці знання Хведора Кіндратовича були просто неоцінимими…

Переконаний еволюціоніст Хведор Кіндратович мав твердий крітерій для своїх спостережень та міркувань. Він переконано учив, що природознавство наших часів мусить в найдрібніщих своїх галузях прикласти та розвинути цю теорію. Знаючи це легко зрозуміти характерну рису Хведора Кіндратовича сю войовничу ворожість навіть до найобережніще висловлених тенденцій якось зменшити значіння еволюції, якось вплутати до чистої еволюційної науки наменьші крихотки чогось непозитивного. Риторизм Хведора Кіндратовича був надзвичайний. Часто торкаючись в своїх розмовах природознавчих методів в науках, він закидав неприродознавчим наукам взагалі брак науковости особливо ж не любив Хведор Кіндратович у антропольогів ріжних екскурсів в сфери психольогії етики та релігії…

Таке відношеннє до наукових дослідів робило те, що кожну думку свою раніше ніж пустити її до друку Хведір Кіндратович довго перевіряв та обмірковував, а наслідком сього і було невелике порівнюючи число друкованих праць покійного. Він завжде додержувався правила яким наставляв і своїх учеників: «ніколи не вискакувати з непродуманою, не розміркованою зо всіх боків думкою. Раніше ніж друкувати щось, треба перечитати написане так, якби читалась не власна праця, а чиясь чужа, а для того треба щоб написана праця вилежалась і автор до неї зміг віднестися без авторського самолюбства, а з безсторонністю стороннього чоловіка…». Таке відношення не дозволило Хведорові Кіндратовичу видрукувати ще за життя свого свою лебедину пісню, хоч в деяких своїх замітках та рефератах на конгресах по передісторії він в загальних рисах намічав головні думки свого твору. Стисло викладені вони в додатках до праці «Гернеса» [1], що вийшла не що давно на російській мові під редакцією Хведора Кіндратовича. Там Хведір Кіндратович відводить Мізинську стоянку до кінця магдаленської доби власне навіть до переходової доби від магдаленської до турасської, але до аналізу сього визначення з боку покійного можливо приступити тільки тоді коли з'являться друком спеціяльні досліди над сією стоянкою, з окрема дослід над костяною індустрією, які Хведор Кіндратович здається встиг довести до кінця…

1. Проф. М. Гернесъ. Первобытная культура. Русск. изд. «Sammlung Göschen»

Але не тілько одною палєолітичною добою цікавився Хведір Кіндратович. Йому самому правда не судилось провести якихсь широких подібно Мізинським, дослідів з поля инших культур, проте не меньш палєоліту близькими були Хведорові Кіндратовичу питання з поля нового камінного віку та й новіщих часів. Особливо притягувала до себе наукову увагу покійного переходова від неоліту до бронзи доба так звана домікенська та у нас на Україні відома під назвою трипільської. З памятками сієї культури добре ознайомився він ще в Південно Европейських музеях, а особливо по Австрійських, під час своєї еміграції; особливо притягували до себе увагу покійного останки будівель з часів сієї культури. В них Хведір Кіндратович бачив натяки на напівпідземні будівлі сучасних нам балканських народів та й нашу українську хату з маленьким надпічним віконцем в затильній стіні та одним справжнім вікном з причілку. До сього типу будівель відносив Хведір Кіндратович і ті напівпідземні житла з часів неоліту, які було досліджено на Дніпрових берегах коло Києва В.Б. Антоновичем та д. Хвойкою…

Між ненадрукованими ще працями Хведора Кіндратовича лишилася велика праця по деяким питанням сієї домікенської культури; головніші думки сієї праці подає Хведір Кіндратович в згадуваних вже додатках до «Первобытная культура» Гернеса. Виводячи нарід якій ніс з собою ознаки сієї культури на Україну з Середньої Азії в напрямкові з SO на SW, Хведір Кіндратович відкидає думку наприклад проф. Штерна начеб на Балкани ся культура перейшла з України через Тесалію. Він вказує на те, що ся культура одночасово майже опановує всією Середньою та Малою Азією Месопотамією і що відтіля вона перейшла в Грецію та далі на Балкани…

Бронзовий вік та залізний меньш цікавили Хведора Кіндратовича. Він не бачив можливости сістематичних дослідів на полі сих культур ученому вихованому на природознавчих дісціплінах хоч до праць по досліджуванню пам'яток цих часів ставився завжди дуже уважно. Обурювали покійного того типу досліди, які провадилися петроградськими вченими з Имп. Археологичної Комісії, які науку повернули в звичайне шукання кладів, золота для прикраси Ермітажу і до них часто звертався Хведір Кіндратович й словесно на наукових зборах і друком молючи їх принаймні не нищити при своїх «дослідах» кістяків людських та звірячих, які могли дати природознавчому досліжуванню величезної ваги матеріял. За малими винятками сі мольби проходили марне і ще довго побажання Хведора Кіндратовича лишатимуться «гласом вопіющого в пустині»…

В закінченні сієї спроби характеристики Хведора Кіндратовича, як передісторика, треба сказати декілько слів про нього як про вчителя… Покійний не робив з науки якоїсь речі досяжної тілько «ізбраним». Всім на його думку широко мусять бути відчинені двері і кожен, хто схоче, той і може увійти. Цікавою рисою педагогічних методів Хведора Кіндратовича було те, що він дуже швидко пускав своїх учнів до самої відповідальної праці, тоді навіть, коли вони може навіть не мали відповідної ерудиції. Найбільшу увагу звертав він на загальну природознавчу освіту і коли студент добре скінчив праці практичні по хемії та порівнюючій анатомії, то вже міг рахувати на найкраще та найприязніще відношення до своїх праць по антропольогічним дисціплінам. А бути учеником се багато значило. Це значило бути і співробітником і молодшим товаришом, з яким обмірковуються не тілько дробні питання з біжучої праці, але який і в широких загальних питаннях наукового значіння та в розробці питань будучої практичної діяльності бере найближчу участь. Тому й була така надзвичайна атмосфера в Антропольогічному Кабінеті Петроградського університету на 16 лінії Вас.острова. Там не було неприязні, не було сварки, а були найкращі відносини найщиріше співробітництво, які певне ніколи не щезнуть з памяти у тих, хто знав покійного та мав щастя бути його учеником.

УДК 902(091)(470.332)

В.В. Бегунова

ИЗ ИСТОРИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА СМЯДЫНИ В СМОЛЕНСКЕ

Статья посвящена исследованиям известной исторической местности в Смоленске под названием Свирская слобода или Смядынь, расположенной на одноименной реке.

Ключевые слова: история археологии, Борисо-глебский монастырь, археологические исследования, ИАК, Смоленская Ученая Архивная Комиссия (СУАК), Смядынь, Свирская слобода.

В Смоленске до сегодняшнего дня сохранился ряд микротопонимов, которые выделяются исключительной древностью, среди них — Смядынь и расположенные поблизости Кловка, Свирская. Рассматриваемая нами местность находится на окраине современного города по левому берегу Днепра и получила свое название по имени небольшого днепровского притока, речки Смядыни, хотя существуют и другие этимологические версии [Перлин, 2002,с. 46].

Впервые в письменных источниках Смядынь как отдельная от средневекового города территория упоминается в Повести временных лет под 1015 г. в известном рассказе об убиении князей Бориса и Глеба. Смоленский князь Глеб в начале плавания по Днепру из Смоленска в Киев остановился неподалеку от города на Смядыни, где и был убит [Повесть, 1996, с. 81].

Важное место истории Смядыни отводилось в трудах известных смоленских историков-краеведов рубежа XIX—XX вв. — С.П. Писарева, И.И. Орловского, В.И. Грачева, которые подчеркивали, что данная местность для Смоленска была тем же, чем Вышгород для Киева. В посвященных этому вопросу трудах они с полной уверенностью заявляли, что Смядынь являлась укреплённой княжеской резиденцией и обособленным от Смоленска крупным торгово-ремесленным поселением [Писарев, 1894, с. 8; Орловский, 1909, с. 221; Грачев, 1908, с. 72—73]. Но мнения расходились в вопросе о времени, когда этот район города приобрел такое большое значение. И.И. Орловский утверждал, что Смядынь становится местом оживленной торговли, а впоследствии происходит перенос и административного центра из «главного города» в «княжеский» при Ростиславе Мстиславиче (1125—1159) и Давиде Ростиславиче (1180—1197) [Орловский, 1909, с. 206, 208]. С.П. Писарев же склонялся к тому, что изначально князья селились «особо от горожан», а в крепости XII в. не было церкви Бориса и Глеба. Но заключения авторов скорее являются догадками, поскольку прямых указаний на подобное значение Смядыни нет. Поэтому представление о том, что здесь была резиденция смоленских князей очень спорно, археологическими данными пока не подтверждается и у последующих исследователей поддержки не нашло [Воронин, Раппопорт, 1979, с. 38].

В настоящее время в этом пригороде Смоленска находится чудом уцелевший уникальный памятник архитектуры XII в. — церковь Михаила Архангела (Свирская), а также остатки нескольких храмов — Борисоглебского, Спасского, Св. Василия (см. схема 1).

Предполагается, что первый деревянный храм мог быть возведен вскоре после убийства князей [Орловский, 1909, с. 204; Воронин, Раппопорт, 1979], но определенны лишь сведения о строительстве XII в. Летопись содержит запись о том, что в честь первых русских святых в 1145 году «на Смядыни заложиша церковь камену св. Бориса и

© В.В БЕГУНОВА, 2012

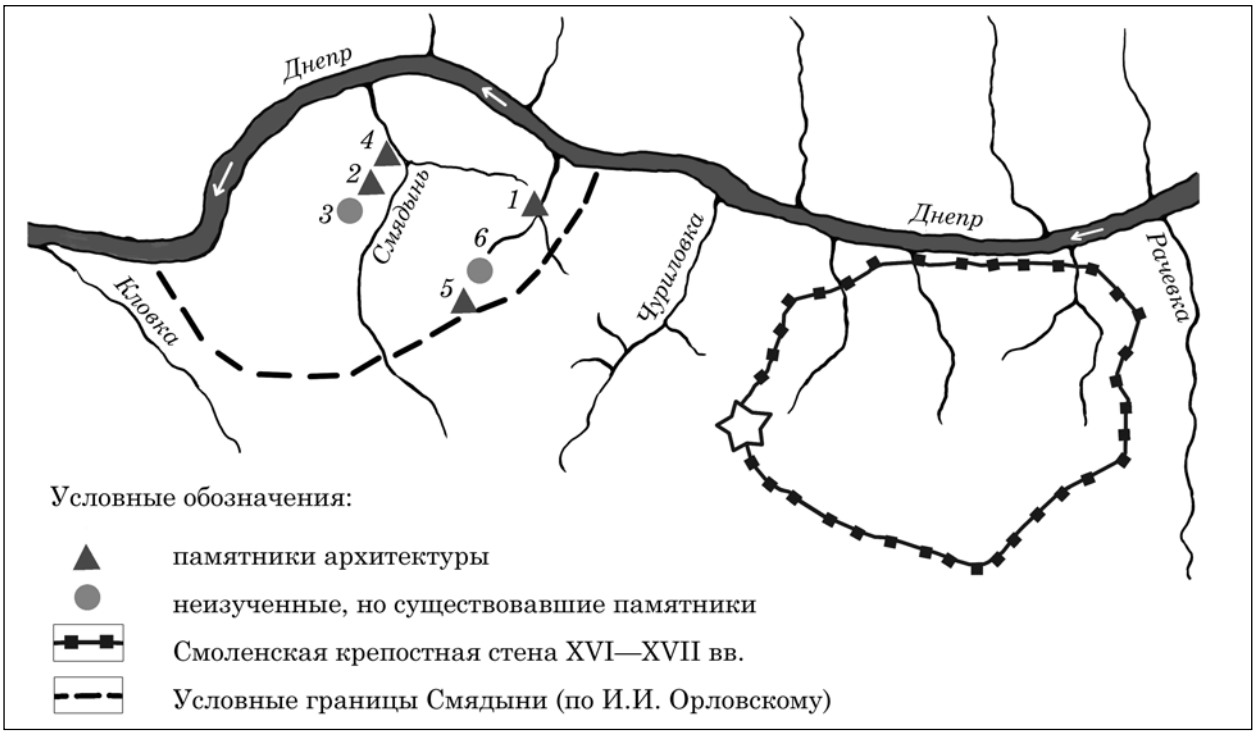

Схема 1. Расположение древних Смоленских памятников архитектуры XII—XIII вв. (по Н.Н. Воронину, П.А. Раппопорту). 1 — Храм Михаила Архангела (Свирская церковь); 2 — Борисоглебский собор Смядынского монастыря; 3 — «Монастырская трапезная» (И.Д. Белогорцев); 4 — Церковь Св. Василия; 5 — Спасский собор; 6 — Ворота Спасского монастыря

Глеба». В княжение Давида Ростиславича была построена церковь Архангела Михаила (Свирская) (схема 1, 1). Даты возведения остальных храмов не известны. Впоследствии на Смядыни обосновался один из первых смоленских монастырей — Борисоглебский (схема 1, 2), но время его основания неясно. Как предполагают исследователи, строительство храма и его роспись должны были занять много времени, возможно с 1145 по 1150 гг. [Воронин, Раппопорт, 1979, с. 37, Мурзакевич, 2008, с. 59]. В последний раз монастырь упоминается в раздельном межевом акте 1680 г. [Документ, 1911, с. 42].

Уже в XVIII в. местность находилась в запустении. В конце столетия началось уничтожение остатков церковных зданий. В 1833 г. губернатор И.И. Хмельницкий распорядился брать из руин храмов кирпич и бутовый камень на постройку Смоленско-Московского шоссе. Из сообщения от 24 декабря 1906 г. смоленского полицмейстера в ответ на письмо ИАК с просьбой представить сведения о состоянии памятников Смядыни, известно, что в связи с производившимися в то время строительными работами в фундаменте «обнаружили две каменные гробницы... Первый гроб, как подтверждают исторические данные, принадлежит князю Давиду Ростиславичу, меньший — кому-либо из детей Князя. Гробница Князя Давида хранится и в настоящее время в Свирском храме..» [РА ИИМК, ф. 1/1888, д. 18, л. 4]. Полицмейстер основывался на сведениях «тщательно собранных им у старожилов и лиц, интересующихся древностями». Вторая, меньшая по величине гробница, как писали историки, была сразу же разбита. Принадлежность гробниц подтверждают находки — погребальный инвентарь с «символами княжеского звания» [Писарев, 1894, с. 19; Орловский, 1909, с. 289]. Как сообщалось, белокаменная гробница князя Давида долгое время хранилась в Свирской церкви, но где она сейчас — не установлено.

По описанию современников в конце XIX — начале XX вв. постройки Борисоглебского монастыря представляли собой руины, имевшие вид двух больших «курганов» [Писарев, 1894, с. 17; Орловский, 1909, с. 198]. На той же территории были расположены «развалины монастырских святых ворот, колокольни или даже особого монастырского храма» [Орловский, 1909, с. 199]. Последний являл собой церковь Св. Василия (схема 1, 4), построенную на месте гибели Глеба, подобно церкви Василия в Вышгороде близ Киева, в которой поначалу были погребены Борис и Глеб. Говорилось также о «каморе» или «приделе во имя святого Василия», в которых могли помещаться мощи святых. Якобы её и обнаружил при раскопках 1883 г. граф А.С. Уваров [Орловский, 2011, с. 44].

Речь шла о первых научных археологических исследованиях смядынских развалин представителями Московского археологического общества. Их провели председатель МАО — граф А.С. Уваров и В.И. Сизов. О результатах этой

работы мы знаем только из краткой заметки. Был обследован фундамент храма, выявлены некоторые конструктивные особенности. Исследователи сделали заключение, что «форма кирпичей и их кладка одинаковы с киевскими Золотыми воротами» [РА ИИМК, ф. 1/1888, д. 18, л. 4]. Уваров обнаружил рядом следы какой-то пристройки, но за отсутствием времени не расследовал её подробно. Вероятно, это и были руины Васильевской церкви.

В 1896 г. Смоленский епископ Никанор создал Смоленский Церковно-Археологический Комитет, который являлся в первые несколько лет своего существования главным центром по изучению древностей города. Одним из объектов общего интереса вновь стала Смядынь. С.П. Писарев же предпринял попытку доказать, что в 1191 г. князь Давид Ростиславич перенёс из Вышгорода на Смядынь не гробницы Бориса и Глеба, а их мощи, которые и были якобы положены в смядынском соборе [Писарев, 1897, № 8—12].

Всё чаще появлялись призывы к изучению развалин Борисоглебского монастыря, а также предлагалось создать и «Общество исследования Смоленской губернии» [Янышевский, 1900, № 265, с. 2—3].

В 1906 г. ИАК обратилась к Смоленскому губернатору с целью разузнать, верны ли представленные сведения об обнаружении крестьянами деревни Чернушки рядом с развалинами храма двух гробниц [РА ИИМК, ф. 1/1888, д 18, л. 3].

В ответ были собраны имеющиеся сведения о монастыре, но сказано, что сообщение о находке крестьянами гробниц с предполагаемыми мощами святых — всего лишь предание, существовавшее среди жителей деревни. Но эта возникшая легенда была поддержана впоследствии многими исследователями, которые были уверены, что возможно обнаружить эти гробницы при исследовании смядынских развалин.

Стали предприниматься серьезные мероприятия по очистке и сохранению остатков Свирского храма, для чего требовалось изъять это место из частных рук [РА ИИМК, ф. 1/1888, д. 18, л. 4.]. Смоленской Ученой Архивной Комиссии (СУАК) неоднократно приходилось хлопотать о сохранении остатков церкви и обращаться с просьбой к владельцам этой местности, гг. Колпинским, чтобы устроить навес над развалинами, но, видимо, безуспешно.

В 1907 г. монахини под надзором о. Павла Троицкого начали расчистку площадки Борисоглебского монастыря [Орловский, 1909, с. 292]. В конце июня ИАК обратилась к смоленскому губернатору с вопросом «какая именно сумма потребна: 1) на изъятие участка земли на Смядыни с развалинами древнего Борисоглебского монастыря из частной собственности; 2) на обнаружение из-под земли упомянутых развалин, и на ограждение их от расхищения» [РА ИИМК, ф. 1/1888, д. 18, л. 6].

Но в сентябре по требованию ИАК работы были немедленно прекращены до прибытия её представителя в следующем году. Императорская Комиссия изначально не хотела доверять проведение столь серьезного мероприятия никому, кроме своих исследователей, справедливо полагая, что они более опытны в этом деле. И только в сентябре 1908 г. от архитектора Д.В. Милеева, находившегося на раскопках в Киеве, поступили телеграммы о его приезде в Смоленск, чтобы до первых морозов обследовать развалины Смядынской церкви XII в. На Смядынь при распределении кредита на раскопки в заседании ИАК 5 марта было назначено до 230 руб. [РА НА ИИМК, ф. 1/1888, д. 18, л. 19—21].

Смоленские любители старины продолжали настаивать на дальнейших исследованиях, заботясь, скорее, о сохранении памятника. В прошении от 1908 г. Павел Троицкий предлагал «построить над этим местом храм таких размеров, что откапанные [так в тексте] древние стены войдут в средину храма и останутся в нижнем этаже, а во втором будет устроен престол» [РА ИИМК, ф. 1/1888, д. 18, л. 18]. Эту идею поддержала СУАК. Но ИАК не разрешила постройку деревянного храма над развалинами Борисоглебского храма по этому проекту, вследствие того, что развалины не могут размещаться в проектируемом храме и просила составить новый проект.

В местной печати появилось письмо И.И. Орловского, который указывал, что одной из важнейших задач, которая стоит перед СУАК, является «сохранение и изучение Борисоглебских развалин» [Орловский, 1909, № 91]. По поручению МАО он обследовал состояние руин, сделал сообщение о своих наблюдениях и обмерах. В результате проведенных раскопок была открыта западная сторона стены древнего храма с погребениями. Комиссия МАО составила его план [Орловский, 1909, с. 297].

Продолжались раскопки и в следующем году. СУАК решила просить ИАК о разрешении дальнейших исследований у северной стены Борисоглебского храма под её надзором, которые решили бы «вопрос о существовании пристройки храма с северной стороны его и выяснить характер их». Вскоре был получен открытый лист на проведение таких работ [РА ИИМК, ф. 1/1888, д. 18, л. 44—46]. Раскопки проводились на средства М.К. Тенишевой. В сентябре 1909 г. под руководством председателя СУАК И.Ф. Барщевского произведены раскопки, в результате которых были обнаружены остатки сооруженного из плинфы здания XII в., как предположили, церкви Василия. Кое-где на стенах уцелели фрески, сфотографированные и зарисованные членами Архивной комиссии. Всё найденное,

включая остатки фресок, образцы кирпичной кладки и надпись на славянском языке, снятую на полотно, было передано в музей Тенишевой. Результаты проведенных работ были подробно изложены Е.Н. Клетновой на заседании Комиссии [Клетнова, 1912, с. 63]. Раскопки «малого» храма на Смядыни были проведены более профессионально, чем Борисоглебского, несмотря на небольшой срок работ [Воронин, Раппопорт, 1979, с. 155].

Но ИАК была недовольна качеством археологических работ, произведенных представителями местной комиссии. По заключению академика архитектуры П.П. Покрышкина, чертежи, приложенные к отчету 1909 г. признаны неудовлетворительными, «ибо они не дают полного представления об архитектурных особенностях открытых развалин. В частности — не представлены разрезы наслоений в уничтоженной насыпи и самих развалин». Кроме того, здание разрушалось от действия природных факторов, что необходимо было срочно предотвратить [РА ИИМК, ф. 1/1888, д. 18, л. 63]. Но для этого ничего не было сделано, после произведенных работ в 1908-1909 гг. остатки собора остались незасыпанными и в дальнейшем были частично разобраны на кирпич, частично заплыли землёй.

В 1911 г. в ИАК снова обратился И.Ф. Барщевский с сообщением о том, что «духовные власти слагают с себя всякую ответственность по охранению развалин близ г. Смоленска древнего Борисоглебского монастыря /на Смядыни/. Архивная комиссия имеет честь сообщить, что со своей стороны она не имеет никаких средств и способов оградить сказанные остатки от начавшегося уже разрушения и хищения» [РА ИИМК, ф. 1/1888, д. 18, л. 64]. Но ответа от ИАК на это заявление не последовало.

Так, в последней четверти XIX — первом десятилетии XX вв. было положено начало изучению Борисоглебского храма и «малой» церкви Василия. Но в области их охраны практически ничего не было сделано, возникали столкновения интересов ИАК и губернской архивной комиссии, уделявшей этой проблеме много времени и средств. При знакомстве с архивными документами становится понятным, что столичные исследователи, которые привлекались к раскопкам, выказывали недовольство в привлечении к этой работе членов СУАК, доверяя лишь своим специалистам, и не были удовлетворены результатами исследований смоленских ученых.

Археологические работы на Смядыни продолжились только спустя сорок лет. В 1948—1951 гг. Смоленский областной отдел по делам архитектуры, под руководством И.Д. Белогорцева, составил полный список обнаруженных зданий и сооружений Смоленска XII—XIII вв. Были произведены обмеры церкви и монастырских ворот в бывшем Спасском монастыре в д. Чернушках в верховьях Смядыни, о котором также упоминалась в трудах дореволюционных исследователей [Писарев, 1894, с. 21; Орловский, 1909, с. 251; Белогорцев, 1952, с. 88; Каргер, 1964, с. 25] (схема 1, 5). В бывшем Борисоглебском монастыре была выявлена кирпичная ограда, «монастырская трапезная» (схема 1, 3) и также произведены обмеры двух церквей. Но целью работ было составление схематичных планов исчезнувших зданий, при этом изначально не предполагалось глубокого археологического исследования территории.

В 1961—1963 гг. археологические исследования Свирской церкви производились М.Х. Алешковским, который участвовал в работе Центральной научно-реставрационной мастерской [Архив ИА РАН, 1961, № 2286].

В 1964 г. и 1972—1974 гг. Архитектурно-археологической экспедицией Института археологии АН СССР под руководством Н.Н. Воронина и П.А. Раппопорта были проведены контрольные исследования руин вышеупомянутых церквей с целью уточнения некоторых технических вопросов и хронологии частей здания [Воронин, Раппопорт, 1979, с. 155, 255, 269]. Важным было открытие боковых приделов Спасского монастыря, каменные ворота исследователи относили к поздним постройкам.

В 1958—1959 гг. впервые исследовался культурный слой Смядыни. Д.А. Авдусин, руководивший работами Смоленской экспедицией МГУ у развалин смядынских церквей, у Свирской церкви и на Кловке заложил 27 шурфов и одну траншею [Авдусин, 1967, с. 35]. Результаты оказались неутешительными, стратифицированные отложения древнерусского времени обнаружены не были. При раскопках встречено незначительное количество керамики XII—XIII вв. при преобладании фрагментов посуды XVI—XVII вв. даже в предматериковой части культурного слоя. Эти наблюдения позволи Д.А. Авдусину выразить сомнение в объективности утвердившегося за столетие представления о существовании на Смядыни раннего поселения и княжеской резиденции.

В дореволюционное время территория Смядыни активно изучалась исследователями. Возможно, историческое значение данного района города было несколько преувеличено и было подкреплено в первую очередь желанием отыскать мощи святых, которые, как считалось, были перенесены в построенный здесь храм. Споры о назначении данной территории — месте постоянного пребывания смоленских князей и важном торговом центре города, о времени её освоения и заселенности, также объясняли большой интерес к исследованию именно этой древнейшей части Смоленска. Повышенное внимание к этой исторической части города наблюдается и по сегодняшний день. В частности, вновь возник епархиальный

проект создания нового храма Бориса и Глеба с возможной музеефикацией остатков прежних храмовых зданий.

Авдусин Д.А. Альбом чертежей и фотографий к отчету о раскопках в 1958 г. / Д.А. Авдусин // Архив ИА РАН 1958, раздел 1, № 1824а, л. 35.
Авдусин Д.А. К вопросу о происхождении Смоленска и его первоначальной топографии / Д.А. Авдусин // Смоленск. 1100-летию первого упоминания города в летописи. Материалы юбилейной научной конференции. — Смоленск, 1967. — С. 63—85.
Авдусин Д.А. Отчет о работах Смоленской экспедиции за 1958г. / Д.А. Авдусин // Архив ИА РАН 1958, раздел 1, № 1824, 21 л.
Алешковский М.Х. Отчет об археологических разведках у церкви Михаила Архангела XII в. в Смоленске / М.Х. Алешковский // Архив ИА РАН 1961, № 2286, 15 л.
Белогорцев И.Д. Новые исследования древнесмоленского зодчества / И.Д. Белогорцев // Материалы по изучению Смоленской области. — Смоленск, 1952. — Выпуск 1. — С. 87—126.
Воронин Н.Н. Зодчество Смоленска XII—XIII вв. / Н.Н. Воронин, П.А. Раппопорт. — Л., 1979. — 413с.
Грачев В.И. Иллюстрированный путеводитель по Смоленску / В.И. Грачев. — Смоленск, 1908. — 101 с.
Грачев В.И. Воспоминания о Семене Петровиче Писареве / В.И. Грачев // Краткий каталог предметов древностей Смоленского городского историко-археологического музея. — Смоленск, 1908. — С. 195—211.
Документ деревни Чернушек 1680 г. // Смоленская старина: [в 3 вып.] / Смоленская Ученая архивная комиссия. — Смоленск, 1911. — Вып. 1. — Ч. 2. — с. 43—44.
Клетнова Е.Н. О раскопках на Смядыни, произведенных в сентябре 1909 г. / Е.Н. Клетнова // Отчет СУАК за второй год её существования (3 апреля 1909—1910 гг.). — Смоленск, 1912. — С. 63—88.
Мурзакевич Н.А. История губернского города Смоленска от древнейших времен до 1804 г. Кн. 5. / Н.А. Мурзакевич. — Смоленск, 2008. — 208 с.
Орловский И.И. Борисоглебский монастырь в Смоленске на Смядыни и раскопки его развалин / И.И. Орловский // Смоленская старина: [в 3 вып.] / Смоленская Ученая архивная комиссия. — Смоленск, 1909. — Вып. 1. — Ч. 1. — 195 с.
Орловский И.И. Избранное / И.И. Орловский. — Смоленск, 2011. — 240 с.
Орловский И.И. В ученой архивной комиссии / И.И. Орловский // Смоленский вестник. — 1909. — № 91. — С. 2—3.
Перлин Б.Н. Смоленск и его улицы. Историко-географические очерки / Б.Н. Перлин. — Смоленск, 2002. — 182 с.
Писарев С.П. Княжеская местность и храм князей в Смоленске. Историко-археологическое исследование в связи с историей Смоленска / С.П. Писарев. — Смоленск, 1894. — 297 с.
Повесть временных лет / под ред. В.П. Адриановой-Перетц. — Спб., 1996.
Рукописный Архив Института истории материальной культуры (РА ИИМК) ф. 1/1888, д. №18, л. 1—65. Императорская археологическая комиссия. Смоленская крепостная стена. Смядынь.
Смоленские Епархиальные Ведомости. — 1897. — № 8—12.
Янышевский П.А. К вопросу открытия археологического общества в Смоленске / П.А. Янышевский // Смоленский вестник. — 1900. — № 265. — С. 3.

В. В. Бєгунова

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА СМЯДИНІ У СМОЛЕНСЬКУ

Стаття присвячена дослідженням історичної місцевості в Смоленську під назвою Свирська слобода або Смядинь, розташованій на однойменній річці. Починаючи з останньої чверті XIX ст. до вивчення цієї місцевості зверталися такі відомі дореволюційні історики Смоленська як С.П. Писарєв, І.І. Орловський, Є.Н. Клєнова та багато інших, а пізніше — М.К. Каргер, М.М. Воронін, П.О. Раппопорт, Д.А. Авдусин.

Дослідження підкріплювалися бажанням знайти легендарні мощі Бориса і Гліба. А також мали конкретну наукову та пам'яткоохоронну мету — відкриття, вивчення і збереження руїн стародавнього Борисоглібського монастиря і знайденого поруч храму Василія. Територія Смядині, безперечно, мала багату історію і була об'єктом пильної уваги любителів старовини впродовж тривалого часу.

V. Begunova

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN SMYADYN AREA, SMOLENSK

The article describes the studies of the well-known historical areas in Smolensk, named, Svirskaya Sloboda or Smyadyni after the river. Starting from the last quarter of the XIX century, this area was researched by famous historians of Smolensk as S.P. Pisarev, I.I. Orlovsky, E.N. Kletnova and many others, and later M.K. Karger, N.N. Voronin, P.A. Rappoport, D.A. Avdusin. The researchers aimed to discover the legendary relics of Boris and Gleb, as well to study the ruins of the ancient Borisogleb monastery and near-founded the temple of st. Basil. The territory of the Smyadyn, undoubtedly, had a rich history, and became the object of close attention of all archaeologists.

УДК 902(091)(470.324)

А. А. Бессуднов, Е. Ю. Захарова

ЛОИИМК — ЛОИА АН СССР И АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ВЕРХНЕГО ПОДОНЬЯ (по результатам исследований В.П. Левенка) *

Статья посвящена одному из начальных периодов в археологическом изучении Верхнего Подонья в конце 1940-х — 1950-х гг. Раскрываются механизмы образования и функционирования экспедиции ЛОИИМК — ЛОИА АН СССР под руководством В.П. Левенка в верхнедонском регионе (1959—1968 гг.). Анализируются основные направления работы экспедиции.

Ключевые слова: история археологии, археологический памятник, В.П. Левенок, Верхнее Подонье, Долговская стоянка, Ленинградское отделение Института археологии АН СССР, Липецкий областной краеведческий музей.

Вплоть до середины XX века Верхнее Подонье в археологическом отношении оставалось малоизученным, хотя традиционно эта территория находилась в сфере интересов воронежских любителей древности. Так, с археологических экскурсий по северным уездам Воронежской губернии начинал свою деятельность в должности секретаря Воронежского Губернского Статистического Комитета Л.Б. Вейнберг. Там же (в Задонском уезде) он провел в 1888 году и свои первые раскопки, которые в истории региональной археологии являются знаковым событием, поскольку были первыми в губернии под эгидой Императорской Археологической Комиссии [Бессуднов, 2012]. В первые два десятилетия XX века в Липецке плодотворно трудился на краеведческом поприще еще один представитель воронежского сообщества любителей древностей — М.П. Трунов, начинавший как краевед-археолог в Воронежской Губернской Ученой Архивной Комиссии [Акиньшин, 1995, с. 123—125]. В немалой степени именно ему и еще одному воронежцу, правда, тогда уже представителю ленинградской археологической школы — С.Н. Замятнину наука обязана открытием во второй половине 1920-х годов всемирно известной палеолитической стоянки в с. Гагарино Задонского района [Замятнин, 1929, с. 209—214; Замятнин, 1935, с. 26—77].

Говорить же о начале целенаправленной деятельности по выявлению и исследованию археологических объектов на этой территории можно лишь применительно к периоду конца 1940-х — 1950-м годам. В конце 1940-х — начале 1950- годов по инициативе и при финансировании Воронежского областного краеведческого музея на территории Верхнего Подонья (будущей Липецкой области) несколько эпизодических по своему характеру полевых исследований организовала и провела А.Н. Москаленко, также представительница ленинградской археологической школы, начавшая в это время преподавательскую деятельность в Воронежском государственном университете [РА ИА РАН, Р—1, № 326; РА ИА РАН, Р—1, № 527]. К изучению памятников на Верхнем Дону исследовательница возвращалась и позднее [Москаленко, 1966, с. 203—209], но все же предпочтение ею было отдано Среднему Подонью.

В конце 1950-х годов в Подонье смещаются акценты полевых исследований сотрудника Сектора палеолита ЛОИИМК — ЛОИА АН СССР Всеволода Протасьевича Левенка (1906—1985). Правда, сам В.П. Левенок в первом отчете по итогам работ в Подонье сообщает, что «эта территория не была чужда интересам автора и ранее» [РА ИА РАН, Р—1, № 1709, л. 18].

* Исследование выполнено при финансовой поддержке РГНФ в рамках научно-исследовательского проекта РГНФ «Археология Верхнего и Среднего Подонья: наследие В.П. Левенка» № 12-11-48004 а/Ц.

© А.А БЕССУДНОВ, Е.Ю. ЗАХАРОВА, 2012

В 1958 году он в качестве руководителя Средне-Донского неолитического отряда Костенковской палеолитической экспедиции ЛОИИМК АН СССР проводит разведку по среднему течению Дона от устья р. Воронеж до с. Архангельское с целью «заполнения известной лакуны, выражавшейся в том, что на этой территории между памятниками верхнего палеолита (например — самого позднего из них Боршево II) и стоянками эпохи бронзы в хронологическом отношении имелся огромнейший разрыв, в пределах которого не было найдено никаких культурных остатков» [РА ИА РАН, Р—1, № 1709, л. 18]. Поставленная цель была достигнута: были получены новые материалы к археологической карте обследованного района, в том числе доказано наличие стоянок мезолита и неолита на Среднем Дону, а также определена более точная культурная атрибуция памятников других эпох [РА ИА РАН, Р—1, № 1709].

С 1959 года В.П. Левенок начинает обследовать Верхнедонской регион, территорию которого будет продуктивно изучать на протяжении последующего десятилетия (до 1968 г.). В 1959 г. в рамках организации экспедиционной работы ЛОИА под его руководством создается Верхнедонской отряд, а со следующего года — это уже возглавляемая В.П. Левенком Верхне-Донская археологическая экспедиция. Благодаря организаторским способностям В.П. Левенка с 1960 по 1964 гг. в ней функционировало до четырех отрядов. Правда, в 1965 году, в связи с обособлением в отдельную экспедицию Гагаринского палеолитического отряда (начальник — научный сотрудник ЛОИА Л.М. Тарасов) и прекращением работы Стрешневского (Данковского) отряда (начальник — директор Данковского краеведческого музея В.Л. Лукин) Верхне-Донская экспедиция вновь была реорганизована в отряд [Бессуднов, 2006, с. 22].

В целом, этот год можно считать переломным в истории работы экспедиции, потому что с этого времени начинается сворачивание масштабов ее работ, инициированное тогдашним руководством ЛОИА АН СССР. Согласно записям В.П. Левенка, в марте 1965 г. велась активная переписка между ЛОИА и НЛМЗ «о выделении средств для раскопки памятников на р. Матыре» [Левенок, 1960, с. 138], насколько она оказалась продуктивной тогда, в дневнике не отражено. Но уже спустя год В.П. Левенок получил от руководства НЛМЗ уведомление о необходимости «составить смету на раскопки памятников на р. Матыре», после чего он поставил перед руководством ЛОИА вопрос «об организации Новолипецкой новостроечной экспедиции», предоставив при этом «смету, карту и список раскопов» [Левенок, 1965, с. 29]. Спустя две недели М.К. Каргер (тогда заведующий ЛОИА) заявил: «ЛОИА не может организовать раскопки памятников на р. Матыре — нет археологов и счетных работников» [Левенок, 1965, с. 31]. По его же указанию, В.П. Левенок 1 апреля 1966 г. направил в адрес НЛМЗ отношение, в котором было указано, что «ЛОИА не может выделить археологов для организации экспедиции на р. Матыре, всю организацию этого мероприятия ЛОИА передает Липецкому музею» [Левенок, 1965, с. 32]. Таким образом, ЛОИА сознательно уклонилось от ведущей роли при организации новостроечных работ в зоне строительства Матырского водохранилища, возложив это полностью на Липецкий областной краеведческий музей.

Нельзя не отметить в этой связи активную позицию сотрудников этого учреждения, в то время последовательно демонстрировавших верность лучшим своим традициям, восходящим ко времени основания музея в конце первого десятилетия XX века по инициативе уже упоминавшегося нами воронежского краеведа — археолога В.П. Трунова. Показательным в этой связи является тот факт, что если поначалу сотрудничество идет на паритетных началах, то с 1965 года липчане практически полностью берут на себя бремя организационных мероприятий и расходов, в то время как В.П. Левенок осуществляет научное руководство совместными работами.

За все годы работы В.П. Левенка на Верхнем Дону было выявлено только на территории Липецкой области 372 памятника, а целый ряд из них, благодаря раскопкам под его руководством, получил широкую известность. Среди них городища у сс. Перехваль, Конь-Колодезь, Гудово, Ново-Никольский могильник, Рыбное озеро I, Рыбное озеро II, Ярлуковская протока и другие. Но, конечно, самое важное место в сфере научных интересов В.П. Левенка занимали древности эпохи неолита. Из их числа особое значение для науки имеют многочисленные, хорошо стратифицированные материалы с открытой и исследованной под руководством В.П. Левенка Долговской стоянки. Немаловажен и факт быстрого введения их в научный оборот [Левенок, 1963, с. 76—82; 1965, с. 223—251]. Неслучайно, впоследствии ее стали именовать эталонным памятником для оценки широкого круга неолитических древностей Верхнего Дона и сопредельных территорий [Бессуднов, 2006, с. 6].

Результаты проведенных работ на разновременных памятниках региона нашли отражение в публикациях В.П. Левенка [Левенок 1960, с. 171—176; 1966а, с. 150—151; 1967, с. 116—120; 1968, с. 32—34]. Одним из основных результатов его работ на территории Липецкой области стала разработка культурно-хронологической периодизации древностей каменного века бассейна Верхнего и Среднего Дона. Этой проблеме посвящен целый ряд работ, носящих обобщающий характер [Левенок, 1964, с. 142—150; 1966б, с. 88—98; 1973, с. 187—197].

Отдельных научных работ о находках позднеплейстоценовой эпохи В.П. Левенок не оставил, в то же время выявленные им мезолитические комплексы не только были введены в научный оборот, но и впервые была сделана попытка определения их места в системе аналогичных древностей Восточной Европы [Левенок, 1964, с. 142—150; 1966б, с. 88—98; 1975, с. 68—75]. Ранее уже в рамках историографического анализа различных точек зрения по оценке этих древностей высказывались и неоднозначные суждения о роли В.П. Левенка в процессе развития научных представлений по данному вопросу. Несмотря на разную степень критичности, все авторы уверенно констатируют очевидность его вклада в выявление и изучение древностей палеолита и мезолита [Зотько, 1994, с. 15—16; Бессуднов, 2001, с. 8—10; Федюнин 2002, с. 12—15].

Неолитические же древности Верхнего Дона составили основу его диссертационного исследования, успешно защищенного в Институте археологии АН СССР (Москва) 22 мая 1970 года. В нем автору удалось на основании анализа новых материалов выделить на Верхнем Дону более древние этапы применительно к неолитической эпохе — мезолит и ранний неолит. Он также показал этнокультурную неоднородность неолитических и энеолитических материалов, относящихся к ранее неизвестным на этой территории культурам — рязанско-долговской и верхнедонскому варианту днепро-донецкой, которые, по мнению В.П. Левенка, на грани развитого и позднего неолита переросли в одну — рыбноозерскую, знаменующую собой заключительный этап эпохи неолита на данной территории [Левенок, 1969]. Впоследствии, несмотря на критику отдельных положений диссертационного исследования В.П. Левенка, как и его концепции по донскому неолиту в целом, специалисты отмечали тот факт, что именно он «стал тем исследователем, который впервые обратился к изучению материалов с накольчато-гребенчатой керамикой российской части Днепро-Донского междуречья и справедливо отметил целый ряд существенных особенностей неолита Подонья, связывал ее накольчатую орнаментацию с ранней стадией развития неолита» [Гапочка, 2006, с. 20].

На фоне столь плодотворных результатов экспедиции под руководством Всеволода Протасьевича Левенка на Верхнем Дону как-то особенно субъективным выглядит решение руководства ЛОИА свернуть в конце 1960-х годов исследования археологических памятников в этом регионе. Последний год работы В.П. Левенка на Верхнем Дону, как уже было указано, — 1968 г. В своем дневнике он прямо не указывает на причины, побудившие его отказаться от дальнейшего изучения верхнедонских древностей, но у нас есть некоторые основания считать, что это было связано с тем фактом, что в том же году развернула свои работы Верхнедонская экспедиция ИА АН СССР (Москва) под руководством Б.Г. Тихонова, Р.Ф. Ворониной и Э.А. Юркевич. Указанная экспедиция не только имела то же название, что и структура, некогда созданная В.П. Левенком, но и, как указано в отчете за 1968 г., продолжила работы на памятниках, им открытых и обследованных [Тихонов, 1968, л. 1].

Попутно отметим, что и московские специалисты задержались здесь недолго. Уже с середины 1970-х и до конца 1980-х годов каких-либо постоянно действующих экспедиций на территории Липецкой области и вовсе не было. Следующий период в изучении верхнедонских (липецких) древностей, продолжающийся и поныне, связан уже с деятельностью представителей воронежской археологической школы.

Акиньшин А.Н. Михаил Павлович Трунов (1867—1942) как краевед и археолог / А.Н. Акиньшин, М.В. Цыбин // Тезисы научно-краеведческой конференции, посвященной основателю Липецкого областного краеведческого музея Трунову М. П. — Липецк, 1995. — С. 123—125.

Бессуднов А.А. В.П. Левенок и его роль в выявлении и изучении древностей эпох палеолита и мезолита в Подонье / А.А. Бессуднов, А.Н. Бессуднов // Археологическое изучение Центральной России. — Липецк, 2006. — С. 21—25.

Бессуднов А.Н. Центральное Черноземье — контактная зона мезолитических культур / А.Н. Бессуднов // Черноземная лесостепь — контактная зона. — Белгород, 2001. — С. 3—24.

Бессуднов А.Н. Археологические памятники у с. Тюнино на Верхнем Дону: история изучения и современное состояние / А.Н. Бессуднов, Е.Ю. Захарова // РА. — 2012. — № 3 (в печати).

Бессуднов А.Н. Всеволод Протасович Левенок: штрихи к портрету археолога / А.Н. Бессуднов, А.Д. Пряхин // Археологическое изучение Центральной России. — Липецк, 2006. — С. 5—7.

Гапочка С.Н. Всеволод Протасович Левенок и изучение памятников с накольчато-гребенчатой керамикой / С.Н. Гапочка // Археологическое изучение Центральной России. — Липецк, 2006. — С. 18—21.

Замятнин С.Н. Экспедиция по изучению культур палеолита в 1927 г. / С.Н. Замятин // Сообщения ГАИМК. — Л., 1929. — Т. II. — С. 209—214.

Замятнин С.Н. Раскопки у села Гагарина (верховья Дона, ЦЧО) / С.Н. Замятин // Известия ГАИМК. — М.-Л.,1935. — Вып. 118. — С. 26—77.

Зотько М.Р. Историографический очерк изучения иеневской и песочноровской культур в свете проблемы их культурного единства / М.Р. Зотько // Тверской археологический сборник. — Тверь, 1994. — Вып. 1. — С. 14—25.

Левенок В.П. Археологический отчет к разведкам на верхнем Сейме и среднем Дону (в пределах Курской и Воронежской областей) в 1958 году, производившимся на основании Открытого листа № 122, выданного 5 июня 1958 г. по форме 2, на имя Левенка Всеволода Протасьевича / В.П. Левенок // РА ИА РАН, Р—1, № 1709.

Левенок В.П. Дневник: 8, 9—11 марта 1965 г. / В.П. Левенок // Архив ЛОКМ. Левенок В.П. Тетрадь учета работы. Книга II. ЛОИА АН СССР. 1960.
Левенок В.П. Дневник: 15, 16, 19 марта 1966 г. / В.П. Левенок // Архив ЛОКМ. Левенок В.П. Запись работы, ежедневно проводимой в стенах ЛОИА, заседаний сектора палеолита и других главнейших событий. Книга III. 1965.
Левенок В.П. Волотовские курганы и их место в хронологии эпохи бронзы в Подонье / В.П. Левенок // Известия Воронежского государственного педагогического института. — Воронеж, 1960. — Т. XXXI. — С. 171—176.
Левенок В.П. Ранненеолитическая стоянка у с. Долгое на Верхнем Дону / В.П. Левенок // КСИА. — М., 1963. — Вып. 92. — С. 76—82.
Левенок В.П. К характеристике культур мезолита, неолита и бронзы в Воронежском Подонье / В.П. Левенок // Известия Воронежского государственного педагогического института. — Воронеж, 1964. — Т. 45. — С. 142—150.
Левенок В.П. Долговская стоянка и ее значение для периодизации неолита на Верхнем Дону / В.П. Левенок // МИА СССР. — М.-Л., 1965. — № 131. — С. 223—251.
Левенок В.П. Работы в бассейне Верхнего Дона / В.П. Левенок // АО 1965 г. — М., 1966а. — С. 150—151.
Левенок В.П. Мезолит среднерусского Днепро-Донского междуречья и его роль в сложении местной неолитической культуры / В.П. Левенок // МИА СССР. — М. — Л., 1966б. —№ 126. — С. 88—98.
Левенок В.П. Неолитические поселения на р. Матыре под Липецком / В.П. Левенок // КСИА. — М., 1967. — Вып. 111. — С. 116—120.
Левенок В.П. Исследования в зоне Липецкого моря / В.П. Левенок // АО 1967 г. — М., 1968. — С. 32—34.
Левенок В.П. Неолит Верхнего Дона и его место среди неолитических культур лесостепной зоны Европейской части СССР. Автореф. дисс. …канд. ист. наук / В.П. Левенок. — Л., 1969. — 19 с.
Левенок В.П. Неолитические племена лесостепной зоны Европейской части СССР / В.П. Левенок // МИА СССР. — М.—Л., 1973. — № 172. — С. 187—197.
Левенок В.П. Мезолитические и неолитические кремневые орудия Селецких дюн / В.П. Левенок // КСИА. — М., 1975. — Вып. 141. — С. 68—75.
Москаленко А.Н. Отчет к открытому листу № 11 на археологические разведки без права производства земляных работ по реке Дону и его притоках в пределах Воронежской и Сталинградской областей. 1949 г. / А.Н. Москаленко // РА ИА РАН Р-1, № 326.
Москаленко А.Н. Отчет об археологической разведке в дер. Никольское Водопьяновского района и на территории Гремяченского района Воронежской области в 1950 г. / А.Н. Москаленко // РА ИА РАН, Р—1, № 527.
Москаленко А.Н. Святилище на реке Воргол / А.Н. Москаленко // СА. — 1966. — № 2. — С. 203—209.
Тихонов Б.Г. Отчет Верхнедонской экспедиции о раскопках памятников эпохи бронзы. 1968 г. Б.Г. Тихонов // Архив ИА РАН, Р—1. — № 3712.
Федюнин И.В. Мезолит лесостепного Подонья в исследованиях В.П. Левенка / И.В. Федюнин // Археологические памятники Восточной Европы. — Воронеж, 2002. — С. 12— 15.

О. О. Бессуднов, Є. Ю. Захарова

ЛОІІМК — ЛОІА АН СРСР ТА АРХЕОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ВЕРХНЬОГО ПОДОННЯ
(за результатами досліджень В.П. Левенка)

До середини XX століття Верхнє Подоння в археологічному відношенні залишалося маловивченим. В кінці 1940-х — 1950-х рр. починається цілеспрямована діяльність з виявлення і дослідження археологічних об'єктів на цій території, спочатку ініційована Воронезьким обласним краєзнавчим музеєм (керівник — доцент ВДУ А.Н. Москаленко). З кінця 1950-х років в регіоні починає працювати експедиція під керівництвом В.П. Левенка, організована ЛОІА АН СРСР. За весь період її діяльності (1959—1968 рр.) було виявлено близько 400 пам'ятників тільки на території Липецької області. Цілий ряд з них, завдяки розкопкам під керівництвом В.П. Левенка, отримав широке визнання. Результати проведених робіт знайшли відображення в його публікаціях і дисертаційному дослідженні. Однак, наприкінці 1960-х років ЛОІА згортає роботу з вивчення верхньодонських пам'яток, уступивши ініціативу спочатку представникам московської, а потім воронезької археології.

A. Bessudnov, E. Zakharova

LENINGRAD BRANCH OF THE IHMC — LENINGRAD BRANCH OF THE IA AN SSSR AND ARCHAEOLOGICAL STUDIES OF THE UPPER DON BASIN
(after Vsevolod Levenok researches)

Up to the middle of the 20th century the Upper Don basin was little known, archaeologically. In the late 1940s — early 1950s a systematic work on revealing and investigating of archaelogical objects began. The research was initiated by Voronezh museum of regional studies (and led by A.N. Moskalenko, a Voronezh university associate professor). In the late 1950s V.P. Levenok headed an expedition in the area. It was organized by Leningrad Branch of the IA AN SSSR. From 1959 through 1968 in the Lipetsk region the expedition found nearly 400 archaeological places of interest. Some of them won renown due to excavations led by V.P. Levenok. The results of these findings were presented in his dissertation and publications. However, by the end of the sixties Leningrad Branch of the IA AN SSSR wound up its research of the Upper Don basin making room first for archaeologists from Moscow and later from Voronezh.

УДК [902(091):908](470.322)

А.Н. Бессуднов

ОБ ЭФФЕКТИВНОСТИ СОТРУДНИЧЕСТВА АРХЕОЛОГОВ И ЛИПЕЦКИХ КРАЕВЕДОВ (из архивного наследия В.П. Левенка) *

Статья посвящена одному из важнейших направлений деятельности ленинградского ученого-археолога В.П. Левенка — тесному взаимодействию с Липецким областным краеведческим музеем, районными краеведческими обществами и отдельными краеведами. Это обусловило высокую эффективность в изучении древностей Верхнего Дона.

Ключевые слова: история археологии, краеведение, краеведческие музеи, археологические коллекции, музейная экспозиция, популяризация, Липецкий областной краеведческий музей.

Вопросы организации археологических исследований в любом регионе всегда в той или иной степени сопряжены с определенными трудностями, пути преодоления которых зависят от многих субъективных и объективных факторов. Ленинградского исследователя В.П. Левенка можно с полным правом отнести к числу тех археологов, у которых в этом отношении и сейчас есть чему поучиться. В представляемой работе мы остановимся только на одном, но немаловажном аспекте его очень эффективной деятельности при организации исследований Верхнего Подонья, а именно — на рассмотрении динамики взаимодействия его с местными краеведческими объединениями и отдельными краеведами.

Следует отметить, что продуктивность этого взаимодействия была во многом предопределена очень высокой степенью активности Липецкого областного краеведческого музея, в котором еще со времен его основателя и первого директора М.П. Трунова были заложены фундаментальные основы высокопрофессиональной краеведческой деятельности. Вполне правомерно считать, что во многом именно эта черта музея получила стимул к дальнейшему развитию, благодаря достаточно мощной материальной и моральной поддержке, особенно после образования Липецкой области (6 января 1954 года). Развитию же направления по изучению древнейшего прошлого края существенно мешало отсутствие специалиста-археолога. Так сложилось, что именно В.П. Левенку пришлось восполнять этот пробел, и только теперь, по прошествии более чем 40 лет, представляется возможным оценить, насколько в этом отношении повезло липецкой земле, липецким древностям, да и липчанам.

К изучению древностей края приступил не просто опытный археолог, но и высокопрофессиональный музейный работник, знающий до тонкостей специфику музейно-краеведческой работы. Эти качества сформировались у него не только благодаря природной талантливости, но и богатейшему опыту, который он приобрел, будучи лаборантом и художником Воронежского краеведческого музея (1930—1934 гг.), а с 1935 года и вплоть до Великой Отечественной войны — директором Трубчевского районного музея местного края, где он, по мнению очевидцев, «вдохнул жизнь в одряхлевшее учреждение» [Поляков, 2006, с. 16]. Не мог не сыграть своей положительной роли и период обучения В.П. Левенка на отделении музейно-краеведческого факультета Ленинградского политпросветинститута им.

* Исследование выполнено при финансовой поддержке РГНФ в рамках научно-исследовательского проекта РГНФ «Археология Верхнего и Среднего Подонья: наследие В.П. Левенка» № 12-11-48004 а/Ц.

© А.Н БЕССУДНОВ, 2012

Н.К. Крупской, который, однако, завершить ему не довелось [Чубур, 2006, с. 11]. Очень актуальным оказался и богатый жизненный опыт, помноженный на огромное трудолюбие, скрупулезность и высокую степень самоорганизации.

Впервые в составе академической экспедиции В.П. Левенок оказался на Среднем Дону в 1958 году, а уже в следующем А.Н. Рогачев командирует его на Верхний Дон [Бессуднов А.Н., Пряхин А.Д., 2006, с. 6.]. Так уж сложилась непростая судьба исследователя, что именно здесь, на Верхнем Дону, и только с 1959 года, в возрасте 53-х лет, перед ним открывается перспектива выхода на широкий путь самостоятельного научного поиска. Хотя по факту Всеволод Протасьевич объективно являлся уже давно сложившимся основательным ученым.

В.П. Левенок всегда умел налаживать теснейшие связи с краеведческими музеями. Закономерным следствием этого было установление взаимовыгодных контактов с краеведческим сообществом, ставшим на весь «верхнедонской» период исследователя верным и действенным помощником, как в организации экспедиционной работы, так и в выявлении новых археологических объектов. Показательным результатом этого сотрудничества явилось создание из числа краеведов двух археологических отрядов в составе Верхнедонской экспедиции. Особыми успехами выделялся Стрешневский (Данковский) отряд под руководством тогдашнего председателя Данковского краеведческого общества В.Л. Лукина. К слову сказать, в той части личного архива В.П. Левенка, который хранится в Липецком областном краеведческом музее, имеется документ, свидетельствующий об избрании его 26 октября 1960 года почетным членом Данковского краеведческого общества. Об этом же имеется информация и в Государственном архиве Липецкой области, на что ранее обращали внимание и другие исследователи [Чубур, 2006, с. 45].

В годы работы на Верхнем Дону В.П. Левенок, в частности, стал инициатором создания первой археологической экспозиции в Липецком областном краеведческом музее и лично принял в этом активное участие. В итоге, на тот момент была построена одна из лучших археологических экспозиций среди краеведческих музеев не только Черноземья, но и сопредельных территорий. В.П. Левенок провел огромную работу по формированию фондов Липецкого областного краеведческого музея. Благодаря чему, и в настоящее время его коллекции по числу единиц хранения являются одними из основных.

В археологическом отчете за 1965 год В.П. Левенком приводятся краткие итоги изыскания предыдущих лет. Согласно приведенной информации, археологические исследования осуществлялись объединенными силами ЛОИИМК-ЛОИА АН СССР совместно с Липецким областным краеведческим музеем. В результате работ «с 1959 по 1965 число открытых, обследованных или исследованных памятников в Липецкой области, известных к началу работ в 1959 году, к концу работ в 1965 году возросло почти до 300». Всего же их было выявлено 372 [Цит. по: Бессуднов А.А., 2006, с. 22].

Всю свою жизнь В.П. Левенок являлся трудолюбивым, целеустремленным исследователем и популяризатором археологических свидетельств далекого прошлого. Он много сил и энергии отдавал изучению древнейшего прошлого липецкого Подонья, поиску, обучению и воспитанию специалистов на местах, умело выделяя наиболее талантливых из числа краеведов.

Следует подчеркнуть, что Всеволод Протасьевич традиционно стремился к основательности в исследованиях, никогда не гнался за количеством научных публикаций: их у него всего 30. Символично, что основная часть из них явилась результатом эффективного взаимодействия ученого с подвижниками-краеведами. При этом важно, что применительно к Верхнему Подонью содержание ни одной из публикаций не утратило своего значения и до настоящего времени.

Разносторонняя эрудиция Всеволода Протасьевича, живость характера, его постоянное стремление поделиться своими знаниями и умениями, а также огромный энтузиазм в исследовательской работе завоевали ему прочный авторитет среди липецких учителей, музейных работников, студентов.

Бессуднов А.Н. Всеволод Протасович Левенок: штрихи к портрету археолога / А.Н. Бессуднов, А.Д. Пряхин // Археологическое изучение Центральной России. — Липецк, 2006. — С. 5—7.

Бессуднов А.А. В.П. Левенок и его роль в выявлении и изучении древностей эпох палеолита и мезолита в Подонье / А.А. Бессуднов, А.Н. Бессуднов // Археологическое изучение Центральной России. — Липецк, 2006. — С. 21—25.

Поляков Г.П. Трубчевский музей и его директора в 1919—1941 гг. / Г.П. Поляков // Археологическое изучение Центральной России. — Липецк, 2006. — С. 14—18.

Чубур А.А. Трубчевский самородок (к 100-летию со дня рождения Всеволода Протасьевича Левенка) / А.А. Чубур, Г.П. Поляков, Н.И. Наумова. — Брянск, 2006. — 52 с.

Чубур А.А. «Археология — моя страсть» (Трубчевский период биографии В.П. Левенка) / Чубур А.А. // Археологическое изучение Центральной России. — Липецк, 2006. — С. 10—14.

О. М. Бессуднов

ПРО ЕФЕКТИВНІСТЬ СПІВПРАЦІ АРХЕОЛОГІВ ТА ЛИПЕЦЬКИХ КРАЄЗНАВЦІВ (з архівної спадщини В.П. Левенка)

Найважливішим моментом в організації польових робіт будь-якого археолога є його вміння забезпечити їх результативне проведення в обраному регіоні. Запорукою успіху є, насамперед, встановлення тісних контактів з місцевими музеями, краєзнавчими товариствами, любителями найдавнішого минулого рідного краю. Саме такий шлях організації, як під час досліджень на Верхньому Дону, так і для просвітницької роботи в цілому, обрав для себе ленінградський вчений-археолог Всеволод Протасійович Левенок. Практично всі роботи на Верхньому Дону були проведені ним у тісній взаємодії з Липецьким обласним краєзнавчим музеєм та при активній участі багатьох краєзнавців, студентів, вчителів. Саме завдяки їх спільним зусиллям, з 1959 по 1968 роки на території липецького краю було виявлено 372 пам'ятки, цілий ряд з яких посіли вагоме місце у науці.

A. Bessudnov

ON EFFECTIVENESS OF COOPERATION BETWEEN ARCHAEOLOGISTS AND HISTORIANS SPECIALIZING IN LIPETSK LOCAL HISTORY (after V.P. Levenok's Archives)

An archaeologist is supposed to arrange his activities in a chosen area during his field trip as fruitful as possible. He that is able of getting in touch with local museums, local history societies and native lovers of antiquities is likely to succeed. And it's precisely this way that was taken by Vsevolod Protasyevich Levenok an archaelogist from Leningrad both in his research in the Upper Don basin and his work for the enlightenment. Practically all the work in the Upper Don basin was done in close cooperation with Lipetsk museum of regional studies and at active participation of historians specializing in local history, students and teachers. It is thanks to their joint efforts that in the Lipetsk region from 1959 through 1968 372 archaeological sites were discovered. Quite a few of them have occupied a dignified place in science.

УДК [902(091):37](477.83)

Н. М. Білас

АРХЕОЛОГІЧНА ОСВІТА У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ: ЗДОБУТКИ МИНУЛОГО, ЗАВДАННЯ СЬОГОДЕННЯ

У статті розглянуто процес викладання на теологічному та, у різний час, на філософському, гуманітарному та історичному факультетах Львівського університету курсів з таких напрямків археологічної науки як біблійна, християнська, класична, праісторична та слов'янська археологія.

Ключові слова: археологія, освіта, Львівський університет.

Львівський університет по праву вважається найдавнішим університетом на українських землях та одним з найбільш поважних вищих навчальних закладів у Східній Європі. Не менш славними є і досягнення львівської університетської археологічної школи.

Важливим фактом, який засвідчує розвиток археологічної науки у Львівському університеті, стало подання філософським факультетом у 1826 р. доповідної записки Галицькому крайовому губернаторству про потребу викладання археології [Білас, 2005, с. 49]. Однак першим у Львівському університеті археологію (біблійну) почав викладати з 1836 р. ксьондз Я. Кухарський — професор кафедри Біблії Старого Заповіту та східних мов теологічного факультету (1836—1857). Його наступники на посаді завідувачів кафедри Л. Солецький (1857—1866) та К. Сарніцький (1866—1902 рр. [1]) також читали для слухачів першого року теологічного факультету цей курс. У 1890-х рр. на факультеті працювали ще два спеціалісти, які поряд з К. Сарніцьким володіли археологічними знаннями — Ю. Більчевський (1891—1900) та Є. Скроховський (1891—1896). Таким чином, саме вченим-теологам слід віддати належне у становленні археологічної науки у стінах університету, оскільки вони першими почали читати цю дисципліну, щоправда лише в рамках курсу біблійної (християнської) археології [Білас, 2007, с. 80—83].

Поява в другій половині XIX ст. дієвих особистостей, зацікавлених у розвитку археологічної науки у стінах університету, а також зміна державної політики в галузі охорони та дослідження пам'яток минулого, привели до позитивного вирішення питання початку археологічних студій також на філософському факультеті. Однак ще задовго до відкриття окремої кафедри археології відомості з цього предмету викладалися деякими професорами в рамках тих курсів, які вони читали. З цього приводу згадаємо передусім І. Шараневича — професора кафедри австрійської історії (1871—1899) та М. Грушевського — професора кафедри загальної історії зі спеціальним оглядом історії Східної Європи (1894—1916), дослідження яких дали цілеспрямований поштовх археологічним студіям в Західній Україні і виробленню модерної археологічної методології. Також добровільно і понад свої обов'язки протягом багатьох років заняття з класичної археології проводив професор Л. Цвіклінський, директор кабінету класичної археології [Білас, 2002, с. 80—83; Білас, 2005, с. 49—60]. Лише у 1903 р. посаду приват-доцента класичної археології обійняв К. Гадачек (1873—1914), затверджений у 1905 р. надзвичайним професором кафедри класичної археології та праісторії Львівського університету (з 1909 р. — звичайний професор, керував археологічним семінаром). Оскільки кафедра тоді ототожнювалася з професором, який вів самостійний курс, то саме 1905 р. можна по праву

1. Курс біблійної археології починає читати лише з літнього півріччя 1884/85 навч. р.

© Н.М БІЛАС, 2012

вважати за рік завершення процесу становлення археологічної освіти в університеті [Білас, 2005, с. 60—64].

К. Гадачек читав такі курси: «Пояснення окремих римських саркофагів», «Грецька скульптура в IV ст. до н. е.», «Пояснення опису Афін Павсанія», «Єгипетське мистецтво», «Культура Греції перед Гомером», «Рельєфи римських саркофагів», «Вибрані стародавні скульптури», «Грецька архітектура», «Вибрані грецькі вази», «Фідій і його школа», «Огляд археологічних досліджень на території колишньої Польщі», «Доба металу в праісторії Польщі». Співвідношення годин класичної і праісторичної археології становило 9:1. [Козловський, 2006, с. 94—95].

Нова сторінка в історію розвитку археології в університеті була вписана у міжвоєнний період, коли археологічні дослідження були предметом діяльності двох кафедр — кафедри археології та історії матеріальної культури (частіше використовувалась назва — кафедра класичної археології) та доісторичної археології зі спеціальним оглядом праісторії польських земель (вживалася ще назва кафедра праісторії). Доісторична археологія разом з історією первісного суспільства та антропологією вивчались як суміжні галузі антропологічних знань, оскільки були пов'язані предметними взаємозв'язками [1]. Натомість класична археологія — єдиний навчально-науковий підрозділ окремої однойменної спеціалізації — була віднесена до ряду таких наукових дисциплін, як класична філологія, історія стародавнього світу, історія античного мистецтва.

У 1916—1939 рр. завідувачем кафедри класичної археології був відомий знавець античного мистецтва професор Е. Булянда (1882—1954). За штатним розкладом на кафедрі мали працювати один звичайний професор, два старші асистенти, один препаратор-лаборант. У звіті про діяльність кафедри класичної археології, складеному 22 червня 1939 р., подано такий її особовий склад: керівник — Е. Булянда, ад'юнкт доктор І. Старчук (у 1930—1935 рр. асистент), старший асистент доцент К. Маєвський (з 1930 р. асистент, з 1935 р. ад'юнкт), заступник асистента К. Євгеніум, старший музейний їздовий А. Козловський. У попередні роки співробітниками кафедри були К. Міхаловський (асистент у 1924—1933 рр.), Є. Кульчицький (асистент у 1922—1934 рр.), Р. Петеленз-Лукасєвич (старший асистент-волонтер у 1930—1931 рр.), Я. Орушувна (демонстратор археологічного семінару у 1920 р., асистент у 1921—1928 рр.) та інші.

Кафедра займала чотири приміщення загальною площею 175 м^2 в будинку по вул. св. Миколая (тепер — вул. М. Грушевського, 4). Перше приміщення — кімната професора і зал засідань семінару; друге — кімната асистента і збірка діапозитивів, негативів, місце зберігання знахідок; третє — бібліотечний зал та майстерня на 26 місць і зал засідань учасників просемінарських занять; четверте — кімната асистента разом із збіркою фотографій, гіпсових відбитків (відливів), таблиць. Щорічний бюджет кафедри приблизно становив 5 тис. злотих. Найбільшим фінансовим надходженням була одноразова дотація на суму 50 тис. злотих, отримана в 1938 р. для закупівлі часописів та літератури. При кафедрі існувала фотолабораторія. Персонал кафедри займався вивченням та викладанням історії матеріальної та духовної культури середземноморських цивілізацій епохи еллінізму, особлива увага приділялася поглибленому вивченню античного мистецтва [Білас, 2005, с. 64—67]. Е. Булянда керував роботою археологічних занять та семінару і читав такі курси: «З історії грецької релігії», «Нарис праісторії Європи», «Живопис помпейський» (1919/20 навч. р.), «Грецька скульптура IV ст.», «Стародавній театр» (1920/21 навч. р.), «Нарис історії римського мистецтва», «Археологія класична», «Грецька традиція у світлі стародавнього мистецтва», «Полігнот» (1921/22 навч. р.), «Історія грецької скульптури», «Археологічні дослідження у XVIII—XIX ст.» (1922/23 навч. р.), «Грецька архітектура», «Грецька скульптура IV ст.», «Історія і топографія Афін», «Грецька скульптура III ст.» (1923/24 навч. р.), «Історія стародавнього малярства», «Вибрані уривки з грецької і латинської техніки» (1924/25 навч. р.), «Стародавній театр», «Аппелес, життя і твори», «Мистецька критика в стародавньому світі» (1925/26 навч. р.), «Історія грецької скульптури (частина 1)» (1926/27 навч. р.), «Грецька скульптура V ст.» (1927/29 навч. рр.), «Історія грецької скульптури IV ст.» (1929/30 навч. р.), «Вступ до класичної археології», «Римський і грецький портрети» (1930/31 навч. р.), «Історія римського мистецтва», «Нарис латинського епіграфіки» (1931/32 навч. р.), «Аттика і Афіни», «Основні проблеми латинської епіграфіки» (1932/33 навч. р.), «Історія і культура етрусків», «Вибрані уривки латинського епіграфіки» (1933/34 навч. р.), (1934/35 навч. р.), «Егейська культура», «Нарис римської епіграфіки» (1934/35 навч. р.), «Грецька скульптура», «Вибрані уривки латинської епіграфіки» (1935/39 навч. рр.).

Кафедра праісторії була заснована у 1921 р. Її очолював відомий археолог, політичний та громадський діяч професор Л. Козловський (1892—1944). На кафедрі впродовж 1921—1939 рр. працювали: К. Стояновський (асистент у 1922—1926 рр.), Я. Брик (асистент у 1926—1932 рр.), М. Смішко (асистент з 1932 р., ад'юнкт з 1937 р.), Т. Сулімірський (1931—1935 рр. — приват-доцент, 1935—1937 рр. — ад'юнкт), В. Ягелло (1937—1938 рр. — молодший асистент), К. Журовський (1938—1939 рр. — молодший асистент). Окрім цього, у зв'язку з політичною діяльністю професора Л. Козловського, керівництво

1. Викладачі кафедри праісторії також читали лекції студентам, які спеціалізувалися на «слов'янознавстві».

кафедрою та інститутом доісторичної археології з 5 грудня 1930 р. здійснював професор кафедри етнології зі спеціальним оглядом етнографії польських земель А. Фішер. У 1931/32 навч. р. рада гуманітарного факультету керівництво кафедрою праісторії (в якості заступника професора) довірила доценту Т. Сулімірському, а з 1932/33 навч. р. він же очолив й інститут доісторичної археології та праісторичний семінар. Л. Козловський повернувся до керівництва кафедрою та інститутом 1 липня 1935 р.

Спочатку кафедра праісторії знаходилася в старому корпусі університету по вул. св. Миколая, 4 (у приміщеннях кафедри класичної археології?), потім — в одній з кімнат Музею Дідушицьких, а в другій половині 1920-х рр. — в будівлі по вул. Т. Костюшка, 9. У 1930-х рр. кафедри праісторії та класичної археології знаходилися на другому поверсі головного корпусу університету по вул. Маршалківській (тепер — вул. Університетська), 1 [Білас, 2010, с. 329—333].

Л. Козловський керував роботою праісторичного семінару і читав такі лекції: «Найдавніші осілі люди на польських землях», «Огляд доісторичних пам'яток Східної Малопольщі» (1921/22 навч. р.), «Епоха бронзи і раннього заліза в Польщі», «Вступні відомості з праісторії», «Музейництво і польові дослідження з праісторії» (1922/23 навч. р.), «Кам'яна доба в Європі», «Лужицька культура в Польщі» (1923/24 навч. р.), «Проблема походження слов'ян у світлі праісторії», «Типологічний аналіз кераміки» (1924/26 навч. рр.), «Найдавніші культури в Європі», «Вступні відомості з праісторії» (1926/27 навч. р.), «Молодша кам'яна доба в Польщі (неоліт)», «Аналіз доісторичної кераміки» (1927/28 навч. р.), «Доісторичні пам'ятки Східної Малопольщі», «Бронзова доба в Європі» (1928/29 навч. р.), «Походження індоєвропейців і проблема походження слов'ян у світлі праісторії» (1929/30 навч. р). «Проблеми походження слов'ян у світлі археологічних досліджень» (1930/31 навч. р.), «Польські землі на рубежі н. е.», «Кургани на території південно-східної Польщі» (1935/36 навч. р.), «Кам'яна доба в Польщі», «Вступні відомості з праісторії разом із заняттями» (1936/37 навч. р.), «Нарис праісторії Східної Малопольщі», «Вступні відомості з праісторії» (1937/38 навч. р.), «Початки мистецтва», «Походження слов'ян у світлі археологічних досліджень», «Вступні відомості з праісторії» (1938/39 навч. р.). Т. Сулімірським були прочитані наступні курси: «Епоха бронзи і раннього заліза в Польщі», «Передісторичні пам'ятки Східної Малопольщі» (1931/32 навч. р.), «Польські землі у I тис. до Р. Х. на тлі європейської історії», «Вступні відомості з праісторії» (1932/33 навч. р.), «Епоха бронзи і раннього заліза в Європі», «Початкові відомості про праісторію» (1933/34 навч. р.), «Польські землі на рубежі н. е.», «До питання духовної культури в доісторичні часи», «Вступні відомості з праісторії» (1934/35 навч. р.), «Скіфська проблематика на польських землях» (1935/36 навч. р.), «Питання бронзової доби на території Східної Малопольщі» (1936/37 навч. р.) [Білас, 2009, с. 218—224].

На теологічному факультеті упродовж міжвоєнного 20-річчя археологічною проблематикою у певному обсязі займалися кафедри історії церковного мистецтва із спеціальним оглядом християнської археології, біблійних наук Нового Завіту, біблійних наук Старого Завіту та інститут християнської археології та історії церковного мистецтва (викладали професори В. Жила, Е. Булянда, П. Стах, А. Клявек, доцент Ю. Попліха та лектор монах Ф. Атаназій-Урбан) [Білас, 2007, с. 83—86].

На початку Другої світової війни західноукраїнські землі були зайняті радянськими військами. Нова влада особливого значення надавала організації у Львові українського університету, який було створено на базі Університету Яна Казимира у Львові. Вже з початку 1940 р. університет почав працювати на підставі статуту і програм, властивих радянським вузам. У 1939/40 і 1940/41 навч. рр. на гуманітарному, а з 1940 р. — історичному факультеті діяли кафедри історії матеріальної культури та археології (завідувач Я. Пастернак) та стародавньої історії (завідувач К. Маєвський). Попри усі перешкоди (матеріальні, політичні), археологія в університеті в перші роки радянської влади розвивалася досить активно, з огляду на закладений у міжвоєнне двадцятиріччя міцний фундамент. Проводилися і польові дослідження: у 1940—1941 рр. студенти історичного факультету проходять археологічну практику в Крилосі (керівник Я. Пастернак) [Романюк, 2005, с. 172].

На 1941 р. кафедра археології залишалася в будинку по вул. Університетській, 1 і займала вісім кімнат загальною площею 254,73 м^2. На кафедрі було 20 робочих місць для студентів та п'ять — для наукових працівників; лабораторія, в якій могла працювати група студентів чисельністю 25—30 чоловік (таких груп у 1941 р. було шість); бібліотека (3,5 тис. книг). Персонал кафедри — завідувач проф. Я. Пастернак (1892—1969), доценти М. Смішко та І. Старчук, старший лаборант В. Тисс та старший препаратор М. Клапчук. Можемо припустити, що вісім приміщень кафедри археології у 1941 р. — це колишні приміщення (та матеріально-технічна база) двох кафедр: праісторії та класичної археології [Білас, 2010, с. 334].

Я. Пастернак гідно презентував кафедру у 1940 р. на Всесоюзному конгресі дослідників неоліту і бронзової доби у Києві та сесії АН УРСР, яка проходила в Львівському університеті, а в 1941 р. — на Всесоюзному конгресі в Ленінграді, а пізніше — в Москві [Петегирич, Павлів, Филипчук, 1993, с. 9; Романюк, 2005, с. 172—173].

Великої шкоди університету завдала німецька окупація Львова: вже 30 червня 1941 р. навчання було перерване. Після звільнення 30 липня 1944 р. довелося фактично починати

все з початку, адже наукове обладнання, бібліотечні збірки, меблі та інше майно було знищено, цінності та лабораторні зразки, інкунабули та інші стародруки, давні рукописні пам'ятки пограбовано. Попри це, вже у 1944 р. на історичному факультеті була створена кафедра історії стародавнього світу і археології, яку очолив І. Вейцківський (1900—1977). Її працівники забезпечували читання курсів з історії первісного суспільства, методики археологічних досліджень, основ археології, історії стародавнього світу, спеціальних курсів «Південно-Східна Європа в III—II тис. до не.» (М. Смішко), «Археологія Греції та Риму» (І. Старчук), «Повстання рабів в Італії і Сицилії в II—I ст. до н.е.» (І. Вейцківський), «Скіфи» (І. Старчук) [Бандровський, 2000, с. 17]. Значна увага приділялась також польовим археологічним дослідженням, зокрема розкопками давньоруського літописного городища Плісненськ у 1946—1949 рр. керував І. Старчук.

У 1949 р. кафедра історії стародавнього світу та археології була об'єднана з кафедрою історії середніх віків (створена в 1945 р., керівник Д. Похилевич) в одну кафедру — історії стародавнього світу і середніх віків (1949—1994). Завідувачем був обраний І. Вейцківський, який очолював її до 1970 р. (у 1971—1977 рр. — професор кафедри). Однак загалом археологічна наука в університеті занепадає: в 1950 р. помирає І. Старчук, а в 1954 р. кафедру залишає М. Смішко. Так в університеті не залишилося жодного професійного археолога-практика, хоча у 1954—1955 р. тут викладачем основ археології працював (за сумісництвом) І. Свєшніков [Генега, 2000, с. 151]. Ще раз в штаті кафедри історії стародавнього світу і середніх віків І. Свєшніков фігурує в 1961—1963 рр. [Ситник, 2005, с. 23].

Викладачі кафедри читали спецкурси «Джерела до історії стародавньої Греції і стародавнього Риму», «Зовнішня політика Риму в III ст. до н.е.» (І. Вейцківський), «Абсолютна монархія в Західній Європі» (А. Лозинський), «Середньовічне помістя» (Д. Похилевич), семінар «Середньовічне місто» (Ю. Гроссман), «Історіографія історії середніх віків» (у різний час читали Д. Похилевич, Ю. Гроссман, З. Калініна) та ін., а також курси з допоміжних і спеціальних дисциплін (епіграфіка, палеографія, сфрагістика, нумізматика, хронологія, архівознавство, історична географія та ін.); керували роботою студентських наукових гуртків з питань історії стародавнього світу, історії середніх віків, археології [Бандровський, 2000, с. 18].

З 1949 р. при кафедрі діяв музей сфрагістики, геральдики і нумізматики, через десять років реорганізований у музей допоміжних історичних дисциплін історичного факультету (директор І. Шпитковський). У 1967 р. на його базі створено археологічний музей (директори: В. Зварич (1967—1972), Р. Чайка (1972—2005), Т. Милян (2005—2006), Я. Погоральський) [Encyclopedia, 2011, с. 152—153].

У 1963—1967 рр. у підпорядкуванні університету перебував Інститут суспільних наук АН УРСР, співробітники відділу археології якого на чолі з О. Чернишем керували археологічною практикою студентів історичного факультету, читали спецкурси (І. Свєшніков), брали активну участь у створені археологічного музею (Л. Крушельницька, І. Свєшніков), зокрема передали матеріали зі своїх розкопок [Ситник, 2005, с. 24—25].

У 1970-ті рр. на кафедрі відбулися деякі кадрові зміни. У 1971 р. її очолив Ю. Гроссман (1919—2003). У 1970 р. на кафедрі почав працювати к. іст. н. М. Пелещишин, який забезпечив читання лекційних курсів з основ археології, історії первісного суспільства, основ етнографії. Наукова проблематика кафедри була доповнена його археологічними дослідженнями (поселення стжижовської, лендельської, поморської та інших археологічних культур). В 1973 р. на кафедру прийшов к. іст. н. І. Лісовий, наукові інтереси якого були пов'язані з дослідженнями історії Херсонесу, проблем історіографії античності. Він підготував лекційний курс з історії Стародавньої Греції і Риму. Ще два нові працівники (В. Кривонос та Р. Шиян) займалися вивченням історії міст і торгівлі.

Наприкінці 1970-х — на початку 1980-х рр. на кафедрі гостро постала проблема підготовки кадрів (помер І. Вейцківський, вийшли на пенсію А. Лозинський, З. Калініна). У 1975/76 навч. р. перестала існувати спеціалізація зі стародавньої і середньовічної історії (останній випуск за цим профілем — 1981 р.), у 1978—1984 рр. існувала лише спеціалізація з археології. Для студентів читались такі спецкурси: «Методика археологічних досліджень» (доцент М. Пелещишин), «Археологічні дослідження Стародавнього Сходу» (професор Ю. Гроссман), «Археологічні дослідження Стародавньої Греції та Риму» (доцент І. Лісовий) [Бандровський, 2005, с. 118—119]. У кінці 1980-х рр. були запроваджені такі спецкурси: «Етнокультурні зв'язки населення України в період переходу від первісної епохи до цивілізації» (професор М. Пелещишин), «Криза Римської імперії і формування ранньофеодальних держав в Центральній та Західній Європі» (асистент О. Бандровський), «Європейська торгівля зі Сходом в епоху пізнього середньовіччя» (доцент В. Кривонос), «Гуманізм і Відродження в Західній Європі» (доцент Р. Шиян) [Бандровський, 2000, с. 21—22]. У 1980-ті рр. викладачами та аспірантами кафедри було підготовлено і захищено одну докторську (М. Пелещишин) і шість кандидатських дисертацій (А. Козій, В. Кривонос, Р. Шиян, О. Бандровський, Р. Шуст, А. Кос). При кафедрі розпочала діяльність аспірантура по профілю археології та всесвітньої історії.

З самого початку існування історичного факультету [1] щорічно студенти проходили археологічну практику. Спочатку до керівництва нею залучались фахівці з відділу археології Інституту суспільних наук АН УССР. З середини 1960-х рр. працівники історичного факультету розгорнули широкі розкопки на Північному Прикарпатті і Західній Волині. Так, В. Баран (у 1962—1967 рр. старший науковий співробітник відділу археології Інституту суспільний наук АН УРСР; у 1967—1969 рр. доцент кафедри історії УРСР) досліджував селища східнослов'янських племен VI—IX ст., а М. Пелещищин — пам'ятки доби енеоліту (культур лійчастого посуду, трипільської та інших). Після переходу у 1970 р. на кафедру, М. Пелещишин постійно керував археологічними загонами історичного факультету. Незмінними керівниками практики були Р. Чайка і В. Зварич (кафедра історії СРСР). З 1981 р. до цієї роботи було залучено О. Бандровського, наукова проблематика якого — археологічні дослідження пам'яток римського часу.

З 1986 р. основну увагу кафедри зосереджено на дослідженні пам'яток археології в зонах новобудов на території західних областей України. Перші госпдоговірні роботи проводились у 1986—1988 рр. на території Закарпаття (керівник теми — О. Бандровський). Після розширення тематики досліджень у 1985 р. у структурі університету була створена Науково-дослідна лабораторія історико-археологічних досліджень (завідувач В. Касюхнич). Майже всіма госпдоговірними темами керував М. Пелещишин [Рудий, 2005, с. 202—211].

У другій половині 1980-х рр. посилились наукові зв'язки Львівського університету у галузі археології, античності та середньовіччя з Московським, Кишинівським, Ужгородським та Чернівецьким університетами. Зокрема, було підписано договір про наукову співпрацю з Московським і Білоруським університетами, Інститутом археології Словацької АН. На кафедрі проводились наукові конференції (наприклад, I, II та III-ті читання пам'яті С. Лур'є), окремі спецкурси та лекції читали запрошені провідні науковці: В. Кузіщін, А. Брагіна, Ю. Бессмертний, К. Ревяко, Ю. Заборовський, Е. Балагурі, Я. Махнік, І. Климишин. Університет був організатором всесоюзної школи-семінару з вивчення етнокультурних та етносоціальних процесів першої половини I тис. н. е. у східнокарпатському та суміжних регіонах (1986). [Бандровський, 2005, с. 119].

На початку 1990-х рр. кафедра знову переживала процес зміни кадрів: у 1989 р. завідувачем став М. Пелещишин (1933—1999), кафедру залишили Ю. Гроссман (1990) та І. Лісовий (1991). Професор М. Пелещишин, асистенти В. Рудий [2] та Р. Берест [3] сконцентрували свої зусилля на забезпеченні археологічної проблематики, а доценти В. Кривонос, Р. Шиян та А. Козій розробляли навчальну і наукову тематику середньовічної історії. Доцент О. Бандровський забезпечував викладання стародавньої історії, а доцент І. Глічов вів предмети, пов'язані з методикою викладання історії в середній школі. У 1996 р. він вийшов на пенсію, а на кафедрі розпочав діяльність Я. Онищук. У липні 1999 р. помер М. Пелещишин. У 2001 р. кафедру очолила Р. Шиян (з 1999 року — в. о. зав. кафедри).

У 1994 р. кафедра історії стародавнього світу та середніх віків була перейменована на кафедру археології, античності та середньовіччя. Це було пов'язано з необхідністю забезпечити належний рівень підготовки спеціалістів у галузі археології. На кафедрі починають діяти спеціалізації «Археологія та стародавня історія», «Середньовічна історія». В 1996 р. були затверджені спеціальності «Археологія України» та «Історичне краєзнавство», а в межах спеціальності «Всесвітня історія» залишилась одна спеціалізація з античної та середньовічної історії. З посиленням уваги до підготовки спеціалістів-археологів, у 1997 р. Археологічний музей підпорядковано кафедрі, виділене приміщення для навчальної археологічної лабораторії. З 1996 р. почав виходити щорічний науковий збірник «Археологічні дослідження Львівського університету», присвячений актуальним проблемам археології та давньої історії, підсумкам регіональних археологічних досліджень і розкопок окремих пам'яток, історії археологічної науки.

У 1998 р. спеціальність «Археологія» була закрита і підготовка спеціалістів знову ведеться зі спеціалізацій «Археологія України» та «Античність і середньовіччя». З 2002 р. кафедра стала ініціаторами відкриття нової спеціальності з археології. У 2002/03 навч. р. на ній навчалося 15 студентів. Для забезпечення навчального процесу в межах нової спеціальності залучені як спеціалісти кафедри (Я. Онищук, В. Рудий, Р. Берест), так і археологи-практики з Києва та Львова (професор Л. Мацкевий (1999—2000), професор Д. Козак (з 2001 р.), професор В. Баран (1999—2003), професор Л. Крушельницька (2001—2003), доцент М. Филипчук (з 1999).

1. І в міжвоєнний період студенти активно залучалися до проведення польових археологічних досліджень, мали практичні заняття з виїздом на місця розкопок.

2. У 1991—2001 рр. — асистент, 2001—2009 рр. — доцент кафедри.

3. У 1994—1999 рр. — асистент, 1999—2009 рр. — доцент кафедри.

Наукова проблематика кафедри в цей період зосереджена на таких напрямах: археологія України (В. Рудий, Р. Берест та Я. Онищук, М. Филипчук), антична історія, типологічні особливості стародавніх цивілізацій (О. Бандровський [1]), середньовічна торгівля та аграрні відносини в добу пізнього середньовіччя (доценти В. Кривонос і Р. Шиян, асистенти Ю. Овсінський і М. Чорний). У 2000 р., для організації та проведення фундаментальних досліджень у галузі археології на теренах західних областей України, в університеті створено Інститут археології (директор М. Филипчук). Напрямки наукових досліджень його працівників — етногенез слов'ян і становлення державотворчих процесів в Українському Прикарпатті в другій половині I тис. н.е. Колектив інститут провів міжнародні археологічні конференції «Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть» (2001) та «Нові технології в археології» (2002). З 2006 р. почав виходити науковий збірник «Вісник Інституту археології».

У 2004 р. відбулася наступна реорганізація кафедри, в результаті якої були створені: кафедра історії середніх віків та візантиністики та кафедра археології та історії стародавнього світу (в. о. завідувача — Я. Онищук). У 2005—2010 рр. кафедру очолював О. Ситник. У 2005 р., з нагоди 100-річчя кафедри археології та історії стародавнього світу, була проведена міжнародна конференція. У 2010 р. назву кафедри знову змінено — археології та спеціальних галузей історичної науки. Її очолив професор Л. Зашкільняк.

Колектив кафедри зараз — це три професори (Л. Зашкільняк, Д. Козак, О. Ситник), чотири доценти (М. Филипчук, Я. Онищук, О. Бандровський, Н. Білас) та три асистенти (А. Баукова, Н. Стеблій, Я. Погоральський).

Кафедра забезпечує викладання нормативних курсів з культурної антропології, археології, історії стародавнього світу та історії античних цивілізацій; проведення археологічної практики; готує фахівців (спеціалістів та магістрів) зі спеціальності «археологія».

Структура спеціалізації кафедри: нормативні курси — «Видатні дослідники української археології» (Я. Погоральский), «Етногенез східних слов'ян за археологічними даними» (М. Филипчук), «Палеоліт України у контексті європейського континенту» (О. Ситник), «Етнокультурна історія України в першій половині I тис. н.е.» (М. Филипчук), «Археологічна наука у світі» (Н. Білас); дисципліни вільного вибору студентів — «Методика польових та камеральних досліджень» (Д. Козак), «Первісні технології» (О. Ситник), «Актуальні проблеми української археології», «Актуальні проблеми європейської археології», «Біблійна і християнська археологія», «Археологічні фонди України», «Археологічна наука у Львівському університеті» (Н. Білас), «Античні впливи на матеріальну і духовну культуру населення України в першій половині I тис. до н.е. — першій половині I тис. н.е.», «Методика складання археологічного кадастру» (Н. Стеблій), «Антична археологія» (А. Баукова), «Провінційно-римські культурні впливи на території України», «Поховальний обряд населення ранньозалізного віку України» (Я. Онищук), «Етногенез східних слов'ян» (М. Филипчук).

При кафедрі діє аспірантура зі спеціальності «07.00.04 — Археологія»; за останні десятиліття захищено шість докторських і понад 20 кандидатських дисертацій з різних спеціальностей.

Отже, за останні два десятиріччя археологічна освіта у Львівському університеті зазнала значних перетворень: кілька реорганізацій кафедри і навіть її перенесення у нове (далеко не краще) приміщення, відкриття Інституту археології, започаткування двох профільних наукових видань («Археологічні дослідження Львівського університету» та «Вісник Інституту археології»), майже повне оновлення персонального складу викладачів, запровадження нових лекційних курсів тощо. Завдання майбутнього — щонайменше зберегти кращі традиції археологічної науки в університеті та докласти максимум зусиль, щоб найближчі десятиліття стали кращими часами львівської університетської археологічної школи.

1. Підручник «Історія стародавнього світу» (1998), написаний О. Бандровським, визнано базовим для шостого класу загальноосвітніх шкіл України.

Бандровський О. Вивчення історії стародавнього світу у Львівському університеті / О. Бандровський // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів, 2005. — Вип. 8. — С. 115—121.

Бандровський О. Кафедра археології, античності та середньовіччя / О. Бандровський // Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940—2000). Ювілейна книга / Упоряд. О. Вінниченко, О. Целуйко. — Львів, 2000. — С. 17—29.

Білас Н. Археологічна наука у Львівському університеті (XIX— 30-ті роки XX ст.) / Н. Білас // Археологічні дослідження Львівського університету. — Вип. 8. — Львів, 2005. — С. 46—114.

Білас Н. Викладання біблійної археології у Львівському університеті / Н. Білас // Вісник Інституту археології. — Вип. 2. — Львів, 2007. — С. 80—87.

Білас Н. І. І. Шараневич та його внесок у розвиток археологічної науки / Н. Білас // Археологія. — 2002. — №3. — С. 152—156.

Білас Н. Леон Козловський — професор кафедри доісторичної археології зі спеціальним оглядом праісторії польських земель (1921—1939) університету Яна Казимира у Львові / Н. Білас // Profesor Leon Kozłowski / Red. Stefan Karol Kozłowski, Oleksandr Sytnyk. — Lwów—Warszawa, 2010. — S. 328—367.

Білас Н. Організація навчального процесу на кафедрі праісторії Львівського університету у 1921—1939 рр. / Н. Білас // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів, 2009. — Вип. 12. — С. 204—225.

Генега Р. Свєшніков Ігор Кирилович / Р. Генега // Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940—2000). Ювілейна книга / Упоряд. О. Вінниченко і О. Целуйко. — Львів, 2000. — С. 151.

Козловський С.-К. Володимир Антонєвіч і Кароль Гадачек / С.-К. Козловський // Археологічні дослідження Львівського університету. — 2006. — Вип. 9. — С. 89—96.

Петегирич В. Ярослав Пастернак і українська археологія / В. Петегирич, Д. Павлів, М. Филипчук // Studia archaeologica. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 5—11.

Романюк Т. Наукова діяльність Ярослава Пастернака у період Другої світової війни (1939—1944 рр.) / Т. Романюк // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів, 2005. — Вип. 8. — С. 169—178.

Рудий В. Микола Пелещишин — дослідник археологічних пам'яток Розточчя / В. Рудий // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів, 2005. — Вип. 8. — С. 202—213.

Ситник О. Постаті археології Львівського університету у фокусі столітньої історії / О.Ситник // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів, 2005. — Вип. 8. — С. 11—45.

Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. 1: А—К. — Львів, 2011. — 716 с.

Н.Н. Билас

АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ ВО ЛЬВОВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ: ДОСТИЖЕНИЯ ПРОШЛОГО, ЗАДАНИЯ БУДУЩЕГО

Традиция преподавания археологии во Львовском университете, одном из старейших университетов страны, относится к первой половине XIX в., когда студентам теологического факультета читали курс библейской археологии. В дальнейшем свой вклад в становление археологии на философском факультете внесли И. Шараневич, М. Грушевский, Л. Цвиклинский. Первую кафедру классической археологии и праистории в университете возглавил К. Гадачек (1905—1914). Расцвет археологии в университете произошел в 1916—1939 гг., когда тут функционировали две кафедры археологии во главе с Э. Буляндой и Л. Козловским. В советское время университетская археологическая наука переживала как времена подъема (1940-ые, 1960-ые и 1980-ые гг.), так и упадка (1950-ые гг.). С утверждением украинской независимости в университете началось формирование новой генерации археологов. Базисом для их профессиональной подготовки должны стать не только традиции прошлого, но и усвоение новых методик и методологий, интердисциплинарность, активизация деятельности студентов в рамках научных семинаров, привлечение к преподаванию работников академических институтов.

N. Bilas

THE ARCHAEOLOGICAL EDUCATION IN LVIV UNIVERSITY. PREVIOUS ACHIEVEMENTS AND FUTURE OBJECTIVES

The tradition of archaeological studies in Lviv Universities extends to first half of the 19th century. At that time a course of the Biblical Archaeology was taught to the students of Theological Faculty. Professors of Philosophic Faculty I. Sharanevych, M. Grushevsky, L. Zviklinsky made a huge contribution into becoming of archaeological science. First department of the Classical Archaeology and Ancient History in University was headed by K. Hadaczek in 1905—1914. Archaeological studies flourished in Lviv University in 1916—1939. There were already two archaeological departments headed by E. Burlianda and L Kozlovsky. In Soviet period archaeological science survived. It thrived in 1940-ies, 1960-ies, 1980-ies but it was also largely suppressed in 1950-ies. New generation of archaeologists emerged with Ukraine Independence. Their source is formed on the basis of previous traditions and on the newest achievements as well. They implement new methods and methodology, support interdisciplinary studies, outline students activity, enroll academic scientists to the process of education.

УДК [902(091):069](477.83)

Н.М. Білас, І.В. Тимець, О.П. Целуйко

СУЧАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ ТА АРХЕОЛОГІЯ: ШЛЯХИ СПІВПРАЦІ ТА ВЗАЄМОДОПОМОГИ

У статті, на прикладі діяльності Історико-краєзнавчого музею м. Винники, розглянуто, як у тісній співпраці зі спеціалістами-археологами сучасні краєзнавчі музеї збирають, систематизують, вивчають, зберігають і експонують археологічні першоджерела. Окреслено головні проблеми та наведено, як вони вирішуються в конкретному музеї.

Ключові слова: краєзнавчий музей, археологія, музейні фонди, експозиція.

Предмети і колекції, виявлені під час археологічних розкопок, окремі випадкові знахідки відносяться до Музейного фонду України [Про затвердження Положення, 2000, п. 6]. Специфіка краєзнавчих музеїв, які збирають, вивчають та експонують матеріали, що розповідають про природу, історію і культуру певного краю, полягає у тому, що, маючи широкий діапазон експозицій, вони є музеями комплексного профілю і більшість зберігає у своїх фондах пам'ятки матеріальної культури, виявлені під час археологічних досліджень. Тому таким музеям необхідно мати в штаті спеціаліста-археолога, або ж співпрацювати з профільними науково-дослідними установами. Оскільки кадрова проблема в галузі археології в Україні є дуже відчутною, одиниці серед музейних установ можуть похвалитися не тільки виконанням першої, а навіть другої умови. У даній статті хочемо навести приклад сучасного музею, який і співпрацює активно з науковими археологічними установами, і має у штаті спеціалістів-археологів — Історико-краєзнавчий музей м. Винники (м. Львів — Винники).

© Н.М. БІЛАС, І.В. ТИМЕЦЬ, О.П. ЦЕЛУЙКО, 2012

Відмітимо, що Історико-краєзнавчий музей м. Винники обрано не випадково, адже із моменту створення у 1991 р. один із головних напрямків роботи цього закладу — формування археологічної колекції. Самостійно та у співпраці із науковцями Львівського національного університету імені Івана Франка, Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича, Інституту археології НАН України науковими працівниками музею було проведено ряд експедицій на території Львівської обл. та поза її межами. Результатом такої роботи стали численні знахідки, що відклались у фондах музею та частково представлені у постійній експозиції. Відображені вони й у ряді наукових публікацій, надрукованих у фахових виданнях України. Археологічна тематика займає вагоме місце і на сторінках музейного наукового періодичного видання «Наукові студії: збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники» [Наукові студії, 2008; 2009; 2010; 2011], до редакційної колегії котрих входять археологи Д. Козак, Н. Білас, Т. Милян. Така наукова діяльність вказаної установи є не випадковою, адже сучасний музей повинен відігравати не лише роль збирача та експонатора рідкостей, але й провадити відповідну дослідницьку роботу.

Щоб не бути голослівними, наведемо деякі цифри. Загальна кількість фондової збірки музею на початок 1999 р. становила 13914 одиниць збереження, з них 8912 — археологічні матеріали. У 2009 р. фонди музею поповнили 4273 археологічні знахідки, у 2010 р. — 14731, у 2011 р. — 6535, а за п'ять місяців 2012 р. вже маємо 5012 одиниць збереження. Таким чином, за три з половиною роки археологічна колекція музею зросла на 30,5 тис.

Відмітимо, що в археологічній музейній колекції Історико-краєзнавчого музею м. Винники зберігають не лише індивідуальні знахідки або більш-менш презентабельні чи експозиційні матеріали, а всі артефакти, отримані під час розкопок. У разі одночасного надходження великої кількості однорідних предметів, перед реєстрацією у книгу надходжень їх систематизують, розподіляють на основний і науково-допоміжний фонд.

Матеріали, які надходять до музею внаслідок діяльності археологічних експедицій, обліковуються спочатку комплексами за колекційними або польовими описами. Якщо зазначені комплекси передаються з експедицій інших організацій, то передання їх до музею здійснюється за актами приймання з предметними описами, у яких однотипні предмети записуються групами, а унікальні — окремо. Обов'язковим додатком до акту прийняття є польовий або колекційний опис, який надається начальником експедиції. В подальшому, при заповненні інвентарних карток та книг, наукові працівники музею також можуть консультуватися, при потребі, з дослідниками, які передали в музей археологічні колекції.

Тепер дещо конкретики щодо експедиційної діяльності. У 2004—2005 рр. спільно з Інститутом археології ЛНУ ім. І. Франка, Галицькою експедицією Інституту археології НАН України проведено розвідково-пошукові роботи в околицях м. Винники (с. Підберізці, с. Верхня Білка, с. Романів), а по проекту «Бурштиновий шлях» — територією Перемишлянського р-ну Львівської обл. та Бережанського р-ну Тернопільської обл. вздовж русла р. Золота Липа (відкрито низку нових археологічних пам'яток — близько 90); проведено археологічні розкопки в с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл., рятівні археологічні роботи в ур. Кут м. Винники. У 2006 р. проведено археологічні розкопки в с. Виннички Пустомитівського р-ну та с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл.; рятівні археологічні дослідження в ур. Торговиця м. Винники.

У 2007—2008 рр. проведено археологічні розкопки на території Підгорецького монастиря (с. Підгірці, Бродівського р-ну Львівської обл.), рятівні археологічні роботи в с. Підберізці (ур. Діброва та ур. Лазки), рятівні археологічні розкопки на місці церкви святого Духа у м. Львові. У 2009 р., під час роботи етнографічної експедиції в с. Пісочне Сокальського р-ну Львівської обл., було виявлено кілька археологічних пам'яток, згодом обстежених разом з експертною групою НДЦ «РАС» ІА НАН України. Зауважимо, що працівники музею протягом кількох років успішно співпрацюють з НДЦ «РАС» ІА НАН України в рамках проведення наукової археологічної експертизи проектів землеустрою у м. Винники та околицях.

У 2010 р. проведено розвідкові археологічні дослідження у м. Винники (ур. «Під дібровою») на нововідкритій пам'ятці культури лійчастого посуду, а в 2011 р. — у с. Лисиничі та с. Підберізці Пустомитівського р-ну.

Особливістю експедицій, які організовує музей, є їхній міждисциплінарних характер. Зокрема, разом з археологами завжди паралельно працюють етнологи, які, з одного боку, здобувають інформацію цікаву і для археологів, наприклад щодо топоніміки, а з іншого — проводять збір експонатів для музею, записують спогади, дають заповнювати попередньо складені анкети та питальники (наприклад, для депортованих з території Польщі у 1944—1946 рр., політв'язнів) тощо.

Мусимо зазначити, що коштів на експедиційну діяльність у бюджеті музею не передбачено (науковим працівникам музею можуть бути оплачені лише відрядження), однак попри це установа щороку організовує експедиції. Більше того, поступово в музеї вдалося сформувати власну експедиційну матеріальну базу (починаючи від тих таки лопат, наметів, польової кухні, фотоапарату, металодетектора тощо), якою можуть користуватися співорганізатори експедицій, зокрема якщо мова йде про забезпечення проведення студентської археологічної практики.

Одним із найголовніших у співпраці з археологами є не просто зберігати, а саме експонувати матеріали, адже закриті у фондах, вони цікаві для дуже вузького кола спеціалістів. Постійна експозиція чи тимчасова виставка дозволяє не просто показати загалу результати роботи археолога, а, подавши за принципом найоптимальнішого виявлення змісту, форми, фактури тощо, популяризувати археологічні джерела.

Наприклад, у 2006 р. організовано виставку «Скарб гальштатсько-латенської доби», де презентовано скарб (35 предметів), віднайдений у вивалі ґрунту під корінням поваленого дерева в с. Підгородище Перемишлянського р-ну та експоновано матеріали розкопок, проведених на пам'ятці. До виставки було опубліковано її каталог [Скарб, 2006]. Згодом частина скарбу знайшла своє місце у постійній експозиції музею, однак частіше експонати зі щорічних виставок «Нових археологічних надходжень музею» залишаються у фондах, оскільки можливості помістити всіх їх у постійну експозицію звичайно ж немає. Разом з тим зауважимо, що при побудові таких виставок завжди залучаються спеціалісти-археологи. Це дозволяє музейникам отримати певні фахові рекомендації щодо самих артефактів, а археологам зрозуміти специфіку виставкової діяльності, розрахованої зазвичай не на науковців, а на різні цільові групи, а також навчитися поєднувати науково-дослідну функцію з освітньою.

Особливо успішною виявилася археологічна виставка «Відкрита минувшина», приуроче-

на до 20-річчя музею. Загалом зауважимо, що більшість сучасних експозицій являє собою статичну демонстрацію предметів, які повинні говорити самі за себе, тоді як останні світові тенденції свідчать про великі зміни у цій галузі. Тепер особливе значення надається інтерпретації й інтерактивності. Тому, окрім представлення найцікавіших експонатів, що зберігаються у фондах, засобами експериментальної археології на виставці «Відкрита минувшина» було відтворено процеси обробки каменю, шкіри, дерева, реконструйовано знаряддя праці та зброю (сокири, серпи, стріли тощо), показано коли і як виникли землеробство та скотарство, гончарство та ткацтво, ковальство та торгівля, як розвивалася та змінювалася палеоекономіка. Паралельно з виставкою було презентовано етно-проект «Крізь віки», для реалізації якого та проведення майстер-класів народних ремесел, мистецьких та етно-ярмарків на території музею реконструйовано давньоруське житло. І при здійсненні цієї реконструкції, і при підготовці виставки музейні працівники зверталися за консультаціями до археологів.

Однією з актуальних та «болючих» проблем українського музейництва є брак коштів та фахівців для здійснення консервації та реставрації музейних предметів та колекцій. В Історико-краєзнавчому музеї м. Винники є один штатний художник-реставратор, який, однак, не має відповідної кваліфікації для роботи з археологічними матеріалами, тому між музеєм та Львівським державним коледжем декоративно-прикладного мистецтва імені І. Труша було досягнуто домовленості про те, що музей надає студентам коледжу предмети для реставрації, яку останні проводять в рамках виконання курсових робіт для музею безкоштовно. Натомість працівники музею консультують студентів з приводу реставрованих предметів (культурна приналежність, хронологічні рамки, технологічно-виробничі особливості епохи тощо). Таким чином, доволі фахово реставруються керамічні вироби з археологічної колекції музею, адже сама реставрація здійснюється студентами коледжу під керівництвом і наглядом викладачів. Наприклад, у 2011 р. так було відреставровані 23 предмети. Також науковими працівниками музею надаються консультації для здійснення сучасних реконструкцій давнього посуду (на основі тогочасних технологічних прийомів) дипломантам Львівської академії мистецтв імені І. Труша. Передані реконструкції використовуються в експозиційній діяльності.

Протягом останніх років на базі музею студенти 1 курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка проходять в липні археологічно-краєзнавчу практику. У програмі практики, окрім участі в польових археологічних дослідженнях, передбачено і камеральне опрацювання археологічних матеріалів (шифрування, консервування, графічне зображення експонатів тощо). Таким чином, студенти під керівництвом наукових співробітників музею працюють з археологічними колекціями, які проходять наукову інвентаризацію в музеї.

Сучасний музей немислимий без використання сучасних технологій, інтерактивної подачі матеріалів. Комп'ютерна програма інвентаризації фонду «Археологія» та віртуальна експозиція трьох залів постійної експозиції музею була розроблена самими працівниками музею, зокрема В. Оліярником. Його розробка базується на одній з найпоширеніших мов, що використовуються у сфері веб-розробок, — PHP. Вона підтримується переважною більшістю хостинг-провайдерів і дозволяє розмістити віртуальну експозицію в Інтернеті.

Для виведення програми на екран використовується сервер Apache та Mozilla Firefox (безплатний веб-оглядач з відкритим кодом). Сервер, один з найуживаніших веб-серверів у мережі Інтернет, є відкритий для UNIX-подібних, Microsoft Windows, Novell NetWare та інших операційних систем. Сервер базується на Linux, що є монолітним ядром, та використовується для створення UNIX-подібних операційних систем, які є одними з найкращих прикладів розробки з відкритими джерельними кодами (open source) та вільного програмного забезпечення (free software). На відміну від комерційних операційних систем, на кшталт Microsoft Windows та MacOS X, джерельні коди Linux доступні усім для використання, модифікації та розповсюдження абсолютно безкоштовно.

Створення віртуальної експозиції дозволило значно розширити межі постійної експозиції музею, повністю оновленої у 2008 р. При розробці наукової концепції, складанні тематико-експозиційного плану, доборі експонатів, написанні пояснювальних текстів постійної експозиції зали «Археологія» та наповненні віртуальної експозиції разом з музейниками працювали археологи Н. Білас, В. Конопля та Н. Стеблій.

Докладніше зупинимося на віртуальній експозиції зали «Археологія». Вона складається з п'яти інформаційних блоків. Вкладка «Початкова» докладно інформує про дописемну історію Винників, зокрема про історію вивчення археологічних пам'яток, результати проведених тут археологічних розкопок та розвідок. Загалом в археологічному дослідженні території міста Винники та його околиць можна виділити кілька знакових етапів: 1 — 70—90-ті роки XIX ст. (А. Шнайдер, І. Шараневич, М. Грушевський); 2 — 30-ті роки XX ст. (М. Смішко, Я. Пастернак); 3 — кінець 50-х років XX ст. (Б. Возницький, І. Свєшніков); 4 — 60—80-ті роки XX ст.

(В. Зварич, Д. Козак, М. Пелещишин); 5 — 90-ті роки XX ст. (М. Бандрівський, П. Довгань, В. Конопля, Л. Мацкевий, М. Пелещишин, С. Терський). З початком XXI ст. розпочався новий (шостий) етап в історії вивчення прадавнього минулого містечка за археологічними матеріалами, що реалізується в першу чергу завдяки започаткованій у 1990-х рр. співпраці Історико-краєзнавчого музею м. Винники з провідними науковими інституціями Львова. Зрештою, у XXI ст. музей розширив свою діяльність далеко за межі Винників, оскільки став базовим для створення Музейного комплексу історії, культури та побуту етнічних українців Надсяння, Холмщини, Лемківщини та Підляшшя з сектором історії української еміграції, який згідно Указу Президента України № 1330/2005 має бути збудований саме у м. Винники.

Зауважимо, що територія м. Винники та його околиці багаті на археологічні пам'ятки. Свій слід тут залишили носії культур лінійно-стрічкової кераміки (ур. «Лазки» м. Винники; ур. «Загуменки» с. Підберізці), маліцької (ур. «Торговиця» і «Лазки» м. Винники), лійчастого посуду та трипільської (ур. «Голянівка» та «Лазки» м. Винники, г. Жупан і г. Лисівка), шнурової кераміки та комарівської (ур. «Лазки» м. Винники; г. Чортова скеля; ур. «Підлужжя» та «Загуменки» с. Підберізці). Пам'ятки ранньозалізного віку зафіксовані в урочищах «Лазки», «Лісничівка», «Кут», «Голянівка» м. Винники, на г. Чортова скеля (біля с. Лисиничі), в урочищах «Підлужжя» та «Загуменки» с. Підберізці. У першій половині нової ери тут з'являються племена пшеворської, зубрицької та черняхівської культур (ур. «Торговиця», «Кут» м. Винники; ур. «Підлужжя» с. Підберізці).

Наступна вкладка — «Експозиція» — у культурно-хронологічній послідовності подає як фото експонатів, розміщених у вітринах (макрозйомка предметів з різних ракурсів), так і їхній детальних опис згідно інвентарних карток. Також саме тут можна ознайомитися з частиною тих артефактів, які не виставлені (за браком місця, станом збереженості тощо) у вітринах, але зберігаються у фондах музею.

Наприклад, у віртуальній експозиції подано значну кількість матеріалів неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки з розкопок М. Пелещишина.

Мідний вік на території Винників представлений маліцькою, трипільською (пізній період) та лійчастого посуду культурами. Першу демонструють в експозиції матеріалами з розкопок М. Бандрівського та С. Терського, другу — В. Коноплі та М. Пелещишина. Однак найбільше проекспонована культура лійчастого посуду. Окрім крем'яних та кістяних знарядь, реставрованих посудин та їх орнаментованих фрагментів (зокрема, з наліпним хрестом на денці), які були виявлені експедиціями під керівництвом М. Пелещишина, представлено пластичну реконструкцію черепа носія цієї культури (автор — антрополог, к. мед. н. С. Горбенко).

Бронзовий та ранньозалізний віки в експозиції представлений матеріалами з розкопок М. Бандрівського, В. Коноплі та М. Пелещишина. Однак окрасою археологічної експозиції музею є предмети зі скарбу, виявленого, як зазначалося вище, в с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. Скарб складається з трьох нашийних гривен, двох діадем, 27 браслетів, одного бруска (заготовки), дзеркала та прикраси у вигляді кільця з потрійного ланцюга. Предмети зі скарбу і ті, що знайдені на пам'ятці експедицією Історико-краєзнавчого музею м. Винники під керівництвом М. Филипчука (зокрема, потрійний п'ятисекційний (поясний?) ланцюг з трапецієподібними підвісками), зустрічаються на території Центральної і Південно-Східної Європи в VIII—I ст. до н. е.

Окреме місце в експозиції займають матеріали пшеворської, зарубинецької, зубрицької та черняхівської культур з розкопок, проведених в околицях Львова (у ряді сіл Пустомитівського р-ну Львівської обл.) Д. Козаком у 70-х рр. XX ст. Ці археологічні колекції були передані в фонди музею у 2004 р. та 2007 р. Інститутом археології НАН України.

У княжі часи на місці сучасних Винників вірогідно існувала дерев'яна фортеця із поселенням. І хоча даний період історії міста досліджений археологами ще недостатньо, в експозиції представлені металеві та скляні прикраси та речі культового призначення, побутові речі, знаряддя праці X—XIII ст.

Також у вкладці «Експозиція» подано коротку інформацію українською та англійською мовами з наступних тем: «Культура лінійно-стрічкової кераміки», «Маліцька культура», «Трипільська культура», «Культура лійчастого посуду», «Доба бронзи», «Ранньозалізний вік», «Скарб», «Пізньоримський час», «Слов'яноруський час», «Кам'яна баба». Остання стосується унікальної середньовічної (?) кам'яної статуї, віднайденої експедицією музею у с. Ганачівка Перемишлянського р-ну Львівської обл. у 2007 р.

Вкладка «Експедиції музею» дозволяє зацікавленим ознайомитися з науковими звітами, ілюстративними та фотоматеріалами за результатами роботи археологічних експедицій, організатором або співорганізатором яких виступав музей.

Добірку наукових статей або ж рекомендованих джерел та літератури з різних проблем археологічної науки можна знайти, відкривши інформаційний блок «Археологічні статті». Відмітимо, що наповненням саме цієї вкладки активно займаються студенти п'ятого курсу історичного факультету ЛНУ імені Івана Франка в рамках виконання індивідуальних завдань

з курсів «Актуальні проблеми української археології» та «Актуальні проблеми європейської археології». Звичайно, дана добірка стосується тих археологічних культур, комплексів чи артефактів, які зустрічаються на території Винників та околиць.

Остання вкладка — «Географія Винник» — має два підрозділи («Мапа Винник» та «Краєвиди Винник»), які дозволяють побачити, де саме знаходяться археологічні пам'ятки і як зараз виглядають ті місця, де вони локалізовані.

Важливою складовою частиною експозиції є пояснювальні тексти (власне тексти та етикетаж), які в постійній експозиції всі двомовні (українсько-англійські), а у віртуальній, у зв'язку із більшим об'ємом інформації, що надається, перекладені англійською мовою лише частково, оскільки на професійний спеціалізований переклад такої кількості наукових текстів у музеї наразі немає коштів.

Невдовзі стане доступним оновлений сайт музею (перший був розроблений і функціонував з 2005 р.), а також завершена робота по наповненню персональної сторінки музею в інноваційному проекті VIRTUAL.ua (http://lviv.virtual.ua/?cat=culture_museums&id=1), концепцією якого є створення віртуальних 3D-турів з інформацією про заклади різних соціальних сфер Львівщини. Віртуальний 3D-тур — найсучасніший спосіб максимально реалістично презентувати інтер'єр та екстер'єр музею, адже 3D-панорама, на відміну від «статичного» фото, що охоплює тільки певний ракурс, дає можливість користувачу самостійно оглядати простір у будь-якому напрямку «навколо себе» на 360°. Наступне завдання — 3D-презентація найцікавіших експонатів музею.

Сучасні українські музеї поступово, але таки перетворюються із установ, які просто зберігають пам'ятки минулого та демонструють їх загалу, у повноцінні наукові інституції, котрі провадять відповідні пошуки у визначених згідно свого профілю ділянках наукової роботи. Для цього у музейних установ України є відповідна база — їхні фонди та високого рівня кваліфікації наукові працівники. Вже стала звичною практика участі музеїв у роботі багатьох міжнародних наукових конференцій, а тому ініціатива Історико-краєзнавчого музею м. Винники, котрий став організатором міжнародних семінарів дослідників історичної спадщини нашої держави, також заслуговує на увагу.

11—12 листопада 2010 р. на базі музею, спільно з НДЦ «РАС» Інституту археології НАН України, проведено перший міжнародний науковий семінар «Археологія українсько-польського пограниччя» (35 доповідей, понад 50 учасників). У семінарі взяли участь науковці зі Львова, Тернополя, Галича, Луцька, Києва, Полтави (Україна), Замостя, Холма, Любліна, Кракова (Польща), Кіля (Німеччина). Фахівці обговорили проблеми дослідження спільної історичної спадщини, а саме археологічних пам'яток у межиріччі Дністра та Західного Бугу, шляхи їхнього збереження та відновлення.

У межах семінару була відкрита виставка предметів, знайдених під час археологічних досліджень на українському пограниччі, проекспонована матеріалами із фондів Історико-краєзнавчого музею м. Винники, Археологічного музею ЛНУ імені Івана Франка, Відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України та Львівського історичного музею. Семінар та тематична виставка отримали схвальні відгуки від науковців та громадськості, були висвітлені у засобах масової інформації. Матеріали виступів були опубліковані на сторінках наукових видань музею [Наукові студії…, 2010; 2011].

10—11 листопада 2011 р. проведено міжнародний науковий семінар «Декоративні та культові вироби з Вісло-Дніпровського регіону» (47 доповідей, близько 70 учасників). У семінарі взяли участь науковці зі Дубна, Києва, Луцька, Львова, Рівного, Севастополя, Тернополя, Хмельницька, Черкас, Чернівців, Чернігова (Україна), Гданська, Замостя, Кракова, Любліна, Жешува (Польща), Москви, Санкт-Петербургу (Росія), Мінська (Білорусія), Кишинева (Молдова).

До семінару була приурочена виставка декоративних та культових артефактів, знайдених під час археологічних досліджень в окресленому регіоні. Матеріали для виставки були надані Історико-краєзнавчим музеєм м. Винники, Львівським історичним музеєм, Археологічним музеєм ЛНУ ім. Івана Франка, Археологічним музеєм Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича, Історико-краєзнавчим музеєм «Мостищина», Львівським музеєм історії релігії.

Очевидно, що проведення такого роду заходів продиктоване вимогою часу й соціокультурними запитами сучасного українства, яке потребує кардинальної переоцінки етнокультурної та мистецької спадщини та її нової інтерпретації гуманітарними науками.

Якщо ж говорити про співпрацю та взаємодопомогу між музеями та археологами, то приклад Історико-краєзнавчого музею м. Винники засвідчує, що створення колективу однодумців, котрий прагне досягнути певного результату, дозволяє виконувати поставлені завдання, не зважаючи на будь-які труднощі чи перепони.

Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. — Львів—Винники, 2008. — Вип. 1. — 148 с.
Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. — Львів—Винники, 2009. — Вип. 2 — 250 с.;
Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. — Львів—Винники, 2010. — Вип. 3. — 292 с.
Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. — Львів—Винники, — 2011. — Вип. 4. — 292 с.

Про затвердження Положення про Музейний фонд України. Постанова Кабінету Міністрів України № 1147 від 20.07.2000 р. Положення про Музейний фонд України.
Скарб гальштатсько-латенської доби: каталог / Авт. кол.: М.А. Филипчук, Н.М. Білас, І.В. Тимець. — Винники, 2006. — 24 с.

Н.Н. Билас, И.В. Тымец, А.П. Целуйко

СОВРЕМЕННЫЙ КРАЕВЕДЧЕСКИЙ МУЗЕЙ И А РХЕОЛОГИЯ: ПУТИ СОТРУДНИЧЕСТВА И ВЗАИМОПОМОЩИ

Археологические исследования и формирование археологических фондов — одни из приоритетных направлений деятельности Историко-краеведческого музея г. Винники с момента его создания в 1991 г. Самостоятельные или проведенные совместно с другими научными учреждениями экспедиции (всегда не только сугубо археологические, а междисциплинарные), сотрудничество музейных работников со специалистами при работе с археологическими коллекциями, создании временных и постоянных выставок археологических артефактов, публикация археологических материалов, тематические научные конференции — вот далеко не полный список направлений, по которым краеведческий музей и археолог не только могут, но и должны сотрудничать.

N. Bilas, I. Tymets, A. Tseluyko

MODERN MUSEUMS OF LOCAL HISTORY AND ARCHAEOLOGY: TEAMWORK AND COOPERATION

The accumulation of archaeological collections combined with the field archaeology become major trend of Vynnyky Museum of Local History from the very moment of its formation in 1991. There are many forms of cooperation between the museums and archaeologists that could and should be implied. Such are common field archaeological studies (archaeological or interdisciplinary) organized either by museums all alone or together with other institutions, working relationship of museum curators and archaeologists in making up the archaeological collections, joint presentation of the temporary or permanent exhibitions of archaeological artifacts, publication of the archaeological materials, thematic scientific conferences and etc.

УДК [902(091):929](477.7)

С.Б. Буйских

А.В. БУРАКОВ — ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ПРИЧЕРНОМОРСКИХ ДРЕВНОСТЕЙ УКРАИНЫ

Статья посвящена жизненному и творческому пути А.В. Буракова (1919—2001) — известного отечественного ученого-археолога, начинавшего свою научную деятельность с раскопок памятников эпохи бронзы и раннесредневекового времени. Впоследствии он стал видным исследователем-антиковедом, раскопки и разведки которого составили целую эпоху в истории исследования сельской округи Ольвийского государства.

Ключевые слова: античность, персоналистика, А.В. Бураков, Ольвия, хора, Змеевка, Козырка.

В огромном историко-археологическом массиве, которым представляется для исследователя понятие «Ольвия», можно выделить три основных составляющих его компонента или, выражаясь другими словами, назвать трех китов, на которых оно зиждется. Это будут — 1) Город, т.е. собственно Ольвия, с городищем и некрополем; 2) Остров, т.е. Березань (Борисфен), имеющий особый статус на скрижалях ольвийской проблематики и 3) Хора, т. е. сельская округа Ольвийского государства со всеми ее памятниками — городищами, поселениями и некрополями.

Примечательно, что пионерами исследования каждого из этих компонентов феномена Ольвии были исключительно уроженцы далеких от приольвийской степи, лесных краев Северо-Востока России, а точнее — Вятской земли.

Родившийся в Вятке 12.02.1870 г. Борис Владимирович Фармаковский [Фармаковская, 1988, с. 14; Гаркуша, 2010, с. 10] впоследствии стал ученым с мировым именем, который заложил основы строго научного, целенаправленного и комплексного изучения ольвийского городища и некрополя. Колоссальные научные результаты его раскопок в Ольвии трудно переоценить и поныне [Блаватский, 1948; Карасев, 1976].

Родившийся в пригороде Вятки 1.01.1928 г. Владимир Васильевич Лапин [Мезенцева, 1997, с. 84] в будущем стал в ряды выдающихся отечественных антиковедов — исследователей Березани, энергичным разрушителем отживших стереотипов в науке, создателем собственной концепции греческой колонизации и греческой цивилизации Северного Причерноморья, автором двух фундаментальных монографий [Назаров, 1997; Станицына, 2009].

Наконец, третьим в когорте великих вятичей, сослуживших добрую службу Ольвийской земле, был Анатолий Виссарионович Бураков — неутомимый полевик, талантливый раскопщик и разведчик, выдающийся исследователь северопричерноморских древностей, прежде всего, хоры Ольвийского государства.

Он родился 14.10.1919 г. в с. Бураковы Свечинского уезда (ныне Котельнического р-на) Вятской губернии в бедной крестьянской семье [Мезенцева, 1997, с. 70; Буйських, 1994, с. 154]. Жизнь А.В. Буракова, как и судьба всего его поколения, не была легкой. Непростым был и поиск им самого себя, и прокладывание пути к высотам археологической науки. С раннего детства Анатолий Виссарионович познал горькую цену тяжкого крестьянского труда, ощутил невзгоды и тяготы жизни, нищету и боль невосполнимых утрат. Смерть отца, когда Анатолию было всего 7 лет, заставила его на время забыть о школе и уже после 3-го класса пойти работать, чтобы помочь матери, на руках у которой, кроме него, находились еще два брата и сестра…

© С.Б БУЙСКИХ, 2012

Школьный курс, перемежая работу с учебой, он все-таки окончил, причем настолько успешно, что его даже направили для дальнейшей учебы на рабфак, и не куда-нибудь, а в Ленинград! Здесь он провел три года (1936—1939) — днем зарабатывая себе на жизнь нелегким трудом на заводах и фабриках города, вечером — слушая лекции в торговом институте. Продолжить обучение после рабфака Анатолию Буракову не пришлось — весь его выпуск в октябре 1939 г. был, что называется подчистую, призван в ряды Красной Армии. Год он обучался в полковой артиллерийской школе под Ленинградом, а потом впервые оказался на Украине, начав воинскую службу в г. Запорожье. После ее окончания мечтал поступить в университет. Однако грянувшая вскоре война надолго перечеркнула все его жизненные планы.

18 августа 1941 г. при обороне Запорожья, в пекле ожесточенных боев на о-ве Хортица, при разрыве вражеского снаряда возле своей артбатареи, сержант А.В. Бураков был контужен, ранен и вскоре оказался в плену [Буйських, 2002, с. 145]. Впереди его ждали новые жестокие испытания — три года немецких концлагерей. С таким поворотом судьбы он не смирился и многократно предпринимал попытки бежать. Однако только в марте 1944 г., ему, наконец, удалось осуществить побег, и А.В. Бураков, недалеко от г. Новоукраинки на Кировоградщине, вышел в расположение одного из передовых отрядов Красной Армии.

А судьба, как будто специально, продолжала испытывать твердость его духа. Из одного плена — фашистского, он попал в другой — советский, со всеми его атрибутами — камерами, допросами, мнимым расстрелом, СМЕРШем, штрафбатом, т.н. «смыванием вины кровью» в многочисленных боях под двойным огнем: спереди — немецким, сзади — заградотрядовским… [Буйських, 1994, с. 154]. И, наконец, долгожданная обычная воинская часть действующей армии и возвращенное звание полноправного советского воина-рядового…

Но такой уж твердый вятский (как говорил сам Анатолий Виссарионович — «кержацкий») характер был у Буракова, что только за один неполный год (последний год войны) он, что называется, быстро наверстал упущенное. За исключительную личную смелость, мужество и отвагу, он был удостоен сразу 5 высоких правительственных наград, в т.ч. орденов Славы II и III степени, ордена Красной Звезды и медали «За отвагу» [Буйських, 1999, с. 145]. Он принимал участие в освобождении Чехословакии, Венгрии, Румынии, Югославии, Австрии, в столице которой — Вене, в звании ст. сержанта, командира отделения разведки зенитно-артиллерийского полка, и встретил долгожданную Победу.

Способного боевого командира поначалу не хотели отпускать из армии, суля учебу в престижной военной академии и блестящую офицерскую карьеру в дальнейшем. Но, как это не раз приходилось делать Анатолию Виссарионовичу в жизни, он все же настоял на своем. Демобилизовавшись осенью 1946 г., он успешно сдал вступительные экзамены на исторический факультет университета и, спустя пять лет, в 1951 г. с отличием его закончил.

Годы, проведенные в ЛГУ, оказали существенное воздействие на формирование А.В. Буракова как профессионального археолога. Живое общение в кругу высокоинтеллектуальной ленинградской профессуры, лекции таких корифеев исторической науки как Е.В. Тарле, В.В. Струве, В.Ф. Гайдукевич, Т.Н. Книпович, В.И. Равдоникас, М.А. Тиханова, М.К. Каргер, А.Н. Бернштам, М.П. Грязнов, М.И. Артамонов, В.В. Мавродин, С.И. Ковалев и др. [Тихонов, 2007, с. 286], непосредственное знакомство с прекрасными археологическими коллекциями Эрмитажа, увлеченная работа в библиотеках и активное участие летом в работе различных экспедиций Эрмитажа, ИИМК и ЛГУ — способствовали быстрому и эффективному становлению исследователя.

Надо сказать, что ученики — А.В. Бураков и его однокурсники — оказались со временем вполне достойны своих великих учителей. В научной литературе уже отмечалось, что набор 1946 г. и выпуск 1951 г. на Археологическом отделении истфака ЛГУ «был очень велик и как-то по особенному удачен» [Зуев, 2006, с. 7]. Вместе с А.В. Бураковым тогда учились многие впоследствии широко известные специалисты — археологи и историки, в т.ч. — Я.В. Доманский (с которым А.В. Буракова связывали потом долгие годы верной и крепкой дружбы) [Зуев, 2006, с. 21], Э.С. Гольдфарб, З.А. Абрамова, И.А. Антонова, А.Д. Грач, А.А. Иерусалимская, Л.С. Клейн, Н.Г. Кешнер-Горбунова, Н.З. Кунина, Г.И. Смирнова, К.В. Павлова, Л.И. Тарасюк, Н.Е. Носов, В.А. Суслов, Л.А. Фурсенко и др. [Тихонов, 2003, с. 300—301; 2007, с. 286, 391, рис. 1; Зуев, 2006, с. 7, 14].

В характеристике, выданной выпускнику истфака ЛГУ А.В. Буракову, говорилось: «За время пребывания в университете показал себя добросовестным и старательным студентом. Специализировался по археологии. Участвуя в археологических экспедициях, зарекомендовал себя как очень хороший работник. Дипломную работу «Происхождение керамики салтово-маяцкой культуры» (руководитель М.И. Артамонов) написал с учетом лично добытого в экспедиции материала. За время учебы приобрел весьма обширные знания и навыки в области археологической специализации» [Буйських, 2002, с. 146].

На комиссии по распределению А.В. Буракову было предложено после окончания ЛГУ идти в аспирантуру Эрмитажа, но сердце его жаждало живой полевой деятельности и он попросил отправить его в Украину, где тогда разворачивались крупномасштабные археологические работы. Так, в июле 1957 г. он оказался в г. Киеве, и был принят в штат Института археологии на должность младшего научного сотрудника. В продолжении 1951—1952 гг. он успешно руководил работой различных археологических отрядов по исследованию памятников эпохи поздней бронзы и славянорусских селищ в зоне строительства Каховского гидроузла. Научному освещению этих раскопок были посвящены его первые печатные труды [Бураков 1953; 1955; 1961], которые и поныне востребованы в археологической науке.

Наиболее ценные результаты А.В. Бураков получил на поселении у с. Змеевка Бериславского р-на, где в двух раскопах, общей площадью более 1500 м^2, ему удалось открыть каменные фундаменты 10 жилищ эпохи поздней бронзы, относившихся к 2-м строительным периодам; исследовать остатки могильника этого поселения и получить значительный комплекс вещественных находок [Бураков, 1955; 1961]. В него входила лепная посуда шести типов, изделия из камня, кости, кремня и бронзы. По совокупности всего вещественного материала А.В. Бураков отнес поселение к началу I тысячелетия до н.э. (IX—VIII вв. до н.э.) [Бураков, 1955, с. 110] и в иерархии открытых к тому времени памятников разместил его между Сабатиновкой и Бабиным—IV [Бураков, 1961, с. 39]. Это поселение до сегодняшнего дня считается наиболее исследованным памятником белозерской культуры степного днепровского Правобережья [Лєсков, 1977, с. 418—420; Отрощенко, 1986, с. 519; 1986а, с. 118; Березанська, Отрощенко, 1997, с. 424].

Из строительных остатков раннесредневекового времени (IX—XI вв.) на памятнике А.В. Бураковым были открыты три жилища полуземляночного типа и остатки печей хозяйственного назначения. На площади, которую занимал могильник позднебронзового поселения, были обнаружены также кочевнические могилы X—XI вв. и позднехристианские погребения [Бураков, 1961, с. 35].

Весна 1953 г., которая после смерти И.В. Сталина стала этапной для всей страны, оказалась судьбоносной и для А.В. Буракова. В начале апреля А.В. Буракова, который за два года работы в Институте проявил себя как вдумчивый, одаренный исследователь и способный руководитель, откомандировали в с. Парутино Очаковского р-на Николаевской обл. Ему было поручено — и как бывшему фронтовику, и как энергичному молодому сотруднику «поднимать» заповедник «Ольвия», который сильно пострадал за годы войны. Планировалось, что это ненадолго (на годик, другой), а оказалось — на всю жизнь.

Через год прежнего директора Института П.П. Ефименко, который посылал А.В. Буракова наладить работу заповедника, сняли, а новому руководству было уже не до него… Кроме того, под благовидным предлогом просто удалили из Киева одного из тех, кто составлял (по тогдашним представлениям) «позор» Института. А.В. Бураков, как, например, и Д.Т. Березовец, также вкусивший «радости» немецкого плена [Сухобоков, 2010, с. 129], всегда чувствовал за спиной гебистское дыхание соответствующей графы в личном деле о «длительном пребывании на оккупированной территории». Это, конечно, не могло не отразиться на его научной карьере, особенно учитывая резко заидеологизированную взрывоопасную обстановку в Институте как в сталинские, так и в хрущевско-брежневские времена.

Но такой уж был у Анатолия Виссарионовича характер, что какое бы дело не поручали ему, он брался за него основательно, нисколько не сетуя на превратности судьбы и отдавая ему всю свою энергию, способности и время. Немного позднее ученый вспоминал об этом, можно сказать, одном из самых волнующих эпизодов в своей жизни так: «Когда волею судеб я оказался в Ольвии, Л.М. Славин подробно ознакомил меня со всеми раскопанными участками, рассказал об истории этого древнегреческого города, дал список основной литературы и постепенно из славяниста я переквалифицировался в античника, о чем никогда потом не пожалел» [Бураков, 1996, с. 59].

И это действительно так! Несмотря на то, что А.В. Бураков специализировался в ЛГУ по славянской археологии, первые самостоятельные раскопки провел на памятниках эпохи бронзы и раннесредневекового времени, и к своей античности (из-за прихоти изменчивой судьбы) пришел достаточно поздно (уже в 35 лет!), он все же сумел себя там найти [Буйских, 1994, с. 155]. В итоге, то, что сделано им в антиковедении вызывает теперь искреннее и глубокое уважение и желание учиться у него крепости духа, целостности характера, таланту поисковика — разведчика и раскопщика потому, что это было сделано добротно, тщательно, честно и, это отметим особо, в большинстве своем — впервые в нашей археологической науке.

Так, он впервые осуществил многолетние (1954—1968), широкомасштабные и планомерные раскопки одного из наиболее сложных и ярких памятников Ольвийской округи римского времени — Козырского городища [Бураков, 1957; 1962; 1970]. Результат работы А.В. Буракова таков, что это городище и поныне остается единственным античным сельским поселением Северо-Западного Причерноморья, исследованным монографически [Крыжицкий, Буйских, Отрешко, 1990, с. 87—88; Буйских, 1994,

с. 155; 1999, с. 146] в чем, конечно, несомненная личная заслуга ученого.

За годы раскопок им были исследованы здесь впервые зафиксированные на ольвийской хоре первых веков н.э. фортификационные сооружения, выстроенные по римским военно-инженерным образцам; открыт целый квартал с улицами и жилыми домами; изучены остатки некрополя; получен богатейший, разносторонний вещественный материал — керамика, изделия из металла, кости, стекла, камня; установлены хронологические рамки существования памятника. Последние стали надежным археологическим репером для воссоздания основных этапов истории Ольвии и ее хоры в послегетскую эпоху.

По материалам раскопок А.В. Бураков подготовил и с блеском защитил кандидатскую диссертацию [Бураков, 1970а]. На ее основе он вскоре написал и издал монографию [Бураков, 1976], которая уже давно перешла в разряд классических трудов и служит настольной книгой для всех, кто занимается изучением древностей римского времени в Северном Причерноморье и за его пределами. По своему значению она открыла тогда — в середине 70-х годов XX в. совершенно новый этап исследования не только хоры Ольвии, но и сельской территории античных северопричерноморских государств вообще [Буйских, 2007, с. 74].

А.В. Бураков впервые ввел в научный оборот совершенно новую, ранее неизвестную в регионе уникальную группу археологического материала — фрески и известково-гипсовые настенные рельефы из Козырки [Бураков, 1966], которая встала в один ряд с выдающимися памятниками провинциально-римского искусства [Буйских, 1994, с. 155]. Также впервые в историографии исследователь (в творческом содружестве с С.Д. Крыжицким) предложил реконструкцию сельских жилых домов античного Причерноморья на примере квартала построек, раскопанных им в Козырке [Крыжицкий, Бураков, 1975].

На основе тщательного изучения редкостной находки из Козырки — терракоты с изображением римского воина — А.В. Бураков [Бураков, 1988] впервые выделил новый тип ольвийских терракот, доказав их местное производство [Савельєва, Савельєв, 2012, с. 42].

Вслед за Козыркой, в относительно короткий промежуток времени (1972—1978), ученый впервые осуществил раскопки целой системы городищ ольвийской хоры первых веков нашей эры — Мыс, Петуховка-2, Днепровское-2, Старая Богдановка-2, Станислав, Скелька, Золотой Мыс, разработал их периодизацию, выделил и исследовал наиболее характерные черты их материальной и духовной культуры [Бураков, 1985; 1994].

Под умелым руководством А.В. Буракова и при его активном личном участии, им и его учениками (В.М. Отрешко, Б.В. Магомедовым, С.Б. Буйских, М.М. Иевлевым) впервые была проведена беспрецедентная многолетняя археологическая разведка Северного Причерноморья (1973—1977), охватившая территорию от Одесского залива на западе до Сиваша на востоке — юго-востоке, что дало возможность надежно установить границы Ольвийского полиса на разных этапах его существования, получить картину динамики устройства ольвийской хоры, открыть около 300 ранее неизвестных памятников, значительно пополнить источниковедческую базу для исторической географии Северного Причерноморья.

Венцом многолетней самоотверженной полевой деятельности ученого стало фундаментальное исследование А.В. Буракова «Хора Ольвии первых веков н.э.», работе над которым он посвятил более девяти лет (с 1975 г. до выхода на пенсию в июне 1986 г.). Этот капитальный труд стал важной и необходимой составной частью коллективной монографии «Сельская округа Ольвии» [Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко 1989], где впервые в историографии было осуществлено комплексное исследование хоры Ольвии — от начала греческой колонизации региона и основания в VI в. до н.э. первых архаических поселений до прекращения жизни на хоре в позднеантичное время в конце III — начале IV вв. н. э. Книга стала заметной вехой в отечественном антиковедении конца XX в. и получила положительную оценку в отечественной и зарубежной литературе [Буйских, 2009, с. 560].

Отмечая вклад А.В. Буракова в античную археологию Северного Причерноморья, следует в то же время подчеркнуть, что в ее рамках он никогда не замыкался. Среди его научных публикаций есть статьи, посвященные памятникам эпохи бронзы (1955, 1961) и средневековья (1953, 1991), работы искусствоведческого характера (1966, 1988), а также очерк истории с. Парутино, написанный для «Истории городов и сел Украины» (1981). Не ограничивался он и проблематикой ольвийской хоры. Так, две его очень интересные работы посвящены погребальным сооружениям ольвийского некрополя (1979, 1980). Вместе с В.В. Лапиным и Б.В. Борисовым им был написан также первый полновесный научный путеводитель по Ольвии (1959).

Всего тридцать печатных работ составляют научное наследие А.В. Буракова. Он никогда не гнался за их количеством, не раз повторяя, что «основные научные труды, которые остаются после археолога — это его научные отчеты». Не будем также забывать, что на ту часть его жизни, которая была отдана науке, из прожитых им 82 лет, было отпущено не так уж много. Кроме того, интенсивная полевая, камеральная и кабинетная научная деятельность была неразрывно связана с самоотверженной

А.В. Бураков и С.Б. Буйских в археологической разведке по Очаковщине. Июнь 1973 г.

работой в заповеднике «Ольвия», которой, как и археологическому полю, он отдавал себя без остатка — как заведующий, как научный сотрудник, как руководитель реставрационных и консервационных работ. Кроме того, А.В. Бураков был активным членом Очаковского и Николаевского отделений Общества охраны памятников истории и культуры, вел постоянную просветительскую работу, выступая с научно-популярными статьями в прессе, читая многочисленные лекции на предприятиях Николаевщины и проводя экскурсии по Ольвии и окружающим ее археологическим памятникам хоры.

Символично, что тридцать печатных работ А.В. Буракова дополняют его тридцать научных отчетов («основных научных трудов») о разведках и раскопках разных лет, которые по своей обстоятельности и аккуратности считаются одними из лучших в Научном архиве Института археологии НАНУ. И в этом тоже — весь Анатолий Виссарионович, который всегда работал (и нас учил так работать) — основательно, вдохновенно и честно.

Пребывая далеко от научных центров, лишенный возможности постоянного общения с живительной профессиональной средой, не имея возможности ездить на громкие научные форумы (тем более — зарубежные) и оперативно знакомиться с новинками археологической литературы, Анатолий Виссарионович смог подняться выше «местечковости» и провинциализма [Буйських, 2002, с. 147], всегда оставаясь настоящим интеллигентом и антиковедом высочайшего уровня. Чудесные человеческие качества А.В. Буракова — скромность, неприхотливость, трудолюбие, доброжелательность, чуткость, глубокий внутренний такт, живая мудрость и оптимизм способствовали тому, что он смог собрать вокруг себя и воспитать достаточно широкий круг верных учеников и последователей, которым щедро передавал все, чему научили его жизнь и любимая профессия, и которые теперь продолжают его дело в археологической науке, испытывая чувство глубокой благодарности и любви к своему Учителю.

Имя А.В. Буракова золотыми буквами вписано в историю изучения античных (и иных) причерноморских древностей Украины, в первую очередь потому, что именно ему принадлежит заслуга археологического исследования двух замечательных памятников ее юга — поселения эпохи бронзы у с. Змеевка на Херсонщине и городища первых веков нашей эры у с. Козырка близ Ольвии. Недаром этот факт особенно подчеркивался во всех без исключения характеристиках, которые составлялись на А.В. Буракова за долгие годы его работы в Институте [Буйских, 2002, с. 147]. Оспорить его невозможно. Теперь он принадлежит вечности.

Березанська С.С. Бронзовий вік / С.С. Березанська, В.В. Отрощенко // Давня історія України. —Т. 1. — К., 1997. — С. 384—529.

Блаватский В.Д. В.В. Фармаковский — исследователь античного мира / В.Д. Блаватский // КСИИМК. — 1948. — Вып. 22. — С. 8—13.

Буйських С.Б. До 75-річчя А.В. Буракова / С.Б. Буйських // Археологія. — 1994. — № 4. — С. 154—155.

Буйських С.Б. До 80-річчя А.В. Буракова / С.Б. Буйських // Археологія. — 1999. — № 3. — С. 145—146.

Буйських С.Б. Пам'яті Анатолія Віссаріоновича Буракова / С.Б. Буйських // Археологія. — 2002. — № 2. — С. 145—148.

Буйських С.Б. Хора Ольвійського поліса (до історії наукової розробки проблеми) / С.Б. Буйських // Археологія. — 2007. — № 1. — С. 66—77.

Буйских С.Б. Сложение, принадлежность и ранние этапы развития античной хоры в Нижнем Побужье. Часть II. / С.Б. Буйских // БИ. — 2008. — Вып. 19. — С. 519—565.

Бураков А.В. Слов'янське поселення на Нижньому Дніпрі / А.В. Бураков // ВАН. — 1953. — № 10. — С. 38—42.

Бураков А.В. Раскопки в с. Змеевка Херсонской области / А.В. Бураков // КСИА АН УССР. — 1955. — № 4. — С. 109—110.

Бураков А.В. Исследования Козырского городища / А.В. Бураков // КСИА АН УССР. — 1957. — № 7. — С. 81—82.
Бураков А.В. Поселення епохи бронзи біля с. Зміївка / А.В. Бураков // АП УРСР. — 1961. — Т. 10. — С. 29—39.
Бураков А.В. Городище біля с. Козирки поблизу Ольвії / А.В. Бураков // АП УРСР. — 1962. — Т. 11. — С. 49—96.
Бураков А.В. Известково-гипсовые карнизы и фрески Козырского городища / А.В. Бураков // КАМ. — М., 1966. — С. 53—62.
Бураков А.В. Козырское городище / А.В. Бураков // РЕІУ. — К., 1970. — Т. 2. — С. 415.
Бураков А.В. Козырское городище Ольвийской хоры. Автореф. дисс. … канд. ист. наук / А.В. Бураков. — К., 1970а. — 29 с.
Бураков А.В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры / А.В. Бураков. — К., 1976 — 160 с.
Бураков А.В. Сельская округа Ольвии в первые века нашей эры / А.В. Бураков // ПИО. — Парутино, 1985. — С. 11—12.
Бураков А.В. Теракота воїна з Козирки / А.В. Бураков // Археологія. — 1988. — Вип. 63. — С. 73—75.
Бураков А.В. Периодизация укрепленных поселений Ольвийской хоры первых веков нашей эры / А.В. Бураков // Ольвия—2000. Тез докл. конф. — Николаев, 1994. — С. 25—27.
Бураков А.В. Таким он запомнился мне… / А.В. Бураков // Мир Ольвии. — К., 1996. — С. 58—62.
Гаркуша Н.М. Борис Владимирович Фармаковский / Н.М. Гаркуша. — Николаев, 2010. — 44 с.
Зуев В.Ю. Ярослав Васильевич Доманский (1928—2004) В.Ю. Зуев // МБ(Н)ААЭ. — Т. 1. — СПб., 2006. — С. 7—32.
Карасев А.Н. Б.В.Фармаковский и Ольвия / А.Н. Карасев // ХКААМ. — М., 1976. — С. 13—21.
Крыжицкий С.Д. Сельская округа Ольвии / С.Д. Крыжицкий, С.Б. Буйских, А.В. Бураков, В.М. Отрешко. — К., 1989. — 240 с.
Крыжицкий С.Д. Античные поселения Нижнего Побужья / С.Д. Крыжицкий, С.Б. Буйских, В.М. Отрешко. — К., 1990. — 136 с.
Крыжицкий С.Д. Опыт реконструкции жилых домов поселения Ольвийской периферии первых веков нашей эры у с. Козырки / С.Д. Крыжицкий, А.В. Бураков // Ольвия. — К., 1975. — С. 192—219.
Лєсков О.М. Зрубна культура / О.М. Лєсков // Археологія УРСР. — Т. 1. — К., 1971. — С. 404—428.
Мезенцева І.Г. Дослідники археології України / І. Г. Мезецева. — Чернігів, 1997. — 205 с.
Назаров В.В. В.В. Лапін як дослідник античної Березані / В.В. Назаров // Археологія. — 1997. — № 4. — С. 134—140.
Отрощенко В.В. Белозерская культура / В.В. Отрощенко // Археология УССР. — Т. 1. — К., 1986. — С. 519—526.
Отрощенко В.В. Белозерская культура / В.В. Отрощенко // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986а. — С. 117—152.
Савельєва К.С. Теракотові статуетки римських воїнів з Північно-Західного Причорномор'я / К.С. Савельєва, О.К. Савельєв // Археологія. — 2012. —№ 1. — С. 42—47.
Станицына Г.А. Неопубликованные работы В.В.Лапина в НА ИА НАНУ / Г.А. Станицына // Vita antiqua. — 2009. — № 7—8. — С. 293—296.
Сухобоков О.В. Дмитро Тарасович Березовець / О.В. Сухобоков // АНТ. — 2009/2010. — №№ 22 — 24. — С. 124—130.
Тихонов И.Л. Археология в Санкт-Петербургском университете / И.Л. Тихонов. — СПб., 2003. — 328 с.
Тихонов И.Л. Отзыв Т.Н.Книпович на дипломную работу Я.В.Доманского / И.Л. Тихонов // ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ. Сб. памяти Я.В. Доманского. СПб., 2007. — С. 286—292.
Фармаковская Т.И. Борис Владимирович Фармаковский / Т.И. Фармаковская. — К., 1988. — 216 с.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Материалы к биобиблиографии к. и. н. А.В. Буракова (14.10.1919 — 30.08.2001) *

1953

1. Слов'янське поселення на Нижньому Дніпрі // ВАН УССР. — 1953. — № 10. — С. 38—42.

1955

2. Раскопки в с. Змеевка Херсонской области // КСИА АН УССР. — 1955. — № 4. — С. 109—110.

1957

3. Исследования Козырского городища // КСИА АН УССР. — 1957. — № 7. — С. 81—82.

1959

4. Ольвия. — К., 1959. — 80 с. (соавторы — В.В. Лапин, Б.В. Борисов).

1961

5. Поселення епохи бронзи біля с. Зміївка // АП. — 1961. — Т. Х. — С. 29—39.

1962

6. Городище біля с. Козирки поблизу Ольвії // АП. — 1962. — Т. XI. — С. 49—96.

1966

7. Известково-гипсовые карнизы и фрески Козырского городища // КАМ. — М., 1966. — С. 53—62.

1970

8. Козырское городище Ольвийской хоры // Автореф. дисс. … канд. ист. наук. — К., 1970. — 29 с.

9. Козирське городище // РЕІУ. — К., 1970. — С. 415.

1973

10. Работы Ольвийской экспедиции // АО 1972 г. — М., 1973. — С. 298—299 (соавторы — С.Д. Крыжицкий, Н.А. Лейпунская, В.М. Отрешко, А.С. Русяева).

* Составлены С.Б. Буйских.

1974

11. Работы Периферийного отряда Ольвийской экспедиции // АО 1973 г. — М., 1974. — С. 253—254 (соавторы — В.М. Отрешко, С.Б. Буйских).

1975

12. Работы Периферийного отряда Ольвийской экспедиции // АО 1974 г. — М., 1975. — С. 262—263 (соавторы — С.Б. Буйских, В.М. Отрешко, В.И. Назарчук).

13. Опыт реконструкции жилых домов поселения Ольвийской периферии первых веков нашей эры у с. Козырки // Ольвия. — К., 1975. — С. 192—219 (соавтор — С.Д. Крыжицкий).

1976

14. Разведки Периферийного и Геофизического отрядов Ольвийской экспедиции // АО 1975 г. — М., 1976. — С. 311 (соавторы — В.М. Отрешко, С.Б. Буйских, В.П. Дудкин).

15. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. — К., 1976. — 160 с.

1977

16. Работы Периферийного отряда Ольвийской экспедиции // АО 1976 г. — М., 1977. — С. 274—275 (соавтор — С.Б. Буйских).

17. Античне городище на мису між Березанським і Сосицьким лиманами // Археологія. — 1977. — Вип. 20. — С. 79—90 (співавтор — С.Б. Буйських).

1979

18. Работы Периферийного отряда Ольвийской экспедиции // АО 1978 г. — М., 1979. — С. 310 (соавтор — С.Б. Буйских).

19. Кам'яний склеп Ольвійського некрополя // Археологія. — 1979. — Вип. 31. — С. 75—82.

1980

20. К истории ольвийской сельской округи // ИААСП. — К., 1980. — С. 3—18 (соавторы — С.Д. Крыжицкий, В.В. Рубан, В.М. Отрешко, С.Б. Буйских).

21. Земляной склеп Ольвийского некрополя // ИААСП. — К., 1980. — С. 64—75.

22. Раскопки городища Скелька // АО 1979 г. — М., 1980. — С. 258.

1981

23. Козырское городище // УСЭ. — Т. 5. — К., —1981. — С. 164.

24. Парутино // ИГС УССР. — Том «Николаевская область». — К., 1981. — С. 565—572 (соавторы — Е.Г. Попов, Н.П. Потривцев, Н.Ф. Сивачек, Ю.И. Шурыгин).

1985

25. Сельская округа Ольвии в первые века нашей эры // ПИО. — Парутино, 1985. — С. 11—12.

1988

26. Теракота воїна з Козирки // Археологія. — 1988. — Вип. 63. — С. 73—75.

1989

27. Сельская округа Ольвии. — К., 1989. — 240 с. (соавторы — С.Д. Крыжицкий, С.Б. Буйских, В.М. Отрешко).

1991

28. Полив'яний посуд з городища Дніпровське-2 // Археологія. — 1991. — № 4. — С. 105—109.

1994

29. Периодизация укрепленных поселений Ольвийской хоры первых веков нашей эры // Ольвия — 2000. Тез. докл. междунар. конф. — Николаев, 1994. — С. 25—27.

1996

30. Таким он запомнился мне … // Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. Матер. чтений к 90-летию проф. Л.М. Славина. — К., 1996. — С. 58—62.

С. Б. Буйських

А.В. БУРАКОВ — ДОСЛІДНИК ПРИЧОРНОМОРСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ УКРАЇНИ

У статті подано аналітичний науковий нарис життєвого та творчого шляху відомого вченого-археолога А.В. Буракова (1919—2001). Свого часу майбутній вчений починав дослідження з розкопок пам'яток епохи бронзи та ранньосередньовічного часу, а згодом став визначним антикознавцем, розкопки та розвідки якого склали справжню епоху в дослідженні хори Ольвійського поліса. Багато сил та енергії він приклав до розвитку наукової та науково-просвітницької діяльності заповідника «Ольвія», з яким його життя було пов'язане майже півстоліття.

S. Buyskykh

A.V. BURAKOV — RESEARCHER OF THE UKRAINIAN BLACK SEA ANTIQUITIES

The article presents an analytical essay about life and work of A. Burakov (1919—2001) the well-known archaeologist. At the time, future scientist, started with studying the Bronze Age sites and hereafter was involved in mediaeval researches. Later he became a prominent in antiquity. His excavations and researches represent the whole era in Olbia study. He put a lot of energy to develop scientific and educational activities of the reserve «Olbia» and became related for almost half a century

УДК [902(091):061.22](477.8)"18/19"

Н.М. Булик

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА ТА АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ НА ЗАХОДІ УКРАЇНИ ДО ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто процес формування академічної археологічної науки на заході України. Головну увагу звернуто на Наукове товариства імені Шевченка. Досліджено кілька аспектів його археологічної діяльності, це — польові дослідження, формування музейних збірок, публікація археологічної літератури. Прослідковано наукові контакти львівських археологів з іншими вченими.

Ключові слова: історія археології, Наукове товариства імені Шевченка, археологічні студії, археологічні колекції, польові дослідження, висоцька культура.

У XIX ст. Львів виокремився як один з потужних археологічних наукових центрів в Україні. Львівська археологія розвивалася паралельно з європейською. Вона пройшла кілька етапів. Археологію XIX ст. можемо умовно поділити на романтичну археологію (бл. 1818—1875), позитивістичну (1875—1892) і на зламі XIX—XX ст. — період культурно-історичної школи. Саме на третьому етапі відбувається формування академічної науки.

Археологія Львова на зламі XIX—XX ст. представлена Львівським університетом та Науковим товариством імені Шевченка (далі НТШ). Відрадно, що у НТШ працювали фахівці, які студіювали археологію в університеті — Володимир Гребеняк, Ярослав Пастернак, а також талановитий самоук, який хоч і не був студентом університету, все ж слухав лекції з археології першого професора кафедри класичної археології Кароля Гадачека — Богдан Януш.

Саме ці молоді кадри, отримавши відповідну освіту, допомогли забезпечити належний рівень розвитку археології у стінах НТШ.

© Н.М БУЛИК, 2012

До виникнення НТШ львівська українська археологія уже мала певні наукові здобутки. Доцільно пригадати розкопки літописних Галича, Львова, Звенигорода, які проводили представники Ставропігійського інституту під керівництвом Антона Петрушевича та Ісидора Шараневича, формування археологічних відділів у музеях, організацію виставок тощо [Булик, 2008, с. 407—428;2009,с. 307—321;2011,с. 415—428]. Однак, у 1890-х роках старше покоління діячів Ставропігії відходить від археології, а молоде — переходить на москвофільські позиції, археологія перестає бути однією з головних галузей наукових досліджень. В цей час у Ставропігії з'являється гідний конкурент — Наукове товариство імені Шевченка, яке консолідує наукові сили українського національного спрямування.

Діяльність Товариства та особистий внесок у його розвиток Михайла Грушевського (фото на с. 59) заслуговує на особливу увагу у науковому та культурному житті Львова кінця XIX ст. і займає далеко не останнє місце у історії археології заходу України.

Вчений розвинув навколо НТШ масштабну археологічну діяльність у кількох напрямках, зокрема, це польові дослідження, формування музею, публікація археологічних матеріалів, участь у конференціях і з'їздах, налагодив контакти з провідними вченими галузі.

На окрему увагу заслуговує позиція М. Грушевського та НТШ щодо національних проблем, про яку голосно заговорили під час проведення Археологічних з'їздів. Проаналізувати ці аспекти діяльності НТШ і є метою запропонованої статті.

ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКИ

Перші загальні збори, тоді ще, Літературного товариства імені Шевченка, відбулися 4 червня 1874 р. До контрольної комісії увійшов археолог І. Шараневич [Гнатюк, 1986, с. 41]. Після реорганізації у наукову установу в березні 1892 р. НТШ перетворюється на всеукраїнську Академію наук. Основним завданням Товариства, згідно статуту, став збір та збереження пам'яток старовини [Грицак, 1990, с. 70].

У 1894 р. до Львова переїхав молодий та надзвичайно талановитий М. Грушевський (1866—1934), якого обрали головою НТШ (1897).

Незважаючи на те, що М. Грушевський все життя був вірний історії, його заслуги перед львівською археологією важко переоцінити. Без перебільшення можемо стверджувати, що впродовж 1894—1914 років навколо постаті М. Грушевського розвивалася вся українська історична та археологічна наука у НТШ. Насамперед, від М. Грушевського можна говорити про розвиток археології у Львові у повному сенсі цього поняття. Це не применшує ролі його попередників, які заклали добре підґрунтя для розвитку науки, хоча дослідження проводили здебільшого на аматорському рівні.

Історико-філософська секція під керівництвом М. Грушевського багато уваги приділяла археологічному напряму роботи. В її межах допоміжними клітинами були Археологічна та Статистична комісії [Кубійович, 1991, с. 21]. Така позиція вченого не була простою даниною моді на археологію у XIX ст. М. Грушевський був учнем відомого археолога Володимира Антоновича і власним прикладом сприяв розвитку цієї молодої науки про старожитності у НТШ, свідченням чого, насамперед, є його власний науковий доробок. Вже у першому томі «Історії України-Руси» вчений писав: «до недавніх часів історія народів починалася першими історичними письменними звістками про них. Тепер дві молоді науки — археологія з антропологією й порівняльне язикознавство розширили науковий обрій далеко поза сі границі» [Грушевський, 1898, с. 13]. Дослідник наголошував, що лише із залученням археологічних джерел можна реконструювати найдавнішу історію людства [Брайчевський, 1992, с. 202].

На порядок денний ставилися доповіді та точилися дискусії на археологічну тематику. Так, з 1894 по 1913 р. апробовано 32 теми, підготовлених на археологічних матеріалах [Крип'якевич, 1991, с. 396].

Про інтерес до археології свідчить і те, що на засідання історико-філософської секції 26 листопада 1913 р. М. Залізняк подав проект заснування Археологічно-етнографічної комісії. Через місяць прийнято рішення про утворення Археологічної комісії, але активувати її вирішено пізніше [Крип'якевич, 1991, с. 410]. Однак реалізувати нові плани не вдалося, оскільки у розвиток науки у Львові внесла свої корективи Перша світова війна.

Михайло Грушевський (1866—1934)

НТШ стало українською науковою установою, з якою пов'язаний розквіт української археології на зламі XIX—XX ст.

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Без досліджень в терені немислимий повноцінний розвиток археології. Перші польові роботи Товариства розпочав М. Грушевський у 1895 р. на великому могильнику біля сіл Чехи (зараз Лугове) і Висоцько на Львівщині [Петегирич, Павлів, 1991, с. 412; Бандрівський, Крушельницька, Купчинський, 1998, с. 6; Ситник, 2005, с. 14]. Відкриття пам'ятки належить І. Шараневичу, про що свідчать скупі замітки у літературі та пресі [Сподарикъ, 1929, с. 118—120; Археологічні нахідки, 1895].

На жаль, сьогодні важко визначити, який формат мали стосунки двох професорів — молодого М. Грушевського і поважного І. Шараневича. Видається, що на початку робіт вони досить прихильно ставилися один до одного і працювали спільно. Учасник експедиції Я. Сподарик згадує «въ половине мая пріхеалъ Шараневичъ съ проф. Михаиломъ Грушевскимъ. Я нашелъ ихъ в сеняхъ одной хаты» [Сподарикъ 1929, с. 118]. Роботи тривали упродовж 1895—1898 рр. Як зазначає сам М. Грушевський,

І. Шараневич дозволив йому користуватися своїми зарисовками «...я користувався автентичними дневниками р. 1895—1898 уділеними мені проф. Шараневичем» [Грушевський, 1899, с. 369].

Розкопки могильника проводились за новою методикою, яку переніс М. Грушевський з київського у львівський науковий центр [Пастернак, 1962, с. 9]. Йдеться про розкриття великих площ. У результаті кількарічної роботи досліджено понад 370 поховань. Аналіз речового матеріалу дав змогу виділити пам'ятку в окрему археологічну культуру і надати їй назву за місцем знаходження — культура Чехи-Висоцько. Дослідження могильника проведено фахово, свідченням чого є докладна фіксація матеріалів, вивчення стратиграфії пам'ятки, детальний аналіз речового комплексу, спроба пошуків аналогій з іншими культурами. Окрім цього, із розкопок захоронень залишились ситуаційні плани та фотоматеріали, які підкреслюють професіоналізм дослідників.

Ці відкриття стали новим етапом розвитку української археології Львова. На прикладі пам'ятки бачимо зміни, що відбулися у методиці археологічних досліджень у 1890-х роках. Розкопки провели видатні представники двох різних генерацій українських археологів — І. Шараневич і на 37 років молодший М. Грушевський, вихований в іншій епосі, а також в іншому науковому середовищі. Можливо тому, на інформацію М. Грушевського, як більш достовірну, покладалися сучасники. Прикладом є лист Ф. Вовка до В. Гнатюка від 20 вересня 1900 р.: «Якщо здобудете мені працю Шараневича то буду дуже дякува(ти). А усе-таки мені цікавішим було мати розрізи могил зроблені д. Грушевським бо між нами кажучи, на археологію Шараневичову покладатися дуже не можна» [Листування Федора Вовка, 2001, с. 35].

Практична археологія охоплює короткий період наукової діяльності М. Грушевського, однак, польові дослідження мали вплив на його подальші роботи про найдавніше минуле. Ставлення і розуміння М. Грушевським результатів археологічних досліджень ілюструють висновки до статті 1904 р., де автор пише: «ми повинні залишити археології те, що вона мусить і може нам дати — історію культури певної території, нехай вона се зробить свобідно, не в'яжучись з історичними відомостями» [Грушевський, 1904, с. 330].

Роботи дослідника були лише початком масштабних польових робіт, які проводили на теренах заходу України члени НТШ. Серед молодих послідовників історика відзначилися Володимир Гребеняк та Богдан Януш (фото вгорі). Були вони приблизно однолітками і у львівській науці початку XX ст. представляли нове покоління археологів.

Богдан Януш (1889(?)—1930)

Б. Януш займався археологією до Першої світової війни. Він здійснив чимало розвідок по Галичині з метою збору матеріалу. Його близький колега В. Антонєвич згадував, «мало хто так знав свій терен як власне Б. Януш і що часом мандрівки свої здійснював без гроша в кишені знали лише товариші по мандрівках» [Antoniewicz, 1931—32, s. 166—167]. Однак, стаціонарних розкопок в цей час він не проводив.

Володимир Гребеняк познайомився з практичною археологією ще будучи студентом університету. Разом з своїм товаришем Ярославом Пастернаком вони взяли участь у експедиції у печеру Вертеба під керівництвом антрополога Я. Чекановського (Див. фото на с. 61). Згодом В. Гребеняка зацікавили пам'ятки скіфського часу. Йому належить особлива заслуга у вивченні висоцької культури. Він першим зробив комплексне зіставлення її пам'яток і аргументував їх окремішність серед інших культур [Бандрівський, 1998, с. 80]. За фінансової підтримки НТШ він проводив масштабні розвідки і невеличкі розкопки у Галичині.

МУЗЕЙ НТШ

Ще одним кроком у розвитку археології у НТШ було створення музею (1893). М. Грушевський першим очолив його управу [Хроніка, 1903, с. 8]. Колекція формувалася до утворення археологічного відділу, однак, до 1900 р. у музеї зберігалися лише окремі експонати [ЦДІАУ у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 42, арк. 42].

Кафедра антропології Львівського університету. Стоять: В. Гребеняк (четвертий зліва), Я. Пастернак (другий зправа)

Археологічний відділ у музеї виокремився у 1900 р. [Петегирич, 1996, с. 61]. Складався він з двох частин: систематичної збірки предметів та копій з західноєвропейських розкопок і збірки предметів, виявлених на території України [Тимчасовий Каталог, 1911, с. 5].

Для поповнення фондів НТШ видало кілька відозв до населення. У 1901 р. М. Грушевським особливий акцент було зроблено на археологічні знахідки: «...просимо надсилати до нашого музею всякі потрібні для цього річи, а то — старинности: предмети з розкопок і припадкових находок на українсько-руській території (з можливо докладним означенням місця й обставин нахідки) — вироби з каменя, кости й бронзи, уламки шкляних наручників і намиста, хрестики й окраси, старосвітські залізні приряди...» [Грушевський, 1901, с. 3]. Не стояли осторонь формування музейної збірки й інші члени НТШ. Зокрема І. Франко та В. Гнатюк у 1902 р. опублікували у «Літературно-науковому віснику» звернення, у якому писали: «Наш край багатий історичними та археологічними пам'ятками тисячолітнього життя як мало котрий інший ... Всіх наших читачів, усіх прихильників нашого розвою просимо уклінно збирати такі пам'ятки і посилати їх до НТШ» [Франко, Гнатюк, 1902, с. 77].

Важливим питанням у формуванні археологічного відділу музею стала систематизація колекції з археології. М. Грушевський запропонував сформувати фондові збірки за проблемно-хронологічним принципом. Необхідними елементами вчений вважав: а) колекцію західноєвропейських типів археологічних культур палеоліту, неоліту; б) колекцію доби бронзи і ранньозалізного віку з середньодунайських і західноєвропейських земель; в) колекцію різних хронологічних періодів з українських земель [Крип'якевич, 1991, с. 410]. Щоб експозиція була хронологічно повноцінною М. Грушевський звернувся до Ф. Вовка з проханням закупити колекцію знарядь з палеолітичних стоянок у Франції. Завдяки Ф. Вовку у 1903 р. музей НТШ поповнився унікальними зразками ашельських ручних рубил [Ситник, 1999, с. 9]. Крім того, Ф. Вовк надсилав до Львова рідкісні знахідки придбані у Італії, Швейцарії, Єгипті [Петегирич, 1996, с. 61]. У 1904 р. Ф. Вовк особисто займався впорядкуванням археологічної збірки Музею [Кубійович, 1991, с. 28].

У 1907 р. археологічні фонди музею поповнено колекцією зі Східної Волині, яка налічувала більше 1,3 тис. виробів кам'яної доби [Кубійович, 1991, с. 28]. Впорядкуванням її займався Б. Януш, який з 15 грудня 1907 до

Будинок Академічного Дому

Будинок Наукового товариства імені Шевченка на вул. Винниченка, 24

жовтня 1908 року працював в археологічному відділі музею НТШ. Б. Януш мав вроджений талант впорядковувати археологічні збірки. Не випадково перші наукові розвідки Б. Януша були присвячені діяльності музею та характеристиці його археологічних колекцій [Janusz, 1909].

Музей мав проблеми з приміщенням. Кімнати Академічного Дому (фото вгорі), які використовувалися для експонування речей з 1907 р., не відповідали музейним вимогам [Берест, Таравська, 2000, с. 230]. За таких обставин В. Гребеняк писав: «...в тісних мурах Академічного Дому Музей робить враження не столичного,

а провінційного музею» [Залізняк, 1911, с. 58]. Станом на 1908 р. всі археологічні та етнографічні колекції музею НТШ містилися у великій залі засідань товариства [Тимчасовий Каталог, 1911, с. 3].

Збірки музею постійно поповнювалися. У 1910 р. матеріали з городища «Княжа Гора», датовані XII—XIII ст. передав М. Біляшевський [ЦДІАУ у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 34, арк. 34].

У 1912 р. Товариство купило кам'яницю на вул. Чернецького, 24 (зараз Винниченка) і перенесло туди музей (фото на с. 62). Для музею відводилось п'ять залів, два з яких займала археологія [ЦДІАУ у Львові ф. 309, оп. 1, спр. 35, арк. 8; Гнатюк, 1986, с. 142].

З 1913 р. на посаді апліката музею НТШ працював В. Гребеняк. Саме в НТШ студент IV курсу університету починає формуватися як вчений-археолог. Завдяки роботі В. Гребеняка підготовлено тимчасовий каталог музею (рис. 1). Тоді археологічна колекція налічувала 5012 од. зб. [ЦДІАУ у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 31, арк. 14].

Цікавою видається співпраця музею НТШ з іншими музеями Львова. У 1913 р. велися переговори з Національним музеєм про передачу до нього ікон та іконостасів. У червні 1914 р. укладено угоду між музеями про поділ прав на збирання експонатів, згідно якої музей НТШ мав право збирати етнографічні, археологічні та фізіографічні експонати [Хить, 2003, с. 93; Олійник, 2005, с. 13].

Напередодні Першої світової війни археологічна збірка музею НТШ була найбільшою у Східній Галичині (фото на с. 64). Кількість експонатів перевищувала 19 тис. од. зб., в той час як у 1909 р. налічувалося менше 2 тис.

Варто зауважити, що працівники музею на досить високому рівні опрацьовували археологічні знахідки, систематизували їх і каталогізували [Тимчасовий Каталог, 1911].

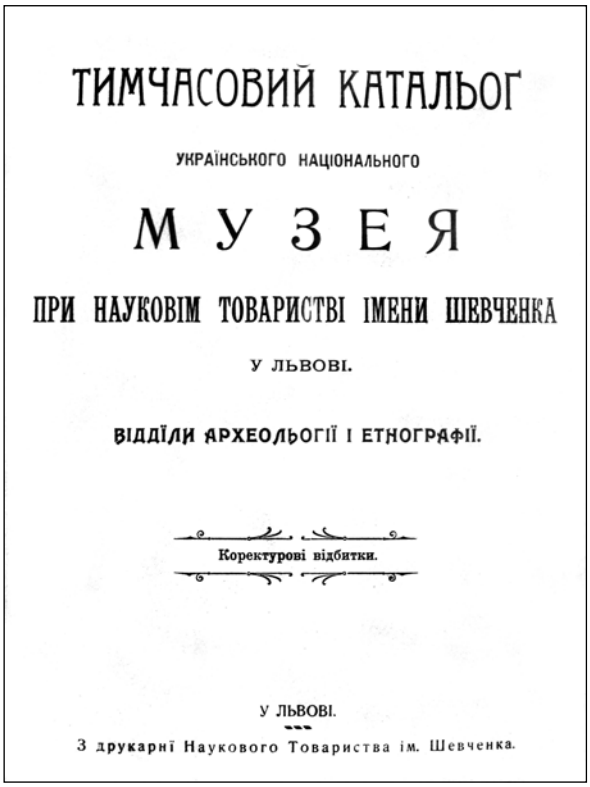
ТИМЧАСОВИЙ КАТАЛЬОГ

УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО

МУЗЕЯ

ПРИ НАУКОВІМ ТОВАРИСТВІ ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

У ЛЬВОВІ.

ВІДДІЛИ АРХЕОЛЬОГІЇ І ЕТНОГРАФІЇ.

Коректурові відбитки.

У ЛЬВОВІ.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка.

Рис. 1. Титульна сторінка каталогу Музею НТШ

ПУБЛІКАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ

Окрім польової роботи і інвентаризації отриманих знахідок важливе значення для науки має оприлюднення результатів досліджень на сторінках друкованих видань. І в цьому напрямку роботи НТШ зробило величезний вклад у розвиток археології України.

Друковані праці на археологічну тематику були представлені кількома рубриками, це — публікації результатів власних досліджень, опрацювання випадкових знахідок, хроніка найважливіших подій, рецензії тощо.

Серед перших дописувачів на теми археології бачимо М. Грушевського, Ф. Вовка, І. Франка, В. Гнатюка. Двох останніх не можемо зарахувати до археологічного середовища Львова, але для вчених такого рангу у XIX ст. зацікавлення археологією — річ закономірна.

Початок XX ст. додав до цього переліку ще кілька імен. Насамперед варто відзначити В. Гребеняка, Б. Януша, Й. Пеленського.

Головним друкованим органом, поза всяким сумнівом, були «Записки НТШ», 120 томів яких побачили світ під редакцією М. Грушевського [Крип'якевич, 2001, с. 242]. Редактор і започаткував археологічну тематику на їх сторінках. У 1895 р. він опублікував попередні результати досліджень у Чехах [Грушевський, 1895, с. 11—12; 1895а, с. 1]. Підсумовуюча стаття про похоронне поле в Чехах побачила світ в цьому ж збірнику у 1899 р. [Грушевський, 1899, с. 1—22].

М. Грушевський неодноразово звертався до пам'яток археології княжої доби. Цій тематиці присвячено велику теоретичну статтю про літописний Звенигород [Грушевський, 1899а, с. 1—28.]. Автор розв'язав дискусійне питання про локалізацію літописного Звенигорода. Він перший використав підвісні свинцеві печатки від князівських грамот у справі локалізації стольного міста [Бандрівський, 2004, с. 611].

Ще одна стаття «Молотівське срібло» [Грушевський, 1898а, с. 1—6], про скарб срібних речей виявлений у 1896 р. в с. Демидові на Львівщині, розв'язала наукову дискусію між українськими і польськими дослідниками, в якій останні намагалися довести, що руські бояри не мали своїх печаток [Зарубій, 2009, с. 18].

На сторінках Записок НТШ публікує свої перші статті Богдан Януш [Януш, 1907]. З'являються археологічні нотатки В. Щербаківського «Лопушанський «Святовид» та І. Франка «Неолітичні знахідки в околицях Нагуєвич».

У квітні 1914 р. членом Етнографічної комісії НТШ став В. Гребеняк. На сторінках «Записок НТШ» він друкує цілком зрілі статті [Гребеняк, 1914; 1915]. Окрім цього, В. Гребеняк був постійним дописувачем рубрики «Наукова хроніка», його перу належала велика кількість рецензій на археологічні праці та відгуків на наукові форуми.

Після заснування «Літературно-наукового вісника» (1898) та збірника «Матеріали до українсько-руської етнології» (1899) ця молода, і до певної міри модна наука про старожитності зайняла належне місце у структурі згаданих збірників. У «Матеріалах до українсько-руської етнології» опубліковано велику узагальнюючу статтю Ф. Вовка [Вовк, 1905, с. 1—27]. Тут вийшли результати досліджень Кирилівської стоянки. Археологічна тематика на його сторінках представлена також невеличкими замітками інформаційного характеру. Автор ставив за мету донести до наукових кіл події археологічного життя в Україні, зокрема інформував про проведення форумів не лише в Україні, а й за її межами [Вовк, 1900, с. 174; с. 180—181]. В. Гребеняк, маючи досвід роботи в галузі антропології, ініціював створення антропологічного розділу у «Матеріалах до української етнографії».

КОНТАКТИ І УЧАСТЬ У НАУКОВИХ ФОРУМАХ

Розглядаючи питання становлення археології у НТШ видається цікавим простежити й особисті контакти між археологами, їх участь і позиції на різного роду наукових форумах, знайомство із західноєвропейською археологією.

В цьому аспекті на увагу заслуговують тривалі і неоднозначні контакти Михайла Грушевського із Федором Вовком (1847—1918) (Див. фото на с. 65). В архіві НТШ збереглося чимало матеріалів, які ілюструють наукові контакти обох вчених. На початку 1895 р. М. Грушевський від імені НТШ запрошував Ф. Вовка переїхати з Парижу до Львова, для редагування етнографічних матеріалів в НТШ, однак цього не сталося.

З 1896 р. Ф. Вовк співпрацював з Товариством. Видається, Ф. Вовк не завжди належно оцінював науковий талант молодого М. Грушевського, що ставало причиною частих конфліктів у різних наукових питаннях. Наприклад, організовуючи видання етнографічних матеріалів за кордоном, Ф. Вовк часто затримував матеріали, чим докучав голові Товариства. Остаточний розрив у стосунках М. Грушевського і Ф. Вовка відбувся у жовтні 1898 р. У листі М. Грушевського до Ф. Вовка, читаємо «Кілька років, я в інтересах розвою наукової роботи пробував щось свого особового зробити для етнологічного видавництва, але все ми якось не могли з собою прийти до ладу. Тому уважаю ліпшим раз на завсіди зробити кінець нашим кореспонденціям. В науковім товаристві є досить місця аби могли працювати осібно обоє, не наступати собі на нагнітки» [Франко, 1994, с. 45]. Більше трьох років вони не спілкувалися.

У 1899 р. НТШ отримало запрошення взяти участь у XI археологічному з'їзді в Києві. Наукове товариство запропонувало 30 цікавих виступів [В Києві готуються, 1899, с. 66; Крип'якевич, 1935, с. 37; 2001, с. 245]. Програму роботи львівської делегації склав І. Франко [Крушельницька, 1998, с. 102]. Були заплановані доповіді М. Грушевського, Ф. Вовка. Сам І. Франко мав виголосити доповідь про локалізацію літописного Звенигорода [Вовк, 1909; Берест, 2006, с. 13]. Однак львів'янам не дозволили виголосити доповіді українською мовою. Перед початком роботи з'їзду Міністерство освіти дало дозвіл на виголошення рефератів українською мовою лише на закритих засіданнях, де кількість присутніх не перевищуватиме 25 осіб. За таких умов НТШ відмовилося від участі у з'їзді [Франко, Гнатюк, 1899, с. 197—198], а реферати були

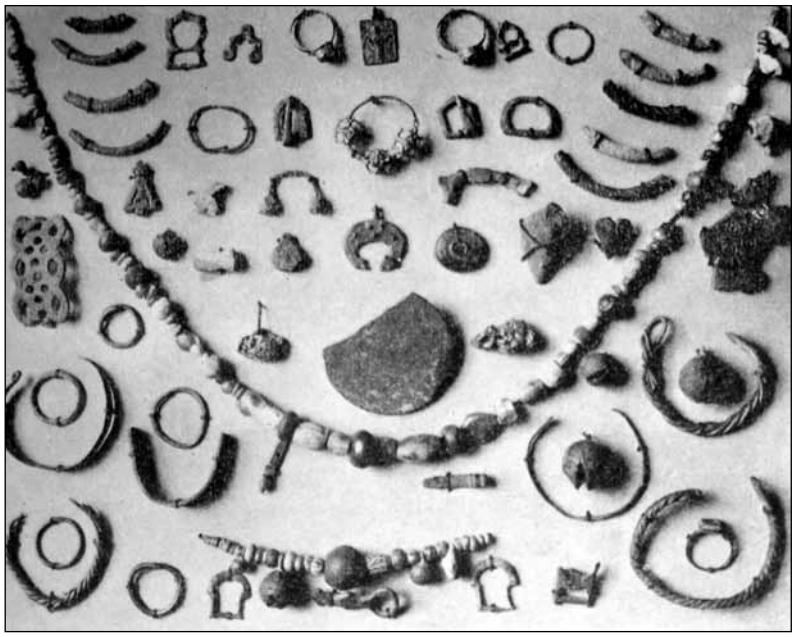

Фрагмент експозиції музею

видані окремим томом Записок НТШ [Записки НТШ, 1899].

Аргументована відмова галицьких вчених на чолі з М. Грушевським від участі у з'їзді забезпечила українському питанню значний резонанс у наукових колах Росії [Каковкіна, 1998, с. 1]. Ця подія прислужилася до того, що про українську науку заговорили в різних частинах імперії. Згодом на сторінках Львівського «Літературно-наукового вісника» І. Франко помістив відгук одного з учасників, професора з Чехії К. Кадлєца, який зазначав, що недопущення української мови на з'їзд у Києві внесло у роботу з'їзду дисгармонію [Франко, 1900, с. 127; Берест, 2006, с. 14]. Цей фрагмент ілюструє, що галицькі вчені не лише працювали на благо науки, а й дбали про свою національну мову та культуру.

У 1900 р. у Парижі відбувся XII Міжнародний конгрес передісториків, антропологів та археологів. Офіційним делегатом від НТШ на ньому був Ф. Вовк, який виголосив реферат М. Грушевського «Похоронні поля в Чехах». Після оприлюднення на міжнародному рівні результатів дослідження українськими археологами могильника, про них заговорила Європа. Текст виступу було передано Ф. Вовку через І. Франка [Франко, 1997, с. 91].

Влітку 1903 р. Ф. Вовк прочитав курс лекцій з археології в НТШ у Львові [Франко, 2001, с. 226]. Він намагався представити львівським вченим найновіші досягнення західноєвропейської археології. Демонструючи колекцію, привезену з Франції, Ф. Вовк прочитав курс лекцій про археологічну періодизацію Габріеля Мортільє (1821—1898), чиї термінологія та основи хронології використовуються досі [Brézillon, 1969, s. 161]. Згодом Товариство опублікувало її українською мовою у перекладі Ф. Вовка. Завдяки Ф. Вовку відбувався обмін літературою, поповнювались археологічні колекції.

Важливо підкреслити, що львівські дослідники доволі добре були ознайомлені з археологічними публікаціями. Одним із свідчень цьому є численні рецензії опубліковані М. Грушевським, В. Гребеняком на праці Л. Нідерле, В. Хвойки, В. Антоновича, М. Біляшівського, а також польських археологів А. Кіркора, В. Деметрикевича, К. Гадачека [Петегирич, Павлів, 1991, с. 414].

Членами Товариства були такі відомі археологи як, Л. Нідерле, Є. Сіцинський, В. Антонович.

* * *

Підводячи підсумки археологічної діяльності НТШ напередодні І світової війни варто відзначити, що це була провідна наукова установа, у якій археології відводилося окреме місце. Товариство стало повноцінним археологічним центром на заході України, у якому розвивалися різні напрямки наукових досліджень. Саме з НТШ пов'язані найбільші польові роботи XIX ст., одна з найкраще укомплектованих і опрацьованих

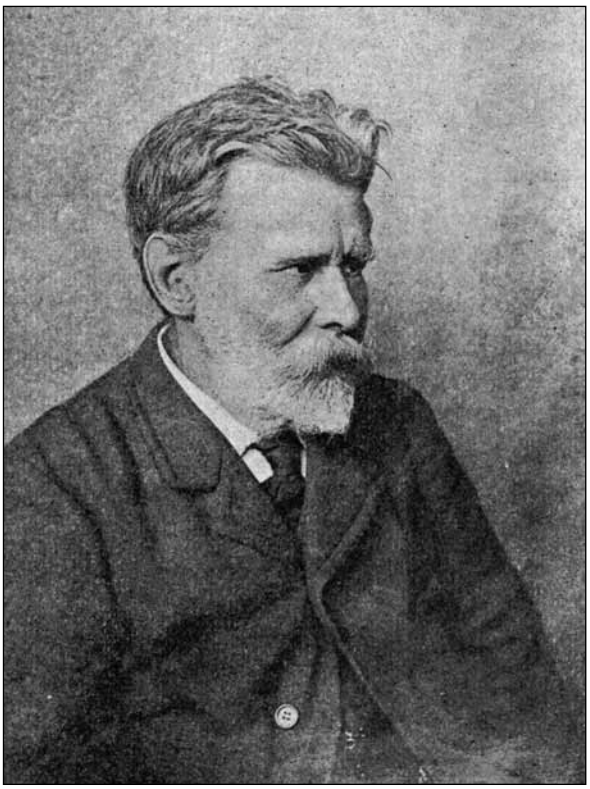

Федір Вовк (1847—1918)

музейних збірок, поважний список археологічної літератури, участь у важливих наукових форумах. Без перебільшення можемо стверджувати, що Наукове товариство імені Шевченка заклало традицій академічної археології Львова, які розвиваються досі.

Археологічні нахідки в с. Чехах повіта Бродського // Діло. — Львів, 1895. — № 181.

Бандрівський М. Все ще недооцінений археолог Володимир Гребеняк (1892—1915) / М. Бандрівський // Постаті української археології. МДАПВ. — Львів, 1998. — Вип. 7. — С. 79—81.

Бандрівський М. Коментар (до статті М. Грушевського «Звенигород Галицький (історично-археологічна розвідка)») / М. Бандрівський // Михайло Грушевський. Серія історичні студії та розвідки. — Львів, 2004. — Т. 6. — С .611

Бандрівський М. Від редакторів тому / М. Бандрівський, Л. Крушельницька, О.Купчинський // Записки НТШ. Праці археологічної комісії. — Львів, 1998. — Т. CCXXXV. - С. 5—16.

Берест Р. Внесок Івана Франка у розвиток археологічної науки в Галичині / Р. Берест // АДЛУ. — Львів, 2006. — Вип. 9. — С. 11—16.

Берест Р. До питання про формування археологічних збірок Музею НТШ у Львові в кінці XIX — на початку XX ст. / Р. Берест, Л. Таравська // АДЛУ. — Львів, 2000. — Вип. 4. — С. 228—231.

Брайчевський М. Михайло Грушевський та археологія / М.Брайчевський // Український історик. — 1992. — № 1—4. — С. 200—217.

Булик Н. Археологічні колекції у музеях Львова (1823—1914) / Н. Булик // МДАПВ. – Львів, 2008. – Вип. 12. — С. 407—428.

Булик Н. Археологія у науковій спадщині Антона Петрушевича / Н. Булик // МДАПВ— Львів, 2011. — Вип. 15. — С. 415—428.
Булик Н. Формування української археології в Галичині у XIX столітті: Ісидор Шараневич (1829—1901) / Н. Булик // МДАПВ. — Львів, 2009. — Вип. 13. — С. 307—321.
В Києві готуються до XI археологічного з'їзду // ЛНВ. — Львів, 1899. — Т. VI. — Кн. I. — С. 66.
Вовк Ф. Археологічний конгрес у Києві 1899 р. / Ф. Вовк // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1900. — Т. 3. — С. 174.
Вовк Ф. Міжнародний археологічно-антропологічний конгрес у Парижі / Ф. Вовк // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1900. — Т. 3. — С. 180—181.
Вовк Хв. Вироби передмікенського типу у неолітичних становищах на Україні / Хв. Вовк // Матеріали до українсько-руської етнології. Львів, 1905. — Т. 4. С. 1—27.
Вовк Ф. Звістки і листи. Археологічний Конгрес у Києві у 1899 р. / Ф. Вовк. — Львів, 1909.
Гнатюк В. Наукове товариство імені Шевченка у Львові / В. Гнатюк. — Мюнхен-Париж, 1986. — 244 с.
Гребеняк В. Нові археологічні нахідки на території Східної Галичини / В. Гребеняк // Записки НТШ. — 1915. — Т.122. — С. 5—28.
Гребеняк В. Сліди скитської культури в Галичині / В. Гребеняк // Записки НТШ. — Львів, 1914. — Т. CXVII—CXVIII. — С. 9—23.
Грицак Я.Й. Формування академічного статусу НТШ / Я.Й. Грицак // Т.Шевченко і українська національна культура: Матеріали наукового симпозіуму. — Львів, 1990. — С. 70—74.
Грушевський М. Похоронне поле каменного віку в с. Чехах (пов. Брідський) / М. Грушевський // Записки НТШ. — 1895. — Т. VI. — С. 11—12.
Грушевський М. Дальші розкопки в с. Чехах / М. Грушевський // Записки НТШ. — 1895а. — Т. VII. — С. 1.
Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. / М. Грушевський. — Львів, 1898. — Т.I: До початку XI віка. — 628 с.
Грушевський М. Молотівське срібло. Археологічна замітка / М. Грушевський // Записки НТШ. — Львів, 1898а. — Т. XXV. — С. 1—6.
Грушевський М. Похоронне поле в с. Чехах (археологічна розвідка) / М. Грушевський // Записки НТШ. — Львів, 1899. — Т. 31—32. — С. 1—22.
Грушевський М. Звенигород Галицький / М. Грушевський // Записки НТШ. — Львів, 1899а. — Т. 31—32. — С. 1—28.
Грушевський М. Відозва «В справі музея при Науковім Товаристві ім. Шевченка» / М. Грушевський // Записки НТШ. — Львів, 1901. — Т. 43. — С. 1—3.
Грушевський М. Етнографічні категорії й культурно-археольогічні типи в сучасних студіях Східної Європи / М. Грушевський // Статьи по славяноведению. — СПб., 1904. — Вып. 1. — С. 322—330.
Залізняк М. Стан Музею / М. Залізняк // Хроніка НТШ. — Львів, 1911. — Ч. 45. — С. 58.
Зарубій Е. Золоті та срібні прикраси княжої доби в колекції Львівського історичного музею / Е. Зарубій. — Київ, 2009. — 144 с.
Каковкіна О. М. Археологічні з'їзди другої половини XIX — початку XX ст. в Україні. Науковий та суспільно-політичний аспекти / О.М. Каковкіна. — Автореф. дис....канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1998. — 14 с.
Крип'якевич І. Історико-філософічна секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського в 1894—1913 рр. / І. Крип'якевич // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. — Львів, 1991. — Т. CCXXII. — С. 396.
Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність / І. Крип'якевич. — Львів, 1935. — 67 с.
Крушельницька Л. Іван Франко і археологія / Л. Крушельницька // Постаті української археології. МДАПВ. — Львів, 1998. — Вип. 7. — С. 101—102.
Кубійович В. Нарис історії НТШ (1873—1949) / В. Кубійович. — Львів, 1991. — 52 с.
Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / Упоряд. та комент. В. Наулка, Н. Руденко, О. Франко; передм. В. Наулка. — Львів — К., 2001. — 216 с.
Олійник В. Музейництво Західної України під час Першої світової війни (1914—1918 рр.) / В. Олійник // Історичні пам'ятки Галичини. Матер. третьої наук.-краєзн. конф. 19 листопада 2004 р. — Львів, 2005. — С. 12—19.
Пастернак Я. Ті, що розкрили підземний архів України (Пам'яті видатних археологів України) / Я. Пастернак // Терем. — Детройт, 1962. — Р. I. — Ч. I. — С. 7—12.
Петегирич В.М. Доля археологічних колекцій музею НТШ / В.М. Петегирич // Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка: книги і люди. — Львів, 1996. — С. 59—67.
Петегирич В. Археологія у дослідженнях членів НТШ / В. Петегирич, Д. Павлів // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. — Львів, 1991. — Т. CCXXII.
Ситник О.С. Хведір Вовк — перший професійний дослідник палеоліту України / О.С. Ситник // Археологічна збірка Херсонської інспекції охорони пам'яток. — Херсон, 1999. — № 1. — С. 64—79.
Ситник О. Постаті археології Львівського університету у фокусі столітньої історії / О. Ситник // АДЛУ. — Львів, 2005. — Вип. 8. — С. 11—45.
Сподарикъ Я. О раскопкахъ въ с. Чехи и Высоцко / Ваврикъ В.Р. Основныя черты литературной деятельности Исидора Ивановича Шараневича // Временникъ Ставропігійскаго Института съ месяцесловомъ на 1930 г. — Львовъ, 1929. — Ч. 2. — С. 118—120.
Тимчасовий Каталог українського національного музею при Науковім товаристві імени Шевченка у Львові. Відділи археології і етнографії. — Львів, 1911. — 31 с
Франко О. Неопублікована епістолярія Михайла Грушевського з Федором Вовком (1895—1913) / О. Франко // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції (м. Львів, 26—28 жовтня 1994). — Львів, 1995. — С. 45.
Франко О. Федір Вовк — вчений і громадський діяч / О. Франко. — Київ, 2001. — 226 с.
Франко І. Два поклики / І. Франко, В. Гнатюк // ЛНВ. — Львів, 1902. — Т. 17. — С. 77.
Франко І. Письмо до Комітету археольогічного з'їзду у Києві 20. 8. 1899 «Справа участи делегатів Наукового Товариства ім. Шевченка у археольогічному з'їзді» / І. Франко, В. Гнатюк // ЛНВ. — 1899 — Т. 7. — Кн. 9. — С. 197—198.
Франко І. В справі XI археологічного з'їзду / І. Франко // ЛНВ. — Львів, 1900. — Т. X. — кн. 5. — С. 127.
Франко О. Діяльність Федора Вовка в Науковому товаристві ім. Шевченка / О. Франко // З історії Наукового товариства імені Шевченка. Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій НТШ у Львові. — Львів, 1997. — С. 84—101.

Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. — Львів, 1903. — Ч. 2. — 54 с.
ЦДІАУ у Львові, ф. 309 (Наукове товариство імені Шевченка), оп. 1, спр. 31, арк. 14
ЦДІАУ у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 34, арк. 34.
ЦДІАУ у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 35, арк. 8.
ЦДІАУ у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 42, арк. 42.
Хить М. Історія музею Наукового товариства імені Шевченка у документах фонду НТШ ЦДІА України у Львові / М. Хить // Матеріали II наукової краєзнавчої конференції «Історичні пам'ятки Галичини», 21 листопада 2002 р. — Львів, 2003. — С. 89—94.
Януш Б. Камінь з загадковими знаками в с. Заздрости (Теребовлянського пов.) Б. Януш // Записки НТШ. — Львів, 1907. — Т. 80. — С. 125—128.
Antoniewicz W. Bohdan Janusz / W. Antoniewicz // Wiadomości Numizmatyczno-archeologiczne. — Kraków, 1931—1932. — T. XIV. — S. 165—171.
Brézillon M. Dictionnaire de la préhistoire / M. Brйzillon. — Paris, 1969. — S. 161.
Janusz B. Muzeum Naukowego Towarzystwa im. Szewczenki / B. Janusz // Na ziemi naszej. — 1909. — № 17.

Н. М. Булык

НАУЧНОЕ ОБЩЕСТВО ИМЕНИ ШЕВЧЕНКО И АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ЗАПАДЕ УКРАИНЫ ДО ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье рассмотрен процесс формирования академической археологической науки на западе Украины. Основное внимание сосредоточено на научном обществе имени Шевченко. Исследовано несколько аспектов его археологической деятельности, это — полевые исследования, формирование музейных коллекций, публикация археологической литературы, отслежены научные контакты львовских археологов с другими учеными.

Одну из центральных позиций занимает личность Михаила Грушевского в НОШ и его вклад в украинскую археологию в целом и, в частности, исследования эпонимного памятника высоцкой культуры. Не оставлены без внимания автора молодые исследователи В. Гребеняк, Б. Януш и их вклад в формирование Музея Общества.

Отдельно проанализированы научные форумы в Украине и за рубежом, участие в них львовских археологов, а также сотрудничество между ними.

Анализ источников и литературы позволяет утверждать, что именно НОШ в преддверии Первой мировой войны заложило крепкий фундамент для развития археологической науки на западе Украины.

N. Bulyk

SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY AND ARCHAEOLOGICAL STUDIES IN WESTERN UKRAINE BEFORE WORLD WAR I

The article deals with process of academic archaeological science formation in Western Ukraine. Main attention is paid to Shevchenko Scientific Society. Several aspects of its archaeological work has been researched: field studies, museum collections formation, publication of archaeological literature. Scientific contacts of Lviv archaeologists with other scientists are also observed.

Person of Mykhailo Hrushevskyi occupies one of the central positions in Shevchenko Scientific Society. As well his contribution to Ukrainian archeology in general is huge, and in particularly — research of eponymic site of Vysotska culture. Young researchers such as V. Hrebenyak, B. Janusz and their contribution to formation of Museum of the Society are mentioned as well.

Special attention is paid to scientific forums in Ukraine and abroad and of Lviv archaeologists participation in them, as well as cooperation between them. Analysis of sources and literature gives us reason to approve that Shevchenko Scientific Society before World War I made a solid base for development of archaeological studies in Western Ukraine.

УДК 902(091):903.3

Н.Б. Бурдо

ЛИЧНОСТНЫЙ ФАКТОР В ИССЛЕДОВАНИИ ПРОБЛЕМЫ ТРИПОЛЬСКОГО ДОМОСТРОИТЕЛЬСТВА

Представляется, что значимость личности ученого, его научный авторитет всегда имели большое значение для внедрения генерируемых им идей. Это хорошо можно проследить, анализируя историю изучения трипольского домостроительства. Собственно проблема трипольского домостроительства сводится к интерпретации площадок, имеет длинную историю, и остается дискуссионной до сегодняшнего дня. Свой след в ее изучении оставили как очень известные, так и мало известные, а иногда и почти забытые личности.

Ключевые слова: история археологии, научные концепции, интерпретация находок, домостроительство, Триполье — Кукутень.

Исследование проблемы трипольского домостроительства фактически начинается с раскопок В.В. Хвойкой первых памятников трипольской культуры в окрестностях местечка Триполье на Киевщине. С момента открытия Триполья внимание привлекали не только невиданные до сих пор на этих землях находки, но и объекты в виде скоплений обожженной глины, названные В.В. Хвойкой «площадками» [Бурдо, 2006, с. 17—21]. Подробный анализ историографии проблемы излагался неоднократно [Зіньковський, 1975; Бурдо, 2007]. Отдельные исследования освещают вклад в изучение трипольского домостроительства таких ярких фигур первоначального периода изучения Триполья, как В.В. Хвойка [Бурдо, 2003а] и Ф.К. Волков [Радієвська, 2011, с. 219, 222]. Концепция домостроительства Кричевского — Пассек, подробно изложенная в монографии, посвященной трипольским площадкам [Кричевський, 1940], нашла отражение в многочисленных работах трипольеведов 40—60 годов XX в. Е.Ю. Кричевский и Т.С. Пассек на момент формулировки основных положений своей концепции в 40-х годах XX в. были уже весьма известными и авторитетными специалистами. Именно это обстоятельство, на наш взгляд, сыграло важную роль в тотальном ее распространении. Отметим, что их концепция была сформирована преимущественно на основе раскопок поселений на территории Украины, изученных в ходе работ Трипольской экспедиции, которую с 1937 г. возглавляла Т.С. Пассек [Відейко, 2004а, с. 541].

Появление новой концепции трипольского домостроительства связано с другими личностями и с исследованиями трипольских памятников в Молдавии, где на тот момент также работала Молдавская археологическая экспедиция ИА АН СССР под руководством Т.С. Пассек [Дергачов, 2004, с. 352—353]. Участником этой экспедиции был В.И. Маркевич, который в 1964 на момент первой публикации основной идеи, позволившей по-другому интерпретировать площадки, еще не был кандидатом исторических наук, хотя и успел открыть десятки археологических памятников в Молдавии. В 1960 г. В.И. Маркевич становится сотрудником Института археологии и этнографии Академии наук Молдавской ССР и возглавляет отряд Молдавской археологической экспедиции, проводившей раскопки поселения Варваровка VIII (1960—1962, 1968 гг.). В результате этих работ появилась оригинальная интерпретация площадок как остатков потолочных перекрытий построек, ставшая основой новой концепции трипольского домостроительства. Идеи В.И. Маркевича впервые нашли отражение в публикации в тезисном порядке в материалах

© Н.Б. БУРДО, 2012

Первого симпозиума по археологии и этнографии ЮЗ СССР в 1964 г., когда исследователем были изложены наблюдения, полученные им при раскопках площадок [Маркевич, 1964]. Несколько позже интерпретация площадки как потолочного перекрытия была предложена В.И. Маркевичем при публикации результатов раскопок поселения Варваровка XV в 1969 г. [Маркевич, 1970; 1972]. Сам В.И. Маркевич полагал, что в результате проведенных им работ на поселениях Варваровка VIII и Брынзены III (начало раскопок — 1970 г.) им «было выдвинуто и аргументировано положение о двухэтажном домостроительстве у трипольцев Днестровско-Прутского района» [Маркевич, 1981, с. 9], представленное в публикации 1973 г. [Маркевич, 1973].

Из приведенной выше цитаты видно, что В.И. Маркевич, собственно первоначально и не претендовал на создание новой концепции трипольского домостроительства, а выдвинутые им положения относились исключительно к исследованным им лично площадкам на севере Молдавии. Такой региональный подход сохраняется и в дальнейшем, в частности в его монографии, вышедшей в 1981 г. Там, в соответствующем разделе, В.И. Маркевич акцентирует внимание, прежде всего на том, что его наблюдения касаются «способа строительство жилищ» на трипольских поселениях Прутo-Днестровского междуречья. Он особо подчеркивал, что не оспаривает выводов Т.С. Пассек, сделанных на основании раскопок в Поднепровье [Маркевич, 1981, с. 76].

В этой монографии В.И. Маркевич подробно излагает аргументы, позволяющие ему утверждать, что исследованные в Молдавии площадки являются остатками глиняно-деревянных чердачных или межэтажных перекрытий домов, погибших при пожаре [Маркевич, 1981, с. 76-85]. Обжиг строительных остатков не объяснялся В.И. Макревичем, который упоминал вскользь о пожаре. В главе, посвященной земледелию, В.И. Маркевич высказывает мысль, что переселения трипольцев были связаны с истощением почв вокруг поселения, имели цикличный характер, а ритуал сожжения поселения был своеобразным жертвоприношением [Маркевич, 1981, с. 139].

В работе 1990 г. В.И. Маркевич распространяет прослеженные им наблюдения по домостроительству на севере Молдавии на всю культуру Триполье — Кукутень и высказывает ряд доводов в пользу интерпретации площадки как потолочных перекрытий [Маркевич, 1990, с. 47—50].

Следует отметить, что в дальнейшем многие исследователи трипольских поселений различных регионов Украины подтвердили правильность принципа интерпретации площадок, предложенного В.И. Маркевичем, хотя конкретные детали построек, интерьер и способы сооружения были весьма разнообразны [Відейко, 2000, с. 6 — 54; Рижов, 2002, с. 19—24; 2004, с. 54—61, 65—71].

Обзор публикаций В.И. Маркевича, посвященный проблеме домостроительства позволяет говорить о том, что его вклад в новую концепцию домостроительства весьма велик. Во-первых, именно он усомнился в правильности концепции Кричевского — Пассек и предложил идею, как по-новому интерпретировать площадки. Во-вторых, В.И. Маркевич усовершенствовал методику раскопок площадок и фиксации данных, что и позволило в дальнейшем иным исследователям уже при изучении других памятников убедительно доказать правильность его взглядов.

В конце 60-х и в 70-е годы XX ст. раскопки трипольских памятников в Молдавии осуществляли Молдавская экспедиция Института археологии АН СССР под руководством Е.К. Черныш и Молдавская неолитическая экспедиция под руководством В.И. Маркевича. В ходе исследований, проводившихся этими экспедициями в пруто-днестровском междуречье, в первую очередь поселений Раковец, Новые Дуруиторы [Маркевич, Черныш 1976] совершенствовалась методика раскопок жилищ, и сформировались главные положения новой интерпретации трипольских площадок и двухэтажного домостроительства. Таким образом, новая концепция трипольского домостроительства и методика исследования строительных остатков вырабатывалась коллективом специалистов из разных научных центров.

В том, что идеи В.И. Маркевича легли в основу новой концепции домостроительства и получили широкое распространение, велика заслуга Е.К. Черныш, ближайшей сотрудницы Т.С. Пассек. Именно благодаря поддержке Е.К. Черныш, обладавшей значительным опытом полевой работы на трипольских поселениях и пользовавшейся большим научным авторитетом, интерпретация площадки, как потолочного перекрытия, а не настила, уложенного на землю, получила право на существование. Хотя новые идеи, как всегда, трудно совмещались с устоявшимися, «традиционными» взглядами, ставшими к тому времени уже практически «классикой» трипольеведения.

Е.К. Черныш на материалах конкретного жилища из Раковца детально проследила остатки конструкций двухэтажного глинобитного дома [Черныш, 1973], позже предложив его графическую реконструкцию [Черныш, 1982, табл. LIX, 1]. При раскопках этого поселения Е.К. Черныш впервые была введена фиксация отпечатков деревянных конструкций на глиняной обмазке [Черныш, 1973]. Вскоре принцип интерпретации площадок как потолочных перекрытий был применен Е.К. Черныш к разновременным трипольским памятникам. Пересмотр материалов

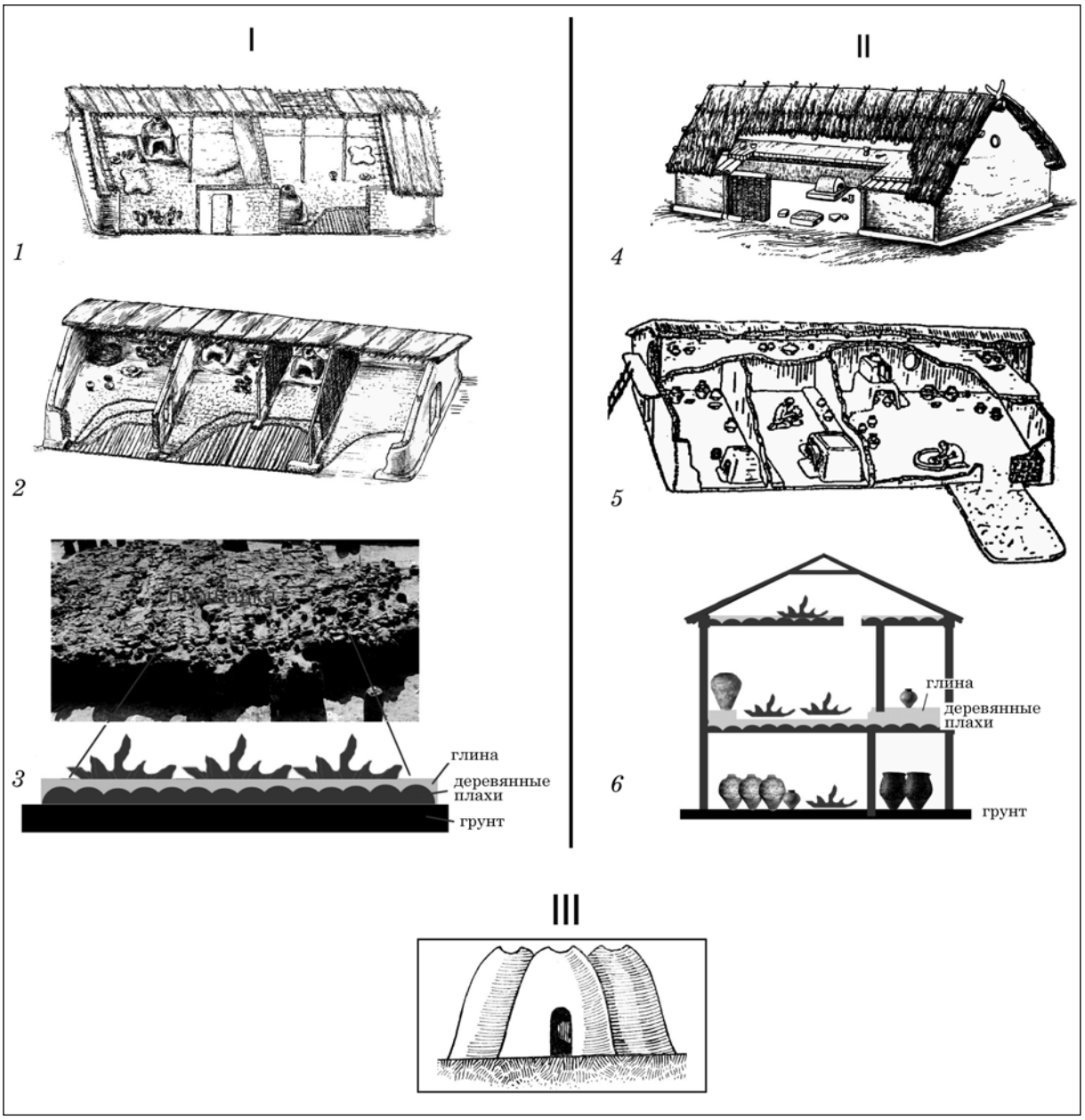

Рис. 1. Сравнение графических реконструкций построек на основании интерпретации площадок.
I — в соответствии с концепцией Е.Ю. Кричевского — Т.С. Пассек: 1 — Владимировка, 2—3 — Коломийщина (по Т.С. Пассек); II — в соответствии с концепцией В.И. Маркевича — К.В. Зиньковского: 4 — Ленковцы (по Е.К. Черныш). 5 — Варваровка 8 (по В.И. Маркевичу); III — реконструкция С.С. Гамченко

раннетрипольского поселения Ленковцы привел исследовательницу к смене их интерпретации и реконструкции постройки с чердаком [Черныш, 1982, с. 186, табл. LIX, 2]. Е.К. Черныш акцентировала внимание на разнообразии конструкций трипольских построек [Черныш, 1990], а также их схожести с гумельницкими домами.

К.В. Зиньковский, в то время студент Ленинградского университета, а с 1970 г. научный сотрудник Одесского археологического музея, в 1969 г. работал в Молдавии на раскопках под руководством Е.К. Черныш в Раковце и В.И. Маркевича в Варваровке VIII. В этих экспедициях он ознакомился с новой идеей интерпретации площадок и методами их исследования. Материалам раскопок жилищ из Раковца была посвящены его дипломная работа, они были использованы при написании нескольких публикаций [Зиньковский, 1972; 1973], кроме того, эти разработки были учтены при экспериментальном моделировании трипольского жилища.

Главной темой исследований К.В. Зиньковского в дальнейшем стало именно трипольское домостроительство. Ей была посвящена его кандидатская диссертация, завершенная в 1983 г. [Черняков, 2004]. В 1971 г. К.В. Зиньковский

начинает раскопки раннетрипольского поселения Александровка и принимает участие в работе Трипольского разведочного отряда под руководством Н.М. Шмаглия, положившего начало изучению крупных трипольских поселений. С 1972 г. он становится участником Трипольской комплексной экспедиции под руководством Н.М. Шмаглия [Відейко, 2002, с. 22), проводившей исследования Майданецкого [Шмаглій, Дудкін, Зіньковський, 1973]. Таким образом, в начале 70-х годов идея В.И. Маркевича об интерпретации трипольских площадок, разработанная в Молдавии, трудами К.В. Зиньковского дополняется новыми фактами и начинает оформляться в новую концепцию трипольского домостроительства с использованием данных с территории Украины.

Любопытны отношения в «домостроительном треугольнике» Маркевич-Черныш-Зиньковский, в вершине которого, несомненно, была Е.К. Черныш — один из ведущих трипольеведов из Москвы, курирующая и объединяющая в какой-то степени конкурирующие идеи В.И. Маркевича и разработки К.В. Зиньковского. В своих немногочисленных работах, связанных с проблемой домостроительства, Е.К. Черныш пишет, что новые исследования в Молдавии позволяют иначе взглянуть на интерпретацию площадок, имея в виду свой собственный взгляд, без ссылок на В.И. Маркевича, приоритет которого, однако, зафиксирован тезисами 1964 г.

В.И. Маркевич (к тому времени кандидат наук и руководитель экспедиции, но из Кишинева) и К.В. Зиньковский (научный сотрудник Одесского археологического музея, «молодой ученый», но выпускник Ленинградского университета и ученик Е.К. Черныш) иногда взаимно скупо ссылаются друг на друга. Прочного альянса явно не получилось. Однако можно утверждать, что разработка новаторской идеи В.И. Маркевича, которая на момент конца 60-х — начала 70-х годов была лишь заявлена, но не обоснована и должным образом не оформлена, была поручена Е.К. Черныш «молодому и перспективному» К.В. Зиньковскому.

Отметим также, что к идее об интерпретации площадки как перекрытия, а не настила, В.И. Маркевич и К.В. Зиньковский пришли разными путями. В.И. Маркевич во время раскопок столкнулся с невозможностью объяснить исследуемые объекты исходя из господствовавшего мнения. В отличие от него, К.В. Зиньковский первоначально изучал публикации по трипольскому домостроительству, а затем увидел несоответствие прочитанному в экспедициях в Молдавии.

Так или иначе, но в Украину новая интерпретация трипольских площадок, как и усовершенствованная методика их раскопок, родившаяся в экспедициях, исследовавших трипольские поселения в Молдавии, попали именно благодаря К.В. Зиньковскому. В 70-е годы XX в., как иногда и до сих пор, в концепции Маркевича — Зиньковского (а здесь это были только идеи К.В. Зиньковского) видели исключительно проблему двухэтажности жилищ. И некоторые полагали, что этого не было, потому что не могло быть. Но «зубрам» первобытности и С.Н. Бибикову, и В.Н. Даниленко идея понравилась, они поддержали К.В. Зиньковского, как и часть трипольеведов в лице В.А. Круца и Н.М. Шмаглия. Тема кандидатской диссертации по проблеме трипольского домостроительства К.В. Зиньковскому была утверждена. Так Трипольская комплексная экспедиция, проводившая исследования жилищ в Майданецком, стала «кузницей кадров», где студенты знакомились с трипольскими «площадками», становились специалистами, для которых изначальной была уже не «классическая» концепция трипольського домостроительства.

К.В. Зиньковский был единственным специалистом, углубленно занимавшимся проблемой трипольского домостроительства. Его взгляды, обосновывающие основные положения новой концепции домостроительства были сформулированы в нескольких фундаментальных статьях. В обобщенном виде они изложены в тексте диссертации и пока не опубликованы, поэтому их анализ достаточно важен для осмысления путей изучения проблемы трипольской архитектуры и новых исследований проблем трипольского домостроительства, не теряющих актуальности.

Важной заслугой К.В. Зиньковского является углубленная разработка общей методики исследования домостроительства, позволяющая целенаправленно и всесторонне исследовать все возможные источники [Зиньковский, 1976; 1983]. В изучении трипольских жилищ он старался придерживаться намеченной им всеобъемлющей программы, хотя не все ее направления могли быть осуществлены в должной мере. Программа предусматривала комплексный подход к изучению трипольских памятников [Зиньковский, 1990], выделение определенных уровней исследования, включала усовершенствование методов полевого и кабинетного исследования, привлечение данных этнографии, изучение строительных норм, социологические реконструкции, а также экспериментальное моделирование [Зиньковский, 1982].

К.В. Зиньковский целенаправленно исследовал не только процесс строительства, но и процесс разрушения трипольских построек под действием огня [Зиньковский, 1976].

Среди основных положений новой концепции домостроительства, сформулированных К.В. Зиньковским, упомянем интерпретацию построек, исследованных на поселении Майданецкое как жилищно-хозяйственных комплексов, а не только жилых построек. Выделение жилищно-хозяйственных комплексов,

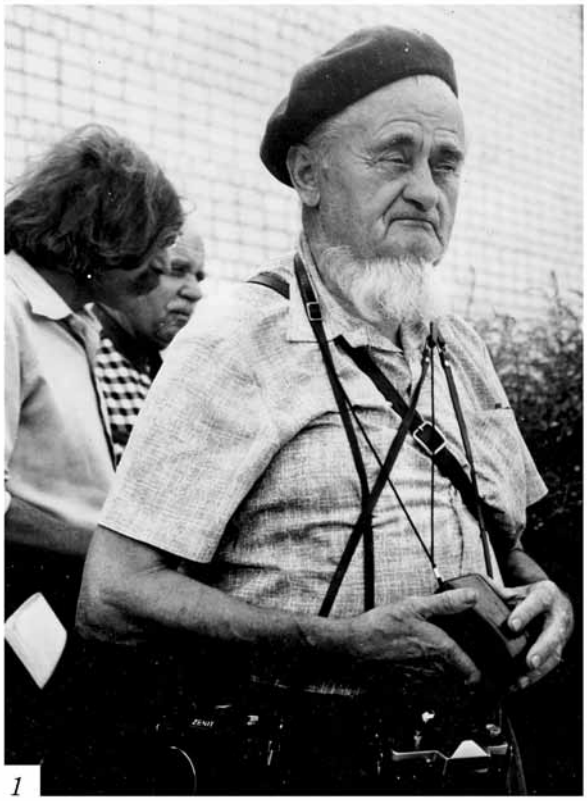

1 — В.И. Маркевич, 1990 г.; 2 — подготовка площадки в Брынзенах к съемке фотоплана

сочетающих жилые, хозяйственные и ритуальные функции имеет важное значения для моделирования социально-экономических и демографических процессов, а также структуры поселений.

К.В. Зиньковский также убедительно обосновал «двойную сущность» трипольских жилищ, когда жилые постройки превращались в ритуальный объект при совершении обряда сожжения поселения. Если В.И. Маркевич приводил информацию о пожарах в конкретных домах, то К.В. Зиньковский разработал гипотезу, согласно которой в заключительный момент жизни поселка каждый дом загружался топливом и все постройки поджигались. Именно возникший при этом шквальный огонь приводил к высокотемпературному обжигу потолочных перекрытий (700—800° и более 1000°) и расставленного в домах инвентаря, и, в конечном итоге, образованию объектов, названных площадками. По мнению К.В. Зиньковского, ритуал сожжения поселения был приурочен к моменту смены места поселка в связи с истощением земли при экстенсивном способе ведения хозяйства [Зиньковский, 1976].

Анализ данных раскопок, магнитной разведки и аэрофотосъемки позволил К.В. Зиньковскому выдвинуть предположение о том, что замкнутая система застройки домов с вертикальной структурой, характерная для крупных трипольских поселений, связана с нуждами обороны, что говорит о консолидации семей, отразившейся в устройстве поселка [Зиньковский, 1982, с. 48].

Особое внимание К.В. Зиньковский уделял поиску следов глинобитных стен, которые, как он считал, оплывали после гибели домов и постепенно растворялись в грунте. Он считал, что глинобитные стены были характерны для домостроительства Триполья в целом и практиковались во всех регионах [Зиньковский, 1976]. Однако такое предположение не соответствует фактам. Так, В.И. Маркевич реконструировал для поселений на севере Молдавии глиняные стены в виде плетня, обмазанного глиной, основываясь на остатках таких стен, выявленных при раскопках некоторых построек [Маркевич, 1981, с. 77—80]. Реконструировались также стены каркасно-столбовой конструкции [Відейко, 2002, рис. 1, 37], на основании изображения стен на керамических моделях построек. По мнению В.А. Круца, стены первого этажа построек в Тальянках были в виде деревянного сруба, а второго — из плетеного каркаса, обмазанного глиной [Круц, 2010, с. 75]. Разными авторами предлагались различные варианты конструкции стен, что выглядит более вероятным по сравнению с утверждением К.В. Зиньковского о повсеместно одинаковой их конструкции.

Впервые К.В. Зиньковским было осуществлено экспериментальное моделирование строительства и разрушения трипольской постройки. Этот эксперимент был тщательно спланирован и носил долговременный характер. К.В. Зиньковский экспериментальным путем исследовал два варианта реконструкции три-

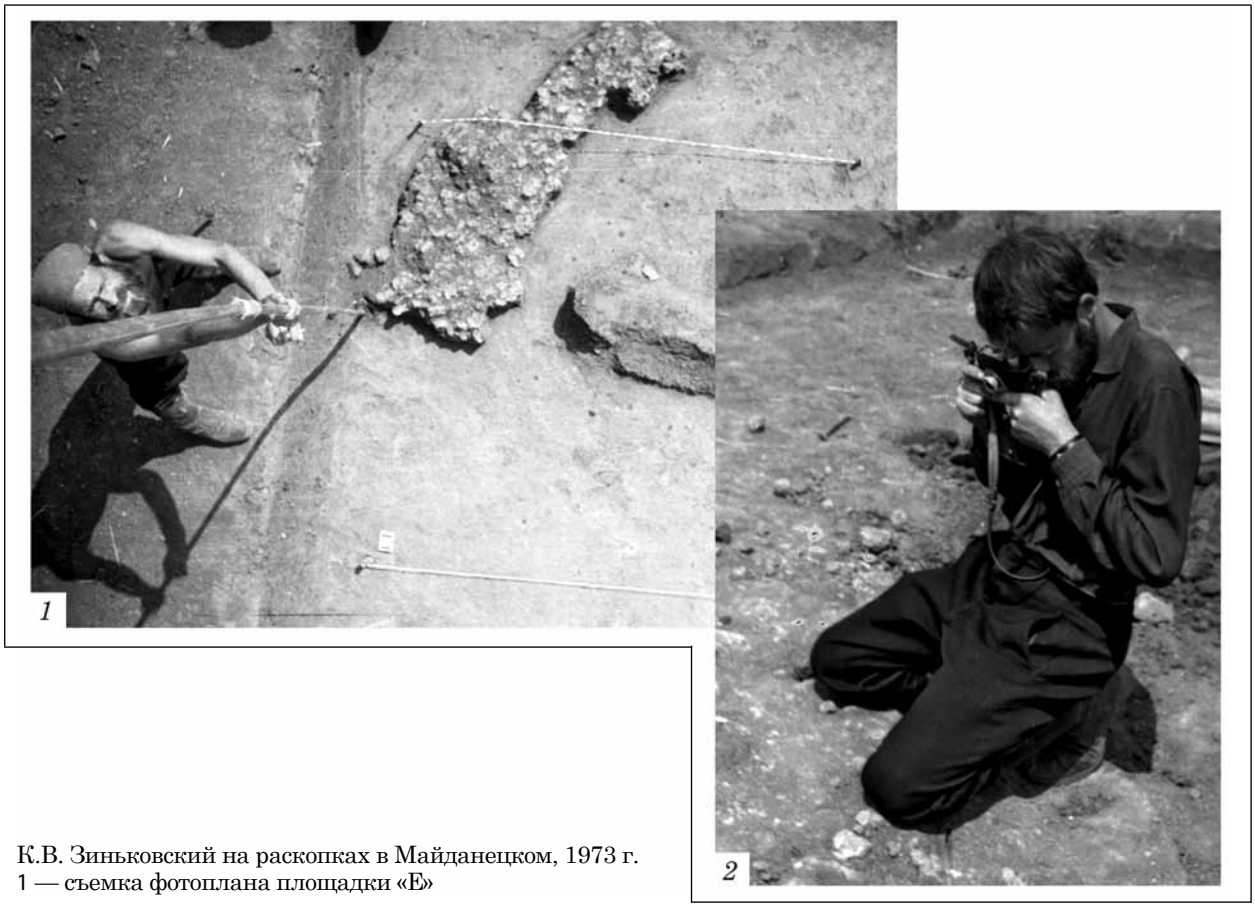

К.В. Зиньковский на раскопках в Майданецком, 1973 г.
1 — съемка фотоплана площадки «Е»

польских построек и получил объект, напоминающий трипольские площадки в результате сжигания модели дома из Раковца в масштабе 1/10. Крыша экспериментальной постройки была моделирована на основании модели из Россоховатки [Зиньковский, 1982, с. 19—32].

Представляется, что важность разработок К.В. Зиньковского для изучения трипольского домостроительства осталась по-настоящему не осмысленной. Выработанные им основные положения новой концепции трипольского домостроительства будто растворились в десятках работ других специалистов, став, довольно быстро, как бы общим мнением, чем-то само собой разумеющимся, как авторская песня, ставшая народной.

Комплексная программа изучения трипольского домостроительства, предложенная К.В. Зиньковским, отрабатывалась в Майданецком [Бурдо, 2003а], где было раскопано 34 постройки и получены уникальные данные по архитектуре трипольских мега-поселений [Шмаглий, Видейко, 2001—2002]. К.В. Зиньковский обратил внимание на возможные различия между разными жилищно-хозяйственными комплексами крупных трипольских поселений, в том числе и в интерьере [Зиньковский, 1990, с. 75].

Отметим, что за последние 20 лет, концепция Маркевича — Зиньковского стала господствующей в интерпретации трипольских архитектурных остатков [Бурдо, 2007].

Хотя В.А. Круц, придерживающийся новой концепции домостроительства, полагает, что «собственно нового в ней было немного», так как «двухэтажность трипольских построек предполагал еще В.В. Хвойка, а деструктивность огня — С.С. Гамченко» [Круц, 2010, с. 74]. Однако, такая оценка, исходящая из формального подхода, к тому же несколько тенденциозно подающая факты, весьма поверхностна и требует внесения ясности.

Информация о том, что В.В. Хвойка предполагал двухэтажность трипольских построек, была впервые подана именно К.В. Зиньковским, проштудировавшим всю литературу по трипольским площадкам. Вскользь высказанное предположение первооткрывателя Триполья [1] о конструкции «усыпальниц», которыми он считал площадки, использовалось авторами новой концепции домостроительства исключительно с целью усиления своей аргументации таким авторитетным именем.

1. «Наружный вид этих памятников был различен»... в том числе и «в виде четырехугольника, прикрытого горизонтальным потолком»..., «причем внутреннее пространство некоторых могло быть разделено горизонтальными настилками на две части и образовывать, таким образом, как бы два отделения или этажа» [Хвойка, 1901, с. 809].

Что же касается «деструктивности огня», или, проще говоря, пожара, то такое предположение высказывали и другие исследователи, но только от механического соединения предположения о «двухэтажных усыпальницах» В.В. Хвойки с «вуликоподібними будинками», сожженными пожаром, реконструируемых С.С. Гамченко, никакой концепции не получается. В то же время В.И. Маркевич первым нашел объяснение основным характерным особенностям остатков трипольских жилищ, а К.В. Зиньковский на этой основе выстроил целую систему доказательств, убедительно показывая применения огня в ритуальных целях.

Некоторые исследователи, придерживающиеся «классической» концепции домостроительства, такие как Т.Г. Мовша, Е.В. Цвек применяют ее именно к исследованным ими поселениям, полагая, однако, что в других местах могли быть двухэтажные дома. Сторонники новой концепции никогда и не отвергали такой возможности [Круц, 2010, с. 75].

Абсолютные противники новой концепции, например В.Г. Збенович и А.Г. Корвин-Пиотровский, в первую очередь, акцентируют внимание на том, что «необходима проверка гипотезы о двухэтажности построек и преднамеренном сожжении жилищ» [Збенович, 1989, с. 77], или новые взгляды регулярно объявляются ими «дискуссионными теориями». В связи с этим нам уже не раз приходилось напоминать, что проверка необходима для любой гипотезы.

А.Г. Корвин-Пиотровский пытался, в свое время, представить сравнительный анализ двух концепций [Колесников, 1990], но вместо этого оперировал отдельными вычлененными из контекста доказательств фактами, объединяя их в логические комбинации, изначально отсутствующие у авторов.

Несомненно, новая концепция требует дальнейшей разработки и не всегда удовлетворительно объясняет все детали. Однако она убедительно показывает полную несостоятельность старой концепции [Бурдо, 2007]. В связи с этим необходимо четко понимать, что совмещение двух концепций непродуктивно, потому что речь идет не о количестве этажей, а о принципиальной реконструкции постройки и объяснении причины высокотемпературного обжига ее конструктивных деталей и артефактов, а также насыщенности инвентарем [Бурдо, 2003]. Площадки в обеих концепциях признаются остатками глиняной обмазки на деревянных настилах. Однако в соответствии с концепцией Кричевского — Пассек эти настилы были уложены на землю и обожжены кострами, а в соответствии с концепцией Маркевича — Зиньковского они были потолочным перекрытием, уложенным на стены домов, преднамеренно сожженных в ходе ритуала. В интерпретации площадки как пола больше всего сомнений вызывает не его конструкция, которая выглядит вполне правдоподобно, а его обжиг. Невозможность получить высокотемпературный обжиг площадки кострами неоднократно доказана экспериментально [Бурдо, 2007, с. 34—36], а в последние годы и экспериментами румынских археологов [Cotiugă, 2009, с. 322—324]. Кроме того, предположение об укладывании на землю деревянного настила выглядит неубедительно. Тем более, что такой прием не находит аналогий в строительной практике народной архитектуры.

В определенном смысле современные взгляды румынских археологов на реконструкцию построек культуры Кукутень объединяет старую и новую концепции домостроительства трипольской культуры, поскольку кукутенские жилища реконструируются как глинобитные постройки с полом в виде деревянного настила, обмазанного глиной (платформа), сожженные преднамеренно с дополнительной загрузкой топлива в ходе ритуала. Широкомасштабные исследования по экспериментальному моделированию процессов создания и разрушения жилищ культуры Кукутень позволяют утверждать, что залегание, соответствующее кукутенским платформам могло возникнуть только при сожжении домов с полом в виде деревянного настила, обмазанного глиной, уложенного на лежни, то есть, приподнятого над поверхностью земли [Raczky, 1982—83].

Любопытно, что в западной историографии тема сожженных домов в культурах нео-энеолита в последние 30 лет весьма популярна [Burdo, 2011, с. 363—365]. И хотя нигде не встречается таких явных свидетельств преднамеренного сожжения жилищ в виде ошлакованных керамических предметов, как в Триполье, очевидность огненных ритуалов в древнеземледельческих культурах Древней Европы уже достаточно давно не вызывает сомнений [Chapman, 1999; Raczky, 1982—83; Stevanovic, 1997]. Однако с трипольскими и даже кукутенскими материалами указанные авторы, как правило, не знакомы, или же знакомы достаточно слабо, не говоря уже о концепциях, объясняющих следы сожжения [Chapman, 1999].

Представляется интересным обратиться к роли личности в изучении проблемы трипольского домостроительства на современном этапе исследования трипольской архитектуры, который, на наш взгляд, следует начинать с 70-х годов XX в., когда новая концепция домостроительства, созданная В.И. Маркевичем и К.В. Зиньковским, нашла отражение в многочисленных полевых исследованиях и публикациях. Как видим, данная концепция трипольского домостроительства достигла почтенного сорокалетнего возраста, и новые личности вносят вклад в изучение этой проблемы.

Совершенствование методики исследования трипольской архитектуры продолжает-

ся в последние годы. Особо следует отметить весьма перспективные попытки изучения строительных материалов путем химико-технологических анализов, фактически впервые осуществленные Н.А. Шевченко по материалам раскопок Э.В. Овчинникова [Шевченко, 2001—2002; Шевченко, 2005; Шевченко, Овчинников, 2003], а также работы, связанные с различными типами моделирования построек [Бурдо, 2011] и новые методики геофизической разведки [Бурдо и др., 2011].

Приведенный выше анализ проблем, связанных с архитектурой Триполья — Кукутень, во-первых, отражает важную роль личностного (или субъективного) фактора в формулировании научных концепций, в данном случае концепций трипольского домостроительства. Во-вторых, он показывает, что эти концепции не могут быть связаны исключительно с личностью одного исследователя, поскольку каждая из них сформулирована на основе разработок нескольких специалистов, то есть является продуктом синтеза идей нескольких личностей. Именно поэтому в названии двух основных конкурирующих концепций трипольского домостроительства используются фамилии двух ученых, сыгравших наиболее важную роль в формулировке и утверждении определенных взглядов.

Тем не менее, несмотря на синтетический характер проанализированных концепций, роль личностного фактора представляется определяющей, поскольку исследования осуществляются конкретными специалистами, обладающими разным кругозором, степенью подготовки, тщательностью подходов, принадлежностью к разным «школам», и, наконец, обладавших разной степенью авторитетности в научной аудитории, а также в различных, исторически сложившихся, условиях.

Представляется, что именно взаимодействие разных специалистов наиболее продуктивно для создания новых концепций, а личностный фактор в изучении проблем трипольского домостроительства выступает необходимой составляющей во взаимодействии коллективов исследователей.

Бурдо Н.Б. Сакральный аспект архитектуры трипольских протогородов / Н.Б. Бурдо // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. — К., 2003. — С. 18—21.

Бурдо Н.Б. Методика исследования архитектуры протогородов трипольской культуры / Н.Б. Бурдо // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. — К., 2003а. — С.

Бурдо Н.Б. В.В. Хвойко і дослідження трипільської цивілізації / Н.Б. Бурдо // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. — К., 2006. — Т. II. — С. 7—27.

Бурдо Н.Б. Реконструкція будівель трипільської культури. Методика та концепції / Н.Б. Бурдо // Трипільська культура. Пошуки, відкриття, світовий контекст. До 100-річчя із дня народження О. Ольжича. — К., 2007. — С. 29—45.

Бурдо Н.Б. Реконструкция жилищ и поселений трипольской культуры: от рисунков В. Хвойки до 3 D моделирования / Н.Б. Бурдо // Археологія: від джерел до реконструкцій. — К., 2011. — С. 38—52. — (Археологія і давня історія України. Вип. 5.)

Бурдо Н. Широкомасштабная геомагнитная съемка в Майданецком: современные технические решения в изучении феномена трипольских мега-поселений / Н. Бурдо, М. Видейко, В. Чабанюк, К. Рассман, Р. Гаусс, Ф. Лютц, Д. Петерс // Stratum plus. — 2012 — № 2. — С. 265—286.

Відейко М.Ю. Давні поселення України. Альбом археологічних джерел та реконструкцій / М.Ю. Відейко. — К., 2000.

Відейко М.Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень / М.Ю. Відейко. — К., 2002. — 140 с.

Відейко М.Ю. Споруди трипільської культури / М.Ю. Відейко // Енциклопедія трипільської цивілізації. — Т. I. — К., 2004. — С. 315—342.

Відейко М.Ю. Трипільська експедиція Інституту історії матеріальної культури / М.Ю. Відейко // Енциклопедія трипільської цивілізації. — Т. II. — К., 2004а. — С. 541.

Дергачов В.О. Молдавська експедиція / В.О. Дергачов // Енциклопедія трипільської цивілізації. — Т. II. — К., 2004. — С. 352—353.

Збенович В.Г. Перспективы и задачи исследования трипольской культуры / В.Г. Збенович // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доповідей. — К., 1989. — С. 75—77.

Зиньковский К.В. Трипольские площадки и их интерпретация / К.В. Зиньковский // Тез. докл. на секциях [пленума], посвященных итогам полевых исследований 1971 г. — М., 1972. — С. 55.

Зиньковский К.В. Новые данные к реконструкции трипольских жилищ / К.В. Зиньковский // СА. — 1973. — № 1. — С. 137—149.

Зіньковський К.В. До проблеми трипільського житлобудування / К.В. Зіньковський // Археологія. — 1975. — Вип. 15. — С. 13—22.

Зиньковский К.В. О методах изучения домостроительства племен трипольской культуры / К.В. Зиньковский // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — Одесса, 1976. — Вып. 8. — С. 36—49.

Зиньковский К.В. Значение моделирования в исследовании остатков построек на поселениях трипольской культуры / К.В. Зиньковский // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. — К., 1982. — С. 19—32.

Зиньковский К.В. К процедуре исследования проблемы домостроительства трипольских племен / К.В. Зиньковский // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — К., 1983. — С. 16—22.

Зиньковский К.В. К итогам комплексного исследования трипольских памятников / К.В. Зиньковский // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — Тальянки—Веселый Кут—Майданецкое, 1990. — С. 73—76.

Колесников А.Г. Трипольское домостроительство — анализ основных концепций / А.Г. Колесников // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — Тальянки—Веселый Кут—Майданецкое, 1990. — С. 52—57.

Кричевський Є.Ю. Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площадок / Є.Ю. Кричевський // Трипільська культура. — К., 1940. — Т. 1. — С. 479—592.

Круц В.А. Поселение-гигант Тальянки / В.А. Круц // Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки. Киев, 2008. — С. 49—70.
Маркевич В.И. Трипольское поселение Варваровка VIII / В.И. Маркевич // Тезисы докладов Первого симпозиума по археологии и этнографии ЮЗ СССР. — Кишинев, 1964. — С. 15—16.
Маркевич В.И. Исследования Молдавской неолитической экспедиции / В.И. Маркевич // Археологические открытия 1969 года. — М., 1970. — С. 348—349.
Маркевич В.И. Итоги полевых работ, произведенных в 1969 г. Молдавской неолитической экспедицией / В.И. Маркевич // Археологические исследования в Молдавии. — Кишинев, 1972. — С. 49—64.
Маркевич В.И. Исследования Молдавской неолитической экспедиции в 1970—1971 гг. / В.И. Маркевич // Археологические исследования в Молдавии 1970-1971 гг. — Кишинев, 1973. — С. 52—78.
Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии / В.И. Маркевич. — Кишинев, 1981. — 194 с.
Маркевич В.И. Домостроительство племен культуры Триполье — Кукутень / В.И. Маркевич // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — Тальянки—Веселый Кут—Майданецкое, 1990. — С. 47—51.
Маркевич В.И. Исследование памятников трипольской культуры на территории Молдавии / В.И. Маркевич, Е.К. Черныш // Археологические открытия 1975 года. — М., 1976. — С. 471—472.
Радієвська Т.М. Трипільська культура у науковому доробку Хведора Вовка / Т.М. Радієвська // Національний музей історії України. — К., 2011. — С. 215—224.
Рижов С.М. Трипільський шар поселення Ріпниця I / С.М. Рижов // Ржищівський археодром: Археологічні дослідження та експерементальні студії 2000—2001 років. — К., 2002. — С. 19—40.
Рижов С.М. Археологічні розкопки двошарового поселення Ріпниця 1 / С.М. Рижов, Б.В. Магомедов, В.О. Шумова // Ржищівський археодром — 2: Дослідження, конференції та експерементальні студії 2002—2004. — К., 2004. — С. 54—92.
Черныш Е.К. Трипольское поселение Раковец / Е.К. Черныш // КСИА АН СССР. — М., 1973. — Вып. 134. — С. 48—57.
Черныш Е.К. Энеолит правобережной Украины и Молдавии / Е.К. Черныш // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 165—252.
Черныш Е.К. Относительно методики раскопок трипольских поселений / Е.К. Черныш // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — Тальянки—Веселый Кут—Майданецкое, 1990. — С. 38—40.
Черныш Е.К. Итоги работ Молдавской экспедиции / Е.К. Черныш, Г.В. Григорьев, Т.А. Попова, К.В. Зиньковский // Археологические открытия 1969 года. — М., 1970. — С. 347—348.
Черняков І.Т. Зіньковський Костянтин Володимирович / І.Т. Черняков // Енциклопедія трипільської цивілізації. — Т. II. — К., 2004. — С. 185—186.
Шевченко Н.А. Исследование вещественного состава строительных материалов и керамики из гончарной печи трипольского поселения х. Незаможник методом минералого-петрографического анализа / Н.А. Шевченко // Stratum plus. — 2001—2002. — № 2. — С. 275—296.
Шевченко Н.А. Минералого-петрографическое исследование материалов из раскопок 2002—2004 гг. на поселении трипольской культуры у с. Тальянки / Н.А. Шевченко, Э.В. Овчинников // Исследование поселений-гигантов трипольской культуры. — К., 2005. — С. 94—105.
Шевченко Н.А. Строительные материалы и конструктивные элементы в трипольском домостроительстве / Н.А. Шевченко, Э.В. Овчинников // Трипільські поселення-гіганти. — К., 2003. — С. 194—198.
Шмаглий Н.М. Майданецкое — трипольский протогород / Н.М. Шмаглий, М.Ю. Видейко // Stratum plus. — 2001—2002. — № 2. — С. 44—140.
Шмаглій М.М. Про комплексне вивчення трипільських поселень / М.М. Шмаглій, В.П. Дудкін, К.В. Зіньковський // Археологія. — 1973. — Вип. 10. — С. 23—31.
Burdo N. Late Neolitics cultural elements from the Danube and Carpathian regions of Precucuteni — Trypillia A culture / N. Burdo // Documenta Praehistorica. — XXXVIII. — Ljubljana, 2011. — P. 357—382.
Chapman J. Burning the ancestors: deliberate housefiring in Balkan Prehistiry / J. Chapman // Glifer och Arkeologiska Rumen Vanbok till Jari Nordbland. Instituti of Archaeology. — Gothendurg, 1999. — P. 113—126.
Cotiugă V. Experimental arhaeologi: the burning of the chalithic dwellings / V. Cotiugă // Itinera in praehistoria. Studia in honorem maistri Nicolae Ursulescu. — Iaşi, 2009. — P. 303—342.
Raczky P. Origins of the custom of burying the dead houses in Sous-Iast Europe / P. Raczky // Szolnok Megyei Muzeume Evkonyv. — 1982—83. — P. 5—10.
Stevanovic M. The age of clay. The social dynamic of house construction M. Stevanovic // Journal of Anthropological Arhaeology. — 1997. — 16. — P. 334—395.

Н. Б. Бурдо

ФАКТОР ОСОБИСТОСТІ У ДОСЛІДЖЕННІ ПРОБЛЕМИ ТРИПІЛЬСЬКОГО ДОМОБУДУВАННЯ

Значимість особистості вченого, його науковий авторитет завжди мають велике значення для впровадження у наукових колах висунутих ним ідей. Особливо чітко це простежується внаслідок аналізу історіографії з проблеми трипільського домобудування, у якій ключове місце займають способи інтерпретації будівельних решток — так званих площадок. У цій дискусії, що триває останні сто років, взяли участь як дуже відомі в археології, так й майже забуті особистості.

Перші спроби пояснити призначення та способи реконструкції площадок належать дослідникам кінця XIX — початку XX ст. Вони мали загальний характер та не могли бути визнані задовільними.

З 30-х років XX ст. у радянській науці панувала концепція домобудування Трипілля, розроблена Є.Ю. Кричевським і Т.С. Пассек. Відповідно до цієї концепції площадки розглядалися як рештки глиняної обмазки підлоги будівель зробленої з дерев'яного настилу з нашаруваннями глини та обпаленого для міцності вогнищами під час будівництва.

На рубежі 60—70-х років XX ст. формується нова концепція трипільського домобудування. В основі її лежить ідея В.І. Маркевича про те, що площадки — це залишки перекриття з дерева, обмазаного глиною, що спиралося на стіни будівлі, спаленої у ритуальній пожежі. Висловлена В.І. Маркевичем ідея була підтримана К.К. Черниш і розвинута у дослідженнях К.В. Зіньковського. Саме остання особистість сприяла утвердженню та розвиненню нових поглядів на домобудування серед науковців в Україні.

Очевидно, що особистий, або суб'єктивний фактор відіграв не аби яку роль у з'ясуванні проблем, пов'язаних з архітектурою Трипілля — Кукутень. Втім висловлені концепції виявилися результатом синтезу думок кількох дослідників, тому недоцільно пов'язувати їх якоюсь конкретною особистістю, що й знайшло відображення у назвах двох головних конкуруючих концепцій — Кричевського — Пассек і Маркевича — Зіньковського.

Здається, що саме взаємодія різних фахівців найбільш продуктивна для створення нових концепцій, втім фактор особистості у вивченні проблеми трипільського домобудування виступає як необхідна складова у взаємодії колективів дослідників.

N. Burdo

THE PERSONAL FACTOR AT RESEARCHING TRYPILLIA CULTURE ARCHITECTURE

The scientist's personality and his authority is important for the spreading of own ideas. The author shows it on example of the architecture of Trypillia Culture studies. The key place at this field is holded by interpretations of the house remains, — so called «ploschadki». The sceintific discussion about mentioned remains continues for more than 130 years involving a lot of well-known scientists.

The first steps at explanations of this remains atteared at the end of XIX — beginning of XX th centuries. They had general character and were not satisfactory.

From the 30-th of XXth century at soviet archaeology dominated

Conception, developed by E.Yu. Krychevsky and T.S. Passek. «Ploschadki» were considered to be remains of the floors of houses, which based on wooden platform, plastered by clay and burnt at process of creation.

At the border of 60—70th appeared the new conception. It was based on idea, which belonged to V.I. Markevich, that «ploschadki» represented the remains of the ceiling, which based on the walls of house and was burnt at ritual conflagration. This idea was supported after 1964 by K.K. Chernysh (who belonged to school of T.S. Passek) and developed at 70th by K.V. Zinkovsky. The last become a key person in spreading of the new ideas at field of Trypillia Culture architecture at Ukraine.

It is obviously that the personal or subjective factor played an important part at this process. At he same time all mentioned above two main conceptions appeared as the synthesis of the ideas of few scientists, which reflected at its names: conception of Krychevsky — Passek or Markevich — Zinkovsky.

The interaction between scientists (or groups of scientists) are more fruitful for new conceptions creation in Trypillia Culture architecture study, but at the same time the personal factor remained the indispensable component of this process.

УДК [902(091):929]"1910/1914"

А.С. Вдовин, Н.П. Макаров

НИКОЛАЙ КОНСТАНТИНОВИЧ АУЭРБАХ В СТУДЕНЧЕСКИЕ ГОДЫ (1910—1914 гг.)

В статье публикуются новые материалы к биографии известного археолога и организатора науки в Сибири Н.К. Ауэрбаха (1892—1930). Приводятся выдержки из архивных документов и писем о студенческом периоде будущего ученого в годы учебы на юридическом факультете в Московском университете и Московском археологическом институте. Ряд выявленных документов приводятся в приложении.

Ключевые слова: история археологии, персоналистика, Н.К. Ауэрбах, Московский университет, Московский археологический институт, Сибирь.

Известному археологу и организатору науки в Сибири Н.К. Ауэрбаху 14 марта 2012 г. исполнилось 120 лет со дня рождения. Николай Константинович родился в селе Илеве Нижегородской губернии. В 1910 г. окончил Красноярскую мужскую гимназию, в 1910—1914 гг. учился в Московском университете и Археологическом институте. С 1914 г. по 1918 г. работал во Всероссийском Союзе городов и Всероссийском Земском Союзе [Акимова, 2004]. В 1918—1919 гг. сотрудник газеты «Свободная Сибирь» [Вдовин и др., 2005]. В 1920— 1922 гг. работает на севере Енисейской губернии [Вдовин, Гуляева, Макаров, 2004; 2007; Гуляева, Вдовин, 2006]. В 1923—1926 гг. сотрудник и член коллегии Музея Приенисейского края в Красноярске, член распорядительного комитета Красноярского отдела Русского географического общества [Макаров, Вдовин, Щербакова, 1995; Вдовин, Гуляева, 1996]. В 1927—1930 гг. ученый секретарь Общества изучения Сибири в городе Новосибирске [Китова, 1992]. Умер 11 декабря 1930 г. Похоронен в Красноярске на городском Троицком кладбище, с надписью на памятнике от благодарных потомков «Н.К. Ауэрбах ученый-археолог, краевед, общественный деятель».

Столь короткая, но насыщенная биография ученого тесно связана со становлением Сибирской археологической науки и частично уже нашла отражение в историографических работах. В тоже время студенческий период жизни Н.К. Ауэрбаха остается малоизвестным.

После окончания гимназии, в 1910 г., Николай Константинович выезжает в Москву и поступает на юридический факультет университета. О своих первых впечатлениях он сообщает в письме к отцу: «Третьего дня мы <...> благополучно докатили до Москвы <...> Самая Москва особенно большого впечатления на меня не произвела только на улицах встречаются исключительно интеллигентные лица и здесь нельзя встретить пьяных <...> но девиц легкого поведения больше чем нужно — и шляются очень подозрительные всюду» [ККМ, б/н]. [1]

О знакомстве с Московским университетом он пишет домой: «Университет конечно громадное здание, вполне благоустроенное, но входя в него я не проникся к нему должным уважением <...> В коридорах около канцелярии массы студентов <...> при чем с первого взгляда бросаются в глаза первокурсники: растерянный вид, новая форма <...> я явился в университет в своем штатском, но чувствовал себя так хорошо, что имел нахальство объяснять первокурсникам на какие лекции им записываться: они слушали разинув рот — я доволен

1. Письмо Н.К. Ауэрбаха отцу Ауэрбаху К.И. от 2.09.1910. Далее при цитировании писем Н.К. Ауэрбаха отсылка на этот архивный фонд опущена.

© А.С. ВДОВИН, Н.П. МАКАРОВ, 2012

<...> Здешние барышни <...> дадут 500 очков нашим красноярским...» [8.09.1910].

Все свое время Н.К. Ауэрбах посвящает знакомству с достопримечательностями Москвы: «Осмотрел, но очень поверхностно Оружейную палату <...> с уважением минут 5 созерцал шапку Мономаха, полюбовался на великолепное оружие <...> Завтра думаю — двинуться в соборы <...> нужно успеть еще побывать в Румянцевском и Историческом, Третьяковская галерея мной оставлена на последний день. Часа два намерен посвятить моему любимому храму — Василию Блаженному» [8.09.1910].

В своих письмах к родителям, он делится своими впечатлениями о начавшейся учебе: «Только что вернулись с первой лекции <...> кроме меня никто целиком не записывал <...> Первый лектор говорил плохо... много повторялся и останавливался на пустяках <...> Второй считается одним из самых лучших проф[ессоров] университета. Говорит дельно, красиво <...> Только мне не понравилось то, что сидя в 5 ряду (я хорошо слышу) не мог слышать некоторых слов» [11.09.1910].

С первых дней Н.К. Ауэрбах оказался в водовороте общественной жизни. Показательным событием для новоиспеченного студента стала смерть Л.Н. Толстого 7 (20) ноября 1910 г. В письмах домой он подробно описывает ситуацию, сложившуюся в университете вокруг этого события: «После смерти Толстого <...>. Вообще занятия еще не установились как следует, то сходка, то профессора не прейдут «по болезни», а то просто так <...>. В день похорон занятия отменили, на следующий день тоже и <...> даже не пускали в университет, только сторожа выглядывали подобно хищным зверям из зверинца, смотря на осаждающих вход студентов <...> на следующий день я думал, что занятия будут как следует и явился <...> но вместо занятий состоялась сходка сразу в двух аудиториях, сходка недействительная по закону, <...> недозволенная ректором. Обе аудитории были битком набиты и я с большим трудом протиснулся к кафедре <...>. Пропели «вечную память», а потом было внесено предложение почтить всех павших от руки правительства <...>. Почему это я сам не знаю, начали петь «Вы жертвою пали в борьбе роковой» и в воздухе запахло 1905 годом <...>, явился посланный от ректора объявил от его имени, что если студенты не разойдутся он позовет полицию. Председатель сходки громогласно объявляет, что сходка законна, потому что она признается всеми ее участниками и его речь покрывается громом аплодисментов. Затем постановлено устроить демонстрацию против смертной казни <...> я поспешил выйти из здания, а со всех сторон стала стекаться к университету полиция, а из манежа выехала конная стража <...> я все-таки решил, что посмотреть демонстрацию нужно <...> порядок демонстрации был образцовый, шли и пели вечную память, все только студенты <...>. Городовых и приставов было больше чем демонстрантов и это производило впечатление, что и студенты и городовые поют память Толстому <...> впереди студентов шел помощник полицмейстера и уговаривал разойтись, толпа шла, помощник полицмейстера все шел в их главе и так продолжалось до арбатских ворот <...> дальше не пускала студентов конная стража, но обращалась она очень вежливо, да и городовые тоже, во всяком случае, когда я повернул вместе со всеми обратно, то один стражник ехал рядом со мной и на меня поглядывал, а я на него <...>. Вся публика была на стороне студентов, что несколько меня поразило, у нас ведь в Красноярске совершенно другое <...> и интеллигенция, и простой народ, как, например, дворники, снимали шапки и все присоединялись к негодованию студентов по тому поводу, что правительство запретило добавочные поезда в Ясную поляну в день похорон <...>. Вообще здесь совершенно другие взгляды, чем у нас и вначале они мне казались дикими». [13.11.1910]. Еще раз об этих событиях он пишет: «нам не хочется быть в числе переписанных студентов <…> на сходке в нашем университете решено бастовать, все лекции без всякого насилия были прекращены, но все таки была приведена полиция и все присутствующие переписаны. Ректор А.А. Мануилов подал в отставку <…> в других высших учебных заведениях Москвы тоже решено бастовать» [29.01.1911].

В другом письме он сообщает: «с каждым днем все новые и новые профессора и приват-доценты подают в отставку, а Русское слово продолжает каждый день перечислять заслуги перед наукой и обществом уходящих в отставку ученых <...> мы все сидим дома, ждем 19, говорят в этот день решается судьба университета, или заставят всех ходить под угрозой выключения, или правительство восстановит нарушенную автономию» [13.02.1911].

В письмах в Красноярск Николай подробно рассказывает о своей жизни: «она совершенно не похожа на ту жизнь, которую я вел в Красноярске, утром обыкновенно мы пьем чай с Кипой вдвоем, Ваня еще спит, запивая молоком и уничтожая огромнейшие количества белого хлеба, который считают лучшим в Москве <...> Затем идем к 10 часам в Университет по Тверской <…> пешком около 4 верст. Двадцать минут одиннадцатого первая лекция, утром их обыкновенно 4 до 2 часов, когда наступает перерыв в 2 часа. Мы пользуемся этим временем, чтобы пойти пообедать в столовой. В двадцать минут третьего опять лекция, обыкновенно по Римскому праву, в шесть все лекции кончаются и мы спешим домой, толпясь по многолюдной и шумной улице, невольно иногда останавливаясь перед

колоссальными витринами шикарных магазинов, где можно достать положительно все. По дороге заходим купить булок, с которыми пьем чай обыкновенно вдвоем, потому что Ваня где-нибудь в гостях. Потом читаем, пишем письма... и ровно в 10 часов или половине 11 ложимся спать. Конечно, это однообразие нарушается хотя бы тем, что в понедельник, например у нас только за весь день 4 лекции <...> тогда в музеи или в Кремль, который очень близко от университета или слушаю лекции другого факультета. В пятницу у нас только лекции от 10—12 поэтому это самый легкий день. Счетом два раза я был в театре: на балете и на фарсе, собираюсь послушать еще Шаляпина; не стану описывать великолепные декорации, шикарную игру...».

Выбор факультета, как скоро стал считать Николай Константинович, был не совсем удачным, его больше привлекали исторические дисциплины: «…кроме лекций чисто юридического характера, в свободное время я слушаю еще лекции историко-филологического факультета: «История древней России», введение в археологию и другие. Проф[ессора] очень удачно давали многие для меня очень и очень интересные сведения и я очень и очень доволен тем, что слушаю, кроме своих всяких историй прав более отвлеченные науки, к которым все таки меня как-то тянет <...>. Что же касается ист.[орико-]ф[илологического]. факультета, то я ужаснулся гром[адному] количеству предметов читаемых на первом курсе — здесь занятия идут с утра до вечера и требуется не только способности, которые уходят на задний план, но главным образом работоспособность» [28.09.1910].

Уже через месяц учебы в его письмах проскальзывают нотки разочарования в выборе специальности: «Мне кажется университет каким-то сухим высоким и чуждым <...> не скрою, что в общем профессора очень хороши, что преподавание поставлено удачно <...> может быть главной моей причиной выбора факультета было скорее кончить <...> решил слушать историю археологических открытий на историко-филологическом факультете <...> который несомненно очень и очень труден, но <...> и на юридическом очень много работы <...> с каждым днем я все более уверяюсь в том, что ко мне более подходит юридический факультет, чем филологическ[ого] <...>. Слушал я одну лекцию синтаксиса греческого языка и от ужаса не знал куда деваться. Такая специальность, такая узость <...>. Не спорю, на историко-филологическом факультете есть очень дорогие и близкие мне предметы, на них я с удовольствием бы променял все свои истории римского, русского и гражданского права <...> и студенты этого факультета с внешнего вида страшно некультурны и по развитию своему не уступают нашим юристам, над глупостью которых я уже начал проявлять свои таланты, красиво рассказывая свои приключения среди девственных лесов Енисейского уезда, в ледниках Саянских гор и Минусинских великих степях, которые по моим уверениям нисколько не уступят Сахаре, хотя Сахара и пустыня, а Минусинские степи — только степи. Меня слушают с большим вниманием, я еще не вошел во вкус, а когда войду, то думаю, что многое расскажу». [29.09.1910].

Как видим, Н.К. Ауэрбах все чаще и чаще с гордостью говорит о сибирских древностях: «... в «переменах» все с большим и большим красноречием рассказываю многочисленным слушателям о Сибири и даже «вставил перо», выражаясь книжным языком, какому-то студенту, приехавшему только — что из Египта, где он провел целое лето в Каире. Его описаниям пирамид я противопоставлял памятники в степях Минусинска, увеличив, конечно их размеры до размеров пирамид и удивляясь, как это русские ездят смотреть какие-то пустяки за границу, когда даже не знают о существовании чудес у себя на родине. После таких рассказов на меня все стали смотреть с уважением и даже указывать пальцем...» [28.09.1910]. В итоге интерес к древней истории приводят его к мысли поступить в Московский археологический институт (МАИ).

Уже через год он поступает в МАИ. «22 (апреля — авторы) буду брать бумаги или <...> копии с бумаг из Университета и писать прошение. Надо там сдать 26 экзаменов за три года и написать диссертацию на ученую степень. Занятия начинаются 28 сентября» [21.04.1911]. (См. приложение).

«Вот уже 3 дня как я бываю на лекциях Археол[огического] института и пока ими очень доволен. Конечно, есть несколько предметов, которые очень сухи и очень отвлеченно мелочны, но их немного и центр тяжести падает на всевозмож[ные] истории искусств и археологию. Нравятся мне и самые профессора. Они не сторонники культа слова, как наши лекторы юридич[еского] факультета, но все увлекаются своим предметом и готовы читать лекции без конца. Все просто и мило. Директор института здоровается со всеми за руку, профессора постоянно вместе со слушателями в минуты перемен. Лекция тянется 35 минут. Слушаем их в классах гимназии <...>. Слушателей в этом году много. С большинством познакомился, со временем может быть установятся хорошие товар[ищеские] отношения. Есть порядочно интересных слушательниц, штук 7 офицеров, человек 8 батюшек. Одно плохо — безумно дороги учебники...» [7.10.1911].

В 1912 г. Н.К. Ауэрбах обращается в Императорскую археологическую комиссию (ИАК) за разрешением на раскопки в Енисейской

губернии и получает ответ в письме от 13 апреля 1912 г. №780 «Г[осподину] студенту Имп[ераторского] Московского Университета Н.К. Ауэрбаху. Императорская Археологическая Комиссия имеет честь покорнейше просить Вас уведомить ее, в каких именно местностях Енисейской губернии предполагаете Вы произвести в 1912 году раскопки, какие памятники старины будут Вами исследованы и какого рода опыт в производстве археологических раскопок Вы уже имеете».

В письме от 8 августа 1912 г. №1657 «Императорская Археологическая Комиссия предварительно в удовлетворения ходатайства Вашего, изложенного в прошении от 6 июля сего года, просит Вас почтить ее отзывом на запрос от 13 апреля сего за №780». К сожалению, нам неизвестно, удалось ли получить разрешение от ИАК и провести намеченные работы.

В 1914 г. Н.К. Ауэрбах готовит к защите диссертацию «Типы каменных стрел урочища Бор, близ г. Красноярска, Енисейской губернии» [ОПИ ГИМ, ф. 431, д. 99, л. 23—51]. Его научным руководителем был Василий Алексеевич Городцов, с которым он поддерживал дружеские отношения до конца жизни.

В своей работе Ауэрбах критически оценивает ряд выводов своих предшественников, исследовавших Базайскую стоянку: «Ввиду краткости той части брошюры Савенкова, где объективно он говорит о раскопках, я лишен возможности на основании добытых им материалов проверить детально его выводы, а между тем новейшие труды по археологии, выставляющие интересные и вполне обоснованные теории, заставляющие меня особенно критически относится к работам старых археологов и не позволяют согласиться с выводами Савенкова. Резюмируя все сказанное я отношу Базайскую стоянку к бронзовому веку. Тем не менее общее состояние культуры исследуемой стоянки было еще близко к неолитической культуре: человек выполнял свои работы при помощи каменных орудий».

Далее на 41 листе дается описание наконечников по отделам и типам, с материалом и размерами. Кроме того, из какой коллекции происходит наконечник. Приведены рисунки 121 наконечника. Иногда он приводит аналогии из публикаций, в том числе и Европейской части России, а так же с коллекциями Исторического музея.

В отзыве на работу Ауэрбаха Городцов отмечал: «Самым крупным недостатком диссертации является то, что автор не вводит в связь описанные им типы с подобными типами других областей и не стремится к выяснению времени существования описанных типов, вследствие чего научное качество работы сильно понижается» [ОПИ ГИМ, ф. 431, д. 99, л. 191].

Любопытно, что и столетие спустя после студенческой работы Н.К. Ауэрбаха, профессиональные археологи так и не смогли разрешись однозначно вопрос о датировке уникальных захоронений Базайской стоянки [Студзицкая, 1987, с. 347].

В 1914 г. Н.К. Ауэрбах заканчивает юридический факультет университета. Даже выбор выпускной работы был посвящен исторической теме фальшивомонетчества в Московском государстве. Это работа отчасти связана с еще одним детским увлечением — нумизматикой. Сам Н.К. Ауэрбах отмечал, что нумизматикой он стал заниматься с 8 лет! Не случайно, что он оказался среди организаторов нумизматического кружка Московского университета. На первом заседании, которое состоялось в марте 1913 г. его избирают председателем созданного кружка. В архиве Красноярского краевого краеведческого музея сохранился его доклад «Что такое нумизматика?». Наряду с историей возникновения данной дисциплины Николай Константинович не преминул упомянуть о сибирских археологических находках: «Наконец при археологических исследованиях нахождение монет в курганах, городищах и т.д. позволяет точно датировать время пребывания в данных местностях человека. Сибирский археолог Еленев по найденной китайской монете в Бирюсинских пещерах Енисейской губернии отнес время ее обитания человеком к XV веку» [КККМ, о/ф д. 3700].

В итоге, Н.К. Ауэрбах, получает дипломы двух престижных учебных заведений с квалификациями юриста и археолога. Однако, начавшаяся Первая мировая война отодвинула на несколько лет начало его археологических исследований в Сибири.

Приложение

№1

Министерство
Народного просвещения
Ректор
Императорского
Московского Университета
Москва
Июня 8 дня 1911 г.
№6864

Удостоверение

Дано студенту юридического факультета Императорского Московского университета Николаю Константиновичу Ауэрбаху, по его просьбе, в том что к поступлению его вольнослушателем в Московский Археологический институт со стороны Университета препятствий не встречается

И.о. Ректора Э. Лейст
Секретарь по студенческим делам (подпись)

[ЦИАМ, ф. 376, оп. 1, д. 177, л. 21]

№2

М.Н.П.
Императорский
Московский университет
Канцелярия по студенческим делам
Москва
июня 15 дня 1911 г.
№5989

Справка

Дана студенту Московского университета юридического факультета Николаю Константиновичу Ауэрбаху, по его просьбе, в том, что его подлинный аттестат зрелости, от 29 мая 1910 года за №651, выданный Красноярской мужской гимназией, находиться в канцелярии Университета.

Секретарь (подпись)»

[ЦИАМ, ф. 376, оп. 1, д. 177. л. 19]

№3

В Совет Московского
Археологического Института
Студента юридического факультета
Московского Университета
Николая Константиновича Ауэрбах

Прошение

Прилагая при сем удостоверение ректора Императорского Московского Университета за №6864 и справку канцелярии по студенческим делам за №5989, покорнейше прошу зачислить меня в число вольнослушателей института.

Студент юридического факультета Императорского Московского университета
Николай Ауэрбах

Красноярск, Енисейская губерния. Золотосплавочная лаборатория.

1911 года 28 июля

[ЦИАМ, ф. 376, оп. 1, д. 177, л. 18]

№4

Его превосходительству
Господину Директору Императорского
Московского Археологического Института
Вольнослушателя 2 курса
Николая Константиновича Ауэрбах

Прошение

В виду неполучения мной классического образования, имею честь просить Ваше превосходительство освободить меня от экзаменов по греческой эпиграфике и греческой палеографии.

Николай Ауэрбах

Москва. Лебяжий пер. д. 6, кв. 87

1912 г. 4 октября

[ЦИАМ, ф. 376, оп. 1, д. 177, л. 22]

Акимова Е.В. Николай Константинович Ауэрбах. Неизвестные страницы биографии (1916—1917 гг.) / Е.В. Акимова // Енисейская провинция. Альманах. Вып. 1: 70-летию Красноярского края посвящается. — Красноярск, 2004. — С. 67—72.

Ауэрбах К.Н. Н.К. Ауэрбах. Первый период научной деятельности (1918—1923 гг.) / К.Н. Ауэрбах, А.С. Вдовин, Н.П. Макаров, Н.П. Щербакова // Межмузейный сборник. — Красноярск, 1998. — С. 52—60.

Вдовин А.С. Из истории исследования Афонтовой горы (1923—1926 гг.) / Вдовин А.С., Гуляева Н.П. // Древности Приенисейской Сибири. Вып.1. — Красноярск, 1996. — С.32—42.

Вдовин А.С. «Н.А.» — Корреспондент газеты «Свободная Сибирь» в 1918—1919 гг. / А.С. Вдовин, Н.П. Гуляева, Н.П. Макаров // Актуальные вопросы истории Сибири. Пятые научные чтения памяти профессора А.П. Бородавкина. — Барнаул, 2005. — С. 164—166.

Вдовин А.С. Ауэрбах Н.К. — исследователь истории освоения Енисейского Севера / А.С. Вдовин, Н.П. Гуляева, Н.П. Макаров // Русские первопроходцы на Дальнем Востоке в XVII—XIX вв.: Историко-археологические исследования. — Владивосток, 2007. — Т.5. — Ч.2. — С. 290—296.

Вдовин А.С. Этнографические интересы Н.К. Ауэрбаха / А.С. Вдовин, Н.П. Гуляева, Н.П. Макаров // Этносы Сибири. Прошлое, настоящее, будущее: Матер. междунар. науч.-практ. конф.: В 2-х ч. — Ч. 2. — Красноярск, 2004. — С. 103—107.

Гуляева Н.П. Николай Константинович Ауэрбах и судьба одного архива / Н.П. Гуляева, А.С. Вдовин // Енисейская провинция. Вып.2. — Красноярск, 2006. — С. 38—43.

Китова Л.Ю. Деятельность Н.К. Ауэрбаха в Обществе изучения Сибири / Китова Л.Ю. // Проблемы археологии, этнографии и краеведения Приенисейского края. — Красноярск, 1992. — Т. 1. — С. 12—14.

Макаров Н.П. Н.К. Ауэрбах — как археолог / Н.П. Макаров, А.С. Вдовин, Н.П. Щербакова // Третьи исторические чтения памяти М.П. Грязнова: Докл. Всерос. науч. конф. — Ч. I. — Омск, 1995. — С. 57—61.

Студзицкая С.В. Искусство Восточной Сибири в эпоху бронзы / С.В. Студзицкая // Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. — М., 1987. — С. 344—350.

О. С. Вдовін, М. П. Макаров

МИКОЛА КОСТЯНТИНОВИЧ АУЕРБАХ У СТУДЕНСЬКІ РОКИ (1910—1914 рр.)

Стаття присвячена маловідомому періоду життя видатного археолога і організатора науки в Сибіру — М.К. Ауербаха (1892—1930) — його студентським рокам. Джерелами до підготовки роботи стали архівні документи про період 1910—1914 рр., коли майбутній вчений навчався на юридичному факультеті Московського університету і

у Московському археологічному інституті. До останнього закладу М.К. Ауэрбах вступає через рік після початку навчання в Університеті, оскільки усвідомлює, що його більше цікавлять історичні дисципліни. Там він під керівництвом В.О. Городцова готує дисертацію «Типы каменных стрел урочища Бор, близ г. Красноярска, Енисейской губернии». У 1914 р. М.К. Ауербах закінчує також юридичний факультет університету з випускною працею, присвяченою темі фальшивомонетництва у Московській державі. Однак, початок Першої світової війни на кілька років затримує його археологічні дослідження в Сибіру.

A. Vdovin, N. Makarov

N.K. AUERBACH IN THE STUDENT'S YEARS (1910—1914)

This article publishes new materials on the biography of the famous archeologist and one of the founders of Siberian regional studies, N.K. Auerbakh (1892—1930). The main focuse is on archival documents and correspondence on the student years of the future scientist, studying law at the Moscow University and, later, at the Moscow Institute of Archeology. Application includes series of documents on this issue.

УДК 902(091)(477)"19"

М. Ю. Відейко

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ: ТРИПІЛЬСЬКА КОМІСІЯ

В останнє десятиліття як ніколи в Україні виріс інтерес до вивчення трипільської культури. На цій хвилі піднесення інтересу до минулого пролунали навіть заклики до відтворення Трипільської комісії, яка мала б очолити наукове вивчення цього історико-культурного явища. Звернення до відносно короткої історії діяльності цього підрозділу (1925—1930 рр.) має на меті аналіз його діяльності та з'ясування практичної цінності пропозицій звернутися до досвіду минулого. Цікавим є той факт, що Комісія з'явилася у 20-ті роки XX ст., у часи створення української державності в радянській її формі, а слова про необхідність її відтворення пролунали на початку XXI ст., на другому десятилітті історії незалежної України. Однак у першому випадку ця установа була створена і проіснувала майже шість років, в другому — навіть заклики до її реінкарнації не були сприйняті.

Ключові слова: історія археології, Трипільська комісія, архівні джерела.

Офіційних відомостей про діяльність Трипільської комісії (далі — Комісії) свого часу було опубліковано не так вже й багато. Можна згадати коротке повідомлення, яке належить В. Козловській — видане 1931 року, коли комісія фактично припинила існування [Козловська, 1931, с. 82—83]. Історії цього підрозділу дослідники торкалися здебільшого розглядаючи діяльність ВУАК [1] [Нестуля, 1997, с. 43—45], а окремих аспектів власне роботи Комісії торкалися переважно у коротких довідках або у персоналіях осіб, із нею пов'язаних [Ляшко, Відейко, 2004, с. 542—543, Відейко, 2004].

Тим часом у Науковому архіві Інституту археології НАН України зберігається Фонд Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК), а у ньому ряд справ та документів, які пов'язані з діяльністю Трипільської комісії [2]. Найдавніші датовано 1925 роком [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, 89а, арк. 102], останні — 1929—30 роками. Це протоколи засідань, листування, звіти по дослідження і проведену роботу. Їх вивчення дає змогу побачити, як (і за яких умов) працювала Трипільська комісія, які завдання перед собою ставила та що спромоглася зробити за майже шість років свого існування у структурі ВУАК.

За цими документами постає чимало подій, які залишаючись поза межами наукових праць, опублікованих археологами-співробітниками комісії, не знайшли відображення у історіографічних та історичних розвідках, присвячених вивченню трипільської культури. Водночас вони важливі як для розуміння результатів досліджень, так і наслідків цікавого та повчального експерименту в галузі організації науково-дослідницького процесу, яким, з певної точки зору, була Трипільська комісія ВУАК. Дана праця присвячена огляду цих матеріалів та стислому викладенню змісту деяких із них, а також розгляду питань як про наслідки діяльності Комісії так і питанню доцільності відтворення даної інституції у наш час.

1. ВУАК — Всеукраїнський архологічний комітет — науково-дослідна установа у системі Всеукраїнської академії наук

2. У документах, зокрема протоколах, можна знайти розгорнуту, повну назву: «Комісія ВУАК для вивчення і досліду памяток Трипільської культури на Україні» [Фонд ВУАК, 102, арк. 24], варіант знаходимо у праці В.Є. Козловської: «Комісія ВУАКу для виучування трипільської культури» [Козловська, 1931, с. 82]

© М.Ю. ВІДЕЙКО, 2012

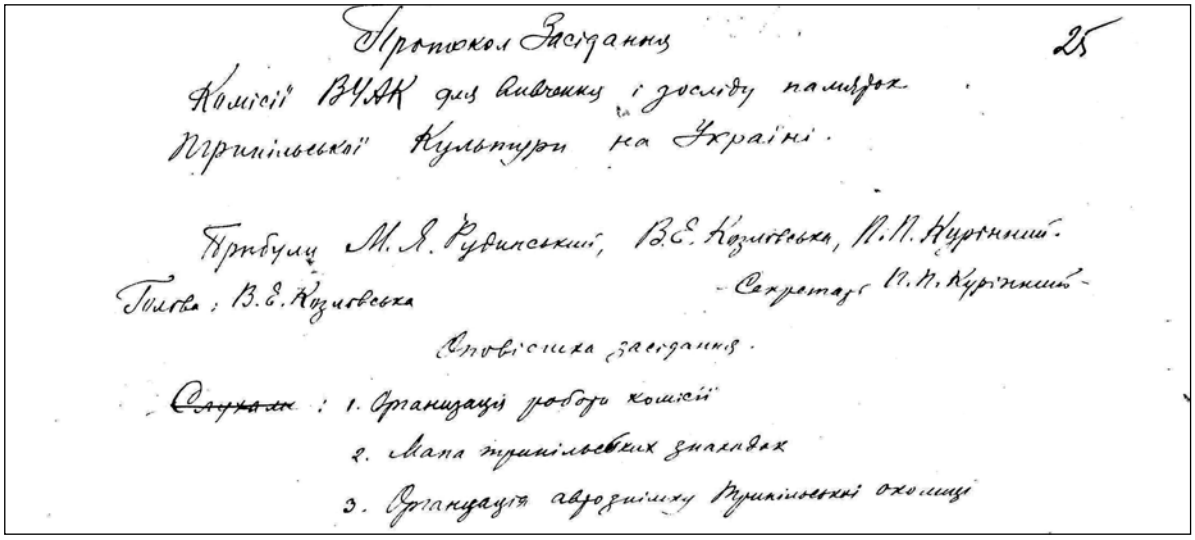
Протокол Засідання 25
Комісії ВУАК для вивчення і досліду пам'яток
Трипільської Культури на Україні.

Прибули М. Я. Рудинський, В. Є. Козловська, П. П. Курінний.
Голова: В. Є. Козловська — Секретар П. П. Курінний

Оповісника засідання.

~~Слухали~~: 1. Організація роботи комісії
2. Мапа трипільських знахідок
3. Організація авторозкопу Трипільської охорони

Рис. 1. Фрагмент протоколу засідання ВУАК. НА ІА НАНУ, фонд ВУАК, 89, арк. 25

Трипільську комісію ВУАК можна розглядати, як спеціалізовану наукову установу, створену для організації та проведення досліджень трипільської культури. Вона мала також координувати зусилля науковців, які працювали у даній проблематиці в різних установах (академічних, музеях) як в Україні так і за її межами. Фінансування діяльності Комісії мало здійснюватися в основному коштом Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), однак його отримання час від часу ставало проблематичним. Ці кошти забезпечували діяльність Комісії, зокрема видавничу. Нерегулярно надавав кошти також Народний комісаріат освіти (НКО) — переважно на проведення польових археологічних досліджень. Щоправда, чиновники НКО часом мали досить специфічні уявлення стосовно часу проведення польових досліджень, пропонуючи інколи археологам кошти на розкопки у III—IV кварталі [1].

До складу комісії входили дійсні члени та практиканти. Обрання до числа дійсних членів відбувалося на засіданнях комісії.

Засідання Комісії вважалися відкритими — вхід для «сторонніх громадян» відповідно до постанови про режим її праці був вільним. Щоправда, з протоколів неможливо встановити, чи були присутні такі громадяни на засіданнях. Було визначено, що днями «прилюдних засідань» має бути кожен перший четвер після 1 числа кожного місяця з перервами на серпень, вересень та жовтень, коли проводилися польові дослідження [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, 89а, арк. 8]

Обов'язковою вважалася присутність дійсних членів та практикантів Комісії, за бажанням — дійсних членів ВУАК. Мали запрошуватися також науковці — фахівці в інших галузях. Кількість присутніх згідно протоколів була різною — від 3 до 7—8 в окремих випадках.

До Комісії на початку її діяльності увійшли академік М. Біляшівський [2], а також В. Козловська (голова), П. Курінний (секретар), М. Рудинський. Троє останніх були присутні на більшості засідань і переважно саме вони займалися справами комісії. До участі в роботі були запрошені також В. Данилевич, Є. Кричевський, М. Макаренко, Л. Кістяківський, С. Магура, В. Юркевич, О. Якубовський. У січні 1926 дійсними членами Трипільської комісії було обрано М. Болтенка (Одеса), С. Гамченка (Житомир), М. Якимовича [Акимович] (Умань). У кінці 1926 дійсними членами комісії було запропоновано обрати Л. Чикаленка і В. Щербаківського, які в той час знаходилися за межами України, в Чехословаччині. Цікаво, що у документах не виявлено пропозицій стосовно обрання дійсними членами Комісії археологів, які досить активно в той час займалися трипільською проблематикою і навіть надсилали статті до її видань — зокрема, Т. Пассек, Б. Латиніна.

Для участі у збірках наукових праць, які планувала видавати Комісія, з ініціативи П. Курінного було ухвалено запросити фахівців у галузі природничих наук, зокрема геологів — в тому числі академіка П. Тутковського [3],

1. Так, в травні 1926 року повідомлялося, що «на досліди Трипільської культури призначено — 2.750 карб., з них у третьому кварталі переказуємо 635 карб. А решту — 2115 карб. перекажемо в четвертому кварталі» - НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, 102, арк. 6.

2. Персоналії перелічених нижче учасників роботи Трипільської комісії див. у виданні : Енциклопедія трипільської цивілізації. — Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. — Т. II.

3. Тутковський Павло Аполлонович (1858—1930) — академік (з 1919 р.), геолог (вважається одним з основоположників геологічної науки в Україні), а також картограф, педагог.

«технолога кераміки» Б. Лисіна [1], ботаніків, зокрема академіка О. Фоміна [2], зоологів, ґрунтознавців. Встановлення контактів з цими дослідниками було покладено на М. Біляшівського і П. Курінного [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, 102, арк. 33].

Комісія на першому своєму засіданні (7.03.1925), у якому взяли участь В. Козловська, П. Курінний та М. Рудинський, затвердила розширений план роботи (рис. 1), яким передбачалися вирішення науково-методичних, теоретичних (розробка класифікації та періодизації) та організаційних проблем, дослідницьких завдань, публікація й популяризація трипільських пам'яток, а також координування дослідженнями, які проводили місцеві музеї України [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, 102, арк. 25—26].

Було вирішено колективними зусиллями створити карту пам'яток трипільської культури. З цією метою доручили складання карти по Київщині — В. Козловській; по Уманщині, Херсонщині та інших територіях півдня — П. Курінному; Чернігівщині, а згодом Волині й Полтавщині — М. Рудинському. Планувалося створити також картковий каталог пам'яток трипільської культури.

Окремим пунктом до порядку денного цього засідання було вписано питання про «організацію авіознімку трипільської околиці». З цього приводу було доручено М. Рудинському та П. Курінному звернутися до Повітрофлоту [3] «з проханням зробити авіознімок Трипільської околиці для потреб археологічних дослідів» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, 102, арк. 26]. Саме звернення на разі віднайти не вдалося, однак зберігся інший документ — лист за підписом М. Макаренка, датований 25 липня 1925 року, з приводу виконання обіцянки провести таку зйомку між селами Трипілля, Халеп'я Стайки і берегом Дніпра (рис. 2). Свої розкопи дослідник обіцяв виділити на місцевості темними плямами і запрошував Павла Юхимовича, до якого звертався листом, на розкопки [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, 102, арк. 60]. Ми так докладно зупинилися на цій згадці про замовлення «авіознімка» та подальшому листуванні тому, що вони є першою документально зафіксованою спробою отримати матеріали аерофотозйомки для досліджень пам'яток трипільської культури.

Діяльність Комісії, надто на ниві отримання фінансування на польові археологічні дослідження, не лишилася поза увагою музейних установ, часом досить далеких від наукових центрів. Вони, нагадуючи про себе, намагалися отримати свою частку коштів на проведення розкопок. Причому інформація про виділене фінансування поширювалася на рівні… чуток.

Приміром, лист завідуючого Волинським науково-дослідним центральним музеєм М. Константінова від 4 лютого 1926 року починався таким чином: «По маючимся в Волинському Н. Д. Музеї чуткам на проведення археологічних дослідів по Трипільськоі культурі (орфографія оригіналу) на Україні в біжучім році асигновано ГоловНаукою в Харкові 5.000 карб.». Далі директор перелічував відомі трипільські поселення на Случі — біля с. Колодяжин, Войцехівка та інші. З подальшого змісту листа стає зрозумілим, що він написаний з ініціативи відомого дослідника трипільської культури С. Гамченка «в сучасний мент Завід. археологічним від. Музею». На 1926 рік музей просив виділити 1000 карб. для проведення розкопок трипільських поселень [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, 102, арк. 22]. З аналізу документації ВУАК стає зрозумілим, що керівництво Волинського музею надихалося не лише «чутками», але і більш вагомою інформацією. Адже С. Гамченка на засіданні Комісії, яке мало місце ще 15 січня 1926 року, було обрано дійсним її членом, про що він мав отримати відповідне повідомлення [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, 102, арк. 33].

На перший погляд вказана у листі сума у тисячу карбованців не виглядає вражаючою, однак знайомство з експедиційними кошторисами тих років свідчить про те, що її могло цілком вистачити на місяць-півтора польових робіть у цілком пристойних масштабах. Так, у серпні 1926 року М. Рудинський у листі до Укрголовнауки писав, що на місяць праці при «20 копачах і трьох наукових робітниках» потрібно 865 карб. При цьому заробітна плата керівника робіт складала 90 карб. (по 3 щоденно), асистента — 2,50 і копача — 0,75 карб. щоденно [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, 102, арк. 9].

Рецензувалися в комісії видані після 1917 наукові праці, в тому числі закордонні публікації (зокрема Г. Чайлда, Б. Януша, М. Еберта), присвячені трипільській культурі. Так, В. Козловська на засіданні 15 січня 1926 року виступила з доповіддю стосовно поглядів М. Еберта [4] на трипільську культуру, викладених у книзі, присвяченій давній історії «Південної Росії», що вийшла у Бонні 1921 року (практич-

1. Лисін Борис Савелійович (1883—1970), академік (з 1939 р.), доктор технічних наук, професор Київського політехнічного інституту, засновник кафедри силікатів КПІ, відомий фахівець в галузі досліджень мінеральної сировини.

2. Фомін Олександр Васильович (1867—1935), академік (з 1921 р.), професор Київського університету (1914—1927), завідувач ботанічного кабінету і гербарію Академії наук(з 1921 р.), керівник науково-дослідної кафедри ботаніки при Ботанічному саду.

3. «Повітрофлот» — у 20—30-ті роки — добровільне громадське товариство. Мало у своєму розпорядженні літаки, придбані або збудовані коштом внесків членів товариства.

4. Макс Еберт (1879—1929) — археолог, професор Кенігсберзького університету, займався археологією Прибалтики та півдня Східної Європи, видавець 15-томного словника Reallexikon der Vorgeschichte (видання 1924—1932р.).

но дослівно повторені у довідковому виданні з всесвітньої історії, виданому під його редакцією 1929 року) [1] [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, 102, арк. 34]. Для цього виступу було зроблено переклад з німецької тих сторінок, на яких йшлося саме про Трипілля [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, 102, арк. 35-38]. В. Козловська зауважила, що на якості даного видання негативно відбилося використання застарілих матеріалів (публікації до 1905 року), при цьому вказала і на причину цього явища: «Наші матеріали, тому що невидані, невідомі закордонним дослідникам» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, 102, арк. 34].

Доповідь академіка М. Біляшівського була присвячена книжці Богдана Януша про доісторичні старожитності Східної Галичини [2], виданої 1918 року у Львові [3] [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, 102, арк. 34, замітки на арк.39]. М. Біляшівський зауважив, що «…автор ідучи за висновками українських дослідників (проф. Штерна, В. Хвойка) вважає точки «гончарських осель» за рештки будівель, як для житла, так і для поміщення частин спалених мертвих». Він відзначив також, що ця книга — «… коштовний посадник для організації систематичних дослідів яких так вимагають нерозв'язані поки що таємниці у початкових кроках Европейської культури» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, 102, арк. 34].

Проводилися комісією виставки матеріалів, здобутих під час археологічних досліджень. Зокрема, 1926 року, як повідомляла газета «Пролетарська правда», виставка супроводжувалася п'ятьма публічними засіданнями, на якій виголошувалися наукові доповіді присвячені дослідженням ВУАК, зокрема і Трипільської комісії — «Найважливіші напрями дослідів ВУАК йшли … на простори виявлення Трипільської культури — хліборобської цивілізації кінця неолітичної доби, що її студіювання є однією з найголовніших тем сучасної європейської археології» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, 102, арк. 31].

Ще одним напрямком пошукової роботи мало стати складання списків закордонних музеїв, у яких зберігалися «пам'ятки мальованої кераміки». Про це йшлося на засіданні комісії від 16.03.1926 року. Відповідальними за цю роботу було призначено В. Козловську (музеї Галичини), П. Курінного (музеї Греції), М. Макаренка (музеї Богарії, Сербії, Румунії та Австрії) [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, 102, арк. 41]

Для перевірки і поповнення новими матеріалами трипільських пам'яток, відкритих на початку століття, була створена Трипільська експедиція ВУАК. Розкопки трипільських поселень відновилися майже на всій території України. У 20-ті роки досліджувалися насамперед традиційні місця, відомі пам'ятки: В. Козловська та М. Макаренко провели розкопки під Трипіллям, у Верем'ї, Ржищеві, Халеп'ї, Балико-Щучинці [Макаренко, 1926а, с. 35—50; Козловська, 1926, с. 51—53; Козловська, 1927а, с. 40—44]. Крім того М. Макаренко працював на таких поселеннях, як Євминка, Жолудівка, Грушева, Чичиркозівка [Макаренко, 1926б, с. 61—66]. Поновилися археологічні дослідження на Уманщині, в нинішній Черкаській області. В. Козловська відновила розкопки у Сушківці, обстежила поселення біля с. Володимирівка, широкі розкопки якого розпочалися вже у 30-ті роки [Козловська, 1927б, с. 45—47].

П. Курінний у 1924—27 рр. провів археологічні розкопки у Томашівці на Уманщині, яка дала назву локальному варіанту трипільських старожитностей. Крім того він проводив розкопки таких пам'яток, як Райки, Колодисте, Борисівка, Плисків-Чернявка, Красноставка, Білилівка, Ягнятин, Кирилівські висоти. Є. Безвенглинський в 1927 р. працював на поселеннях у Майданецькому і Тальянках (цим пам'яткам за кілька десятиліть судилося суттєво змінити уявлення про трипільську культуру) [Курінний, 1926; Курінний 1927]. На Поділлі працювали М. Біляшівський — у Борисівці та Ільїнцях, М. Рудинський — у Кадіївцях, Попов — Городі, Озаринцях [Біляшівський, 1926; Рудинський, 1927, с. 123—143; Рудинський, 1930, с. 235—259]. С. Гамченко разом з М. Макаревичем проводили розкопки у Райках, Білому Камені, Стіні, Андріївці, Печері та ін. Під час розкопок «Раєцької могили» на Житомирщині — кургану з похованнями доби бронзи було виявлено чи не вперше в Україні кераміку і прясельця з найпізнішого часу існування трипільської культури. Матеріали з розкопок перелічених вище пам'яток нині складають суттєву частину колекції трипільських старожитностей Національного музею історії України.

Було відкрито нові типи трипільських пам'яток. У 1921 р. під Одесою М. Болтенко розпочав розкопки біля с. Усатове — спочатку поселення, а з 1926 р. поховальних пам'яток [Болтенко, 1925, с. 48—66]. Під час розкопок, що перервами тривали до 1948 р., вони разом з О. Лагодовською відкрили залишки поселення, двох курганних та двох грунтових некрополів — одних з перших на той час поховальних пам'яток, пов'язаних з трипільською культурою. У курганах було зафіксовано складні кам'яні конструкції — кромлехи, знайдено плиту з гравірованими зображеннями людей і тварин, центральні поховання супроводжувалися багатим інвентарем: металевою зброєю, посудом.

1. Ebert M. Südrussland im Altertum. — Bonn : K. Schroeder, 1921. — C. 28—38; Reallexikon der Vorgeschichte. Herausgegeben von Max Ebert. — Berlin, 1929. — C. 34—46.

2. Богдан Януш (1889—1930) — археолог, мистецтвознавець, етнограф, працював у Львові.

3. Bohdan Janusz. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. — Lwow, 1918

Ці знахідки дозволили вже тоді поставити питання про високий рівень суспільного розвитку племен доби міді — бронзи в Надчорномор'ї. Результати цих досліджень публікувалися у «Коротких звідомленнях ВУАК» (1926—27), збірнику «Трипільська культура на Україні» т. I (1926), «Хроніка археології та мистецтва» (1930—31).

Комісія збирала і готувала до видання результати досліджень трипільських старожитностей, в тому числі проведених у перші два десятиріччя XX ст. Публікації нових матеріалів обмежувалися короткими повідомленнями, в той же час було видано, хоча і далеко не в повному обсязі, результати більш давніх розкопок. Видання Трипільської комісії ВУАК ставили за мету насамперед поповнити джерелознавчу базу для вивчення трипільської культури, і ця мета була досягнута.

Було зроблено спробу започаткувати періодичну збірку наукових праць під назвою «Трипільська культура на Україні». 1926 року випущено перший [1] та зібрано другий том, частина матеріалів якого збереглася в Науковому архіві Інституту археології НАН України. Статті друкувалися українською мовою з резюме французькою мовою.

У 1928 році Комісія підготувала матеріали до 2-го випуску збірника «Трипільська культура». Зберігся документ (рис. 3), у якому викладено зміст з переліком авторів і назв робіт. Серед них — А. Добровольський («Речі трипільської культури в похованнях Південної України»), Б. Безвенглинський («Фрагменти хаток трипільської культури»), М. Макаренко («Евмінка»), П. Курінний («Глиняні статуетки трипільського типу з Гуманщини»), Т. Пассек, Б. Латинін («Опыт классификации керамики трипольського типа»), Т. Пассек («Південна група трипільської кераміки»), С. Гамченко, О. Лагодовська («Трипільська культура на Волині»), М. Біляшівський, П. Курінний («Борисівська кераміка»), М. Рудинський («Кераміка з Кадієвець»), В. Козловська («Розкопи 1926 року біля с. Ржищева»), Л. Чикаленко («Кераміка Петрен»), М. Ткаченко («З історії вивчення пам'яток Трипілля») [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, 102, арк. 64].

Особливий інтерес становить рукопис спільної статті Т. Пассек і Б. Латиніна, оскільки до певної міри проливає світло на історію написання відомої праці цієї дослідниці — «La Ceramique Trypilliaenne» [Passek, 1935]. Судячи з листування, вона була написана восени 1926 р. а до червня 1928 р. дещо доопрацьована. Як другий її підрозділ була підготовлена стаття Т. Пассек «Южная группа «Трипольской» кераміки», написана за матеріалами розкопок на півдні України. Третя частина створена Б. Латиніним — «Керамика Евминки». В цілому можна говорити про монографічне дослідження обсягом 92 сторінки машинопису з численними ілюстраціями (рис. 4), великим резюме французькою мовою [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, № 586, 587].

На жаль, ці праці так і не побачили світ, хоча посилання на деякі з них, зокрема статтю Б. Латиніна, як здану до друку, знаходимо в монографії Т. Пассек, виданій 1935 р. [Passek, 1935, с. 134—135 — у посиланнях та ін]. У 1933 році було ліквідовано ВУАК, і практично всі видання, які там готувалися, на довгі роки лягли на архівні полиці. Оскільки 1936 р. Б. Латинін був репресований (звільнений 1946 р.), згадок про ці досить цікаві праці у більш пізніх виданнях немає взагалі.

У цій неопублікованій праці ми бачимо основні елементи відомої нині всім дослідникам Трипілля схеми — поділ на етапи A, B, C, D. Фактично це була періодизація поселень, а не періодизація культури. Слід зазначити, що типологічний та стилістичний аналіз кераміки за відсутності інших даних, насамперед стратиграфічних, призвів до помилок дослідників у визначенні хронологічної послідовності поселень. Так, кераміка з ранньотрипільського поселення поблизу Саврань потрапила в найпізніший етап — D. Зауважимо, що у монографії Т. Пассек, виданій через дев'ять років після написання даної статті, ця помилка збереглася. Тут Саврань (типи XVI—XVII/III класифікації) стоїть на найпізнішому етапі — γII (на який у цій схемі було замінено етап D) [Passek, 1935, с. 165, таблиця].

Таким чином, Трипільська комісія ВУАК впродовж майже шести років координувала дослідження у галузі трипільської культури в межах України, розгорнула широкі польові дослідження (розкопки велися на більше ніж 30 пам'ятках). Були здійснені (хоча й далеко не у запланованому обсязі) видання матеріалів з розкопок і наукових розробок. Комісія припинила діяльність у 1930 році.

У 1933 році вісім різних установ археологічного профілю було об'єднано у єдину організацію (СІМК — секцію історії матеріальної культури), яка в 1934 р. була реорганізована в Інститут історії матеріальної культури (з 1938 р. — Інститут археології). Постало питання про розробку нових програм наукових досліджень в археології, в тому числі з трипільської проблематики, яка була визначена в числі приорітетних напрямків СІМК.

Учений секретар ІІМК Т. Мовчанівський написав спеціальну працю, присвячену «черговим методологічним питанням трипільської проблеми», яка являла собою своєрідний стратегічний план, визначила цілі і структуру майбутніх археологічних досліджень. Пропонувалося розпочати вивчення трипільських поселень широкою площею, не обмежуючись лише окремими

1. Трипільська культура на Україні. — К.: УАН. — 1926. — Т. 1.

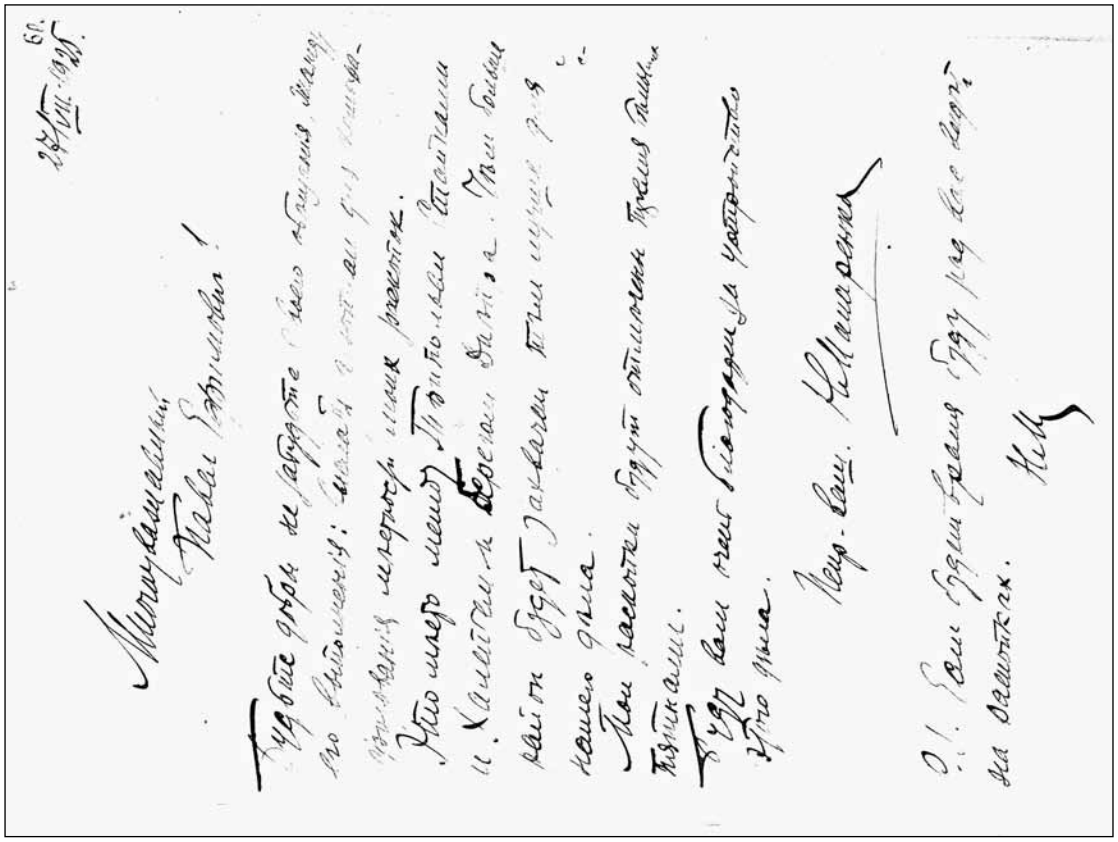

Рис. 2. Лист М. Макаренка з приводу проведення аерофотозйомки на поселеннях трипільської культури [НА ІА НАНУ, фонд ВУАК,102, арк. 68]

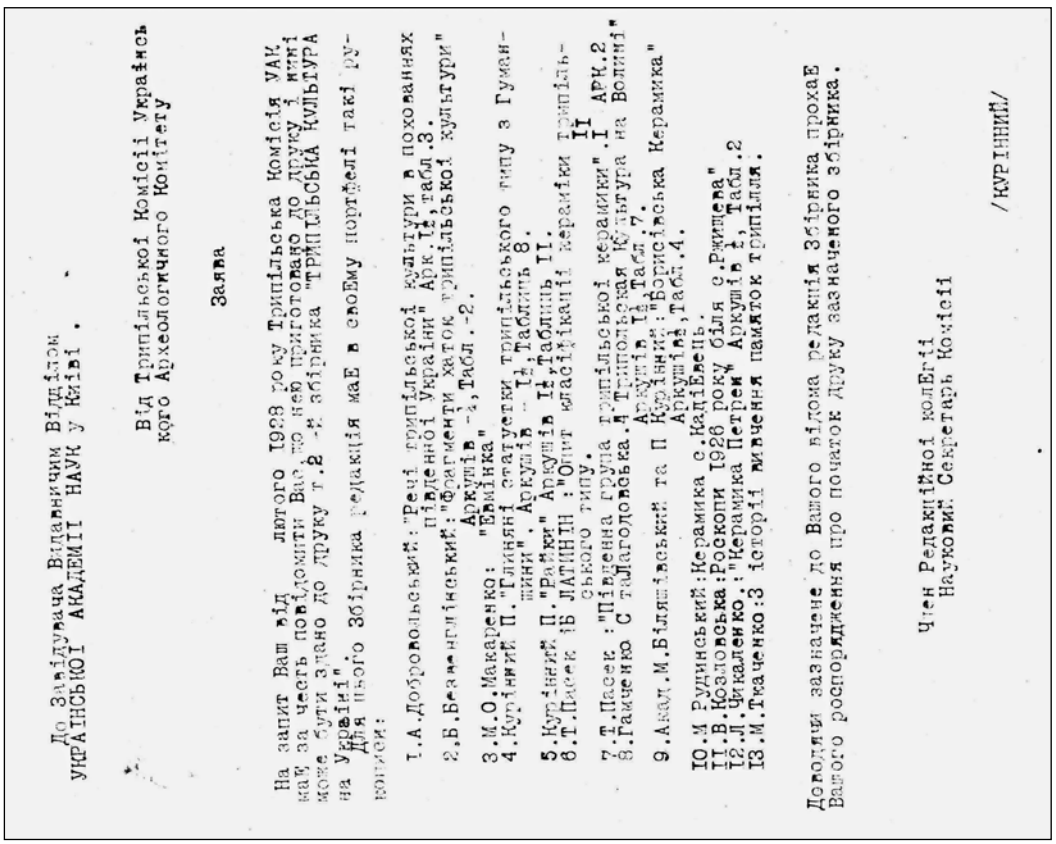

До Завідувача Відділом
УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК у Києві.

Від Трипільської Комісії України
кого Археологичного Комітету

Заява

На запит Ваш від лютого 1928 року Трипільська Комісія УАН має за честь повідомити Вас, що нею приготовано до друку і може бути здано до друку т.2 -й збірника "ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА на Україні".
Для цього збірника редакція має в своєму портфелі такі рукописи:

1.А.Добровольський: "Речі трипільської культури в похованнях південної України" Арк.12,табл.3.
2.Б.Безаменгінський: "Фрагменти хаток трипільської культури" Аркушів -4,табл.-2.
3.М.О.Макаренко: "Вмінка"
4.Курінний П."Глиняні статуетки трипільського типу з Гуменшини". Аркушів -12,Таблиць 8.
5.Курінний П."Рамки" Аркушів 11,Таблиць 11.
6.Т.Пасек 16 ЛАТИНІН :"Огит класіфікації кераміки трипільського типу.
7.Т.Пасек :"Південна група трипільської кераміки".I Арк.2
8.Гавченко С та Лагодовська.А.Трипольская Культура на Волині" Аркушів 11,Табл.7.
9.Акад.М.Біднішевський та П Курінний:"Борисівська Керамика" Аркушів2,Табл.4.
10.М Рудинський:Керамика с.Кадіївець.
11.В.Козловська:Роскопи 1926 року біля с.Ржищева"
12.Л.Чикаленко.:"Керамика Петрени" Аркушів 2,Табл.2
13.М.Ткаченко:3 історії вивчення памяток трипілля.

Доводячи зазначене до Вашого відома редакція збірника прохає Вашого розпорядження про початок друку зазначеного збірника.

Член Редакційної колегії
Науковий Секретарь Комісії

/КУРІННИЙ/

Рис. 3. Документ з приводу видання II тому «Трипільська культура на Україні» [НА ІА НАНУ, фонд ВУАК, 102, арк. 64]

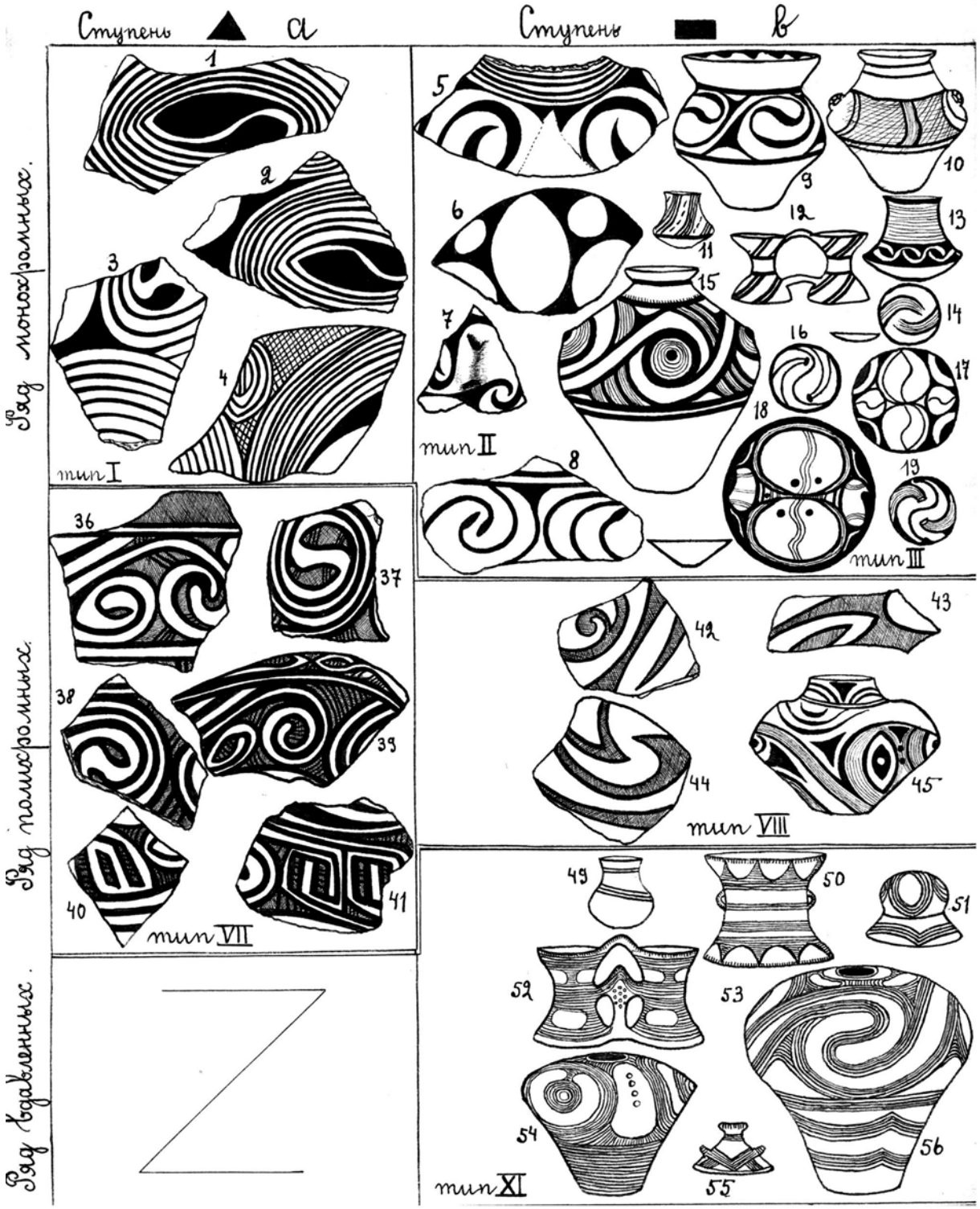

Рис. 4. Таблиця з періодизацією трипільської культури до статті Т. Пассек та Б. Литиніна «Опыт классификации керамики «Трипольской культуры» Восточной Европы (предварительный очерк)», надісланої для публікації у II томі видання «Трипільська культура на Україні» [НА ІА НАНУ, фонд ВУАК, 586]

спорудами. У науковому плані Т. Мовчанівський найбільш актуальним вважав дослідження соціально-економічного характеру: вивчення осілості, хліборобства, скотарства, гончарного виробництва як окремих науково-дослідних проблем на основі міждисциплінарних досліджень [Мовчанівський, 1935, с. 65—86; Беляєва, Калюк, 1989, с. 125—130].

Власне, все це з самого початку намагалися робити члени Комісії, однак їм не вдалося здійснити все у бажаному обсязі. Уявлення про те, як саме слід досліджувати трипільську

культуру, викладені у програмі Т. Мовчанівського, народилися, зрештою, не на порожньому місці, а мали за собою певний досвід організації досліджень вже у радянський час. Створену 1934 року Трипільську експедицію очолив С. Магура, у ній працювали В. Козловська, Є. Кричевський та інші члени Комісії, продовжуючи справу, розпочату у нелегкі 20-ті роки.

Нині можна стверджувати, що «Комісія ВУАК для вивчення і досліду пам'яток Трипільської культури на Україні» — Трипільська комісія — дала сильний імпульс розвиткові трипільської археології 30—40-х років, створивши для нього солідне підґрунтя. Міждисциплінарний підхід до археологічних досліджень, який вважається стандартом у трипіллєзнавстві початку XXI ст. був не лише проголошений, але і започаткований на практиці саме завдяки діяльності Комісії. Координація зусиль фахівців з різних наукових центрів, видавнича діяльність, публічність роботи і сьогодні залишаються гідними високої оцінки та поваги до фахівців, які втілювали (або намагалися втілити) їх в життя. Можна також сказати, що у цьому відношенні Комісія лишається взірцем для нині діючих наукових установ, зокрема і Інституту археології НАН України.

Чи можливе (і доцільне) відтворення Трипільської комісії на початку XXI ст.? В рамках існуючих організаційних структур науки — навряд чи. Ті фахівці, які займаються вивченням трипільської культури, в межах України зосереджені у відділі археології доби енеоліту-бронзового віку Інституту археології НАН України, кількох музеях, заповідниках та університетах, їх число не перевищує 20 дослідників — до речі, це у кілька разів більше, ніж за часів Комісії. Кожна з цих установ має власну мету діяльності і плани наукових робіт. Крім того, впродовж останнього десятиліття у дослідницький процес залучено археологів з багатьох країн — США, Великої Британії, Німеччини, Швейцарії, Польщі та ін. Їх співпраця відбувається, як правило, в межах спільних дослідницьких проектів, фінансованих за рахунок міжнародних грантів, спонсорських коштів.

Крім цих обставин нині, як і у 20-ті роки XX ст. для діяльності подібної Комісії бракує коштів, навіть більше — бюджетне фінансування дослідницьких програм на ниві польових досліджень фактично припинилося у середині 90-х років і перспектив його відновлення на разі не існує. Реально продовжує існувати така форма взаємодії наукового співтовариства, як конференції, семінари, які проводяться по трипільській проблематиці раз на кілька років. Якщо і можливе відродження «Трипільської комісії», то скоріше у формі громадської організації на зразок «Археологічного інституту Америки» та йому подібних, які власним коштом та добровольцями підтримують наукові дослідження, музейницьку і видавничу діяльність. Рухаючись у подібному напрямку, завжди корисно буде пам'ятати як про досвід Трипільської комісії, так і про людей, які її створили і підтримували у складний період вітчизняної історії.

Біляшівський М.Т. Досліди на городищі біля с. Борисівки Линецького району (Липовецького повіту) на Київщині [тепер Вінниц. обл.] / М.Т. Біляшівський // Короткі звідомлення ВУАК за 1925 рік. — 1926. — С. 67—71.

Бєляєва С.О. Т.М. Мовчанівський. Сторінки наукової біографії (До 90-річчя з дня народження) / С.О. Бєляєва, О.П. Калюк // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 125—130.

Болтенко М.Ф. Раскопки Усатово-Большекуяльницкого поля культурных остатков [близ Одессы] / М.Ф. Болтенко // Вісник Одеської комісії краєзнавства. — 1925. — № 2/3. — С. 48—66;

Відейко М.Ю. Трипільська експедиція ВУАК / М.Ю. Відейко // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т.II. — С. 539—540

Козловська В.Є. Розкопи біля с. Сушківки на Гуманщині: (Жовт. р. 1926) / В.Є. Козловська // КЗ ВУАК за 1926 рік. — К., 1927б. — С. 45—47.

Козловська В.Є. Розкопи у с. Верем'ї у жовтні р. 1925 / В.Є. Козловська // КЗ ВУАК за 1925 рік. — К., 1926. — С. 51—53.

Козловська В.Є. Розшуки та розкопи на правому березі Дніпра між м. Ржищевим та с. Балики: Лип. — верес. 1926 р. / В.Є. Козловська // КЗ ВУАК за 1926 рік. — К., 1927а. — С. 40—44.

Козловська В.Є. З науково-дослідчої роботи Комісії ВУАКу для виучування трипільської культури / В.Є. Козловська // Хроніка археології та мистецтва. — 1931. — Ч. 3. — С. 82—83.

Курінний П.П. Розкопи біля с. Томашівки / П.П. Курінний // КЗ ВУАК за 1925 рік. — К., 1926. — С. 54—60.

Курінний П.П. Розкопи біля с. Томашівки на Гуманщині / П.П. Курінний // КЗ ВУАК за 1926 рік. — К., 1927. — С. 54—62.

Курінний П.П. Раєцька могила на Бердичівщині / П.П. Курінний // КЗ ВУАК за 1926 рік. — К., 1927б. — С. 71—78.

Ляшко С.М. Трипільська Комісія ВУАК / С.М. Ляшко, М.Ю. Відейко // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т.II. — С. 542—543.

Макаренко М.О. Халеп'я / М.О. Макаренко // КЗ ВУАК за 1925 рік. — 1926а. — С. 33—50.

Макаренко М.О. Досліди на Остерщині. Євминка. Стоянка в місцевості «Бугаївка» / М.О. Макаренко // КЗ ВУАК за 1925 рік. — К., 1926б. — С. 61—66.

Мовчанівський Т.М. Чергові методологічні питання трипільської проблеми / Т.М. Мовчанівський // НЗ ІМК. — 1935. — Кн. 5—6. — С. 65—86.

Науковий архів Інституту археології НАН України (далі НА ІА НАНУ) ф. ВУАК, № 89. Книга протоколів засідань Трипільської комісії ВУАКу.

НА ІА НАНУ ф. ВУАК, № 102. Дослідження Трипільської культури (листування в справі організації дослідів, протоколи засідань, кошторисы).

НА ІА НАНУ ф. ВУАК, № 586. Пассек Т.С., Латынин Б. Опыт классификации керамики «Трипольской культуры» Восточной Европы (предварительный очерк).

НА ІА НАНУ ф. ВУАК, № 587. Пассек Т.С. Южная группа «трипольской» керамики.

Нестуля С. Становлення Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН (сер. 1920-х років) / С. Нестуля. — Полтава, 1997. — С. 43—45.
Рудинський М.Я. Досліди на Кам'янеччині / М.Я. Рудинський // КЗ ВУАК за 1926 рік. —1927. — С. 123—143.
Рудинський М.Я. Поповгородський вияв культури мальованої кераміки: З повідомл. про наслідки дослід. сезону р. 1929 / М.Я. Рудинський // Антропологія. — 1930. — № 3. — С. 235—259.
Чикаленко Л. Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки (Більче Золоте) / Л. Чикаленко // Трипільська культура на Україні. —Т. 1. — К., 1926.
Passek T. La Ceramique Trypilliaenne / T. Passek. — М. — Л., 1935.

М. Ю. Видейко

ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ ЭКСПЕРИМЕНТ: ТРИПОЛЬСКАЯ КОМИССИЯ

В последнее десятилетие в Украине вырос интерес к трипольской культуре. На этой волне прозвучали призывы к воссозданию Трипольской комиссии, которая должна была бы возглавить изучение данного историко-культурного феномена. Обращение к относительно короткой истории деятельности этого научного подразделения (1925—1930) имеет целью проанализировать его деятельность и выяснить практическую ценность предложения обратиться к опыту прошлого в сфере организации научных исследований.

Интересен тот факт, что Трипольская комиссия появилась в годы создания украинской государственности в советской ее форме в 20-е годы XX века, а лозунги о ее воссоздании — на втором десятилетии существования независимой Украины, в начале XXI века. Однако в первом случае эта организация была создана и просуществовала около шести лет, а во втором — даже призывы к ее реинкарнации не были восприняты всерьез.

Сегодня можно утверждать, что «Комиссия ВУАК для изучения памятников трипольской культуры на Украине» - Трипольская комиссия — способствовала сохранению традиций и развитию археологии Триполья в 20—40-е годы XX века. Междисциплинарный подход к археологическим исследованиям, который сегодня считается общепринятым стандартом, был не только декларирован, но и осуществлялся на практике благодаря деятельности Комиссии. Координация усилий специалистов из различных научных центров, издательская деятельность, публичность работы и сегодня остаются достойными высокой оценки и уважения к ученым, которые воплощали (или пытались воплотить) их в те непростые годы. В этом отношении Комиссия может рассматриваться в качестве образца для ныне действующих научных учреждений.

Возможно (и целесообразно) ли возрождение Трипольской комиссии в начале XXI века? В рамках ныне действующих организационных структур науки — едва ли. Если и возможно возрождение «Трипольской комиссии» то скорее в форме общественной организации, которая за счет своих фондов и добровольцев поддерживала бы научные исследования, музейную и издательскую деятельность. Продвигаясь в этом направлении, всегда полезно будет вспоминать как об опыте Трипольской комиссии, так и тех, кто создал ее и работал в ней в сложный период отечественной истории.

M. Yu. Videiko

TRYPILLIA COMISSION: AN ORGANIZATIONAL EXPERIMENT

In the last decade in Ukraine interest to the Trypillia Culture has increased. It was proposed to reconstruct Trypillia Commission, which was supposed to lead the study of this important historical and cultural phenomenon. Appeal to the relatively short history of this scientific division (1925—1930), this article aim is to analyze its activities and determine the practical value of the proposal refer to the past experience in the field of research.An interesting fact is that the Trypillia Commission appeared at times of the creation of the Ukrainian state in the Soviet form (20-ths of the XXth century), and the slogans of its re-creation - at the second decade of the existence of an independent Ukraine. However, in the first case, the organization was created and existed for about six years, while the second — even calls for its reincarnation were not taken seriously.Today we can say that «The Commission to study the monuments of the Trypillia culture in Ukraine of the Whole-Ukrainian Archaeological Committee» - Trypillia Commission — contributed to the preservation of traditions of Trypillia Culture studies and development of Trypillia of archeology in the 20—40th of the twentieth century. An interdisciplinary approach to archaeological research, which is now considered as the standard was not only declared, but implemented in practice by the Commission. Coordination of efforts of specialists from various research centers, publishing, publicity at work even today remains worthy of appreciation and respect for the scientists who embody (or tried to implement) them in those difficult years. In this regard, the Commission may be considered to as a model for the existing academic institutions.

Is it possible (and appropriate) to rebuilt the Trypillia Commission at the beginning of the XXIth century? In the framework of the existing institutional structures of science - barely. If possible revival of the «Trypillia commission» is probably in the form of public organization, which through its funds and volunteers fo supporting of the field research, museums and editions. Moving in this direction is always useful remember the experience of Trypillia Commission and people, who created it and worked it in at the difficult period of national History.

УДК 902(091)(498)"18/19"

S.-C. Enea

ROMANIAN PREHISTORIC ARCHAEOLOGY, BETWEEN TRADITION AND INNOVATION *

With this text, the author intends to present a short history of the evolution of Romanian prehistoric archaeology, from the moment of its appearance in the 19th century to the present day. Thus, several distinct stages that mark this evolution have been detected, stages influenced by the charisma and activity of certain personalities. It can be noticed that the scientific foundations of this discipline were laid after World War I by Vasile Pârvan, the founder of Romanian archaeology, whose followers have dominated the scientific discourse to this day. Romanian prehistoric archaeology, just like other areas of historical research, mirrored the political discourse, and, unfortunately, was under its sway during certain periods of time.

K e y w o r d s: prehistoric archaeology, Antiquarianism school of archaeology, Positivism, Marxism, New Archaeology.

Prehistoric archaeology appears in Western Europe as the result of a long series of intellectual acquisitions, specific to the environment of Western European society, and which materializes in the second half of the 19th century through the emergence of a research domain, a corpus of methods, and a small cohort of specialists [Anghelinu, 2003, p. 72].

Archaeology has its first beginnings in Romania in the 17th and 18th centuries through the concerns of collectors of coins, inscriptions and antiquities, but a manifest interest is fostered only with the beginning the 19th century.

In the evolution of Romanian archaeology we can distinguish several phases, each with different characteristics and points of contention.

THE ANTIQUARIAN PHASE

The 19th century generally represented a period of theoretical refinements and crystallization of the institutional framework.

This first stage is characterized by the activity of identification and investigation of sites conducted by some enthusiast collectors. A noteworthy example is Al. Popovici, land surveyor, who discovered the first Neolithic settlements from the Romanian Plain in the 1830s; the National Museum, where the discoveries were collected, was founded in 1834.

The treasure of Pietroasa is discovered by two locals — who unfortunately destroyed a number of pieces — in 1837, and in 1842 the hoard enters into the patrimony of the National Museum. A notable collector of the 19th century was Nicolae Mavros, one of the founders of the National Museum, its first and biggest donor, the same who, in 1864, pleaded to Prince Al.I. Cuza in favour of establishing the National Museum of Antiquities. During the first years of the museum, the collection consisted of donations from public figures such as C. Bolliac, D. Sturdza, N. Kretzulescu [Dumitrescu, 1993, p. 7—8].

The enthusiastic collecting of the antiquarians compromised the archaeological contexts or led to the estrangement of artefacts, but also contributed to saving the numerous heritage objects that, via donation or purchase, entered the collections of museums.

THE ROMANTIC PHASE

The first theoretical horizons (19th century) was the stage of the intellectuals of 1848 Revolution. They collected particularly the artefacts that were beautiful and not broken,

* У статті збережено авторську редакцію.

© S.-C. ENEA, 2012

without attempting a cultural or chronological classification.

With respect to the theoretical field, we bring attention to M. Kogălniceanu and N. Bălcescu, who stressed the importance of the archaeological, epigraphic, and numismatic evidence for writing the national history.

Cezar Bolliac (1813—1881) is the most prominent figure of the Forty-Eighters' generation in archaeology, also being an active collector; he has the merit of having noted and even surveyed some pre- and protohistoric sites. He was the first to carry out excavations at the Neolithic settlement of Vădastra, between 1871 and 1873. He created and supported the magazine Răcnetul Carpaților («Howl of the Carpathians»), and also joined the Archaeological Committee that managed the National Museum of Antiquities. From 1865, Bolliac focused his excavations on the Getae-Dacian sites of Tinosu, Piscul Crăsani, and Zimnicea, while continuing the excavations of the Neolithic settlement from Vădastra.

Al. Odobescu (1834—1895) remained in the memory of the archaeologists as a cabinet archaeologist, mainly because of his conceptual and theoretical assessments, being the one that truly entrenched Romanian archaeology as a scientific discipline; he is arguably the first great Romanian archaeologist, and the founder of Romanian scientific archaeology.

Odobescu introduced the critical spirit into archaeology, calling into question any discovery; he had a rich field activity that resulted in the identification of several archaeological sites. In 1874 he taught the first course in Archaeology at the University of Bucharest. He was constantly concerned with the introduction of a rigorous system for prehistoric research, being basically the first one to introduce scientific methods into the archaeological approach. Thus, he employed the three-age system, divided into the Stone, Bronze, and Iron ages, and insisted on both the need for a chronological classification of the archaeological findings (based on stratigraphic and typological principles), and on their ethnic attribution.

He publishes in Paris Le Trésor de Pétrossa. Étude sur l'orfèvrerie antique (I—III, 1889, 1896, 1900) [László, 2006, p. 58], a seminal work to this day.

In the Department of Archaeology from the University of Bucharest, and in Romanian archaeology, he is followed by Grigore Tocilescu (1850—1909); it is the age in which archaeology becomes a separate field of study. Tocilescu dug extensively, even if not always with an adequate methodology, as his excavations were conducted using approximated techniques. Unfortunately, there are very few reports left of his excavations. He is the one who introduced in Romanian archaeology the idea of co-joint work with foreign archaeologists [Dumitrescu, 1993, p. 10; László, 2006, p. 59). He is also the author of a monumental work, Dacia onainte de romani («Dacia before the Romans», 1880), well-received by his contemporaries.

In Romania, as almost everywhere in the world, archaeology became a science only in the early 20th century, through the «union of typology with stratigraphy», marking thus the separation from the antiquarian approach.

Tocilescu was followed by Vasile Pârvan both in the management of the museum, and in the research endeavour.

Prehistory research was inaugurated in Moldova by N. Beldiceanu and Gr. Buțureanu, the first archaeologist to dig at Cucuteni [Ursulescu, Văleanu, 2006, p. 21]. The results achieved attracted the interest of foreign archaeologists, including Hubert Schmidt, who digs at Cucuteni in 1909—1910, and publishes the monograph of the excavation in 1932. He established the three stages of the Cucuteni culture (A, A—B, B). For the research methodology, the monograph of the German archaeologist played an important role in the development of the Romanian archaeology [Ursulescu, Văleanu, 2006, p. 26].

Archaeological research in southwest Transylvania stood at the beginnings of the 20th century under the sign of the powerful personality of Fr. Laszlo. Starting with 1904, he directed his attention to the site of Ariuşd, after seeing the private collection of J. Teutsch.

Between 1907 and 1913 he will carry systematic excavations on the site of Dealul Tyiszk. The excavation was restarted in 1925, contributing substantially to defining the area and characteristics of the painted pottery civilization from Transylvania. The research in Ariuşd was the first systematic excavation on Romanian territory, preceding by three years those of H. Schmidt at Cucuteni. In 1908, after two excavation campaigns, and then again in 1909, the site from Ariuşd was visited by H. Schmidt himself, who took part in the digging activity for two days, expressing his favourable opinion on the excavation techniques used (the impressive discoveries from Ariuşd also piqued the interest of G. Childe).

EARLY TWENTIETH CENTURY, UNTIL WORLD WAR I

During this time span, the confusions and fables of the antiquarians' period were finally eliminated through the use of more systematic methods; prehistory detached itself from history and geology, achieving full methodological autonomy [Anghelinu, 2003, p. 101].

The emergence of archaeology in Romania is linked to the search, development and affirmation of the national identity. As an auxiliary science, archaeology followed history in its aim to establish the origins of the Romanian people; in the first decades of the 20th century, Romanian prehistoric archaeology tried to reduce the distance that still

Cezar Bolliac
1813—1881

Alexandru Odobescu
1834—1895

Grigore Tocilescu
1850—1909

Vasile Pârvan
1882—1927

Ion Andrieşescu
1888—1944

Hubert Schmidt
1864—1933

Ferenc Laszlo
1873—1925

First romanian archaeologists

separated it from the norms of European prehistoric research.

After the excavations from Cucuteni in 1909—1910, there followed an interruption in the investigation of prehistoric civilizations on Moldavian territory; the period came to an end after the conclusion of World War I, though the efforts of the disciples of V. Pârvan (1882—1927). Using a systematic approach, they will investigate new prehistoric sites, at the same time developing and diversifying the prehistoric field, by approaching objectives other than Cucutenian ones.

In the field of Palaeolithic research, the personality of N.N. Moroşan stands apart. A prominent archaeologist, palaeontologist, and geologist, Moroşan investigated the sites of Ripiceni — Izvor and Stȣnca — Ripiceni, arguing, on scientific grounds, for the existence of the Palaeolithic in Moldavia. Through a laborious fieldwork which lead to the identification of new Palaeolithic sites, through the use of the stratigraphical-paleontological method in the research of archaeological sites, through his studies and syntheses (Le Pleistocene et le Paleolithique de la Roumanie du Nord—Est, 1938), Moroşan is considered the founder of the advanced, modern research of the Romanian Palaeolithic, and the forerunner of interdisciplinary studies in the field of Romanian prehistory.

THE INTERWAR PERIOD: THE PROFESSIONALIZATION OF PREHISTORIC ARCHAEOLOGY IN ROMANIA

After WWI, Romanian archaeology benefited from a series of specialists trained in French and German universities, who laid the foundations of archaeology as a science by adopting the principles of stratigraphy. The excavation campaigns coordinated by Ion Nestor (especially in the field of prehistory) and by Vasile Pârvan (Greek and Roman archaeology) became true «archaeological schools» for the new generations of archaeologists [Anghelinu, 2007, p. 4].

Prehistoric archaeology will not detach itself from antiquarianism gradually, but suddenly, through the decisive initiatives coming from the new critical historiography.

After WWI, Vasile Pârvan, assisted by I. Andrieşescu (1888—1944) —appointed by him in 1915 as responsible for organizing the department of Prehistory from the National Museum of Antiquities — and later by the disciples from the University of Bucharest, started the systematic organization of archaeological activity throughout Romania. [1]

V. Pârvan founded modern Romanian archaeology. He continued his research in Classical Antiquity, but he did not neglect the study of prehistory, and allotted a significant portion of his work to the pre- and protohistory of the Carpathian-Danubian area. The fruit of this research direction was his monumental Getica (1927), in which, on archaeological grounds, he reconstructs the Dacian world from the Late Bronze Age until the Roman conquest [László, 2006, p. 62].

On his initiative, his colleagues investigated a large number of sites throughout Romania, such as the Neolithic settlements from Sultana, Gumelnița, Boian, and Vădastra, concurrently with the Bronze Age sites of Sărata Monteoru and Lechința de Mureş.

Through the large number of archaeologists trained by him, we can now speak of the «Pârvan School», whose members include Vl. Dumitrescu, I. Nestor, R. Vulpe, D. Popescu, V. Christescu, Hortensia Dumitrescu, Ecaterina Vulpe, Gh. Ştefan, M. Petrescu-Dîmbovița, D. Berciu; nonetheless, Andrieşescu also brought a decisive contribution to the formation of this generation of prehistorians. She dominated the education and the research in the interwar period, and constituted the scientific nucleus which kept the Romanian school of archaeology free of total decay during the communist era. Pârvan transformed the National Museum of Antiquities into a training centre for young researchers, but also for the development of a modern scientific conceptual framework, as well as a centre of activity that attempted to polarize the whole archaeological research in Romania after 1918.

Through the activity of Pârvan and Andrieşescu, the first decades of the 20th century brought a detachment of Romanian archaeology from romantic and antiquarian ideals, and ensured the conditions for the crystallization of the Romanian school of prehistory.

After 1918, they mounted a sustained effort to help local museums and to establish new units of this kind all over Romania, and even indented to transform the National Museum of Antiquities into the general coordinator of these units in Romania. This concept formed the basis of the development, on a various grounds, of the museums after World War II.

Simultaneously, the institutional foundations of prehistoric archaeology as a distinct discipline taught in the institutes of higher education were laid down.

During this period, excavations were conducted at Sultana (I. Andrieşescu), Boian and Vădastra (V. Christescu), Gumelnița (Vl. Dumitrescu), Căscioarele (Gh. Ştefan), Glina (I. Nestor), Sărata Monteoru (I. Andrieşescu and I. Nestor), Vidra and Jilava (Dinu V. Rosetti), and Lechința de Mureş (D. Popescu).

Through the excavations at Izvoarele (Neamț county), R. Vulpe discovered and delimited

1. The archaeology of the Paleolithic is, during this period, the domain of a small number of enthusiasts, particularly with geological tranining.

a layer belonging to the Precucuteni culture, while Vl. Dumitrescu, through the excavations at Traian — Dealul Fântânilor, collected many materials that allowed him to define the painting styles of the Cucuteni A—B stage.

In 1932—1933 appeared the first synthesis work on Romanian prehistory, under the pen of I. Nestor (Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien), published in Berlin, only one year after the publication of another famous synthesis, the Cucuteni monograph of H. Schmidt (1932). We should mention here that the excavation technique employed by the German archaeologist at Cucuteni, despite its serious shortcomings, became the authoritative methodology for prehistoric research in Romania, explained by the fact that the German school of prehistory was held in high-regard at that moment.

During the war some museums continued their work despite the material and financial difficulties. Thus, the Museum in Alba Iulia made a series of excavations at Limba — Vărar, Petreşti — Groapa Galbenă, and Alba Iulia — Lumea Nouă. In 1945 a new synthesis on the Neolithic of Muntenia appeared, signed by M. Petrescu-Dîmboviţa.

During this period the myths of Romanian historiography were born and developed, which entered into the collective mind through history textbooks since the 19th century. At the Universal Exhibition in Paris (1867, 1889, 1900, 1937) or Vienna (1873), the Romanian pavilions affirmed the national identity also through the exhibition of archaeological artefacts. The buzzwords of the national discourse were the terms «Romanization», «ethnogenesis», «continuity», «unity», the dichotomies «native — allogeneic», «sedentary — nomad», «farmers — shepherds», or the phrase «of national importance» [Dragoman, Oanţă-Marghitu, 2003].

ROMANIAN ARCHAEOLOGY DURING COMMUNISM: NATIONAL IDEOLOGY, DIALECTICAL AND HISTORICAL MATERIALISM, POSITIVISM

The communist regime inherited a coagulated structure: Romanian archaeology already had a capital city (Bucharest), a research activity with scientific standards imposed by the National Museum of Antiquities (the future Institute of Archaeology), and the former students of Pârvan were now specialists who possessed a significant symbolic capital that they will transfer to the new ideological context [Anghelinu, 200p. 153].

Overall, the post-war decades brought major innovations (radiocarbon dating), which affected all theoretical and methodological framework of European prehistoric archaeology. If, from a theoretical point of view, the bibliographic siege of New Archaeology represented the major event of the era, with important consequences on the research of prehistory, purely instrumental innovations were also considerable. Along with the invention of absolute dating methods (physical, chemical, biological), the widespread integration of auxiliary naturist subjects played a fundamental role in shaping the current profile of prehistoric research (archaeozoology, palynology, sedimentology, etc.).

Marxism did not arouse much sympathy from the intellectual environment of the interwar period, but after 1945 the new ideology launched an aggressive cultural offensive that was proportional to the demands of its historical theoretical schema.

History and archaeology were considered by the new political system as «political-ideological sciences», being subjected to strict control by the state and the Communist Party, few being those who dared to disobey the arbitrary authority. During the ’50s, many historical personalities who had not fled Romania experienced the communist prison hell. On the other hand, we must acknowledge the fact that the official policy of the Communist Party emphasized, especially in the ’60s, the nationalist component, which favoured — in terms of the research resources allotted to it — Romanian archaeology. By the early ’70s there was a sustained period of extensive field research, but the situation gradually began to change and socialist ideology began to be reflected in archaeological writing. In was especially during the years that proceeded 1989 when the situation deteriorated to a great extent.

The national discourse was apparently suspended in the period between 1945 and 1964, when archaeology based on the «Marxist-Leninist concept based on the principles of dialectical and historical materialism» was being promoted. The echoes of this peculiar episode were felt increasingly weaker until the early ’70s, and extremely sporadically thereafter; history, as part of the «new culture», should have been «national in form, socialist in content». The main achievements of archaeology in the «years of popular democracy» are considered to be, together with the new archaeological finds (the research also having been galvanised by the founding of the Bucharest Institute of Archaeology in 1956 and the Commission of Historical Monuments in 1959), the development of the archaeology of the migrations period and of the medieval age, the organization of a national network of museums, and the documentation of the favourite topics of the national discourse: the continuity of the Dacians in the Roman age, their Romanization, the relationships of the «natives» with «allogenous» populations, the «free Dacians». The Romanian school of archaeology withstand the vicissitudes of the Stalinist and then of the national communism periods, becoming one of the most acclaimed schools of European archaeology [Anghelinu, 2007, p. 1—36].

Exhibitions held annually during 1949—1952 sought to illustrate the achievements of Romanian archaeology by exposing the materials found in chronological order, from the «wilderness period» and «barbarism» to the «formation of feudal relations of production» (e.g., the 1949 Exhibition) [Dragoman, Oanță-Marghitu, 2003].

The post-war period did not bring an immediate and general replacement of the archaeology specialists, although the academic restructuring was important and there have been several waves of political persecution. As such, despite their political past, the Communist system was forced to inherit fully-professionalised practitioners before preparing its own; however, throughout the communist period, post-war archaeology professionals still held important academic and administrative positions [Anghelinu, 2003, p. 177].

The increase in research promoted by the state was accompanied by its centralization; the organizational initiative, especially beneficial in terms of funding, will have the disadvantage of a radical homogenisation of the archaeological discourse.

The theses of July 1971 put an end to this period of ideological laxity. The theses stated that history is «not a specialized profession», but a pure ideological activity practiced «only by people recruited by the Party, only by people who will become party activists». «No other mindset can exist in history teaching» [Georgescu, 1991, p. 69—70]. Archaeology, as an «auxiliary science» of history, is also affected. The 1974 Romanian Communist Party's programme of building the multilaterally developed socialist society and Romania's advancing toward communism opens with a history of the Romanians starting from the Thracians, continues with references to the old national themes of Romanization, continuity, unity, with a lot of xenophobic accents (migratory peoples, the Ottomans, foreign empires responsible for the historical lag of the Romanian nation). Controversial issues related to past events are solved through official decrees: the Central Committee of the Communist Party sets Burebista's enthronement year, adjusting it so that they can celebrate 2050 years from the event in 1980, at the International Congress of Historical Sciences held in Bucharest [Georgescu, 1991, p. 99]; history becomes the main element of official propaganda, « it invades the press, radio and TV programs, theatres, studios, libraries, popular music, art galleries […]. Every moment of the present relates to the past, it is rooted deep in the ages, each achievement is presented as the conclusion of a long historical development» [Georgescu, 1991, p. 117].

Archaeological finds taken out of context are also manipulated (sometimes even by archaeologists) for developing this type of discourse. Archaeology continues to discuss, but on an exalted tone, the themes of the national ideology.

History plays an important role for the development «of the revolutionary consciousness» and the «affirmation of the new man, builder of socialism», the latter having to realize, for instance, that «the defining feature, the righteousness, inherited from the Getae-Dacian ancestors and kept as such, is found profusely in the Romanian Communist Party's policy, in the domestic and foreign policy of our country» [Crişan, 1977, p. 81].

In fact, at least in the formal intention, the archaeologist merges two statutes: the scholar and the ideologist. «Along with its research work, the archaeology collective (of the Institute of Archaeology in Bucharest, subordinated to the Academy of Social and Political Sciences, then to the Ministry of Education) is fully committed to its propaganda, the spreading of scientific knowledge and education in the patriotic spirit of the young generation [...]. Thus, archaeology answers a second major goal of scientific inquiry, that of contributing on multiple levels to the building of the socialist society in our country» [Preda, 1984, p. 233].

Museums take part and faithfully comply with the official doctrine, as reflected by some magazine articles in Revista muzeelor («the Journal of the Museums») across the '70s and the '80s. The museum, considered to be a political institution, was required to contribute to the «transformation of the consciousness of the masses», the «forming of socialist consciousness», and «the shaping of the new man», through «museum propaganda» (action taken on directives from the party): organization of symposiums, presentations of propaganda films, patriotic poetry and music, competitions [Dragoman, Oanță-Marghitu, 2003; Anghelinu, 2003, p. 179].

Prehistoric archaeology departments are established at the Universities of Bucharest, Cluj, and Iaşi. The method of full (exhaustive) investigation of sites (the first one was Hăbăşeşti) is implemented.

After 1950, at the National Museum of Antiquities there are issued a number of publications: Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie (SCIVA), Materiale şi cercetări arheologice, Dacia (1957), Studii şi cercetări de numismatică (1957), the Biblioteca de arheologie series (40 volumes — excavation monographs of different sites).

In Iaşi, archaeology developed tremendously under the leadership of academician M. Petrescu-Dîmboviţa. In Cluj, the Institute of Archaeology and Art History was founded. In Sibiu and Tg. Mureş, institutes of socio-human sciences were established under the auspices of the Romanian Academy. In Bucharest, the National Military Museum was likewise founded during this period.

County-level museums of history, based on the concept of Pârvan, managed to convert themselves into institutions of scientific research and preservation of heritage. The research of the museum in Cluj-Napoca follows the same line, becoming the Museum of History of Transylvania.

Vladimir Dumitrescu
1902—1991

Gheorghe Ştefan
1899—1980

Ion Nestor
1905—1974

Dan Monah
born 1943

Mircea Petrescu-Dîmbovița
born 1915

Alexandru Vulpe
born 1931

Gheorghe Lazarovici
born 1941

Nicolae Ursulescu
born 1943

Mircea Cârciumaru
born 1941

Romanian archaeologists

Archaeological research is placed under the aegis of the National Commission of Archaeology of the Romanian Academy, and a very intense research activity is performed, which contracts with the intention of the political fora to subordinate archaeological research.

Several new cultures were identified and defined: Starčevo-Criş, Linear pottery culture, Hamangia, Dudeşti, Cîrcea, Gura Baciului — Ocna Sibiului. In Banat and Crişana, settlements of the Tisa, Ciumeşti, Tiszapolgar, and Bodrogkeresztur cultures were discovered. The periodization of most of the Neolithic cultures was achieved, together with the indication of the specific elements for each stage. Co-joint work with experts from related fields of study (geology, anthropology, pedology, paleo-fauna) was commenced.

Substantial monographs of the settlements of Stoiceni, Hăbăşeşti, Izvoare, Cârna, Sălcuța, Tangiru, Petru Rareş, Gornea, Rast, and Tîrpeşti are published.

The Dacia (new series) and SCIV (Studii şi comunicări de Istorie Veche — which became SCIVA in the '70s) magazines focused largely on publishing materials and studies of prehistoric archaeology. At the same time, the magazines and journals edited by the Institutes of Archaeology and the museums from other parts of the country include works that largely deal with problems of prehistory.

Two significant synthesis works are published: Istoria României (vol. I, 1960) in which the prehistoric cultures are presented briefly by D. Berciu and Vl. Dumitrescu, and Contribuţii la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări (1961) by D. Berciu. Likewise, monographs of the cultures and extensive studies appeared: Hamangia (D. Berciu — 1966), Boian (E. Comşa — 1974), Precucuteni (Silvia Marinescu-Bolcu — 1974), Dudeşti (E. Comşa — 1971), Petreşti (I. Paul — 1970—1992), as well as synthesis papers focused on certain geographical regions: N. Vlassa, Neoliticul Transilvaniei (1976) and Gh. Lazarovici Neoliticul Banatului (1979). Vl. Dumitrescu published Arta neolitică în România (1968), Arta preistorică în România (1974), Arta culturii Cucuteni (1979). Harta arheologică a României («the Archaeological map of Romania») appears in 1972, edited by Emil Condurachi, Vl. Dumitrescu and M. Petrescu-Dîmboviţa. In 1982, Eugen Comşa publishes a popularization work on the Neolithic, Neoliticul din România, and in 1987 Neoliticul pe teritoriul României. Consideraţii [Niculescu, 2002].

To conclude, the communist decades, although responsible for a tremendous advance of prehistoric archaeology through the direct financial investment made and the extensive research performed, are also characterized by limitations, internal and external, in the assimilation of these advances into the theoretical corpus of the discipline, which keeps the mission, concepts, and methods of research of the interwar period; Marxism, as well as all the innovations that affect the theoretical, methodological and cultural-historical essence, failed to impose themselves in the minds of the prehistorians [Anghelinu, 2003, p. 245].

ROMANIAN ARCHAEOLOGY IN THE POST-TOTALITARIAN AGE

The collapse of the Eastern political bloc released from the tutelage of ideological Marxism several national archaeologies, each with its own ambitions and limited resources, willing to align, but uncertain about the direction of this alignment, while the competition did not stimulate an uniformity [Anghelinu, 2003, p. 11].

Prehistoric archaeology witnessed after 1990 a relatively large administrative and academic restructuring, ranging from the establishment of a specialized service in the Ministry of Culture and the establishment of a National Register of Archaeologistsi to the onset of regional universities, including some with degrees of specialization in archaeology; however, Romanian prehistoric archaeology of Romania does not seem very keen on re-evaluating its past or present theoretical canon.

Following 1989, the «Marxist-Leninist» discourse, adopted in its entirety by the Romanian archaeology only during the Stalinist period, is now present only vaguely, as an emphasis on economic determinism. Furthermore, the discourse of the political power structures, which gradually shifts towards a full European integration, marginalizes the nationalist facet, at least in its dialogue with the rest of Europe. The reliance of national ideology on archaeology is minimal; this state of facts is reflected by the financial issues facing archaeological research, by the publishing difficulties encountered even by «prestigious» journals (e.g., SCIVA, Dacia, Materiale şi Cercetări Arheologice) [Babeş, 1999, p. 9], by the isolation felt by researched unable to consult foreign literature, and last but not least, by the wages received by the archaeologists and museum curators.

The national discourse, which prevailed in the last decades of the old regime, episodically used in certain contexts after 1989, is now employed by those who now promote a far-right nationalism but before 1989 were closely linked to the communist structures, namely by those who promote an exaggerated and embellished historiography of the Romanians' Thracian heritage (e.g., I.C. Dragan and N. Săvescu). Similarly, the national discourse is sometimes used when organizing exhibitions «at order», during significant political events, when Romania must display its «glorious past». Even after 1989, some works, particularly those concerning the period

of migrations, promote the national discourse with its favourite trope: the «uninterrupted continuity of the local population, its relationships with various migrating peoples that only temporarily penetrated the Carpathian-Danubian-Pontic area» [Teodor, 1996, p. 5]. Romania's history begins in some «specialized» works [Ursulescu, 1992] with the appearance of the Australopithecus at Bugiuleşti.

In 2001 a great number of experts participated actively in the implementation of an older project of the Romanian Academy, namely the publication of a new Treaty on the history of the Romanians. These experts were presented as «the best specialists of the eras approached» in the study [Berindei, 2001, p. XVIII]. Contrary to the highly professional image of those involved, as the Romanian Academy wants us to believe, a recent critical study concerning the archaeology of the nation's origin in the treaty on the history of the Romanians reveals the sordid underlining of this project: political order, nationalist discourse, and, last but not least, intellectual theft (plagiarism) [Babeş, 2002].

After 1989, the most important feature of Romanian archaeology is the entrenching of the positivist discourse, whose keywords are «fundamental research», «research stage», «scientific», «objective», «empirical». Despite some critical attempts and the emergence of new styles of interpretation [Bolomey,1973; Niculescu, 1997; 2000; Anghelinu, 2001—2002, 2003], this is still the dominant discourse.

The spectacular entry in the foreground of this type of discourse is reflected by the Plan of measures of the Committee of the Institute of Archaeology in Bucharest of the National Salvation Front, published in SCIVA 41.1, 1990, pages 3—6. In the preamble of this document, the authors deplore the deficiencies of the old regime caused by «ideological interference and pressures», the promotion of «a primitive and anti-scientific nationalism», and by isolation. «In these conditions, which worsened from year to year, most of our specialists managed to maintain their professional dignity, which should be underlined now, at this beginning of a new era». «The staff of the Institute of Archaeology in Bucharest, the country's leading professional institution» affirms «enthusiastically, its total adherence to the principles of the program of the Council of the National Salvation Front». The plan, in addition to measures that targeted the reorganization of the institution, proposed measures that on the one hand perpetuated the centralization typical to the totalitarian period, and, on the other hand, established the monopoly of this type of discourse in the «scientific» interpretation of the past. The Institute of Archaeology wants to be subordinated to a «central forum» (Romanian Academy), but also to subordinate tertiary education and the Archaeological Commission, an institution which «will be in charge of drafting the national plan of research, excavation control, tracking its capitalisation, and granting scientific degrees» (paragraph 14). In short, the plan proposed the reform of the archaeological field of Romania only through administrative measures which do not affect the centralized academic system, but which ensure the dominance of the «scientific» speech over other speeches.

As a consequence, archaeologists who before 1989 predominantly emitted along the lines of another types of discourses, now took refuge in this category, in other words they now become exclusively «professional», forgetting their ideological activity. These professionals were among the main suppliers of useful symbolic goods to the communist regime and we can call them ideologist archaeologists. After 1989, in front of the decentralization policy (whether formal or assumed by the political power), necessary for the integration into the European Union, some of them still feel a strong sense of nostalgia over the age during which they controlled the central institutions to which they were affiliated (e.g., the Academy of Social and Political Sciences). This is one of the excuses most often invoked when asked about their Communist past: «I had no choice. Such were the times». Such statements, however, imply that any change must be done administratively, through an act of will of those who govern. To think that things can change merely under the conditions of freedom «is to justify inaction, passivity, cowardice and compromise» [Barbu, 1999, p. 95].

Others have reacted in a different manner to the changes following 1989, becoming what we might call archaeologists-cultural managers. The main feature of the cultural managers is that they look to the past from a so-called capitalist perspective, based on the idea of efficiency and profit. Archaeological practice is given importance only to the extent that it is financially profitable, but the generated profits are not used to reform the archaeological field, but for the survival of the organization and operation scheme of the old institutions.

In another category we include the archaeologists whose reaction to the present context is the refuge into «their own profession». This attitude is nothing but the refuge in what Barbu calls «state of moral exile», without realizing that the invoked resistance «through culture» or resistance within «one's own mind» is equivalent, ultimately, to a near-pathological form of ethical autism [Barbu, 1999, p. 55; Dragoman, Oanță-Marghitu, 2003].

In recent years there has been an intense activity in the field of pluridisciplinary research, and in the correlation of the conclusions of these studies with those of traditional archaeology. New syntheses integrate the results of related disciplines into a complex archaeological approach; it is the case of the carpological, palynological, and archaeozoological investigations.

It is also the era of international projects, in which there are recruited foreign researchers, prehistoric sites are investigated by methods and models already tested abroad, scholarships are granted in the West to young Romanian archaeologists, more and more acquisitions of the New Archaeology are introduced; the echoes of Marxism and positivism, however, are still being heard.

Anghelinu Mircea. De ce nu există teorie în arheologia preistorică din România? / Mircea Anghelinu // Sargeția 30. — 2001—2002. — p. 39—49.
Anghelinu Mircea. Evoluția gвndirii teoretice on arheologia din Romвnia / Mircea Anghelinu // Concepte şi modele aplicate on Preistorie / Ed. Cetatea de Scaun. — Tвrgovişte, 2003.
Anghelinu Mircea. Failed revolution: marxism and the romanian prehistoric archaeology between 1945 and 1989 / Mircea Anghelinu // Archaeologica Bulgarica. — Sofia, 2007. — XI. — 1. — p. 1—36.
Babeş Mircea. SCIVA — cinci decenii on slujba arheologiei române / Babeş Mircea // SCIVA. — 1999. — 50. — 1—2. — p. 5—9.
Babeş Mircea. Arheologia şi societatea. O privire retrospectivă, în «22», XIII, 2002, nr. 654, p. 10—11.
Barbu D. Republica absentă. Politică şi societate în România postcomunistă / D. Barbu. — Bucureşti, 1999.
Berindei D. Prefață / D. Berindei // Petrescu-Dîmbovița M., Vulpe A. Istoria Românilor. Moştenirea timpurilor îndepărtate. — vol. 1. — Bucureşti, 2001. — p. XVII—XX.
Bolomey A. Noi moduri de abordare a cercetării preistoriei / Bolomey A. // SCIV. — 1973. — 24. — 4. — p. 621—631.
Crişan I.H. Origini / Crişan I.H. — Bucureşti, 1977.
Dragoman Al. Ontre monopol şi diversitate: arheologie, conservare şi restaurare on România / Al. Dragoman, Sorin Oanță-Marghitu. — 2003. Точка доступу: http://www.archaeology.ro/rad_so_com.htm
Dumitrescu Vladimir. Oameni şi cioburi. Contribuții la istoria contemporană a arheologiei romвneşti / Vladimir Dumitrescu. — Călăraşi, 1993. — XI.
Georgescu Valentin. Politică şi istorie. Cazul comuniştilor români, 1944—1977, Valentin Georgescu Ed. Humanitas, — Bucureşti, 1991.
László Attila. Introducere on arheologie / László Attila. — Iaşi, 2006.
Niculescu A. Interpretarea fenomenelor etnice de către istorici şi arheologi. Pericolele argumentației mixte / A.Niculescu // In honorem emeritae Ligiae Bârzu. Timpul istoriei I, Memorie şi patrimoniu. — Bucureşti, 1997. — p. 63—69.
Niculescu A. The material dimension of ethnicity / A. Niculescu // New Europe College Yearbook (1997-1998). — Bucureşti, 2000, p. 203—262.
Niculescu A. Nationalism and the representation of society in Romanian archaeology / A. Niculescu // Nation and national ideology. Past, present and prospects. — Bucharest, 2002. — p. 209—234.
Preda C. De la Muzeul Național de Antichități la Institutul de Arheologie / C. Preda // SCIVA. — 1984. — 35. — 3. — p. 222—233.
Teodor D.Gh. Meşteşugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV—XI d.Hr. / D.Gh. Teodor. — Iaşi, 1996.
Ursulescu Nicolae. Dacia on cadrul lumii antice / Nicolae Ursulescu. — Iaşi, 1992.
Ursulescu Nicolae. Debutul culturii Cucuteni on arheologia europeană / Nicolae Ursulescu, Mădălin-Cornel Văleanu // Dimensiunea europeană a civilizației eneolitice est-carpatice. — Iaşi, 2006. — p. 21—64.

С.-К. Е н я

РУМЫНСКАЯ ДОИСТОРИЧЕСКАЯ АРХЕОЛОГИЯ МЕЖДУ ТРАДИЦИЯМИ И ИННОВАЦИЯМИ

Целью статьи было представить краткую историю эволюции румынской доисторической археологии, с момента своего становления в 19 веке и по сей день. Были вычленены несколько различных этапов этой эволюции зависящие как от общего уровня уровня развития археологии так и от харизмы и деятельности отдельных личностей. Очевидно, что научные основы дисциплины были заложены после Второй мировой войны Василием Парваном, основателем археологии Румынии, последователи которого доминируют в научном дискурсе по сей день. Румынская доисторическая археология, как и другие области исторического исследования, отражалась в политическом дискурсе, и, к сожалению, находилась под его влиянием в течение определенного периода времени.

УДК [902(091):929](571.1/.5)"192"

Л.Ю. Китова

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧЕНИКОВ Ф.К. ВОЛКОВА В СИБИРИ: 1920-е гг.

В статье рассматривается деятельность учеников Ф.К. Волкова — Б.Э. Петри, С.И. Руденко, С.А. Теплоухова, А.К. Иванова, приехавших в Сибирь в годы гражданской войны, участвующих в организации системы подготовки палеоэтнологов и создавших первые периодизации культур в сибирской археологии.

Ключевые слова: история археологии, Б.Э. Петри, С.И. Руденко, С.А. Теплоухов, А.К. Иванов, Томский университет, Иркутский университет, палеоэтнология.

С деятельностью учеников Ф.К. Волкова — Б.Э. Петри, С.И. Руденко, С.А. Теплоухова, А.К. Иванова, связано создание сибирских археологических центров на рубеже 1910—1920-х гг. [Китова, 2007, с. 7—70].

В Сибири к началу XX в. был накоплен достаточный потенциал для институализации археологии как науки. Здесь работало несколько отделов РГО и более десятка музеев, был собран обширный круг археологических источников и сделаны существенные теоретические разработки. В том числе открыты первые палеолитические стоянки: Иркутский госпиталь [Черский, 1872], Афонтова гора [Савенков, 1892], Томская стоянка [Кащенко, 1896], и доказана древность существования человека в регионе, обследован первый неолитический могильник в России в устье р. Китой [Витковский, 1881]. Созданы первые классификации орудий эпохи камня [Савенков, 1896]. Исследованы сотни погребений эпохи бронзы и железа в Южной Сибири и предпринята их классификация по конструкциям наземных сооружений [Клеменц, 1886, с. 11—14; Кузнецов-Красноярский, 1907, с. 1—9; Радлов, 1989, с. 410—417]. А.В. Адрианов разработал научный подход к фиксации наскальных рисунков и новые методы копирования петроглифов. Одной из черт сибирской археологии конца XIX — начала XX вв. стали систематизация музейных коллекций и публикация каталогов музеев [Клеменц, 1886; Флоринский, 1888]. Была создана первая культурно-хронологическая периодизация, отразившая основные тенденции развития культур Южной Сибири от эпохи бронзы до «енисейских кыргызов» [Радлов, 1989, с. 10—480].

Вместе с тем, необходимо отметить, что в рассматриваемый период наблюдалась бессистемность в изучении археологических памятников. К началу XX ст. в сибирской археологии так и не был завершен процесс классификации комплексов артефактов, не созданы типологические ряды вещей в относительно-хронологической последовательности, соответственно не было выделено археологических культур. Многие важные проблемы просто не рассматривались, например, вопрос о генезисе палеолита и неолита, о критериях выделения неолита, не были определены абсолютные даты. Уровень теоретических разработок в сибирской археологии отражал период становления первобытной археологии в России в целом. Однако в отличие от европейской России в Сибири не было сформировано системы подготовки специалистов-археологов, и важный фактор передачи знаний от учителя к ученику отсутствовал. Все эти вопросы начали решаться с приездом в Сибирь учеников Ф.К. Волкова.

Некоторые предпосылки для подготовки кадров были созданы в регионе в 1917—1918 гг. До 1918 г. в Сибири действовал один университет в Томске, в котором первые десять

© Л.Ю. КИТОВА, 2012

лет шла подготовка специалистов на единственном, медицинском факультете, затем в 1898 г. был открыт второй по счету юридический факультет.

1 июля 1917 г. Временное правительство принимает Постановление об открытии новых факультетов в Томском университете: историко-филологического и физико-математического с естественным отделением [ГАТО, ф. Р—815, оп. 1, предисл.; Томский университет, 1980, с. 94]. В 1918 г. был открыт университет в Иркутске. В 1918—1919 гг. резко возрастает количественно и качественно профессорско-преподавательский состав сибирских университетов за счет вывезенных по решению правительства А.В. Колчака ряда факультетов Казанского и Пермского университетов, а также за счет профессоров и доцентов, бежавших от Советов из Центральной России.

В Томский университет приезжают С.И. Руденко, С.А. Теплоухов, А.К. Иванов и начинают преподавать на естественном отделении. В 1919 г. С.И. Руденко был избран профессором и возглавил кафедру географии, а с 1920 г. и весь физико-математический факультет [ГАТО, ф. Р—815, оп. 1, д. 31, л. 117—118, 122]. Лидер по личностным качествам, он в сложных условиях сформировал работоспособный коллектив, который трудился и в университете, и в Институте исследования Сибири (ИИС), созданном в январе 1919 г. и выполняющим функцию Академии наук в регионе.

По инициативе С.И. Руденко, бывшего ученого секретаря Комиссии по изучению племенного состава населения России при АН (КИПС), в ИИС была создана подобная комиссия для изучения племенного состава населения Сибири. Она действовала достаточно успешно. Были составлены этнографические карты Енисейской и Тобольской губерний, Новониколаевского уезда, списки населенных пунктов Томской и Алтайской губерний с обозначением количества населения и его племенного состава. Осенью 1919 г. в ИИС был образован историко-этнологический отдел, в котором С.И. Руденко первоначально исполнял обязанности секретаря, затем председателя. На заседаниях отдела совместно с Обществом археологии, истории и этнографии университета обсуждались научные доклады, а также решались вопросы об организации экспедиционных исследований, состоянии томских архивов, библиотек и их сохранности, о составлении археологической карты Сибири и многое др. [ГАТО, ф. Р—815, оп. 1, д. 34, л. 23—25; ф. Р—26, оп. 1, д. 40, л. 34—44].

В Томском университете С.И. Руденко читал следующие дисциплины: общая география, введение в этнографию, общее землеведение, антропология, сравнительная этнография [ГАТО, ф. Р—815, оп. 1, д. 31, л. 37, 63]. С.А. Теплоухов после сдачи магистерских экзаменов в 1921 г. получил право читать самостоятельный курс «Доисторическая антропология Сибири» [ГАТО, ф. Р—815, оп. 1, д. 31, л. 148—153].

С первых дней работы в Томском университете С.И. Руденко и С.А. Теплоухов зарекомендовали себя как очень активные работники и умелые организаторы. Ими был оборудован географический кабинет. В дар кабинету от исследователей поступила большая коллекция по этнологии и археологии. Профессор Руденко предложил в феврале 1920 г. создать этнологический музей при кабинете географии. С.И. Руденко лично ездил в Петроград и Москву за приборами и литературой, отправлял своих сотрудников. Так, ассистент А.К. Иванов по заказу Руденко привез для кабинета 550 книг и 35 карт [ГАТО, ф. Р—815, оп. 1, д. 31, лл. 33, 43, 69, 122, 130; д. 88, л. 71—75; д. 89, л. 149].

С.И. Руденко и С.А. Теплоухов, несмотря на финансовые сложности, вели самые успешные при Томском университете полевые исследования. В 1920 г. в Минусинском крае С.И. Руденко изучал Бузуновский и другие могильники скифского времени, а С.А. Теплоухов начал планомерные раскопки и исследование погребений эпохи бронзы и раннего железного века. В 1921 г. С.И. Руденко проводил изыскания в Челябинской и Кустанайской губерниях, а С.А. Теплоухов вместе со студентами М.П. Грязновым, Е.Р. Шнейдером и Е.А. Гуковским продолжил раскопки в Минусинском крае [РА ИИМК, ф. 2, оп. 1, 1921, д. 90]. Палеоэтнологические экспедиции под руководством С.А. Теплоухова предполагали комплексные исследования по археологии, этнографии и антропологии в сочетании с изучением естественной среды обитания древнего человека. В 1920—1921 гг. С.А. Теплоухов поставил перед собой серьезные цели исследования: «…по этнографии — выяснить особенности и генезис некоторых элементов культуры современных инородцев; по антропологии — собрать материал для выяснения типологического отличия, как современных инородцев, так и доисторических народностей, <…> по археологии — найти погребения, относящиеся к различным культурным эпохам и установить относительную хронологию доисторических культур» [РА ИИМК, ф. 2, оп. 1, 1922, д. 3, л. 32]. В 1920 г. отрядом С.А. Теплоухова было обнаружено и раскопано три могилы афанасьевской культуры, одна — андроновской, шесть погребений — карасукской и два кургана первого этапа минусинской курганной культуры (тагарской) [РА ИИМК, ф. 2, оп. 1, 1921, д. 90]. После раскопок 1921 г. у С.А. Теплоухова в целом уже сформировалась периодизация палеометаллических культур Минусинского края. Архивные материалы показывают, что в отчете 1921 г. он дал характеристику пяти культурам [ГАТО, ф. Р—815, оп. 1, д. 89,

л. 61—65]. У С.И. Руденко и С.А. Теплоухова появились в Томске ученики: М.П. Грязнов, Е.Р. Шнейдер, А.Н. Глухов, Ю.М. Голубкина, Е.А. Гуковский.

После разгрома армии А.В. Колчака, установления Советской власти в Сибири началась коренная реорганизация системы образования и уничтожение «контрреволюционного духа». Новые правила приема без вступительных экзаменов и без предоставления документов об образовании, максимальная утилизация курсов и сокращение сроков обучения до трех лет поставили под сомнение существование университетской системы образования. В 1922 г. под угрозой закрытия оказался физико-математический факультет, как не имеющий конкретно—практической установки. Особенно в тяжелом положении находилось естественное отделение факультета [Томский университет, 1980, с. 119—142]. С.И. Руденко и С.А. Теплоухов посчитали невозможным работать в такой обстановке и уехали в Петроград. Студенты М.П. Грязнов, Е.Р. Шнейдер и И.М. Мягков перевелись в Петроградский университет. Однако С.А. Теплоухов, С.И. Руденко и М.П. Грязнов не оставят своих исследований в Южной Сибири и будут вести систематические планомерные раскопки, приезжая из Петрограда. С.А. Теплоухов продолжит до 1927 г. палеоэтнологические экспедиции в Минусинском крае и начнет работы в Туве (1926—1929 гг.); С.И. Руденко и М.П. Грязнов с 1924 по 1929 гг. (экспедиции были не ежегодные) исследуют разновременные памятники Алтая, в том числе знаменитые Пазырыкский и Шибинский курганы [Китова, 2007, с. 71—99], но к Томскому центру это уже не будет иметь никакого отношения.

Тем не менее, на волне роста краеведческого движения в стране работа археолого-этнографического музея ТГУ не была свернута, а наоборот получила некоторое развитие. Дело в том, что в период 1923—1925 гг. музей был передан в ведение Главного управления научными учреждениями Наркомпроса и получал оттуда финансирование. Был набран штат сотрудников в лице заведующего музеем А.К. Иванова, который до этого работал на кафедре географии под руководством С.И. Руденко, и научного сотрудника П.П. Славнина, имеющего практику музейной деятельности с 1902 г., сначала в Этнографическом отделе Русского музея, затем в Тобольском музее [ГАНО, ф. Р—217, оп. 1, д. 14, л. 36]. Сотрудники музея старались продолжать научно—исследовательскую работу. В 1924 г. под руководством А.К. Иванова в окрестностях Томска были произведены раскопки 50 курганов Тоянова городка, датированных XVII в. (самое активное участие в них принял М.П. Грязнов), а также разведки по реке Томи, где были обнаружены памятники эпохи неолита и эпохи бронзы. В 1925 г. продолжились рекогносцировочные работы в окрестностях Томска и исследовались неолитический могильник и стоянка карасукской культуры, а также была организована экспедиция в Кузнецкий край для изучения шорцев, в результате чего собрана одна из лучших этнографических коллекций [ГАНО, ф. Р—217, оп. 1, д. 14, л. 35—36]. Сотрудники музея активно занимались просветительской деятельностью: читали лекции, проводили беседы, организовывали выставки по истории первобытной культуры и этнографии. Количество посетителей насчитывало за период 1923—26 гг. около 90 тысяч человек. С февраля 1925 г. при музее открылся туземный краевой кружок, объединяющий студентов вузов Томска разных национальностей [Славнин, 1927, с. 280]. В нем работало более 100 человек. Для сбора материала в кружке была разработана специальная программа. Разъезжаясь на каникулы, студенты получали определенное задание [Плетнева, 1984, с. 197]. Таким образом, в период работы А.К. Иванова и П.П. Славнина студенты неофициально могли получить знания по археологии и этнологии. С закрытием факультета общественных наук в 1922 г. гуманитарные исследования в Томском университете не прекратились, профессор А.К. Иванов продолжал их до 1936 г., до своего ареста. Однако археологические экспедиции организовывались эпизодически и только в 1920—е гг.

Ранее репрессиям в Ленинграде подверглись С.И. Руденко [Платонова, 2004] и С.А. Теплоухов [Китова, 2010, с. 172].

Иркутск к 1920 г. стал представлять собой крупный этнографический центр. В университете работали известные профессора М.К. Азадовский, Г.С Виноградов, Н.Н. Козьмин, лингвист П.Я. Черных, географ К.Н. Миротворцев [Сирина, 2002, с. 67—68]. Создание иркутской археологической школы связано с именем известного палеоэтнолога, сотрудника МАЭ Б.Э. Петри. Он возглавил кафедру истории первобытной культуры историко-филологического факультета университета. Петри был создателем музея этнографии, кабинета археологии и этнографии туземных народов Сибири, организатором студенческого научного кружка «народоведения». Одна из главных его заслуг — создание школы археологов с собственной методологией исследования, методикой раскопок, с организацией полевых работ и системой подготовки научных кадров. Учениками Петри были такие известные в будущем ученые как М.М. Герасимов, Г.П. Сосновский, Г.Ф. Дебец, А.П. Окладников, П.П. Хороших. Профессор подготовил и читал для студентов лекции по истории первобытной культуры, археологии, этнографии, а также специальные курсы по методике археологических разведок и раскопок, музейному делу и др. [РА ИИМК, ф. 35, оп. 5, д. 294, л. 21].

Б.Э. Петри активно занимался археологическими и этнографическими исследованиями, привлекал постоянно к ним студентов и разработал долгосрочную программу работ. Особый интерес у него вызывали проблемы палеолита. После изучения коллекций музея Восточно-Сибирского отдела Русского географического общества (ВСОРГО) он наметил 6 пунктов возможного расположения палеолитических стоянок: Верхоленская гора, Глазково, Рабочий дом, Ушаковка, дача Луна, Черемушник. В ходе разведок 1918 г. наиболее ценный в научном плане материал был получен на памятнике Верхоленская гора. С этого времени и до 1928 г. (не ежегодно) профессор вместе со студентами проводил здесь исследования [Ларичев, 1969, с. 137—142; 211—216]. Б.Э. Петри внес существенный вклад в изучение неолита Прибайкалья [Савельев, 1991, с. 75—93], он продолжал исследование и осмысление материалов, полученных с памятников Улан-хада, Царь-Девица, Межовка, Кузьминиха, в том числе им была создана культурно-хронологическая периодизация неолита в Сибири. Материалы по палеолиту и неолиту Сибири исследователь обобщил в двух небольших работах [Петри, 1923; 1926]. Проблемы каменного века Сибири стали главными в исследованиях иркутской школы археологов. Однако не оставалось без внимания и изучение памятников эпох бронзы и железа [Китова, 2003].

Свою палеоэтнологическую программу научной деятельности Б.Э. Петри реализовывал и через ВСОРГО (1921 г. — археологическая комиссия, 1922 г. этнологическая секция, 1925 г. — палеоэтнологическая секция). На заседаниях секции его ученики выступали с самостоятельными докладами, обсуждали планы работ на лето, разрабатывали для краеведов анкеты и программы для изучения памятников археологии, истории и культуры, инструкции об их охране, составляли археологическую карту Восточной Сибири, словарь археологов Сибири, заслушивали информацию о новых российских и зарубежных исследованиях [ГАНО, ф. Р—1053, оп. 1, д. 653, л. 81; д. 1186, л. 508].

Все ученики Б.Э. Петри получали на лето самостоятельные задания и вели археологические исследования. Написание студентами статей и публикация материала также входила в программу обучения Б.Э. Петри.

Деятельность иркутской школы археологов имела блестящие результаты: была разработана методика исследования стоянок каменного века, впервые М.М. Герасимовым были получены палеолитические материалы, тождественные европейским. Б.Э. Петри была создана культурно-хронологическая периодизация неолита. А.П. Окладников выделил ранний этап эпохи бронзы — глазковскую энеолитическую культуру, однако пока абсолютно не исследованным остался вопрос о сменившей ее культуре. А.П. Окладниковым и Г.П. Сосновским были открыты памятники поздней бронзы, что позволило сделать вывод о существовании самостоятельной бронзовой культуры Прибайкалья, отличной от минусинской. Исследование памятников эпохи железа дало возможность ученым выстроить условную схему развития культур от раннего железного века (культура курумчинских кузнецов по Петри) до прихода русского населения в XVII в. Комплексное исследование различных типов памятников, соотнесение их с отдельными этническими группами, анализ антропологического состава населения и уровня развития древних производств позволил ученикам Б.Э. Петри наметить пути к выяснению исторического места определенных археологических культур.

В Иркутске была создана система подготовки кадров, которая великолепно работала и дала превосходные результаты. Еще в период учебы в университете выделилась группа палеолитчиков: Г.П. Сосновский, М.М. Герасимов, А.П. Окладников. Г.Ф. Дебец и М.М. Герасимов, будучи еще в Иркутске, начинают «специализироваться» на антропологических исследованиях.

Однако первую сибирскую школу археологов в Иркутске постигла общая участь всех провинциальных центров по изучению археологических памятников. В 1921 г. на базе юридического и историко-филологического факультетов был образован факультет общественных наук (ФОН). Затем в 1926 г. закрылось историческое отделение ФОН, и прекратилась деятельность кафедры этнографии (бывшей кафедры истории первобытной культуры). Б.Э. Петри еще несколько лет продолжал подготовку палеоэтнологов через ВСОРГО. Однако в 1930 г. ВСОРГО был переименован в краевое общество по изучению производительных сил Восточной Сибири и переориентирован только на изучение экономики и географии края. В 1930 г. последовало закрытие Иркутского университета. Лишившись базовых учреждений для проведения археологических исследований и подготовки кадров, распадается и коллектив археологов. Б.Э. Петри переходит на работу в облисполком, уезжают в аспирантуру и на работу в Ленинград и Москву в 1926 г. Г.П. Сосновский, в 1927 г. Г.Ф. Дебец, в 1932 г. М.М. Герасимов, в 1934 г. А.П. Окладников.

В мае 1937 г. Б.Э. Петри был арестован, обвинен в шпионаже в пользу западных разведок, в антисоветской деятельности и 25 ноября 1937 г. расстрелян [Сирина, 2002, с. 57, 75—76].

Таким образом, с деятельностью учеников Ф.К. Волкова связано окончание периода становления первобытной археологии в Сибири. Процесс становления археологии как самостоятельной дисциплины растянулся на несколько веков и завершился только в 1920-е гг., когда

был собран и систематизирован круг археологических источников в отдельных сибирских регионах от эпохи камня до средневековья и были выделены первые археологические культуры, разработаны научные методы археологических исследований, стали создаваться археологические центры из профессиональных археологов, было введено преподавание археологии в сибирских университетах.

Витковский Н.И. Отчет о раскопках могил каменного века в Иркутской губернии, на левом берегу Ангары, произведенных летом 1881 г. / Н.И. Витковский // Известия ВСОРГО. — 1881. — Т. XIII. — № 1—2. — С. 1—36.
Кащенко Н.Ф. О нахождении остатков мамонта около Томска. Из письма проф. Н. Кащенко к акад. Шмидту / Н.Ф. Кащенко. — СПб., 1896. — 2 с.
Китова Л.Ю. Иркутская школа археологов и изучение памятников эпохи бронзы и железа (1920—1930-е годы) / Л.Ю. Китова // Археология Южной Сибири. — Новосибирск, 2003. — С. 32—37.
Китова Л.Ю. История сибирской археологии (1920—1930-е годы): изучение памятников эпохи металла / Л.Ю. Китова. — Новосибирск, 2007. — 272 с.
Китова Л.Ю. Сергей Александрович Теплоухов / Л.Ю. Китова // Российская археология. — 2010. — № 2. — С. 166—173.
Клеменц Д.А. Древности Минусинского музея: Памятники металлических эпох / Д.А. Клеменц. — Томск, 1886. — 185 с.
Кузнецов-Красноярский И.П. Отчет о раскопках, произведенных в Минусинском у. Енисейской губ. в 1884 г. / И.П. Кузнецов-Красноярский. — Томск, 1907. — 9 с.
Ларичев В.Е. Палеолит Северной, Центральной и Восточной Азии. Ч. 1: Азия и проблема родины человека (история идей и исследования) / В.Е. Ларичев. — Новосибирск, 1969. — 338 с.
Петри Б.Э. Сибирский палеолит / Б.Э. Петри. — Иркутск, 1923. — 47 с.
Петри Б.Э. Сибирский неолит / Б.Э. Петри. — Иркутск, 1926. — 39 с.
Платонова Н.И. «Дело» Сергея Ивановича Руденко: 1930—1957 / Н.И. Платонова // Невский археолого-историографический сборник: к 75-летию к.и.н. А.А. Формозова. — СПб., 2004. — С. 126—138.
Плетнева Л.М. Музей археологии и этнографии Сибири Томского университета / Л.М. Плетнева // Западная Сибирь в эпоху средневековья. — Томск, 1984. — С. 196—204.
Радлов В.В. Из Сибири / В.В. Радлов. — М., 1989. — 749 с.
Савельев Н.А. Вклад Б.Э. Петри в изучение сибирского неолита / Н.А. Савельев // Палеоэтнологические исследования на юге Средней Сибири. — Иркутск, 1991. — С. 75—93.
Савенков И.Т. О палеолитической эпохе в окрестностях г. Красноярска Енисейской губернии / И.Т. Савенков. — Красноярск, 1892. — 5 с.
Савенков И.Т. Каменный век в Минусинском крае / И.Т. Савенков. — М., 1896. — 87 с.
Сирина А.А. Забытые страницы сибирской этнографии: Б.Э. Петри / А.А. Сирина // Репрессированные этнографы. — М., 2002. — Вып. 1. — С. 57—80.
Славнин П.П. Томский этнолого-археологический музей / П.П. Славнин // Новый Восток. — 1927. — № 18. — С. 280.
Томский университет. 1880—1980. — Томск, 1980. — 432 с.
Флоринский В.М. Археологический музей Томского университета / В.М. Флоринский. — Томск, 1888. — 452 с.
Черский И.Д. Несколько слов о вырытых в Иркутске изделиях каменного периода / И.Д. Черский // Известия СОРГО. — 1872. — Т. III. — № 3. — С. 167—172.

Л. Ю. Кітова

ДІЯЛЬНІСТЬ УЧНІВ Ф.К. ВОЛКОВА В СИБІРУ: 1920-ті рр.

У Сибіру до початку XX ст. був накопичений достатній потенціал для інституціалізації археології як науки. Проте спостерігалася безсистемність у вивченні археологічних пам'яток. На початок XX ст. у сибірській археології так і не був завершений процес класифікації комплексів артефактів, не були створені типологічні ряди речей у відносно-хронологічній послідовності, відповідно не було виділено археологічних культур, а також не було сформовано системи підготовки фахівців-археологів, був відсутній важливий фактор передачі знань від учителя учневі. Всі ці питання почали вирішуватися з приїздом до Сибіру учнів Ф.К. Волкова — С.І. Руденко, С.А. Теплоухова, А.К. Іванова, Б.Е. Петрі. Перші троє дослідників в подальшому стали працювати в Томському університеті. Б.Е. Петрі заснував школу археологів в Іркутському університеті. Всі учні Ф.К. Волкова вели комплексні палеоетнологічні дослідження, в ході яких були створені перші періодизації культур Сибіру.

L. Kitova

ACTIVITIES OF FEDOR VOLKOV'S STUDENTS IN SIBERIA IN 1920

In early 20th century Siberian region accumulated sufficient potential to make archaeology as a field science. At the same time the lack of systemic approach in studying archaeological sites came to light. By the 20th century Siberian archeology had failed to complete the classification of artifact complexes and create the typological series of relative objects, archaeological cultures had not been identified and the system of professional training for archeologists had not been established. The whole set of such issues have solved after the arrival to Siberia of F.K. Volkov's students — S.I. Rudenko, S.A. Teploukhov, A.K. Ivanov, B.E. Petri. They started to work at Science Department of Tomsk University's Physics and Mathematics School. B.E. Petri founded archaeological school in Irkutsk University. All Fedor Volkov's students held a complex of paleoethnological research,that resulted as the first periodization of Siberian cultures.

УДК 902(091)(477.61)"192/193"

І.М. Ключнєва

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЛУГАНЩИНІ 20—30 рр. XX ст.

Стаття присвячена діяльності луганського археолога, краєзнавця, педагога, художника С.О. Локтюшева. Окреслений його внесок у розвиток археології і краєзнавства регіону.

Ключові слова: історія археології, персоналістика, С.О. Локтюшев, краєзнавство.

Археологічні дослідження на Луганщині у 20—30 рр. XX ст. пов'язані лише з одним ім'ям — Сергія Олександровича Локтюшева (1879—1943 рр.). Він був фундатором краєзнавчих і археологічних досліджень у регіоні. Його внесок у розвиток краєзнавства, археологічні дослідження отримав висвітлення тільки в останні роки — за часів незалежної України [Павлова, 1993, с. 11—27; Ключнєва, 1999, с. 16—21; 2008, с. 93—97; 2009, с. 24; 2010, с. 86—89]. Трапилося так, що більша частина археологічних досліджень, які проводилися С.О. Локтюшевим у 20—30 рр. XX ст. на території сучасної Луганської області випали з наукового обігу. Це було пов'язано з трагічною долею вченого і значними втратами культурних цінностей держави у роки Другої світової війни.

У зрілому віці, коли йому виповнилось 32 роки, С.О. Локтюшев вирішує круто змінити своє життя і приймає рішення — захоплення давньою історією зробити своєю головною справою. У серпні 1910 р. він вступив до Московського Імператорського Археологічного Інституту ім. імператора Миколи II, який успішно закінчив у 1915 р. отримавши звання «вченого археолога» і був зарахований дійснім членом інституту [Ключнєва, 2009, с. 12—13].

Перші самостійні дослідження проводить влітку 1912 р. в Рязанській губернії — в місцях, звідки був родом, на підставі дозволу Рязанської Вченої Архівної комісії і Рязанського губернатора. Підсумком польових робіт стала перша наукова праця «Об исследовании кургана-бугра в Касимовском уезде в июле 1912 года» [Локтюшев, 1913, с. 39—40].

Археологічні дослідження захопили вченого початківця. У 1915—1916 рр. він працює в Майкопі на Кубані, де обробляє археологічний матеріал, який зберігався в історичному відділі Майкопського музею шанувальників природи. Проводить розкопки Махошевського кургану. Аналізуючи знайдені матеріали, Локтюшев веде активне листування зі співробітником Московського історичного музею В.О. Городцовим. На початку 1917 р. він досліджував пам'ятки, випадково відкриті при виконанні господарчих робіт біля станції Хапри Катеринівської залізниці Донської області (зараз Ростовська обл., Росія).

Археологічні дослідження С.О. Локтюшева на Луганщині почалися в тому ж 1917 р. та припали на початок буремних революційних подій. Та ніщо не може змусити звернути з обраного шляху, перешкодити займатися улюбленою справою. У власній автобіографії він пише, що з дозволу місцевої влади проводив археологічні дослідження у Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії. У 1918 р. ним було проведене дослідження двох курганів в околиці м. Слов'яносербська з дозволу Земської Управи та Луганського Науково-Просвітницького Товариства, на підставі дозволу Коменданта Слов'яносербського повіту і Німецької комендатури. Територія області на той час входила до складу Української Держави гетьмана Павла Скоропадського. У 1919 р. організує розкопки двох курганів біля

© І.М. КЛЮЧНЄВА, 2012

м. Луганська на підставі Дозволу начальника Слов'яносербського повіту, на кошти Науково-Просвітницького товариства, основним завданням якого було вивчення особливостей місцевого краю (товариство ліквідоване у 1919 р.). Тоді території регіону були під владою армії А.І. Денікіна. Для участі в розкопках, через об'яву в місцевій пресі, запрошувались усі бажаючі.

Складна ситуація в країні порушила налагоджені наукові стосунки між дослідниками. С.О. Локтюшев втратив зв'язок з археологами Московського Археологічного Інституту, з Рязанською Архівною комісію, Московським Історичним музеєм, з якими мав тісні науково-ділові стосунки. Дослідник опинився у певному науковому вакуумі. У 1918 р. С.О. Локтюшев звертається до О.І. Яцимирського, ректора Ростовського археологічного інституту, та до ради професорів інституту з пропозицією про співробітництво. Інститут на той час був єдиною науковою установою в галузі археологічних наук на півдні Росії [Ключнєва, 2009, с. 14]. Колегія Інституту запропонувала Сергієві Олександровичу виконувати обов'язки викладача і продовжити розпочаті археологічні дослідження в околицях м. Луганська.

В січні 1920 р., коли в Донбасі остаточно перемогла Радянська влада, разом з однодумцями С.О. Локтюшев приступає до організації в Луганську Губернського культурного музею. Очолює роботу музейно-екскурсійного сектору Губернського відділу Наркомосвіти, разом з цим продовжує роботу в Ростовському археологічному інституті. Займається археологічними дослідженнями в Середньому Подінців'ї.

Події, що відбувалися у суспільстві, не могли не хвилювати. Сергій Олександрович Локтюшев болісно переживає те, що відбувається навколо нього. В одному з листів до В.О. Городцова він пише: «Давно, очень давно не видел Вас. Помню, последний раз виделся с Вами в 1917-м году летом. С тех пор многое изменилось <...> и теперь не знаю, в Москве ли Вы постоянно, или где в другом университетском городе? Пишу все-таки, надеюсь, что Вы в Москве и в Историческом музее! Как Вы поживаете? Как Ваша научная деятельность? Делали Вы за это время археологические исследования и где? Знаю только, что знаменитое Московск[ое] Археолог[ическое] О[бщест]во, давшее русской археологической и исторической наукам весь главн[ый] исчерпывающий материал — закрыто! Чрезвычайно печальное событие! Знаю, что многие музеи раскассированы, а многие разграблены, или построены как-то по-новому? Как Московский Историч[еский] музей, где Вы так много сделали, что с ним? Жив ли он в прежних своих богатствах, или то же кое-что убыло из него?» [ВПД ГІМ. — ф. 431].

У липні 1922 р. був закритий Ростовський археологічний інститут. У 1923 р. С.О. Локтюшева запросили працювати до Донецького Інституту Народної Освіти (ДІНО) в м. Луганськ, де він викладав природничу географію та краєзнавство.

У 1924 р. С.О. Локтюшев відновив археологічні дослідження на Луганщині. Археологічною секцією науково-краєзнавчого гуртка під його керівництвом, на підставі Відкритого листа, виданого відділом музеїв й охорони пам'ятників Наркомпросу СРСР від 19.08.24 року були обстежені пам'ятники пізнього середньовіччя, козацькі городки: «Старий городок» біля смт Станиця-Луганська і в околиці с. Петропавлівки (нині смт Петрівка Станично-Луганского району) — Петропавлівського городища з добре збереженими валами й ровами, розташованого на лівому березі Сіверського Дінця. У сучасній археологічній науці цей пам'ятник відомий як «Теплянський городок» або фортеця-поселення XVII—XVIII ст. біля с. Нижньотепле Луганської області [Ключнев, 1994, с. 42—45]. Біля м. Луганська були досліджені невеликі кургани з поодинокими похованнями.

Крім археологічних досліджень, С.О. Локтюшев приділяв достатньо уваги краєзнавчій роботі — з 1925 р. очолював науково-краєзнавчий гурток з вивчення пам'яток старовини в басейні Сіверського Дінця, який знаходився у системі Центрального Бюро Краєзнавства при Всесоюзній Академії наук. Діяльність гуртка, з ініціативи Сергія Олександровича, висвітлювалася в Луганському журналі «Радянська школа» у розділі «Вісті науково-краєзнавчого гуртка», пізніше «Краєзнавча сторінка» [ГАЛО, ф. Р—628, оп. 1, арк. 77].

Значним був внесок С.О. Локтюшева у роботу крайової комісії з охорони пам'яток матеріальної культури та природи, у націоналізацію художніх цінностей, предметів старовини, які пізніше надійшли до колекції Луганського краєзнавчого музею. Слід зазначити, що С.О. Локтюшев не обмежувався вивченням пам'яток кам'яної доби, він проводив значну роботу з вивчення курганних старожитностей, поселень доби бронзи. Локтюшев розумів важливість різнобічного, комплексного вивчення археологічних матеріалів, він прагнув залучати до роботи фахівців різних напрямків: геологів, хіміків, біологів, антропологів, етнографів, палеозоологів.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років XX ст. у країні починає спостерігатися підйом у науці. Почали з'являтися нові центральні та периферійні науково-дослідні центри, краєзнавчі музеї, наукові товариства. Саме в цей час виникає необхідність об'єднання наукових сил краю.

При ДІНО в 1926 р. було створено науково-дослідну кафедру з дослідження природи та економіки, історії і побуту Донбасу. Сергій Олександрович, як завжди, у вирі подій — він увійшов до керівного складу щойно організованого Наукового Товариства Донбасу, був членом Ради кафедри, керівником секції «Геологія й

археологія Донбасу». У роботі секції визначені основні напрямки роботи: вивчення, реєстрація та охорона пам'яток археології, складання археологічної карти Донбасу, створення археологічного музею [Бельський, 1928, с. 90—101]. Разом із С.О. Локтюшевим у роботі секції брали участь шкільні вчителі: С.А. Альбрехт, В.М. Гончаров, К.І. Матвєєв, А.І. Дядичев, музейні працівники, однодумці, студенти, учасники археологічних експедицій.

У 1927 р. С.О. Локтюшев приймає обов'язки завідувача Луганським Крайовим Соціальним Музеєм. З цього року і до кінця життя він працював у музеї на різних посадах: директором, заступником директора, науковим співробітником. З його приходом до музею, крім основних видів музейної діяльності — експозиційної, екскурсійно-пропагандистської, серйозна увага починає приділятися науковій роботі, організації різнопланових наукових експедицій: природознавчих, палеонтологічних, археологічних, підіймаються питання щодо необхідності охорони пам'яток культури і природи. Він був у постійному пошуку нових форм музейної роботи, душею болів за улюблену справу.

Саме з приходом до музею С.О. Локтюшева активізуються археологічні дослідження, які фінансуються державою. Розвідки і розкопки пам'яток археології за течією рік Сіверський Донець, Айдар, Деркул, Євсуг, Лугань, для того часу були значними. Базову тему наукових досліджень С.О. Локтюшев визначив ще будучи слухачем Московського Археологічного Інституту — це первісна археологія. Хоча він дуже часто звертався і до інших розділів науки — великий інтерес мають дослідження поселень доби бронзи, розкопки курганів. Його відкриття в області археології були значними. Вивчення пам'яток кам'яної доби він проводив з урахуванням розробленої В.О. Городцовим класифікації (періодизації) первісної археології, яка дуже зацікавила дослідника. На цей час на території Луганського краю були відомі тільки дві пам'ятки, які відносились до кам'яної доби. Це скарб крем'яних знарядь, знайдений у 1816 р. у Луганську і палеолітичне місцезнаходження біля с. Весела Гора, зафіксоване у 1918 р. й пізніше досліджене С.О. Локтюшевим. Зразки крем'яних знарядь з виявлених під час розвідок пам'яток археології доби каменю він в обов'язковому порядку направляв до Москви — В.О. Городцову. Сьогодні з упевненістю можна сказати, що С.О. Локтюшев поклав початок вивченню пам'яток кам'яної доби, зокрема об'єктів фінального палеоліту на території Південно-Східної України.

Завдяки С.О. Локтюшеву в науковому світі стали відомі унікальні матеріали палеолітичних стоянок біля с. Весела гора (1919 р.) і хутора Рогалик — Рогалик-Якимівська стоянка (1926 р.). У 1937 р. за дорученням Радянської секції Міжнародної асоціації з вивчення четвертинного періоду, С.О. Локтюшев проводив археологічні розвідки з виявлення пам'яток зі слідами палеоліту. Ним були відкриті стоянки біля хутора Красний Яр на правому березі р. Сіверський Донець, досліджені поселення доби бронзи — Непринське, Кібикинське, Болотенне. Велику роботу проведено і з вивчення курганів. Особливий інтерес у дослідника викликали поховання катакомбної культури.

Всі археологічні дослідження С.О. Локтюшева у своїй основі, були мотивовані ідеєю охорони пам'яток матеріальної культури та природи, а польові дослідження супроводжувалися пояснювальними лекціями для присутніх, де відмічалось значення пам'яток матеріальної культури взагалі, соціально-наукове значення відкритого. Лекції закінчувалися традиційним закликом оберігати і не руйнувати пам'ятки минулого та природи. Членами його експедицій були: колеги — співробітники ДІНО, шкільні вчителі, однодумці; учні — члени краєзнавчих і археологічних гуртків; студенти вишів.

На долю Сергія Олександровича випало немало випробувань, йому довелося працювати у важкі роки, пережити наслідки громадянської війни: голод і розруху. Відчути страх репресій, втрату друзів і колег. На професійному рівні теж не все було гладко. У 1935 р. вийшла робота О.П. Круглова і Г.В. Подгаєцького «Родовое общество степей Восточной Европы. Основные формы материального производства», у якій методи археологічних досліджень С.О. Локтюшева та інших дослідників «старої археологічної школи» були піддані серйозній критиці [Круглов, Подгаецкий, 1935. с. 7—31]. Критика по відношенню до Сергія Олександровича була достатньо різкою і не завжди слушною. Критичні зауваження базувались тільки на трьох джерелах: звіті про археологічні дослідження у 1926 р. [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 109/35, арк. 1—17], статті «Среднедонецкие курганные погребения бронзовой эпохи с оригинальной бытовой индустрией северо-кавказского и средиземноморского влияний. По данным археологических раскопок на Луганщине в 1919—1927 гг.» та науковій роботі «Доисторический очерк средней Донеччины (попытка построения краевой доистории)» [Локтюшев, 1930]. Використані авторами монографії матеріали не давали повної картини досліджень С.О. Локтюшева. На цей час були й інші публікації, наукові звіти, які передані на збереження до ВУАК м. Київ. Що стосувалося критики по відношенню до складання польової та звітної документації, стратиграфічних спостережень, вона була справедливою, недоліки мали місце. Істотним досягненням С.О. Локтюшева, як відзначає А.Д. Пряхін, була спроба виходячи з аналізу керамічного матеріалу пов'язати отриманні знахідки на поселеннях з типами поховань, які були виділені В.О. Городцовим [Пряхин, 2008, с. 91].

Майже у кожній статті С.О. Локтюшев посилається на роботи В.О. Городцова. Своїми дослідженнями він намагається підтвердити та довести ті чи інші твердження, запропоновані В.О. Городцовим. Скоріш за все, висловлювання вчених нової формації про Локтюшева як «верного и ревностного ученика» [Круглов, Подгаецкий, 1935, с. 13] не випадкове. Зараз це твердження звучить не як критика, а як достойна оцінка загальнолюдських якостей, притаманних Сергію Олександровичу. На початку археологічної кар'єри В.О. Городцов висловив зауваження про те що, дослідник повинен притримуватися тієї чи іншої «известной школы и научных принципов, данных школой» [ВПД ГІМ. — ф. 431]. Цей урок С.О. Локтюшев засвоїв дуже добре, археологічній школі В.О. Городцова він залишився відданим до кінця свого життя.

С.О. Локтюшев листувався з відомими археологами: М.О. Макаренком (Київ), М.І. Веселовським (Ленінград), В. Богачовим (Баку), О.І. Яцимирським (Ростов-на-Дону), А. Тальгреном (Гельсинфорс), Л.А. Абазою (Новочеркаськ).

Багаторічний зв'язок підтримував Сергій Олександрович з Василем Олексійовичем Городцовим. Саме В.О. Городцов був і вчителем, і порадником, і другом. У важкі для себе часи Локтюшев звертався до Василя Олексійовича за підтримкою, міг поділитися з ним наболілим. З ним він радився при написанні дисертації в студентські роки, повідомляв про свої відкриття і нові знахідки.

Спільні археологічні дослідження він проводив з В.О. Городцовим, М.В. Сібільовим, С.Н. Замятніним, рязанськими археологами М.В. Говоровим, О.О. Мансуровим, на Північному Кавказі працював разом з М.І. Веселовським.

З роками зростав науковий рівень вченого як фахівця високої кваліфікації: Дійсний член Імператорської археологічної комісії, Рязанської Архівної комісії (1915 р.), Московського Товариства з дослідження пам'яток старовини ім. А.І. Успенського при Імператорському Московському Археологічному Інституті, Сибірської Вченої Архівної комісії (1916 р.). З 1919 р. С.О. Локтюшев — голова Луганського Науково-просвітнього товариства, член Харківської крайової комісії з охорони пам'яток матеріальної культури і природи. У 1926 р. він виступив з доповіддю в Institut International D'anthrologie в Парижі.

Будучи на пенсії, Сергій Олександрович продовжував працювати. Від 1938 р. до дня окупації Луганська працював на посаді професора викладачем давньої історії та археології, завідувачем кафедри історії в ДІНО. Одночасно він працював науковим співробітником Ворошиловградського краєзнавчого музею. Війна порушила плани вченого. Головне, що тепер його хвилювало, це питання, як зберегти музейну колекцію. Він був змушений залишитись із родиною на окупованій території.

20 лютого 1943 р., відразу після звільнення міста, С.О. Локтюшев був заарештований органами НКВС, звинувачений у загибелі музею і зраді Батьківщини. На момент арешту Сергієві Олександровичу було 65 років. Його свідомо зробили винним у тому, що не виїхав до евакуації, у тому, що не кинув напризволяще музейні цінності — результати саме його багаторічної роботи. За матеріалами справи, С.О. Локтюшев помер у Погорелівській в'язниці, а ще зовсім недавно саме в цих місцях досліджував Погорелівську стоянку, займався улюбленою справою. Загинув він від туберкульозу легень, хоча за свідченнями рідних до арешту був цілком здоровий.

В різні роки С.О. Локтюшеву приписувались клейма: «неблагонадійний», «людина іншого світогляду», «представник старої школи археології», «пособник окупантам», а він був перш за все, археологом, захопленим своєю справою, науковцем свого часу. Він був першим, хто почав систематичні дослідження пам'яток археології на Луганщині. Зробив вагомий вклад у вивчення археологічних пам'яток Донбасу.

На жаль колекція Луганського краєзнавчого музею, у тому числі і матеріали археологічних досліджень, була втрачена в роки війни. Зник науковий архів С.О. Локтюшева, його листування з відомими вченими. У зв'язку з цим безсумнівний інтерес представляють архівні документи, що зберігаються в різних архівних установах України та Росії. Пройшло багато років, перш ніж ім'я Сергія Олександровича Локтюшева стали згадувати з повагою і подякою за його працю. Локтюшева було реабілітовано 8 лютого 1990 р. Він мав свої таланти і недоліки, для когось був найкращим другом, для інших неблагонадійним, бо його думки не співпадали з ідеологічними уявленнями того часу. Він мав свій особистий світогляд, свій характер. Але беззаперечним і вагомим є його внесок у розвиток археологічної науки, краєзнавства, музейної справи. Залишились результати його досліджень та відкриттів, які актуальні і сьогодні.

Бельський Ф. До питання про організацію Наукового Товариства на Донеччині / Ф. Бельський // Праці наукового товариства на Донеччині в м. Луганському. — Зб. №1. — Луганське, 1928. — С. 96—101.

Ключнев М. Исследования крепости-поселения XVII—XVIII вв. у с. Нижнетеплое Луганской области / М. Ключнев // Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва. Випуск 3. — Київ, 1994. — С. 42—45.

Ключнєва І.М. Розвиток краєзнавства на Луганщині в довоєнний період / І.М. Ключнєва // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 6. — Київ, 1999. — С. 16—21.

Ключнєва І.М. С.О. Локтюшев (до 60-річчя від дня трагічної загибелі) / І.М. Ключнєва // Археологія. — 2008. — №1. — С. 93—97.

Ключнева И.Н. Луганский археолог С.А. Локтюшев ученик В.А. Городцова / И.Н. Ключнева // Проблемы изучения и сохранения археологического наследия Центральной России: Матер. Всерос. науч.-практ. конф. — Рязань, 2010. — С. 86—89.
Краєзнавчі записки. Випуск V. Археологічне надбання С.О. Локтюшева / Авт.-упоряд. І.М. Ключнева. — Луганськ, 2009. — 480 с.
Круглов А.П. Родовое общество степей Восточной Европы. Основные формы материального производства / А.П. Круглов, Г.В. Подгаецкий. — М.—Л., 1935. — 176 с.
Локтюшев С.А. Об исследовании кургана — бугра в Касимовском уезде в июле 1912 года / С.А. Локтюшев // Труды Рязанской Ученой Архивной комиссии. — Рязань, 1913. — Т. 26.— Вып. I. — С. 39—40.
Локтюшев С.А. Полевые научно-исследовательские работы Луганського музея / С.А. Локтюшев // Радянська школа. — Луганське, 1928. — № 10. — С. 92.
Локтюшев С.А. Доисторический очерк средней Донеччины (попытка построения краевой доистории) / С.А. Локтюшев. — Луганск — Донбасс, 1930. — 73 с.
Павлова И.Н. (Ключнева И.Н.) Памяти Сергея Александровича Локтюшева / И.Н. Павлова // Древние культуры Подонцовья: Сб. науч. тр. — Вып. 1 .— Луганск, 1993, — С. 11—27.
Пряхин А.Д. Доно-донецкая степь-лесостепь в эпоху бронзы. История изучения (вторая половина XIX — начало 90-х гг. XX в.): Кн. 1 / А.Д. Пряхин. — Воронеж, 2008. — 257 с.

И. Н. Ключнева

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ЛУГАНЩИНЕ 20—30 гг. XX в.

Статья посвящена деятельности Луганского археолога, краеведа, педагога, художника С.А. Локтюшева, с именем которого связаны археологические исследования на Луганщине. Начало этих работ связано с 1917 г. Кроме археологических исследований, С.А. Локтюшев уделяет много внимания краеведческой, музейной работе, охране памятников материальной культуры и природы. С 1923 г. С.А. Локтюшев ведет преподавательскую деятельность в Донецком институте народного образования, где читает курсы по краеведению, древней истории, археологии, со временем — заведует кафедрой истории. В 1927 г. С.А. Локтюшев становится заведующим Луганским Краевым Социальным музеем. С этого времени и до конца жизни он работал в музее на разных должностях. В 1943 г. исследователь был арестован и умер в заключении. К сожалению, коллекция музея, в том числе и материалы археологических исследований, как и научный архив С.А. Локтюшева были утрачены.

I. Klyuchneva

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN LUGANSK REGION IN 20-30th OF XX c.

The article deals with the activities of Lugansk archaeologist, ethnographer, teacher, artist, S. Loktyushev, whose name is associated wish archaeological researches in Luhansk. Loktyushev pays much attention to local history, museum work, protection of material culture sites and nature. In 1923, Loktyushev has been teaching in the Donetsk Institute of Education, where he readed courses on local history, ancient history, archeology. In 1927, Loktyushev became the head of the Social Lugansk museum. From that time until his death he was working at the museum in various positions. In 1943, a researcher was arrested and died in prison. Unfortunately, the museum's collection, including materials of archaeological research, as well as scientific archive of Loktyushev lost.

УДК 902(091)(477.64)"1927/1932"

І.Ф. Ковальова

ДНІПРОГЕСІВСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ 1927—1932 рр.

Розглянуто історію створення та діяльності першої вітчизняної новобудовної експедиції з дослідження пам'яток археології в зоні будівництва Дніпрогесу та Дніпровському Надпоріжжі.

Ключові слова: історія археології, охорона пам'яток, новобудовна експедиція, Дніпрогес, палеоліт, кам'яні споруди.

В історії кожної науки є свої героїчні часи, коли на перший план виходили особистості, спроможні повести за собою інших на подолання труднощів суспільного устрою, політичної системи чи рутинних тенденцій, діючих у самій науці. Такими героїчними часами в історії української археологічної науки були 20—30-ті рр. XX ст. позначені створенням та діяльністю першої новобудовної дніпрогесівської експедиції на чолі з академіком Д.І. Яворницьким [Ковалева, 1971].

Питання про необхідність археологічного обстеження району будівництва Дніпрогесу та Дніпровського Надпоріжжя між Дніпропетровськом та Запоріжжям виникло одночасно із затвердженням проекту. Це питання розглядалося ВУАК у 1925 р. та Комісією з представників музею ім. М.О. Поля, ІНО, гірничого інституту і Управлінням водного транспорту у 1926 р. У грудні 1926 р. «Докладну записку у справі історико-археологічного дослідження території Запоріжжя, де будуть провадитись роботи по Дніпровському електробудівництву» отримали РНК та Держплан України, однак питання фінансування залишалося невизначеним. Одночасно відомим археологом М.Я. Рудинським була підготовлена «Записка в справі археологічного дослідження Дніпрельстанівської території». Головним завданням визначено роботи в галузі «палеоетнології», для здійснення яких потрібна була комплексність досліджень [НА ІА НАНУ, спр. 128, арк. 9].

В обстановці жвавої зацікавленості громадськості на спільному засіданні РНК, Економічної Ради УРСР та Комітету сприяння Дніпробуду 17.02.1927 р. затверджено створення Дніпрогесівської археологічної експедиції [ЦДАВО України, спр. 6, од. збер. 1308, арк. 131]. 2 березня 1927 р. Наркомос звернувся до Д.І. Яворницького: «Зная Вас как лучшего знатока археологии и истории Запорожья Наркомпрос УССР назначает Вас ответственным руководителем постоянного археологического надзора и археологических раскопок на территории Днепростроя». До звернення приєднався ВУАК у листі від 5.03.1927 р.: «… Ваше участие в исследованиях и Ваше руководство не должны ограничиваться одною археологиею и историей, а должны распространяться и на другие области» [Архів ДНІМ, спр. 773, арк. 17]. Однак, через обмаль коштів задекларована комплексність досліджень була неможливою. З плану досліджень навіть виключалися Стрільча Скеля та інші «високі» острови, яким безпосередньо не загрожувало затоплення. Циркулярним листом від 23.04.1930 р. рекомендувалося не розгортати експедиційні дослідження, а гроші «витрачати як можливо економніше». І без того невисокі ставки науковців — 160 крб. для старшого археолога та 80 крб. — асистента, було знижено. А.В. Добровольський писав: «Умови праці в експедиції по 16—18 годин за добу при надзвичайній дороговизні в напівпустих селах <…> дуже тяжкі». Про умови життя свідчать

© І.Ф. КОВАЛЬОВА, 2012

також листи В.С. Соляника, В.А. Грінченка, П.І. Смолічева [НА ІА НАНУ, ф. 166 спр. 31, арк. 12; спр. 52, арк. 88; спр. 5-а, арк. 4].

Гостро постало питання про забезпечення експедиції науковими кадрами. У 1927—1929 рр. головний тягар припадав на дніпропетровську групу, до якої входили, крім Д.І. Яворницького, професори М.В. Бричкевич та В.О. Пахоменко, наукові співробітники П.А. Козар, П.Є. Матвієвський, В.В. Білий, Е.О. Федорович. До експедиції було запрошено співробітників музеїв України: А.В. Добровольського (Херсон), П.І. Смолічева (Чернігів), Ф.М. Кіранова (Нікополь), М.Я. Рудинського (Київ), М.О. Міллера та інших.

У діяльності Дніпрогесівської експедиції нами виокремлено три етапи, кожен з котрих має свої особливості [Ковальова, 2003, с. 4—13]. Незважаючи на труднощі, експедиція стала школою археологічної майстерності, в якій виховувалися майбутні кадри української археології. За науковим значенням здобуті Дніпрогесівською експедицією спостереження та матеріали на багато десятиріч визначили розвиток археологічної науки і до сьогодення не втратили свого значення. «Вже зараз можна сказати, — писав Д. І. Яворницький у 1932 р., — що 40 тис. знайдених експедицією експонатів змінюють первісну історію людства південно-східної Європи і саме тому весь науковий світ слідкує за роботами експедиції» [НА ІА НАНУ, ф. 18, спр. 155, арк. 3].

Стисло зупинимося на головних напрямках та досягненнях експедиції. До них належить відкриття Надпорізького палеоліту. І.Ф. Левицьким та Т.Т. Теслею були досліджені місцезнаходження поблизу с. Петро-Свистунове, у балках Дубовій, Кайстровій, Осокоровій, багатошарова стоянка Ямбург та ін., всього — 19. А.В. Добровольському належить відкриття першої в Подніпров'ї мустьєрської пам'ятки поблизу с. Старі Кодаки.

Якщо до робіт Дніпрогесівської експедиції у Надпоріжжі не було відомо дійсно неолітичних пам'яток, сьогодні їх представляють Середній Стіг-І, ур. Собачки, Гадюча балка, Зелена Забора, Савран, о-ви Вовчок, Похилий, Виноградний, Перун, Дубовий, Кізлевий та ін. Провідне місце у дослідженнях з неолітичної тематики належить А.В. Добровольському [НА ІА НАНУ, ф. 18, спр. 48; ф. Добровольського, 1955].

Працями експедиції у Дніпровському Надпоріжжі також було досліджено чисельні пам'ятки — поселення та поховання — доби енеоліту-бронзи, від славнозвісних Середнього Стогу-ІІ і Стрільчої Скелі до поховальних споруд з каменю під курганами Кічкаського могильника. До речі, Д.І. Яворницький саме на матеріалах їхнього дослідження наполягав на включенні до плану ВУАК теми «Мегаліт України» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 415, арк. 25—37].

Скіфська проблематика не знайшла яскравого відображення в роботах експедиції. Досліджені скіфські поховання (50) належали рядовому населенню Степу, однак саме на цій підставі І.В. Яценко було запропоновано виділення локального Надпорізького варіанту, специфіку котрого визначає широке розповсюдження кам'яних споруд. Найраніше з поховань кургану № 25 Кічкаського могильника датується V ст. до н.е.

Вперше було відкрито і частково досліджено пам'ятки черняхівської культури — поселення та могильники у с. Привільне, Федорівка, Ігрень. Також вперше у 1929—1932 рр. відкрито алано-болгарські пам'ятки VII—IX ст. та великий ремісничий центр в б. Канцирка. М.О. Міллер зазначав: «Культура северокавказская (аланская) тут настолько яркая, что имеется основание считать, что этот народ <…> имел не временное пребывание, но постоянное» [НА ІА НАНУ, ф. 18, спр. 74, арк. 1—4]. Широко відома пам'ятка VII—VIII ст., знана під назвою Вознесенського скарбу, досліджена В.А. Грінченком у 1930 р. на території сучасного Запоріжжя. Стосовно її етнічної належності точиться довготривала дискусія.

Окрему групу становлять слов'янські поселення часів Київської Русі, відкриті поблизу Кічкаської переправи через Дніпро. А.В. Добровольський відзначав: «Словянські селища на Дніпрі — надзвичайно цікаве явище в археологічній дійсності нашого Півдня». За часом близькі до них половецькі поховання у курганах XI—XII ст.

Найменше інформації в документах експедиції представлено відносно пам'яток козацько-українського часу, пояснення чому слід шукати у звинуваченнях Д.І. Яворницького в «українському націоналізмі». Згадуються козацькі поховання в трунах поблизу сс. Новоолександрівка, Військове, Нікольське, Любимівка, Кодацька фортеця та Усть-Самарський ретраншемент.

Навіть стислий огляд переконує нас у вагомості відкриттів Дніпрогесівської експедиції. Багаторічні праці в зоні будівництва та затоплення мали ще один аспект — вони емпіричним шляхом визначали напрямки пам'яткоохоронної політики держави, сприяли створенню законодавчої бази подальших робіт на новобудовах. Біографічні відомості про учасників робіт Дніпрогесівської експедиції, їх польову та публікаційну діяльність [Ляшко, 2003, с. 14—27; Руденко, 2011, с. 152—180] засвідчують перспективність створення багатопрофільних колективів спеціалістів, об'єднаних спільною метою.

Архів ДНІМ (Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького), спр. 773, арк. 17.
Ковалева И. Ф. Днепрогэсовская археологическая экспедиция Наркомпроса УССР 1927—1932 гг.: дисс. … канд. ист. наук.: 07.00.06 / Ирина Федоровна Ковалева. — Дніпропетровськ, 1971.
Ковальова І. Ф. До ювілею Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927—1933 / І. Ф. Ковальова // Проблеми археології Подніпров'я. — 2003. — С. 4—13.
Ляшко С. Н. Днепрогэсовская археологическая экспедиция 1927—1933 гг. и ее роль в развитии отечественной археологической науки / С. Н. Ляшко // Проблеми археології Подніпров'я. — 2003. — С. 14—27.
Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України (далі НА ІА НАНУ) спр. 128, арк. 9
НА ІА НАНУ ф. 18, спр. 48;
НА ІА НАНУ ф. 18, спр. 74, арк. 1—4
НА ІА НАНУ ф. 18, спр. 155, арк. 3
НА ІА НАНУ ф. 166 спр. 31, арк. 12; спр. 52, арк. 88; спр. 5-а, арк. 4
НА ІА НАНУ ф. ВУАК, спр. 415, арк. 25—37
НА ІА НАНУ ф. Добровольського, 1955
Руденко Г. Г. Археологія у краєзнавстві Катеринославщини (друга пол. XIX ст. — поч. 30-х рр. XX ст.): дис. … канд. іст. наук.: 07.00.06 / Ганна Григорівна Руденко. — Дніпропетровськ, 2011.
Центральний державний архів вищих органів влади і управління України спр. 6, од. збер. 1308, арк. 131

І. Ф. Ковалева

ДНЕПРОГЕСОВСКАЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ 1927—1932 гг.

Рассматривается организация и деятельность комплексной экспедиции, проводимой в Днепровском Надпорожье в 1927—1932 гг. в связи со строительством Днепрогэса. Анализируется организация работ, их финансирование, кадровый состав. Определен вклад первой новостроечной экспедиции в изучение археологических памятников Днепровского Надпорожья а также в последующее развитие законодательства в сфере охраны памятников в зонах новостроек.

I. Kovaleva

ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION FOR DNIEPER HYDROELECTRIC STATION IN 1927—1932

The article considers organization and activity of the complex expedition in 1927—1932 connected with Dnieper Hydroelectric Station construction. Work organization, financing, personnel structure are being analyzed. Paper defines contribution of first new-building expedition into studying archaeological sites of Dnieper Nadporizhya and subsequent development of the legislation in protection of archaeological sites in zones of new constructions.

УДК [902(091):929](475+477.8)

С.К. Козловський

ПОЛЬСЬКІ УКРАЇНЦІ І УКРАЇНСЬКІ ПОЛЯКИ У ЛЬВІВСЬКІЙ АРХЕОЛОГІЇ 1905—1945 РОКІВ *

Стаття присвячена постатям, долям та взаємовідносинам польських і українських археологів, що мешкали та працювали на Галичині у першій половині XX ст. Висвітлено загальновідомі і маловідомі імена дослідників, що стояли біля витоків сучасної польської і української археології.

Ключові слова: історія археології, персоналістика, Україна, Польща.

Українці і поляки, Богдан Хмельницький і Ярема Вишневецький, вільні козаки і польські «пани», Корсунь і Берестечко, уманська різанина і Брестська унія, Петлюра і Пілсудський, Львів і Lwów.

Українцями чи поляками ми є, тому що батьки, тому що віра, тому що мова, школа, вибір, історія, кохання. Можна бути повноцінним українцем, або повноцінним поляком, або кимось поміж ними — польським українцем чи українським поляком.

Саме такими — повноцінними і не зовсім, були галицькі археологи перших років XX століття. Це вони стояли біля витоків сучасної польської і української археології. Ця розвідка буде присвячена саме їм.

Вони жили в одній державі, в одному місті, можливо, у двох, належали до двох народів, їх ділило лише етнічне походження і прагнення народності, їх об'єднували молодечі приязні. Ось кілька слів про них.

* * *

Велика імперія, яка ще постійно розширювалася, велич Відня і убогість простих людей. Багато народів, не завжди щасливих.

На північно-східних кордонах цього потужного об'єднання лежить Королівство Галичини і Лодомерії, яке називали «Королівством Голичини і Голодомерії». У цьому королівстві два народи, два великі міста — Львів і Краків, в обох — університети, відповідно Францішка I і Ягеллонський, і в обидвох вищих навчальних закладах — кафедри археології. У Львові — професор Кароль Хадачек, радше класик, у Кракові — проф. Пьотр Бєньковскі, теж класик і проф. Влодзімєж Деметрикевич (преісторик).

Довкола Деметрикевича і Хадачка декілька років перед I Світовою війною зосереджується група молодих поляків і українців. Вони будуть одними з перших сучасних спеціалістів-археологів у своїй країні.

У Львові це поляки: народжений у Самборі Влодзімєж Антоневич і народжений в Юр'єві Польському в Росії Роман Якимович, а також українці: народжений у Хирові Ярослав Пастернак і Володимр Гребеняк зі Львова, і нарешті, напівукраїнець, напівполяк Богдан Януш, також зі Львова, хоча він не стане студентом, оскільки не має закінченої середньої освіти.

Натомість у Кракові це будуть поляки: Юзеф Журовський з-під львівських Підгайців, але випускник краківської гімназії, і Леон Козловський із Пшибиславіц під Меховим, а також народжений в Сокалі сполонізований українець Міхал Древко. Пізніше появиться ще один поляк — Ґабріель Леньчик із Хусова під Ланцутом.

Молоді археологи здебільшого походили з родин галицької нижчої інтелігенції (греко-католицький парох, вчитель, чиновник нижчого рангу, адміністратор маєтку), а також селян (Леньчик) і землевласників (Козловський).

* У статті збережено авторську редакцію

© С.К. КОЗЛОВСЬКИЙ, 2012

У Львові вони навчаються у 1909—1914 роках, одні недовго, бо переїдуть до Кракова (Антоневич, Якимович), інші — аж до початку війни (Пастернак, Гребеняк), закінчуючи або майже закінчуючи навчання. У програмі є поміж іншими, археологія у Хадачка (класична), історія у видатного Михайла Грушевського, антропологія і етнографія у Яна Чекановського і філософія у знаменитого Казимира Твардовського. Подібно у Кракові, але там більше преісторії в Деметрикевича, лекції з класики читає Бєньковскі, антропологію викладає Талько-Хринцевич, нумізматику — Ґумовскі, а Копера веде історію мистецтв. Натомість у Кракові набагато краща музейна база, Деметрикевич є директором Преісторичного музею Академії умінь, у Львові натомість не надто багаті музейні надбання знаходяться в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка, у музеї Дзєдушицкіх і в університеті.

Навчання можна завершити звичайним дипломом або отримати ступінь доктора. Його важко здобути то через війну, то з приводу смерті Хадачка, або через виїзд Деметрикевича.

У Львові молодих людей скеровують під час студій, а навіть раніше — за участю Богдана Януша їм організовують екскурсії, вони фотографують, читають книги з бібліотеки вчителя, пишуть популярно-наукові статті, ходять до бібліотеки Оссолінеум і співпрацюють із Науковим Товариством ім. Т. Шевченка, досліджують околиці, виїжджають у гори.

Потім поляки поїдуть на навчання до Кракова (також незадоволені професором?), натомість українці залишаться у Львові до початку війни.

У Кракові молодь єднає Преісторичний музей Академії умінь, Деметрикевич висилає Антоневича, Древка, Козловського і Журовського на розкопки, Козловський додатково працює в Еразма Маєвського у Варшаві, веде також власні розкопки від імені Деметрикевича і Маєвського, їздить зі Шмітом на Кавказ. На однорічне навчання приїздить до Кракова Юзеф Костшевскі.

* * *

Потім все зруйнувалося — вибухла Велика Війна, росіяни захопили Львів і дійшли до Кракова, Хадачек наклав на себе руки. Деметрикевич виїхав на кілька років до Швейцарії, а молоді пішли на війну, з якої не всі повернулися, або емігрували, як Древко.

Дипломи отримали Антоневич і Древко, Гребенякові, Журовському і Якимовичу теж уже до цього недалеко. Докторати вони здобудуть після війни, а Козловський і Антоневич захистять їх до закінчення війни, перший — у Шміта, другий — у Бєньковського.

У Кракові війна також порушує галицький спокій, бо майже від самого початку професор виїхав у Цюрих, але Древко вже отримав диплом, Антоневич захистив дисертацію в Бєньковського, а Козловський — в Тюбінгені.

Молоді краків'яни, як і львів'яни, йдуть на війну, захищати Цісарство (Імперію), але й закінчити навчання — хто у Відні (Антоневич, Журовський), хто у Празі (Антоневич, Якимович). З львів'ян Пастернак пізніше навчатиметься у Празі, але перед тим досліджуватиме музеї у Брно та Тріесте.

Проте тепер треба боротися «Pro císaře pána a jeho rodinu», як нас навчає чеська військова пісня, а улюблену археологію залишити на потім, хоча можливість навчатися у Відні, Празі, Тюбінгені чи Тріесте траплялася не раз.

На фронт ідуть поляки й українці. В 19 полку Landwehr і в 30 полку галицького фронту воюють Гребеняк і Антоневич, на італійському фронті (а раніше в Галичині) служать Пастернак, Журовський і Леньчик (відповідно у полках 41, 16 Landwehr і 17).

Молоді ведеться по-різному: навесні 1915 року в битві за Галич гине велика надія української археології — Володя Гребеняк, у цьому ж році поранено його близького приятеля. Влодек Антоневич поранений під карпатським Ужохом, натомість інша надія української археології — Ярослав Пастернак серйозно поранений в одній з битв на річці Ісонцо.

У той же час Леон Козловський у 1 полку уланів Легіонів Польських проходить келецько-малопольську кампанію, потрапляє до лікарні (після нещасного випадку під час кінної їзди), а пізніше на деякий час потрапляє до австрійської в'язниці в Замості.

Після відновлення сил, Антоневич і Пастернак можуть продовжити навчання, то у Відні у Хоернеса і Менгіна, то в музеї Францішка Йозефа в моравському Брно, з фронту до Відня повертається Журовський, це дозволить йому вивчати археологію у Менгіна та історію мистецтва у Стшиговського.

До війська не пішли Древко, оскільки він був учителем і Якимович як російський громадянин, однак обидвоє виїхали: перший — до Відня (польська гімназія), другий — до Праги (студії у Нідерле і робота в Національному музеї).

Єдиним із нашої групи, який під час війни залишився у Львові, був Богдан Януш, напівукраїнець, напівполяк, нещасна людина поміж двома націями, без закінченої середньої освіти, без вищої освіти, радше заслужений антиквар, ніж археолог, вчитель Пастернака, Гребеняка, Якимовича і Антоневича, пов'язаний із НТШ, потім із музеями в Станіславові і Тернополі, зберігач археологічних пам'яток Південно-східних кресів. Відкинений обома націями, він урешті покінчив життя самогубством. Однак перед тим написав кілька хороших книг, поміж іншими описав «293 дні російської окупації у Львові».

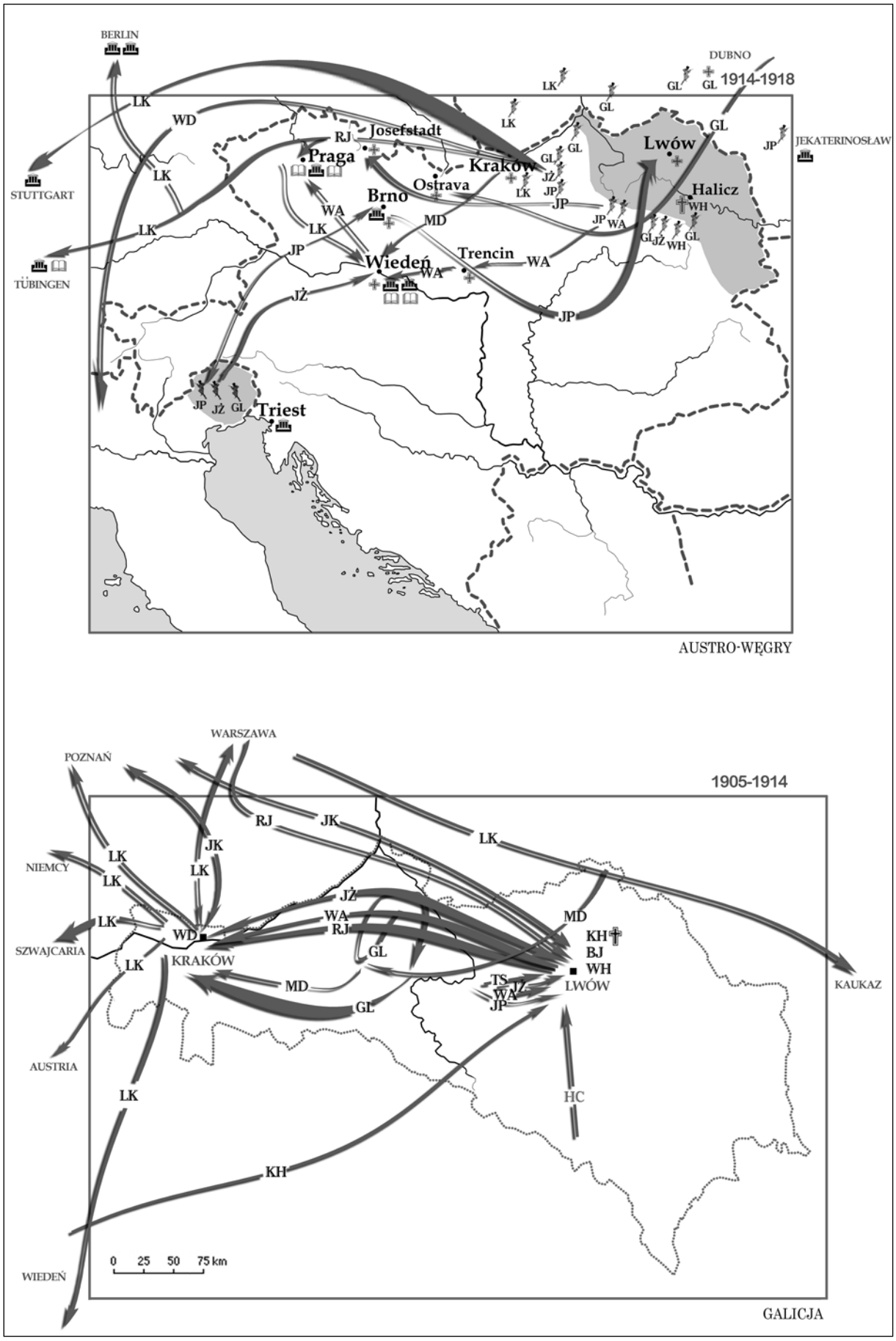
BERLIN
DUBNO
1914-1918
STUTTGART
TÜBINGEN
JEKATERINOSŁAW
Josefstadt
Praga
Kraków
Lwów
Ostrava
Brno
Halicz
Wiedeń
Trencin
Triest
AUSTRO-WĘGRY
WARSZAWA
POZNAŃ
1905-1914
NIEMCY
SZWAJCARIA
KRAKÓW
LWÓW
KAUKAZ
AUSTRIA
WIEDEŃ
0 25 50 75 km
GALICJA

* * *

Листопад 1918 року приніс занепад Австро-угорської імперії, а також розбудив польську й українську надію. Обидва народи прагнули незалежності, одному це вдалося — постала Річ Посполита, іншому — ні, українці ще довго не могли осягнути своєї Самостійної України.

Західна Україна стала територією двосторонніх претензій, поляки вважали її своєю історичною польською провінцією (з XIV століття). Українці у листопаді 1918 року створили Західно-Українську Народну Республіку зі столицею у Львові і обрали президентом Євгена Прушевича. На базі легіону Січових стрільців, а також демобілізованих українських відділів австрійської армії було організовано Українську Галицьку Армію, яку поділили на бригади. Львів було захоплено на початку листопада. Через опір поляків війська вивели з міста, але розпочалася блокада міста. Пізніше поляки вислали т. зв. Перемиську відсіч і витіснили противника.

У тісному зв'язку з українським зривом і польською відповіддю знаходяться долі трьох археологів, двох українських (Пастернак і Смішко) і польського (Леньчик).

Чотар Пастернак з 7 Стрийської/Львівської бригади воюватиме проти підпоручника Леньчика. Чотар програє й у зв'язку з подальшими польськими репресіями змушений залишити країну (втік до Чехословаччини), стрілець Смішко залишився у Польщі, він не зізнався у тому, що воював, а навіть пізніше відслужив у Війську Польському. Поляк після демобілізації став учителем, потім склав іспити на атестат зрілості і закінчив археологію у Кракові (з докторатом).

Ось так Україна, а також Польща втратили на кілька років в особі Пастернака визначного археолога, можливо, професора Львівського українського університету, обіцяного українцям польською владою, але так і не створеного. Через кілька років він однак повернувся до Польщі доктором університету Кароля у Празі, нострифікував чеський диплом у Антоневича у Варшаві (старі знайомства), потім деякий час був пов'язаний із Ставропігійським інститутом і митрополитом Шептицьким (братом польського генерала), розкопував Старий Галич, потім був професором за часів перших совєтів, працював у німецькому Інституті досліджень Сходу і знову, бідний, мусів утікати — шкода видатного вченого.

Результати Великої Війни для одних були корисними, для інших — ні. Зникає Австро-Угорщина, з'являється Польща, Чехословаччина, Угорщина, Югославія, Литва, Латвія і Естонія, не втримаються вільна Білорусь і Українська Народна республіка зі столицею у Києві та Західно-Українська Народна республіка зі столицею у Львові — першу знищать більшовики, другу — поляки.

У результаті українська наука втратила молодих археологів — Гребеняка, який загинув в галицькій офензиві, Пастернака, бо емігрував, а також Левка Чикаленка, учня Федора Вовка з Санкт-Петербурга, дослідника Мезина і Городка під Рівним, II секретаря Великої і члена Малої Ради Української Народної Республіки. Це там Михайло Грушевський став прем'єром, Симон Петлюра — отаманом, це саме його Юзеф Пілсудський буде перепрошувати «Ja Was Panowie bardzo przepraszam». Лекції Грушевського у Львові раніше відвідували Антоневич і Гребеняк, можливо, Якимович, але не Пастернак (чому?).

Чикаленко, син видатного українського діяча, втікає у 1920 році до Польщі, потім у Празі у Вільному Українському університеті захищає дисертацію. Пізніше він відвідує Францію, вивчає матеріали у Варшаві і Львові, але професійно не займається археологією, хоча іноді проводить розкопки (напр., Червень Нестора). Під кінець II Світової війни він емігрував на Захід. Це велика втрата.

Так уперше розпався львівський археологічний осередок, помер професор Хадачек, на війні загинув Гребеняк, виїхали Антоневич і Якимович, емігрував Пастернак, виїхав Чикаленко. Практично все треба було починати спочатку, хоча Януш (до 1930 р.), а потім Пастернак, який повернувся з Праги й Чикаленко з Парижа, ще підтримували традиції.

Ще до завершення Світової війни, у січні 1918 року, у Львові з'явився Юзеф Костшевські, пізніше познанський професор і видатний польський археолог. Він отримав пропозицію стати завідувачем кафедри археології у місцевому університеті, тому габілітувався на доцента там же, у Чекановського, Буланди і Семірадського. Австрійська бюрократія передбачала ще підтвердження докторського ступеня у міністерстві у Відні, однак через загальний воєнний безлад затвердження відбулося з великим запізненням настільки, що Імперія перестала існувати, натомість з'явилася Польща. Отож Костшевські міг внести власний вклад у започаткування університету в Познані, в якому для нього було створено відповідну кафедру.

Саме так Львів у 1918 році не здобув професора, який може був би менш прихильним до українських справ, ніж Леон Козловський, якого взяли на роботу в університет Яна Казимира у 1921 році.

Достеменно не відомо, яку саме назву мала докторська дисертація Костшевського, це, правдоподібно, могла бути «Великопольща у доісторичні часи».

* * *

У 1920 році, коли Пастернак уже був у Чехословаччині, а Чикаленко саме приїхав до Польщі, Леон Козловський у Кракові захистив докторську дисертацію з археології. Він сподівався, що працюватиме у Варшавському університеті, але дії Антоневича йому це

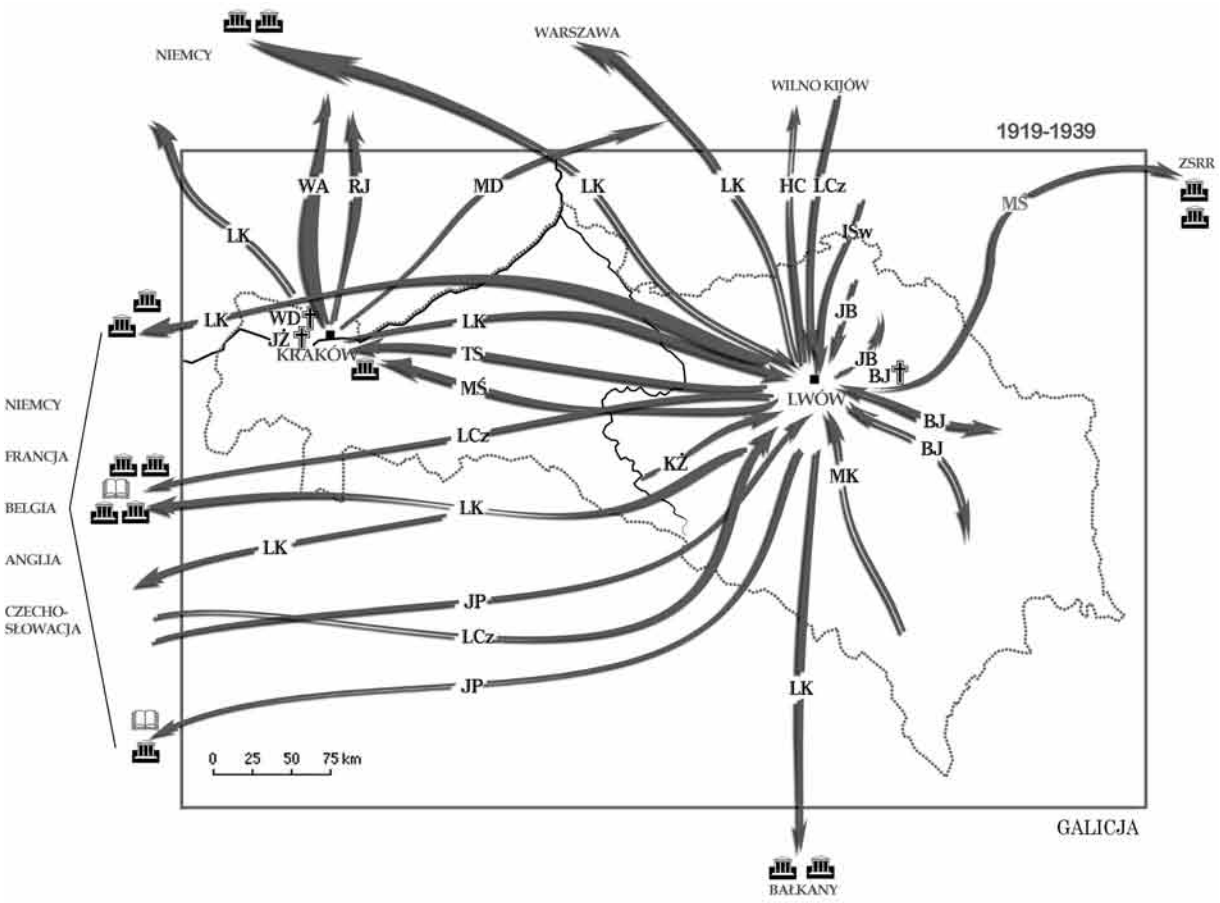
1919-1939
NIEMCY
WARSZAWA
WILNO KIJÓW
ZSRR
WA
RJ
MD
LK
HC
LCz
ISw
MŚ
WD
JŻ
KRAKÓW
TS
JB
BJ
LWÓW
LCz
KŻ
MK
FRANCJA
BELGIA
ANGLIA
CZECHO-SŁOWACJA
JP
0 25 50 75 km
GALICJA
BAŁKANY

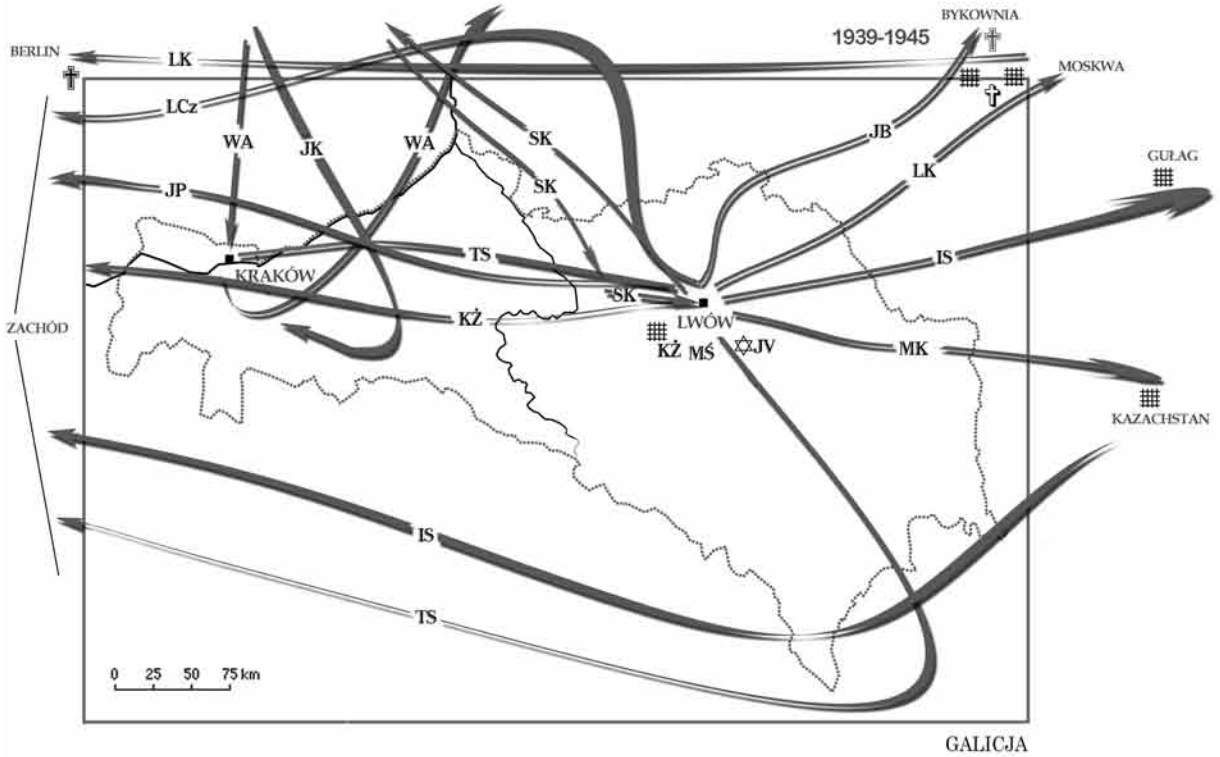
1939-1945
BERLIN
BYKOWNIA
MOSKWA
LK
LCz
WA
JK
SK
JB
GULAG
JP
TS
IS
KRAKÓW
KŻ
LWÓW
MŚ
JV
MK
ZACHÓD
KAZACHSTAN
0 25 50 75 km
GALICJA

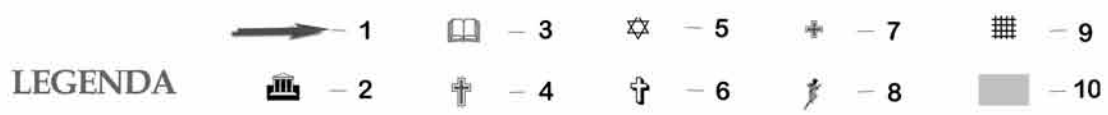
LEGENDA
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10

унеможливили. Антоневич стане професором у Варшаві, а Козловський «отримає» Львів (у 1920 р., у 1921 р. після більшовицької війни, він став завідувачем кафедри).

З'являються також студенти: поляки Ян Брик, Тадеуш Сулімірскі, Казімєж Журовскі, Хелена Цехак, Ірена Сівек, українці Маркіян Смішко і Михайло Клапчук, росіянин Ігор Свєшніков і єврейка Юзефина Фоґель. Це лише ті, хто закінчив навчання.

Спочатку Козловський взяв на роботу поляка — Я. Брика, але після того як він став бурмістром Кам'янки Струмилової, бере українця — М. Смішка, пізніше ще приймає Т. Сулімірського і К. Журовського, а перед початком війни — І. Сівек до нового музею Червенської землі. Козловський пропонував також роботу Людвікові Савіцькому, а пізніше сам став міністром і прем'єром, отож кафедру передав Сулімірському, який після повернення керівника став професором у Кракові після смерті Ю. Журовського.

Польсько-українські відносини бувають напруженими, Степан Бандера організовує замах на міністра Перацького. Козловський у відповідь створює табір у Березі Картузькій, але в археології Козловський і Старчук, Журовський і Смішко, Кобильнік і Сулімірскі, Пастернак і Рейман, Фітцке і Цинкаловскі й надалі працюють разом. Студент Клапчук отримує стипендію, а Смішко — гроші на довші виїзди до Кракова і СРСР. Після вторгнення совєтів Пастернак і Смішко приймуть до себе поляків.

Але Януша відкинули, немає українського університету у Львові, тим не менш, Цинкаловскі співпрацює з Музеєм Археології в Варшаві (РМА), Полянські дає матеріали Круковському, а РМА дозволяє Чикаленкові проводити розкопки.

Але це одне — за шкалою макро, зовсім інше — за шкалою мікро.

* * *

Совєти ввірвалися до Польщі / Західної України 17 вересня 1939 року, «захищаючи» братні народи від «утисків польських панів». Однак, маленький львівський археологічний світ не розпався, хоча відтепер українці стали керівниками, а поляки — підвладними.

Але, звичайно, не Київ чи Львів вирішують долі людей. Вирішує Москва, діючи з допомогою НКВД, яке використовує давню ворожість між людьми.

Спочатку такий собі Олександр Прусевич доносить НКВД на Леона Козловського, у результаті чого він отримує на Луб'янці смертний вирок. Однак Бог його оберігає і професор потрапляє до польської армії в Бузулуку, втікає з неї і здається німцям на фронті під Тулою. Врешті він опиниться в Берліні й там помре під час бомбардування.

Наступний — Ян Брик, бурмістр Кам'янки Струмилової, якого «визволителі» розстріляли у Биковні під Києвом, третя — Ірена Сівек, яка потрапила в Гулаг, і лише пізніше, після різних перепитій, опинилася на Заході.

Але страждали не лише поляки, Михайло Клапчук виявився «українським націоналістом», отже також опинився в таборі, а пізніше в Союзі йому не дозволили захистити дисертацію. Інші «націоналісти», тобто українські патріоти Пастернак і Чикаленко також отримали покарання — вони були змушені емігрувати на Захід, схоже як це вчинив раніше Тадеуш Сулімірскі. Чикаленка взагалі не цитували в радянській літературі.

Пояснення до карт:

1 — переміщення осіб
2 — музеї
3 — навчання
4 — смерть
5 — Голокост
6 — смертний вирок
7 — лікарня
8 — фронт
9 — в'язниця, табір
10 — райони військових дій

Іменний покажчик:

WD — Влодзімєж Деметрикевич;
LK — Леон Козловський;
JK — Юзеф Костшевскі;
KH — Кароль Хадачек;
MD — Міхал Древко;
GL — Ґабріель Леньчик;
RJ — Роман Якимович;
JŻ — Юзеф Журовський;
WA — Влодзімєж Антоневич;
TS — Тадеуш Сулімірскі;
JP — Ярослав Пастернак;
BJ — Богдан Януш;
WH — Володимир Гребеняк;
HC — Хелена Цехак;
MK — Михайло Клапчук;
JB — Ян Брик;
MŚ — Маркіян Смішко;
LCz — Левко Чикаленко;
KŻ — Казімєж Журовскі;
ISw — Ігор Свєшніков;
IS — Ірена Сівек;
JV — Юзефіна Фоґель;
SK — Стефан Круковскі.

Урешті поляки — Журовскі (ще перебував в ув'язненні Гестапо), чи Маєвскі і Буланда «репатрійовані» до нової Польщі, натомість Юзефіна Фоґель загине під час Голокосту.

Статистика трагічна — подумати тільки, що, схоже, поляки й українці не терпіли один одного, але в результаті обидві групи археологів страждали не від взаємних репресій, а від окупантів. Отже, попри пропаганду, українці і поляки співпрацюють на ниві археології за часів «перших совєтів» (Історичний музей, університетська кафедра на чолі з Пастернаком, Інститут археології АН УРСР), натомість під час німецької окупації українці працюють в німецькому Інституті Східної Праці, а поляки радше займаються різною принагідною роботою.

І знову все зруйнувалося в львівській археології: не жили професор Козловський, магістр Фоґель, доктор Брик, урешті Богдан Януш, на Захід виїхали професор Пастернак, доктор Чикаленко і професор Сулімірскі, а дорогою через Гулаг була вигнана на Захід магістр Сівек. Казімєж Журовскі, Тадеуш Журовскі, Казімєж Маєвскі і Едмунд Буланда виїхали зі Львова до нової Польщі. До Варшави повернувся Стефан Круковскі, а доктор Цехак ще до початку війни виїхала у Вільнюс, натомість студента Клапчука НКВД вислало в табір у Казахстані, а надбання вчених німці вивезли на захід.

Ой, знову не мала щастя львівська археологія, не мала.

* * *

Так закінчилися перші 40 років історії професійної львівської археології, два початки, дві катастрофи і наступний, уже третій початок, на щастя, зі Смішком і Свєшніковим зі старого складу. Той третій початок відбувся, проте, в інших історичних умовах і в більшості, з іншими акторами, ніж раніше …, така доля.

С. К. Козловский

ПОЛЬСЬКИЕ УКРАИНЦЫ И УКРАИНСКИЕ ПОЛЯКИ ВО ЛЬВОВСКОЙ АРХЕОЛОГИИ 1905—1945 ГОДОВ

Статья посвящена галицким археологам первой половины XX ст., стоявшим у истоков современной польской и украинской археологической науки. Прослеживаются процессы становления ученых, обучение в университетах, исследовательская и преподавательская деятельность во Львове, Кракове, Варшаве, Праге, Вене и других центрах. Судьбы исследователей рассматриваются на фоне сложных, порой трагических, политических и социальных событий того времени (распад империй, войны, революции, репрессии). Утверждается, что профессиональная львовская археология пережила в этот период два начала и две катастрофы. Освещаются хорошо известные и малоизвестные личности, внесшие вклад в развитие археологической науки двух стран.

S. K. Kozłowski

POLSISH UKRAINIANS AND UKRAINIAN POLES IN UKRAINIAN ARCHAEOLOGY IN 1 905—1945 YEARS PERIOD

The article touches upon the subject about Galician archaeologists in first half of the twentieth century wich stood behind the modern Polish and Ukrainian archaeology. It traces the processes of scientists uprising, university education, teaching and research activities in Lvov, Krakow, Warsaw, Prague, Vienna and other centers. Article covers researchers' fates considered on the background of complex and sometimes tragic, political and social events of the time (the breakup of empires, wars, revolutions, repressions). Author claims professional Lviv archeology survived two start-ups and two disasters within this period. Also well-known and less-known personalities who developed the archaeology of these two countries are highlighted.

УДК [902(091):929](477)

О.В. Колибенко

УКРАЇНСЬКА СПАДЩИНА ГНАТА СТЕЛЛЕЦЬКОГО

Археолог, спелеолог та музеєзнавець Г.Я. Стеллецький сорок років присвятив пошукам бібліотеки Івана Грозного. У статті розглянуто його діяльність на території України у 1918—1923 рр.

Ключові слова: Г.Я. Стеллецький, археологічні пам'ятки, Лубенський краєзнавчий музей, ВУАК.

Серед діячів української археології та музейної справи 20-х рр. XX ст. особливе місце належить Гнату Яковичу Стеллецькому. На відміну від багатьох українських археологів та музеєзнавців тієї доби, його ім'я було повернуте із забуття значно раніше, ніж кінець 80-х рр. XX ст. — ще на початку 60-х рр. Сталося це, очевидно, у зв'язку із значним суспільним резонансом, який викликали в атмосфері «хрущовської відлиги» науково-популярна книга Р.Т. Пересветова «Тайны выцветших строк» (1961 р., перевидання 1970 р.) [Пересветов, 1970] та публікації в центральній газеті «Неделя» (1962 р.) окремих розділів з неопублікованої на той час книги Г.Я. Стеллецького про пошуки бібліотеки Івана Грозного.

Нечисленні на сьогодні публікації, у яких висвітлена багатогранна діяльність цієї непересічної особистості, відображають як широту його наукових зацікавлень, так і неоднозначну оцінку його внеску у дослідження археологічної спадщини — від «подвижника» до «шкідника». Так, на думку Б.С. Ванцака та О.Б. Супруненка, «нам, сьогоднішнім, гріх було б забути «фанатичного й невтихомирного» Гната Яковича Стеллецького, який своєю діяльністю ніби завершив певний історичний цикл археолого-краєзнавчих розшуків на Лубенщині і Полтавщині Г.С. Кир'якова, Ф.І. Камінського, К.М. Скаржинської. Теперішньому часові теж, ой, як потрібні подвижники, і їм є кого брати за взірець» [Ванцак, Супруненко, 1995, с. 82]. Зовсім іншої думки дотримується московський дослідник, археолог Л.А. Беляєв: «В большинстве своем члены «Старой Москвы» имели к археологии мало отношения, а те, что как будто считали себя, среди прочего, археологами, — такие, например, как И.Я. Стеллецкий, — принесли ей больше вреда, чем пользы» [Беляев, 2011, с. 46—47].

Однією з перших наукових публікацій про Г.Я. Стеллецького є невелика замітка Б.С. Ванцака, надрукована у тезах доповідей та повідомлень другого обласного науково-практичного семінару «Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины» під промовистою назвою: «И.Я. Стеллецкий: археолог, историк, романтик» [Ванцак, 1989].

У 1993 р. у видавництві «Московский рабочий» вийшла друком книга Г.Я. Стеллецького «Мертвые книги в московском тайнике», де оповідалось про історію бібліотеки Івана Грозного та її пошуки. Книга містила передмову Т. Бєлоусової [Белоусова, 1993] та післямову А. Амосова [Амосов, 1993], у яких названі автори окреслювали основні віхи його життєвого шляху, акцентуючи увагу читачів на головній справі його життя — пошуку бібліотеки Івана Грозного. Цьому ж присвячено й ще одну книгу Г.Я. Стеллецького «Поиски библиотеки Ивана Грозного», видану в Москві у 1999 р. [Стеллецкий, 1999].

Наступною працею про Г.Я. Стеллецького є один із розділів цитованої вище невеликої монографії Б.С. Ванцака і О.Б. Супруненка, що висвітлює життєвий і творчий шлях кращих

© О.В. КОЛИБЕНКО, 2012

представників Лубенського осередку археологічного збиральництва кінця XIX — початку XX ст. Ця робота містить низку цікавих архівних документів про діяльність Г.Я. Стеллецького, опублікованих уперше [Ванцак, Супруненко, 1995, с. 71—82, 103—107].

У іншій своїй монографії, характеризуючи археологічну діяльність Лубенського музею К.М. Скаржинської, О.Б. Супруненко дає коротку характеристику пам'яткоохоронної та музейної роботи і археологічних досліджень Г.Я. Стеллецького, проведених ним на Полтавщині [Супруненко, 2000, с. 55, 203, 240, 256].

Кілька близьких за змістом публікацій про археологічні дослідження Г.Я. Стеллецького у с. Суботові на Чигиринщині опублікувала Н.В. Кукса [Кукса, 2001; 2002а; 2002б; 2002в]. У одній з її публікацій було вміщено малюнок Г.Я. Стеллецького — «план поховання Богдана Хмельницького» [Кукса, 2002б, с. 17], вперше оприлюднений друком у невеличкій замітці О.В. Сидоренка і А.О. Супруненко [Сидоренко, Супруненко, 2001].

Звернення до мережі Інтернет показало, що інформація про Г.Я. Стеллецького знаходиться там не лише у «Вікіпедії», але й на численних сайтах типу «Старинная Москва», сайтах спелеологів, діггерів тощо [Проклятые сокровища; Тайники и рудники; Игнатий Стеллецкий]. Крім того, у 2008 р. ТК «Цивилизация НЭО» було знято й продемонстровано на 1 каналі Російського телебачення (ОРТ) документальний фільм «Игнатий Стеллецкий» у серії «Гении и злодеи XX века» [Игнатий Стеллецкий: Док. фильм]. Наявна на цих сайтах інформація про Г.Я. Стеллецького перегукується з анотацією до названого фільму й зображує його таким собі «гуру» підземників («воинствующий подземник»), «першим російським діггером» у сучасному розумінні цього слова: «Игнатий Яковлевич Стеллецкий, историк, археолог, первый отечественный спелеолог (пещеровед), всю свою жизнь был одержим одной идеей, всю жизнь он посвятил ее осуществлению. Сорок лет он искал библиотеку Ивана Грозного» [Гении и злодеи].

Практично нічого про «український» період активної діяльності Г.Я. Стеллецького (1918—1923 рр.) названі джерела не повідомляють. Як правило вони містять два стандартних речення: «После начала Октябрьской революции и Гражданской войны, Стеллецкий оказался на Украине. С 1918 года он — профессор Украинского университета в Киеве, где читает курс археологии» [Стеллецкий, Игнатий Яковлевич].

Зрозуміло, що насправді фонд Г.Я. Стеллецького (ф. 823) у Російському державному архіві літератури та мистецтва (РГАЛИ) містить значно більше інформації про його діяльність в Україні. В усякому випадку, серед його паперів там зберігаються й близько двадцяти автобіографій та автобібліографій за 1918—1948 рр., спогади під українською назвою «Мої шукання», датовані 1934—1948 рр., а також щоденники за 1917—1949 рр. та маса інших документів (статті, лекції, нариси, записні книжки, листи) [Стеллецкий И.Я. Краткий обзор архивного фонда РГАЛИ].

Отже, спробуємо визначити місце Г.Я. Стеллецького у розвитку вітчизняної археології та музеєзнавства, скориставшись у якості джерел опублікованими та неопублікованими документами з Наукового архіву Інституту археології НАН України та Лубенського краєзнавчого музею.

Як уже зазначалося, збереглося досить багато автобіографій Г.Я. Стеллецького. Власноручно переписану копію однієї з них, датовану 21 листопада 1923 р., надіслала з Москви у 1951 р. на прохання директора Лубенського краєзнавчого музею В. Буніної друга дружина Г.Я. Стеллецького М.М. Ісаєвич. Ця копія автобіографії, як і лист М.М. Ісаєвич до В. Буніної, датований 20 березня 1951 р., та доповідь на тему: «Кем был И.Я. Стеллецкий», прочитана на присвяченому його пам'яті засіданні, зберігаються у фондах Лубенського краєзнавчого музею (копії названих документів надав нам, на наше прохання, полтавський науковець В. Подрига, за що ми висловлюємо йому щиру подяку).

Отже, як свідчать ці документи, Гнат Якович Стеллецький народився 3 лютого (29 січня за ст. стилем) 1878 р. в с. Григорівка Олександрівського повіту Катеринославської губ. (нині — Запорізького р-ну Запорізької обл.) у духовній сім'ї. Ще у дитинстві разом з батьками переїхав у с. Балаклію Зміївського повіту Харківської губ. (нині м. Балаклія, районний центр Харківської обл.). Початкову освіту отримав у селі, середню — в Харкові, вищу — у Київській духовній академії, яку закінчив у 1905 р., захистивши дисертацію на перший учений ступінь. Після закінчення духовної академії Г.Я. Стеллецький був призначений викладачем історії та географії у російсько-арабську семінарію в Палестині. На одному кораблі з ним туди ж пливла й вихованка Лубенської жіночої гімназії та історичного відділу Одеських жіночих педагогічних курсів Ганна Супруненко — його майбутня дружина, яка мала викладати у м. Латталії російську мову [Ванцак, Супруненко, 1995, с. 73]. Як свідчить у своїй автобіографії Г.Я. Стеллецький, «з р. 1905 мандрував з науковою метою по Ближньому Сходові: Балканах, Єгипту, Сірії й М. Азии, при чому біля двох років прожив в Назареті та Єрусалимі, уважно студіюючи з осібна печерний світ» [ЛКМ, № 2424/1, 2 арк.]. Про цей же період у його житті М.М. Ісаєвич так написала у своїй доповіді: «Окончив ученье, он устремился в Палестину, как к источнику древностей, обильному многочисленными подземными тайнами. Там он произвел много

исследований, отыскал таинственную крепость — пещеру Иотапаты, связанную с Иосифом Флавием, которую много ученых искали и не могли найти, пещеру Адуламы, столь же таинственную и труднодоступную.

В процессе этих работ он вполне осознал себя прирожденным археологом-подземником» [ЛКМ, № 2424/1, 5 арк. 1].

Повернувшись у 1907 р. до Росії, Г.Я. Стеллецький вступив на навчання до новоствореного Московського Археологічного Інституту, який закінчив у 1910 р. зі званням ученого археолога. У ньому ж він невдовзі став професором та дійсним членом Інституту, читав лекції по археології Сходу.

Ще у 1908 р. Г.Я. Стеллецький був прийнятий на службу до Московського архіву міністерства юстиції, де, окрім офіційних канцелярських обов'язків, займався збиранням інформації про пам'ятки старовини з території усієї Російської імперії. Одночасно, він брав участь у Археологічних з'їздах та проводив розкопки. В автобіографії він пише, що «для Чернигівського провадив розкопки по дорученню і на кошти Д.Я. Самоквасова, могильників і городища в м. Снітині на Лубенщині, у р. 1908; для Новгородського з'їзду, по дорученню Моск. Археол. Тов-ва, на цвинтарі Київо-Софійського Собору і замку Вишневецького в м. Лубнях; для Псковського з'їзду — який не відбувся, — дослідував Прибалтику на кошти Моск. Археол. Т-ва» [ЛКМ, № 2424/1, арк. 1].

Перша світова війна негативно вплинула на проведення археологічних досліджень у європейській частині Російської імперії, однак не завадила Г.Я. Стеллецькому продовжити свої археологічно-спелеологічні розшуки в іншому регіоні. Навіть навпаки — він скористався своєю участю у ній для вивчення печерного світу Закавказзя: «На прикінці 1916 добровольцем, з науковою метою, подався до Кавказу, де Головним Управлінням завойованих країн Туреччини в Тіфлісі був запроханий на посаду археолога, з дорученням утворити археологичну експедицию в прифронтовій смузі Трапезунд — Багдад. Але встиг я пройти лише турецьку Вірменію, тримаючись слідів «Десяти тисяч» Ксенофонта: Трапезунд — Болібурт — Гепір — Ерзерум — Карс — Александрополь — Каракілісса — Мелаперт — Муш — Бітяіс» [Там само].

Експедиція закінчилась на початку 1918 р., коли Г.Я. Стеллецький переїхав до Києва, де влітку того року читав лекції з археології України на курсах для вчителів середніх шкіл (очевидно, саме ці курси й називались «Українським народним університетом»). Пізніше він «зайняв посаду у Відділі охорони старовини й провадив тут розкопки печер на Звіринцю од Управління по забудованню Київа та його околиць. Тоді ж таки, сукупно з небіжчиком археологом А.Д. Ертелем, дослідував підземелля, мамутів та числені дюнові стоянки на околицях Київа» [Там само].

Дружина Г.Я. Стеллецького — Г.В. Супруненко, яка теж закінчила Московський Археологічний Інститут (1914 р.), ще у 1916 р. повернулась з Москви до Лубен, де працювала вчителькою у приватній гімназії О.М. Климової. У 1918 р. вона працювала у шкільній управі, потім завідувала дитбудинком у с. Снітин на Лубенщині, викладала на курсах ліквідації неписьменності для червоноармійців, учителювала у сільських школах [Ванцак, Супруненко, 1995, с. 74—75]. На початку 1920 р. до Лубен з Києва переїхав і Г.Я. Стеллецький, де очолив заснований ним же ще 1 серпня 1918 р. «Український народний музей». Цей період свого життя він так описав у своїй автобіографії: «Об'їхав і описав усі панські руїни Лубенщини й зібрав з недобитків та недогарків досить великий для повітового міста музей. За 3½ роки праці на Лубенщині за підтримкою й на кошти Совлади, провадив розкопки замку Вишневецького, розкопки могильників, городищ, майданів і таємничого схову в с. Хелепцях. Обійшов майже усі села, в яких прочитав двадцять п'ять лекцій на тему про історичні новини України й про місцеву старовину. Заснував по селах низку аматорських гуртків охорони старовини й занотував місценаходження дванадцяти мамутів Лубенщини. Здобуті колєкції передав по акту до ЛубнарМузею, в серпні 1923 р.» [ЛКМ, № 2424/1, арк. 2].

Взагалі, лубенський період діяльності Г.Я. Стеллецького досить детально відображений у документах НА ІА НАНУ. Це, в основному, листи, прохання та звіти про наукову роботу, надіслані Г.Я. Стеллецьким до УАН і ВУАК у період з 23.07.1921 р. по 8.08.1922 р. Навіть зважаючи на односторонній та дещо суб'єктивний характер цих документів (всі вони написані власною рукою Г.Я. Стеллецького), все ж необхідно визнати, що наявна у них інформація підтверджує надзвичайну енергійність і невгамовний характер цього дослідника, його намагання охопити пам'яткоохоронною роботою широкі верстви населення, талант популяризатора історичних знань, значний внесок у врятування багатьох історичних пам'яток та музейних цінностей.

Першим з цих документів є лист Г.Я. Стеллецького до УАН від 23 липня 1921 р., в якому він пише: «Вважаючи на командіровку, одержану мною од Академії наук у 1919 р. за для досліду й охорони старовини на Полтавщині, мушу довести до відома Академії, що за цей термін мною засновано і відчинено на Лубенщині (у Лубнях): 1) Українського історичного музея (відчинена досі «Лубенська Галерія мистецтва»), 2) чотирі філії музея, 3) центральний архив Лубенщини, 4) наукову бібліотеку, 5) Укр. Т-во охорони пам'яток старовини Лубенщини, 6) Археологично-мистецький

гурток, і, вкупі з М.М. Павловим-Сільванським, 7) Комітет Науки та Культури на Лубнях і 8) філію Наукового Т-ва у Київі, що зараз при Академії Наук. Три секції — іст-філ, соц.-економ. і природнича — заклали собою перший семестр Лубенського університету. Іст.-археол. курси, під орудою Т-ва охорони, утворили екскурсію на могилу Шевченка, про наукові наслідки якої я зараз читаю цікл лекцій в Селбудинку.

Таким чином, як Київщина у 1919 р., так Полтавщина у 1920 р., простудійовані мною з боку старовини наочно. На черзі — дослідування памяток старовини Білорусії й Волині, для чого гадаю скористуватися двохмісячним відпуском.

Українську ж Академію Наук прохаю взяти, як і раніш, під свою егіду мої наукові досліди і дати відповідну наукову командіровку до Білорусії й Волині» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 154—154 зв.].

Через три дні (26 липня 1921 р.) Г.Я. Стеллецький звертається до УАН як голова Українського Товариства по дослідуванню й охороні пам'яток старовини та мистецтва на Лубнях, завідувач Лубенським музеєм, вчений археолог з таким проханням: «Додаючи при цьому звіт про діяльність Лубенських наукових установ за рр. 1920—21 щиро прохаю Академію звернути свою високу увагу й приняти під свій авторітетний протекторат цей науковий вогник життя Лубенщини, без чого, за можливим від'їздом головних діячів, він може цілковито завмерти.

Крім того, прохаю Укр. Академію Наук допомогти мені в моєму науковому завданню: зібрати як найбільше матеріялів по археології України шляхом особистих екскурсій і роз'їздів по її терріторії й за для цього дати мені наукову командіровку на Білорусію й Волинь.

Нарешті, прохаю Академію зглянутись на мою посилену діяльність на користь рідної історії та археології й оказати моральну підтримку, удостоївши високої чести — звання члена-кореспондента Укр. Академії Наук» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 192—192 зв.].

До цього прохання Г.Я. Стеллецький додав «Звіт про діяльність наукових установ м. Лубень на Полтавщині», у якому зазначив, що 1 серпня 1918 р. у м. Лубнах було засновано музей, фундатором якого був вчений археолог Гнат Якович Стеллецький, який на той час перебував на службі у ВУКОПИС. Коли на початку 1920 р. Г.Я. Стеллецький повернувся до Лубен, він очолив цей музей, який з цього моменту став осередком діяльності місцевих культурно-наукових сил: «Перш за все при музеї заснувалося «Українське Т-во охорони й дослідування памяток старовини й мистецтва на Лубнях», статута якого було затверджено без жадних перешкод. Т-во зробилось десницею музея, стягаючи до нього, безпосередньо і через своїх членів та агентів, речі й книжки зо всіх поруйнованих місцевостей та садиб повіту». Згідно зі звітом, протягом літа 1920-го р. було обстежено зруйновані чи пограбовані садиби практично усіх лубенських поміщиків, список яких Г.Я. Стеллецький наводить у звіті. У результаті в Лубнах склався досить великий як для повітового міста музей («Лубенський Український історичний музей») з такими відділами: археологічним, історичним, побутовим, галереєю образотворчого мистецтва, бібліотекою з археографічним відділом та центральним архівом Лубенщини. 1 лютого 1921 р. архів відокремився у самостійну установу, те ж саме відбулося й з бібліотекою. Однак, незабаром музей було перенесено з просторого приміщення колишньої чоловічої гімназії до менш зручного — колишнього повітового земства, хоч Г.Я. Стеллецький і намагався чинити супротив та писав клопотання до голови ВУЦВК Г.І. Петровського. Однак це не допомогло, і музей виселили, щоб розмістити в цьому приміщенні госпіталь для червоноармійців [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 182—186; Ванцак, Супруненко, 1995, с. 79—80].

Незважаючи на це уже в червні 1921 р. було складено каталог музею й запрацювала «Лубенська галерія мистецтва». Ще раніше, на початку 1921 р., було відкрито міську філію музею — «Кірьяковський музей на Плютенцях», завідувачкою якого стала М.М. Ісаєвич, у майбутньому — друга дружина Г.Я. Стеллецького. Крім того, на кошти здраввідділу було відкрито окремий санітарно-освітній музей та закладено музейні філії по селах: імені Наливайка — у с. Засуллі, імені Л.О. Яновської — у с. Таранівщині, імені Д.Я. Самоквасова — у с. Хорошках.

Крім власне музейної роботи, Товариство охорони старовини вело й напружену наукову роботу. Згідно зі звітом Г.Я. Стеллецького, читались лекції у Горошині та Києві. У серпні 1920 р. разом з М.М. Павловим-Сильванським він заснував ще й «Комітета Науки та Культури на Лубнях», до складу якого увійшли «представники усіх національно-культурно-наукових організацій м. Київа і який мав засідання що суботи через тиждень» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 187—188]. Тоді ж було засновано й Лубенську філію Українського Наукового Товариства у Києві, яка складалася із трьох секцій. Влаштовані цими секціями навесні 1921 р. тимчасові курси, на думку Г.Я. Стеллецького, стали підвалиною майбутнього Лубенського університету. Тому, «Зазначене само по собі малює досить яскравими фарбами бучний розвій наукового життя на Лубнях, не дивлячись на тяжкі зовнішні умовини, як от постійні перешкоди що до академичного пайка, або з приводу друку: Ревком побажав був надрукувати доклад Г.Я. Стел-

лецького про Гаркушу, та не знайшов паперу!» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 189].

Характеризуючи розкопки на Лубенщині у 1920 та 1921 рр., Г.Я. Стеллецький пише, що вони проводились як силами учнів та слухачів різних курсів, так і «мобілізованими на воскресники мешканцями Лубень, иноді до 300 чоловіка.

За цей термін було розкопано низку курганових могил кам'яної доби (на «Замковій Горі» над Лубнями), скитської (там же та в мгарськ. лісі) й словянської (в Снітині)» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 189].

Уже 30 липня 1921 р., перебуваючи у Києві, Г.Я. Стеллецький пише прохання до Археологічної Комісії при УАН про «наукову командіровку за кордон», де зазначає: «Мій науковий фах — археологія. Улюблена галузь на царині останньої — спелеологія. <…> Немає на світі такого старого, з сім'ї історичних, народу, котрий би не мав своїх власних памяток підземної старовини. Таким є і нарід український. Та останній є дуже молодий в порівнянню з народами старої культури Сходу» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 155—155 зв.]. Коротко охарактеризувавши свої наукові мандрівки по країнах Сходу та Закавказзя, Г.Я. Стеллецький вказує, що їх наслідком стали лекційні курси спелеології та археології України, читані ним у різний час у різних навчальних закладах Москви, Києва та Лубен: «Та археологія України з її спелеологією — дрібниця в порівнянню з основною науковою метою, яку я собі поставив: оглянути й дослідувати печері, — штучні й натуральні, особливо доісторичних часів, — усієї земної кулі. <…> Проте, Сходу мною дослідувано досить, в той час, як Захід залишається невичерпаним. Між тим, саме на Заході корінці спелеології, головним чином, у Франції. <…> Ось ті мотиви, які змушують мене стати на цей тернистий шлях! <…> На підставі всього вищезазначеного, щиро прохаю молоду Археологичну Комісію України, виходячи з відповідного § власного Статуту, дати мені, яко своєму членові й науковому співробітникові Української Академії Наук, трьохмісячну наукову командіровку за кордон (Франція), з послідуючим звітом.

Мушу додати, що з боку мови перешкод до наукової праці не буде, позаяк володію так мовою французською, як і есперанто» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 156—156 зв.].

У верхньому лівому куті першої сторінки цього документу з НА ІА НАНУ міститься резолюція за підписом ученого секретаря Археологічної Секції В. Козловської: «На засіданні Арх. Секції 15 серпня 1921 р. було постановлено: позаяк сучасним завданням у 1шу чергу являється студіювання українських памяток старовини, то Секція утрудняється дати закордонну командіровку Г.Я. Стеллецькому» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 155].

Не отримавши відрядження ні до Білорусі з Волинню, ні до Франції, Г.Я. Стеллецький натомість у серпні 1921 р. здійснив розвідкову експедицію по Наддніпрянщині, й 18 вересня 1921 р. з Крилова (Новогеоргіївськ) надіслав листа до Археологічного Комітету УАН: «Маю шану повідомити, що археологична експедіція, виряжена для розвідок Укр. Акад. Наук і Київським Археологичним Інстітутом у серпні 1921 р., набула важливих наукових результатів…». Далі Г.Я. Стеллецький стисло (7 пунктів) наводить ці результати, серед яких привертає увагу чергова згадка «мамута», якого було «запаковано в 11 скринь й перевезено пароплавом до Кременчука, звідки буде переправлено у свій час до Укр. Академії Наук». Крім цього та п'яти інших відкритих «мамутів», було відкрито 6 городищ (2 неолітичних — у Воронівці (Тепляківське укріплення) та в Андрусівці), 2 запорозьких коша — «Отаманський городок» та «Запорожська гулянка» (Андрусівка), 4 дюнові стоянки кам'яної доби (м. Коропівка Подорожня, Андрусівка, Пеньківка) й острів «Церковище» на Тясмині — неолітична стоянка для полювання, селище кам'яної доби з печерами в ур. «Вищепаново», під Андрусівкою; розкопано: «могилу під Новогеоргієвським, плиту на полі під с. Таборищем, мамута в Андрусівці, зазначеного острова «Церковище» й могилу з річами Б. Хмельницького під Андрусівкою». Крім цього, «читаються по містах і селах лекції про мамута й кам'яну добу, засновуються й набуваються музеї (Кременчук, Крилів, Чигирин, Олександрія). Селяне лекціями цікавляться дуже й слухають з захопленням. <…> Досліди продовжуються» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 224—224 зв.].

Наступний документ у фондах НА ІА НАНУ, написаний рукою Г.Я. Стеллецького, — це звіт про діяльність Української наукової експедиції, датований 8 серпня 1922 р. Названа експедиція була проведена Г.Я. Стеллецьким з 1 вересня й майже до кінця грудня 1921 р. Початково вона організовувалась з обмеженою метою — «за для палеонтологичних розвідок про мамута, який одкрився випадково в с. Андрусівці на Кременчучщині». Однак, уже в Кременчуці ця розвідкова, з обмеженими завданнями, експедиція «набула характеру важливого наукового підприємства, завдяки, з одного боку, широким уповноваженням, наданим їй Кремгубнаросвітою що до організації повітових музеїв та комітетів охорони старовини, а з другого — наряду Опродкомарма про харчове утримання на місцях перебування» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 4, арк. 36].

Згідно зі звітом Г.Я. Стеллецького, діяльність експедиції поділяється на три періоди: «Крилівський» (з 1 по 28 вересня 1921 р.), «Чигринський з Кам'янським» (жовтень-листопад 1921 р.), «Суботівський з Холодним Яром» (грудень 1921 р.). Під час першого з них у Крилові

було влаштовано музей під назвою «Крилівський музей старовини й мистецтва», знайдено 7 «мамутів» в околицях, зразки кісток взято до музею, розшукано цілого кістяка «мамута» з Варвариної балки під Криловим, виритого під час будування залізничної гілки у 1916 р. Кістки описано й у 11 скринях, вагою 72 пуди, відправлено Дніпром до Кременчука, а звідти до Києва, до музею УАН. Також відкрито 6 городищ (з них 3 неолітичних), 6 дюнових стоянок кам'яної доби, кілька неолітичних печер, селищ та ловецьких стоянок на островах р. Тясмина, констатовано 3 запорозьких коша, за допомогою «комтруда» розкопано «могилу» над Криловим та неолітичну стоянку на острові р. Тясмина під Андрусівкою. Про результати досліджень поінформоване місцеве громадянство у формі прилюдних лекцій у Крилові та с. Андрусівці.

Під час другого періоду експедиції спочатку, у жовтні, досліджувався Чигирин з околицями, а у листопаді — Кам'янка з околицями. Засновано «Чигиринський історичний музей імені Богдана Хмельницького», з комітетом з трьох осіб на чолі. При музеї закладено «Наукове товариство охорони пам'яток старовини й мистецтва», почесними членами якого обрано Г.Я. Стеллецького та священика О. Єримовича. До музею Г.Я. Стеллецьким доставлено з Бужина чумацький маж, палеонтологічними розвідками виявлено 5 «мамутів», археологічними — 3 неолітичних стоянки та 3 неолітичних городища. У Чигирині розкопано місце палаців Б. Хмельницького та митрополита Й. Нелюбовича-Тукальського, а також підземний хід з палацу Б. Хмельницького. Під Чигирином розкопано пошкоджену «скарбошукателями» могилу енеолітичної доби. У Кам'янці описано склад книжок з бібліотек околишніх відомих панських родин, в с. Боровиці досліджено місце табору, у зв'язку з чим прочитано місцевим селянам 2 прилюдні лекції, та по одній в Чигирині й Кам'янці, з демонстрацією знахідок.

Суботівський період експедиції, що припав на безсніжний грудень, на думку Г.Я. Стеллецького, «дав найблискучійші наукові наслідки». У с. Суботові знайдено 2 «мамутів» (одного з них — у «Білому Яру» на гл. 1,5 аршина від поверхні), розкопано підземний хід поруч історичної кам'яної баби, досліджено маєток Б. Хмельницького, констатовано місце Шевченкового «Великого Льоху», ретельно обстежено «домовину України» — кам'яну церкву св. Іллі: «В середині оббито стіну, на якій прибито мідяну табличку, що там, мовляв, поховано тіло Хмільницького. Оказалась звичайнісінька спекуляція великим йменням; саму табличку взято до музея». Г.Я. Стеллецький вважав найголовнішим відкриттям цієї експедиції виявлення залишків загубленого «останку» Богданового: «На цвинтарі, перед олтарем Богданової церкви, стоїть два хрести, різаних з каміню і змальованих Тарасом. Під більшим з них, датованим 1799 р., розкопками одкрито в круглій ямі рештку спалених костей Богданових! Частина їх взята для демонстрації й доказу» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 4, арк. 36—40].

Г.Я. Стеллецький констатував також цілковиту недослідженість Холодного Яру, де ним обстежено городище з двома лініями валів, яке, на його думку, належало до кам'яної доби, але використовувалось і в скіфський час як багата грецька колонія, а за часів Юстиніана — як візантійська факторія, куди підпливали великі кораблі, «остов одного такого корабля й зараз видно в намулі озера». Великі й складні «майдани» оглянуто під сс. Косаркою та Грушівкою, а у с. Медведівці констатовано «типову неолітичну печерю».

Закінчуючи звіт, Г.Я. Стеллецький скромно відзначав: «По свойому діапазону й науковим наслідкам зазначена експедіція по Вкраїні — перша після експедіції Гільденштедта 1774 р.». Про її результати він зробив доповідь у січні 1922 р. у «Науковому Комітеті» в Харкові, 11 березня 1922 р. опублікував у одній з харківських газет замітку під назвою «Тарас Шевченко про Богданову могилу», а з квітня 1922 р. переніс діяльність експедиції (в одній своїй особі) на Лубенщину, де «по мандату виконкома та освіти прочитано лекції по всіх волостях, переведено силами селян чи мало розкопок і одкрито багато слідів кам'яної доби та останки мамутів в сс: Гонцях (нові), Тарадинцях, Мгарі, Снітині, Литвяках, а всього на Вкраїні 54 мамута» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 4, арк. 40-41].

Деякі підсумки цієї «Української наукової експедиції», на нашу думку, підбиває лист за підписом голови ВУАК академіка О. Новицького, надісланий 21 травня 1925 р. до Центрального Пролетарського Музею Лубенщини, у якому зазначено: «ВУАК просить Музей подати більш повні інформації за розкопи, переведені в останні роки Луб. Наук. Т-вом та Музеєм, бо ті відомости, що їх було подано в свій час до Кабінету Ант. та Етн. — ВУАН, далеко не задовольняють. На підставі відомостів за розкопи попередніх років ВУАК вважає за необхідне попередити, що подібні розкопи навряд чи можна санкціонувати надалі.

Разом із тим ВУАК просить поінформувати про стан археологічних дослідів у цьому році /що намічено до вивчення, хто має переводити розшуки, де саме і т.п./ і подати списки осіб, кому можна доручити ті досліди.

Насамкінець, ВУАК просить подати адресу Г. Стелецького, що переводив розкопи в Лубнях і звіту не надіслав. За відомостями ВУАКа гр. Стелецький перебуває в Москві» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 24, арк. 94—94 зв.].

Дійсно, з кінця 1923 р. Г.Я. Стеллецький знаходився вже у Москві, куди він виїхав «з метою закінчення давно розпочатих наукових праць» [ЛКМ, № 2424/1, арк. 2]. До Москви Г.Я. Стеллецький поїхав уже з другою дружиною — М.М. Ісаєвич, з якою він їздив у описану вище експедицію, про що вона згадує у листі до В. Буніної [ЛКМ, № 2424/1, арк. 3]. За спогадами його доньки (від першого шлюбу) художниці Л.Г. Григор'євої, з Г.В. Супруненко вони «розійшлися по-інтелігентному, неофіційно» [Ванцак, Супруненко 1995, с. 80].

Другий московський період життя Г.Я. Стеллецького є широковідомим, однак найменш висвітленими його епізодами є дві пошукові експедиції на Україну — у 1934 та 1939 рр. Перша з них була пов'язана з пошуками срібних копалень гетьмана Мазепи, друга — від Літературного музею — називалась «Слідами Ігоря Сіверського». За свідченням М.М. Ісаєвич — учасниці названої експедиції, «В 1939 г. он совершил экспедицию от Лит. музея «По следам похода князя Игоря Северского против половцев». В отчете по экспедиции он отстаивал мысль, что цель похода Игоря была патриотическая, стремление объединить родную землю» [ЛКМ, № 2424/1, арк. 2]. Крім того, у листі до В. Буніної, вона писала: «Монография «По следам Игоря Северского», в числе других рукописей хранится в ГосЛитарх. Если хотите, я Вам пришлю 4 тетради об этой экспедиции, но он писал карандашом, с многими перечеркиваниями и поправками. Архивистов не смущают никакие неудобочитаемые рукописи. Если у Ваших сотрудников будет желание и терпение разобрать эти тетради, то кое что интересное можно в них найти. Я тоже писала заметки об этой экспедиции, но чисто бытовые, т. к. на мне лежал гл. обр. быт. Есть и карта к этому вопросу» [ЛКМ, № 2424/1, с. 9]. Доля цих паперів невідома, можливо, вони були надіслані до Лубенського музею у 1951 р., а, можливо, потрапили до Російського державного архіву літератури та мистецтва (РГАЛИ) у ф. 823. Очевидно, зацікавлення Г.Я. Стеллецького цією темою, спроби перекладу «Слова о полку Ігоревім» сучасною російською мовою були пов'язані з його близькими родинними стосунками з В.І. Стеллецьким — відомим фахівцем у цій галузі та перекладачем «Слова». М.М. Ісаєвич згадує у листі такий цікавий факт: «И.Я. пробовал переводить Слово о полку Игореве. Владея стихом, я ему помогала. Нас поразило место «растекашася мыслию по древу». <…> И.Я. стал рыться в архивах и выискал, что на древнем славянском языке белка называлась «мысь». Теперь стало понятно: белкой разбегался по дереву. Потом мы обратили внимание на выражение «под трубами повиты». <…> Вспомнилось, что по украински «повити» значит родить. <…> гораздо естественнее в переводе сказать «Под трубами рождены», чем «Под трубами пеленаты». И.Я. заявил эти два соображения в о-ве изучения Слова о полку Игореве. Приняли к сведению с большим интересом. <…> Недавно вышел в свет перевод Сл. о пол. Иг. племянника И.Я. Влад. Ив. Стеллецкого. Он использовал эти данные в своем переводе» [ЛКМ, № 2424/1, арк. 9—10].

Наведені документи з фондів НА ІА НАНУ та ЛКМ, у сукупності з вже опублікованими документами з Лубенського міського державного архіву, Черкаського краєзнавчого музею та Державного архіву Черкаської обл., дозволяють скласти певне уявлення про внесок Г.Я. Стеллецького у дослідження археологічних пам'яток України. Перше, що кидається в очі — це його настійливе намагання зробити якесь величезне відкриття й повідомити про нього якомога більшій кількості оточуючих, у першу чергу — людям абсолютно не підготовленим до сприйняття і правильного розуміння мети і завдань археологічних досліджень. Особливо показовим у цьому сенсі є приклад «з'ясування історичної тайни Богдана», результати якого сам Г.Я. Стеллецький вважав чи не найвищим своїм досягненням в археології України, і який було детально проаналізовано у публікаціях Н. Кукси [Кукса, 2001; 2002а; 2002б; 2002в]. Використовуючи скарбошукацький ентузіазм простих мешканців Лубен, Г.Я. Стеллецький, мабуть, уперше у вітчизняній археологічній практиці використав комуністичні «воскресники» для проведення досліджень. Однак, одночасне використання до 300 робітників, засліплених бажанням знайти скарби Я. Вишневецького, неминуче перетворювало ці розкопки (при одному керівникові) у неконтрольоване розривання міського валу без будь-якої фіксації. Напіваматорський характер досліджень Г.Я. Стеллецького, відсутність звітної документації, поверховість багатьох висновків, очевидно, слід пов'язувати як з «післядипломністю» його археологічної освіти, так із особливостями його своєрідної натури (чого варті хоча б зйомки в епізодичній ролі у фільмі Юлія Райзмана «Поезд идет на восток» («Мосфільм», 1947 р.), майже за рік до смерті) [ЛКМ, № 2424/1, арк. 5]. Разом з тим, завдяки його непосидючому та авантюрному характеру, Г.Я. Стеллецький зміг багато зробити на ниві охорони вітчизняної культурної спадщини у складних умовах громадянської війни.

Амосов А.А. Слово о великом искомом / А.А. Амосов // Стеллецкий И.Я. Мертвые книги в московском тайнике. — М., 1993. — С. 243—268.

Белоусова Т. От составителя / Т. Белоусова // Стеллецкий И.Я. Мертвые книги в московском тайнике. — М., 1993. — С. 3—16.

Беляев Л.А. А.В. Арциховский и первые программы археологического изучения средневековой Москвы / Л.А. Беляев // Новгородские археологические чтения — 3. Материалы Международной конференции «Археология средневекового города. К 75-летию археологического изучения Новгорода». — Великий Новгород, 2011. — С. 46—57.

Ванцак Б. Подвижники українського музейництва: (Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Кате-

рина Скаржинська, Гнат Стеллецький) / Б. Ванцак, О. Супруненко. — Полтава, 1995. — 135 с.
Ванцак Б.С. И.Я. Стеллецкий: археолог, историк, романтик / Б.С. Ванцак // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй обл. науч.-практ. семинар. — Полтава, 1989. — С. 106—108.
Гении и злодеи. Игнатий Стеллецкий: [Эл. ресурс]. Точка доступа: http://www.ruarchive.com/archives/6445
Игнатий Стеллецкий. Док. фильм: [Эл. ресурс]. Точка доступа: http://www.1tv.ru/documentary/fi4942/sn43
Кукса Н.В. Наукові досліди Гната Яковича Стеллецького по «з'ясуванню історичної тайни Богдана» в Суботові (20-ті рр. XX ст.) / Н.В. Кукса // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2002а. — №1. — С. 156—159.
Кукса Н. «Наукові» досліди Гната Яковича Стеллецького по «з'ясуванню історичної тайни Богдана» в Суботові (20-ті рр. XX ст.) / Н. Кукса // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2002б. — Вип. 11. — С. 10—17.
Кукса Н. Історичні поховання XVII—XVIII ст. в Суботові / Н. Кукса // Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки (джерела та результати досліджень. — Т. 9. — К., 2002в. — С. 227—241.
Кукса Н. Церква святого пророка Іллі в Суботові: до питання дослідження і реставрації / Н. Кукса // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2001. — № 2. — С. 134—136.
Лубенський краєзнавчий музей (далі — ЛКМ) № 2424/1, 12 арк. Лист М. Ісаєвич до В. Буніної, 20.03.1951 р.
ЛКМ, № 2424/1, 2 арк. Curriculum vitae. Гнат Яковлевич Стеллецький. Автобіографія. 21.11.1923. Копія.
ЛКМ, № 2424/1, 5 арк. Кем был И.Я. Стеллецкий: доклад.
НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3.
НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 4
НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 24
Пересветов Р.Т. Тайны выцветших строк / Р.Т. Пересветов. — М., 1970. — 287 с.
Проклятые сокровища рода Вишневецких.:[Эл. ресурс]. Точка доступа: http://metall-detector.com/proklyatyie-sokrovishha-roda-vishnevskix.html
Сидоренко О.В. Невідомий план поховання Богдана Хмельницького / О.В. Сидоренко, А.О. Супруненко // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2001. — № 2. — С. 179.
Стеллецкий, Игнат Яковлевич: [Эл. ресурс] Точка доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Стеллецкий,_Игнатий_Яковлевич
Стеллецкий Игнатий Яковлевич (1878—1949) — историк, археолог, спелеолог. Краткий обзор архивного фонда РГАЛИ: [Эл. ресурс]. Точка доступа: http://libinfo.org/index/index.php?id=114977
Стеллецкий И.Я. Мертвые книги в московском тайнике / И.Я. Стеллецкий. — М., 1993. — 272 с.
Стеллецкий И.Я. Поиски библиотеки Ивана Грозного / И.Я. Стеллецкий. — М., 1999. — 400 с.
Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської). — К. — Полтава, 2000. — 392 с.
Тайники и рудники :[Эл. ресурс]. Точка доступа: http://www.metallsearch.ru/nenkladi/56.htm

А. В. Колыбенко

УКРАИНСКОЕ НАСЛЕДИЕ ИГНАТА СТЕЛЛЕЦКОГО

Археолог, спелеолог и музеевед И.Я. Стеллецкий сорок лет посвятил поискам библиотеки Ивана Грозного. В статье рассматривается его деятельность на территории Украины в 1918—1923 гг. В этот период И.Я. Стеллецкий находился в Киеве и Лубнах. В Лубнах он основал краеведческий музей, существующий до сих пор, а также создал ряд научных обществ. Под эгидой этих обществ в тяжелых условиях Гражданской войны он проводил археологические экспедиции на территории Украины, практически не оставив отчетной документации и сделав ряд поверхностных выводов.

O. Kolybenko

UKRAINIAN HERITAGE OF HNAT STRELLECKY

The archeologist, cave explorer and specialist in museum management H.Y. Stelletsky has been devoted to researches of Ivan Grozny library for forty years. The article considers his activity on the territory of Ukraine in 1918—1923. During this period, Stelletsky residented in Kyiv and Lubny. In Lubny he founded local museum, that exists up to nowadays, and created a number of scientific societies.

УДК [902(091):929](477)

Р.М. Конта

ФЕДІР ВОВК ТА ЙОГО ВНЕСОК У РОЗВИТОК ЕТНОЛОГІЇ: СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ КІНЦЯ XX СТОЛІТТЯ

У статті розглядається питання дослідження в сучасній вітчизняній історіографії кінця XX століття проблеми етнологічних наукових здобутків Федора Вовка.

Ключові слова: Федір Вовк, історіографія, етнологія, етнографія, народознавство, Наукове товариство ім. Шевченка.

Федір Кіндратович Вовк (1847—1918) увійшов в історію української науки як талановитий етнограф, антрополог і археолог. Вчений дав власне визначення етнології як науки про народи, їх расовий склад і побут, яка охоплює не лише етнічний склад населення, історію народу та його культуру, але й фізіологічні, анатомічні та психічні особливості етносу.

У радянський період постать видатного українського вченого висвітлювалась у дусі марксистсько-ленінської методології з урахуванням ідеологічного чинника. Це призвело до того, що Ф. Вовк був віднесений до когорти «українських буржуазних націоналістів», а його етнологічні наукові здобутки або замовчувались, або свідомо спотворювались. Лише діаспорна історіографія тривалий час була єдиним джерелом об'єктивної інформації про вченого.

У якості вступу до вказаного історіографічного періоду, який розпочався в 1991 р. разом із здобуттям Україною незалежності, на нашу думку, варто виділи праці, які вийшли в другій половині 80-х рр. XX ст. в період т. зв. «перебудови», коли в науці відбулися певні зміни пов'язані із послабленням ідеологічного тиску держави, що позначилося і на якості праць присвячених етнологічним здобуткам Ф. Вовка.

© Р.М. КОНТА, 2012

Якщо в радянські часи ім'я вченого намагалися забути, бо його праці асоціювалися з українським націоналізмом, то саме в цей період початку відродження української державності вказана причина послужила тим фактором, що посилив інтерес науковців до праць вченого.

У цей час кардинально змінюються підходи до оцінки досягнень Ф. Вовка у етнологічній науці. Вперше зазначена тенденція спостерігається у 1987 р. у статті В. Сарбея і О. Франко [Сарбей, Франко, 1987, с. 148—153]. Тут говориться про Ф. Вовка як «про складну й суперечливу за своїми суспільно-політичними та науковими поглядами людину» [Сарбей, Франко, 1987, с. 148]. Це був перший крок до відходу від однозначного заперечення наукових досягнень вченого та подачі їх виключно у дусі «буржуазного націоналізму». Трактування постаті Ф. Вовка як «неоднозначної та суперечливої» дозволили автору дещо відійти від радянських шаблонних оцінок і його етнологічних досягнень. Але цей відхід був ледве помітний, оскільки магістральною лінією вказаної статті є аналіз архіву вченого з метою виявлення його соціалістичних вподобань. Але разом з тим, у статті зазначається, що Ф. Вовк спеціалізувався «на антропологічній та етнографічні тематиці (переважно — східнослов'янській, ще більше — українській)» та не все з його праць витримало випробування часом, оскільки зазначені праці «писалися на засадах буржуазних суспільствознавчих теорій» [Сарбей, Франко, 1987, с. 148].

У 1989 р. за матеріалами особистих фондів В. Хвойки та Ф. Вовка було опубліковано статтю Ж. Кононенко і вже згадуваної нами О. Франко,

в якій окреслено, в тому числі, і дослідження вченого у галузі етнографії [Кононенко, Франко, 1989, с. 118—120]. У цій статті вже відсутні ідеологічні штампи радянської науки та подається короткий перелік основних досягнень Ф. Вовка в галузі етнографії.

Варто відмітити, що співавтор цієї статті О. Франко в подальшому стала найбільш відомою дослідницею творчості вченого. У цьому ж році виходить її наступна стаття «Народознавчі праці Ф.К. Вовка» [Франко, 1989, с. 15—26], а в 1990 р. з'являються інші праці про вченого (співавтор А. Франко), які торкалися переважно біографічних і загальнонаукових досягнень відомого українського вченого [Франко, Франко, 1990, с. 86—95]. Багато праць дослідниці присвячені різним аспектам діяльності вченого як археолога, громадського діяча, його міжнародним зв'язкам, але ми зупинимося на дослідженнях, які торкаються або безпосередньо присвячені етнологічній діяльності Ф. Вовка.

У 1999 р. О. Франко захистила докторську дисертацію на тему: «Наукова та суспільно-політична діяльність Федора Кіндратовича Вовка» [Франко, 1999, 437 арк.]. Саме із праць дослідниці в Україні розпочинається систематичне вивчення наукової спадщини вченого, зокрема його етнографічної діяльності. О. Франко зазначає: «як етнограф, Ф. Вовк одним із перших у вітчизняній науці застосував науковий метод в етнографії і звернув основну увагу на вивчення побутових особливостей, а не тільки фольклорних, як це практикувалося до цього», він «увійшов в етнографію як серйозний дослідник весільних звичаїв та обрядовості на Україні» та, як наслідок «був основоположником української етнографії і одним із найвидатніших представників загальнослов'янської етнографії» [Франко, Франко, 1998, с. 247—252]. О. Франко звернула особливу увагу на етнографічні дослідження вченого на Західній Україні, дослідила етнографічні експедиції Ф. Вовка у цьому регіоні, проаналізувала його роль у створенні Етнографічного музею НТШ та його етнографічної збірки [Франко, 1997, с. 170—174]. Вона вперше відзначила, що етнологічні висновки Ф. Вовка мали не лише велику наукову цінність, але й суспільно-політичну, оскільки йому «вдалося доказати фізичну, мовну, побутову і духовну спорідненість всього роз'єднаного українського народу від Карпат до Слобожанщини і від Полісся і до Кубані, доказати, що український народ є окремим самобутнім, давнім народом» [Франко, 1997, с. 174].

Окремою темою досліджень, яку постійно піднімала О. Франко, була діяльність вченого в НТШ [Франко, 1997, с. 15—26; Франко, 1998, с. 84—100]. Зокрема, вона відзначає велику роль Ф. Вовка у функціонуванні Товариства, у редагуванні та публікації етнографічних друкованих видань, у створенні музею товариства та його наповнення, проведення етнографічних експедицій і т.д. У своїх статтях О. Франко дослідила методику роботи з етнографічних матеріалом, зокрема, особливості фіксації фольклорних матеріалів [Франко, 1999, с. 12—20]. Дослідниця відзначає, що вчений у своїх дослідженнях «поєднав критичну науковість, широку документалістику і різноманіть методичних підходів» [Франко, 1999, с. 13].

Окремо слід виділити монографічне дослідження про вченого, яке вперше було видане в 1997 р. у Нью-Йорку як частина книги, до якої ввійшли також бібліографія праць вченого та спогади його дітей [Франко, 1997]. Дещо пізніше перероблений та покращений варіант монографії зі зміненою структурою перевидано в Україні у 2000 р. [Франко, 2000]. Останній варіант монографії був написаний на основі вже згадуваного нами дисертаційного дослідження, яке вийшло роком раніше. У ньому, як і в дисертаційному дослідженні, окремий підрозділ присвячений етнографічним студіям Ф. Вовка, де детально проаналізована етнологічна діяльність вченого загалом та його робота в Етнографічній комісії НТШ [Франко, 1999, арк. 202—234; 2000, с. 176—211]. У цих дослідженнях наводиться найбільш повна інформація про етнологічну діяльність Ф. Вовка, який характеризується як основоположник української етнографії та антропології.

Відомим дослідником наукової спадщини Ф. Вовка на сьогодні є В. Наулко. Його дослідження торкаються багатьох аспектів наукової діяльності вченого, зокрема, його етнологічних студій. Аналізуючи етнографічну діяльність вченого він відзначає, що ця робота особливо активізувалась «після обрання його у 1899 р. дійсним членом і, 1906 р. — головою Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка у Львові» [Наулко, Франко, 1997, с. 39].

Підсумовуючи методичні принципи роботи вченого, автор приходить до важливих висновків про те, що: «не втратили вагомості і дотепер методичні принципи Ф. Вовка, які стосуються порівняльних досліджень, аналізу етнографічних явищ у їх розвитку, уваги до соціально-економічних факторів та їх впливу на особливості культури» [Наулко, Франко 1997, с. 39].

В. Наулко дав комплексну оцінку Ф. Вовку як науковцю, якому належала низка передових тогочасних етнографічних досягнень, а саме: використовуючи західноєвропейські методологічні та методичні засади вчений вказував на необхідність комплексного вирішення наукових проблем, підкреслюючи, зокрема, що особливості культури народів залежать не лише від середовища їхнього існування та трудової діяльності, а й від багатьох інших чинників (психічних та антропологічних рис).

З кінця 1980-х рр. виходять праці Г. Скрипник, які опосередковано торкаються поставленої

нами проблеми [Скрипник, 1989; 1998]. Основна тематика розвідок Г. Скрипник — проблема українського етнографічного музейництва, яка завершилась написанням докторської дисертації на вказану тематику [Скрипник, 1998]. Вивчаючи експедиційні дослідження Ф. Вовка, авторка відзначає їхню системність та заплановану масштабність — суцільне обстеження усіх історико-етнографічних регіонів, а також пограничних територій. Аналізуючи діяльність вченого відповідно до предмету дисертаційного дослідження, Г. Скрипник відмітила, що «Хведору Вовку належить розробка плану-проекту етнографічних експозицій, що ґрунтувався на засадах еволюційної теорії» [Скрипник, 1998, с. 195].

До вчених, які досліджували наукову спадщину Ф. Вовка переважно в антропологічному вимірі варто віднести С. Сегеду [Сегеда, 1990, с. 29—32; Сегеда, 1994, с. 55—74]. Але і в працях цього дослідника можна виокремити інформацію етнологічного характеру. Зокрема, критикуючи вираз, який вживав Ф. Вовк у своїх працях — «український антропологічний тип», С. Сегеда зазначає, що є помилковим підхід етнологів і антропологів др. пол. XIX ст., який базувався на прагненні наділити кожну етнічну групу властивими тільки рисами фізичного і расового типу. Насправді, як зазначає автор на сьогодні «доведено, що межі одиниць антропологічних, етнічних та лінгвістичних класифікацій дуже рідко збігаються» [Сегеда, 1990, с. 32].

В окремих своїх статтях С. Сегеда відзначав несправедливу критику на адресу вченого з боку окремих дослідників радянського періоду, зокрема, В. Дяченка, який намагався висвітлити деякі важливі аспекти етнічної історії українського народу, а саме: намагався показати схожість українців, росіян і білорусів разом із запереченням антропологічної однорідності українського народу [Сегеда, 1997, с. 268]. Автор згадує також і наукову діяльність Ф. Вовка в НТШ, зокрема роботу по зібранню етнографічних колекцій у Галичині, Буковині та Закарпатті та зазначає, що вчений в етнографії залишив не менш помітний слід, ніж в антропології.

Серед когорти вчених, у творчості яких проблема дослідження наукової спадщини Ф. Вовка займала чільне місце, варто виділити О. Таран. Основним напрямком досліджень наукової спадщини авторки були антропологічні студії вченого. Але поряд з цим, О. Таран торкалася проблеми етнологічних досліджень Ф. Вовка, оскільки «на середину XIX ст. поняття антропології та етнології чітко не розрізнялися, а етнографію вже тоді розглядали як окрему науку» [Таран, 1999, с. 244]. Представники ж французької антропологічної школи, до якої належав і Ф. Вовк «вважали етнологію не самостійною наукою, а лише розділом антропології» [Таран, 1999, с. 244]. Формуванню наукових поглядів вченого О. Таран присвятила окремий розділ свого дисертаційного дослідження [Таран, 2003, с. 30—52]. Як зазначає дослідниця, «саме завдяки Хв. Вовку українська етнографія та антропологія на початку XX ст. піднялась на один щабель з європейськими народознавчими науками того часу» [Таран, 1999, с. 247].

Окремо слід виділити дисертацію О. Сапеляк [Сапеляк, 1998] та видану на її основі монографію [Сапеляк, 2000] про етнографічні дослідження в НТШ, де комплексно розглянуто питання діяльності Ф. Вовка в цій інституції, зокрема, в Етнографічній комісії. А саме: розглядається проблеми, пов'язані з організацією та проведенням етнографічних експедицій, їх результати; аналізується процес формування етнографічних збірників та їх редагування; вивчається наукова праця Ф. Вовка, створення ним програм зі збирання етнографічного матеріалу та його виступи у західній пресі і т.д. У працях О. Сапеляк науковий доробок вченого аналізується саме під етнологічним кутом зору та у тісному зв'язку з НТШ. Авторка також торкнулася такої важливої проблеми як розуміння Ф. Вовком етнології як науки. Згідно з О. Сапеляк «Федір Вовк інтерпретував етнологію як науку про народи, їх расовий склад і побут, тобто, як синтез антропологічних наук» [Сапеляк, 2000, с. 21—22]. Визначення дослідницею етнології в розумінні Ф. Вовка є досить широким і охоплює низку проблем, якими на сьогодні займаються різні науки. Авторка з'ясувала також особливості вживання термінів «етнографія» та «етнологія» в НТШ, що розв'язало низку проблем теоретичного характеру [Сапеляк 2000, с. 23].

Отже, варто зазначити, що висвітлення етнологічних здобутків Ф. Вовка у сучасній вітчизняній літературі кінця XX ст. мало свої особливості, на що вплинула низка факторів об'єктивного і суб'єктивного характеру. Лише з кінця 80-х рр. XX ст. кардинально змінюються підходи вчених в оцінці наукового доробку Ф. Вовка. З'являється низка праць про вченого, де поряд з аналізом його досягнень як антрополога, характеризуються етнологічні та етнографічні здобутки науковця. Окремі дослідники присвячують свої дисертаційні дослідження науковій спадщині вченого, де міститься важлива інформація про діяльність Ф. Вовка як етнолога та його досягнення у цій галузі. Не залишилися поза увагою вчених питання організації та проведення етнографічних і антропологічних експедицій на території України, а також важливої ролі НТШ у становленні та розвитку Ф. Вовка як етнолога. Разом з тим, ще залишається низка проблем пов'язаних із дослідженням етнологічних здобутків вченого, які потребують подальшого вивчення, а тому і на сьогодні продовжують з'являтися праці, в яких вказана проблема є предметом наукового аналізу.

Кононенко Ж.А. Исследования на Полтавщине (по материалам личных фондов В.В. Хвойки и Ф.К. Вовка (Волкова)) / Ж.А. Кононенко, О.Е. Франко // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй областной научно-практический семинар 18—19 мая 1989 года. — Полтава, 1989. — С. 118—120.

Наулко В. Учений надзвичайно широкого профілю / В. Наулко, О. Франко // Пам`ять століть. — 1997. — № 1. — С. 39.

Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому Товаристві ім. Шевченка (1898—1939 рр.) / О. Сапеляк. — Львів, 2000. — 208 с.

Сапеляк О.А. Українська етнографія в діяльності Наукового Товариства ім. Шевченка (1898—1939 р.р.): Дис... канд. іст. наук / О.А. Сапеляк. — Б.м., 1998. — 175 с.

Сарбей В.Г. Парижские уроки / В. Г. Сарбей, О. Е. Франко // Вопросы истории. — М., 1987 — № 11. — С. 148—153

Сегеда С. Антропологічна спадщина Ф. Вовка в світлі сучасних наукових даних / С. Сегеда // Вовк Ф. Антропологічні особливості українського народу. — К.: «Фотовідеосервіс», 1994. — С. 55—74.

Сегеда С. Антропологічні погляди Федора Вовка і сучасна наука / С. Сегела // Наука і суспільство. — 1990 — № 3. — С. 29—32

Сегеда С. Пам'яті вченого / С. Сегеда // Народознавчі зошити. — 1997. — № 4. — С. 268.

Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / Г.А. Скрипник. — К.: Наукова думка, 1989. — 304 с.

Скрипник Г.А. Українське етнографічне музейництво (20-ті — 90-ті роки XX ст.) Г.А. Скрипник — К.: б. в., 1998. — 166 с.

Скрипник Г.А. Українське етнографічне музейництво: становлення та розвиток [Текст]: дис... д-ра іст. наук: 07.00.05 / Скрипник Ганна Аркадіївна ; НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського. — К., 1998. — 407 л.

Таран О. Хв. Вовк і французька школа антропології: формування української наукової антропологічної традиції на поч. XX ст. / О. Таран // Україна, українці, українознавство у XX ст. в джерелах і документах: Зб. наук. пр.: У 2 ч. — К., 1999. — Ч. 1. — С. 244.

Таран О.Г. Наукова спадщина Федора Вовка в галузі антропології: спадкоємність традицій та сучасне бачення [Текст] : дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / Таран Олена Григорівна ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2003. — арк. 30—52.

Франко А. Федір Вовк — вчений і громадський діяч (До 150-річчя від дня народження) / А. Франко, О. Франко // Зерна. Літературно-мистецький альманах українців Європи. — 1998 — № 4—5. — С. 247—252

Франко А.Д. Федор Кондратьевич Вовк (Волков). Биографический очерк / А. Д. Франко, О. Е. Франко // Советская этнография. — Изд. Академии Наук СССР. — М., 1990. — № 1. — С. 86—95.

Франко О. Діяльність Федора Вовка в Науковому товаристві ім. Т.Г.Шевченка (До 150-річчя від дня народження) / О. Франко // Народна творчість та етнографія. — К.: Наукова думка — 1997 — № 5—6 — С. 15—26.

Франко О. Діяльність Федора Вовка в Науковому товаристві імені Шевченка / О. Франко // З історії Наукового товариства імені Шевченка. Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. — Львів, 1998. — С. 84—100.

Франко О. Етнографічні дослідження Ф.Вовка в Галичині, Буковині та Закарпатті / О. Франко // Народознавчі зошити. — Львів: Вид. Інституту народознавства НАН України, 1997. — № 3. — С. 170—174.

Франко О. Федір Вовк — вчений і громадський діяч / О.О. Франко ; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. — К. : Видавництво Європейського університету, 2000. — 378 с.

Франко О. Федір Кіндратович Вовк (1847—1918): дослідження. Спогади. Бібліографія: До 150-ліття з дня народження вченого / О. Франко ; ред. М. Антонович. — Нью-Йорк: [б.в.], 1997. — 381 с.

Франко О. Фольклористична діяльність Ф.Вовка / О. Франко // Народна творчість та етнографія — К.: Наукова думка, 1999. — № 4. — С. 12—20.

Франко О.О. Народознавчі праці Ф.К.Вовка / О. О. Франко // Народна творчість та етнографія. — 1989. — № 6. — С. 15—26.

Франко О.О. Наукова та суспільно-політична діяльність Федора Кіндратовича Вовка [Текст]: дис... д-ра іст. наук: 07.00.05 / Франко Оксана Омелянівна ; Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. — Л., 1999. — 437 арк.

Франко О.О. Федір Вовк — вчений і громадський діяч / О.О. Франко ; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. — К. : Видавництво Європейського університету, 2000. — С. 176—211.

Р. М. Конта

ФЕДОР ВОВК И ЕГО ВКЛАД В РАЗВИТИЕ ЭТНОЛОГИИ: СОВРЕМЕННАЯ ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ КОНЦА XX ст.

В статье рассматривается вопрос исследования в современной отечественной историографии конца XX века этнологических достижений известного украинского ученого Федора Вовка. Выделяются хронологические периоды в оценке работ ученого в этнологической науке. Анализируются работы, посвященные научному наследию Ф.К. Вовка. Отмечается, что освещение этнологических достижений ученого в современной отечественной литературе конца XX ст. имело целый ряд особенностей.

R. Conta

FEDOR VOVK AND HIS CONTRIBUTION TO ETHNOLOGY: MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY IN THE LATE XX c.

The article discusses ethnological researches in modern domestic historiography in late twentieth century. Scientific heritage of Fedor Vovk is analyzed. Author review a number of features on ethnological achievements in modern literature of the late twentieth century.

УДК [902(091):528](477)"18/19"

А.О. Корвін-Піотровський

СТАНОВЛЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО КАРТОГРАФУВАННЯ В УКРАЇНІ (XIX — ПОЧАТОК XX ст.)

Стаття присвячена початковому етапу впровадження картографування у практику археологічного дослідження. Розглядаються спроби уніфікувати складання археологічної карти. Наводяться приклади археологічних карт, складених у цей час на Україні.

Ключові слова: історія археології, археологічна карта, археологічні з'їзди.

Розвиток археології у XIX ст. засвідчив її суттєвий поступ — увійшовши у століття здебільшого як справа розкопування з метою колекціонування старожитностей, вже за кілька десятиліть вона постала як потужна наука зі своїми специфічними методами вивчення археологічних пам'яток, систематизації та аналізу здобутого матеріалу. Одним з нових її напрямків було археологічне картографування.

Вже до середини XIX ст. стало беззаперечним фактом, що опис решток матеріальної культури, визначення їх функціональної приналежності є лише частиною наукового дослідження, кінцева мета якого — здобути найповнішу інформацію щодо того, яке населення лишило конкретну археологічну пам'ятку, коли, а також звідки з'явилось це населення і яку територію обіймало. З іншого боку накопичення значних обсягів археологічного матеріалу надало можливість робити перші спроби порівняльного аналізу археологічних комплексів: визначити спорідненості, виявити відмінності, означити їх характер та шляхи генезису, а на підставі цього — виділити однотипні пам'ятки та спробувати побудувати їх відносну хронологію. Так виникає необхідність впорядкування наявних даних шляхом нанесення їх на картографічну основу.

Усе це відбувалося на тлі панування еволюціонізму — наукової парадигми, в основі якої лежить уявлення про закономірну диференціацію загальних форм та трансформацію простих явищ у складні. В історичному контексті це означало розвиток культури від простих форм до складніших шляхом систематизації культурних явищ у вигляді еволюційних ланок. Базовим при цьому ставав порівняльно-історичний метод дослідження, а використання археологічних карт забезпечувало візуалізацію отриманих наукових результатів.

Розвиток археологічного картографування у XIX ст. загалом збігається з основними етапами поступу тогочасної археологічної науки. Друга чверть XIX ст. позначена новаторськими кроками в науці та появою перших археологічних карт. Із виникненням та становленням археологічних товариств польові дослідження набувають системного характеру, що збагачує науку відкриттям нових пам'яток, які посідають своє місце на археологічній карті. У першу чергу картографуються об'єкти, які мають явне ландшафтне вираження — руїни, кургани, вали тощо, згодом на карти наносяться й інші, менш помітні пам'ятки, виявлені під час спеціальних рекогносцировок.

Велика цікавість до античних та скіфських старожитностей у середині XIX ст. наклала свій відбиток на тематику тогочасних археологічних карт. Значну роль у цьому відіграла

© А.О. КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ, 2012

діяльність Одеського товариства історії та старожитностей, яке зробило вагомий внесок у вивчення археологічних пам'яток Північного Причорномор'я. Археологічні карти складались також військово-історичними товариствами, що цікавились передусім розташуванням систем стародавніх валів, укріплених пунктів тощо, головним чином слов'янського часу й княжої доби.

Лише у другій половині XIX ст. на археологічних картах з'являються пам'ятки кам'яного і бронзового віку, а в останній чверті століття виникають перші археологічні карти універсального змісту, тобто такі що містять всі відомі пам'ятки певного регіону, незалежно від їх типу та хронологічної приналежності. Окрім того, саме в цей час остаточно закріплюється сам термін «археологічна карта».

У київських архівах збереглось кілька примірників археологічних карт, складених у другій — третій чвертях XIX ст. На деяких із них ми зупинимось докладніше.

Найпершою археологічною картою території України є карта Боспору Кіммерійського [СК НБУВ, №6327]. Карта складена французькою мовою 1827 р. Укладач — Ж. де Бларамберг, відомий дослідник класичних пам'яток півдня України. Карта рукописна, багатоколірна, акварель на полотні з викопіюванням на кальку. Розмір карти 45 × 35 см, масштаб — 4 версти в англійському дюймі (1:168000), б. м. На карті позначено всі відомі досліднику античні руїни на території Керченського та Таманського півостровів. Деякі з цих пам'яток на сьогодні втрачені, що робить карту цінним науковим джерелом. До карти додається план міста Боспора та план акрополя Пантикапея.

В Одесі у 1836 р. (?) вийшла друком карта давніх еллінських поселень по берегах Чорного й Азовського морів [СК НБУВ, №7576]. Укладача зазначено як Н. М. Карта одноколірна, виконана методом літографії, розміром 30 × 40 см, без масштабу. Карта стала першим, узагальнюючим виданням, що ілюструвало поширення усіх відомих на той час пунктів античного часу.

У Києві 1837 р. видано план змієвих валів [СК НБУВ, №10971], одноколірний, розміром 25 × 34 см, літографія, без масштабу.

Велику цікавість являє археологічна карта обох берегів Дніпра [НА ІА НАНУ, ф. 14, №45], 1874 р., б. м., укладач — Є. Діаконенко. Одноколірна, виконана методом літографії, розмір 76 × 53 см, масштаб — 3 версти у англійському дюймі (1:126000). Карта охоплює середню течію Дніпра від Старих Петрівців на півночі до Золотоноші на півдні та фіксує значний обсяг курганів, системи валів, деякі городища, печери та скарби із позначенням року їх відкриття.

Тогочасні археологічні карти мають найрізноманітніший вигляд. Вони охоплюють цілком різні за своїми вимірами території, хронологічні ряди картографованих об'єктів; довільним є вибір умовних позначень, масштабу (або його відсутність), рівень навантаження картографічної основи та ін. Їх об'єднує одне — мета укладання — узагальнення в просторовій проекції накопиченої конкретно-археологічної інформації.

Бурхливий розвиток науки, започаткування археологічних з'їздів, і як результат — інтеграція археологічного середовища, поставили на порядок денний пошук нових підходів до археологічного картографування, напрацювання методології цього процесу та його уніфікації.

Доцільно звернутися до матеріалів V Археологічного з'їзду, що відбувся в Тифлісі у 1881 р. На цьому з'їзді вперше було піднято відповідне питання та утворено спеціальну комісію з підготовки до складання уніфікованої археологічної карти Росії. До складу комісії увійшли В. Антонович, Д. Анучін, В. Тизенгаузен, Е. Феліцин та Г. Філімонов. Комісія дійшла висновку, що необхідно вивчити досвід вже виданих в Європі археологічних карт, на підставі чого укласти зразки знаків та легенди для карт масштабу 3 та 5 верст у дюймі для позначення старожитностей від первісності до часів Петра І. З'їзд доручив членам комісії скласти відповідний проект археологічної карти, що мав бути розісланий у місцеві археологічні товариства та після отримання їх пропозицій пройти затвердження на наступному, VI Археологічному з'їзді [Труды V АС, 1881, с. XCI].

В. Тизенгаузен та Д. Анучін здійснили лише частину цієї роботи, за підсумками якої останній видав невелику брошуру «До питання про складання легенди для археологічної карти Росії (з доісторичної археології)» [Анучин, 1884]. Археологічні карти на той час вже видавались у Європі, і ще на Конгресі з археології та антропології, який відбувся у Стокгольмі 1874 р., було затверджено міжнародні знаки для археологічних карт [Бердникова, 1997, с. 147]. Праця ж Д. Анучіна стала першим вітчизняним виданням, покликаним унормувати процес археологічного картографування.

У брошурі автор аргументує необхідність картографування доісторичних пам'яток окремо від історичних, наприклад, церковних чи східних старожитностей; піднімає питання про важливість тематичного картографування — конкретних епох, типів пам'яток, знахідок монет тощо, з метою їх кращого

унаочнення, а також створення універсальних великомасштабних археологічних карт на місцях за регіональним принципом. На підставі вивчення закордонного, найперше, французького досвіду, Д. Анучін пропонує систему умовних позначок для відомих типів пам'яток, а також нанесення їх різним кольором (палеолітичні пам'ятки — буро-жовтим, неолітичні — зеленим, бронзового віку — червоним, раннього залізного віку — синім), та настійно рекомендує використовувати цю систему в російських картах [Анучин, 1884, с. 2—8].

На цю ж тему Д. Анучін прочитав реферат на VI Археологічному з'їзді в Одесі у 1884 р. [Труды VI АС, 1886, с. LXIII]. Проведена робота отримала схвалення з'їзду, і хоча не вдалося здійснити її у запланованому обсязі, тобто затвердити план укладання археологічної карти Росії, вона безумовно інтенсифікувала подальшу роботу з археологічного картографування та підняла рівень її методологічного забезпечення. Питання стосовно укладання археологічних карт, постають серед першочергових на порядку денному й інших археологічних з'їздів, зокрема VIII-го, що відбувся у Москві 1890 р. [Труды VIII АС, 1897, с. 9].

Протягом наступних двадцяти років дослідниками в різних частинах імперії складаються археологічні карти цілої низки губерній, а також археологічні карти повітів, басейнів рік та морських узбереж, карти поширення певних типів пам'яток — курганів, городищ, скарбів тощо. Територія України представлена серед них працями професора В. Антоновича та його учнів. Фактично, В. Антонович був першим і єдиним, хто зорганізував видання археологічних карт окремих регіонів України [Курінний, 1994, с. 44]. Так, сам В. Антонович уклав карти Київської та Волинської губерній [Антонович, 1895; 1900], Е. Сіцинський — Подільської [Сецинский, 1901], Д. Багалій — Харківської [Багалий, 1905].

Маючи деякі відмінності, пов'язані з різним ступенем вивченості території, використанням різнотипної картографічної основи та іншими факторами, у тому числі суб'єктивізмом укладачів, усі губернські археологічні карти стали своєрідним підсумком роботи поколінь дослідників, поціновувачів старожитностей, аматорів, квінтесенцією всієї існуючої на той час інформації про сукупність археологічних пам'яток кожного конкретного регіону. Ці карти, в більшості великомасштабні, підготовлені за участі професійних військових картографів і топографів, супроводжені детальним описом об'єктів, є для сучасних дослідників чи не єдиним джерелом інформації про давно втрачені археологічні пам'ятки, а тому вони й досі зберігають свою наукову значущість.

Окремо слід відзначити, що укладанням археологічних карт у другій половині XIX ст. переймалися також вчені Західної України, яка на той час входила до складу Австро-Угорської імперії. Зокрема, 1873 р. у Будапешті відбулась археологічна виставка, присвячена VIII Міжнародному конгресу з археології та антропології. У звіті за результатами виставки зазначалося, що відділ Галичини був представлений найкраще, у тому числі за різноманітністю фото і карт. Конгрес також ухвалив проект ілюстрованої археологічної карти, що його подав професор І. Лепковський [Курінний, 1994, с. 32].

Отже, наприкінці XIX ст. карта посідає важливе місце в арсеналі археолога як у польовій роботі, так і в кабінетних дослідженнях, а також усе частіше супроводжує наукові публікації. Дещо опрацьовується методологія її складання і з того часу картографування пам'яток археології починає претендувати на роль окремого напрямку археологічної науки та тієї міждисциплінарної сфери, що зародилась саме у той час, і яку ми зараз називаємо пам'яткоохоронною діяльністю.

Антонович В. Археологическая карта Волынской губернии / В. Антонович.— М., 1900.

Антонович В. Археологическая карта Киевской губернии / В. Антонович.— М., 1895.

Анучин Д. К вопросу о составлении легенды для археологической карты России (по доисторической археологии) / Д. Анучин. — М., 1884.

Багалий Д. Археологическая карта Харьковской губернии / Д. Багалий // Труды XII Археологического съезда в Харькове в 1902 г.— Т. 1.— М., 1905.— С. 1—22, карта.

Бердникова Н. Археологическое картографирование: современное состояние и некоторые проблемы / Н. Бердникова, Е. Ощепкова // Дуловские чтения 1997 г. Материалы докладов и сообщений.— Иркутск, 1997.— С. 146—151.

Курінний П. Історія археологічного знання про Україну / П. Курінний.— Полтава, 1994.

НА ІА НАНУ (Науковий архів Інституту археології НАН України), ф. 14, №45. Археологическая карта обоих берегов Днепра. 1874.

СК НБУВ (Сектор картографії Наукової бібліотеки України ім. В. Вернадського), №6327. Carte du Bosphore Cimmerien.

СК НБУВ, №7576. Карта древних эллинских поселений по берегам Черного и Азовского морей.

СК НБУВ, №10971. План змиевых валов.

Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский .— М., 1901.

Труды V Археологического съезда в Тифлисе в 1881 г.— М., 1887.

Труды VI Археологического съезда в Одессе в 1884 г.— Т. 1.— Одесса, 1886.

Труды VIII Археологического съезда в Москве в 1890 г.— Т. 4.— М., 1897.

А.А. Корвин-Пиотровский

СТАНОВЛЕНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КАРТОГРАФИРОВАНИЯ В УКРАИНЕ (XIX — НАЧАЛО XX ст.)

Статья посвящена становлению археологического картографирования в Украине. Начало этого процесса относится к первой половине XIX ст. Становление данного направления в археологии относится к началу XX ст. Оценивается вклад Археологических съездов в решение вопроса об унификации составления археологических карт и нормирование процесса картографирования. Перечисляются основные археологические карты отельных регионов Украины, составленные в начале XX ст. Делается вывод об актуальности данного источника для современного исследователя.

A. Korvin-Piotrovsky

DEVELOPMENT OF THE ARCHAEOLOGICAL CARTOGRAPHY IN UKRAINE (XIX — THE BEGINNING XX c.)

This paper deals with the development of archaeological cartography in Ukraine. Early archaeological maps were created in the first half of XIX century. Cartography became a necessary part of the archaeological studies in the beginning of XX century. Archaeological Congresses influenced the unification of the cartography process and the unification of maps. Our paper contains the information about main archaeological maps of the different regions of Ukraine. These maps are important sources for the recent studies.

УДК [902:924](477.7+478)

А. Г. Кузьмищев

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ Э.Р. ФОН ШТЕРНА: БЕРЕЗАНЬ, ТИРА, ПЕТРЕНЫ

В статье идет речь об археологических исследованиях известного ученого-антиковеда рубежа XIX—XX века Э.Р. фон Штерна. Приводится описание и анализ его раскопок древнегреческого поселения на о. Березань, в античной Тире и поселении трипольской культуры Петрены.

Ключевые слова: история археологии, персоналистика, Э.Р. фон Штерн, Тира, Петрены.

В сфере отечественной античной археологии конца XIX — первой половины XX ст. работало много выдающихся исследователей, имена и научная деятельность которых, в силу разных причин, до сих пор недостаточно освещены или малоизвестны. Вместе с тем, создание полноценных научных биографий таких ученых имеет важное значение, поскольку позволяет оценить в полной мере их вклад в развитие отечественной археологии.

Среди тех исследователей, которые своей деятельностью способствовали становлению античной археологии на территории нашей страны, был и талантливый ученый-антиковед Эрнст Романович фон Штерн (1859—1924).

В 2009 году исполнилось 150 лет со дня рождения этого замечательного археолога, историка, филолога, подвижника музейного дела и педагога. Однако эта дата, к сожалению, осталась незамеченной широкой научной общественностью и не отразилась на страницах печати. Скромной лептой признания заслуг Э.Р. фон Штерна, будем надеяться, послужит данная публикация.

Эрнст-Валльфрид фон Штерн, или, как позднее называли его в русской среде, Эрнест Романович фон Штерн (далее — Эрнест Романович Штерн) родился 25 июня 1859 года [Фролов, 2001, с. 34]. Он был выходцем из Лифляндской губернии, что принадлежала в те времена к Российской империи. На стипендию российского правительства он закончил Русский семинар по классической филологии при Лейпцигском университете, а затем в 1880—1883 гг. защитил две диссертации (магистерскую и докторскую) в Дерптском университете, что свидетельствовало о выдающихся способностях и чрезвычайном трудолюбии молодого исследователя. В конце 1884 г. Э.Р. Штерн был приглашен для преподавания классической филологии в Новороссийский университет (г. Одесса). Именно в этом городе начался чрезвычайно плодотворный период его разносторонней научной и археологической деятельности, которая продолжалась более 25 лет. Из-под пера Э.Р. Штерна, только за время его преподавательской работы в университете, вышло более чем 200 научных трудов, посвященных проблемам истории древней Греции и Рима, греческой колонизации Северного Причерноморья, истории и культуре Ольвии, Херсонеса и Боспора Киммерийского. Э.Р. Штерн по праву считается основателем своей школы антиковедения, из которой вышла целая плеяда таких ученых как М.И. Мандес, Е.Г. Кагаров, Б.В. Фармаковский, М.Ф. Болтенко, П. Никореску и др. [Шестаков, 1925, с. 150; Ванчугов, 1989, с. 26; Бузескул, 2004, с. 177, 186; Ласінська, 2011, с. 12; Кузьмищев, 2012, с. 433].

Именно Э.Р. Штерн первым начал использовать археологические источники для определения особенностей греческой колонизации Северного Причерноморья и разработал первую в европейской науке основанную на археологических данных теоретическую модель колонизации [Непомнящий, 1999, с. 112].

© А.Г. КУЗЬМИЩЕВ, 2012

Кроме активной педагогической, научно-аналитической и научно-организационной деятельности (в частности в Одесском Обществе истории и древностей) Э.Р. Штерн был одним из инициаторов развития музейного дела в Украине.

Следует отметить его публикации и выступления на международных Археологических съездах против фальсификации, подделки памятников греко-скифского искусства, ювелирных изделий, ваз, надписей и монет, [Штерн, 1896, с. 129—159; Штерн, 1898, с. 189—196; Фролов, 2001, с. 42—43] которыми в то время, как, к сожалению, и поныне, были наполнены рынки и частные коллекции.

Э.Р. Штерн, по сути, стал посредником, связующим звеном, между европейской и российской археологической наукой [Шестаков, 1925, с. 148; Дложевский, 1925, с. 101]. Согласно мнению С.А. Жебелева, Э.Р. Штерн занимал одно из первых мест по уровню своих исследований среди ученых, изучавших древности Северного Причерноморья [Жебелев, 1901, с. 95].

Еще при жизни Э.Р. Штерн заслужил обоснованный и солидный авторитет в широких научных кругах как России, так и Европы, как выдающийся знаток античной культуры, археолог-практик, неутомимый исследователь и талантливый педагог.

Проводить первые самостоятельные раскопки Э.Р. Штерн начал в 1900 году в Тире [Штерн, 1901]. Необходимо отметить, что это были самые первые раскопки данного античного памятника. В 1903 и 1912 гг. Э.Р. Штерн продолжил исследование античной Тиры, [Штерн, 1901, с. 88—91; Штерн, 1913, с. 92—102]. В 1902—1903 гг. он также проводил раскопки поселения Петрены в Бессарабии, [Штерн, 1904а, с. 69—72; 1907б, с. 9—52; 1914, с. 1—14; Stern, 1921, p. 161—166], при этом Э.Р. Штерн сразу же отметил, что это поселение принадлежит носителям трипольской культуры [Шестаков, 1925, с. 151].

Наиболее значимыми же в научной биографии Э.Р. Штерна стали проведенные им в 1904—1909 и 1913 гг. археологические раскопки древнегреческого поселения на о-ве Березань [Штерн, 1907, с. 137—146; 1907а, с. 68—71; 1907б, с. 46—53; 1907в, с. 41—49; 1908, с. 227—228; 1908а, с. 35—38; 1909, с. 50—58; 1910, с. 80—91; 1910а, с. 39—48; 1911, с. 81—82; 1912, с. 84—93; 1913, с. 105—117; 1914].

О личности Э.Р. Штерна было написано несколько работ, из которых наиболее существенными являются публикации Э.Д. Фролова [Фролов, 2001, с. 29—58;], В.П. Ванчугова [Ванчугов, 1989 с. 24—27; 2004, с. 7—13], Д.П. Шестакова [Шестаков, 1925, с. 147—151; 1926, с. 22—43] и О. Хойслера [Hdusler, 1984, p. 683—695; Хойслер, 1996, с. 54—56], однако результаты его археологической деятельности отражения в них практически не получили.

О раскопках Э.Р. Штерном поселения на острове Березань и о намеченных им этапах его исторического развития писала С.И. Капошина [Капошина, 1956, с. 214—216, 225, 231]. Позже В.В. Лапин, дал достаточно высокую оценку березанским раскопкам Э.Р. Штерна, при этом критически отнесясь к его «эмпориальной» гипотезе возникновения античного поселения на о. Березань [Лапин, 1966, с. 86, 96] и к теории о двух строительных периодах существования этого поселения [Лапин, 1966, с. 100, 122]. Также о деятельности Э.Р. Штерна на Березани писал С.Л. Соловьев [Solovyov, 1999, p. 20—22; Соловьев, 2005, с. 33—34]. О Э.Р. Штерне упоминают Д.В. Бондаренко и А.И. Смирнов [Смирнов, Бондаренко, 2008, с. 82—85; Бондаренко, 2010, с. 71—73].

О роли Э.Р. Штерна в исследовании Тиры писало немало исследователей. Однако оценки, которые давались ими работам Э.Р. Штерна часто носили весьма краткий, иногда противоречивый характер.

Про исследования Э.Р. Штерна в Тире писали А.И. Фурманская, [Фурманская, 1963 с. 40], В.В. Лапин [Фурманська, Лапін, 1971, с. 312], В.М. Пругло [Пругло, 1984, с. 26], Н.А. Сон. [Сон, 1986, с. 330; Сон, 1993, с. 6], В.М. Зубарь [Зубарь, Сон, 2007, с. 8], П.О. Карышковский и И.Б. Клейман [Карышковский, Клейман, 1985, с. 21—25; Karyshkovskij, Klejman, 1994; Клейман, 2000, с. 85—87]. В своей статье непосредственно по истории изучения античной Тиры Т.А. Самойловой была дана подробная характеристика археологической деятельности Э.Р. Штерна по изучению этого памятника [Самойлова, 2002, с. 17—18].

Про раскопки Э.Р. Штерном трипольского поселения Петрены, помимо краткой информации, содержащейся в общих трудах по археологии Украины и трипольским древностям, сведений в литературе немного [Курінний, 1927, с. 220—227; Ляшко, 2004, с. 627—628; Поліщук, 2004, с. 407—408].

Важными источниками по изучению проведенных Э.Р. Штерном раскопок Тиры и о-ва Березань являются его отчеты, опубликованные в Записках Одесского общества истории и древностей и Отчетах археологической комиссии. По Тире есть три такие публикации и по Березани — тринадцать. О раскопках трипольского поселения Петрены Э.Р. Штерн опубликовал материалы в Записках Одесского общества истории и древностей, Трудах XIII Археологического съезда в Екатеринославе и Материалах по археологии России.

Как уже упоминалось выше, свою археологическую деятельность Эрнст Романович начал с исследования Тиры-Аккермана.

Впервые Э.Р. Штерн обратился к исследованию памятника в 1895 году. Тогда, вблизи

Аккермана, в курганной насыпи был обнаружен склеп [Кочубинский, Штерн, 1896, с. 13]. После обследования склепа Э.Р. Штерн и А.А. Кочубинский представили подробное описание этого погребального сооружения [Кочубинский, Штерн, 1896, с. 13—16].

Непосредственно археологическое изучение Тиры берет свое начало с 1900 года, когда Одесское общество истории и древностей решило провести первые «пробные раскопки» с целью доказать, что местоположение античной Тиры находилось на территории Аккерманской крепости и возле нее [Самойлова, 2002, с. 17].

Э.Р. Штерн заложил тогда семь шурфов и траншей на территории первого и второго дворов аккерманской крепости, а также один на прикрепостном гласисе к востоку от главных ворот крепости. [Штерн, 1901, с. 34—35].

Поскольку полученный археологический материал был смешанным, Э.Р. Штерн сделал вывод о том, что: «это обстоятельство <…> доказывает, что о хронологической последовательности культурных наслоений здесь речи нет, а, напротив, земля неоднократно перебрасывалась и перекапывалась» [Штерн, 1901, с. 41]. Также, в ходе раскопок, Э.Р. Штерн пришел к выводу, что «дойти до фундаментов и остатков акрополя греко-римских времен <…> является весьма трудной и сложной задачей <…> Если вообще еще сохранились в недрах земли кое-какие остатки <…> то они спрятаны на большой глубине» [Штерн, 1901, с. 44].

Кроме исследований во дворе крепости Э.Р. Штерном проводились также небольшие исследования на ее гласисе, справа от главных ворот (№ 8 на плане).

После проведенных раскопок Э.Р. Штерн сделал вывод о наличии здесь некрополя доримского периода существования Тиры (поскольку на этом участке было раскрыто 6 погребений) и, соответственно, предположил, что эта территория лежала уже за чертой античного города. [Штерн, 1901, с. 49].

14—15 мая 1903 года в Аккермане пребывала экскурсия, включавшая ряд членов Одесского Императорского общества истории и древностей. В рамках экскурсии были проведены небольшие раскопки, руководство которыми было поручено Э.Р. Штерну [Штерн, 1906, с. 87; Самойлова, 2002, с. 17].

Э.Р. Штерн заложил три разведочных шурфа. Но больших результатов разведочные раскопки не дали. В целом, учитывая короткий срок проведения раскопок (2 дня), вполне очевидно, что и на этот раз обнаружить непотревоженный античный слой исследователю не удалось [Самойлова, 2002, с. 17].

Спустя 12 лет после первых раскопок Тиры [Штерн, 1913, с. 92] в 1912 году Э.Р. Штерну удалось вернуться к раскопкам на территории

Профессор Новороссийского университета, археолог Э.Р. фон Штерн. Портрет кисти К. Костанди.

Аккерманской крепости. Главной целью экспедиции этого года было обнаружение нетронутого античного слоя и фундаментов стен того времени с тем, чтобы доказать правильность предположения Э.Р. Штерна о том, что античная Тира находилась в районе Аккермана. [Штерн, 1913, с. 93.]. В раскопках самое деятельное участие принимал также ученик Э.Р. Штерна М.Ф. Болтенко [Клейман, 2000, с. 85].

В ходе исследования на раскопе № 1 (№ 12 на плане) [Штерн, 1913, с. 94—95] и раскопе № 2 (№ 13 на плане) нетронутый античный слой так и не был обнаружен. После завершения работ на этих участках был заложен третий раскоп (№ 14 на плане) [Штерн, 1913, с. 98; Клейман, 2000, с. 86].

В ходе этих работ на раскопе № 3 Э.Р. Штерну все же удалось впервые за время археологических исследований Тиры-Аккермана обнаружить непотревоженный культурный слой античного времени [Клейман, 1997, с. 262]. Причем в нем, последовательно, сменяя друг друга, шли фрагменты римского, а затем греческого периодов, а также находились остатки кладок того времени [Штерн, 1913, с. 100].

Таким образом, благодаря обнаружению Э.Р. Штерном во внутреннем дворе Аккерманской крепости античного культурного слоя была поставлена точка в историографических спорах относительно местоположения древней Тиры.

На трипольском поселении Петрены (возле нынешнего с. София Дрокиевского р-на Республики Молдова) Эрнст Романович проводил раскопки в течении двух полевых сезонов — в 1902 и 1903 году. В ходе исследований им были открыты остатки восьми древних жилищ. В заполнении каждого из жилищ было обнаружено от одного до восьми крупных сосудов, значительное количество более мелких.

Э.Р. Штерн интерпретировал зафиксированные им конструкции из обожженной глины как перекрытие погребальных сооружений с плоской крышей [Полищук, 2004, с. 407]. В то же время он высказал предположение о жилом предназначении раскрытых им землянок [Ляшко, 2004, с. 628].

После проведенных исследований, во время работы XIII Археологического съезда, Э.Р. Штерн в своем докладе выдвинул гипотезу о связи расписной керамики поселения Петрены с неолитической керамикой Балкан и Фессалии и датировал ее III тыс. до н. э. Надо отметить, что его доклад представлял практически полный свод всех сведений, имевшихся к тому времени, о «культуре расписной керамики» [Ляшко, 2004, с. 628], как называли тогда трипольскую культуру.

Некоторые близкие черты трипольской культуры с троянской и раннемикенской привели Э.Р. Штерна к мысли о едином культурном поясе, куда входили племена юго-восточной Европы, и о том, что в южной части этого «пояса» со временем сформировалась раннегреческая культура [Штерн, 1907, с. 49—51; Фролов, 2001, с. 46].

Наиболее значимые археологические исследования в научной биографии Э.Р. Штерна проводились им на о. Березань. Остров Березань начал привлекать внимание научной общественности еще с начала XIX века, [Тункина, 2002, с. 246—252, 419; Соловьев, 2005, с. 31; Гребенников, 2010, с. 18] но первые раскопки были проведены здесь только в 1884 году Р.А. Пренделем. Они имели весьма скромные результаты [Прендель, 1886, с. 216—219]. Следующие археологические исследования на о. Березань были проведены в 1896 году Б.В. Фармаковским [Фармаковский, 1898, с. 211—212].

В 1900—1901 гг. широкомасштабные работы на Березани провел Г.Л. Скадовский, осуществив раскопки некрополя древнегреческого поселения.

В начале октября 1900 года Г.Л. Скадовский пригласил Э.Р. Штерна к себе. Э.Р. Штерн приехал в имение и провел там день, изучая керамический материал Березанского некрополя. [Штерн, 1901, с. 89].

Наиболее ранняя восточногреческая керамика была им датирована концом VII — началом VI вв. до н.э., что привело его к выводу о том, что: «Мы, таким образом, имеем перед собой остатки одного из древнейших поселений на побережье Черного моря» [Штерн, 1901, с. 89].

В конце мая 1902 года группа членов Одесского Общества Истории и Древностей приехала на о. Березань, где были проведены однодневные раскопки [Штерн, 1904, с. 97].

После этих исследований Э.Р. Штерн пришел к выводу о том, что раскопки на острове Березань: «в виду важных сделанных здесь уже находок являются одной из неотложных задач для наших археологов» [Штерн, 1904, с. 100].

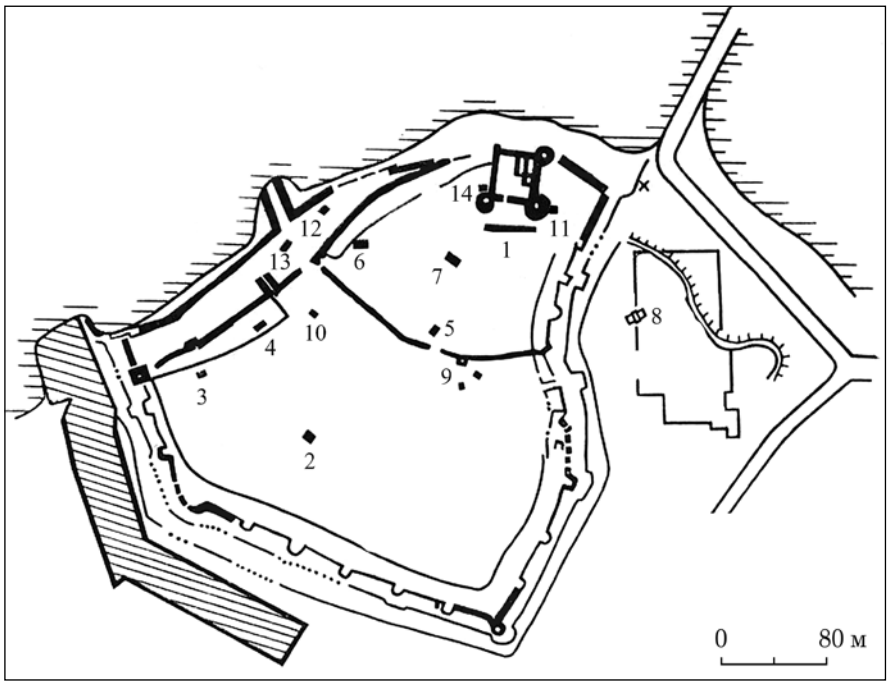

План Белгород-Днестровской крепости. Цифрами пронумерованы участки, исследованные Э.Р. Штерном.

И, действительно, спустя два года, археологические работы здесь были проведены. Руководить масштабными раскопками на острове Березань Археологическая комиссия поручила именно Э.Р. Штерну.

Целью сезона 1904 года было до конца выяснить, был ли остров Березань только «островом мертвых» или на нем, кроме некрополя, находилось античное поселение [Штерн, 1907в, с. 48].

В результате поиска остатков поселения в северо-восточной части острова им были открыты 12 хозяйственных ям и остатки кладок стен жилых домов. Штерн впервые выделяет здесь два строительных периода в истории Березанского поселения. Первому соответствовали кладки, сложенные на материке, второму — уже на культурном слое. [Штерн, 1907, с. 48].

За следующий сезон 1905 года были выявлены многочисленные остатки кладок стен жилых домов, 10 хозяйственных ям и колодец. Одновременно в 1905 году Э.Р. Штерном проводились раскопки «большого кургана» [Штерн, 1908а, с. 36].

В верхнем слое кургана, под головой одного из скелетов была найдена известняковая плита с рунической надписью [Штерн, 1908, с. 37], использованная вторично. Она гласила: «Грани соорудил холм этот по Карлу, товарищу своему» [Браун, 1907, с. 71]. Эта надпись была опубликована Ф.А. Брауном в 1907 году [Браун, 1907, с. 66—75].

Также возле большого кургана было раскрыто «маленькое возвышение», в верхнем слое которого были обнаружены два обломка мраморной плиты с посвящением Ахиллу Понтарху [Штерн, 1908а, с. 38]. Надпись была опубликована В.В. Латышевым [Латышев, 1906, с. 109—110]. В 1904 году две подобные надписи были обнаружены и в ур. Бейкуш, вблизи морского берега [Штерн, 1907а, с. 71; Буйских, 2001, с. 40].

В 1906 году Э.Р. Штерн продолжил планомерные раскопки на о. Березань. Были открыты остатки наземных (каменные кладки) и углубленных в землю (ямы, колодцы) сооружений VI — начала V вв. до н.э.

Благодаря материалам, полученным в ходе раскопок, Э.Р. Штерн разработал концепцию исторического развития Березанского поселения. Согласно этой концепции греческое поселение (или фактория) на Березани существовало приблизительно на протяжении столетия, в конце этого периода новые постройки сооружались непосредственно на перепланированном культурном слое. «Двукратное» заселение объясняло, почему так много мусорных ям и колодцев располагалось на небольшом расстоянии друг от друга [Штерн, 1909, с. 52].

В 1907 году Э.Р. Штерн продолжал исследовательскую деятельность на острове Березань. Строительные остатки, найденные в этом сезоне, относились к двум хронологическим периодам. Первый строительный период был представлен кладками, заложенными на материке [Штерн, 1910а, с. 67]. Кладки второго периода сооружались непосредственно на культурном слое [Штерн, 1910а, с. 68].

В ходе работ полевого сезона 1908 года, были обнаружены остатки тринадцати каменных кладок и десять грунтовых сооружений — в том числе две полуземлянки и один колодец [Штерн, 1912, с. 85].

После обнаружения полуземлянок Штерн впервые в историографии высказал соображение о том, что они могли использоваться в качестве жилых сооружений: «Углубления <…> представляют собою, по-видимому, жилые помещения древнейшего периода заселения, того периода, когда милетяне еще не решались на постоянное пребывание, а заезжали только летом на Березань для рыбной ловли и торговых операций с туземными жителями Черноморского побережья» [Штерн, 1912, с. 87; Лапин, 1966, с. 96].

Во время полевого сезона 1909 года на участке возле северо-западной береговой линии были раскопаны остатки стен, колодец круглой формы и ямы [Штерн, 1913, с. 105].

В 1909—1914 годах, несмотря на категорические протесты научной общественности [Соловьев, 2005, с. 34], на Березани начинается строительство опытных военных железобетонных сооружений. В связи с этим археологические раскопки на острове были запрещены [Нудельман, 1940; Носенко, 2007, с. 272].

В 1913 году Э.Р. Штерн с большим трудом все же смог добиться разрешения на проведения раскопок на о. Березань [Носенко, 2007, с. 272]. По приезду на остров он обнаружил, что значительная часть культурного слоя была уничтожена военным строительством.

Отчет Э.Р. Штерна за 1913, набранный для ЗООИД № 32 за 1915 год был изъят из данного тома по цензурным соображениям (Дложевский, 1925, с. 101; Носенко, 2007, с. 272, прим. 17). Тем не менее, Э.Р. Штерн смог его опубликовать в качестве отдельного издания [Штерн, 1915].

После прекращения работы экспедиции Э.Р. Штерна, долгое время на острове Березань не проводились археологические раскопки. Только в 1927 году состоялась новая экспедиция, которую возглавил ученик Э.Р. Штерна — Михаил Федорович Болтенко [Кузьмищев, 2007, с. 223].

В силу различных жизненных обстоятельств Э.Р. Штерн переезжает в Германию и с тех пор до конца жизни остается деканом историко-филологического факультета Виттенбергского университета и дважды избирается его ректором (в 1921/1922 и 1923/1924 гг.) [Фролов, 2001, с. 48].

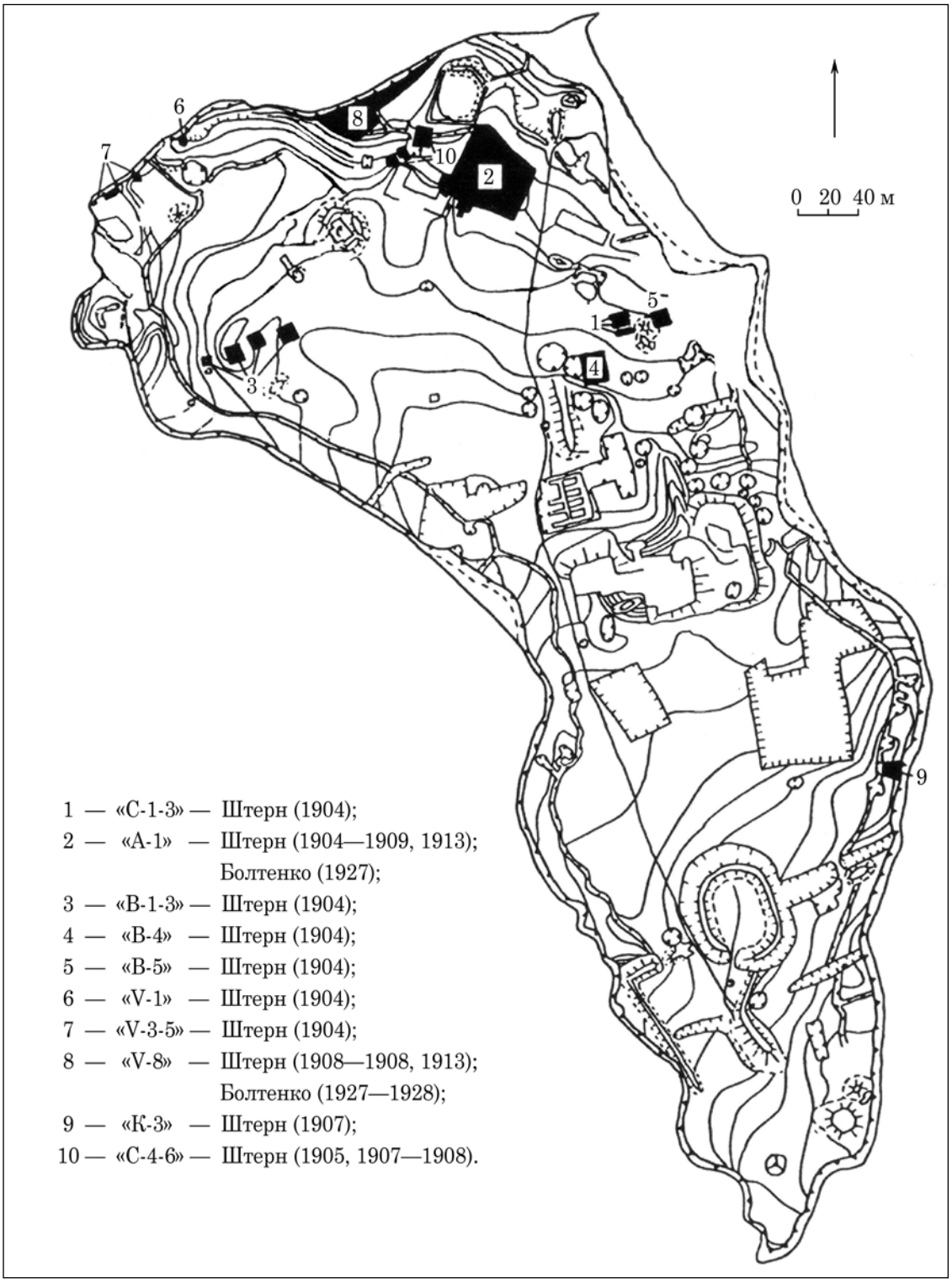

План острова Березань. Черным цветом отмечены участки, исследованные Э.Р. Штерном [по: Solovyov, 1999, p. 16, fig. 6].

Первая Мировая война, революция и Гражданская война нарушили нормальное течение жизни Э.Р. Штерна. Его постигли испытания — утрата родового имения в Лифляндии и кончина членов семьи (после тяжелой болезни умирает жена, был расстрелян большевиками старший сын) [1] [Фролов, 2001, с. 48]. Тем не менее, академическая карьера Э.Р. Штерна была успешной.

Э.Р. Штерн постепенно вводил полученный в ходе многолетних раскопок вещественный материал в научный оборот, хотя и не успел сделать это в полном объеме. Он активно использовал его в своих работах для воссоздания важных черт материальной и духовной культуры новооснованных полисов Северного Причерноморья, деятельности и быта переселенцев, включая и такой особенный аспект, как жизнь детей колонистов. Для изучения последнего им были использованы найденные в древних захоронениях (главным образом на Березани) предметы детского обихода — гутусы, погремушки, терракотовые фигурки животных и птиц, куклы и т.п. [Штерн, 1911, с. 13—30; Кузьмищев, 2012, с. 450].

Подведем некоторые итоги археологической деятельности Э.Р. фон Штерна.

Оценивая исследования, проведенные Э.Р. Штерном в 1900, 1903 и 1912 годах в Тире, можно утверждать, что они принесли существенные результаты, несмотря на их небольшой объем. Это были самые первые археологические раскопки памятника, и они не только дали существенный вещественный материал разных периодов существования Тиры-Аккермана, но позволили впервые открыть непотревоженный культурный слой античного времени и окончательно подтвердили местоположение этого античного полиса.

Благодаря раскопкам Э.Р. Штерна в Петренах был получен важный в научном плане материал, выдвинута гипотеза о связи керамики Петрен с неолитической керамикой Балкан и Фессалии, и кроме того, составлен практически полный, для своего времени, свод археологических источников о трипольской культуре.

За семь полевых сезонов на о. Березань (1904—1909, 1913 гг.) Э.Р. Штерном были проведены значительные по своему объему раскопки, на большой площади раскрыт участок древнегреческого поселения. В результате раскопок поселения была определена его страти-графия, выявлены два строительных периода его жизнедеятельности. Итоги раскопок послужили основанием для создания относительной хронологии существования этого памятника [Соловьев, 2005, с. 33].

Березанское поселение, по мнению Э.Р. Штерна, возникло во второй половине VII в. до н.э. Второй хронологический период, выделенный Э.Р. Штерном, охватывал материал от второй половины — конца VI в. до н.э. до начала V в. до н.э. [Соловьев, 2005, с. 33]. В культурно-политическом аспекте он соотносил эти периоды с тем регионом, который доминировал в березанском импорте. Для первого периода таковым регионом была Иония, для второго — Аттика.

Также именно Э.Р. фон Штерн, впервые в историографии, указал на то, что на о. Березань находилось древнегреческое поселение, причем древнейшее в Северном Причерноморье [Штерн, 1901, с. 89—90]. Кроме того, он первый пришел к выводу, что в качестве жилых построек переселенцами использовались углубленные в землю конструкции — землянки, и что они были построены эллинским, а не автохтонным населением [Штерн, 1912, с. 87].

Важно также отметить, что именно основываясь на результатах, полученных при исследовании Березани, Э.Р. Штерном была разработана собственная теория греческой колонизации, впервые в историографии базирующаяся на археологическом материале [Stern, 1915, p. 161—224].

Многие научные идеи Э.Р. Штерна, высказанные им на основании обобщения материалов раскопок на о. Березань, в Тире и на поселении Петрены, получили в дальнейшем свое подтверждение и развитие во многих последующих разработках, статьях, публикациях новых поколений отечественных и зарубежных исследователей.

1. Штерн был женат дважды. Его первая жена Алиса-Августа происходила из старинного шведско-лифляндского рода Лилиенфельдов. Вторично Штерн женился в 1919 г. на Симонетте Керстен [Фролов, 2001, с. 53, прим. 39].

Бондаренко Д.В. Дослідження березанського некрополя в дореволюційний час / Д.В. Бондаренко // VIII Миколаївська обл. краєзнавча конф. — Миколаїв, 2010. — С. 71—73.

Бондаренко Д.В. Деякі аспекти історії досліджень острова Березань / Д.В. Бондаренко, О.І. Смирнов // VII Миколаївська обл. краєзнавча конф. — Миколаїв, 2008. — С. 82—85.

Браун Ф.А. Шведская руническая надпись, найденная на о. Березани / Ф.А. Браун // ИАК. — СПб, 1907. — Вып. 23. — С. 66—75.

Бузескул В. Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века / В. Бузескул. — К., 2004. — 318 с.

Буйских С.Б. Исследования святилища Ахилла на Бейкушском мысу (предварительные итоги) / С.Б. Буйских // Херсонесский сборник. — Вып. 11. — Севастополь, 2001. — С. 34—43.

Ванчугов В.П. Одесское общество истории и древностей на рубеже XIX—XX в. и Э.Р. Штерн / В.П. Ванчугов // 150 лет ООИД 1839—1989. — Одесса, 1989. — С. 24—27.

Ванчугов В.П. Э.Р. фон Штерн и археология Северного Причерноморья на рубеже XIX и XX веков / В.П. Ванчугов // Borysthenika — 2004. — Николаев, 2004. — С. 7—13.

Гребенников В.Б. Історія вивчення пам'ятників археології у Миколаївській області (кінець XVIII—XX ст.) / В.Б. Гребенников. — Миколаїв, 2010. — 141 с.

Дложевський С.С. Ернест Романович Штерн (Некролог) / С.С. Дложевский // ВОКК при ВУАН. — Одеса, 1925. — Ч. 2—3. — С. 99—101.

Жебелев С.А. Отзыв о трудах Э.Р. фон Штерна, посвященных классическим древностям Южной России / С.А. Жебелев // ЗООИД. — Одесса, 1901. — Т. 23. Протоколы. — С. 95—112.

Зубарь В.М. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху / В.М. Зубарь, Н.А. Сон. — Симферополь, 2007. — 240 с.

Капошина С.И. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья / С.И. Капошина // МИА. — 1956. — № 50. — С. 211—254.

Карышковский П.О. Древний город Тира / П.О. Карышковский, И.Б. Клейман — К., 1985. — 160 с.

Клейман И.Б. В начале славных дел...: (М. Ф. Болтенко и раскопки в Аккермане в 1912 г.) / И.Б. Клейман // Stratum plus . — 2000. —№ 3. — С. 85—87.

Клейман И.Б. Первые исследователи Тиры: Эрнст Романович Штерн и Пауль Никореску / И.Б. Клейман // Аккерманские древности. — Белгород-Днестровский, 1997. — с. 256—269.

Кочубинский А.А. О поездке в Аккерман для исследования там открытой гробницы / А.А. Кочубинский, Э.Р. Штерн // ЗООИД. — Одесса, 1896. — Т. 19. — С. 13—16

Кузьмищев А.Г. Археологические раскопки М.Ф. Болтенко на острове Березань (1927—1947) / А.Г. Кузьмищев // Вісник КСУ. — К., 2007. — № 32. — С. 222—230.

Кузьмищев А.Г. Березань в археологических исследованиях Э.Р. фон Штерна / А.Г. Кузьмищев // БИ. — Вып. XXVI. — Симферополь-Керчь. — 2012. — С. 433—461.

Курінний П.П. Е.Р.Штерн / П.П. Курінний // Україна. — К., 1927. — Кн. 4. — С. 220—223.

Л.Ю. Поліщук. Петрени / Л.Ю. Поліщук // Енциклопедія Трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. II. — С. 407—408

Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья / В.В. Лапин. — К., 1966. — 234 с.

Ласінська М.Ю. Дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя: історіографія проблеми (XIX—30-ті роки XX ст.). Автореф. канд. дисс… ист. наук / М.Ю. Ласінська. — Миколаїв, 2011.

Латышев В.В. Эпиграфические новости из южной России. (Находки 1905 года) / В.В. Латышев // ИАК. — СПб., 1906. — Вып. 18. — С. 95—137.

Латышев В.В. Эпиграфические новости из Южной России. (Находки 1907 года) / В.В. Латышев // ИАК. — СПб., 1908. — Вып. 27. —С. 15—41.

Ляшко С.М. Штерн Ернст Романович / С.М. Ляшко // Енциклопедія Трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. II. — С. 627—628.

Непомнящий А.А. Крымоведческие исследования в Одессе в середине XIX — начале XX века / А.А. Непомнящий // Культура народов Причерноморья. — № 7 — Симферополь, 1999. — с. 101—118.

Носенко В.П. К истории военного строительства на острове Березань / В.П. Носенко // Ευχαριστύριον. — СПб., 2007. — с. 269—278.

Нудельман Д.И. Древнегреческое поселение на острове Березань. Канд. дис... ист. наук / Д.И. Нудельман. — Одесса, 1940.

Поліщук Л.Ю. Петрени / Л.Ю. Петрени // Енциклопедія Трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. II. — С. 407—408.

Прендель Р.А. Археологические расследования на острове Березани / Р.А. Прендель // Труды VI АС в Одессе. — М., 1886. — Т. I.— С. 216—219.

Пругло В.И. Тира, Никоний и поселения Нижнего Поднестровья и Подунавья / В.И. Пругло //АГСП. — М., 1984. — С. 26—32.

Самойлова Т.Л. История изучения античной Тиры и средневекового Белгорода / Т.Л. Самойлова // Tyras Cetatea Albă/Belhorod-Dnistros'kyj I. — Buharesti, 2002. — С. 13—27.

Соловьев С.Л. История археологических исследований на Березани / С.Л. Соловьев // Борисфен — Березань. Археологическая коллекция Эрмитажа. — СПб., 2005. — Т. 1. — С. 31—40.

Сон Н.А. Тира / Н.А. Сон //Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 2. —С. 330—337.

Сон Н.А. Тира римского времени / Н.А. Сон. — К., 1993. — 156 с.

Тункина И.В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII — середина XIX в.) / И.В. Тункина. — СПб., 2002.

Фармаковский. Б.В. Отчёт о раскопках, произведенных магистрантом Б.В. Фармаковским в некрополе древней Ольвии и на острове Березани в 1896 году / Б.В. Фармаковский // ОАК за 1896 год. — СПб., 1898. — С. 211—212.

Фролов Э.Д. Немецкий профессор в русском университете: Эрнест Романович фонШтерн (1859—1924 гг.) / Э.Д. Фролов // Сб. статей в честь 70-летия Г.Л.Курбатова. — СПб., 2001. — С. 29—58.

Фурманская А.И. Античный город Тира / А.И. Фурманская //Античный город. М., 1963. — С. 40—50.

Фурманська А.І., Лапін В.В. Тіра / А.І. Фурманська, В.В. Лапін //Археологія УРСР. Т.2. — К., 1971 — С. 311—320.

Хойслер А. Эрнст фон Штерн, археолог в Одессе и Галле / А. Хойслер // Традиции российской археологии. — СПб., 1996. — С. 54—56.

Шестаков Д.П. Исследователь памятников классической древности на юге России / Д.П. Шестаков // Два момента из истории нашей археологической науки. — Владивосток, 1926. — С. 22—42.

Шестаков Д.П. Научная деятельность Э.Р.Штерна / Д.П. Шестаков // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском государственном университете. — Т. 33, вып. 1. — Казань, 1925. — с. 147—151.

Штерн Э.Р. Бессарабская находка древностей / Э.Р. Штерн // МАР. — Пг., 1914. — № 34, , — С. 1—14.

Штерн Э.Р. Доисторическая греческая культура на юге России / Э.Р. Штерн / Э.Р. Штерн // Труды XIII АС в Екатеринославе (1905 г.). — Т. I. — М., 1907, — С. 9—52.

Штерн Э.Р. О новейших раскопках в г. Аккермане и на острове Березани / Э.Р. Штерн // ЗООИД. — Одесса, 1901. — Т. 23. —С. 88—91.

Штерн Э.Р. О пробных раскопках на острове Березани / Э.Р. Штерн // ЗООИД. — Одесса, 1904. — Т. 25. — С. 97—100.

Штерн Э.Р. О подделке предметов классической древности на юге России / Э.Р. Штерн // ЖМНП. — 1896. — декабрь. — С. 129—159

Штерн Э.Р. О подделках классических древностей на юге России / Э.Р. Штерн // Труды X Арх. съезда в Риге (1896 г.). — М., 1898. — Т. I. — С. 189—196.

Штерн Э.Р. О раскопках на Березани / Э.Р. Штерн // Труды XIV АС в Чернигове. — М., 1911. — Т. 3. — С. 81—82.

Штерн Э.Р. Отчет о раскопках на о. Березани в 1909 г. / Э.Р. Штерн // ЗООИД. — Одесса, 1910. — Т. 28. — С. 80—91.

Штерн Э.Р. Отчет о раскопках на о. Березани летом 1907 г. / Э.Р. Штерн // ЗООИД. — Одесса, 1907. — Прилож. к Т. 28. — С. 137—146.
Штерн Э.Р. Отчет о раскопках на острове Березани в 1905 году / Э.Р. Штерн //ЗООИД — Одесса, 1907а. — Т. 27. — С. 68—71.
Штерн Э.Р. Отчет о раскопках на острове Березани летом 1913 года / Э.Р. Штерн. — Одесса, 1914.
Штерн Э.Р. Предварительное сообщение о раскопках в имении Петрены в Белецком уезде Бессарабской губернии / Э.Р. Штерн // ЗООИД — Одесса, 1904а. — Т. 25. — С. 69—72.
Штерн Э.Р. Раскопки в Аккермане летом 1912 г. / Э.Р. Штерн // ЗООИД. — Одесса, 1913. — Т. 31. — С. 92—101.
Штерн Э.Р. Раскопки на Березани / Э.Р. Штерн // Труды XIII АС в Екатеринославе. — М., 1908. — Т. 2. — С. 227—228.
Штерн Э.Р. Раскопки на Березани в 1906 г. / Э.Р. Штерн // ЗООИД. — Прилож. к Т. 28. — Одесса, 1907б. — С. 46—53.
Штерн Э.Р. Раскопки на о. Березани // ОАК за 1909 и 1910 годы. — СПб., 1913. — С. 105—117.
Штерн Э.Р. Раскопки на о. Березани / Э.Р. Штерн // ОАК за 1905 год. — СПб., 1908а. — С. 35—38.
Штерн Э.Р. Раскопки на о. Березани / Э.Р. Штерн // ОАК за 1906 год. — СПб., 1909. — С. 50—58.
Штерн Э.Р. Раскопки на о. Березани / Э.Р. Штерн // ОАК за 1907 год. — СПб., 1910а. — С. 66—75.
Штерн Э.Р. Раскопки на о.Березани / Э.Р. Штерн // ОАК за 1908 год. — СПб., 1912. — С. 84—93.
Штерн Э.Р. Раскопки на острове Березани / Э.Р. Штерн // ОАК за 1904 год. — СПб., 1907в. — С. 41—49.
Штерн. Э.Р. Краткий отчёт о раскопках на о. Березани в 1908 г. / Э.Р. Штерн // ЗООИД. — Т. 28. — Одесса, 1910. — С. 39—48.
Hausler A. Ernst von Stern, Archaologe in Odessa und Halle. Zum 125. Geburtstag / A. Hausler // EAZ. — Vol. 25. — Berlin, 1984. — P. 683—695.
Karyshkovskij P. O. The City of Tyras. A Historical and Archaeological Essay / P.O. Karyshkovskij, I.B. Klejman. — 1994. — 398 p.
Solovyov S.L. Ancient Berezan: The architecture, history and culture of the first Greek colony in the Northern Black Sea / S.L. Solovyov — Leiden, 1999.
Stern E. Die Leichenverbrennung in der "praemykenischen" Kultur Sued-Russlands / E. Stern // Festschrift fuer A.Bezzenberger. — Koenigsberg, 1921, — P. 161—166.
Stern E. Die politische und soziale Struktur der Griechenkolonien am Nordufer des Schwarzmeergebietes / E. Stern // Hermes. — 1915. — Bd. 50. — P. 161—224.

А. Г. Кузьмищев

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ Е.Р. ФОН ШТЕРНА: БЕРЕЗАНЬ, ТІРА, ПЕТРЕНИ

У статті розглядаються основні етапи археологічної діяльності відомого вченого-антикознавця кінця XIX — початку XX ст. Ернста Романовича фон Штерна (1859—1924), його дослідження античної Тіри (1900, 1903, 1912), трипільського поселення Петрени (1902, 1903) і розкопки давньогрецького поселення на о. Березань (1904—1909, 1913).

Дослідження проведені Е.Р. Штерном у Тірі були першими археологічними розкопками цієї пам'ятки. Вони не лише дали важливий матеріал, але й, завдяки відкриттю непорушеного культурного шару античного часу, підтвердили місцезнаходження цього давньогрецького поліса.

Завдяки розкопкам Е.Р. Штерна у Петренах був отриманий цікавий у науковому плані матеріал, висунута гіпотеза про зв'язки кераміки Петрен з неолітичною керамікою Балкан і Фессалії.

В наслідок розкопок давньогрецького поселення на о. Березань була визначена його стратиграфія, вперше виявлені античні землянки та напівземлянки, визначено їхнє призначення. Результати розкопок стали основою для створення відносної хронології існування цієї пам'ятки і розробки теорії грецької колонізації Північного Причорномор'я.

A. Kuzmischev

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES CONDUCTED BY E.R. STERN: BEREZAN, TYRAS, PETRENY

The views expressed in this paper are on the basic stages of archaeological activity of the famous researcher of XIX — beginning of the XX century Ernest Romanovich fon Stern (1859—1924). His excavations in antique Tyras (1900, 1903, 1912), settlements of Petreny (1902, 1903) and ancient settlement on Berezan island (1904—1909, 1913) are considered.

Shtern's researches in Tyras were the first archeological excavations of this site, with a big amount of interesting material, due to existence of an untouched layer of antique time. Shtern have confirmed the location of this ancient city.

Results of Shtern's excavation have formed the basis for creation of relative chronology of existence of this site.

УДК 902(091)(477.7)"19"

М.Ю. Ласінська

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ НАУКОВИМ ЗАГАЛОМ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XX ст.

В статті висвітлено роль краєзнавчої роботи у формуванні вітчизняної археологічної науки в першій третині XX ст.; аналіз археологічних досліджень в рамках регіональних краєзнавчих та наукових товариств при ВУАН. З'ясовано стан системи охорони археологічних пам'яток. Визначено внесок окремих представників науки в археологічні дослідження краю у першій третині XX ст.

Ключові слова: історія археологічних досліджень, археологічні центри, археологічні пам'ятки, краєзнавство, Нижнє Побужжя.

Перша третина XX ст. характеризується значними історичними та соціальними змінами, які неодмінно відбилися на розвитку вітчизняної археологічної науки та вивченні старожитностей краю. Так, бурхливий науковий процес початку XX ст., змінився періодом стагнації в часи Першої світової війни та революційних подій 1917 р., а активний розвиток археологічних досліджень краю, проведення більш-менш систематичних польових робіт, першої наукової експедиції та організації системи охорони пам'яток археології, в свою чергу, було загальмоване ідеологічними змінами, впровадженими радянською владою і початком періоду репресій.

Характерною рисою системи археологічних досліджень даного періоду стала підготовлена національним відродженням другої половини XIX ст. поява краєзнавчого напрямку у вивченні пам'яток Нижнього Побужжя. Археологічна наука початку XX ст., щодо старожитностей Нижнього Побужжя, виявляється тісно пов'язаною з краєзнавством, створюється низка краєзнавчих музеїв і товариств, тощо.

Збережені літературні джерела та архівні матеріали свідчать про те, що збирання старожитностей, власне, в Миколаєві почалося з перших років його існування. Нового подиху вивчення археологічних пам'яток Миколаївщина набуває з відкриттям Миколаївського міського природно-історичного музею. Серед засновників музею були відомі громадські діячі краю С.І. Гайдученко, Ф.Т. Камінський та ін. [МОКМ, ф. Камінського, спр. 7972—7991, арк. 5, 9]. З перших днів заснування старожитності Нижнього Побужжя посіли чільне місце серед експозицій музею, проте традиційно вони були представлені на той час лише античними матеріалами. Так, з перших місяців існування музею почалося формування його Ольвійської колекції за рахунок дарів городян, яка значно поповнилася у 1920 році. За ініціативою міського комітету з охорони пам'яток старовини і мистецтва була організована експедиція під керівництвом С.О. Семенова-Зусера [НА ІА НАНУ, ф. 2, спр. 120, арк. 25].

За архівними даними, у 20-ті роки XX ст. в ольвійському відділі експонувалися приватні колекції Г.П. Цветаєва, П.М. Ковальова, М.Д. Лагути. Після закриття виставки частина речей була подарована музею [Цветаєв, 1930, с. 87—95; Лагута, 1926, с. 14; НА ІА НАНУ, ВУАК / Миколаївський музей, ф. 6 «1926», спр. № 116/47, арк. 3]. Подальше поповнення колекції відбувалося лише за рахунок дослідження поселень Ольвійської хори: Стара Богданівка II, Чортувате II, Козирське городища. Найбільш масовий матеріал у колекції музею з розкопок Ольвії у першій третині XX ст., потрапляв до музейного зібрання через старання Б.В. Фармаковського і Ф.Т. Камінського — співробітника, а згодом другого директора музею.

Активна дослідницька діяльність Ф.Т. Камінського тривала з початку заснування музею й до його арешту органами НКВС у 1929 році

© М.Ю. ЛАСІНСЬКА, 2012

та відобразилася переважно не у публікаціях, а в низці архівних документів, що зберігаються у фондах МКМ, ДАМО та НА ІА НАНУ. Документи свідчать, що вся його наукова діяльність була цілком спрямована на виявлення, попереднє вивчення, охорону та збереження пам`яток археології та інших старожитностей, якими дуже насичене пониззя Бугу [НА ІА НАНУ, ВУАК/О, ф. 17 «1927», спр. 263, арк. 22—40].

Серед матеріалів з історії Миколаївського природно-історичного музею (нині краєзнавчий музей) є збірка протоколів засідань музейної комісії та низка інших документів. Так у протоколі від 8 липня 1918 року йдеться, що завідуючий музеєм 58 піхотного Празького полку Ф.Т. Камінський звернувся до комісії та запропонував передати його збірку до складу міського музею. У 1921 р. Ф.Т. Камінського відряджено з Москви до Миколаєва з метою проведення наукової роботи. У тому ж місяці він стає завідуючим сектором музейно-екскурсійної роботи Миколаївської політпросвіти [МОКМ, ф. Камінського, б/н., арк. 5; ф. Камінського «1926», спр. 24916].

Ф.Т. Камінський повертається до питання збереження території давньогрецького міста-держави Ольвії, яким займався ще з 1919 року. Приїхавши в Ольвію, вчений побачив вбиті кілочки на території давнього городища, які відмічали ділянки, віддані селянам під садиби. Він довів до Раднаркому України незаконність рішення Парутинського ревкому про передачу землі Ольвійського городища селянам [МОКМ, ф. Камінського, спр. 19269, арк. 1]. У результаті, враховуючи культурну цінність та історичне значення стародавньої Ольвії, Рада Народних Комісарів УРСР з 1921 р. ухвалила Постанову про охорону залишків давньогрецького міста та некрополя. За цією Постановою, на Головне управління у справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва старовини і природи при Народному комісаріаті освіти було покладено загальний нагляд за охороною Ольвії. Ф.Т. Камінського у 1921 р. призначили вченим хранителем Ольвії [Охрана памятников истории, 1978, с. 86; Постанова про охорону, 1970, с. 236—237; Про охорону залишків 1970, с. 235—236; Про передачу державного 1960, с. 757; МОКМ, ф. Камінського, спр. 19269, 1 арк.; ф. Камінського, б/н, 30 арк.]. Він організував безпосередньо охорону і догляд за Ольвією, розв'язував усі господарчі питання, проводив роз'яснювальну роботу з місцевими селянами, керував проведенням екскурсій, що пароплавами відправлялись з Миколаєва до Ольвії. Згідно документів, Ф.Т. Камінського у травні 1923 р. призначили завідуючим Миколаївського історико-археологічного музею [МОКМ, ф. Камінського, спр. 24561, 1 арк.; ф. Камінського, спр. 24562, 1 арк.].

Згідно рукопису, що зберігається у фонді Ф.Т. Камінського в архіві Миколаївського краєзнавчого музею, у 1920 році з ініціативи музею, відділення Губполітпросвіти провело розкопки в Ольвії, було знайдено біля 1700 різноманітних предметів: монети, глиняний посуд, прикраси, знаряддя праці [МОКМ, ф. Камінського, б/н, арк. 17]. У 1922 р. Нарком освіти УСРР піднімає питання про відновлення розкопок в Ольвії, експедиція мала складатися з українських і російських вчених, очолити її запросили Б.В. Фармаковського, який був керівником Ольвійської експедиції в 1901—1915 рр. Але через голод, який охопив Південь України, роботи були поновлені лише в 1924 році. На засіданні Археологічного комітету ВУАН від 17 липня 1924 року було ухвалено рішення відновити розкопки Ольвії. До складу експедиції 1924 р. крім представників Російської академії історії матеріальної культури — Б.В. Фармаковського, Б.Л. Богаєвського, М.М. Токарського входили й українські вчені — директор Одеського археологічного музею С.С. Дложевський, співробітник того ж музею М.Ф. Болтенко та від Миколаївського музею — Ф.Т. Камінський [НА ІА НАНУ, ф. 6 «1926», спр. 116/47, арк. 2.].

Згідно документів, що зберігаються в РА ІІМК РАН [РА ІІМК РАН, ф. 2 «1924», спр. 100, арк. 12—21], план робіт експедицій 1924 р. був обумовлений результатами робіт у 1901—1915 рр. та матеріальними ресурсами, які були у розпорядженні експедиції. У 1925 р. на розкопки Ольвії було відпущено невеликі кошти, тому обмежилися лише розвідками поблизу колишньої Сигнальної станції. 19 серпня 1925 р. Ф.Т. Камінський сповіщав ВУАК: «У цьому році персонально мною було порушено перед Морським відомством питання про передачу будівлі станції та її садиби до Ольвії, станцію передано, на цій площі вперше буде проведено дослідження» [НА ІА НАНУ, ф. 6 «1926», спр. 116/47, арк. 2.].

Дуже цікавим в Ольвії був польовий сезон 1926 р. Роботи розпочалися 18 липня, крім науковців з Ленінграду до складу експедиції входили: представник Українського археологічного комітету М.О. Макаренко, директор Одеського археологічного музею С.С. Дложевський, Ф.Т. Камінський та Л.С. Кузнєцов від Миколаївського музею, група студентів.

Характерним науковим досягненням у вивченні старожитностей Нижнього Побужжя у 1926 році стало те, що до вивчення матеріалів розкопок, керівник Ольвійської експедиції Б.В. Фармаковський, залучав не лише археологів, а й фахівців із суміжних галузей знань [Фармаковский, 1926б, с. 310—311].

Експедиція 1926 року була найбільшою і, як виявилося, останньою експедицією Б.В. Фармаковського [Фармаковская, 1988, с.198]. Проте значну частину матеріалів своїх досліджень Ольвії він встиг опублікувати [Фармаковский, 1926а, с. 171—192; 1926б, с. 309—314; 1929]. Крім того вчений почав підготовку видання повного «Корпусу Ольвійських старожитностей», сформував наукову дослідницьку школу ольвіознавців у

Ленінградському університеті [Славин, 1960, с. 51].

Крім участі у роботі Ольвійської експедиції Ф.Т. Камінський та науковий співробітник музею Л.С. Кузнєцов проводили й самостійні археологічні дослідження на території міста Миколаєва та всієї області.

Навколо Миколаївського історико-археологічного музею почало гуртуватися невелике товариство, яке отримало назву «Друзі музею» [МОКМ, ф. Камінського, б/н, арк. 30—31]. Товариство «друзів музею» планувало видання брошур з краєзнавства, до друку готувався путівник по Миколаївському історико-археологічному музею. Але в Україні вже почалися сталінські репресії. Ф.Т. Камінський був звинувачений у антирадянській діяльності та засуджений по справі «Спілки визволення України». Офіційного оформлення Товариства «Друзі музею», яке він планував [МОКМ, ф. Камінського, спр. 18190—18200, арк. 34], здійснити так і не вдалося.

На сьогодні можна із впевненістю сказати, що одним із найбільш значимих відкриттів Ф.Т. Камінського, як археолога, є початок дослідження укріпленого поселення доби пізньої бронзи «Дикий Сад» у Миколаєві [Горбенко, 2009, с. 10—11], яке в сучасній вітчизняній археології назване однією з найвидатніших пам'яток Нижнього Побужжя. Фрагментарні дослідження території поселення проводились Ф.Т. Камінським та його однодумцями із гуртка «Друзі музею» у 1928 та 1929 роках [МОКМ, ф. Камінського, б/н, 30 арк; ф. Камінського, б/н, 31 арк.]. Вони обмежувались, переважно, збором підйомного матеріалу зі схилів південної частини пам'ятки.

Енергійна робота по вивченню археологічних пам'яток Нижнього Побужжя тривала у першій третині XX ст. й у Херсонському міському музеї старожитностей. Засновником Херсонського музею був відомий український громадський діяч, археолог і краєзнавець Віктор Іванович Гошкевич (1860—1928), що очолював музей протягом 35 років з дня його заснування (1890—1925).

Херсонський музей виник у 1890 р. у вигляді спеціально виготовленого сховища, де зберігалися речі різноманітних епох, зібрані В.І. Гошкевичем. В офіційних документах вміст сховища отримав назву «Археологічний музей при Херсонському губернському статистичному комітеті». Як писав В.І.єГошкевич, ця назва виявилася корисною для справи, надавала поважності і сталості. Петербурзька археологічна комісія позитивно відреагувала на повідомлення про відкриття археологічного центру в Херсоні, й почала надсилати на зберігання до музею старовинні речі, які знаходили у межах Херсонської губернії.

Херсонський губернатор князь Іван Михайлович Оболенський запропонував передати музей під опіку новоствореної «Губернської вченої архівної комісії» (1898). На початку 1898 р. музей, який розмістився у трьох кімнатах лівого крила будинку Громадської бібліотеки, вперше відкрився для відвідувачів.

Головою вищезазначеної комісії було обрано предводителя дворянства Херсонської губернії, випускника Новоросійського університету, археолога-аматора Георгія Львовича Скадовського (1847—1919). Ним було проведено низку археологічних досліджень, зокрема у 1900 і 1901 рр. — перші розкопки у північно-західній частині острова Березань. Він дослідив більше 500 поховань епохи архаїки, класики і римського часу на березанському некрополі. Знахідки, зроблені Г.Л. Скадовським, поповнили, окрім Херсонського, чимало інших музейних зібрань країни [Болтенко, 1960, с. 38—46]. Але, на жаль, увесь обсяг здійснених ним робіт так і не став надбанням науки, оскільки повноцінна їх публікація залишилася нездійсненою до наших днів, хоча результати наведених робіт описані сучасниками Г.Л. Скадовського — Е.Р. фон Штерном і М.Ф. Болтенком [Болтенко, 1960, с. 40—43; Штерн, 1901, с. 89].

Про перші наукові дослідження курганів за межами Ольвії на території сучасного Очаківського району Миколаївської області, проведені наприкінці XIX ст. Г.Л. Скадовським, свідчать лише окремі речі, що зберігаються у фондах Херсонського музею. Не дивлячись на певну роботу, за 10 років Архівна комісія так і не змогла виконати покладених на неї функцій, а у січні 1911 р. було офіційно засвідчене припинення її діяльності.

Для музею старожитностей це були роки невпинного поповнення наукової колекції. З 1912 р. почалася планомірна передача старожитностей Ольвії, знайдених розкопками Б.В. Фармаковського [Фармаковская, 1988, с. 56]. У 1913 році поважне місце у музеї зайняла колекція сім'ї історика України Миколи Аркаса, яка була передана по його смерті. Це — археологічні матеріали (серед них античні вази), нумізматична колекція з 1000 одиниць, документи і книги. Пізніше, у 1917 році сюди ж була передана і колекція зброї, творів мистецтва і ще одна частина археологічної колекції.

До творчого надбання В.І. Гошкевича під час роботи у Херсонському музеї, належать сім випусків започаткованого ним Літопису музею (1910—1916), видання нумізматичного каталогу (1910) та багато інших праць, важливих для вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя. Основну частину зібрання Херсонського музею старожитностей складали знахідки самого вченого, які він публікував у спеціальних виданнях того часу, великій кількості наукових і науково-популярних статей, а також у 25 власних наукових працях, не враховуючи тих матеріалів, що були надруковані вже після смерті видатного дослідника [Былкова, 1990, с. 67—69].

Щодо старожитностей Нижнього Побужжя, то необхідно відзначити наступні роботи В.І. Гошкевича: «Скарби та старожитності Херсонської губернії» [Гошкевич, 1903], «Монети та медалі»

[Гошкевич, 1910], «Стародавні городища по берегах низового Дніпра» [Гошкевич, 1913], «Стародавнє кладовище та городище в Миколаєві» [Гошкевич, 1914], «Поховання, датовані Джучидськими монетами із розкопок І.О. Стемпковського» [Гошкевич, 1930] та інші.

У 1896 році В.І. Гошкевича було обрано дійсним членом Одеського товариства історії і старожитностей, у діяльності якого він приймав безпосередню й активну участь: систематично публікував результати своїх археологічних досліджень, що сприяло введенню до наукового обігу величезного і надзвичайно цінного археологічного матеріалу [Гошкевич, 1896; 1915; 1916].

У кінці XIX — на початку XX ст. вченим було обстежено значну кількість пам'яток античності, розташованих на північному узбережжі Чорного моря та на узбережжях місцевих лиманів. У результаті цих розвідок було відкрито декілька поселень і городищ: Морське, Рибаківка, Вікторівка, Матіясове, а також курганів, зафіксованих біля сс. Красне, Адамівка, Малахове, Ганнівка. Окрім того, ним були описані знайдені тут раніше скарби.

Значення наукового спадку В.І. Гошкевича у вітчизняній археологічній науці першої третини XX ст., котра вивчала старожитності Нижнього Побужжя, неможливо переоцінити. Дослідник був типовим представником тієї категорії дореволюційної наукової інтелігенції, що і в умовах більшовицького режиму прагнула продовжити служіння науці та культурі, вбачаючи у цій справі свій громадський обов'язок.

З 1923 року керівником Херсонського музею стає відомий український археолог Ірина Василівна Фабриціус (1882 — 1966). З 1913 р. вона працювала помічником В.І. Гошкевича, брала активну участь у археологічній роботі та публікувала результати досліджень.

З 1925 року в музеї починає працювати науковий співробітник Аркадій Вікторович Добровольський (археолог «доісторичної доби»), з 1926 року — Г.П. Крисін (археолог-античник), які у першій третині XX ст. активно займаються археологічними дослідженнями Нижнього Побужжя. Так, А.В. Добровольським було відкрито низку поселень на території сучасного Березнегуватського району Миколаївської області, зокрема, вперше, на Інгульці виявлені пам'ятки черняхівської культури [Добровольский, 1925а, с. 77—79; 1925б, с. 79—81], а в подальшому дослідники на р. Інгульці біля с. Олександрівка розкопали городище, яке вони віднесли до черняхівської культури [Добровольський, 1950, с. 167—175]. Дослідження вчених не лише були опубліковані, але й збереглися у вигляді архівних документів, що надають свідчення про їх плідну археологічну роботу на теренах Нижнього Побужжя [РА ПМК РАН, ф. 1 «1911», спр. 314, арк. 15—31; ф. 1 «1912», спр. 3, арк. 9—12; ф. 1 «1912», спр. 379, арк. 12—28; ф. 1 «1913», спр. 3, арк. 13—19; ф. 1 «1913», спр. 404, арк. 21—36; ф. 1 «1914», спр. 3, арк. 20—24; ф. 1 «1915», спр. 3, арк. 25—29]. На жаль, у 1930-х роках колектив музею був підданий політичним утискам, а І.В. Фабриціус і А.В. Добровольський звільнені, що в значній мірі призупинило плідну роботу на ниві дослідження археологічних пам'яток регіону.

Черговий етап в історії вивчення старожитностей Нижнього Побужжя першої третини XX ст. нерозривно пов'язаний з ім'ям історика і філолога Сергія Степановича Дложевського (1889—1930). З квітня 1920 року С.С. Дложевський був призначений директором Одеського історико-археологічного музею, що залучило його до активного вивчення старожитностей регіону. С.С. Дложевський вважав, що для повного вивчення стародавніх пам'яток Півдня України і для публікації матеріалів з історії краю необхідна професійна організація зі своїм друкованим органом.

Вченому вдалося об'єднати значні сили археологів, етнографів, істориків, географів, філологів на базі Одеського історико-археологічного музею [Дложевський, 1927, с. 5—9], і в серпні 1923 року була заснована Одеська комісія краєзнавства при Всеукраїнській академії наук. Добре збереглися повні комплекти друкованого органу комісії — її «Вісника» («Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук»), котрий виходив у розрізі окремих секцій. Ці невеликі за обсягом, але ґрунтовні за змістом видання дають змогу у певній мірі відтворити результати кропіткої наукової роботи комісії — загалом та окремих її членів — зокрема. На сторінках «Вісника» містяться розвідки, статті, замітки, реферати, нариси та есе, що вийшли з-під пера метрів вітчизняної історичної науки, таких, як Н.Д. Полонська-Василенко, М.Ф. Болтенко, Є.О. Загоровський, О.О. Рябінін-Скляревський [Жирнова, 1999, с. 3].

Вивчення пам'яток археології, розташованих на території Нижнього Побужжя займало не останнє місце в матеріалах, опублікованих на сторінках «Вісника». Тут ми можемо ознайомитись зі спробами членів комісії описати та зробити науковий аналіз археологічних знахідок, що належали до первісної доби та ранньозалізного віку. Так, деякі відомості з цього приводу відбиті у статтях: А.В. Добровольського [Добровольский, 1925а, с. 77—79]; М. Бабака, Ю. Ризакова, П.З. Рябкова [Бабак, 1925, с. 111—114]; П.В. Харламповича [Харлампович, 1930, с. 65—85]. Дані роботи представляють собою праці класичного описового характеру, які взагалі притаманні для археологічної науки того часу і не мають глибокого аналізу та узагальнення знайденого матеріалу.

Звичайно, що найбільший масив інформації щодо археологічних знахідок, зроблених на території Нижнього Побужжя, міститься у статтях, присвячених пам'яткам античності, розташованих у межах даного регіону. До таких відносяться праці: І.В. Кономопуло (Фабриціус) [Кономопуло,

1925, с. 74—77.], М.Ф. Болтенка [Болтенко, 1925а, с.104—105; 1925б, с. 105—111; 1930, с.35—39], Г.Д. Штейнванда [Штейнванд, 1930, с. 7—24], Д. Добросердова [Добросердов, 1930, с. 24—25], С.С. Дложевського [Дложевський, 1930, с. 49—57], Г.П. Цвєтаєва [Цвєтаєв, 1930, с. 87—95]; Г.П. Крисіна [Крисін, 1930, с. 97—103], Е. Оксмана [Оксман, 1930, с. 178—179].

Розбираючи фонди Херсонського і Миколаївського археологічних музеїв, С.С. Дложевський знаходить цікаві епіграфічні документи, переклади та наукові коментарі, які публікує у «Віснику» («Графіті з розкопок Ольвії 1927 р.», «Загадковий напис на амфорних клеймах з Ольвії» та інші).

У підсумку хотілося б зазначити, що археологічна наука початку XX ст. стрімко пішла вперед у своєму розвитку в дослідженні старожитностей як у країні в цілому, так і на території Нижнього Побужжя. Багато в чому це відбулося завдяки роботі Б.В. Фармаковського, під керівництвом якого вперше велися систематичні планомірні розкопки археологічних пам'яток, зокрема, Ольвійського городища, які дали значні наукові результати. Вагомі здобутки у проведенні польових досліджень на території Нижнього Побужжя, охороні археологічних пам'яток, збереженні та науковому опрацюванні археологічних матеріалів у першій третині XX ст. мали: Миколаївський краєзнавчий музей, Херсонський міський музей старожитностей та Одеський історико-археологічний музей. На хвилі національного піднесення, у країні швидко формувався краєзнавчий рух, який був територіально орієнтованим та через неостаточне оформлення науки у вказаний період і недостатньо чітко визначену її спеціалізацію, багато в чому асоціювався з археологічним рухом. Перші краєзнавчі товариства, які займалися дослідженням старожитностей Нижнього Побужжя, у першу чергу, формувалися на базі археологічних та історичних музеїв, як джерел національної самосвідомості. Досягнення представників краєзнавчого руху на теренах досліджень старожитностей Нижнього Побужжя у 1930-х роках, відзначалися методичністю, науковістю, систематичністю та фаховістю, у першу чергу, завдяки освіченості, висококваліфікованій і самовідданій роботі ідеологів краєзнавства на Півдні України — Ф.Т. Камінського, В.І. Гошкевича і С.С. Дложевського. Непрості соціально-політичні умови, які склались у першій третині XX ст. в Україні, перешкоджали нормальному, безупинному розвитку вітчизняної археологічної науки, яка на хвилі краєзнавчих здобутків швидко набирала обертів. Врешті-решт, крапку у протистоянні наука-політика, в соціальному плані — поставили масові репресії 30-х рр. XX ст., у науковому — перехід до «теорії стадіальності» та відкидання досягнень дореволюційної науки, як буржуазних та «ненаукових». Це призвело до переривання спадковості у науці, повній її політизації, докорінного перелому її методології та, як наслідок, після періоду стагнації, або «завмирання» — руху в зовсім іншому напрямку.

Бабак М. Відгуки з нашого краю / М. Бабак, Ю. Ризаков, П. Рябков // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1925. — Ч. 2—3. — С.111—114.

Болтенко М. Corpus Vasorum Antiquorum (Librairie ancilnne E.Champion, Paris, Quai Malaquais, 5) / Михаил Болтенко // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1925а. — Ч. 2—3. — С. 104—105.

Болтенко М. До сучасної екскурсійної літератури про Ольвію / Михайло Болтенко // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1925б. — Ч. 2—3. — С. 105—111.

Болтенко М. До питання про час виникнення та назву давнішньої оселі над Бористеном: (З Березансько-Ольбійських студій) / Михайло Болтенко // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1930. — Ч. 4—5. — С. 35—39.

Болтенко М.Ф. Исторические судьбы острова Березани / Михаил Федорович Болтенко // Записки Одесского археологического общества — Одесса, 1960. — Т. 1 (34). — С. 38—46.

Былкова В.П. Археологическая деятельность В.И. Гошкевича / В.П. Былкова // Проблемы археологии Северного Причерноморья: К 100-летию основания Херсон. музея древоностей: Тез. докл. юбил. конф. — Херсон, 1990. — Ч. 3. — С. 67—69.

Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук, 1924—1930: Систематичний розпис змісту / упоряд. Л.О. Жирнова. — Одеса, 1999. — 40 с.

Горбенко К.В. Степная Троя Николаевщины: Очерк / К.В. Горбенко, Ю.С. Гребенников, А.И. Смирнов. — Николаев, 2009. — 30 с.

Гошкевич В.И. Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении / Сост. В.И. Гошкевич. — Херсон, 1896. — 582 с.

Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии / В.И. Гошкевич: Кн.1. — Херсон, 1903. — [4], IV, 176, II с., ил.

Гошкевич В.И. Монеты и медали: Летопись музея. Вып.1 /Херсон. гор. Музей / В.И. Гошкевич. — Херсон, 1910. —128 с.

Гошкевич В.И. Древние городища по берегам низового Днепра: Летопись музея. Вып. 3 / В.И. Гошкевич. — Херсон, 1913. — 31 с.: ил. — (Оттиск ИАК; Вып. 47).

Гошкевич В.И. Древнее кладбище и городище в Николаеве // Летопись музея за 1912 год. Вып. 4 / Сост. В.И. Гошкевич. — Херсон, 1914. — [4], VI, 71 с.

Гошкевич В.И. Где был древний Одесс? / В.И. Гошкевич // ЗООИД. — Одесса, 1915. — Т. 32. — С. 445—450.

Гошкевич В.И. Где был древний Одесс?: Летопись музея. Вып. 7 / В.И. Гошкевич. — Херсон, 1916. — II, 6 с.: ил., карт., план. — (Оттиск ЗООИД; Вып. 32).

Гошкевич В.И. Погребения, датированные Джучидскими монетами из раскопок И.Я. Стемпковского / В.И. Гошкевич // Вісник Одеської комісії

краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1930. — Ч. 4—5. — С. 104—111.

Дложевський С.С. Одеський державний історично-археологічний музей / С.С. Дложевський. — К., 1927. — 36 с.

Дложевський С. Епіграфічні дрібниці: (З нових матеріалів Північного побережжя Чорного моря) / С. Дложевський // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1930. — Ч. 4—5. — С. 49—57.

Добровольский А. Древние земледельческие поселения по берегам Ингульца / А. Добровольский // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1925а. — Ч. 2—3. — С. 77—79.

Добровольский А. Погребения под плитами близ Большой Сейдеминухи (Снигиревского района Херсонского округа) / А. Добровольский // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1925б. — Ч.2—3. — С. 79—81.

Добровольський А.В. Землеробське поселення перших століть нашої ери на р. Інгульці / А.В. Добровольський // Археологія. — 1950. — Т. 3. — С. 167—176.

Добросердов Д. Додаток: Висновки щодо кизикського гекта Одеського Історико-Археологічного Музею / Д. Добросердов // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1930. — Ч. 4—5. — С. 24—25.

Кономопуло І. (Фабріциус І.). Ретельні розкопки, зроблені Херсонським історико-археологічним музеєм 26, 27 та 28 вересня 1924 року на Городищі близ Верхньо-Аджигольського маяку / І. Кономопуло // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1925. — Ч. 2—3. — С. 74—77.

Крисін Г. Дитячі поховання на о. Березані / Г. Крисін // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1930. — Ч. 4—5. — С. 97—103.

Крисін Г.П. Алябастрова ваза з острова Березані / Г.П. Крисін // Літопис музею 1927—1928 рр. Державний Херсонській історико-археологічний музей. — Херсон, 1929. — Вип. 9. — С. 21—27.

Крыжицкий С.Д. Ольвия: Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов / С.Д. Крыжицкий. — К., 1985. — 191 с.

Лагута М.Д. Історичні місця, пам'ятки старовини і мистецтва на Миколаївщині / М.Д. Лагута // Николаевщина. Краеведческий сборник. — Николаев, 1926. — С. 14.

Миколаївський обласний краєзнавчий музей (далі — МОКМ), спр. 18160 «Протоколи засідань музейної комісії (1913—1919)».

МОКМ, ф. Камінського, б/н., арк.5. — Удостоверение от 2 февраля 1922, об археологической деятельности Ф.Т. Каминского.

МОКМ, ф. Камінського, спр. 18190—18200. — Листи Б.В. Фармаковського до Ф.Т. Камінського.

МОКМ, ф. Камінського, спр. 7972—7991. — Листи Ф.Т. Камінського до Б.В. Страдомського.

МОКМ, ф. Камінського, спр. 7993, 1 арк. — Лист до Верховної Ради СРСР від Ф.Т. Камінського, 1957 р.

МОКМ, ф. Камінського, б/н. — Короткий звіт про організацію Миколаївського історико-археологічного музею. Рукопис.

МОКМ, ф. Камінського, спр. 19269, 1 арк. — Довідка про діяльність Ф.Т. Камінського як вченого охоронця Ольвії.

МОКМ, ф. Камінського, спр. 24561, 1 арк. — Аркуш з обліку кадрів від 7 червня 1957 р.

МОКМ, ф. Камінського, спр. 24562, 1 арк. — Анкета з обліку кадрів, 17 квітня 1928 р.

МОКМ, ф. Камінського, б/н, 30 арк. — Справа Миколаївського історико-археологічного музею. Дослідження, розшук та охорона пам'ятників, 1926—1927 рік.

МОКМ, ф. Камінського, б/н., 31 арк. — Протоколи засідань ради друзів Миколаївського історико-археологічного музею, 1928—1929 рр.

МОКМ, ф. Камінського, б/н, 3 арк. — Протоколи засідань ради друзів Миколаївського історико-археологічного музею, протокол № 8 від 12.05.1929 р.

МОКМ, ф. Камінського «1926», спр. 24916. — Камінський Ф.Т. Дослідницькі екскурсії по Миколаївщині.

Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі — НА ІА НАНУ), ф. 2, спр. 120, арк. 3—35. — Семенов-Зусер С.О. Опис гробниць. Ольвійський некрополь (розкопки в 1920 р.).

НА ІА НАНУ, ВУАК / Миколаївський музей, ф. 6 «1926», спр. 116/47, 3 арк. — Камінський Ф.Т. Звіт про діяльність музею 1924 — 1925 р.

НА ІА НАНУ, ВУАК / О, ф. 17 «1925», спр. 67, арк. 23—35. — Шугаєвський В.О. Охорона території Ольвії.

НА ІА НАНУ, ВУАК / О, ф. 17 «1927», спр. 263, арк. 22—40. — Дложевський С.С., Мещанінов І.І., Камінський Т.Т. Попередня інформація про археологічні розкопки в Ольвії р. 1927.

Оксман Е. Невиданий лист І.П. Бларамберга про Ольвію / Е. Оксман // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1930. — Ч. 4—5. — С. 178—179.

Охрана памятников истории и культуры в России. XVIII — начало XX вв. — М., 1978. — 356 с.

Постанова Про охорону стародавньої Грецької колонії «Ольвії»: Постанова РНК УРСР від 31.05.1924 р. // Законодавство про пам'ятники історії та культури : Збірник нормативних актів / Під ред.. О.Н. Якименка. — К., 1970. — С. 236—237.

Про охорону залишків старогрецького міста Ольвії: Постанова РНК України від 13 вересня 1921 року // Законодавство про пам'ятники історії та культури: Збірник нормативних актів / Під ред. О.Н. Якименка. — К., 1970. — С.235—236.

Про передачу державного історично-археологічного заповідника «Ольвія» до Академії наук УРСР. Від 29 липня 1938 р. // Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917—1959 р.: [В 2-х т.]. — Т.1. : (1917—червень 1941 рр.). — К., 1960. — С. 757.

Рукописний архів Інституту історії матеріальної культури РАН (далі — РА ІІМК РАН), ф. 2 «1924», спр. 100, арк. 12—21. — Камінський Ф.Т. Лист Б.В. Фармаковському від 10 липня 1924 р.

РА ІІМК РАН, ф. 1 «1911», спр. 3, арк. 3—8. — Крисін Г.П. Свідоцтво на попередні розкопки в Ольвії.

РА ІІМК РАН, ф. 1 «1911», спр. 314, арк. 15—31. — Крисін Г.П. Щоденник некрополя.

РА ІІМК РАН, ф. 1 «1912», спр. 3, арк. 9—12. — Крисін Г.П. Свідоцтво на попередні розкопки в Ольвії.

РА ІІМК РАН, ф. 1 «1912», спр. 379, арк. 12—28. — Крисін Г.П. Ольвія. Некрополь.

РА ІІМК РАН, ф. 1 «1913», спр. 3, арк. 13—19. — Крисін Г.П. Свідоцтво на попередні розкопки в Ольвії.

РА ІІМК РАН, ф. 1 «1913», спр. 404, арк. 21—36. — Крисін Г.П. Щоденник розкопок, проведених на некрополі Ольвії.

РА ІІМК РАН, ф. 1 «1914», спр. 3, арк. 20—24. — Крисін Г.П. Свідоцтво на попередні розкопки в Ольвії.
РА ІІМК РАН, ф. 1 «1915», спр. 3, арк. 25—29. — Крисін Г.П. Свідоцтво на попередні розкопки в Ольвії.
Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР / И.В. Фабрициус. — К., 1951. — Вып. 1. — 131 с.
Славин Л.М. Основные этапы изучения Ольвии / Л.М. Славин // Записки Одесского археологического общества. — Одесса, 1960. — Т. 1 (34). — С. 47—60.
Фармаковская Т.И. Борис Владимирович Фармаковский / Т.И. Фармаковская. — К., 1988. — 215 с.
Фармаковский Б.В. Отчет о раскопках в Ольвии в 1925 г. / Б.В. Фармаковский // Сообщения Российской Академии истории материальной культуры. — Л., 1926а. — Т. 1. — С. 171—192.
Фармаковский Б.В. Ольвийская экспедиция (1926) / Б.В. Фармаковский // Сообщения Российской Академии истории материальной культуры. — Л., 1926б. — Т. 1. — С. 309—314.
Фармаковський Б.В. Розкопування Ольбії р. 1926. Звіт (з двома планами й 60 фотознімками) / Б.В. Фармаковський. — Одеса, 1929. — 74 с., іл., [2] вкл. арк. з мап.
Харлампович П.В. Матеріяли з археології та історії Первомайщини / П.В. Харлампович // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1930. — Ч. 4—5. — С. 65—85.
Цвєтаєв Г. Геліністичне поховання: З розкопів некрополя Ольвії року 1928) / Г. Цвєтаєв // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1930. — Ч. 4—5. — С. 87—95.
Штейнванд Г.Д. Кизикський гект Одеського Історико-Археологічного Музею в зв'язку з електроновим карбуванням м. Кизика взагалі / Г.Д. Штейванд // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. — Одеса, 1930. — Ч. 4—5. — С. 7—24
Штерн Э.Р. О новейших раскопках в г. Аккермане и на острове Березани / Э.Р. фон Штерн // ЗООИД. — Одесса, 1901. — Т. 23. — С. 88—91.

М.Ю. Ласинская

ИССЛЕДОВАНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ НИЖНЕГО ПОБУЖЬЯ УЧЕНЫМ СООБЩЕСТВОМ ЮЖНОЙ УКРАИНЫ В ПЕРВОЙ ТРЕТИ XX ст.

В статье освещается роль краеведческой работы в формировании отечественной археологической науки в первой трети XX ст.; анализ археологических исследований в рамках региональных краеведческих и научных обществ при ВУАН (Одесского, Николаевского и Херсонского), а так же системы краеведческих музеев (Николаев, Херсон, Одесса) и созданных при них обществ любителей старины. Определено состояние системы охраны археологических памятников. Выделено значение вклада отдельных представителей науки в археологическое исследование края в первой трети XX ст. Проанализировано их научное наследие.

M. Lasinska

RESEARCHING OF ARCHAEOLOGICAL SITES IN LOWER POBUZHYA BY SCIENTIFIC SOCIETY OF SOUTH UKRAINE IN THE FIRST THIRD OF THE XX c.

The article highlights the role of local history in the formation of national archaeological science in the first third of the twentieth century. Author analyzes the archaeological research in the framework of regional lore and scientific societies for YUAN (Odessa, Mykolayiv and Kherson); museums (Mykolaiv, Kherson, Odessa) and antiquity societies. Paper defines the system of archaeological sites protection. It clarifies the status of conservation and determines the contribution of individual representatives in archaeological research area in the first third of the twentieth century.

УДК 902.2(091)(477.6)

Р.О. Литвиненко

НОВОБУДОВНА АРХЕОЛОГІЯ В ДОНБАСІ: ЕТАПИ, ДОСЛІДНИКИ, ДОСЯГНЕННЯ

Нарис присвячено історії так званої «новобудовної доби» в археології Східної України. Висвітлюються основні віхи цього процесу, оцінюються головні науково-практичні результати.

Ключові слова: історія археології, новобудовна експедиція, методика розкопок, підготовка кадрів, Україна, Донбас.

Новобудовні археологічні досліди на теренах сучасної України своїм корінням сягають ще російсько-імперських часів. Досить згадати такий епізод, як розкопки О.Л. Бертьє-Делагардом 1891—1895 рр. на Карантинній горі античної Феодосії під час будівництва тамтешнього порту [Петрова, 2000, с. 24—26] та інші приклади.

Початок новобудовної археології в Україні радянських часів припадає на великі індустріальні будівництва довоєнного часу, перш за все роботи в зоні Дніпробуду (1927—1932 рр., загальне керівництво Д.І. Яворницького), БоГЕС на Південному Бузі (1930—1932 рр., керівн. Ф.А. Козубовський) тощо [Горішній, та ін. 1987, с. 67; 60 років 1994, с. 5]. Серед цих ранніх новобудовних розкопок виділимо й дослідження М.О. Макаренком ґрунтового нео-енеолітичного могильника і курганів на місті «Азовсталі» та в інших районах Маріуполя (1930—1933 рр.), а також курганів неподалік «Азотного заводу», в околицях м. Сталіне — наразі Донецька (1930) [Макаренко, 1930; Кучугура, 2007; Усачук, 1990]. Але то все були окремі епізоди, хоча подекуди й масштабні.

Власне ж новобудовна доба в Україні припадає на другу половину XX ст., коли відбувалися грандіозні за масштабами і почасти не менш шкідливі за екологічними наслідками та історико-культурними втратами роботи по зведенню каскаду дніпровських водосховищ, а також в зонах спорудження гідромеліоративних систем, рідше — різноманітних комунікацій, кар'єрів і шахт, що охопили переважно південні степові області тодішньої УРСР: Одеську, Миколаївську, Херсонську, Кримську, Запорізьку, Дніпропетровську, Донецьку, Ворошиловградську (нині Луганську), а також прилеглі до них лісостепові райони Харківської, Полтавської, Черкаської, Кіровоградської областей [докладніше див. Горішній та ін., 1987, с. 67—69]. Ця «новобудовна епопея» тривала до початку 1990-х рр. і після розвалу СРСР у більшості регіонів, якщо не зійшла нанівець, то доволі швидко набула епізодичного характеру.

Схід України був охоплений новобудовним бумом від початку 1970-х рр. і тривав понад два десятиріччя. Перші новобудовні експедиції з'явились на Луганщині (тодішня Ворошиловградська обл.). Перше десятиріччя робіт у цій області цілковито пов'язане з дослідженнями експедицій Інституту археології АН УРСР (далі — ІА АН УРСР). У 1971 р. було створено Сіверськодонецьку експедицію, яка проіснувала 11 років (до 1981 р. включно) у різних структурно-кадрових конфігураціях і на чолі з різними начальниками — М.М. Чередниченком (1971—1972), С.Н. Братченком (1973, 1975), М.І. Гладких (1973—1974), І.О. Післарієм (1976—1981) [1].

1. Протягом 1971—1973 рр. ця новобудовна експедиція у наукових публікаціях і тогочасних офіційних документах ІА АН УРСР паралельно називається і Сіверськодонецькою (як варіант — Сіверсько-Донецька) і Ворошиловградською. Втім С.Н. Братченко уточнює, що перша зі згаданих назв відповідає польовому сезону 1971 р., а друга — 1972 р., що відбилося у відповідних шифрах польової документації [Братченко, 2009, с. 137]. Натомість інший учасник тих подій, І.О. Післарій (Й. Пислару), у своїх спогадах подає

© Р.О. ЛИТВИНЕНКО, 2012

Ще одна потужна експедиція ІА АН УРСР — Донецька — працювала на теренах Луганщини під керівництвом С.Н. Братченка протягом 1977—1980 рр. За десятиріччя масштабних розкопок академічних новобудовних експедицій лише на Луганщині, за деякими даними, було розкопано понад півтисячі курганів, а також різною мірою досліджено розкопками декілька поселень, виявлено розвідками чимало пам'яток від палеоліту до середньовіччя [для порівняння див.: Братченко, 1989, с. 27].

Важливим надбанням новобудовної доби, окрім власне величезного масиву накопичених археологічних джерел, слід вважати набутий досвід з методики польових археологічних робіт. Методиці розкопок могил-курганів неабияку увагу приділяв безперечний лідер східноукраїнської новобудовної археології досліджуваного періоду С.Н. Братченко, підходячи до неї не лише відповідально, а й творчо, як справжній митець у своїй справі [Братченко, 1985; Отрощенко, 2011, с. 6]. Серед методичних норм і know how, що їх було впроваджено як систему експедиціями під орудою С.Н. Братченка та І.О. Післарія, можна назвати використання топографічних планів могильників і окремих курганів, повне розкриття курганного насипу, розкопки методом паралельних траншей з використанням бульдозерів і скреперів, фіксація частих стратиграфічних перетинів (зокрема й дзеркальних їхніх розворотів), відстань між якими визначається шириною ножа/ковша землерийних механізмів (2,5—3 м), а по-можливості й проміжних профілів (через 0,5—1,5 м), використання компресорів для розчистки кам'яних підкурганних конструкцій та насосів для дослідження об'єктів на рівні ґрунтових вод, обов'язкова фіксація всіх розкритих об'єктів і речових матеріалів у відповідних масштабах (плани і перетини курганів щонайменше 1:50, поховань — 1:10, з додатковими збільшеними кресленнями деталей насипів/брівок і поховань, для «мікрооб'єктів» останніх — навіть у масштабі 1:1), укладання багаторівневих планів курганів (за кількома стратиграфічними горизонтами) тощо. Нормою і правилом для цих експедицій було максимальне збирання антропологічного, археозоологічного та іншого природно-органічного матеріалу, який, на думку С.Н. Братченка, мав надати результати у майбутній перспективі, зокрема через мікроаналізи решток, а також залученням недоступних на той час даних аерофотозйомки [Пыслару, 2010, с. 7—8; Литвиненко, 2011, с. 189—190]. Не дивно, що наукові звіти згадуваних східноукраїнських експедицій ІА АН УРСР були одними з найкращих в республіці, і не тільки в ній [див. про це: Бочкарев, 2011, с. 11].

У лавах академічних експедицій пройшли кваліфіковану підготовку, яку слушно і шанобливо називають «польовою школою С.Н. Братченка», чимало молодих археологів, а також студентів, що згодом професійно пов'язали себе з археологією. Серед них назвемо імена таких знаних дослідників, як Ф.Р. Балонов, Я.П. Гершкович, О.Р. Дубовська, К.І. Красильников, В.К. Кульбака, Б.Ю. Міхлін, В.Г. Самойленко, О.М. Смирнов, С.М. Санжаров, А.М. Усачук, М.Л. Швецов тощо [див. про це: Братченко, 1989, с. 27; Литвиненко, 2001, с. 189; Санжаров, 2011, с. 5] Показово, що здобутий досвід ці фахівці пізніше реалізовували у проведенні самостійних розкопок і поширювали в археологічному середовищі. Скажімо, «братченківську» методику розкопок курганів і підготовки наукових звітів запровадив у практику новобудовної експедиції Донецького університету С.М. Санжаров, у результаті чого до неї долучився тамтешній науковий колектив, зокрема й автор цих рядків.

Так сталося, що на зламі 1970—80-х рр. внаслідок певних суб'єктивних обставин обидві експедиції ІА АН УРСР — Донецька і Сіверськодонецька — припинили своє існування. Створена порожнина мала бути терміново заповнена. Спроба зробити це за рахунок експедиції Донецького університету, яка один польовий сезон (1981 р.) вимушена була досліджувати кургани на півдні Ворошиловградської обл., була лише тимчасовим виходом із ситуації, який дозволяв шукати нового виконавця робіт.

Таку роль перебрав на себе колектив новобудовної експедиції Київського держуніверситету, який протягом наступних тринадцяти років (1982—1994) здійснював розкопки курганів на новобудовах Луганщини під загальним керівництвом М.М. Бондаря (1982—1983) та І.С. Піоро (1983—1994). Окрім І.С. Піоро, дослідження провадили також Б.О. Антоненко, Л.Г. Самойленко та М.О. Чмихов. За період робіт експедицією КДУ було розкопано 136 курганів, в яких досліджено 476 поховань різних епох.

У Донецькій обл. новобудовний період починається роботами Донецької експедиції ІА АН УРСР, що працювала тут спочатку під орудою В.М. Даниленка (1974—1975 рр.), а потім О.С. Беляєва (1976). Чималі об'єми новобудовних робіт у Донецькому Приазов'ї зумовили епізодичне залучення до їхнього виконання спеціально створеної Другої Сіверськодонецької експедиції ІА АН УРСР на чолі з С.Н. Братченком (1976), а наступними роками (1977—1978) — окремих загонів очолюваної С.Н. Братченком Донецької експедиції, основний об'єм робіт якої, як зазначалося, припадав на Луганщину, а також

дещо відмінну інформацію, відповідно якої предтечею експедиції був створений 1970 р. експедиційний загін на чолі з к.і.н. М.М. Чередниченком (дисертацію М.М. Чередниченко захистив 1973 р. — Р.Л.), постійно діючу ж Сіверсько-Донецьку експедицію було створено 1972 р., а свої дослідження вона розпочала лише 1973 р. [Пыслару, 2010, с. 7]. Здійснена нами перевірка останньої інформації через наукові звіти і накази, що зберігаються в архіві ІА НАНУ, виявила її необ'єктивність у частині хронології та деяких фактів.

експедиції Київського університету, що досліджувала кургани на трасі спорудження другої черги каналу Дніпро-Донбас (1980—1981).

З огляду на подальше зростання меліоративного будівництва на Донеччині й неможливість розпорошення зусиль київських академічних експедицій, виникла необхідність залучення до цієї справи нового виконавця, функції якого перебрав на себе Донецький держуніверситет. Перша спроба університету долучитися до розкопок у зонах спорудження іригаційних систем у 1976 р. була невдалою, адже розкопки 9 курганів з понад сорока похованнями бронзового віку і середньовіччя залишилися беззвітними [Косиков, 1977]. 1978 р. у Донецькому університеті було створено постійно діючу науково-дослідну групу, яка проводила новобудовні археологічні розкопки до 1992 р. Науковими керівниками цього колективу в різні роки були А.О. Моруженко (1978—1985, 1987—1991), Т.О. Шаповалов (1985—1987), В.О. Посредніков (1990—1996). «Польовими командирами» (начальниками експедицій) виступали О.І. Привалов (1978, 1987), В.О. Посредніков (1979—1981), Н.П. Зарайська (1982—1983), С.М. Санжаров (1984—1986), Д.П. Кравець (1987—1992). У складі групи в різні роки працювали такі археологи, як В.К. Гриб (1978—1982), О.Р. Дубовська (1984), О.В. Євглевський (1983—1996), Р.О. Литвиненко (1986—1992), В.А. Підобід (1984—1988), Т.М. Потьомкіна (1978—1996). За період існування експедиції її співробітниками досліджено до 300 курганів, що містили близько 1100 поховань від пізнього енеоліту до середньовіччя [Косиков, Литвиненко, 1997, с. 16].

Однією з актуальніших і водночас болючіших проблем новобудовної археології України взагалі, та її Донецько-Луганської частини зокрема, була і залишається справа публікації здобутих важкою фізичною та інтелектуальною працею джерел. Публікувати матеріали паралельно з проведенням охоронних робіт марно було й сподіватися — бракувало часу і самих можливостей на такі видання. Втім, окремі, як правило випадкові й несистемні, приклади мали місце. Серед них можна назвати збірки, що видавали окремі матеріали, здобуті експедиціями ІА АН УРСР [Вильнянские курганы, 1977; Древности Поингулья, 1977; Курганы юга Днепропетровщины, 1977; Археологические памятники, 1980; Курганы степного Крыма, 1984; Древнейшие скотоводы, 1987; Новые памятники ямной, 1988]. Але то були краплі в морі накопаного матеріалу. Позитивним винятком з цього правила можна вважати єдину на той час серійну збірку, яку за ініціативою і безпосереднім керівництвом та участю І.Ф. Ковальової від 1977 р. видавали, і продовжують видавати, археологи Дніпропетровського університету. Східноукраїнська ж новобудовна археологія тривалий час майже не публікувала накопичені нею матеріали, якщо не брати до уваги поодинокі статті 1980-х рр. Своєрідним проривом у цьому сенсі можна вважати започаткування 1992 р. колективом новобудовної експедиції Донецького університету серійного видання «Донецький археологічний збірник» (ред. В.О. Посредніков, П.В. Добров, Р.О. Литвиненко) [Донецкий археологический, 1992—2011], за двадцятиріччя існування якого побачили світ 15 випусків. Майже одночасно почав виходити також серійний «Археологический альманах» Донецького обласного краєзнавчого музею (ред. О.В. Колісник), окремі випуски якого містили матеріали новобудовних розкопок [Археологический альманах 1994; 1998; 2001; 2004; 2011]. Поза сумнівом, видатною подією останнього десятиліття стало започаткування ініційованого колективом наукової археологічної лабораторії «Спадщина» Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля наукової збірки «Матеріали та дослідження з археології Східної України» (ред. С.М. Санжаров), 11 чисел якої вийшло до сьогодні [Матеріали та дослідження, 2003—2011]. У згаданих, а також інших виданнях протягом двох останніх десятиріч вдалося опублікувати чимало курганних матеріалів, здобутих академічними, вишівськими та музейними новобудовними експедиціями у 1970-х — поч. 1990-х рр., які, проте, складають не більше четвертини-третини здобутого.

На особливу увагу заслуговують також власне наукові відкриття великих новобудовних експедицій у Східній Україні. Наразі, без спеціальних ретельних підрахунків доволі непросто назвати як загальну кількість здобутих багаторічними розкопками курганів джерел, так і розподіл їх за окремими археологічними культурами. Проте ми спробуємо узагальнити й оцінити деякі з цих показників. Так, за нашими даними, в межах Донецької та Луганської областей лише за згадуваний період у зоні новобудов досліджено близько 50 поховань енеолітичного часу, понад 250 поховань ямної культури, до 1400 поховань катакомбної культури, понад 300 поховань бабинської культури і понад 1200 поховань зрубної культури. До них слід додати певну кількість комплексів раннього залізного віку (кіммерійських, скіфських, сарматських — кілька десятків загалом) і особливо середньовіччя. Таким чином, завдяки розкопкам великих новобудовних експедицій протягом 1970—80-х рр. лише корпус поховальних пам'яток енеоліту — бронзового віку поповнився на 3200 захоронень.

До найбільш значущих наукових результатів і наслідків цих досліджень слід також віднести: а) відкриття і дослідження нечисленних на півдні Східної Європи енеолітичних курганних і курганно-ґрунтових могильників, які наразі складають східну — північно-східну периферію степової надчорноморської зони [Rassamakin, 2004]; б) накопичення величезного масиву пам'яток катакомбної області, дослідження яких дозволило розробити їхню надійну періодизацію, локально-культурну

диференціацію, подати характеристику і оцінку окремих локальних/хронологічних катакомбних угрупувань, визначити їхні ареали тощо [Братченко, 2001; Смирнов, 1996; Санжаров, 2001; 2010; та ін.]; в) визначення поховального обряду бабинської культури (багатоваликової кераміки — КБК) [Писларий, 1975; 1982], що стимулювало відкриття відповідних пам'яток в інших регіонах; г) виявлення в басейні Сіверського Дінця масиву пізньоабашевських (доно-волзьких) і абашевсько-зрубних (покровських) поховань [Гершкович, 1982; Литвиненко, 1985], які відповідали раніше відкритим місцевим поселенським пам'яткам, що стимулювало розробки нових концептуальних підходів щодо зрубної культуроґенези [Литвиненко, 1994; Отрощенко, 2002; та ін.].

Одним із цікавих і по-своєму показових аспектів діяльності новобудовних експедицій в Донбасі є самореалізованість вихованих ними наукових кадрів, а також введення в науковий обіг здобутих матеріалів через дисертаційні дослідження. Красномовними показниками в даному сенсі, оцінку яких ми покладаємо на читача, можуть слугувати наступні дані: з приблизно 40 штатних співробітників, що пройшли польовий та науковий вишкіл згадуваних вище академічних і вишівських експедицій у Донбасі, 3 захистили докторські (з них 1 — зі суміжної тематики праісторії), а 10 — кандидатські дисертації з археології, хоча й не всі з них з «курганної» проблематики. Накопичений же в цьому регіоні протягом новобудовної доби фонд джерел став фундаментом для написання двох докторських дисертацій (одна з катакомбної, друга — з бабинської проблематики) і 8 кандидатських (2 з катакомбної проблематики, 2 — з бабинської, 2 — зі зрубної, 1 — з середньовічної, 1 — з антропології) [Гераськова, 1983; Писларий, 1983; Pâslaru, 2006; Шепель, 1985; Смирнов, 1987; Санжаров, 1991; 2007; Литвиненко, 1994; 2009; Цимиданов, 1997].

Підсумовуючи висвітлення окремих аспектів історії «новобудовної археології» на сході України, відзначимо, що цей, певною мірою легендарний період вітчизняної науки, відзначився небаченими масштабами розкопок курганних могильників, накопиченням величезного фонду джерел, підготовкою висококваліфікованих кадрів археологів-польовиків, створенням надійних підвалин і умов для успішних дослідів за різними напрямками археології та праісторії від палеометалевої доби до розвиненого середньовіччя, які, судячи з нинішнього стану української археології, є ще далеко невичерпаними. Відтак для сучасних і прийдешніх поколінь науковців зберігається величезна дослідницька перспектива.

Археологические памятники Поингулья. — К., 1980. —175 с.
Археологический альманах. — Донецк, 1992.
Вып. 2. — Донецк, 1993.
Вып. 7. — Донецк,1998.
Вып. 10. — Донецк, 2001.
Вып. 14. — Донецк, 2004.
Вып. 25. — Донецк, 2011.
Бочкарев В.С. Памяти Станислава Никифоровича Братченко / С.В. Бочкарев // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — № 11. — Луганськ, 2011. — С. 10—15.
Братченко С.Н. Некоторые итоги и проблемы исследования курганов / С.Н. Братченко // Археологические исследования в зонах мелиорации: итоги и перспективы их интенсификации. — Л., 1985. — С. 74—75.
Братченко С.Н. Катакомбные культуры Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья / С.Н. Братченко // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. — Донецк, 1989. — С. 27—29.
Братченко С.Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу: у 2 ч. / С.Н. Братченко. — Луганськ, 2001. — Ч. 1. — 76 с.; Ч. 2. — 124 с.
Братченко С.Н. Миколаївські могили-кургани в пониззі р. Луганка / С.Н. Братченко // Матеріали та дослідження з археології Східної України (МДАСУ). — № 9. — Луганськ, 2009. — С. 137—197.
Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. — К., 1977.
Гераськова Л.С. Средневековая каменная скульптура кочевников степей Восточной Европы: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Л.С. Гераськова. — К., 1983.
Гершкович Я.П. Культурно-хронологические группы погребений эпохи средней — поздней бронзы кургана у с. Пришиб / Я.П. Гершкович // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 71—80.
Горішній П.А. Дослідження на новобудовах України / П.А. Горішній, В.В. Отрощенко, О.Г. Шапошникова // Археологія. — 1987. — Вип. 57. — С. 67—74.
Донецкий археологический сборник (Донецький археологічний збірник) / Дон. нац. ун-т; ред. Р.О. Литвиненко. — Донецк, 1992—2011. — №№ 1—15.
Древнейшие скотоводы юга Украины. — К., 1987. — 195 с.
Древности Поингулья. — К., 1977. — 147 с.
Косиков В.А. Исследования курганов на территории Донецкой области / В.А. Косиков // Археологические открытия 1976 г. — М., 1977. — С. 310—311.
Косиков В.А. Археология в Донецком университете / В.А. Косиков, Р.А. Литвиненко // Археология Восточноевропейской лесостепи. — Вып. 10: Пятьдесят полевых сезонов археологов Воронежского университета. — Воронеж, 1997. — С. 14—19.
Курганы юга Днепропетровщины. — К., 1977. — 152 с.
Курганы степного Крыма. — К., 1984. — 116 с.
Кучугура Л.І. Дослідження видатного українського археолога М.О. Макаренка в м. Маріуполь у 1930—1933 роках / Л.І. Кучугура // Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — Вип. 2. — К., 2007. — С. 71—86.
Литвиненко Р.О. Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. ... канд. іст. наук /Р.О. Литвиненко. — К., 1994. — 21 с.
Литвиненко Р.А. Памятники покровского типа на Северском Донце / Р.А. Литвиненко // Археологические вести. — СПб., 1995. — № 4. — С. 73—82.
Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. … д-ра іст. наук / Р.О. Литвиненко. — К., 2009. — 32 с.
Литвиненко Р.О. "Курганна" археологія в житті та студіях Станіслава Никифоровича Братченка (світлої пам'яті видатного вченого) / Р.О. Литвиненко //

Донецький археологічний збірник. — № 15. — Донецьк, 2011. — С. 188—200.
Макаренко М. Маріюпільський могильник / М. Макаренко. — К., 1933. — 150 с.
Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2003—2011. — № 1—11.
Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — К., 1988. — 142 с.
Отрощенко В.В. Історія племен зрубної спільності: автореф. дис. … д-ра іст. наук / В.В. Отрощенко. — К., 2002. — 33 с.
Петрова Э.Б. Античная Феодосия: История и культура / Э.Б. Петрова. — Симферополь, 2000. — 263 с.
Писларий И.А. О двух культурно-хронологических группах погребений о срубах бассейна Северского Донца / И.А. Писларий // Новейшие открытия советских археологов: В 3-х ч. — К., 1975. — Ч. 1. — С. 89—91.
Писларий И.А. О методе проверки однородности массива археологических памятников / И.А. Писларий // Новые методы археологических исследований. — К., 1982. — С. 169—193.
Писларий И.А. Культура многоваликовой керамики Восточной Украины: автореф. дис. … канд. ист. наук / И.А. Писларий. — М., 1983. — 22 с.
Пыслару И. В.Г. Самойленко и его роль в исследованиях Северско-Донецкой экспедиции ИА АН УССР / И. Пыслару // Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы. — Луганск, 2010. — С. 7—10.
Санжаров С.Н. Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья / С.Н. Санжаров. — Луганск, 2001. — 171 с.
Санжаров С.Н. Катакомбная культура на территории Северо-Восточного Приазовья: автореф. дис. ... канд. ист. наук / С.Н. Санжаров. — К., 1991. — 18 с.
Санжаров С.М. Східна Україна на рубежі середньої — пізньої бронзи: автореф. дис. … доктора іст. наук / С.М. Санжаров. — К., 2007. — 33 с.
Санжаров С.Н. Восточная Украина на рубеже эпох средней — поздней бронзы / С.М. Санжаров — Луганск, 2010. — 488 с.
Санжаров С.М. Пам'яті Станіслава Никифоровича Братченка / С.М. Санжаров // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — № 11. — Луганськ, 2011. — С. 4—6.
Смирнов А.М. Катакомбные культуры Северского Донца: автореф. дис. ... канд. ист. наук / А.М. Смирнов. — Л., 1987. — 24 с.
Смирнов А.М. Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце / А.М. Смирнов. — М., 1996. — 182 с.
Циміданов В.В. Соціальний розвиток населення зрубної культурно-історичної спільноти (за матеріалами поховальних пам'яток Східної України): автореф. дис. ... канд. іст. наук/ В.В. Циміданов. — К., 1997. — 22 с.
Шепель Е.А. Население бассейна Северского Донца в эпоху энеолита-бронзы по антропологическим данным: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Е.А. Шепель. — К., 1985. — 18 с.
60 років Інституту археології НАН України. — К, 1994. — 139 с.
Усачук А.Н. Н.Е. Макаренко: срубные материалы / А.Н. Усачук // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. — Луганск, 1990. — С. 114—117.
Pâslaru I. Cultura Delacău-Babino / I. Pâslaru. — Mangalia, 2006. — 278 p.
Rassamakin Y.Ja. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Grдber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr. / Y.Ja. Rassamakin // Archдologie in Eurasien. — Bd. 17. — Mainz, 2004. — T. I. — X, 234 S., 137 Abb.; T. II. — VIII, 278 S., 546 Taf.

Р. А. Литвиненко

НОВОСТРОЕЧНАЯ АРХЕОЛОГИЯ В ДОНБАССЕ: ЭТАПЫ, ИССЛЕДОВАТЕЛИ, ДОСТИЖЕНИЯ

Очерк посвящен истории так называемой «новостроечной эпохи» в археологии Восточной Украины, которая охватывала 1970-е — начало 1990-х гг. Освещаются основные вехи этого процесса, задействованные в нем академические и вузовские экспедиции, оцениваются главные научно-практические результаты и последствия этой археологической эпопеи. Отмечается, что этот период отечественной науки отмечен масштабными исследованиями, накоплением огромного фонда источников, подготовкой высококвалифицированных кадров археологов-полевиков, созданием базы и условий для успешных исследований по различным направлениям археологии и преистории.

R. Litvinenko

SAVING ARCHAEOLOGY IN THE DONBAS: STAGES, RESEARCHERS, ACHIEVEMENT

The parer is devoted to history of «an epoch of new buildings» in archeology of Eastern Ukraine. It covers 1970th — the beginning of 1990th. The basic marks of this process along with academic and high school expeditions are covered. This period is marked by large-scale research national-level, training of highly qualified archaeologists, database creation and the conditions for successful research in various fields of archeology

УДК [902.2:378](477.41)

Т.В. Лозниця

ХОДОСІВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС ЯК ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ОСЕРЕДОК

Публікація присвячена Ходосівському археологічному комплексу як базі проходження археологічної практики студентів українських вищих навчальних закладів і підготовки молодих спеціалістів-археологів. Характеризується система проведення археологічної практики: її мета та завдання. Розглядаються перспективи подальшого розвитку означеного дослідницького осередку.

Ключові слова: підготовка дослідників, археологічні пам'ятки, Ходосівський археологічний комплекс, Північна постійно діюча експедиція, археологічна практика.

До розташованої у південних київських передмістях групи пам'яток археології разом з об'єктами культурної спадщини нового і новітнього часу не раз зверталися дослідники. Ходосівський археологічний комплекс вже багато років є об'єктом наукових досліджень і базою для навчально-виробничої практики історичних факультетів вишів України.

Непересічний комплекс пам'яток складається з: унікального Великого Ходосівського (Кругликівського) городища раннього залізного віку — пам'ятки національного значення; городища скіфської доби, зарубинецької культури, давньоруського часу; ділянок валів раннього залізного віку та давньоруської доби, що становили із вказаними городищами одну систему оборони; багатошарового поселення доби мезоліту — XVII—XVIII ст.; слов'янського поселення; двох поселень раннього залізного віку; двох багатошарових поселень ранньозалізного і слов'яно-руського часу; двох поселень раннього залізного віку та давньоруського часу; поселення давньоруського часу; багатошарового поселення ранньозалізного, давньоруського і пізньосередньовічного часу; двох поселень епохи бронзи, раннього залізного віку та давньоруського часу; курганів доби раннього залізного віку. Значення комплексу далеко не обмежується масштабами області.

Своєрідність історичного рельєфу та природного ландшафту, історико-культурна значимість розташованих біля Ходосівки пам'яток, їх науковий, експозиційний, культурно-освітній і виховний потенціал дають можливість організувати тут справжній осередок науки, культури, туризму і просвітництва.

До означених пам'яток вже неодноразово звертались дослідники, доказом чому є численні статті, монографічні дослідження, тези на наукових конференціях різного рівня. Перші літературні згадки про об'єкти культурної спадщини навколо Ходосівки, зокрема «Кругле» городище, укріплене валом і ескарпом, а також «таємничий вал» на захід від села належить іще до XIX ст.; здійснено було і опис «Великого» городища та окремих ділянок валів навколо [Похилевич, 1864, с. 34]. Дещо пізніше з'являються і детальніші наукові характеристики городищ та «Змійових» валів [Антонович, 1884, с. 357; Антонович, 1895, с. 23, 134]. Візуально вираженим пам'яткам — валам та укріпленням городищ — присвятив публікації також Л.П. Добровольський [Добровольский, 1909, с. 13—18].

З середини XX ст. регіон почав вивчатися співробітниками експедиції «Великий Київ»: «Кругле» та «Велике» городища досліджувались Н.В. Лінкою, І.В. Фабріціус та Є.Ф. Покровською. Незабаром до зарубинецьких шарів «Круглого» городища звернулась Є.В. Махно. До означеного періоду відноситься відкриття В.М. Даниленком у 1950 р. поселення

© Т.В. ЛОЗНИЦЯ, 2012

Робота студента-практиканта на гончарному крузі який розташований на експериментальній базі Північної експедиції

Ходосівка-Діброва; в 1960, 1966 та 1969 рр. дослідником продовжено розкопки і вивчено тут ще кілька об'єктів; на результати цих робіт не раз зверталась увага фахівцями. Як підсумок — деталізовано культурно-стратиграфічну характеристику пам'ятки і загалом розроблено культурно-хронологічну періодизацію старожитностей Подніпров'я I тис. У 1979 р. поселення обстежувалося Середньодніпровською ранньослов'янською експедицією (керівник — Є.В. Максимов). Під керівництвом Н.С. Абашиної протягом 1988—1989 рр. було продовжено роботу на пам'ятці. Розкриті об'єкти, в ході роботи пов'язані з різними культурно-хронологічними періодами: добою бронзи; скіфським часом; пізньозарубинецьким, київським; знайдено також давньоруську кераміку XII ст. Особливості поселення, як однієї з базових пам'яток були проаналізовані в дисертації Н.С. Абашиної, а загалом результати робіт стали широко відомими і використані при написанні спеціальних та узагальнювальних праць, вузівських підручників. Пам'ятка обстежувалась також у 1991 та 2000 роках.

Внаслідок досліджень Ходосівського археологічного комплексу за весь час, отримані наукові результати, які збільшили рівень знань про історію нашої країни. Вони відносяться до питань розвитку матеріальної і духовної культури, торгівлі, будівництва, ремесла, сільського господарства, військової справи тощо.

Нові широкомасштабні роботи на поселенні були розпочаті Північною постійно діючою експедицією (керівник — І.А. Готун) у 2003 р.; і тривають до сьогодні. Стосовно різночасових поселень і городищ навколо с. Ходосівка Північною експедицією Інституту археології НАН України ведеться активна робота, спрямована на створення тут охоронюваної археологічної території, наукова концепція якої уже пройшла апробацію [Акуленко, 2007; Готун, 2004, С. 13—22].

Головним завданнями експедиції є проведення польових, камеральних, кабінетних досліджень, введення отриманих результатів до наукових робіт, популяризація історико-культурної спадщини.

Разом з розкопками експедицією проведено роботи по натурному моделюванню давніх процесів і технологій: створено діючі реконструкції гончарного кола, гончарного і металургійного горен, споруди лісохімічних промислів, здійснено вдосконалення гончарного горна, виготовлення і випал посуду, добування смоли та дьогтю ямним та корчажним способом, випал деревного вугілля.

З моменту створення стаціонарної експедиції вона слугує базою для навчально-виробничої практики студентів-істориків НПУ ім. М. Драгоманова, НаУКМА, КНУ імені Тараса Шевченка, Київського Славістичного університету та інших вишів країни.

Навчальними програмами всіх історичних факультетів передбачена польова археологічна практика. Майбутні вчителі і викладачі історії, історики, музеєзнавці повинні хоч раз в житті побувати в археологічній експедиції і взяти участь у дослідженнях. Висловлений свого часу А.В. Арциховським постулат «Археология — это история, вооруженная лопатой» не втрачає актуальності і в наші дні. Експедиція надає змогу студентам доторкнутися до живої історії, отримати не тільки навчальні знання, а й приєднатися до наукового пошуку, відчути радість відкриття.

Метою польової археологічної практики є закріплення та поглиблення теоретичних знань з курсу «Основи археології» для студентів; надбання навичок пошуку та досліджень різних типів археологічних пам'яток; ознайомлення на практиці з методикою польових і камеральних робіт під час археологічних розвідок та розкопок; ознайомлення з правилами ведення основних видів польової

документації; опанування основ забезпечення життєдіяльності у польових умовах. Практика передбачає формування у студентів дбайливого ставлення до пам'яток культурної спадщини, їх раціонального використання.

Студенти після закінчення терміну практики набувають знань з історії становлення сучасної методики польових археологічних досліджень в Україні та світі; про основні типи археологічних пам'яток, їх топографію та специфічні ознаки; основні сучасні методики проведення археологічних розвідок та розкопок; сучасні методи фіксації під час археологічних польових робіт; основні процедури первинного камерального опрацювання рухомих артефактів; методики реставрації та консервації як рухомих, так і нерухомих пам'яток; основні вимоги до складання звіту про польові археологічні дослідження.

Студенти повинні вміти: опрацьовуючи тематичну літературу, самостійно збагачувати свій науковий і творчий потенціал, застосовувати прогресивні та раціонально виважені методи оволодіння знаннями; застосовувати отримані практичні знання і навички під час проведення польових археологічних досліджень.

Крім того, під час проходження практики студенти глибше знайомляться з історією регіону, проблематикою досліджень конкретного історичного періоду і відповідних археологічних культур. У них закріплюються навички щодо використання археологічного матеріалу з метою ілюстрування ходу історичного процесу.

Для розуміння історичного процесу різних епох, від кам'яної доби до другої світової війни, майбутньому вчителю історії чи музейнику Ходосівський археологічний комплекс стане вдалим вибором завдяки багатоструктурності елементів, широкому хронологічному діапазону пам'яток у своєму складі.

Студент-практикант має змогу за час практики взяти участь у розкопках різних археологічних епох та розвідкових роботах. Зокрема, у 2011 р. велись роботи на таких пам'ятках як, багатошарове поселення між Ходосівкою та Лісниками (мезоліт — XVII—XVIII ст.), селища Ходосівка-Рославське (неоліт, період палеометалів, Київська Русь та монгольсько-литовська доба), Ходосівка — Вечірній ліс (Київська Русь та доба бронзи). Експедиція надає унікальну змогу познайомитися з експериментальною археологією та навіть взяти участь у натурному відтворенні давніх об'єктів, процесів і технологій. Наприклад, бажаючий має змогу власними руками виготовити близький до автентичного глиняний посуд і обпалити його в горні (Див. фото на с. 157).

Під час практики студенти знайомляться з методами музеєфікації і музейною презентацією археологічного матеріалу на прикладі виставки матеріалів Північної експедиції «Старожитності між Ходосівкою та Лісниками» в с. Ходосівка, експонуванням археологічних пам'яток in situ.

В результаті практики на Ходосівському археологічному комплексі студенти знайомляться з основними різновидами польових досліджень (розвідки та розкопки) різних типів археологічних пам'яток; опановують методи розбивання розкопів (шурфів, траншей) та специфіку проведення земляних робіт на різних типах археологічних пам'яток; засвоюють навички дослідження культурного шару та заповнення об'єктів (будівель, господарчих ям, тощо) (Див. фото внизу на с. 158); знайомляться на практиці зі способами фіксації археологічного

Дослідження культурних нашарувань розкопу студентами під час археологічної практики

матеріалу, правилами ведення польової документації (і мають змогу навчитися самостійно вести польовий щоденник); опановують методику первинної камеральної обробки різних категорій археологічного матеріалу та складання польових описів.

Співробітниками експедиції розроблено пізнавально-екскурсійні маршрути на пам'ятки археології (Велике городище ранньозалізного і давньоруського часу, Кругле — скіфсько-зарубинецько-давньоруське), промислової історії і архітектури (інженерні споруди недобудованої залізниці початку XX ст., героїчної оборони Києва (оборонні споруди 1930-х рр. — пам'ятки періоду Великої Вітчизняної війни, що входять до «Поясу бойової слави міста-героя Києва»).

За дев'ять польвих сезонів, а саме з 2003 по 2011 роки на базі Ходосівського археологічного комплексу пройшли археологічну практику 236 студентів-практикантів з шести вищих навчальних закладів: Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 51%, Національного університету «Києво-Могилянська академія» 29%, Київського Національного університету імені Тараса Шевченка 11%, Київського славістичного університету 7%, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди» 1%, Тюменського державного університету (Росія) 1% (рис. 1). Впродовж вказаного часу 20 студентів Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова успішно прохойшли також літню педагогічну практику.

За час роботи на Ходосівському археологічному комплексі, сформувались дослідники, здатні на самостійні археологічні пошуки (О.М. Казимір, А.М. Сухонос). Матеріали розкопів експедиції використані як базові у низці дипломних і магістерських робіт (М.О. Гунь, Д.М. Ковкун, О.І. Григорчук). Співавторами наукових звітів експедиції є майбутні науковці-історики, археологи. Частину матеріалів розкопок Ходосівського археологічного комплексу введено до наукового обігу студентськими публікаціями (М.О. Гунь, О.С. Кириленко, А.А. Сорокун) [Гунь, 2011, с. 5—7; Сорокун, 2011, с. 17—19].

На базі Ходосівського археологічного комплексу відбулося професійне формування 2-х молодших наукових співробітників інституту археології НАН Уураїни (О. Казимір, О. Коваль,), 2-х лаборантів Північної постійно діючої експедиції (А. Сухонос, К. Терещук), лаборанта кафедри археології та музеєзнавства університета імені Тараса Шевченка (Т. Лозниця), техника першої категорії Національного музею іторії України (М. Осипенко).

Співпрацює експедиція загалом з багатьма вишами. Участь у розкопках приймали студенти з Чернігова, Харкова, Одеси. Склалась традиція співпраці зі студентами, здавалось би, далекими від археології — з КНЕУ ім. В. Гетьмана, НТУ «Київський політехнічний інститут» та ін.

В культурно-освітньому і виховному напрямку роботи експедиції приділяється значна увага пропаганді знань про Ходосівський археологічний комплекс. Співробітниками прочитано лекції на присвячених Дню села загальних зборах мешканців Ходосівки, на семінарі викладачів історії та київщинознавства Києво-Святошинського району в Лісниках. До досліджень і пам'яткоохоронних заходів залучається місцева інтелігенція та молодь. Надається методична допомога викладачам місцевих шкіл та співробітникам органів місцевого самоврядування.

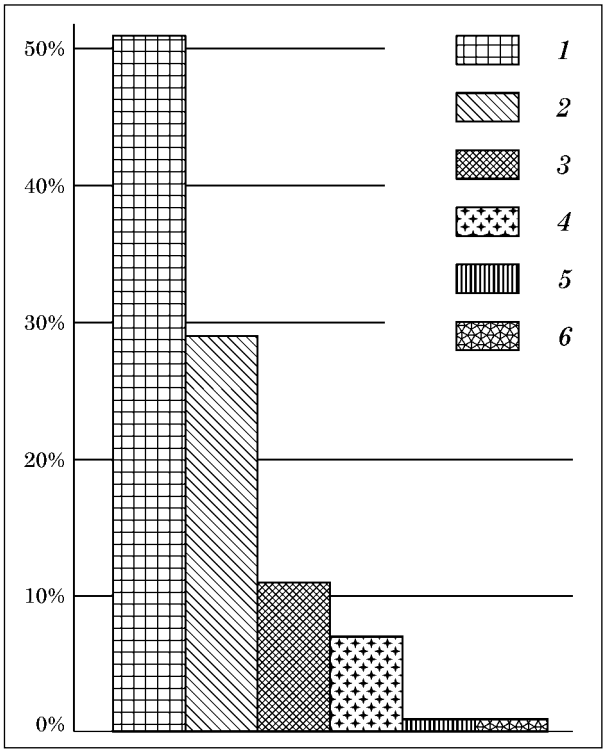

Рис. 1. Кількісне співвідношення студентів різних вишів які проходили археологічну практику на базі Ходосівського археологічного комплексу впродовж 2003—2011 рр.:

1 — Національний Педагогічний університет ім. М. Драгоманова;

2 — Національний університет «Києво-Могилянська Академія »;

3 — Київський національний університет імені Тараса Шевченка;

4 — Київський славістичний університет;

5 — ДВНЗ Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди »;

6 — Тюменський державний університет (Росія).

Акуленко В.І. Ходосівський археологічний комплекс: правові основи організації / В. І. Акуленко, І. А. Готун, В. В. Максимов // ПЦП. — Вип. 12. — К., 2007. — С. 99—124.
Антонович В. Змиевы валы в пределах Киевской земли / В. Антонович // КС. — 1884. — Т. VIII. — Март. — С. 355—370.
Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии (Приложение к XV т. «Древности») / В. Б. Антонович. — М.: Издание Императорского Московского Археологического Общества, 1895. — 139 с.
Гунь М.О. Керамічний комплекс давньоруського поселення Ходосівка-Рославське (за матеріалами досліджень 2010 р.) / М.О. Гунь // Дні науки історичного факультету: Матеріали IV Міжнародної наукової конференції. — Вип. IV. — Ч. 6. - К., 2011 — С. 5-7.
Готун І.А. Охоронювана археологічна територія як осередок науки і просвітництва (на прикладі проекту «Ходосівський археологічний комплекс») / І. А. Готун // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 13—22.
Добровольский Л. П. Змиевы валы вблизи Киева / Л. П. Добровольский // ЧИОНЛ. — 1909. — Кн. 21. — Вып. 1/2. — Отд. 3. — С. 1—31.
Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии… / Л. Похилевич — К.: В типографии Киевопечерской Лавры, 1864. — V+763 с.
Сорокун А. Неолітичні знахідки багатошарового поселення Рославське за матеріалами досліджень 2010 р. / А.А. Сорокун. // Дні науки історичного факультету: Матеріали IV Міжнародної наукової конференції. — Вип. IV. — Ч. 6. - К., 2011 — С. 17—19.

Т. В. Лозница

ХОДОСОВСКИЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ЦЕНТР

Статья посвящена Ходосовскому археологическому комплексу в качестве базы прохождения археологической практики студентов высших учебных заведений и подготовки молодых специалистов-археологов. Характеризуется система проведения археологической практики, этапы, цели и ее задачи. Историко-культурная значимость расположенных возле Ходосовки памятников, их научный, экспозиционный, культурнообразовательный и воспитательный потенциал дают возможность организовать здесь настоящий центр науки, культуры, туризма и просвещения.

T. Loznica

KHODOSIVKA ARCHAEOLOGICAL COMPLEX AS A RESEARCH CENTRE

The paper deals with the Khodosivka archaeological complex that works as a base for archaeological field school, university students and as training platform for young professionals. Author characterizes the system and goals of archaeological field school. Due to historical and cultural significance of Khodosivka researcher finds it possible to organize here scientific, cultural, educational and tourism centre.

УДК [902:929](091)

С.Н. Ляшко

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ СПРАВОЧНАЯ БИОГРАФИСТИКА КАК СПОСОБ НАУЧНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Рассматривается состояние археологической справочной биографистики и ее возможности в создании нового знания по истории археологии в Украине.

Ключевые слова: история, археология, биографистика.

В XXI веке одной из актуальных проблем развития научных дисциплин является создание своего собственного научно-коммуникационного пространства, что соответствует мировой практике самоорганизации науки. Это в полной мере касается истории и ее вспомогательных дисциплин. С течением времени формирование такого пространства происходило под влиянием ряда противоречивых факторов. С одной стороны, его основа состояла из гипотез, концепций, теорий и соответствующего понятийно-категориального аппарата. Это помогало овладеть внутренними законами развития исторического знания как науки, принципами формирования соответствующего научного мировоззрения, его связями с историей культуры. С другой стороны, указанные выше процессы тесно связаны с создателями и носителями конкретного научного знания, причастными к развитию цикла исторических научных дисциплин.

Одним из первых на это обратил внимание В.И. Вернадский, который считал, что успешное развитие науки невозможно без изучения, по его определению, «структуры науки» разных эпох, для чего призвана такая дисциплина, как история науки. Он писал: «Законы развития мысли человечества могут быть поняты только тогда, когда мы примем во внимание не одну главную господствующую струю мысли данного периода, нередко шедшую по ложному пути, — но лишь тогда, когда мы охватим в наше исследование все боковые течения, некоторые из которых шли далеко впереди и вели человеческую мысль по верному пути к намеченной цели» [Вернадский, 1988б, с. 14]. Поэтому история научной мысли должна изучаться каждым новым поколением ученых заново. Знание истории науки в своей отрасли является важным фактором, который определяет отношение ученого к своей деятельности и деятельности коллег.

По мнению В.И. Вернадского, изучение научного творчества предшественников является необходимым инструментом для проникновения в новые отрасли научных знаний. Свои взгляды на роль историка науки, изучение структуры науки и ее достижений, содержания проблем и перспектив развития конкретных отраслей через биографию ученого В.И. Вернадский изложил в лекциях «Значение личности в истории науки» [Вернадський, 1988, с. 87—89], «Кант и естествознание» [Вернадський 1988а, с. 178—199], «Мысли о современном значении истории знаний» [Вернадський, 1988а, с. 213—223] и во многих других.

Историко-биографические исследования являются важной составляющей истории науки. Через биографию ученого в пределах одной научной дисциплины осуществляется анализ исторического развития идей, теорий, содержания проблем, определение перспектив развития, изучения структуры науки разных эпох, ее взаимосвязь с другими формами общественного сознания и научными дисциплинами. В этом контексте биография ученого дает возможность глубже понять законы развития

© С.Н. ЛЯШКО, 2012

человеческой мысли, раскрыть пути и закономерности научного познания, его эволюцию. Она помогает раскрыть связь между различными явлениями, фактами, событиями, которые описывает история науки [Вернадский, 1988, с. 41]. Биография помогает оценить взаимоотношения ученого с общественной средой, преемственность в исследовательской работе, роль психологического элемента в научном творчестве и т.д. Эти мысли В.И. Вернадского остаются актуальными и через 100 лет, являясь своего рода путеводителем для историков науки.

Эту точку зрения разделял наш современник, археолог, доктор исторических наук В.Ф. Генинг. Он был убежден в том, что история формирования научного знания конкретной науки «продолжает всегда оставаться в составе функционирующей науки и оказывать активное воздействие на научную мысль на современной стадии ее развития» [Генинг, 1982, с. 4].

Одним из способов получения информации об истории археологических знаний являются немногочисленные обобщающие монографические исследования по истории археологии [Лебедев, 1992; Тункина, 2002; Платонова, 2010]. Такие работы, как правило, посвящены истории археологической мысли. История научных идей в них сочетается с историей лиц, знаковых для археологии, которые развивали археологическую науку. Украинские исследователи рассматриваются в контексте российской науки.

Другим важным информационным источником являются биографические статьи, очерки, сообщения об отдельных исследователях. Почти все археологи имеют в своем научном багаже такие работы. На их фоне биографические справочные издания более масштабны по охвату лиц, причастных к развитию археологии, приближены к хронологическим и географическим границам. Биографические справочные издания по своему целевому назначению очерчивают достаточно широкий круг лиц, которые имеют общее исследовательское поле, связаны общностью интересов, образования, профессиональными навыками, принадлежностью к научному сообществу и т.д.

Одним из первых свои соображения относительно значения биографических справочных изданий в исследовании истории археологии высказал российский историк Ю.И. Семенов. В статье «Персоналии в словарях и словари персоналий» он подчеркнул, что «необходимое условие успешной работы ученого — знание всего, что сделано в данной области как предшественниками, так и современниками. Превращение совокупности ученых, работающих в той или иной области науки, в подлинно научное сообщество предполагает знание их друг о друге. <…> Без знания того, кто есть кто в данной научной дисциплине, ее развитие будет весьма затруднено» [Семенов, 1997, с. 160]. Биографические справочные издания через информацию в статьях/справках в соответствующей степени призваны выполнять эти задачи. Традиционно в справочных изданиях концентрируется персональная временно-пространственная информация, очерчивается круг исследовательских интересов и достижений, характеризуется научный и практический вклад исследователя. Эти сведения являются неотъемлемой частью научной коммуникации.

В общефилософском смысле научная коммуникация, если рассматривать ее в контексте функций науки как социального института, выполняет две основные задачи — внешнюю и внутреннюю. Под внешней задачей научной коммуникации мы понимаем установления особого рода взаимоотношений научного сообщества с другими субъектами общественной жизни с целью производства и применения научного знания.

Внутренние задачи научной коммуникации неразрывно связаны с механизмом функционирования и развития самой науки, формированием личности ученого, научных направлений, школ и других институциональных форм организации научной деятельности. Ибо наука как социальный институт включает в себя: ученых с их знаниями, квалификацией и опытом; разделение и кооперацию научной работы; четко отлаженную систему научной информации; научные организации и учреждения; научные школы и сообщества.

На наш взгляд, биографические справочные издания способствуют выполнению второй, внутренней функции научной коммуникации. Это касается персоналий ученых, информация о которых дает возможность характеризовать разделение и кооперацию научной работы, образование и развитие научных школ, организаций и других направлений институализации науки. Универсальные и отраслевые биографические справочные издания также обеспечивают информированность научного сообщества о развитии науки и ее представителях в различных регионах страны и за ее пределами.

Ретроспективный обзор украинской археологической справочной биографистики позволяет обрисовать современную ситуацию таким образом. Почти до начала 80-х гг. XX в. информацию относительно археологов, которые исследовали памятники на территории Украины и развивали археологическую науку в Украине и за ее пределами, можно было получить из универсальных энциклопедий — «Большой советской энциклопедии» и «Украинской советской энциклопедии». Универсальные энциклопедические издания того времени создавались с учетом цензурных ограничений

и оговорок. Во-первых, они содержат, как правило, биографические статьи о наиболее выдающихся лицах в своих областях знаний. Через определение «советский деятель» или «отечественный деятель» в дефинициях нивелируется культурно-национальная принадлежность лиц, осуществляется их полная унификация и представление миру как российских.

Среди критериев отбора биографий ученых для включения их в справочные издания имели место ограничения по социальному происхождению, эмиграции, участию в белом движении. Во-вторых, идеи, приверженцами которых были отдельные ученые, оценивались в пределах марксистской парадигмы. В практике истории науки эти подходы выражались, прежде всего, в периодизации исторической науки по формационному принципу, в научную и культурную сферу были внедрены ключевые концепции «древнерусской народности» и т. д. Как пример отметим, что биографическая статья «В.Б. Антонович» в справочниках того времени содержала обязательную оценочную характеристику ученого как «украинского буржуазно-националистического историка, археолога, этнографа, археографа» [Шевченківський словник, 1976, с. 41; УСЭС, 1988, с. 85].

В отечественной историографии В.Ф. Генинг в монографическом исследовании «Очерки по истории советской археологии» (1982) включил именной указатель с краткими справками (до 300 знаков) о 130 «лояльных советской власти» иностранных, российских, украинских археологов и ученых, активная деятельность которых пришлась на 20-е гг. XX в.

В 1996 г. появился «Словник-довідник з археології», подготовленный Н.А. Гаврилюк [Словник, 1996]. Разделы словаря позволяют проследить историю развития археологических исследований в Украине через персоналии ведущих археологов и специалистов, которые работали «в области археологии первобытности и железного века». В следующем году вышел справочник Г.Г. Мезенцевой «Дослідники археології України» [Мезенцева, 1997], в который включено 600 коротких справок с информацией о внешней карьере ученых, их практических и интеллектуальных достижениях, которые нашли отражение в концептуальных статьях и основных публикациях об исследованных памятниках.

Начиная с 2001 г. в Украине издается «Енциклопедія сучасної України», в которой, при участии сотрудников Института археологии НАН Украины, готовятся персональные справки об исследователях археологических памятников второй половины XIX—XX вв. Справки унифицированы в соответствии с характером издания. За десять лет на буквы А — Ж было подготовлено 116 биографических справок о тех, «Кто был кто» и «Кто есть кто» в археологии. Соответствующее количество статей энциклопедии посвящено наиболее значительным памятникам, открытым и исследованным в Украине. Информацию о лицах, связанных с созданием археологического знания, археологии как науки, их практическими достижениям в исторической ретроспективе, содержит еще одно современное издание — «Енциклопедія історії України» (2003—2012, Т. 1 (А) — 6 (М)).

Новые времена отмечены информационным взрывом, что отразилось на персональном составе лиц, причастных к развитию археологической науки в Украине. В современные справочные издания вошли ранее малоизвестные, либо запрещенные, незаслуженно забытые и репрессированные историки, археологи, деятели науки, культуры, связанные с археологией. Среди них — В.Б. Антонович, Е.Н. Антонович-Мельник, П.П. Куринной, В.Е. Козловская, Д.К. Гуменная, М.Л. Эрнст и др. Биографические справки освободились от «политических ярлыков» и присущих предыдущему времени умолчаний. Характерный пример. Еще в недалеком прошлом (1972) И.Г. Шовкопляс в библиографическом указателе «Розвиток радянської археології на Україні (1917—1966)» упоминал работы В.Е. Козловской (40 ссылок), В.Б. Антоновича (6 ссылок), П.П. Куринного, М.С. Грушевського (10 ссылок). Это было расценено как «серьезные идейно-политические и методологические ошибки, <…> безответственное отношение И.Г. Шовкопляса к обязанностям автора книги, о потере им политической бдительности, грубое нарушение методологических принципов классового, партийного подхода к оценке общественных явлений и личностей». Автор книги был уволен с должности заведующего отделом Археологического музея Института зоологии АН УССР, а книга была изъята из пользования [Постанова, 1973].

В 2004 г. вышло отраслевое тематическое справочное издание «Енциклопедія трипільської цивілізації» [Енциклопедія, 2004]. Его второй том содержит около 190 персоналий первооткрывателей, ученых, любителей — исследователей и популяризаторов трипольской культуры. Целевое назначение издания позволило, кроме традиционной справочной информации о представителях разных поколений, очертить творческий путь исследователей, круг интересов, перечислить и охарактеризовать исследованные ими памятники (отдельные статьи посвящены реперным памятникам, истории их исследования, находкам, научным учреждениям, музеям и т.п.), методику исследований, работы, посвященные памятникам, определить проблемы, связанные с их датировкой, идентификацией, изучением, популяризацией, музеефикацией и т.д. Тематическая направленность издания

позволила в рамках дисциплины одновременно получить информацию о памятниках, истории их исследования, смене научных парадигм в терминах, трансформации идей и т. п.

Подытоживая достижения археологической справочной биографистики, следует констатировать, что, к сожалению, такой труд в пределах археологического содружества в Украине лишь начинается.

Для уже упомянутых справочных изданий, которые появились в XXI веке, присуще наличие библиографического аппарата, который содержит список научных трудов исследователя и литературу о нем. В Украине создание научной библиографии по археологии Украины связано с именем известного археолога, доктора исторических наук И.Г. Шовкопляса [Шовкопляс, 1957; Шовкопляс, 1989; Шовкопляс, 1999]. Библиографические указатели в современной научной и библиографической практике составляют самостоятельную группу информационных изданий, объединенных кругом функциональных заданий. Особенное внимание ученых к ним объясняется тем, что они являются эффективным способом информационного обеспечения науки. Научно-информационный статус отраслевых справочников позволяет оценить вклад как отдельного исследователя, так и научных и общественных организаций в научную коммуникацию исследовательской дисциплины, состояние отдельной проблемы и так далее.

В трех выпусках работы И.Г. Шовкопляса создан целостный образ достижений в археологии за 73 года. Библиография тесно связана с историографией научной дисциплины. В работу И.Г. Шовкопляса включены материалы о деятельности научных организаций, обществ, музеев, которые содействовали развитию археологи в Украине, персональном вкладе ученых и исследователей в развитие археологии, результаты практических работ и их обобщения в научных статьях и монографиях, рецензиях, работы представителей других научных дисциплин, при подготовке которых были использованы результаты изучения археологических материалов. Материал подан в системе, которая отвечает структуре науки того времени. В наше время практика издания библиографических указателей серийных археологических изданий развивается в регионах [Библиографический, 2011].

Ретроспективные отраслевые биографические справочные издания, неотъемлемой составляющей которых является библиография, в совокупности с современными методиками исследования, и информационными технологиями, открывают дополнительные возможности для разнообразных исторических, биоисториографических, социологических, просопографических и других исследований. Информация, которую содержат справочные издания, выступает как коммуникативное явление и один из важных стратегических источников для исследовательских направлений, в частности, относительно:

— исследования биографий личностей (персональные истории), которые создавали дисциплинарный образ археологической науки;

— изучения жизнеописаний исследователей «второго плана» (интеллектуального окружения), которые в силу ряда причин и жизненных обстоятельств заняли конкретную нишу в своей дисциплине;

— выделения разных генераций исследователей археологических памятников и творцов научного знания, а также типов научных работников, изменение уровня профессиональной подготовки каждой генерации (образование, профессиональные навыки, традиции), изменение научных парадигм, формальные и неформальные коммуникативные связи;

— просопографических исследований, которые включают создание коллективной истории (биографии, портрета) профессионального содружества (сообществ, групп, школ), культурно-интеллектуального ландшафта науки конкретной эпохи, периода, региона;

— научного анализа интеллектуальной истории научной дисциплины, сконцентрированной в идеях, теориях, доктринах, проблемах; персонификация истории идей как средство познания исторического социума, в которых они родились, распространялись и модифицировались, поскольку без биографического измерения интеллектуальной жизни невозможно понимание самих идей;

— биоисториографических исследований, которые воспроизводят процесс конструирования исторических знаний в соответствии с ведущими идеями времени, культурного поля социума (учреждения, отдела, генерации), изменений социальной функции науки;

— форм организации труда (идейные, организационные, корпоративные); формирования научных, образовательных ячеек, исследовательских центров, научных школ;

— образования, накопления и трансляции знаний; создания профессиональных средств информации; средств интегрирования в профессиональное европейское и мировое научное пространство.

По нашему мнению, такой подход к использованию возможностей справочной биографистики способен наполнить новыми фактами наши знания об истории археологических исследований в Украине в общеисторическом контексте и способствовать созданию надежной научно-методической базы для развития этой области исторической науки. Ключевым в этом деле является создание подробного биографического словаря исследователей археологии Украины.

Бібліографічний покажчик ДСПК (1990—1997) ССПК (1999—2009): науково-інформаційне видання. — Запоріжжя, 2011.
Вернадский В.И. Труды по истории науки в России / В.И. Вернадский. — М., 1988.
Вернадский В.И. Труды по всеобщей истории науки / В.И. Вернадский. — М., 1988а.
Вернадский В.И. О значении трудов М.В. Ломоносова в минералогии и геологии. Труды по истории науки в России / В.И. Вернадский. — М., 1988б.
Генинг В.Ф. Очерки по истории советской археологии / В.Ф. Генинг. — К., 1982.
Енциклопедія трипільської цивілізації. Т. 2. — К., 2004.
Лебедев Г.С. История отечественной археологии 1700—1917 / Г.С. Лебедев. — М., 1992.
Мезенцева Г. Дослідники археології України. Енциклопедичний словник / Г. Мезенцева. — Чернігів, 1997.
Платонова Н.И. История археологической мысли в России. Вторая половина XIX — первая треть XX века / Н.И. Платонова. — СПб., 2010.
Постанова Президії Академії наук Української РСР № 354 від 12 жовтня 1973 р.
Семенов Ю.И. Персоналии в словарях и словари персоналий / Ю.И. Семенов // Общественные науки и современность. — № 1. — М., 1997.
Словник-довідник з археології / за ред. Н.О. Гаврилюк. — К., 1996.
Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII—XIX в.) / И.В. Тункина. — СПб., 2002.
УСЭС. — К., 1988.
Шевченківський словник. Т. 1. — К., 1976.
Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження в Україні (1917—1957). Огляд вивчення археологічних пам'яток / І.Г. Шовкопляс. — К., 1957.
Шовкопляс І.Г. Археология Украинской ССР. 1918—1980: Библиографический указатель / І.Г. Шовкопляс. — К., 1989.
Шовкопляс І.Г. Археологія України. 1981—1990: Бібліографічний покажчик / І.Г. Шовкопляс. — К., 1999.

С. М. Ляшко

АРХЕОЛОГІЧНА ДОВІДКОВА БІОГРАФІСТИКА ЯК ЗАСІБ НАУКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Розглянуто стан української археологічної довідкової біографістики. Акцентовано увагу на її потенційних інформаційних можливостях продукувати нові знання з різних напрямків вивчення історії археологічної науки в Україні. Особливо перспективними в цьому контексті видаються просопографічні, біоісторіографічні дослідження, а також дослідження, пов'язані з розвитком інтелектуальної історії наукової дисципліни.

S. Lyashko

UKRAINIAN REFERENTIAL BIOGRAPHICAL STUDIES AS A DIRECTION IN THE HISTORY OF ARCHEOLOGY AND A WAY OF SCIENTIFIC COMMUNICATION

The author examines the state of Ukrainian referential biographical studies. A focus is given to its potential information capabilities to produce new knowledge in various areas of research of the history of archeology in Ukraine. In this regards, prosopographic, biohistoriographic research as well as studies of the development of intellectual history of scientific disciplines are presented as particularly promising.

УДК [902(091):050](470)

О.М. Мельникова

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ЖУРНАЛИСТИКА И ИНСТИТУЦИАЛИЗАЦИЯ АРХЕОЛОГИИ В РОССИЙСКОЙ ПРОВИНЦИИ

В статье рассматривается значение опубликованных в различных провинциальных периодических изданиях вт. пол. XIX—XX вв., материалов на археологические темы как источников по истории российской археологии.

Ключевые слова:археологическая журналистика, любительская археология, профессиональная археология, российская провинция, история археологии.

Институциональная история российской археологии в последнее время все чаще привлекает внимание историков науки [например: Смирнов, 2011]. Рассмотренная сквозь призму деятельности государственных и негосударственных учреждений, формализованные и неформальные практики работы исследователей она приобретает важное значение для современного научного сообщества, а активизация историографического и историко-научного направления в археологии свидетельствует о ее зрелости, поскольку в саморефлексии наука ищет важные точки опоры для дальнейшего саморазвития.

Предметом особого интереса археологов выступают научные события конца XIX — начала XX вв., когда в результате Великих реформ стали очевидны процессы эмансипации личности, выразившиеся среди прочего в ее активном стремлении к постижению прошлой исторической действительности, в том числе сквозь призму археологических источников. Все это привело к формированию и сосуществованию разных по целеполаганию историографических практик — научно ориентированной и социально ориентированной.

© О.М. МЕЛЬНИКОВА, 2012

По наблюдению С.И. Маловичко, в эту эпоху «в социально ориентированной практике историописания социальные функции доминируют над научными. Социально ориентированное историописание не стремится быть нейтральным к прошлому, как того требует наука, и поддерживается и/или актуализируется историческим сознанием общества, а также навязывающей обществу «нужный» образ прошлого властью» [Маловичко, 2011].

Эти процессы были особенно наглядны в российской провинции, где в пореформенные годы стала активно формироваться археологическая традиция, своими работами поддерживавшая и расширявшая границы местного историописания. Социальная ориентированность провинциальных деятелей археологии, выражавшаяся в разных формах деятельности (от раскопок археологических памятников до материальной поддержки археологических изысканий), нашла воплощение в одном весьма интересном историографическом явлении, прежде не привлекавшем внимание историков археологии. Оно связано с тем, что при детальном ознакомлении с публикациями местных деятелей на археологические темы, обнаруживается, что подавляющее большинство работ было опубликовано на страницах провинциальной периодической печати, а, следовательно, выполнено с учетом специфики функций этих изданий: обращенностью к массовой аудитории, общедоступностью содержания, публикацией наиболее привлекательных для читателя материалов [Бокарев, 2004, с. 266].

Ученые обращают внимание на значимость профессиональных изданий для становления науки как профессии [Балзер, 2001, с. 201—

202]. Поэтому периодические издания, в которых выступали с материалами на археологические темы как хорошо подготовленные в историческом плане лица, так и любители-родиноведы, способствовали не только приращению археологических знаний, их распространению среди провинциального сообщества, но и сыграли важнейшую роль в институциализации археологии, в оформлении профессиональной культуры археологов, постепенно формулируя требования к исследовательскому поведению неофитов.

Поэтому провинциальная периодика требует детального осмысления с точки зрения становления научной археологии. Рассмотрим ее в контексте развития науки в пределах соседних Вятской и Пермской губерний. Библиографические издания обнаруживают здесь широкий спектр периодики. Так, в указателе «Русская археологическая литература. 1900—1917» среди изданий, в которых публиковались статьи на археологические темы, упомянуто 10 периодических и продолжающихся публикаций широкого социального содержания. Это — «Адрес-календарь и справочная книжка Пермской губернии», «Вятские епархиальные ведомости», «Памятная книжка и адрес-календарь Вятской губернии», «Памятная книжка и адрес-календарь Пермской губернии», «Пермские епархиальные ведомости», «Сборник материалов для ознакомления с Пермской губернией» (приложение к «Памятной книжке Пермской губернии»), «Ежегодник Пермского губернского земства», «Отчет о действиях и занятиях Вятского губернского статистического комитета», «Сборник Пермского земства».

Кроме того, в этом перечне названы и продолжающиеся издания, т.е. выходившие с определенной периодичностью, но не являвшиеся периодической печатью в строгом смысле этого слова. Будучи в некотором роде ранненаучной периодикой, они стали своеобразным прообразом будущих научных периодических изданий. Среди них 10 изданий. Это — «Записки Уральского общества любителей естествознания», «Известия Общества изучения Прикамского края», «Известия Пермского епархиального церковно-археологического общества», «Материалы для изучения Вятского края», «Материалы по изучению Пермского края», «Отчет о деятельности Кукарского образовательного общества», «Отчет о состоянии и деятельности Вятской ученой архивной комиссии», «Отчет Пермского научно-промышленного музея», «Труды Вятской ученой архивной комиссии», «Труды Пермской ученой архивной комиссии» [Русская археологическая, 2003, с. 439—452].

Как видим из этого перечня, формирующимся археологическим сообществом использовалась различная целевая аудитория, информирование которой об археологических темах преследовало различные цели: от формирования регионального исторического сознания до организации профессиональных исследований в крае. Это отразилось на стилистике публикаций: очевидна их публицистичность. Неслучайно на страницах статей регулярно встречаются эмоциональные оценки археологических событий: «Глухой Вятский край с его вековыми лесами стоял вдали от кипучего центра политической и общественной жизни; но он был полон событий, волнуясь иногда, как море-океан. Буйные вихри общественных движений и неурядиц залетали по временам и в Вятские дебри, наполняя их своим шумом» [Шерстенников, 1890, с. 157].

Детально роль археологической журналистики в становлении профессиональной археологии в Пермской и Вятской губерниях проанализируем на примере журналов «Вятские епархиальные ведомости» и «Пермские епархиальные ведомости». Как показывает ознакомление с ними, через посредство этих изданий, наряду с другой провинциальной периодикой, археология стала приобретать собственные региональные очертания благодаря подвижнической деятельности представителей разных сословий, но в особенности, духовенства.

Журналы выходили примерно в одно время: в Вятке с 1863 г. по 1918 г., в Перми — с 1867 по 1919 г., как правило, с периодичностью два раза в месяц. Как и все «Епархиальные ведомости» в России, журналы имели два отдела — «Официальный» и «Неофициальный». Редактура осуществлялась, как в Вятке, так и в Перми в недрах местных семинарий. Редакторами неофициального отдела, как правило, являлись ректоры духовных семинарий.

Активное развитие провинциальной историографии в пореформенные годы, сформировало своеобразную библиографическую культуру, проявившуюся, среди прочего в практике регулярных публикаций библиографических обзоров и тематических указателей археологической литературы. В этой связи следует упомянуть работы священника Я.(И.)В. Шестакова: «Указатель статей по археологии, истории и этнографии Пермской губернии, помещенных в «Пермских епархиальных ведомостях» 1867—1893 гг.» [Шестаков, 1891, с. 102—107], «Указатель статей по археологии, истории и этнографии Пермской губернии, помещенных в «Пермских епархиальных ведомостях» 1867—1899 гг.» [Шестаков, 1900, с. 38—46]; «Указатель статей по истории, археологии и этнографии, помещенных в «Пермских епархиальных ведомостях» со времени их выхода по август 1915 г.» [Шестаков, 1915]. Указатели статей на темы

археологии также были подготовлены известным земским деятелем Д.Д. Смышляевым [Смышляев, 1891, с. 102—107].

Историческая динамика развития предмета археологии не позволила ограничиться только анализом статей, упомянутых в данных указателях. Дело в том, что археологические свидетельства встречаются и внутри текстов, напрямую не связанных с темами археологии. Поэтому понадобился полный просмотр обоих изданий на предмет выявления прямых и косвенных археологических упоминаний.

Археологические наблюдения осознавались современниками как социально значимая миссия. Предметное видение археологического знания отражало нерасчлененность его специфики от других областей истории. Зачастую археология понималась достаточно узко: исключительно как церковная археология. К ней относили широкий круг источников (описания городских и сельских храмов, чтимых святынь, надгробий, колоколов), объединенных общим довольно размытым по содержанию понятием «древности».

Жанровое своеобразие археологических публикаций определялось направленностью издания. Для археологической информации, встреченной в «Официальном отделе», это, как правило, разного рода отчеты. Традиционной частью «Неофициального раздела» выступает жанр путевых заметок. Так, в одной из них автор рассуждает об известном археологическом памятнике Прикамья — Елабужском (Чертовом) городище, интерпретация происхождения которого может быть интересна и современному исследователю: «Ниже Елабуги мне показали на «Чортово городище». Это башня, начатая постройкою, но не доконченная. Когда и кем она строилась, достоверно не известно. Будто бы чорт ее начал строить, но не успел до пения петуха и, когда пропел в полночь петух, бросил. Конечно это басня, а вероятнее эту башню начал строить какой-либо древний народ, наприм. те же татары, здесь обитавшие, — как сторожевую башню на случай набегов от неприятелей» [Из путевых, 1880, с. 279].

Для «Епархиальных ведомостей» значимыми являются статьи, посвященные географо-статистическим, историческим аспектам развития региона. Так, в сочинении «Пермь и Сибирь» автор обнаруживает глубокие исторические познания относительно древнейшего прошлого края: «Что бы сталось ныне с дикой Биармией? Чем бы она заявила теперь свое экономическое и политическое существование? Далеко ли Пермь ушла бы от нынешней чуди, корелы, остяков и других диких племен, населяющих северо-восточныя окраины России?» [Пермь и Сибирь, 1881, с. 80].

Понимание многообразия культур в прошлом и настоящем заставляло авторов следовать складывавшимся научным нормам их изучения. Не случайно на страницах появляются документы, исходящие из Императорской археологической комиссии. Нередко публикуются обращения ИАК, к ним прилагаются методические указания для изучения археологических объектов: «Почти во всех наших губерниях ежегодно, при распашке полей, при устройстве дорог и производстве разных других земляных работ, при обвалах речных берегов, после сильных проливных дождей или по убыли воды разлившихся рек, открываются различныя древности, относящияся к отечественной истории и жизни народов, обитавших некогда в пределах нынешней России <…> Поэтому Императорская археологическая комиссия покорнейше просит всех, кому представится случай либо самим открыть какие бы то ни было остатки древности <…>, либо узнать о находке таких вещей другими, тотчас же извещать комиссию о сделанных открытиях и, если не представится каких либо особых затруднений, переслать ей и самыя вещи или, по крайней мере, доставить ей подробное и обстоятельное их описание, а в случае возможности и рисунки. При этом комиссия считает долгом обратить внимание на следующие пункты: случайно открытыя древности находчик не обязан уступать безплатно, но если пожелает продать их, то получает за них соответственное денежное вознаграждение, а именно не только цену по действительной стоимости золота, серебра или того вещества, из котораго они сделаны, но и особую добавочную сумму, сообразную с степенью древности и редкости найденных вещей; древности, которыя находчик пожелает оставить за собою или комиссия почему либо не признает нужным приобрести, будут возвращаемы по принадлежности, с оплатою всех расходов по сему случаю; найденныя древности могут быть доставлены или непосредственно в археологическую комиссию, на имя председателя ея (в С.-Петербург), или через местные статистические комитеты, с которым она, по соглашению с Министерством внутренних дел, находится в сношениях по этому предмету» [От Императорской, 1882, с. 652—654].

В одном из номеров анонимный автор горячо доказывает провинциальному читателю значимость археологии: «Каждая переживаемая человечеством эпоха находится в непрерывной связи с прошлым, настоящее наше духовное развитие имеет свои корни и основания в глубине веков, в наследии других народов. К сожалению, среди современников приходится слышать, что заниматься изучением прошлого — значит напрасно тра-

тить время, что археологические находки мертвы и бесполезны. Очевидно, эти люди забывают, что для творческой мысли науки нет существенной разницы между живым и мертвым, между прошлым и настоящим. <…> И общественные науки, от развития которых зависит в значительной степени и общественное устройство, черпают материал в науках исторических и археологических. Историк, археолог останавливается перед прошлым, как бы задавая вопрос: «Скажи нам, прошлое, как устроить настоящее и что ожидает нас в будущем?» [Важность прошлого, 1910, с. 1033].

Излагается понимание значения археологии как науки: «Историку, изучающему прошлую судьбу Вятского края, должны быть особенно дороги так называемые вещественные памятники старины, по которым можно судить, как жили прежде наши предки, какие обычаи они имели, как одевались, как обставляли свои жилища и прочее. Но еще, пожалуй, важнее проследить высшие запросы их души: их верования, религиозные обряды». Для ответов на столь широкой спектр вопросов, анонимный автор предполагает исследовать разнообразный круг археологических источников: «В разных местах России, в том числе, и в Вятской губернии, встречаются до сих пор остатки древних городищ, курганы и могилы, и добытые из них путем раскопок предметы: оружие, монеты, металлические вещи, украшения, сосуды и прочее проливают свет на доисторический быт обитателей Восточной Европы» [Важность прошлого, 1910, с. 1033].

В статье обращено внимание и на значимость освоения методики археологических исследований: «Нужно быть специалистом, чтобы судить правильно о старинных вещах, разбираться в разных вопросах, связанных с археологической ценностью. Поэтому для лиц, интересующихся родной стариной, но не занимавшихся ранее археологическими изысканиями, необходимы некоторые указания» [Важность прошлого, 1910, с. 1034].

Интересно, что занятия археологией воспринимаются авторами «Ведомостей» как деятельность в рамках единой мировой науки, хотя и с российской спецификой. В одной из работ эта специфика видится в следующем: «Западный мир давно сознал, какое важное значение для развития ума, современной науки и искусства имеет изучение прошлых эпох. Он смотрит на дело изучения старины, не как на забаву от безделья богатых людей, но как на серьезное дело. Там при университетах открываются кафедры, <…> в Западной Европе образовалась целая сеть археологических институтов. <…> Изучаются памятники давно прошедших эпох, исследуются пласты земли. Музеи Лондона, Рима, Берлина, Парижа заполняются ценными коллекциями с последних раскопок в Египте, Палестине, Индии. Открыты Иерихон, Троя и Микены. Так прилежно работают ученые запада <…>. У нас в России работают только отдельные личности, труды которых известны ученому миру. Но сделанное — капля в море в сравнении с предстоящими грандиозными трудами. Много памятников седой старины в нашем отечестве не исследовано совсем. Много гибнет дорогих памятников, благодаря невежественному и даже намеренно злому отношению к ним обывателей» [Важность прошлого, 1910, с. 1034].

Авторы статей, знакомые с археологией, подчеркивают сложный, кропотливый характер этой деятельности, требующей трудолюбия и выносливости: «Собирание сведений о древностях при обилии предметов, подлежащих изучению, требует продолжительных разъездов, массы утомительных мелочных справок, так что одному лицу, например, заведующему музеем, не под силу выполнить этот труд. Требуется широкое содействие интересующихся родной стариной лиц, которые сочувствовали бы делу и могли бы оказать ему пользу» [Кибардин, 1910, с. 700].

Обратим внимание на довольно широкое знакомство авторов статей с научной и публицистической (в том числе исторической) литературой своего времени. Об этом свидетельствуют описи церковных библиотек. Так, в одной из них упомянуты не только духовные, но и светские издания: «Христианское Чтение», «Воскресное Чтение», «Православный Собеседник», «Духовная Беседа», «Духовный Вестник», «Странник», «Душеполезное Чтение», «Руководство для сельских пастырей», «Труды Киевской Духовной Академии», «Труды Императорского Вольного Экономического Общества», «Народная Беседа», «Блюститель здравия и хозяйства», «Морской Вестник» [Шерстенников, 1890, с. 115].

Интересна в этом отношении и реклама книжной продукции на страницах «Епархиальных ведомостей», где наряду с сугубо церковными изданиями, аннотируются объявления о продаже или выходе из печати широкого круга научных, научно-популярных, иллюстрированных, в том числе и исторических, изданий («Вокруг света», «Досуг и дело», «Вестник Красного Креста», «Наука и жизнь», «Малютка», «Русские исторические рассказы», «Русско-турецкая война», «Народы России», «Альбом картин Зимнего дворца», «Урал» и даже «Журнал парижских мод»).

Через эти журналы, а также через систему обмена между провинциальными изданиями, постепенно формировалась исследовательская культура авторов. В статьях самих «Ведомостей» нередки упоминания о знакомстве с исследовательской деятельностью крупнейших

научных археологических обществ России и Императорской археологической комиссии.

Историографические экскурсы характерны для всех опубликованных работ, правда, они не являются полноценными историографическими разделами: избранные для анализа труды предшественников в них специально не обосновываются, круг упомянутых работ явно не полон, нередко выбор ссылки связан с необходимостью приведения авторитетного мнения по проблеме. Однако понимание учета предшествующего исследовательского опыта в изучении темы большинству работ, несомненно, присуще. Четко осознается необходимость научно-справочного материала в форме ссылочного аппарата.

Следует подчеркнуть, что нацеленность на изучение местной истории не исключала для авторов публикаций изучения ее в контексте развития общенациональной истории. В частности, сказанное выражается в привлечении максимально доступных данных по местной истории: «Для планомерности работы придется быть весьма бдительными при разработке материала, не ограничиваться только местными источниками, но и обратить внимание также как на соседние, так и на более отдаленные губернии» [Решетников, 1905, с. 155].

При знакомстве с археологическими трудами выявляется еще одна специфическая особенность — стремление авторов к саморефлексии. Собственные археологические изыскания воспринимаются в первую очередь как научная деятельность: «здесь самое широкое поприще для образованных людей послужить на пользу науки своими трудами в собирании и хранении древностей края», а миссия духовенства виделась в «услуге историку» в собирании материалов для истории своей епархии и церкви». Значимость научных деяний подтверждалась авторитетом религиозных источников: «Важно, чтобы всякий проникся любовью к прошлому родины и сознал, что воспоминание о днях древних может осветить настоящее помянух дни древние, и поучихся во всех делах твоих (Псал. 142)» [Решетников, 1905, с 165].

Избирая для изучения церковно-археологические и вообще археологические древности, авторы «Ведомостей» действовали соответственно единственно возможной для тогдашнего состояния провинциальной исторической науки познавательно-целевой установке: прежде чем написать, осмыслить историю, необходимо установить исторические факты. Все публикации подчинены познавательным задачам эмпирического уровня научного исследования: выявлению исторических источников, в ряде случаев попыткам на основе фактов исторического источника описать научные исторические факты. Не случайно описание — важнейшая форма подачи археологической информации.

Нередко структура публикаций диктовалась, очевидно, присылаемыми от столичных научных обществ анкетами. При характеристике археологических источников структура описаний была обусловлена характером имеющихся вещественных материалов: их морфологией, функциональным содержанием. У ряда авторов исследовательский интерес к древностям Вятской и Пермской губерний приобрел постоянный характер, от единичных отчетов об археологических экскурсиях они переходят к осмыслению процессов местной истории, хотя, безусловно, оно осуществлено сквозь призму церковно-исторического взгляда и обыденного сознания.

Подавляющее большинство заметок, статей, информационных сообщений, связанных с археологией Вятской и Пермской губерний, носит анонимный характер. Основная масса священнослужителей православной церкви — авторов «Епархиальных ведомостей» — получила общее и богословское образование в духовных семинариях, причислявшихся в Российской империи к средним учебным заведениям. По уровню образования и финансирования они были соизмеримы с гимназиями. Несмотря на то, что в их учебном курсе преобладали богословские науки, в значительном объеме преподавались и науки общеобразовательные, входившие в курс классических гимназий [Россия, 1991, с. 396]. Церковная археология, в разной форме была представлена в учебном процессе духовных учебных заведений.

Несомненно, исходный образовательный уровень вкупе с характерными для священнослужителей традициями внутрисемейного неформализуемого интереса к истории, предопределили специфику исследовательских подходов, отразившихся в журнальных публикациях. Эти подходы можно рассматривать как некий переходный момент от любительской к профессиональной деятельности исследователей местной истории. Вычленение представителей духовенства из общего круга краеведческой среды, основанное на их специальной исторической подготовке в духовных учебных заведениях, позволяет более четко представить себе обычно аморфно описываемое любительское археологическое сообщество как совокупность деятелей, имевших различное понимание о структуре, функциях, а также содержании археологического исследования.

Концептуальная модель исторических построений, опиравшаяся, в том числе на археологические материалы, включала в себя страстное желание вывести факты местной истории на арену национальной истории, хотя основные усилия и затрачивались именно на поиск и описание этих фактов. Стремление к

выявлению и описанию новых фактов отодвигало на дальний план их теоретическое осмысление. Эта задача была преждевременна.

Таким образом, пристальный взгляд на содержание археологических публикаций на страницах «Епархиальных ведомостей» позволяет выразить сомнение в традиционной характеристике российской провинциальной археологической традиции применительно к археологам, вышедшим из духовной среды во второй половины XIX — начала XX вв., как дилетантской. Этимология термина «дилетант» как любитель, занимающийся какой-либо наукой без специальной подготовки, поверхностно знакомый с какой-либо областью науки, в нашем случае, археологии, не соответствует исследуемому нами материалу. Следует вкладывать и особый смысл в характеристику археологии как любительской не в значении дилетантской, а в оппозиции к понятию «профессия» как устойчивой трудовой деятельности, являющейся источником дохода, предусматривающего определенную совокупность теоретических знаний, практического опыта и трудовых навыков и определяемый разделением труда. Авторы «Епархиальных ведомостей», безусловно, владели, — каждый в разной мере, методологией археологического исследования, что выражалось и в структуре их статей, и в формулировке объекта и предмета исследования, и в навыках источниковедения, соответствующих этапу становления региональной исторической науки, основанного на обыденных, научных исторических и церковно-исторических знаниях. Полученное духовное гуманитарное образование было достаточным не только для первичного сбора археологических источников, но и для рассуждений о предмете науки, ее социальных функциях, сопоставительных характеристик российской археологии с мировой наукой. Все это, наряду с активностью светских лиц, способствовало формированию регионального исторического сознания. Исследовательская методология, изложенная на страницах «Вятских епархиальных ведомостей» и «Пермских епархиальных ведомостей» позволяет говорить о неоднородном характере и многослойности провинциальной любительской краеведческой традиции.

Археологические сведения на страницах «Епархиальных ведомостей» выполняли важные социальные функции: они были частью значимого процесса накопления исторических источников о регионе и транслировали полученные знания через внутрицерковное издание, реализуя образовательную и популяризаторскую функции науки. Сами издания оказались включенными в социокультурное коммуникативное пространство Вятской и Пермской губерний и способствовали формированию этого пространства.

Периодические издания, выходившие, в том числе, из недр духовной среды или при ее активном участии из среды научных обществ и общественно-просветительских организаций, стали тем полем, где выкристаллизовывалась традиция местного историописания, базирующаяся на знании как церковной, так и гражданской истории, почерпнутом в недрах духовных семинарий и академий. Археологические заметки, сообщения, статьи стали значимой основой, на которой впоследствии в регионе стала развиваться собственно профессиональная историография, начавшая активно складываться в конце второго десятилетия XX в. в связи с открытием Пермского отделения Петроградского университета и продолжившаяся уже 1920—30 гг. в связи с созданием первых научно-исследовательских и педагогических институтов в Ижевске, Перми, Кирове.

Можно с уверенностью расширять круг историко-научных источников для второй половины XIX — начала XX вв. за счет периодических изданий. Они пополнили массовую провинциальную научную историческую литературу ценными сведениями по археологии региона. В этой связи региональная историография должна пристальнее всмотреться в феномен археологической журналистики как интеллектуальный фундамент современной науки в регионе, и как источник формирования профессиональных норм в археологическом сообществе.

Балзер Х. Интеллигентные профессии и интеллигенты-профессионалы / Х. Балзер // Из истории русской интеллигенции. — СПб., 2003. — С. 201—202.

Бокарев Ю.П. Периодическая печать / Ю.П. Бокарев // Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика. — М., 2004. — С. 266—276.

Важность прошлого // Вятские епархиальные ведомости. — 1910. — № 33. — С. 1032—1034.

Из путевых впечатлений. От Перми до Нижняго // Пермские епархиальные ведомости. — 1880. — № 28. — С. 279—281.

Кибардин Н.В. Ответ на статью В. Носырева: «Об учреждении в Вятке церковно-археологического музея» / Н.В. Кибардин // Вятские епархиальные ведомости. — 1910. — № 24. — С. 701—708.

Маловичко С.И. Локальная история vs историческое краеведение с точки зрения источниковедения историографии / С.И. Маловичко Точка доступа: http://www.newlocalhistory.com/content/malovichko-si-moskva-lokalnaya-istoriya-vs-istoricheskoe-kraevedenie-s-tochki-zreniya (дата обращения 30.04.2012).

От Императорской археологической комиссии // Пермские епархиальные ведомости. — 1882. — № 46. — С. 652—654.

Пермь и Сибирь // Пермские епархиальные ведомости. — 1881. — № 7. — С. 80—81.

Решетников М. Учреждение в г. Вятке губернской ученой архивной комиссии. (Задачи деятельности комиссии и условия успешного выполнения ею этих задач) / М. Решетников // Вятские епархиальные ведомости. — 1905. — № 3. — С. 695—700.

Россия. Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. — СПб., 1898 (Переизд. Л., 1991). — С. 396.
Русская археологическая литература. Библиографический указатель. 1900—1917. — СПб., 2003. — С. 439—452.
Смирнов А.С. Власть и организация археологической науки в российской империи (очерки институциональной истории науки XIX — начала XX вв. / А.С. Смирнов. — М., 2011. — 592 с.
Смышляев Д.Д. Указатель статей по археологии, истории и этнографии Пермской губернии, помещенных в «Пермских епархиальных ведомостях» 1867—1889 гг. / Д.Д. Смышляев // Памятная книжка и адрес-календарь Пермской губернии на 1892 г. — Пермь, 1891. — С. 102—107.
Шерстенников А. Исторические сведения о селе Укане и Уканском приходе Глазовского уезда / А. Шерстенников // Вятские епархиальные ведомости. — 1890. — № 5. — С. 86—157.
Шестаков И. (Я.) В. Указатель статей по археологии, истории и этнографии Пермской губернии, помещенных в «Пермских епархиальных ведомостях» 1867—1893 гг. / И. (Я.) В. Шестаков // Адрес-календарь Пермской епархии на 1894 г. и справочная книжка для духовенства. — Пермь, 1894. — С. 116—122.
Шестаков И. (Я.) Указатель статей по археологии, истории и этнографии Пермской губернии, помещенных в «Пермских епархиальных ведомостях 1867—1899 гг.» / И. (Я.) Шестаков // Адрес-календарь и памятная книжка Пермской губернии на 1900 г. — Пермь, 1900. — С. 38—46.
Шестаков И. (Я.) Указатель статей по истории, археологии и этнографии, помещенных в «Пермских епархиальных ведомостях» со времени их выхода по август 1915 г. / И. (Я.) Шестаков // Источники и пособия при изучении Прикамского края. — Сарапул, 1915. — 37 с.

О. М. Мельникова

АРХЕОЛОГІЧНА ЖУРНАЛІСТИКА ТА ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ АРХЕОЛОГІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ПРОВІНЦІЇ

У статті досліджується таке маловивчене досі історико-наукове явище як археологічна журналістика. Воно розглядається як значущий етап у становленні професійної археології у В'ятській і Пермській губерніях у другій половині XIX — початку XX ст. Здійснено детальний аналіз періодичних видань — журналів «Пермські єпархіальні відомості» та «В'ятські єпархіальні відомості». Виявлено основні археологічні теми, які піднімалися авторами публікацій та були значимими для формування наукових знань про минуле регіону.

O. Melnikova

ARCHAEOLOGICAL JOURNALISM AND INSTITUTIOLIZATION OF ARCHAEOLOGY IN THE RUSSIAN PROVINCE

This paper researches a historical and scientific phenomenon that remained almost unstudied - an archaeological journalism. It's regarded as a significant stage in professional archaeology development in the Vyatka and Perm provinces in the second half of XIX early XX centuries. A detailed analyses of periodicals «Perm Diocesan Newspaper» and «Vyatka Diocesan Newspaper» were found relevant to the formation of scientific knowledge about the past of the region.

УДК [902(091):378](477.74)"18/19"

О.Є. Музичко

ОДЕСЬКИЙ ОСЕРЕДОК АРХЕОЛОГІЧНОЇ ПЕДАГОГІКИ НАПРИКІНЦІ XIX — 20-х РОКАХ XX ст.

У статті систематизовано дані про викладання археології в Одесі наприкінці XIX — 20-х роках XX століття. Висвітлюються особливості викладання цієї дисципліни впродовж вказаного періоду.

Ключові слова: археологічна педагогіка, вища школа, Одеса.

Загальна схема історії польової археології в одному з найбільших культурних центрів України — Одесі вже накреслена низкою істориків [Синицын, 1960; Тункина, 2002; Охотников, 2010]. Здебільшого вони зосередили увагу на Одеському товаристві історії та старожитностей. Несистематизованою і фрагментарною виглядає історіографічна картина викладання археології у вищій школі Одеси. Виділенню археологічної педагогіки в окремий об'єкт дослідження перешкодила об'єктивна історична обставина: довгий час археологія не була інституційована у ВНЗ в окрему кафедру, чи хоча б виділена в спеціальний чи лекційний курс. Історик В. Чесноков наголошує, що попри неодноразові ініціативи, «вопрос об археологической кафедре вошел в противоречие с утвердившимся в университетской практике критерием: кафедра должна иметь четко определенный и фундаментальный предмет науки. Предмет же археологии, как показали суждения о нем на съездах археологов, определялся в научных кругах, в том числе и университетских, слишком противоречиво. К тому же не был найден водораздел между русской и классической археологией, а объединение в пределах одной кафедры этих предметов породило бы ее синтетичность, что в университетской практике не приветствовалось» [Чесноков, 1996, с. 11—12]. «Латентне» становище археології у вищій школі чимось нагадує стан українознавства, «розсіяне» у курсах і спецкурсах передусім на кафедрі російської історії, але в даному разі суто з політико-ідеологічних мотивів.

Метою цієї статті є висвітлення процесу формування археологічної педагогіки в історичній вищій освіті в Одесі наприкінці XIX—20-х роках XX ст. Використано широкий комплекс архівних (передусім з фондів Державного архіву Одеської області, далі — ДАОО) та опублікованих джерел, здебільшого актових.

Становлення археологічної педагогіки в Одесі слід пов'язати з Рішельєвським ліцеєм. Ліцеїсти мали можливість вчитися у таких викладачів як М. Мурзакевич, В. Юргевич, П. Брун, П. Беккер — тогочасних провідних археологів краю. Після відкриття у 1865 р. на базі ліцею Новоросійського університету (НУ), В. Юргевич та П. Брун продовжили викладання у цьому закладі. Коло навчальних закладів вищого типу розширилося із заснуванням у 1906 році Одеських вищих жіночих курсів, де лекційні та спеціальні курси загалом дублювали університетські. Певною мірою до цих закладів можна віднести Одеський народний університет, що виник у 1917 році, позаяк основне ядро його найфаховіших викладачів складали університетські.

Увагу археологічним знахідкам як матеріалу для своїх лекцій приділяли професори кафедри теорії та історії мистецтв НУ Н. Кондаков, О. Павловський, кафедри римської словесності В. Модестов. Викладаючи найдавніший період історії Греції та Риму, видатний візантиніст, професор кафедри загальної історії Ф. Успенський посилався на дані археології, епіграфіки, порівнюючи їх з філологічними [Готалов-Готлиб, 1947].

© О.Є. МУЗИЧКО, 2012

До археологічних екскурсів у своїх лекціях вдавався професор історії християнської церкви Микола Хомич Красносельцев (1845—1898) [Алмазов, 1898]. Про важливість, яку він надавав археології у педагогічному процесі, свідчить те, що саме М. Красносельцев першим серед викладачів НУ спеціально присвятив вступну лекцію значенню археологічних досліджень [Красносельцев, 1889]. Він намагався перетворити предмет історії церкви на суто наукову дисципліну, що була б більш пов'язана зі світською історією, аніж з богослов'ям, інакше кажучи, деконфесіоналізувати історію церкви. Головним засобом такого перевтілення М. Красносельцев вважав археологічні дослідження, які до того ж дозволяли, на його думку, більше дізнатися про побут церкви.

Викладання професора спиралося на його ґрунтовні дослідження особливостей виникнення християнських храмів, давньохристиянського мистецтва за даними барельєфів та інших предметів. М. Красносельцев провів порівняльний аналіз християнського та іудейського храмового зодчества. Професор був не лише збирачем та описувачем археологічних пам'яток, він проникав у сутність археологічних даних, розглядаючи археологічні пам'ятки як виразники ідей та явищ церковного життя. Археологічні студії він поєднував з ґрунтовним вивченням церковних текстів, більшість з яких вперше були виявлені ним у церковних книгосховищах.

Важливе значення археології надавали представники кафедри руської історії О. Маркевич та І. Линниченко — неодмінні учасники археологічних з'їздів, а іноді й розкопок. В університеті І. Линниченко ніколи не читав спеціально археологічних курсів. Однак у листі до В. Хвойки у 1908 році професор згадував, що свої перші лекції з історії він зазвичай присвячував археології, розповідаючи, зокрема, про київські розкопки В. Хвойки. Час від часу він просив знаменитого археолога надіслати йому в Одесу оригінальні знахідки чи фотографії [НА ІА НАНУ, ф. 2, спр. 220, арк. 1—3]. І. Линниченко здійснював закордонні поїздки з курсистками ОВЖК з метою ознайомлення з музеями та археологічними пам'ятками Греції, Італії та Єгипту.

На семінарах у представника тієї ж кафедри Є. Трифільєва у 1910-х роках студенти іноді читали реферати на археологічні теми: «Черты языческого быта русских славян по курганным раскопкам», «Быт древних славян по археологическим данным» та ін. [Отчет, 1915, с. 139; Попова, 2007]. Збільшення уваги до сходознавства та запровадження відповідних курсів Й. Клаузнера та О. Коцейовського в НУ та ОВЖК сприяло ознайомленню студентів і курсисток з археологічними пам'ятками Сходу.

На тлі цих епізодів безумовною зіркою, фактичним засновником археологічної педагогіки в Одесі історіографічна традиція по праву вважає німецького спеціаліста, декана історико-філологічного факультету НУ та директора ОВЖК, професора кафедри класичної філології Ернста Романовича фон Штерна (1859—1924). За спогадами студента НУ Л. Когана, хоча Е. фон Штерн погано володів російською мовою, він користувався великою повагою студентів. Лекції професора про античні часи мали археологічний характер. Найважливішою педагогічною лабораторією Е. Штерна був музей Одеського товариства історії та старожитностей. Тут під його керівництвом студенти мали описувати та реконструювати археологічні артефакти, вчилися аналізувати зроблене, складати план досліджень, обговорювали свої дії з професором. М. Болтенко уклав під керівництвом Е. Штерна реєстр музею. Найталановитіших студентів він залучав до своїх численних новаторських археологічних розкопок у Тірі, Ольвії, Березані. Діалоги між Л. Коганом і Е. Штерном, описання археологічної практики під його керівництвом надають уявлення про педагогічне та наукове кредо професора. Зокрема, він наполягав, що головне в університетській освіті — «самостійна робота студентів <...> Акуратність — це повага до людей та праці <...> можна сперечатись проти думок, але не проти фактів» [Відділ рукописів Російської національної бібліотеки, ф. 1035, оп. 1, спр. 39, арк. 3—8]. Наслідком діяльності Е. Штерна було виховання видатних археологів Б. Фармаковського і М. Болтенка.

Успіхи у розвитку археології наприкінці XIX ст. посилили переконання низки спеціалістів у необхідності заснування археологічних кафедр в університетах. Таку ініціативу висловила під час роботи XI археологічного з'їзду його організаторка графиня П. Уварова. Однак учасник цього з'їзду І. Линниченко відзначив аморфність предмету археології, існування кафедр антропології, географії, історії мистецтв. Перед тим як засновувати кафедру, зауважував науковець, слід підготувати всебічно освічених спеціалістів, заснувати археологічні музеї в університетах [Линниченко, 1900, с. 167].

1 грудня 1901 року професори історико-філологічного факультету вирішили, з огляду на побажання, висловлені на археологічному з'їзді, заснувати кафедру археології та музей при ній. На останній планувалося асигнувати 600 рублів [ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2550, арк. 176—178]. Проте, було реалізовано лише другу частину цієї ініціативи та й те із затримкою: у 1908 році почав функціонувати археологічний кабінет-музей при історико-філологічному факультеті, який існував до завершення існування НУ у 1920 р. Завідували музеєм І. Линниченко (до 1913 р.), Є. Трифільєв

(до 1917 р.), А. Флоровський (1917—1920 рр.). Колекція музею поповнювалася завдяки ентузіазму та зв'язкам І. Линниченко, який просив своїх колег із-поза меж Одеси, надсилати артефакти до музею. На заклик професора відгукнулися, зокрема, В. Хвойка та Імператорська археологічна комісія [ДАОО, ф. 153, оп. 1, спр. 229, арк. 16]. Деякі предмети І. Линниченко знайшов під час розкопок. Попри ці зусилля музей розвинувся лише у невеличку колекцію у декількох шафах. У 1909 році лише 24 предмети, у 1911 р. — 255 предметів, 103 монети [ДАОО, ф. 157, оп. 1, спр. 71, арк. 46], 1913—1915 рр. — 366 предметів та 52 книги [Отчет, 1913, с. 372—373]. Професор також намагався започаткувати бібліотеку при музеї. В роки війни та революцій поповнення колекцій припинилося.

У 1920-х роках головним центром археологічних досліджень в Одесі був Історико-археологічний музей. Елементом педагогічної роботи директора С. Дложевського було керівництво аспірантами, разом з якими він здійснював розкопки в Ольвії. Найважливішим епізодом в інституціоналізації археології як окремої навчальної дисципліни стало існування в 1921—1923 роках в Одесі Археологічного інституту. Заочно до викладацького складу інституту був обраний І. Линниченко (на той час кримчанин) як один з натхненників установи, видатний джерелознавець і археолог. Однак, це обрання так і залишилось символічним, адже професор вже ніколи не повернувся з Криму до Одеси [Державний архів при Раді міністрів АРК, ф. 538, оп. 1, спр. 82, арк. 15, 42, 43]. Засновники закладу М. Слабченко, С. Дложевський, Б. Варнеке, М. Мандес, Є. Тріфільєв дотримувалися традиційного широкого розуміння поняття археологія. Тому не менш значимими в структурі викладання були археографія, архівознавство та музейництво. 42 студенти інституту слухали лекції Б. Варнеке з античної археології, Є. Тріфільєва — зі слов'яно-руської, О. Шпакова — правові старожитності [1]. М. Болтенко вів практичні заняття та спецкурси з археології [Боровой, 1979; Дложевский, 1921]. Влиття інституту в якості відділення факультету профосвіти до складу Одеського інституту народної освіти (ОІНО) стало головним чинником становлення традиції викладання археології як окремої дисципліни у цьому закладі. У 1924 р. відбувся перший та єдиний випуск студентів-археологів ОІНО [Левченко, 2010, с. 124]. Серед випускників найбільші успіхи в археології здобули В. Пора-Леонович і Г. Цомакіон. Студенти підготували такі роботи як «Екскурсійний метод щодо археологічної справи», «Екскурсійний метод у справі викладання археології», «Одеський Археологічний музей у зв'язку з історією археологічної науки північного побережжя Чорного моря» [Левченко, 2010, с. 335].

Низка викладачів ОІНО жваво цікавилася археологією на теоретичному рівні, здійснювала польові археологічні дослідження і залучала до них студентів: М. Болтенко, С. Дложевський, Є. Тріфільєв, М. Слабченко. Б. Ляпунов так характеризував покійного Є. Тріфільєва у листі до О. Шпакова 23 серпня 1925 року: «тяжела его жизнь была последнее время, особенно благодаря частым сокращениям в ИНО. А между тем, Е. П. соединял в себе качества научного исследователя и при всем том доброго, отзывчивого к нуждам молодежи человека. Жаль, что эти качества не были оценены в достаточной мере администрацией ИНО и харьковским Нар. Ком. Просв.» [Одеський історико-краєзнавчий музей, № 6702, арк. 1]. У 1923 р. Є. Тріфільєв розкопав курган кочівників неподалік Одеси. Єдиний серед викладачів ОІНО він опублікував методологічну статтю про специфіку викладання первісної історії, тісно пов'язаної з археологією [Тріфільєв, 1923].

М. Слабченко копав у Лузанівці в межах Одеси, де, як колись припускав у розмові з ним професор, була давньогрецька колонія. У 1923 р. власним коштом він організував кількаденну подорож студентів до Ольвії. Викопані студентами амфори та теракотову вазочку віддали до археологічного музею [Заруба, 2004, с. 303].

Частиною археологічних педагогічних дисциплін в ОІНО були курси з історії первісної культури, які на єврейському відділенні читав Г. Лур'є, російському — А. Макаров, українському — М. Слабченко [Левченко, 2010, с. 364].

Отже, попри те, що археологічна педагогіка набула більш виразного статусу в Одесі лише у 1920-х роках, відповідна традиція формувалася у вищій школі міста вже наприкінці XIX ст. завдяки археологічним екскурсам у курсах з історії мистецтва, Росії, слов'ян, Сходу. Становленню археології як навчальної дисципліни сприяло існування в місті Одеського товариства історії та старожитностей з його музеєм, які були частиною творчої лабораторії деяких професорів НУ, передусім голови ОТІС Е. фон Штерна. Першим закладом, що сприяв інституціюванню археології у навчальному процесі став археологічний музей історико-філологічного факультету НУ. Проте, археологічна педагогіка розвивалась лише як допоміжна навчальна дисципліна, ще не виокремившись у галузь.

1. «Юридические древности» — традиційне в історичній науці Російської імперії визначення напрямку археологічних і загалом історичних досліджень, спрямованих на пам'ятки права або предмети з ним пов'язані. На археологічних з'їздах цей напрямок був представлений в окремій секції з аналогічною назвою

Алмазов А.И. Профессор Н.Ф. Красносельцев. Очерк его жизни и учено-литературной деятельности / А.И. Алмазов. — Одесса, 1898. — 48 с.
Боровой С.Я. К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения / С.Я. Боровой // Археографический ежегодник за 1978 год. — М., 1979. — С. 96 — 101.
Відділ рукописів Російської національної бібліотеки, ф. 1035, оп. 1, спр. 39, арк. 3-8
Готалов-Готлиб А.Г. Ф.И. Успенский как профессор и научный руководитель // Византийский временник. — Т. 1. — 1947. — С. 114—126.
Державний архів Одеської області (далі ДАОО) ф. 45, оп. 4, спр. 2550, арк. 176—178.
ДАОО ф. 153, оп. 1, спр. 229, арк. 16.
ДАОО, ф. 157, оп. 1, спр. 71, арк. 46.
Державний архів при Раді міністрів АРК ф. 538, оп. 1, спр. 82, арк. 15, 42, 43.
Дложевский С. Организация археологического института в Одессе. Историческая справка / С.Дложевский // Народное просвещение. — 1921. — № 2-5. — июль—октябрь. — С. 58.
Красносельцев Н.Х. О значении археологических открытий для обработки древней церковной истории / Н.Х. Красносельцев. — Одесса, 1889. — 25 с.
Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920—1930): позитивний досвід невдалого експерименту / В.В. Шевченко. — Одеса, 2010. — 428 с.
Линниченко И. Археология на XI археологическом съезде / И. Линниченко // Летопись ИФО. — Т. 8. — 1900. — С. 163—178.
Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882—1952) / упоряд. Заруба В.— Дніпропетровськ, 2004. — 348 с.
Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. 2, спр. 220, арк. 1—3.
Одеський історико-краєзнавчий музей, № 6702, арк. 1.
Отчет о состоянии и деятельности Новороссийского университета за 1910 год. — Одесса, 1911.
Отчет о состоянии и деятельности Новороссийского университета за 1912 год. — Одесса, 1913.
Отчет о состоянии и деятельности Новороссийского университета за за 1915 год. — Одесса, 1916.
Охотников С.Б. Археология в Одессе. 185 лет Одесскому археологическому музею / С.Б. Охотников. — Одесса, 2010. —160 с.
Попова Т.М. Из истории Новороссийского университета: Е.П. Трифильев. К 140-летию со дня рождения (биоисториографический контур) / Т.М. Попова // Проблемы славяноведения. — Вып. 9. — Брянск, 2007. — С. 42—62.
Синицын М.С. Развитие археологии в Одессе / М.С. Синицын // Записки Одесского археологического общества. — 1960. — Т. I (34). — С. 7—14.
Тріфільєв Є.П. Спроба активно-трудової проробки історії первісної культури в Одеському ІНО / Є.П. Тріфільєв // Шлях освіти. — 1923. — № 7-8. — С. 166—172.
Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII—XIX в.) / И.В. Тункина. — М., 2002. — 675 с.
Чесноков В.И. Пути формирования и характерные черты системы университетского исторического образования в дореволюционной России / В.И. Чесноков // Российские университеты в XVIII—XX вв. — Воронеж, 1996. — С. 3—29.

А. Музычко

ОДЕССКИЙ ЦЕНТР АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ПЕДАГОГИКИ В КОНЦЕ XIX — 20-х ГОДАХ XX в.

В этой статье систематизировано данные о преподавании археологии в Одессе в конце XIX — 20-х годах XX века. Отмечено, что несмотря на отсутствие до 1920-х годов археологии в названии кафедр или учебных дисциплин, некоторые профессора уделяли внимание преподаванию археологии в контексте истории античности Европы и Востока. В 1920-е годы преподавание археологии было формализировано.

O. Muzychko

ODESA AS CENTER OF ARCHAEOLOGICAL PEDAGOGICS AT THE END OF XIX — 20th OF XX c.

Paper systematizes information about archaeological studies in Odessa in the end of XIX — in 20th of XX century. Due to the fact that universities and departments did not notated themselves as archaeological untill 1920, some professors payed attention to teaching of archaeology in the context of ancient history of Western Europe, East, history of Eastern Europe. In 1920th teaching of archaeology was formalized.

УДК [929:349.92] (091)

В.І. Наулко

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА Ф.К. ВОВКА — ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО НАУКОВИХ ЗНАНЬ

Стаття присвячена дослідженню епістолярної спадщини Федора Кіндратовича Вовка, яка зберігається в наукових архівах різних установ та країн.

Ключові слова: персоналістика, епістолярій, Ф. Вовк, архівний фонд.

17 березня цього року виповнилося 165 років від дня народження видатного вченого і громадського діяча другої половини XIX — початку XX ст. Федора Кіндратовича Вовка.

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, спільно з архівними закладами вже багато років готує до видання його величезну епістолярну спадщину. Про обсяг її свідчить той факт, що лише відомих нам листів до Ф. Вовка, які зберігаються в архівах України, налічується понад 5700, від сотень кореспондентів — видатних політичних і громадських діячів, вчених, митців, письменників, збирачів пам'яток історії та культури.

Поза сумнівом, не менше було й листів-відповідей Ф. Вовка, надзвичайно змістовних.

Листи Ф. Вовка — важливе джерело наукових знань, синтез оригінальних думок, зразок високої культури. Вони дають змогу об'єктивно і неупереджено вивчати роль їхнього автора в науковій діяльності та громадсько-політичному житті. Епістолярії Ф. Вовка визначають, передусім, його самовіддану працю в галузі науки, високий рівень національної свідомості, патріотизм і любов до свого народу за для якого він пройшов нелегкий життєвий шлях, зазнавши всіляких утисків і переслідувань, вимушену еміграцію, а за радянського часу, незважаючи на високе європейське визнання, навіть занедбання. Попри все, його досягнення в етнографії, археології і антропології не втратили свого значення і дотепер, хоча, безперечно, не все з його багатющої спадщини витримало випробування часом. Не менший інтерес викликають листи дописувачів, адресовані йому.

Про роль Ф. Вовка в галузі народознавчих наук написано чимало. Досить нагадати, що він був автором 455 наукових праць, опублікованих у багатьох європейських країнах, доктором Сорбони, професором Санкт-Петербурзького і Київського університетів, президентом асоціацій антропологів Росії. За дослідження в галузі палеоантропології нагороджувався Паризьким антропологічним товариством великою медаллю П. Брока та щорічною премією Е. Годара. За відкриту (1908 р.) мізинську палеолітичну стоянку одержав у Женеві міжнародну археологічну премію Д. Кана. За фундаментальні узагальнюючі праці з культури та побуту українського народу «Етнографічні особливості українського народу» та розвідку з антропології «Антропологічні особливості українського народу» (вперше вийшли друком у II-му томі енциклопедичного видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем», Петроград, 1916), був нагороджений Великою Золотою медаллю російського географічного товариства. 8 вересня 1916 р. за видатну наукову діяльність французький уряд нагородив Ф. Вовка найвищою державною нагородою — Орденом почесного легіону. Величезне значення праць Ф. Вовка полягає в тому, що вони виконувалися відповідно сучасної, як на тоді, європейської методики, за науково обґрунтованими програмами з урахуванням історико-етнографічного районування України.

© В.І. НАУЛКО, 2012

Проблема дослідження і публікації листування Ф. Вовка ускладнюється тим, що воно розкидано за різними архівними фондами України, європейських країн і навіть Америки.

Найбільший масив — 4479 епістолярій, знаходиться в особистому фонді Ф. Вовка (Ф. 1) у Науковому архіві Інституту археології (далі — НА ІА НАН України). Він охоплює 755 кореспондентів. Це всесвітньо відомі вчені, громадсько-політичні діячі, письменники, митці, збирачі етнографічних матеріалів, робітники, селяни. Серед них: М. Грушевський, І. Франко, М. Коцюбинський; чеський славіст Л. Нідерле; австрійський етнограф Р. Кайндль; відомі французькі антропологи та етнографи; російські вчені академіки: О. Шахматов, Д. Анучин, М. Ковалевський, Л. Берг, С. Ольденбург; видатні українські народознавці: М. Біляшівський, Д. Яворницький, М. Сумцов, В. Гнатюк, З. Кузеля, М. Кордуба, В. Кравченко;історики:І. Житецький,О. Лазаревський, В. Ляскоронський, О. Покровський; перший президент української Академії наук В. Вернадський; український державно-політичний діяч С. Петлюра; колеги вченого по петербурзькому музею: М. Могилянський і Д. Клеменц; сходознавець А. Кримський; діячі НТШ: О. Барвінський, К. Студинський, С. Томашівський, В. Шухевич; етнографи-аматори: М. Дикарєв, В. Ястребов, П. Рябков, П. Литвинова-Бартош, О. Малинка, Є. Радакова; митці та мистецтвознавці: М. Антокольський, О. Новицький, В. Щербаківський; народовольці і революційні діячі: О. Михалевич, П. Стебницький. П. Аксельрод, В. Засулич; учні і колеги вченого: І. Раковський, П. Єфименко, С. Руденко, О. Русов, В. Алешо, Л. Чикаленко та інші.

Набагато складнішим було виявлення листів самого Ф. Вовка, оскільки крім «територіальної» розпорошеності вони нерідко підписувалися різними псевдонімами і криптонімами (Лупулеску, Кондратович, Хв. В., Волков — в російських виданнях (та інш.) [Словник, 1969, с. 450].

Слід також наголосити, що епістолярна спадщина Ф. Вовка опублікована ще недостатньо. Йдеться про листування з Іваном Франком (вийшло друком у зб. «Літературна спадщина» К., 1956, і у повному зібранні творів Івана Франка); Кирилом Студинським було опубліковано листування між Головою НТШ у Львові О. Барвінським і Ф. Вовком, а також з К. Студинським (див.: Кирило Студинський. Листування Ф. Вовка з Ол. Барвінським // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Т. CL. — Львів, 1929. — С. 405—427). Ці ж листи були передруковані у збірці «У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до К. Студинського» К., 1993. Причому, п'ять листів Ф. Вовка до О. Барвінського упорядники помилково «переадресували» К. Студинському, насправді Ф. Вовк надіслав йому лише два листи (за 1904 і 1905 р.); у Болгарії (у зб. Българо-руски научни връзки XIX—XX-век. Документи. София, 1968. — С. 407) опубліковано 13 листів Ф. Вовка до професора Івана Шишманова, зятя М. Драгоманова. Вони стосувалися, передусім, можливостей працевлаштування Ф. Вовка у Болгарії. У журналі «Український історик» за 1988 (№ 1—3) та 1989 р. (№ 1—4) були опубліковані листи В. Антоновича до Ф. Вовка. Листи-відповіді Ф. Вовка, за словами онука В. Антоновича, президента Вільної академії наук, проф. Марка Антоновича, найімовірніше не збереглися, оскільки своїм змістом стосувалися гострих політичних питань, а В. Антонович був надто «обережною людиною».

У часописі «Берегиня» (1995, № 2—3) нами, у співавторстві з В. Старковим, було опубліковано все відоме на сьогодні листування Ф. Вовк — Василь Кравченко, яке стосувалося етнографічної діяльності Ф. Вовка на Волині. Всього вісім листів, з яких чотири листа Ф. Вовка зберігаються у Відділі рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського НАНУ (ф. 15—40, оп. 268, арк. 165—170). У «Полтавському археологічному збірнику» (1995, № 4) Ж. Кононенко і О. Супруненком опубліковано дев'ять листів Вадима Щербаківського до Ф. Вовка з НА ІА. В часописі «Пам'ять століть» надруковано листування Ф. Вовка з Д. Яворницьким [Наулко, Старков, 1997]. Листи Ф. Вовка до Яворницького зберігаються у Дніпропетровському краєзнавчому музеї. Листи до М. Сумцова знаходяться у ЦДІА у Києві, (ф. 2052, оп. 1, спр. 258), а А. Кримського — в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАНУ (ф. XXXVI, № 213).

Два листи Симона Петлюри до Ф. Вовка були опубліковані нами у газеті «Жива вода» (№ 7, 1996), в яких йшлося про статтю Ф. Вовка до 30-річчя смерті П. Чубинського у московському часописі «Украинская жизнь».

Важливою подією у науковому житті стала публікація листування двох найвидатніших українських вчених Ф. Вовка і М. Грушевського [Листування М. Грушевський — Ф. Вовк 2001], яка охопила 145 кореспонденцій, в тому числі 73 листа Грушевського (знаходяться в НА ІА НАНУ, ф. 1, В/1904—1997) і 72 листа Вовка (зберігаються у ЦДІА у Києві, ф. 1235, оп. 1, № 389). Листування розпочалося з ініціативи М. Грушевського у квітні 1895 р. через рік після призначення його професором кафедри новітньої історії Львівського університету і продовжувалося майже 20 років. Воно стосувалося питань переїзду Ф. Вовка з Парижу до Львова, його участі у роботі НТШ, організації народознавчих видань, підготовки на західноукраїнських землях кадрів етнографів, антропологів, посилення зв'язків з Великою Україною, обміну науковими відомостями з європейськими установами, популяризації української науки за кордоном. Значне місце в їхньому листуванні займали методичні й теоретичні проблеми

народознавства, питання участі М. Грушевського у роботі Вищої російської школи суспільних наук у Парижі, його діяльності у Києві на чолі Українського наукового товариства, відкритої Ф. Вовком Мізинської палеолітичної стоянки.

Опубліковано також окремим виданням листування Ф. Вовка з Миколою Біляшівським [Наулко, 1997а; Наулко, 2002а] і Борисом Грінченком [Листування Б. Грінченко — Ф.Вовк, 2001]. Перше охоплює 84 епістолярії, з них 49 кореспонденцій М. Біляшівського. Як щасливий випадок листування між обома вченими зосереджено в одному закладі — Науковому архіві Інституту археології (НА ІА НАНУ, ф. 1, В/375—422; В/820—856). Воно розпочалося у квітні 1899 р. і продовжувалося до смерті Ф. Вовка у 1918 р. Листування стосувалося археологічних інтересів обох вчених, відкриття М. Біляшівським при «Киевской Старине» нового часопису «Археологическая летопись Южной России», популяризації археологічних досліджень у зарубіжних часописах, мізинської палеолітичної стоянки. Крім археологічних проблем чільне місце займала етнографічна тематика, зокрема Ф. Вовк постійно звертався з проханням надсилати йому потрібну наукову літературу, повідомляти про наслідки експедицій, музейні етнографічні колекції. Особливо пожвавилось листування після того як Ф. Вовк, протягом 1902—1906 рр., накладом НТШ у Львові і Санкт-Петербузького музею, здійснив етнографічні й антропологічні дослідження на західноукраїнських землях, наслідком яких була не лише поява ґрунтовних праць Ф. Вовка, а й формування експозиції та фондів музеїв НТШ, Центрального історичного у Києві та імператорського музею ім. Олександра III у Санкт-Петербурзі. Особлива увага обома вченими приділялася збереженню традиційної спадщини, пам'яток історії та культури. Окремим виданням опубліковане й листування Ф. Вовк — Володимир Гнатюк (упорядники В. Наулко, Н. Карповець, О. Франко) [Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком, 2001]. На жаль, якщо листи В. Гнатюка збереглися повністю (106 епістолярій у НА ІА НАНУ, ф. 1, В/1629—1662, В/3944—3950), то багато кореспонденцій Ф. Вовка поки що не знайдено. Зокрема, у відділі рукописів Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника (ф. 101, п. 5) знаходяться лише 26 його листів, від 1900 р., тоді як листування розпочалося в жовтні 1897 р. і продовжувалося до червня 1914 р. Не зважаючи на відсутність окремих листів Ф. Вовка, його переписка з В. Гнатюком охоплює надзвичайно широке коло проблем, передусім етнографічно-фольклорних: діяльності народознавчих підрозділів НТШ, програм і запитальників для проведення досліджень, визначення маршрутів експедицій, конкретних етнографічних відомостей, тогочасної термінології, структури і змісту часописів, популяризації українських видань у західноєвропейських часописах, участі В. Гнатюка в написанні статей до французького часопису «Kpvptadia» (де друкувався сороміцький фольклор) і першої енциклопедії українства «Украинский народ в его прошлом и настоящем». Загальна характеристика листування Ф. Вовка з В. Гнатюком, як, до речі з М. Грушевським, наведена у публікаціях відомого дослідника творчої спадщини Ф. Вовка Оксани Франко [Старков, 1999; Франко, 1990] Внаслідок кропіткої пошукової роботи нам пощастило частково віднайти листи-відповіді Ф. Вовка.

Так, в Інституті рукописів НБУВ НАНУ є 8 листів Ф. Вовка до Бориса Грінченка (ф. III, № 35951—35958), два листа до Володимира Антоновича (ф. III, № 46941—46942), три листа до історика й археолога Василя Ляскоронського, які вимагають особливої уваги з боку археологів (ф. 90, № 173—175), один лист до народовольця Опанаса Михалевича (ф. 203, № 78), лист до статистика й етнографа Олександра Русова (ф. 159, № 8), сім листів до Петра Стебницького, громадсько-політичного діяча і публіциста, одного з керівників української громади в Петербурзі (ф. III, № 51973—51979), лист до відомого мовознавця академіка Ф. Корша (ф. I., № 25954), чотири листи до видатного громадського діяча і публіциста Євгена Чикаленка (ф. 44, № 301—304).

У відділі рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського НАНУ, крім згаданих листів до проф. В. Кравченка, зберігається лист Ф. Вовка до художника-етнографа Порфирія Мартиневича (ф. 11—3/145). У науковому архіві Інституту літератури знаходяться листи Ф. Вовка до Івана Франка, які, як зазначалося, опубліковані, а також листи до письменника Олександра Кониського (8 одиниць, ф. 3/1605), західноукраїнського історика і економіста Григорія Величка (2 листи, ф. 3/4256—4257) і один лист до громадського діяча і етнолога Павла Рябкова (ф. 3/4263). Ще три листи до П. Рябкова знаходяться в Кіровоградському обласному державному архіві (ф. 304, оп. 1, спр. 255, Листи 11—12) [Наулко, 2001б].

У відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАНУ, крім згаданих листів до В. Гнатюка, є лист Ф. Вовка до юриста, одного із засновників НТШ Тіта Реваковича (фонд Рев. 14. П—I). Центральний державний історичний архів у Львові зберігає два листи Ф. Вовка до Михайла Павлика (лист М. Павлика до Ф. Вовка — ф. 663, оп. 1, спр. 209), три листи до літературознавця, дійсного члена НТШ Михайла Мочульського (ф. 379, оп. 1, спр. 12), два листи до відомого етнографа Володимира Шухевича (ф. 735, оп. 1, спр. 11) й згадані вище листи до Олександра Барвінського і Кирила Студинського.

Завдяки люб'язній допомозі Магдалени Ласло-Кутюк, завідуючої кафедрою української

мови Бухарестського університету, ми одержали копії листів Ф. Вовка до Замфіра Арборе, румунського громадсько-політичного діяча й публіциста [Листування Ф. Вовка з З. Арборе, 1976]. Їхні оригінали знаходяться в Центральному архіві літератури і мистецтва у Москві (ф. 1019). Наявність цих листів забезпечує дослідження двостороннього листування Ф. Вовка з зазначеними особами.

Важкодоступними на сьогодні залишаються листи Ф. Вовка, які знаходяться у зарубіжних країнах. Так в архівах Росії зберігаються його листи до Олександра Ляцького, хранителя етнографічного відділу Російського музею у Санкт-Петербурзі, тепер Російського етнографічного музею (2 листи у рукописному відділі Пушкінського Дому в Санкт-Петербурзі — ф. 163, оп. 2, № 117). У рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки Москви є багато листів до відомого антрополога та географа Д. Анучина і шість листів до власника книжкових магазинів у Москві Павла Шибанова (ф. 342, оп. 14, спр. 49). У рукописному відділі Російського етнографічного музею знаходиться кілька десятків листів Ф. Вовка до завідуючого етнографічним відділом Російського музею в Петербурзі Миколи Могилянського (ф. 1, оп. 2, спр. 73, арк. 1—5, 72, 77).

В Архіві Російської академії наук є листи Ф. Вовка до члена-кореспондента АН Росії славіста-мовознавця Бодуена де Куртене (ф. 102, оп. 2, № 65), академіка-сходознавця С.Ф. Ольденбурга (ф. 208, оп. 3, № 123), відомого палеонтолога, академіка АН України М.В. Павлової (ф. 311, оп. 2, № 44), бібліографа й історика, директора колегії П. Ґалаґана, пізніше професора Ніжинського інституту народної освіти Якова Колубовського (ф. 868, оп. 1, № 4), лінгвіста й етнографа Е.К. Пекарського (ф. 202, оп. 2, № 93), академіка мовознавця Олексія Шахматова.

Дуже значний науковий інтерес становить листування Ф. Вовка з зарубіжними вченими: чехами Любором Нідерле, Ченеком Зібртом [Наулко, 2001; Наулко, 2003; Наулко, 2004; Наулко, 2001с], Іржі Поливкою, австрійцем Раймундом Кайндлем [Наулко, 2005а], болгарином Іваном Шишмановим, румуном Замфіром Арборе, росіянами Олексієм Шахматовим, Дмитром Анучиним, Левом Бергом [Листи Л.С. Берга до Ф.К. Вовка; Наулко, 2002б], польськими етнографами і французькими антропологами [Наулко, 2008].

Так, навіть за відсутністю листів-відповідей Ф. Вовка з Л. Нідерле, ми маємо повну уяву про їхній зміст. Зокрема, в них йдеться про антропологічну структуру давніх слов'ян в аспекті їхнього етногенезу. З листів видно, що Ф. Вовк рішуче виступав проти концепції Л. Нідерле щодо довгоголовості (доліхокефалії) давніх слов'ян.

Публікація листів окремих респондентів Ф. Вовка міститься в працях В. Старкова, О. Франко та Н. Руденко [Листи Мирона Кордуби, 2005; Наулко, 2002д; Старков, 1999].

Однак, зазначені листи становлять лише частину величезної епістолярної спадщини Ф. Вовка. Досить сказати, що дотепер залишається невідомою доля його листів до Михайла Драгоманова (тоді як лише в Інституті рукописів НАНУ зберігається 114 листів М. Драгоманова до Ф. Вовка. Ф.Х. 34791—34905). Теж стосується листів до В. Антоновича. Не знайдені листи Ф. Вовка до відомого славіста Любора Нідерле та французьких вчених, із якими він мав інтенсивну переписку. Не знайдені кореспонденції до Л. Берга, В. Ястребова, М. Дикарєва, П. Литвинової-Бартош, Є. Радакової, Є. і Л. Чикаленків і багатьох інших.

Дослідити епістолярну спадщину Ф. Вовка можна лише спільними зусиллями; ми були б вдячні будь-яким відомостям про знаходження листів славетного вченого і його дописувачів і сподіваємось на творчу співпрацю з працівниками архівних та наукових закладів.

Листи Л.С. Берга до Ф.К. Вовка /упор. В.Наулко // Схід-Захід (історико-культурологічний збірник) — Харків, 2001. — Вип.3. — С.149—165.

Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського та Федора Вовка // Упоряд. і автори передмови та коментарів В.Наулко і В. Старков.// Старожитності Південної України. — Вип. 14. — Запоріжжя, 2005. — 100 с.

Листування Б. Грінченко — Ф. Вовк // Старожитності Південної України. — Запоріжжя, 2001. — Вип.7. — 51 с.

Листування М. Грушевський — Ф. Вовк / упор. В. Наулко // Листування Михайла Грушевського. — Т.II. Серія: Епістолярні джерела Грушевськознавства. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001 — С. 94—101, 351—376.

Листування Ф. Вовка з З. Арборе публ. Магдолене Ласло-Кутюк (Laszlo-Kutiuk M. Corespondenta dintze Zampfir Arbore si Fedor Volkov // Raportvile Literature romanoslave. — Buharesti, 1976.)

Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком /Упоряд.: В. Наулко, Н. Руденко і О. Франко. — Львів—Київ, 2001. — С. 3—5.

Наулко В. До питання українсько-чеських взаємин: листи Любора Нідерле і Ченека Зібрта до Ф. Вовка (Волкова) / В. Наулко // Ukrajinistika na prahu nového stoleti a tisičileti. — Problemy jazika, literatury, kultury. — Sbornik přispévků. — Olomouc, 2001. — С. 263—268.

Наулко В. З історії українсько-французьких наукових зв'язків. Листи французьких антропологів до Ф.К. Вовка (Волкова) / В. Наулко // Університет. — 2008. — №4. — С. 5—18.

Наулко В. Історико-культурна спадщина Запорозького козацтва в епістолярії Ф.К. Вовка і його дописувачів / В. Наулко // Матеріали наук.—практ. конф. Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва. — Нікополь, 2001а. — С. 305—309.

Наулко В. Листи Зенона Кузелі до Ф.К. Вовка / В. Наулко // Питання стародавньої історії, археології

й етнології. — Зб. наук. праць Чернівецького національного університету. — Чернівці, 2002. — Т.1. — С. 189—209.
Наулко В. Листи Мирона Кордуби до Ф.К. Вовка / В. Наулко // Університет. — 2005. — № 4(6). — С. 67—75.
Наулко В. Листи Раймунда Фрідріха Кайндля до Михайла Грушевського і Федора Вовка / В. Наулко // Кайндль Р.Ф. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару. Чернівці 28—29 травня 2005 р. — Чернівці, 2005а. — С. 340—347.
Наулко В. Листування Любора Нідерле з Федором Вовком (Нові віднайдені листи) / В. Наулко // Вісник Київського славістичного унівкрситету — серія «Історія». — Вип.14. — К., 2003. — С. 283—300.
Наулко В. Листування М.Ф. Біляшівський — Ф.К. Вовк / В. Наулко // Старожитності Південної України. — Вип.8. — Запоріжжя, 2002а. — 75 с.
Наулко В. Листування Павла Рябкова з Федором Вовком / В. Наулко // Південна Україна XVII — XIX століття: Зап. Наук.-досл. лабор. Історії Півд. України ЗДУ. — 2001б. — №6. — С. 105—125.
Наулко В. Листування Ф.К. Вовка (Волкова) з російськими вченими / В. Наулко // Вісник Київ. ін-ту «Слов'янський університет» — Вип. 12. — К., 2002б. — С. 196—199.
Наулко В. Листування Федора Вовка з Володимиром Шухевичем (1901—1907 рр.) / В. Наулко // Вісник Київського славістичного університету. — 2008а. — № 38. — С. 214—217.
Наулко В. Неопубліковані листи Ореста Фотинського до Федора Вовка / В. Наулко // Українська культура в іменах і дослідженнях: Наукові записки Рівненського і-ту культури. — Рівне, 1997б. — Вип. I. — С. 42—43.
Наулко В. Нові віднайдені листи Любора Нідерле до Федора Вовка / В. Наулко // Ukrainca I. Soucasna ukrajinistika. — Olomouc, 2004. — С. 385 —397.
Наулко В. Нововідкриті сторінки історії українознавства: Листування Федора Вовка з Миколою Біляшівським / В. Наулко // Народна творчість та етнографія — 1997а. — №4. — С. 62—74.
Наулко В. Що доводиться чути етнографові: Листування В. Вовка з М. Сумцовим та Д. Яворницьким / В. Наулко, В. Старков // Пам'ять століть. — 1997б. — № 1. — С. 37—41.
Наулко В. Чернігівщина в епістолярній спадщині Ф.К. Вовка / В. Наулко // Університет. — 2009. — № 1. — С. 18—24.
Наулко В. Питання української етнографії в епістолярній спадщині Ф.К. Вовка / В. Наулко, Н. Руденко // Пам'ять століть. 2002д. — № 2. — С. 111—115.
Наулко В. Пишу ж я, щоб якомога частіше нагадувати людям, що є на світі Україна: Листування Ф. Вовка з М. Грушевським / В. Наулко, Ю. Філіпова // Родовід. — 1997. — №15. — С. 17—22.
Наулко В.І. Етнографічна спадщина як джерело дослідження історії України / В. Наулко // Історична наука на порозі XXI століття: Мат. Всеукр. наук. конф. — Харків, 1995. — С. I49—153.
Наулко В.І. Південна Україна і Бесарабія у науковій та епістолярній спадщині Ф.К.Вовка / В. Наулко // Матеріали до української етнології. — К., 1995а. — Вип. I — С. 35—47.
Наулко В.І. Програмні дослідження культури та побуту людності України за матеріалами епістолярної спадщини Ф.К. Вовка / В. Наулко // Політологія, Етнологія. Соціологія: III Міжн. Конгрес україністів. — Харків, 1996. — С. 92—97.
Наулко В. До питання українсько-чеських взаємин: листи Любора Нідерле і Ченека Зібрта до Ф. Вовка (Волкова) / В. Наулко // Слов'янські культури в європейській цивілізації. — К., 2001с. — С. 206—242.
Словник українських псевдонімів та криптонімів XVI-XX ст. — К., 1969. — С. 450.
Старков Валерій. Митрофан Дикарев — повпред нації. Листи М.Дикарева до Ф. Вовка / Валерій Старков // Берегиня. — 1999. №4. — С. 5—20.
Франко О.О. Неопублікована епістолярія Михайла Грушевського з Федором Вовком (1895—1913) / О.О. Франко // Тези конференції, присвяченої 100-річчю переїзду М. Грушевського до Львова. — Львів, 1994.
Франко О. О. Листування В. М. Гнатюка з В.К. Вовком / О.О. Франко, А.Д. Франко // Тези доповідей і повідомлень Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. — Тернопіль. 1990. — С. 6—7.

В. И. Наулко

ЭПИСТОЛЯРНОЕ НАСЛЕДИЕ Ф.К. ВОВКА — ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК НАУЧНЫХ ЗНАНИЙ

Эпистолярное наследие Ф.К. Вовка — важный источник научных знаний, синтез оригинальных мыслей, пример высокой культуры. Они дают возможность объективно и непредвзято изучать роль их автора в научной деятельности и общественно-политической жизни. Проблема исследования и публикаций писем Ф.К. Вовка усложняется тем, что они рассредоточены по различным архивам Украины, Европейских стран и даже США. Наибольший массив — 4479 эпистолярий — находится в личном фонде Ф.К. Вовка в Научном архиве Института археологии НАНУ. Наиболее сложным является выявление писем самого Ф.К. Вовка, поскольку, кроме территориальной распыленности, они нередко подписывались разными псевдонимами и криптонимами. Исследование эпистолярного наследия Ф.К. Вовка возможно лишь в случае сплочения усилий исследователей.

V. Naulko

EPISTOLARY HERITAGE OF FEDIR VOVK AS AN IMPORTANT SOURCE OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE

Epistolary heritage of Fedir Vovk is an important source of scientific knowledge. It combines original researche's thoughts and his high culture. This heritage makes possible to examine the role of the author in science and public life objectively. The problem of the study and publication of Fedor Vovk's letters is complicated by the fact that they are scattered in various archives in Ukraine, European countries and even the United States. The largest ammount — 4479 epistolary — is in personal Fedor Vovk's fund in Scientific Archives of the Institute of Archaeology of the NASU. The most difficult is to identify the letters' belonging to Fedir Vovk, because he often signed various by pseudonyms and cryptonym. To study epistolary of Fedir Vovk there is a need of concerted researchers' efforts.

УДК [902(091):908](470.312)"192/193"

А.Н. Наумов, Т.В. Наумова

АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ КРАЕВЕДЕНИЕ В ТУЛЬСКОМ КРАЕ В 20—30-е гг. XX в.

20—30-е гг. XX в. стали сложным и важным этапом в развитии процесса познания древней истории тульского края. В непростых условиях советского периода за два десятилетия своего развития тульское археологическое краеведение прошло путь от дореволюционной системы взглядов и описательных методов до современных научных исследований памятников.

Ключевые слова:тульский край, советский период, археологи, краеведение, археологические памятники, полевые экспедиции.

Первые годы после октября 1917 г. в Тульской губернии, как и по всей России, характеризовались коренными изменениями всех сторон жизни. Эти перемены неизбежно коснулись и организаций, вокруг которых консолидировалось тульское историческое краеведение. В 1918 г. была упразднена Тульская губернская архивная комиссия (ТГУАК) — официальная губернская организация, которая занималась историей и археологией края в 1913—1917 гг. В этом же году была ликвидирована Палата древностей — первый тульский музей, основанный еще в 1885 г.

Вместо этих дореволюционных краеведческих организаций в сентябре-октябре 1918 г. в составе Тульского губернского отдела народного образования был сформирован подотдел музеев, архивов и охраны памятников искусства и старины. Основными задачами Подотдела были учет и охрана художественно-исторических ценностей в губернии и г. Туле, создание Тульского художественно-исторического музея (ТХИМ), предпринимались попытки организации археологических работ под руководством археолога С.А. Деринга [НА ГУК ТО ТОИАЛМ, оп. 2, д. 7, л. 14; д. 8, л. 1—2, 86].

© А.Н. НАУМОВ, Т.В. НАУМОВА, 2012

Несмотря на коренную перестройку тульского краеведения, основными сотрудниками подотдела были известные еще в дореволюционное время тульские историки-краеведы Н.И. Троицкий (1851—1920), А.П. Рудаков (1886—1940), П.В. Нарциссов (? — не ранее 1925). Именно благодаря усилиям этих патриотов родного края и их помощников в Тульской губернии в суровые годы гражданской войны были спасены главные музейные и архивные коллекции тульского края.

В начале 1920-х гг. археологическое краеведение в Туле продолжало развиваться усилиями А.П. Рудакова и П.В. Нарциссова. В 1920—1921 гг. А.П. Рудаков, занимая должность заведующего ТХИМ, разработал программу «Этнография и археология музея краеведения», провозгласив одной из важных задач музея археологическое обследование губернии и составление археолого-этнографической карты, как важнейшего источника по истории края [НА ГУК ТО ТОИАЛМ, оп. 2, д. 8, л. 114; д. 18, л. 13—14]. В своей обобщающей работе по истории Тулы и Тульского края, написанной позднее А.П. Рудаков широко использовал сведения об известных памятниках археологии [Рудаков, 1923, с. 3—5].

Главной заслугой П.В. Нарциссова перед тульской археологией стала его деятельность по сбору и систематизации данных об археологических памятниках на территории тульского края. Он начал заниматься этим еще до революции как сотрудник ТГУАК. В начале 1920-х гг. П.В. Нарциссов задумал и частично осуществил публикацию серии краеведческих изданий по истории и археологии [Нарциссов, 1922].

Об объеме проделанной П.В. Нарциссовым работы мы можем судить лишь по машинописному варианту рукописи, сохранившемуся в рукопис-

ном архиве Института археологии РАН. Часть ее была опубликована в 1925 г. в виде отдельных очерков в краеведческом сборнике «По Тульскому краю (Пособие для экскурсий)» [Нарциссов, 1925а, с. 448—458; 1925б, с. 557—578; Нарциссов, 1925в, с. 579—582; 1925г, с. 712—724]. Археологический раздел содержал сведения о 95 городищах, 75 курганных группах и одиночных курганах, стоянках и местонахождениях каменного века, находках ледниковой фауны, местах древнейших следов язычества (конь-камней). Основой для сведений П.В. Нарциссова послужили материалы археологической анкеты ТГУАК и публикации краеведов и археологов [Шаталов, 1915, с. 24—28; Троицкий, 1898, с. 297—299; Троицкий, 1904; Покровский, 1901, с. 21—29; Городцов, 1898, с. 217—229; 1920, л. 13, 19; Афремова, 1921, д. 102, л. 1—9].

С середины 1920-х гг. инициатива в организации и проведении краеведческих исследований в тульском крае перешла к основанному в 1925 г. «Обществу по изучению Тульского края», действовавшему в сотрудничестве с краеведческим музеем. Развитие археологического краеведения, возобновление археологических исследований в Тульской губернии было связано, с именем профессионального археолога, члена Общества и Ученого совета ТХИМ М.А. Дружинина (1896—1938), человека с интересной, но короткой и трагичной судьбой [Фомин, 1997, с. 12—14; Акиншин и др., 2004, с. 147]. В Обществе М.А. Дружинин руководил работой археологической подсекции. Именно он сформулировал основную и долгосрочную цель ее работы — составление археологической карты Тульской губернии [Дружинин, 1927, с. 48].

Летом 1925 г. инициативной группой в составе М.А. Дружинина, краеведа Т.Л. Шаталова (1869—1926) и заведующей Губмузеем А.Н. Нечаевой (1888 — не ранее 1934) были проведены первые, после долгого перерыва, археологические исследования в тульском крае [НА ГУК ТО ТОИАЛМ, оп. 2, д. 39, л. 71; План работ, 1925, л. 6—7]. В Богородицком и Веневском уездах были обследованы 3 одиночных кургана на р. Шат, проведены раскопки двух насыпей курганного могильника у с. Белькова [Дружинин, 1925, л. 3—12; 1926, с. 73; Нечаева, Дружинин, 1927, с. 24—28].

В 1926 г. М.А. Дружининым и А.Н. Нечаевой были проведены рекогносцировочные разведки в Алексинском, Веневском, Богородицком и Тульском уездах в среднем течении р. Упы и по ее притокам. В августе этого же года была проведена комплексная геолого-археологическая экспедиция Общества под руководством М.А Дружинина и геолога Н.Х. Дампеля в Веневском и Тульском уездах. Обследовались берега р. Тулицы и Осетра [Дружинин, 1926в, с. 55; 1927а, с. 48—49]. В ходе экспедиций была открыта новая курганная группа у с. Новое село Богородицкого уезда, осмотрены 8 городищ, 11 курганов, вал Засечной черты [Дружинин, 1926е, с. 54; Дружинин, 1927а, с. 48—49; Отчет, 1927, с. 64—65].

В 1926 — начале 1927 гг. сведения о случайных археологических и палеонтологических находках, кладах старинных монет, собранные под руководством М.А. Дружинина, регулярно публиковались на страницах печатного органа Общества журнала «Тульский край» [Дружинин, 1926а, с. 73; 1926б, с. 74; 1926в, с. 50; 1926д, с. 29—35; 1926е, с. 54; 1927б. с. 61]. На основе данных о находках кладов и анализа нумизматической коллекции Тульского музея М.А. Дружининым была подготовлена рукопись «О чем говорят нам старинные монеты» с обзором 51 находки кладов на территории Тульской губернии [НА ГУК ТО ТОИАЛМ, оп. 2, д. 42, л. 1—20]. Вместе с А.Н. Нечаевой М.А. Дружинин участвовал в составлении текста новой археологической анкеты [НА ГУК ТО ТОИАЛМ, оп. 2, д. 102а. л. 226].

В 1927 г., в разгар краеведческой деятельности М.А. Дружинина арестовывают и ссылают в г. Няндом Архангельской губернии за участие в антисоветском спортивном обществе «Сокол». Однако и в ссылке М.А. Дружинин продолжал думать об археологическом изучении тульского края [Дружинин, 1929, с. 33—34].

С отъездом Дружинина археологические исследования в Тульском крае практически прекращаются. Лишь в 1929 г. членом Общества по изучению Тульского края становится археолог-любитель, рабочий ТОЗ Г.А. Доррер (1910—1941). В конце 1920-х он начинает заниматься историко-археологическими исследованиями, в частности, по заданию краеведческого музея ведет наблюдения за земельными работами в г. Туле. [Доррер, 1930а, с. 63—64; 1930б, с. 42—43].

В начале 1930-х гг. советская власть начинает активное преследование и ликвидацию краеведческого движения в стране, как одной из форм инакомыслия. В 1930 г. прекратилось издание журнала «Тульский край», Общество по изучению Тульского края было преобразовано в Тульское районное бюро краеведения (ТБК) превратившись в еще одну «культурную единицу» [Присенко (эл. Ресурс)].

Осенью 1932 г. М.А. Дружинин возвратился из ссылки в Тулу. В декабре он поступает на работу в Тульский краеведческий музей (ТКМ) и сразу начинает активную деятельность по сбору археологических материалов и подготовке полевых работ. В 1933 г. М.А. Дружинин принял участие в одной из геологических краеведческих экспедиций, попутно обследовав в окрестностях г. Крапивны 2 кургана [НА ГУК ТО ТОИАЛМ, оп. 2, д. 75, л. 15—29].

В 1933—1934 гг. М.А. Дружинин организует в музее работу по составлению поуездного свода археологических памятников [НА ГУК ТО ТОИАЛМ, д. 102а, л. 30—39, 40—41, 214—214 об.; д. 103, л. 90]. Своеобразным итогом этой работы стала обширная рукописная картотека, содержавшая более чем 1100 описаний

археологических объектов и находок [Дружинин, 1937, л. 2; Доррер, 1939а, л. 6]. В это время ученый активно сотрудничает с Комиссией по изучению фатьяновской культуры, ведет переписку с ГИМ о случайных находках эпохи бронзы, по запросу Академии наук занимается сбором сведений о палеонтологических находках в крае [НА ГУК ТО ТОИАЛМ, оп. 2, д. 88, л. 44—45; д. 103, л. 93, 127—130].

В середине 1930-х гг., возобновляются полевые археологические работы в тульском крае. С 1935 г. ГАИМК начал выдавать Открытый лист на имя М.А. Дружинина. В исследованиях принимал участие Г.А. Доррер [Дружинин, 1935, л. 1—2].

Работы 1935 г. были достаточно масштабными. Совместно с ГИМ (г. Москва) и Государственным опытно-показательным музеем Московской области (г. Истра), было проведено обследование Тульского кремля. На первом этапе руководил работами московский археолог К.Я. Виноградов [Виноградов, 1935, л. 1—23]. После отъезда К.Я. Виноградова, М.А. Дружининым было проведено исследование помещений и подвала Ивановской Тайницкой башни [Дружинин, 1935б, л. 2—2об].

В Щекинском районе у с. Костомарова обследовалось местонахождение стоянки каменного века. В Тульском районе, на р. Тулице, изучались остатки первых в России железоделательных Городищенских заводов XVII—XVIII вв. и Торховское городище, связанное по местным преданиям и краеведческим работам с летописной Тулой [Дружинин, 1935, л. 3—8об; Сахаров, 1851, с. 10].

У с. Дедилова в Дедиловском районе Тульской области был осмотрен одиночный курган и исследовано городище, традиционно связывавшееся с вятическим городом Дедославлем. Однако исследования выявили культурные напластования только позднесредневекового времени [Дружинин, 1935, л. 11—13об]. В окрестностях г. Тулы было осмотрены два одиночных кургана и городище у д. Струково [Дружинин, 1935, л. 14—15об].

В 1936 г. археологические исследования проводились в трех районах [Дружинин, 1936, л. 1—27]. В Щекинском районе изучались городища у дд. Городня и Сатинка, с. Супруты, осмотрена коллекция костей ископаемых животных в школе д. Крюковка, собран подъемный материал эпохи неолита и древнерусского времени по берегам р. Упы. В Тульском районе объектами исследований стали курган у д. Алексеевки, местонахождения каменных орудий, городище у д. Малевка. В Дубенском районе были осмотрены городища у с. Поречье, дд. Тимофеевка и Березовка.

Археологические отчеты М.А. Дружинина за 1935—1936 гг. были достаточно информативны, содержали разнообразные данные источников о памятниках, подробные описания и глазомерные планы, схемы разрезов и рисунки находок. За два года работ археолог успел исследовать 13 городищ, 3 кургана, 4 местонахождения каменных орудий, остатки трех железоделательных заводов, начать изучение культурных напластований Тульского кремля. Можно только удивляться, что при скудном финансировании, дефиците полевого оборудования, когда главным экспедиционным транспортом были железная дорога и велосипеды, был проделан столь большой объем работ.

Результаты работ М.А. Дружинина в Тульской области середины 1930-х гг. заняли достойное место в общероссийском сборнике «Археологические исследования в РСФСР в 1934—1936 гг.» [Герасимов, 1941, с 53—57].

В 1937 г. М.А. Дружинин и Г.А. Доррер продолжили исследования памятников в Щекинском, Тульском, Крапивенском и Болховском районах. Обследовались уже известные городища и другие памятники на р. Упе и ее притоках [Дружинин, 1937а, л. 1—2об].

В конце июля М.А. Дружинин написал краткий, предварительный отчет по итогам археологических работ 1937 г. и составил черновой вариант текста статьи для местных газет [ГАТО, ф. 3932, оп. 1, д. 54, л. 1—2], но даже не успел отослать их. В ИИМК отчет попал лишь в июне 1938 г. [Дружинин, 1937, л. 2об]. 9 августа М.А. Дружинина увольняют из музея по сокращению штатов, а 9 октября арестовывают. 14 января 1938 г. комиссия НКВД СССР приговаривает его «к высшей мере наказания». 25 января 1938 г. приговор был приведен в исполнение [Фомин, 2004, с. 14].

После гибели М.А. Дружинина археологические исследования продолжил Г.А. Доррер, который, не имея специального образования, тем не менее, успел получить опыт полевых археологических работ. Он четко понимал и осознавал свои возможности и считал, что главным для него являются «…археологические разведки необследованных памятников и мест находок, результатом которых будет описание и фотофиксация этих памятников и составление археологической карты Тульской области <…> Какие-либо раскопки собственными силами Тульский музей в данный момент производить не в состоянии, не имея достаточно квалифицированных научных сил…» [Доррер, 1939а, л. 6об.].

В 1938 г. Г.А. Доррер продолжил археологические разведки в тульском крае. Была обследована местность у с. Старая Крапивенка Крапивенского района, предполагаемого месторасположения древнего города. Удалось зафиксировать остатки двух городищ, большого посада и могильника, обследовать два кургана [Доррер, 1938, л. 2—4об]. В черте г. Алексина и его окрестностях были выявлены остатки двух городищ, осмотрены два кургана, а также обследовано городище у с. Бунырева [Доррер, 1938, л. 6—8]. В отчете за 1938 г. Г.А. Доррер поместил сводку

курганов и городищ, изученных в 1935—1938 гг. [Доррер, 1938, л. 10—15об].

Осенью 1938 г. Г.А. Доррер переехал жить в г. Москву, но остался внештатным сотрудником ТКМ и продолжал археологические исследования [НА ГУК ТО ТОИАЛМ, оп. 2, д. 126, л. 40, 60—61]. В 1939 г. археолог провел плановое обследование памятников Веневского и Алексинского районов [Доррер, 1939а, л. 1—61]. В Веневском районе были осмотрены 3 городища, курганная группа, а также собраны сведения о местонахождение древнего грунтового могильника. В Алексинском районе был произведен осмотр 4 городищ [Доррер, 1939а, л. 8—9, 11—14об]. В предполагаемом районе затопления Калужской гидроэлектростанции были обследовано русло р. Упы от г. Тулы до места впадения в р. Оку. В основном проводился осмотр уже известных археологических памятников [Доррер, 1939а, л. 8—9, 15—18]. В отчет 1939 г. вошли также сведения о городищах Епифанского и Воловского районов [Доррер, 1939а, л. 18—18об; 1939б, л. 37—61].

Отчет за 1939 г. был выслан в ИИМК с опозданием, только в апреле 1940 г., так как в конце 1939 г. Г.А. Доррер был мобилизован на финскую войну, откуда в начале 1940 г. с обморожением ног он попал в госпиталь г. Калинина. Несмотря на серьезность травмы, в 1940 г. исследователь собирался продолжить археологические работы на Куликовом поле, а также в районе строительства Гнездинского водохранилища под Тулой. В полном масштабе разведки проведены не были из-за обострившейся травмы Г.А. Доррера. В качестве отчета в ИИМК были посланы уже известные сведения, описания и фотографии памятников [Доррер, 1940, л. 9—23].

Г.А. Доррер намеревался активно продолжать полевые археологические работы и даже разработал перспективный план археологических исследований ТКМ до 1942 г. [НА ГУК ТО ТОИАЛМ, оп. 2, д. 126, л. 40]. Однако в 1941 г. Г.А. Доррер ушел добровольцем на фронт и пропал без вести.

В целом, 1920—1930-е гг. имели большое значение в развитии тульской археологии. Этот период стал своеобразным мостом между дореволюционными исследованиями и современным этапом археологического изучения региона. Представители старшего поколения тульских краеведов (Н.И. Троицкий, А.П. Рудаков, П.В. Нарциссов, Т.Л. Шаталов) сумели в крайне тяжелых условиях гражданского войны сохранить обширное историко-культурное наследие тульского края и передать эстафету новому поколению исследователей. М.А. Дружинин и Г.А. Доррер стали первыми тульскими специалистами, которые уже с научных позиций продолжили изучение археологического наследия региона. Значение работ М.А. Дружинина и Г.А. Доррера состояло прежде всего в том, что их усилиями легенды и предания, материалы анкет и краеведческих статей, рукописные заметки и поуездные списки древних могил и валов превратились в реальные памятники археологии, с точной привязкой их на картах, научным описанием, фотографиями и топографическими планами. Тем самым был заложен прочный фундамент современного этапа развития тульской археологии.

Акиншин А.Н. Воронежское отделение Московского археологического института (1920—1923 гг.) / А.Н. Акиншин, В.А. Алленова, И.Е. Сафонов // Исторические записки: Научные труды исторического факультета ВГУ. — Воронеж, 2004. — Вып. 10.

Антонова И.А. Архивы — это вечное национальное достояние: (к 90-летию со дня принятия Декрета СНК РСФСР «О реорганизации и централизации архивного дела в РСФСР») / И.А. Антонова // Тульский краеведческий альманах. — Тула, 2008.

Афремова Ф.А. Дневник раскопок, произведенных в Тульской губернии, Белевском уезде, Погорельской волости с. Песковатое в 1921 г. / Ф.А. Афремова. — 1921 // НА ИИМК РАН ф. 2, оп. 1, № 102.

Виноградов К.Я. Отчет о раскопках в Кремле г. Тулы и в г. Коломне / К.Я. Виноградов. — 1935 // НА ИИМК РАН ф. 2, оп. 1, № 79.

ГАТО ф. 3932 «Дружинин М.А.», оп. 1, д. 1, 11, 15, 22, 29, 54, 142, 147, 149.

Герасимов М.М. Археологические работы в РСФСР в 1934—1936 гг. / М.М. Герасимов, М.В. Воеводский, П.Н. Третьяков. — М.—Л., 1941.

Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Белевском и Рязанском уездах в 1897 г. / В.А. Городцов // АИЗ. — М., 1898. — Т. VI (№ 7—8).

Городцов В.А. Дневник археологических раскопок 1920 г. / В.А. Городцов // ОПИ ГИМ ф. 431, оп. 1, ед. хр. 62.

Доррер Г.А. Остатки древней Тулы / Г.А. Доррер // Тульский край. — Тула, 1930а. — № 3 (18).

Доррер Г.А. Остатки древней Тулы, обнаруженные за последние годы / Г.А. Доррер // Тульский краеведческий сборник. — Тула, 1930б.

Доррер Г.А. Отчеты археологических экспедиций Тульского областного краеведческого музея. 1938 год / Г.А. Доррер. — 1938 // НА ИИМК РАН ф. 35, оп. 1, № 263.

Доррер Г.А. Отчет о раскопках Тульского областного музея в 1939 году / Г.А. Доррер. — 1939а // НА ИИМК РАН ф. 35, оп. 1, № 219.

Доррер Г.А. Отчет о раскопках Тульского областного музея в 1939 году (планы, чертежи, фото) / Г.А. Доррер. — 1939б // НА ИИМК РАН, ф. 35, оп. 1, № 220.

Доррер Г.А. Описание археологических объектов в зоне затопления Гнездинского водохранилища и его окрестностях, близ г. Тулы / Г.А. Доррер. — 1940 // НА ИИМК РАН ф. 35, оп. 1, № 180.

Дружинин М.А. Отчет об археологических разведках в Тульской губернии летом 1925 года / М.А. Дружинин. — 1925 // НА ИИМК РАН ф. 2, оп. 1, № 211.

Дружинин М.А. Археологическая экспедиция / М.А. Дружинин // Тульский край. — Тула, 1926а. — № 1.

Дружинин М.А. Геологические и археологические находки / М.А. Дружинин // Тульский край. — Тула, 1926б. — № 1.

Дружинин М.А. Геологические и археологические находки. Раскопки кургана близ д. Любовки / М.А. Дружинин // Тульский край. — Тула, 1926в. — № 2.
Дружинин М.А. Разрешение на производство археологических разведок. План геолого-археологической экспедиции / М.А. Дружинин // Тульский край. — Тула, 1926г. — № 2.
Дружинин М.А. Народные предания о Кудеяре / М.А. Дружинин // Тульский край. — Тула, 1926д. — № 3.
Дружинин М.А. Геологические и археологические находки / М.А. Дружинин // Тульский край. — Тула, 1926е. — № 3.
Дружинин М.А. Археологические разведки летом 1926 г. / М.А. Дружинин // Тульский край. — 1927а. — № 1(4).
Дружинин М.А. Геологические и археологические находки / М.А. Дружинин //Тульский край. — Тула, 1927б. — № 1(4).
Дружинин М.А. Археологическая работа краеведа в осенне-зимний период / М.А. Дружинин // Тульский край. — Тула, 1929. — № 2—3 (14—15).
Дружинин М.А. Отчет об археологических обследованиях, проведенных летом 1935 г. Тульским краеведческим музеем / М.А. Дружинин. — 1935 // НА ИИМК РАН ф. 2, оп. 1, № 87.
Дружинин М.А. 1936. Отчет об археологических обследованиях, проведенных Тульским краеведческим музеем в районах — Тульском, Щекинском, Дубенском и Крапивенском / М.А. Дружинин // НА ИИМК РАН ф. 2, оп. 1, № 249.
Дружинин М.А. Краткий предварительный отчет об археологических обследованиях, проведенных Тульским краеведческим музеем в июне 1937 года / М.А. Дружинин. — 1937 // НА ИИМК РАН ф. 2, оп. 1, № 204.
Дружинин М.А. Собирание материалов для археологической карты Тульского и соседних с ним районов / М.А. Дружинин. — 1937б // ГАТО ф. 3932, оп. 1, д. 29.
Журнал заседания Комиссии по раскопкам РАИМК, 1925 // НА ИИМК РАН ф. 2, оп. 1, № 44.
Нарциссов П.В. Указатель литературы по истории культуры Тульского края / П.В. Нарциссов. — Тула, 1922.
Нарциссов П.В. Тульский художественно-исторический музей. VIII. Археология / П.В. Нарциссов // По Тульскому краю. (Пособие для экскурсий). — Тула, 1925а.
Нарциссов П.В. Памятники времен татарщины / П.В. Нарциссов // По Тульскому краю. (Пособие для экскурсий). — Тула, 1925б.
Нарциссов П.В. Иван-озеро (остатки Ивановского канала) / П.В. Нарциссов // По Тульскому краю. (Пособие для экскурсий). — Тула, 1925в.
Нарциссов П.В. Из опыта проведения экскурсий в Тульский художественно-исторический музей и на Кремль / П.В. Нарциссов // По Тульскому краю. (Пособие для экскурсий). — Тула, 1925 г.
НА ГУК ТО ТОИАЛМ оп. 2, д. 7—8, 18, 39, 42, 75, 88, 102а, 104, 126 «Дела постоянного хранения за 1918—1952 гг., ранее считавшиеся списанными».
Нечаева А.Н. Археологические исследования в Тульской губернии / А.Н. Нечаева, М.А. Дружинин // Материалы к доистории Центрально-промышленной области. — М., 1927.
Отчет о деятельности Общества по изучению Тульского края за 1926 г. // Тульский край. — Тула, 1927. — № 2—3 (5—6).
План работ по проведению археологических раскопок по Тульскому краю на 1925 год // НА ИИМК РАН ф. 2, оп. 1, № 148.
Покровский Н.И. Два городка на реке Шат / Н.И. Покровский // Тульская старина. — Тула, 1901. — № 8.
Присенко Г.П. Проникновение в былое / Г.П. Присенко. — Тула, 1984.
Присенко Г.П. Создание Общества по изучению Тульского края (1925 г.): [Электронный ресурс] / Г.П. Присенко // Режим доступа: http://www.tounb.ru/tula_region/historyregion/history_fakts/sobitiya_35.aspx
Протоколы заседаний первого заседания палеоэтнологов ЦПО // Материалы к доистории Центрально-промышленной области. — М., 1927.
Рудаков А.П. Очерки из истории Тулы и Тульского края / А.П. Рудаков. — Тула, 1923.
Сахаров И.П. Памятники Тульской губернии / И.П. Сахаров. — СПб., 1851.
Смидович П.Г. Обращение ЦБК ко всем краевым организациям / П.Г. Смидович //Тульский край. — Тула, 1930. — № 3 (18).
Троицкий Н.И. Городище при с. Поречье Одоевского уезда Тульской губернии / Н.И. Троицкий // АИЗ. — М., 1898. — Т. VI.
Троицкий Н.И. Березовское городище и древний удельный город Волконеск / Н.И. Троицкий. — Тула, 1904.
Фомин Н.К. Михаил Андреевич Дружинин (1896—1938) — археолог, этнограф, краевед / Н.К. Фомин // Историко-археологические чтения памяти Н.И. Троицкого. Вып. 1. — Тула, 1997.
Шаталов Т.Л. Археологическая разведка курганов и городищ возле д. Кириловки Одоевского уезда / Т.Л. Шаталов // Отчет ТГУАК за 1914—15 гг. — Тула, 1915.
Шестаков Н.А. Археологический очерк г. Белева и его окрестностей / Н.А. Шестаков // Труды ТГУАК. Кн. II. — Тула, 1915.

А. М. Наумов, Т. В. Наумова

АРХЕОЛОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО У ТУЛЬСЬКОМУ КРАЇ В 20—30-ті рр. XX ст.

Після жовтневої революції 1917 р. головним завданням тульських краєзнавців було збереження музейних колекцій та архівних матеріалів з історії тульського регіону. У другій половині 20-х рр. XX ст. відроджуються дослідження пам'яток археології в тульському краї. Очолив ці роботи член Товариства по вивченню тульського краю, фахівець-археолог М.А. Дружинін (1896—1938). Але у 1927 р. він був заарештований і засланий. У 1930 р. було ліквідовано і Товариство з вивчення тульського краю. Археологічні дослідження в Тульській області відновлюються під керівництвом М.А. Дружиніна лише у 1935 р., в рамках діяльності Тульського краєзнавчого музею. Впродовж 1935—1937 рр. у центральних районах було обстежено понад 50 археологічних місцезнаходжень. Проте, в 1938 р. М.А. Дружинін був вдруге репресований і розстріляний. В 1938—1940 рр.. вивчення тульських старожитностей продовжив учень М.А. Дружиніна Г.А. Доррер (1910—1941). У 1941 р. він йде добровольцем на фронт і пропадає без вісті.

Незважаючи на малий строк діяльності, обидва дослідника встигли зробити багато корисного для тульської археології. Роботами М.А. Дружиніна і Г.А. Доррера була створена база для сучасного етапу археологічних досліджень в Тульській області.

A. Naumov, T. Naumova

ARCHAEOLOGICAL AREA STUDIES IN TULA REGION 20—30th YEARS OF XX CENTURY

After October Revolution of 1917, the main goal of Tula local researches was to preserve museum's collections and archival materials of Tula region history. The second half of the 20th was the period of active development in Russian local history; the researches of archeological sites were revived in Tula Region as well. The researches were headed by M.A. Druzhinin (1896—1938) — the member of Tula Research Society and archeologist. But in 1927 he was arrested and exiled. In 1930 the Tula Research Society was Society was liquidated as well. Archaeological researches in Tula Region renewed only in 1935 under the direction of M.A. Druzhinin, within activity of the Tula museum of local history. For the period from 1935 untill 1937 more than 50 objects of archeology were studied in the central areas. However, in 1938 M.A. Druzhinin became a subject to repression again and was buntoned. In 1938—1940 studying of the Tula antiquities was continued by the student of M.A. Druzhinin G.A. Dorrer (1910—1941). In 1941 he leaves volunteers to the war forefront and becomes missing person. Despite the small research period both of researches managed to make a big work in studying archeology in Tula region. Druzhinin and Dorrer's works created the base for the present stage of archaeological researches in Tula region.

УДК [902.2(091):069](477.75)"192/193"

А. А. Непомнящий, В. В. Акимченков

ИЗ ИСТОРИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ КРЫМСКИХ МУЗЕЕВ В 20-е гг. XX в.

Рассмотрена история изучение памятников Гераклейского полуострова в 20-е годы XX века. Отображены концептуальные подходы музейной политики Советского Союза и ведущие направления деятельности севастопольских музеев. Охарактеризована роль Севастопольского музея краеведения и Херсонесского государственного историко-археологического музея в этом процессе.

Ключевые слова: история археологии, Гераклейская комиссия, Севастопольский музей краеведения, Херсонесский государственный историко-археологический музей, Л.А. Моисеев, И.Н. Бороздин.

После утверждения в ноябре 1920 года Советской власти в Крыму произошло значительное оживление археологических исследований, организаторами которых выступали местные энтузиасты-краеведы и учреждения. В это время музеям было вменено в обязанности вести не только просветительскую, но и научно-исследовательскую работу, которую они успешно проводили в Крымской АССР на протяжении 20-х годов XX века. В археологической практике наблюдались тенденции к организации массовых коллективных исследований. Так, целый ряд успешных экспедиций был произведен Севастопольским музеем краеведения, являвшимся, по сути «юношеским краеведческим кружком, состоящим из многочисленных школьников» [Эрнст, 1931, с. 74].

Особое и, самое главное, систематическое внимание столичных и местных исследователей было сконцентрировано на изучении археологических древностей Гераклейского полуострова. Сотрудниками Музея краеведения в течение 20-х годов XX века была проведена большая работа по учету, составлению планов, описанию гераклейских башен и составлено две карты Гераклейского полуострова [Анциферов, 1928, с. 210]. В основном данные мероприятия проводились участниками историко-археологического сектора музея, в то время еще юношами, а со временем — маститыми советскими учеными — А.Н. Бернштамом, Б.В. Веймарном, Е.В. Веймарном, Г.Г. Волобуевым, Г.А. Кулагиным, С.Ф. Стржелецким, В. Чепелевым и А. Шишмаревым под руководством директора музея Павла Петровича Бабенчикова (1882—1947). Параллельно, а зачастую и совместно, эту же работу проводил Херсонесский музей под руководством Константина Эдуардовича Гриневича (1891—1971) [Стржелецкий, 1961, с. 19]. С 1924 по 1930 годы при Музее краеведения действовала Гераклейская комиссия [Краеведческие учреждения, 1927, с. 94]. Так, 17 июля 1925, 17 октября и 1 ноября 1926, 21 марта 1927 — были обозначены маршруты по изучению Юхариной балки. В свою очередь, 29 июня и 14 июля 1926, 10 апреля 1928 проведены маршруты по Сарандинакиной балке. 8 апреля 1927 года был организован поход к обрыву Сапун-горы — Карачан, в ходе которого были обнаружены следы разрушений 1854 года, образованные в результате устройства военных лагерей союзными войсками [КФ ИА НАНУ, 1949].

2 апреля 1927 года было произведено исследование средней части Бермановской балки, где были найдены остатки гончарного водопровода, часть труб которого забрали в Музей краеведения в качестве экспонатов. К концу 20-х годов XX века на учет было взято свыше 80 памятников и составлена археологическая карта полуострова [Стржелецкий, 1961, с. 18]. Эти материалы значительно дополнили данные экспедиции Государственной академии истории материальной культуры 1936 года, которые были положены в основу готовящегося к изданию «Гераклейского сборника».

© А.А. НЕПОМНЯЩИЙ, В.В. АКИМЧЕНКОВ, 2012

Еще в начале 20-х годов XX века между местными и столичными учеными возникли разногласия по поводу атрибуции археологических памятников Гераклейского полуострова. Часть исследователей была озадачена вопросом — кому принадлежит приоритет в изучении данной проблемы. Кроме того, теории и концептуальные подходы в их изучении существенно разнились, что привело к межличностному конфликту.

Значительное внимание Гераклейскому полуострову уделял археолог Лаврентий Алексеевич Моисеев (1882—1946) [Моисеев, 1926]. Однако выводы его многолетних работ шли в разрез с результатами исследований И.Н. Бороздина, А.С. Башкирова и К.Э. Гриневича. Излагаемые им тезисы вводили в заблуждение ряд исследователей, занимающихся изучением истории Херсонеса. По его мнению, «гераклейские башни» являлись памятниками строительства тавров-эхийцев, тем самым он связывал их с Микенской культурой. Данные ошибочные положения Л.А. Моисеева отнюдь не уменьшали значение его исследований в целом. Особенно важным было начатое им изучение водопроводов позднеантичного и средневекового Херсонеса и обмеры клеров в южной части полуострова. Эти работы являлись основой для научного определения размежевки клеров на всей площади Гераклейского полуострова и установления общего их количества. Зимой 1924 года Л.А. Моисеевым был зачитан доклад касаемо памятников Гераклейского полуострова под названием — «Проблема доисторического Крыма» на заседании историко-этнографического отдела Научной ассоциации востоковедения.

Научные наработки Л.А. Моисеева вызвали шквал острой критики со стороны И.Н. Бороздина в адрес Л.А. Моисеева [Бороздин, 1927]. Разыскания и интерпретация фактов, предпринятые Лаврентием Алексеевичем именовались И.Н. Бороздиным «археологическими прогулками» с применением «мощеискательских» методов. Л.А. Моисеев же справедливо полагал, что именно эта реплика породила в ученых столичных кругах интерес к памятникам Гераклейского полуострова, и побудил Научную ассоциацию востоковедения в сентябре 1924 года снарядить экспедицию для изучения полуострова. Однако И.Н. Бороздин настаивал, что «никаких «Америк» о Гераклейских древностях в своем докладе Л.А Моисеев не открыл; о них давно знали и без него. <…> Само собой разумеется, что экспедиция была организована вовсе не ради прекрасных глаз Моисеева. Он, по-видимому, забыл, что еще осенью 1923 года на Крымской музейной конференции обсуждался вопрос о памятниках Гераклейского полуострова <…> и тогда решено было просить Ассоциацию востоковедения о посылке научной экспедиции. <…> Что касается до участия его в экспедиции, то никто уж не виноват в том, что ко времени прибытия ее в Крым Л. Моисеев был отстранен от заведования Херсонесским музеем. Можно, конечно, пожалеть, что он не присутствовал на раскопках. Ему бы очень и очень не мешало посмотреть, как ведутся исследовательские работы» [Бороздин, 1927, с. 285].

В сентябре 1924 года Научная ассоциация востоковедения осуществила археологические раскопки на Гераклейском полуострове, при этом «поставила своей задачей путем углубленных археологических разведок выяснить основные типы загадочных сооружений Гераклейского полуострова и определить их хронологию». Разыскания проходили под руководством главы историко-этнологического отдела Ассоциации, профессора Ильи Николаевича Бороздина (1883—1959) и при ближайшем участии ученого секретаря Центральной комиссии по изучению татарской культуры при Ассоциации, профессора Алексея Степановича Башкирова (1885—1963) [Непомнящий, 2012, с. 157—178].

Работы проводились на двух усадьбах: в Александриаде и на северо-восточном склоне Верхне-Юхаринойбалки. Участие в экспедиции принялии сотрудники Севастопольского музея краеведения [Гриневич, 1924, с. 4]. Внимание исследователей было привлечено к каменным кругам Гераклейского полуострова, природа появления которых оставалась неразгаданной. П.П. Бабенчиковым был обследован один из кругов близ Александриады, что, по высказыванию И.Н. Бороздина, позволило «значительно приблизиться к решению «Гераклейской загадки» — «туман, реявший над памятниками, начинает рассеиваться» [Бороздин, 1925, с. 235].

Раскопки 1924 года сосредоточились вокруг памятников Гераклейского полуострова и поставили ученых перед необходимостью решения основной задачи — изучения экономики античного Херсонеса, его сельского хозяйства, активизировав разведочные работы, проводимые Херсонесским государственным музеем и Севастопольским музеем краеведения.

В 1928 году Херсонесский музей начал раскопки одного из хозяйственных комплексов в Бермановской балке [Гриневич, 1928]. В 1929 году эти работы были продолжены и начаты еще на двух соседних комплексах. Однако ни на одном из комплексов они не были доведены до конца. В 1930 году исследования были перенесены на Маячный полуостров, где и продолжались в 1931 г.

Научно-исследовательская деятельность Гераклейской комиссии при Музее краеведения, которая действовала на протяжении 20-х годов XX века, уже на первых порах своего существования была признана научным миром Советского Союза, хотя она не являлась примером классической научной организации. Так, во время проведения Конференции археологов СССР в Керчи в 1926 году, профессор Александр Андреевич Спицын (1858—1931) в своем докладе «Краеведение в археологии» с особой теплотой говорил о работе севастопольской молодежи, объединенной вокруг Музея краеведения, поскольку он

лично и обстоятельно изучил его работу. Он детально обрисовал съезду «эту севастопольскую культурную организацию», и много говорил об ее инициаторах и работниках, предлагая считать музей «краеведческой организацией повышенного типа, учреждением, которое является образцом для подобных организаций». Хотя, по мнению А.А. Спицына, доклад П.П. Бабенчикова «О севастопольском краеведении» не представил значительного интереса для съезда, но был замечателен тем, что «растопил, казалось, последний «ледок недоверия», который был у некоторых ученых по отношению к силам и возможностям краеведческой молодежи». В свою очередь председатель Конференции профессор Василий Алексеевич Городцов (1860—1945) «горячо благодарил севастопольских краеведов за работу и, отказавшись от былого предубеждения, признал эту работу — научной» [Старый краевед, 1926, с. 2].

Таким образом, благодаря проведенным археологическим раскопкам на Гераклейском полуострове в 20-е годы XX века, было выдвинуто две диаметрально противоположные концепции относительно существования на этой территории ряда памятников материальной культуры. В 30-е годы XX века исследования были продолжены сотрудниками Херсонесского государственного историко-археологического музея: К.Э. Гриневичем, В.П. Лисиным, А.К. Тахтаем и др. Однако повальная полоса арестов и уничтожение цвета крымской археологии свела на нет научно-исследовательские разработки [Непомнящий, 2012, с. 210—238].

Анциферов Н.П. Особенности краеведного движения в Крыму / Н.П. Анциферов // Краеведение. — 1928. — № 4. — С. 202—212.

Бороздин И.[Н.] Новейшие археологические открытия в Крыму: раскопки на Гераклейском полуострове / И.Н. Бороздин. — М., 1925. — 30 с.; Он же. Археологические раскопки на Гераклейском полуострове / И.Н. Бороздин // Новый Восток. — 1925. — № 1 (7). — С. 214—241; Он же. К вопросу о хронологической датировке памятников Гераклейского полуострова / И.Н. Бороздин // Труды отделения археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. — М., 1926. — Т. 1. — С. 47—50.

Бороздин И.[Н.] Памятники Гераклейского полуострова и домыслы Л. Моисеева: письмо в редакцию / И.Н. Бороздин // Новый Восток. — 1927. — № 18. — С. 284—285.

Бороздин И.Н. Археологические раскопки на Гераклейском полуострове / И.Н. Бороздин // Новый восток. — 1925. — № 1 (7). — С. 214—241; См. также: Бороздин И. [Н.] Новейшие археологические открытия в Крыму: раскопки на Гераклейском полуострове / И. Н. Бороздин. — М., 1925. — 30 с.

Гриневич К. [Э.] Раскопки в окрестностях Севастополя / К.Э. Гриневич // Маяк Коммуны. — 1924. — 3 сент. — С. 4.

Гриневич К.Э. Раскопки Гераклейской экспедиции 1928 г.: предварительный отчет с описанием архитектурного комплекса / К.Э. Гриневич // Крым. — 1928. — № 2 (8), вып. 2. — С. 34—71.

Краеведные учреждения СССР: список обществ и кружков по изучению местного края, музеев и других краеведных организаций. — Л., 1927. — 205 с.

Крымский филиал Института археологии НАН Украины, рукописный фонд, 145, Гераклейский сборник. Глава III: описание памятников Гераклейского полуострова / [сост. В.П. Бабенчиков, П.П. Бабенчиков, Н.И. Репников], 1949. — 50 л.

Моисеев Л.А. Следы ирригации, мелиорации и водоснабжения древнего Херсонеса на Гераклейском полуострове / Л.А. Моисеев // Известия Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. — 1926. — Т. 9. — С. 115—122.

Непомнящий А.А. Профессор Николай Эрнст: страницы истории крымского краеведения / А.А. Непомнящий. — К., 2012. — (Биобиблиография крымоведения, вып. 15).

Старый краевед. Культурный праздник в Крыму и севастопольское краеведение: к окончанию работ Керченской археологической конференции / Старый краевед // Маяк Коммуны. — 1926. — 21 сент. — С. 2.

Стржелецкий С.Ф. Клеры Херсонеса Таврического: к истории древнего землевладения в Крыму / С.Ф. Стржелецкий // Херсонесский сборник / ред. А.С. Башкиров. — Симферополь, 1961. — Вып. 6. — С. 5—247.

Эрнст Н.Л. Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921—1930 гг.) / Н.Л. Эрнст // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. — 1931. — Т. 4 (61). — С. 72—92.

А. А. Непомнящий, В. В. Акімченков

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЇВ КРИМУ У 20-ті РОКИ XX СТОЛІТТЯ

Розглянуто процес дослідження пам'яток Гераклейського півострова у 20-ті роки XX століття. Здійснена спроба наблизитися до осмислення історичного змісту епохи шляхом виявлення наукових зв'язків столичних та місцевих краєзнавців. Охарактеризовано роль Севастопольського музею краєзнавства і Херсонеського державного історико-археологічного музею у процесі розв'язання проблеми стосовно теорій появи пам'яток матеріальної культури на півострові. Показано причини та зміст конфлікту між науковцями, які досліджували півострів у цей проміжок часу — Л.О. Моісеєвим і І.М. Бороздіним.

A. Nepomnyashchy, V. Akimchenkov

FROM THE HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL ACTIVITY OF MUSEUMS OF CRIMEA IN 20th OF THE XXth CENTURY

The paper is about the process of site studying of Geraklejsky peninsula in 20th years of the XX-th century. The researchers try to define the scientific communications between capital and local regional specialists. The article characterizes the role of the Sevastopol museum and the Hersonessky state archaeological museum in problem solution a concerning the theory of tangible culture sites occurrence in Crimea peninsula. It covers reasons of the conflict between scientists who researched Crimea that years — L.A.Moiseyev and I.N.Borozdinym.

УДК [902(091):069](477.52)"192"

Н. А. Німенко

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА СУМЩИНІ У КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ РОМЕНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ У 20-х РОКАХ XX ст.

У статті зроблено спробу визначити особливості становлення і розвитку Роменського музею у 20-х роках XX ст., внесок М.О. Макаренка і М.М. Семенчика у проведення пам'яткоохоронних досліджень у Посуллі, простежити зародження наукової традиції в окремо взятому регіоні.

Ключові слова: історія археології, музейна діяльність, пам'яткоохоронні дослідження, М.О. Макаренко, М.М. Семечик, Роменщина, Посулля.

Протягом останніх десятиліть одним із пріоритетних напрямів розвитку історичної науки стало дослідження регіональної історії. Активізація суспільно-політичного життя країни після здобуття Україною незалежності сприяла формуванню нових підходів до вивчення пам'яток минувшини і підняла на поверхню цілий пласт маловідомих фактів з історії становлення та розвитку культурних і просвітницьких осередків, що формувалися далеко від столиці. Серед таких і Роменський краєзнавчий музей на Сумщині, який у своїй діяльності поєднав дослідницькі і пам'яткоохоронні роботи із пропагандистськими і виховними заходами і став найпотужнішим культурно-освітнім осередком регіону. Одним із пріоритетних напрямів діяльності музею стало обстеження археологічних пам'яток, на які так багате Посулля. Проте, цей аспект його діяльності у фаховій літературі висвітлений недостатньо.

Наприкінці XX ст. — напочатку XXI ст. з'явилася низка публікацій, які торкаються різних аспектів діяльності Роменського музею. Серед таких на особливу увагу заслуговують матеріли, підготовлені до ювілейної конференції з приводу 70-річчя установи [Вивчення, 1990]. На сторінках видання зустрічаються публікації, що стосуються історії створення музею, окремих напрямів його діяльності, першого директора М.М. Семенчика і видатного вченого, фактично вчителя останнього — М.О. Макаренка. Діяльність Роменського музею певною мірою знайшла відображення у наукових розвідках, присвячених М.О. Макаренку. Проте, ще залишилося безліч питань, які потребують науково обґрунтованої відповіді.

Мета нашого дослідження — визначити особливості становлення і розвитку Роменського музею у 20-х роках XX ст. і внесок його співробітників у проведення пам'яткоохоронних досліджень у Посуллі.

Роменщина надзвичайно цікава своєю історією. Протягом багатьох віків тут мешкали представники різних культур і народностей, які залишили по собі численні пам'ятки матеріальної культури. Наприкінці XIX ст. Д.Я. Самоквасов виявив перші кургани на території Роменщини [Самоквасов, 1908]. Із 1901 р. «пагорби» Посулля досліджував тоді ще студент, а згодом — видатний археолог, пам'яткоохоронець, музеє- і мистецтвознавець Микола Омелянович Макаренко. Він народився у 1877 р. у с. Москалівка Роменського повіту. Вищу художню та археологічну освіту здобув у Санкт-Петербурзі. Саме там молодий вчений проявив свій талант на ниві досліджень пам'яток старовини, став визнаним авторитетом серед колег, членом багатьох наукових товариств, працював у Ермітажі, займався викладацькою діяльністю. Проте, із року в рік повертався на Роменщину, виявляв і досліджував численні городища і кургани. Узагальнюючи перші результати роботи, М.О. Макаренко зробив припущення,

© Н.А. НІМЕНКО, 2012

що вони належать невідомій раніше археологічній культурі, носіями якої були сіверяни [Макаренко, 1902, с. 242]. Таке повідомлення викликало жваву дискусію у наукових колах і подальші дослідження вчений проводив за дорученням Імператорської Археологічної комісії. Так на сторінках поважних фахових видань з'явилися назви багатьох археологічних об'єктів Посулля: Ведмеже, Монастирище, Липове, Ярмолинське, Глинське та ін., дослідження яких продовжилося і у 20-х роках XX ст. Завдяки наполегливій праці, професійній інтуїції, великому досвіду і широкій ерудиції вченому вдалося не лише виявити, а й описати пам'ятки невідомої археологічної культури, що отримала назву роменської [Макаренко, 1925, с. 7].

Революційні події початку XX ст. змінили сталий хід історії. Боротьба за незалежність в Україні сприяла поверненню на батьківщину багатьох діячів науки і культури, які прагнули стати у пригоді молодій державі. Серед таких був і М.О. Макаренко. У цей час у Києві створювалися наукові і пам'яткоохоронні установи, суспільні і громадські організації. Членом багатьох із них став і Микола Омелянович, на той час уже відомий далеко за межами країни вчений-енциклопедист.

Активізація суспільного життя відчувалася і на периферії. Представники різних верств суспільства об'єднувалися з метою дослідження і збереження історичних та культурних пам'яток. Уродженець м. Ромни, художник за освітою Михайло Максимович Семенчик разом із групою ентузіастів (інженерів, художників, вчителів шкіл міста та повіту) у травні 1919 р. створив у Ромнах Товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва, яке з перших кроків свого існування розпочало активну діяльність по обстеженню, обліку, збиранню та охороні пам'яток минувшини. Одним із перших помітних кроків на шляху становлення Товариства стало перевезення надзвичайно цінної приватної колекції В.Ф. Беспальчева, що зберігалася у його маєтку і складалася із бібліотеки (кілька сот екземплярів книг кінця XVIII — початку XIX ст. російською та іноземними мовами, рукописи), археологічної колекції, колекції культових речей та кількох сотень негативів (зйомки розкопок, архітектурних споруд, церковних тканин тощо). Також було перевезено частину бібліотеки графа Головкіна-Хвощинського, що складалася виключно з іноземної літератури кінця XVIII — початку XIX ст. [Німенко, 2006, с. 117]. З метою збереження цих, а також багатьох інших наукових і мистецьких скарбів у січні 1920 р. Товариство звернулося до відділу народної освіти з пропозицією про створення музею. 17 березня 1920 р. на засіданні комісії Роменського повітового відділу народної освіти було ухвалено рішення про створення Роменского народного музею мистецтва, науки і промисловості (згодом — Роменський окружний музей, краєзнавчий музей) і для розміщення першої експозиції виділено три кімнати. Директором призначено М.М. Семенчика. Під його керівництвом формувалися фонди музею: із покинутих поміщицьких маєтків надходили книги, картини, килими, предмети побуту; з церков і монастирів предмети — культового призначення, які мали історичну і мистецьку цінність. До виконкомів сільських Рад Роменщини були розіслані листи із проханням долучитися до цієї справи. З усіх кінців повіту почали надходити повідомлення про цікаві знахідки, прохання направити спеціаліста з метою визначення музейної цінності того чи іншого предмету [Німенко, 2006, с. 117—118].

Проте, спираючись лише на власний ентузіазм та пам'яткоохоронні циркуляри, що надходили із Полтави, М.М. Семенчик та його колеги навряд чи змогли б створити такий потужний заклад, яким став Роменський окружний музей вже у середині 20-х років. Всебічну допомогу у цьому надав земляк М.О. Макаренко. Вчений постійно привозив, передавав та надсилав різноманітні речі, що згодом ставали експонатами музею. Це, в більшості, твори живопису, порцеляна, книжки, речі декоративно-ужиткового мистецтва. Багато речей через його посередництво надходило від «ліквідаційних» комісій, безпосередньо авторів і власників. Яскравим підтвердженням цього є записи у «Щоденниках роботи Роменського музею»: «Перевезені до музею речі, подарені Макаренком» і довгий список; «Дар Макаренка»; в інвентарній книзі «Живопис»: «К. Брюлов. «Фігура старого в капелюсі». Ескіз. Подаровано музею київським скульптором Б. Козловським через професора-археолога Макаренка»; «Портрет дівчини». Подаровано музею через Макаренка»; «М. Козік. «Жіноча голівка». Етюд. Від Макаренка» [Звагельський, 1990, с. 27]. Збереглися також заяви до «Роменського Народного Музею», приватні листи, з яких видно, яку роль відігравав професор Макаренко у створенні тематичних відділів та поповненні музею експонатами [Граб, 1993, с. 38—39; Звагельський, 1995, с. 37—44]. Виступи на колегіях музейних працівників, на сторінках періодичних видань Роменщини, проведення лекцій для відвідувачів музею тощо сприяли формуванню цілих напрямів у роботі установи, постійно привертали увагу державних і громадських організацій, а також окремих громадян до потреб музею.

Як відомо, на початку 20-х років музеї, не отримуючи державної допомоги, переживали надзвичайні фінансові труднощі. Тож всебічна допомога відомого вченого (в тому числі і матеріальна) була чи не єдиним джерелом виживання молодої установи [Німенко 2004, с. 263—272]. Запозичивши цей досвід, М.М. Семенчик організував численні виступи і

лекції на підприємствах та в навчальних закладах, в яких він та його колеги розповідали про історію краю та дослідження останніх років, а також проводили екскурсії. Як правило, виступи супроводжувалися фотографіями, зробленими власноруч, а також документами.

Окрім чудової мистецької колекції, що складалася з творів живопису, керамічних і фарфорових виробів, статуй, гравюр тощо, окрему колекцію складали матеріали археологічних досліджень на Роменщині, які проводилися із залученням працівників музею, місцевих мешканців. Так, починаючи з 1920 р., під керівництвом М.О. Макаренка набуває досвіду польових робіт на городищах Монастирище та Ведмеже і М.М. Семенчик, про що свідчать численні записи у «Щоденниках роботи Роменського музею», наукові звіти, публікації, малюнки та фото, зокрема: «в августе 1920 год. были произведены археологические раскопки в с. Медвежьем под руководством проф. М.Е. Макаренко. Раскопаны 6 славянских курганов, один киммерийский курган. Были сделаны 2 разреза валов славянского городища. Предметы, найденные при раскопках, помещены в Музей»; «… проведені влітку ц. року [1924] роскопки Роменського городища під кер. проф. М.О. Макаренка» та ін. [Німенко, 2006, с. 119].

Тож, у 1924 р. були продовжені дослідження, розпочаті М.О. Макаренком у попередні роки. 8 серпня 1924 р. на засіданні Археологічного комітету ВУАН вчений детально доповів про результати розкопок городища Монастирища на околиці Ромен, зазначивши, що роботи проводилися частково на кошти Роменського окрвиконкому (80 крб.), решта була зібрана співробітниками цієї установи «підпискою» (60 крб.) і самим М.О. Макаренком за прочитані лекції «Гробниця Тутанхамона» і «Пам'ятки минулого України» (140 крб.). У НА ІА НАНУ зберігається звіт про розкопки 1924 р. за підписом М.М. Семенчика. Він складається із детального опису робіт, а також фотоматеріалів, зроблених, ймовірно, М.О. Макаренком за участі співробітників музею, оскільки ще у 1922 р. за ініціативи директора при музеї було створено фотолабораторію. На це вказує й звернення М.М. Семенчика до Окрінспектури, в якому, посилаючись на заяву М.О. Макаренка, він просив виділити кошти, в тому числі на «фотограф. пластини для знімків роскопок» [Німенко, 2005, с. 155—156]. Результати багаторічних досліджень були узагальнені М.О. Макаренком у детальній статті «Городище «Монастирище» [Макаренко, 1925].

Досвід, набутий М.М. Семенчиком у співпраці з відомим вченим, згодом дозволив йому самостійно проводити розкопки. Він очолив археологічний відділ музею, розробив план дослідження Роменщини, згідно з яким протягом 1921—1928 рр. провів кілька експедицій по виявленню та обстеженню археологічних об'єктів у Посуллі, басейні річок Ромен, Псел, про що свідчать відкриті листи на проведення досліджень, а також звіти М.М. Семенчика та його публікації [Німенко, 2006, с. 119]. У 1924 р. він проводив розкопки на Підгородку (територія сучас. м. Ромни), де виявив три напівземлянки та чотири вогнища, багато виробів та їх фрагментів з кераміки, кістки, заліза. У 1925 р. продовжити дослідження у Посуллі не вдалося через брак фінансування. У березні 1926 р. ВУАК надіслав лист на адресу Роменського музею з метою з'ясувати плани останнього стосовно археологічних та мистецтвознавчих досліджень на поточний рік. Виявилося, що одним із пріоритетних завдань на 1926 р. працівники музею вважали складання археологічної мапи Роменської округи. Для цього планувалося провести «обслідування» усіх археологічних пам'яток. Було розроблено детальний план на 1927—1928 рр., згідно з яким необхідно було дослідити і нанести на мапу городища та кургани Верхнього Посулля і басейнів річок. Протягом двох археологічних сезонів М.М. Семенчику і його колегам вдалося обійти увесь район, зробити безліч фотознімків і надзвичайно скрупульозні плани, які фактично стали продовженням досліджень, розпочатих М.О. Макаренком [Німенко, Звагельський, 2006; Німенко, Звагельський, 2007].

У 1927 р. виникла надзвичайна ситуація. У зв'язку із початком будівництва нової школи у с. Ведмеже Окрінспектура політосвіти запропонувала М.М. Семенчику провести обстеження цієї території на наявність пам'яток археології. Відведене під забудову місце на лівому березі пойми р. Ромен налічувало групу могил, що «уявляють надзвичайно цінні пам'ятники, які ще й досі гаразд не вивчені». Більше того, будівельні траншеї було прокладено безпосередньо через поховання. Надсилаючи до Харківської Крайової комісії охорони пам'яток культури та природи відповідне повідомлення, а копію — до ВУАК, М.М. Семенчик зазначив, що сусідня могила була розкопана у 1920 р. проф. М.О. Макаренком і збагатила науку цікавим археологічним матеріалом (скорченими кістяками (перший в Україні досвід вирізки поховання — Авт.) та орнаментованим посудом).

ВУАК активно долучився до справи збереження унікальних пам'яток. Він звернувся до Роменського ОВК із клопотанням про виділення коштів на проведення археологічних досліджень у Ведмежому і у березні 1928 р. М.О. Макаренко отримав відкритого листа «на право рекогносцировок, розвідок та розкопів могил біля Ведмежого на Роменщині». Але через інші доручення ВУАК вчений не зміг надовго виїхати із Києва і за його клопотанням справу доручили М.М. Семенчику. Проте, у травні 1928 р. М.О. Макаренко навідався до Ромен і оглянув пам'ятку.

Одним із важливих завдань діяльності музею було обстеження та охорона старовинних архітектурних пам'яток. Залишилися численні свідчення щодо мистецтвознавчих досліджень родових маєтків (Затеркевич-Карпинських, Скоропадських та ін.), а також культових споруд (Глинської Миколаєвської, Хоружівської церков і т.д.). Під керівництвом М.М. Семенчика було проведено реєстрацію позамузейних пам'яток, що мали бути взяті під охорону. У 1923 р. до списку було занесено 5 споруд, серед яких собор у Ромнах (1747 р.) і дерев'яна церква у с. Пустовійтівка (1773 р.), а вже у 1926 р. до ВУАК було направлено список пам'яток, що вміщував близько 20 позицій, а також додаткові відомості про невеличкі церкви в сс. Ярмолинці, Москалівка, Коровинці та ін. [Німенко, 2006, с. 119].

У 1927 р. на базі музею М.М. Семенчику, який одночасно був кореспондентом Харківської крайової інспектури охорони пам'яток, вдалося створити окружну комісію охорони пам'яток, яка об'єднала зусилля зацікавлених організацій Роменщини. Тож, спільними зусиллями комісії та інспектури у 1927 р. вдалося взяти на облік 356 монументальних, архітектурних, меморіальних і археологічних пам'яток, причому Наркомпрос УССР визнав об'єктами республіканського значення 3 археологічних, 17 архітектурних і 7 історико-революційних та меморіальних пам'яток [Нестуля, 1990, с. 12].

Дуже цінним джерелом дослідження історії краю є малюнки, фотодокументи тощо. Збереглися численні матеріали, зроблені М.О. Макаренком під час обстеження археологічних пам'яток Роменщини — схеми, замальовки, знімки. Не дивно, що цю методику фіксування об'єктів використав і його учень М.М. Семенчик. Він залишив по собі безліч фотографій, малюнків, у тому числі карти-схеми археологічних пам'яток, що відтворюють яскраві моменти поїздок їх автора територією краю, дають уявлення про основні напрямки розвитку краєзнавчого руху на Роменщині.

Тож, протягом 20-х років XX ст. Роменський музей під керівництвом М.М. Семенчика пройшов довгий шлях — від створення до формування потужного закладу, в якому розвивалися різні напрями діяльності: дослідження археологічних і архітектурних пам'яток, облік і збереження пам'яток історико-культурної спадщини, формування музейних колекцій і поповнення фондів, створення бібліотеки і фотолабораторії, проведення екскурсій і лекцій тощо. Становлення пам'яткоохоронної діяльності проходило під впливом та при безпосередній участі М.О. Макаренка. Одним із пріоритетних напрямів у роботі музею було проведення археологічних досліджень. Пройшовши школу М.О. Макаренка, набувши досвіду польових робіт, М.М. Семенчик за відсутності фінансування зміг згуртувати навколо себе ентузіастів і фахівців своєї справи, належним чином організувати дослідження низки пам'яток і, що надзвичайно важливо, зафіксувати результати своєї праці. Сьогодні, коли більшість об'єктів втрачена, це (як і роботи М.О. Макаренка) чи не єдине джерело інформації про давнє минуле Посулля. Згодом М.М. Семенчик і сам сприяв археологічним дослідженням на Роменщині, зокрема В.О. Іллінської. Тож, можна казати про певну спадковість наукових традицій, закладених М.О. Макаренком і продовжених його колегами та послідовниками.

Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: тези доп. і повідом. наук.-практ. конф. — Суми-Ромни, 1990. — 84 с.

Граб В. И. Из эпистолярного наследия Н.Е. Макаренко / В.И. Граб, А.Б. Супруненко // Донецкий археологический сборник. — Вып. 3. — Донецк, 1993. — С. 36—45.

Звагельський В.Б. Дослідник історії України М. Макаренко / В.Б. Звагельський // Питання археології Сумщини: матер. наук.-практ. конф. — Суми, 1990. — С. 21—33.

Звагельський В.Б. До історії створення мистецької колекції Роменського краєзнавчого музею / В.Б. Звагельський // Мистецькі осередки Сумщини: історія, колекції, дослідження: матер. наук. конф. — Суми, 1995. — С. 37—44.

Макаренко Н. Письмо в редакцию / Николай Макаренко // Киевская старина. — 1902. — Т. 76, № 3. — Отд. 2. — Март. — С. 242.

Макаренко Николай. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. / Николай Макаренко // Известия императорской Археологической комиссии. — СПб., 1907. — Вып. 22. — С. 38—90.

Макаренко Микола. Городище "Монастирище": [окр. відбиток] / Микола Макаренко. — К., 1925. — 23 с.

Нестуля А.А. Роменский музей и охрана памятников края в довоенное время / А.А. Нестуля // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: тези доп. і повідом. наук.-практ. конф. — Суми-Ромни, 1990. — С. 11—13.

Німенко Н.А. Пам'яткоохоронна діяльність М. О. Макаренка на Сумщині / Н.А. Німенко // Сумська старовина. — 2004. — №№ XIII—XIV. — С. 263—272.

Німенко Н.А. Матеріали до біографії М.О.Макаренка у фонді ВУАК Інституту археології НАН України / Н.А. Німенко // Сумська старовина. — 2005. — №№ XVI—XVII. — С. 149—166.

Німенко Наталія. Становлення пам'яткоохоронної діяльності на Роменщині у 20-ті рр. XX ст. (за матеріалами Державного архіву Сумської обл.) / Наталія Німенко // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: тези доп. V Міжнар. студент. археол. конф. — Чернігів, 2006. — С. 117—120.

Німенко Н.А. З історії археологічних досліджень у Посуллі в 20-х роках XX ст. / Н.А. Німенко,

В.Б. Звагельський // Сумська старовина. — 2006. — №№ XVIII—XIX. — С. 180—206.
Німенко Н.А. З історії археологічних досліджень у Посуллі / Н.А. Німенко, В.Б. Звагельський // Сумська старовина. — 2007. — №№ XXI—XXII. — С. 160—174.
Самоквасов Д.Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д.Я. Самоквасов. — М., 1908.

Н. А. Нименко

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА СУМЩИНЕ В КОНТЕКСТЕ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ РОМЕНСКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ В 20-х ГОДАХ XX ст.

В статье сделана попытка определить особенности становления и развития Роменского музея в 20-х годах XX в., продемонстрирован его путь — от создания до развитой структуры, с разными направлениями деятельности: исследование археологических памятников, учет и сохранение историко-культурного наследия, формирование музейных коллекций, создание библиотеки, фотолаборатории, проведение лекций и экскурсий. Отмечено, что становление памятникоохранной деятельности в регионе проходило под влиянием и при участии Н.Е. Макаренко. Освещен вклад Н.Е. Макаренко и М.М. Семенчика в проведение охранных исследований в Посулье, прослежено зарождение научной традиции в отдельно взятом регионе.

N. Nimenko

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE SUMY REGION IN THE CONTEXT OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF ROMNEY REGIONAL MUSEUM IN 20 YEARS OF THE XX c.

The article defines the development features of the Romensky museum in 20th XX-th century, the contribution of M.O. Makarenko and M.M. Semenchyk in carrying out the site-protection researches in Posulla, it traces the origin of scientific tradition in mentioned region.

УДК 902(091)(477+470)

С. В. Палиенко

ИСТОРИЯ АРХЕОЛОГИИ В УКРАИНЕ И РОССИИ: ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПРОБЛЕМЫ

В статье анализируются публикации по истории археологии в четырех ведущих изданиях Украины и России, на их основе выделяются главные тенденции и проблемы в развитии направления, формулируются рекомендации на будущее.

Ключевые слова: история археологии, историография, тенденции.

По мере развития истории археологии как особого направления науки, появлялись публикации, в которых авторы старались обозначить современное состояние, выделить основные тенденции и наметь актуальные проблемы на ближайшее будущее. К числу таких работ можно отнести, как статью А.А. Формозова, вышедшую в далеком 1975 г. [Формозов, 1975], так и работы И.Л. Тихонова [Тихонов, 2011] и И.В. Тункиной [Тункина, 2011].

Так, И.Л. Тихонов анализирует основные монографии по истории археологии, вышедшие в России, Украине, а также докторские и кандидатские диссертации по данной проблематике, защищенные на постсоветском пространстве с 1947 по 2010 г. В результате автор отмечает, что резкое увеличение количества исследований по данной проблематике в последние два десятилетия, как в отечественной, так и в зарубежной науке, позволяет говорить о своеобразном «историо-графическом буме».

И.В. Тункина также рассматривает проблематику работ по истории археологии, опубликованных в России и Украине за последние два десятилетия. При этом она указывает, что в историографических исследованиях произошел антропологический поворот, в связи с применением историко-антропологического подхода.

Необходимо согласиться с выводами обоих ученых, но следует обратить внимание, что за кадром осталась динамика становления исследований по истории археологии (за исключением анализа диссертаций в статье И.Л. Тихонова), а также соотношение между тематикой исследований украинских и российских историков археологии. При этом стоит заметить, что сегодня существуют трудности с поступлением книг в библиотеки как внутри обеих стран, так и с международным книгообменом. Издания часто приходят с большим опозданием, если вообще попадают из отдельных региональных центров, что заметно затрудняет их сопоставление. Поэтому автор настоящей статьи, стараясь избежать искажения картины, проводит анализ историографических статей, опубликованных за последние 20 лет в ведущих периодических изданиях России и Украины. Для анализа были взяты центральные журналы — «Российская археология» и «Археологія», а также выпускаемые в Санкт-Петербурге и Львове «Археологические вести» и «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині», что позволит адекватно сравнить динамику развития истории археологии в обоих государствах, проанализировать тематическую и хронологическую принадлежность публикаций.

Все историографические публикации по тематике были поделены на категории: 1) персоналии; 2) институциональная история; 3) история исследований; 4) источники и методология, а те в свою очередь на основе хронологии были поделены на подкатегории. В категории «персоналии» дополнительно были выделены подкатегории «юбилеи» и

© С.В. ПАЛИЕНКО, 2012

«некрологи». К первой категории отнесены публикации, посвященные биографиям и вкладу в науку отдельных исследователей, ко второй — становлению и функционированию отдельных учреждений, организаций, мероприятий (съезды) и т.д., к третьей — истории исследования отдельных проблем, периодов или территорий, к четвертой — публикации, содержащие источниковедческий анализ историографических или архивных источников, а также затрагивающие вопросы методологии. Такая широкая трактовка категорий позволила избежать ненужного дробления, что усложнило бы анализ. Также следует заметить, что определенные трудности возникли с хронологической атрибуцией публикаций, поэтому она имеет достаточно условный характер, так как часто деятельность изучаемых организаций или ученых выходит за рамки выделяемых периодов, а исследования по истории изучения проблем или регионов вообще могут иметь хронологический диапазон с XVIII века и по наши дни. Но, тем не менее, данная классификация все-таки позволяет выполнить поставленные исследовательские задачи.

Количественное распределение историографических публикаций в журнале «Российская археология» по годам и подкатегориям представлено в таблице 1.

Стоит отметить, что «история науки» была составной частью общей первой рубрики еще в журнале «Советская археология», а в 1996 году была выделена отдельно. Как видно из приведенных данных, основную массу историографических публикаций в журнале «Российская археология» составляют материалы, посвященные персоналиям, затем идет институциональная история и история исследований. Статьи, посвященные источникам по истории археологии или методологии исследований — единичны.

Среди биографических публикаций преобладают некрологи, затем следуют поздравления к юбилеям. Часто вместе с этими материалами в номере помещали и статьи, посвященные творчеству того или иного ученого, иногда написанные на основе собственных воспоминаний. Также к юбилейным датам приурочены и многие другие материалы о вкладе в науку того или иного археолога, работавшего, как правило, в период 1930—1980-х годов.

Подобная тенденция частично сохраняется и в категории «институциональная история». Так, ряд материалов в 2009 году был приурочен юбилею Императорской археологической комиссии, другие статьи — юбилею самого журнала «Российская археология» и т.д. С памятными датами, как правило, не связаны статьи, освещающие деятельность различных организаций или объединений XIX — первой половины XX вв.

В категории «история исследований» ситуация несколько иная. Публикации из этой категории значительно уступают по количеству двум предыдущим категориям. Здесь, наряду с отдельными статьями об археологическом изучении того или иного памятника, региона или проблемы, встречаются материалы об истории или современном состоянии различных направлений в археологии, связанные с проведением конгрессов или конференций, например, VI Международного конгресса по славянской археологии в 1996 г.

Статьи из последней категории «источники / методология» в журнале «Российская археология», так или иначе, связаны с А.А. Формозовым. Сюда входят его публикации по источникам XIX века, статьи методологического плана о периодизации отечественной археологии и современной библиографии по теме, а также отзывы на работы А.А. Формозова по поводу освещения современной истории науки, опубликованные в 2006 году.

Перейдем к рассмотрению публикаций в центральном украинском издании «Археологія». Количественное распределение историографических публикаций в нем по годам и подкатегориям представлено в таблице 2.

В 1992 году в журнале «Археологія» уже существовала рубрика «Пам'ять археології», в рамках которой публиковались многие историографические статьи, и только в 2010 году ее переименовали в рубрику «Історія науки». Как видно из приведенных данных, публикации из первой категории полностью преобладают над двумя другими, а статьи, относимые к категории «источники / методология» вообще единичны и, главным образом связаны с рубрикой «Публікація архівних матеріалів».

В категории «персоналии» значительную часть составляют поздравления к юбилеям и некрологи, причем часто они преобладают над остальными подкатегориями. Сюда же следует отнести и статьи-передовицы, посвященные чьему-либо юбилею. Все эти публикации, как правило, имеют небольшой объем — от 1 до 3 страниц, и не являются полноценными статьями. Среди биографических публикаций в журнале «Археологія» значительное число составляют статьи, посвященные ученым 1920—30-х годов, многие из которых были репрессированы. Несколько меньше статей, о деятельности археологов конца XIX — начала XX вв., работавших на территории современной Украины — В.В. Хвойки, В.Б. Антоновича, Ф.К. Вовка и других. Статьи об ученых середины — второй половины XX века количественно даже преобладают над двумя предыдущими подкатегориями и, как правило, связаны с юбилеями того или иного деятеля. Также часто встречаются статьи мемуарного характера о работе того или иного ученого. Связь с памятными датами — это основная черта многих библиографических публикаций в журнале «Археологія».

Значительная часть статей в этом издании, относимых к категории «институциональная

Таблица 1. Историографические публикации в журнале «Российская археология»

Категория	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Персоналии	7	6	14	9	9	8	18	12	8	14
19 в.		2		1	1	1				1
пер. пол. 20 в.		1	1	1	1		2	1		
сер. 20 в.	2	1	2			1	4	3		1
втор. пол. 20 в.					1					
Некрологи	5	3	11	6	6	6	8	5	8	10
Юбилеи				1			4	3		2
Институциональная история	3		1	1	4			5		2
19 в.	2				1					
пер. пол. 20 в.	1									1
втор. пол. 20 в.				1	3			4		1
20 в.			1					1		
История исследований					3		1	1	4	
19 в.										
пер. пол. 20 в.										
втор. пол. 20в.					3		1	1		
20 в.									4	
Источники / методология		1*	1	1*						
Итого	10	8	16	11	16	8	19	18	12	16
Категория	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Персоналии	15	13	15	14	15	9	23	18	14	16
19 в.			1				6	4	2	3
пер. пол. 20 в.	1					1		1	3	1
сер. 20 в.	3	3	3	3	1		3			
втор. пол. 20 в.							1			2
Некрологи	9	7	5	5	10	8	8	6	4	7
Юбилеи	1	3	6	6	4		5	7	5	3
Институциональная история						4	7	6	2	2
19 в.						1	1	6		
пер. пол. 20 в.							1		1	1
втор. пол. 20 в.							5		1	
20 в.						3				1
История исследований	6			1	1	1	2			
19 в.										
пер. пол. 20 в.	1									
втор. пол. 20в.	5			1						
20 в.					1	1	2			
Источники / методология	1				5**					
Итого	21	13	15	15	21	14	32	24	16	18

* Библиография.
** Отзывы на книги А.А. Формозова.

история», касаются истории самого Института археологии НАН Украины либо его подразделений. Многие из них также приурочены к юбилейным датам. Что касается подкатегории «первая половина XX в.», то в ней многочисленны публикации, рассматривающие археологическую деятельность музеев в 1920 — 30-е годы, а также других организаций, например, Полтавской ученой архивной комиссии, существовавшей в начале XX в, или развитие археологии во Львовском университете в межвоенный период.

К категории «история исследований» относится еще меньше статей. Они касаются, как археологического исследования отдельных территорий, так и истории изучения отдельных культур и проблем. Эти публикации меньше остальных привязаны к юбилейным датам, хотя и здесь есть исключения — юбилей открытия трипольской культуры.

Публикации четвертой категории «источники / методология» в основном касаются архивных материалов по истории археологии. Их наименьшее количество, хотя в журнале «Археологія» существовала даже целая рубрика. Хронологически они охватывают период от XIX до середины XX вв.

В отличие от выходящих четыре раза в год центральных археологических журналов, рассмотренных выше, «Археологические вести» и «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині» выходили не так регулярно. Они издаются в Санкт-Петербурге и Львове, а значит, могут репрезентовать развитие археологии вне столиц в обеих странах.

Количественное распределение историографических публикаций в журнале «Археологические вести» по годам и подкатегориям представлено в таблице 3.

Таблица 2. Историографические публикации в журнале «Археологія»

Категория	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Персоналии	14	4	7	6	13	12	19	14	12	9
19 в.	1		1			1	1		1	1
пер. пол. 20 в.	6		1	1	2		2	1	3	
сер. 20 в.		1							2	
втор. пол. 20 в.	1		1		3	5	4			
Некрологи	1	2	2	4	3	2	6	5	2	6
Юбилеи	5	1	2	1	5	4	6	8	4	1
Институциональная история			1	1	1			2	1	1
19 в.										
пер. пол. 20 в.				1						1
втор. пол. 20 в.			1		1			2	1	
20 в.										
История исследований				1					1	1
19 в.										1
пер. пол. 20 в.										
втор. пол. 20в.										
20 в.				1					1	
Источники / методология										1
Итого	14	4	8	8	14	12	19	16	14	11
Категория	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Персоналии	15	9	15	10	7	20	19	18	17	18
19 в.		1			2			1		1
пер. пол. 20 в.	1	2	3	1		2	3		1	1
сер. 20 в.						5	1			
втор. пол. 20 в.	3		3		1	2	2			5
Некрологи	4	3	5	3	3	2	6	4	2	4
Юбилеи	7	3	4	6	1	9	7	13	14	7
Институциональная история	1	1		1		2	1	2	2	1
19 в.										1
пер. пол. 20 в.	1					2		2	2	
втор. пол. 20 в.				1						
20 в.		1					1			
История исследований	1			1	1	1	1		1	1
19 в.										
пер. пол. 20 в.										
втор. пол. 20в.	1								1	
20 в.				1	1	1	1			1
Источники / методология					2	2	1			1
Итого	17	10	15	12	10	25	22	20	20	21

Если в первых двух номерах «Археологических вестей» историографические статьи отсутствовали полностью, то уже в третьем номере появилась специальная рубрика «Персоналии», а в четвертом — еще и «История науки». Среди историографических публикаций этого издания наибольшее количество относится к первой категории. При этом в ней также преобладают некрологи и юбилейные поздравления. В журнале имеется и сравнительно много статей, посвященных археологам середины—второй половины XX в., значительная часть этих публикаций приурочена к юбилейным датам или некрологам. Гораздо меньше материалов об ученых первой половины прошлого века, и еще меньше — о деятелях XIX века, но эти подкатегории, как правило, публикуются независимо от памятных дат, что говорит о систематическом изучении проблематики отдельными исследователями.

Среди публикаций второй категории преобладают статьи об археологических организациях XIX века, в частности, Императорской археологической комиссии, а также об истории Фотоархива ИИМК. Подобная ситуация и с материалами третьей категории — большая их часть посвящена истории изучения в позапрошлом веке территорий, памятников или отдельным находкам. Есть статьи об археологических исследованиях в 1920 — 30-е годы и о стадиализме. В немногочисленных статьях, относящихся к четвертой категории, рассматриваются архивные источники из Научного архива ИИМК, преимущественно касающиеся археологии XIX века.

Журнал «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині» несколько отличается от рассмотренных выше изданий. Количественное распределение историографических публикаций в нем по годам и подкатегориям

Таблица 3. Историографические публикации в журнале «Археологические вести»

Категория	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Персоналии			5	3			3	8	4	8
19 в.								1	1	
пер. пол. 20 в.							1			
сер. 20 в.								3		
втор. пол. 20 в.			4							8
Некрологи			1	3			2	2	2	
Юбилеи								2	1	
Институциональная история				2			1	1		
19 в.				1			1			
пер. пол. 20 в.										
втор. пол. 20 в.										
20 в.				1				1		
История исследований							1			1
19 в.										
пер. пол. 20 в.							1			
втор. пол. 20в.										
20 в.										1
Источники / методология							1			
Итого	0	0	5	5	—	—	6	9	4	9
Категория	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Персоналии	2	8	6	6	6	2	11		5	6
19 в.		2								
пер. пол. 20 в.	1			2			4			1
сер. 20 в.					2					2
втор. пол. 20 в.		2	2	1					1	
Некрологи		2	2	2	3	2	1			1
Юбилеи	1	2	2	1	1		6		4	2
Институциональная история	2	1		1		2				
19 в.						2				
пер. пол. 20 в.	1	1								
втор. пол. 20 в.	1									
20 в.				1						
История исследований			1						2	3
19 в.			1						2	2
пер. пол. 20 в.										1
втор. пол. 20в.										
20 в.										
Источники / методология				2						1
Итого	4	9	7	9	6	4	11	—	7	10

«— » Журнал не издавался.

представлено в таблице 4. Так, выпуск 7 издания был полностью посвящен истории археологии, в него вошли материалы Археологических чтений памяти Александра Черныша.

Среди историографических статей в «Матеріалах і дослідженнях з археології Прикарпаття і Волині» также преобладают публикации биографического характера, однако здесь некрологи и юбилейные поздравления составляют очень незначительную часть. В то же время статей об археологах-исследователях Западной Украины XIX века, межвоенного периода и второй половины XX века, примерно, одинаковое количество. Меньшую группу составляют публикации второй категории, среди которых присутствуют посвященные как археологическим институциям Галичины XIX века и межвоенного периода, так и Отделу археологии Института украинознавства им. И. Крипьякевича НАН Украины. Еще меньше статей третьей категории, в которых рассматривается история изучения отдельных территорий, культур и памятников в XIX — XX веках. Публикации, относящиеся к категории «источники / методология» в этом издании отсутствуют.

Общее соотношение историографических публикаций в рассмотренных выше четырех изданиях представлено на рисунке 1. Здесь сложно выделить какие либо закономерности, так как количество публикаций по истории науки, то увеличивалось, то уменьшалось. Однако можно отметить, что во всех четырех журналах преобладают историографические публикации биографического характера, а в них, в свою очередь, за исключением «Матеріалів і досліджень з археології Прикарпаття і Волині», преобладают некрологи и юбилейные поздравления. К памятным датам приурочены и многие статьи об ученых, особенно о деятелях середины — второй половины XX века, материалы,

Таблица 4. Историографические публикации в журнале «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині»

Категория	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Персоналии				1			42			
19 в.							14			
пер. пол. 20 в.							8			
сер. 20 в.										
втор. пол. 20 в.							15			
Некрологи				1			1			
Юбилеи							4			
Институциональная история							1			
19 в.										
пер. пол. 20 в.							1			
втор. пол. 20 в.										
20 в.										
История исследований				1						
19 в.										
пер. пол. 20 в.										
втор. пол. 20в.				1						
20 в.										
Источники / методология										
Итого	—	—	—	2	—	—	43	—	—	—
Категория	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Персоналии	6			1	3	6	5	3	3	2
19 в.						1		1	1	1
пер. пол. 20 в.					1	3	3	1	1	1
сер. 20 в.										
втор. пол. 20 в.	5			1	2	2	2	1	1	
Некрологи	1									
Юбилеи										
Институциональная история	1			1		1	3		1	
19 в.				1		1	2			
пер. пол. 20 в.							1			
втор. пол. 20 в.	1									
20 в.									1	
История исследований	4			2	1		2	1	1	
19 в.					1			1		
пер. пол. 20 в.										
втор. пол. 20в.	4									
20 в.				2			2		1	
Источники / методология										
Итого	11	—	—	4	4	7	10	4	5	

«— » Журнал не издавался.

посвященные институциональной истории. Наименее связаны с юбилеями публикации по периоду XIX — первой половины XX вв. Время от времени в изданиях встречаются отдельные статьи, затрагивающие историю исследования того или иного региона, культуры, памятника. Работы источниковедческого характера или публикации, посвященные вопросам методологии исследований по истории науки, крайне редки, а в некоторых изданиях отсутствуют полностью. Все это подтверждает приведенные выше выводы И.Л. Тихонова и И.В. Тункиной относительно «историографического бума» и «антропологического поворота».

В общем можно заключить, что для исследований по истории науки и в России, и в Украине характерны схожие тенденции, хотя есть и некоторые различия. Так, в Украине больше статей написаны под конкретные даты и не являются частью более широких исследований, особенно это касается периода второй половины XX века.

На основании изложенного выше можно сформулировать ряд рекомендаций по развитию направления.

А.А. Формозов еще в далеком 1975 году писал: «Важные сведения содержатся в некрологах и юбилейных статьях. Разумеется, никому не нужны трафаретные фразы о «расцвете творческих сил» или «удивительной скромности» юбиляра или покойника, но сплошь и рядом такие статьи — единственная форма подведения итогов работы ученого» [Формозов, 1975, с. 10—11]. За прошедшие 37 лет ситуация практически не изменилась. Безусловно, нужно отдавать дань уважения ушедшим коллегам, и поздравлять юбиляров. Однако также необходимо и объективно оценивать научное наследие наших предшественников, в том числе, видеть ошибки и замечать

недочеты, дабы самим не повторять их в будущем. Однако подобная критика вовсе не уместна в юбилейных статьях. Вот и получаются жития святых, особенно, когда к очередной дате текст пишется не на основе архивных материалов, а опираясь на статьи о прошлых юбилеях.

Это все говорит о необходимости начать широкие систематические исследования творческого пути археологов второй половины XX века. Для этого будет целесообразным привлечение архивных материалов по указанному периоду, что влечет за собой кропотливую источниковедческую работу и соответствующие публикации. При этом не стоит отбрасывать и субъективный опыт очевидцев. Использование методов устной истории может значительно дополнить существующие архивные источники, тем более, что уже имеются примеры подобных исследований [Палієнко, в друці].

И, самое главное, по мнению автора — уже много говорилось об «антропологическом повороте, когда стали видеть «науку в человеке» и «человека в науке», однако пришло время увидеть за отдельными людьми целое научное сообщество, увидеть науку в контексте общества своего времени. А это возможно только при переносе акцента с биографических исследований на институциональную историю. Исследования по институциональной истории советской археологии 1950 — 80-х годов — одна из самых актуальных и насущных проблем сегодня.

Также стоит напомнить, что любая научная работа невозможна без разработки соответствующей методологии, а, как было показано выше, работ по методологии истории археологии в отечественной науке чрезвычайно мало. Поэтому на первый план также выходить решение методологических проблем и создание соответствующей теории.

Безусловно, что сказанным выше весь круг проблем истории археологии в России и Украине не исчерпывается, при этом могут быть предложены и альтернативные концепции. И только будущая практика покажет кто прав, ведь только она, как известно, критерий истины.

Палієнко С.В. Усна історія як джерело до вивчення радянської теоретичної археології / Палієнко С.В. // У друці.

Тихонов И.Л. «Историография» или «история науки»? (о современных исследованиях по истории археологии) / И.Л. Тихонов // История археологии: личности и школы: Матер. Междунар. науч. конф. к 160-летию со дня рожд. В.В. Хвойки. — СПб., 2011. — С. 41—54.

Тункина И.В. Современные тенденции изучения истории отечественной археологии в России и в Украине / И.В. Тункина // История археологии: личности и школы: Матер. Междунар. науч. конф. к 160-летию со дня рожд. В.В. Хвойки. — СПб., 2011. — С. 55—64.

Формозов А.А. Некоторые итоги и задачи исследований в области истории археологии / А.А. Формозов // Советская археология. — 1975. — № 4. — С. 5—13.

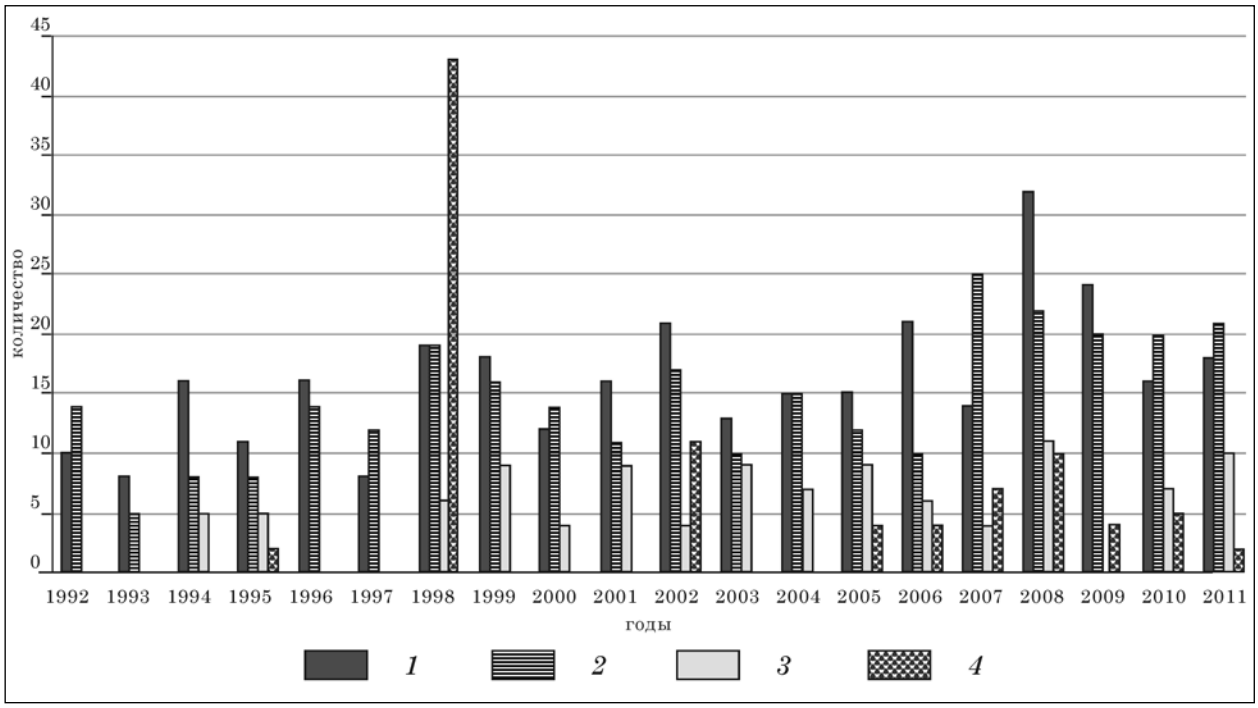

Рис. 1. Количественное соотношение историографических публикаций в журналах Украины и России. 1 — Российская археология; 2 — Археологія; 3 — Археологические вести; 4 — МДАПВ

С. В. Палієнко

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЇ В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ

Для порівняння динаміки розвитку історії археології у Росії та Україні, тематичного і хронологічного аналізу автор розглядає історіографічні статті, опубліковані за останні 20 років в 4 періодичних виданнях обох держав.

У всіх журналах переважають історіографічні публікації біографічного характеру, а в них, за деяким винятком, — некрологи та ювілейні вітання. До пам'ятних дат приурочено і багато статей про вчених, матеріали, присвячені інституціональній історії. Рідше зустрічаються окремі публікації, що зачіпають історію дослідження того чи іншого регіону, культури, пам'ятника. Роботи джерелознавчого характеру, або статті, присвячені питанням методології досліджень з історії науки, поодинокі, а в деяких виданнях відсутні повністю.

На думку автора, однією з найактуальніших і нагальних проблем сьогодні є дослідження по інституціональній історії радянської археології 1950—80-х років. Оскільки необхідно побачити за окремими людьми ціле наукове співтовариство, вивчити науку в контексті суспільства свого часу. А це можливо тільки при перенесенні акценту з біографічних досліджень на інституціональну історію.

S. Paliienko

THE HISTORY OF ARCHEOLOGY IN UKRAINE AND RUSSIA: THE MAIN DIRECTIONS AND PROBLEMS

The author considers the historiographical papers published over the past 20 years in four journals of both countries to compare the dynamics of the history of archeology development in Russia and Ukraine

The biographical descriptions dominate over historiographical publications in all the periodicals. The obituaries and anniversary greetings are the most part of them. Materials on the institutional history are confined to memorial dates. Less common are publications dealing with the history of a particular region study, culture and archaeological sites. Source study works, methodological issues are rare and completely absent in some editions.

УДК [902(091):378](477–25)”18/19”

С.С. Пічкур

АРХЕОЛОГІЧНА ОСВІТА В КИЄВІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX ст.

Стаття присвячена становленню археологічної освіти в Києві у другій половині XIX — на початку XX ст. на прикладі університету Св. Володимира та на Вищих жіночих курсів, в яких викладали В.Б. Антонович і В.Ю. Данилевич.

Ключові слова: історія археології, археологічна освіта, персоналістика, В.Б. Антонович, В.Ю. Данилевич, археологічний музей.

Останнім часом інтерес дослідників все частіше привернутий до історії археологічної науки. Цей напрямок стає все більш приорітетним. Однією зі складових історії дисципліни є історія освіти, в нашому випадку — археологічної. Спеціальних фундаментальних робіт, присвячених вивченню археологічної освіти в Києві поки що не існує. Останнім часом почали з’являтися роботи, які побіжно торкаються археологічної освіти. Це дисертаційні дослідження про функціонування Вищих жіночих курсів (В.А. Кобченко), науково-педагогічну діяльність В.Ю. Данилевича (А.О. Гомоляко), історичну школу В.Б. Антоновича (О.І. Кіян) та ін. Мета статті — розглянути археологічну освіту через призму науково-педагогічної діяльності В.Б. Антоновича і В.Ю. Данилевича в університеті Св. Володимира та на Вищих жіночих курсах. Це дасть можливість визначити творчий внесок учених у скарбницю знань про давнє минуле України та зробити спробу прослідкувати становлення та розвиток археологічної освіти в Києві наприкінці XIX — початку XX ст.

Питання про необхідність заснування археологічного інституту в Києві піднімалися неодноразово, наприклад, на цьому наголошувала графиня П.С. Уварова на заключному засіданні XI археологічного з’їзду [Труды, 1902, с. 175—176]. Проте до 1917 р. у місті так і не з’явився профільний заклад, в якому б готували спеціалістів з археології. Найбільшим класичним навчальним закладом Києва був Університет св. Володимира, заснований 8 листопада 1833 року. З 1850 до 1918 року в університеті було чотири факультети: юридичний, медичний, історико-філологічний та фізико-математичний. Викладачі вузу здебільшого були енциклопедистами — спеціалістами широкого профілю, мали різнобічні професійні уподобання, що охоплювали широке коло питань. У роботі археологічних з’їздів та у розкопках брали участь не лише викладачі історико-філологічного факультету, а й фізико-математичного та медичного факультетів. В архівних документах (Державний архів м. Києва) є свідчення про закордонні відрядження викладачів університету: «Командированы за границу на VI археологический съезд: В.С. Иконников, В.Б. Антонович, Ф.Я. Фортинский, И.В. Лучицкий, В.Б. Томс…» [ДАК, ф. 16, оп. 320, № 45, арк. 24], якщо перші чотири професори були істориками, то останній — професором фізіології. У деяких випадках Імператорська археологічна комісія (ІАК) навіть зверталася зі своїми пропозиціями до фізико-математичного факультету. Одним з прикладів таких звернень є лист, надісланий ІАКом у 1890 р. на цей факультет університету св. Володимира, з проханням відправити експедицію в с. Лісовичі Таращанського уїзду, оскільки там були знайдені кістки мамонта. [ДАК, ф. 16, оп. 329, № 150].

© С.С. ПІЧКУР, 2012

Іншим навчальним закладом Києва, де викладалися історичні дисципліни, — був учбовий заклад для жінок (Вищі жіночі курси), заснований Товариством дослідників природи. Важливу роль при створенні цього закладу відіграло прагнення жінок отримати доступ до вищої освіти. Курси мали ще й іншу назву — Київський університет імені святої княгині Ольги. Діяльність курсів тривала з 1878—1889 рр. і мала на меті підготовку педагогів на двох факультетах: фізико-математичному та історико-філологічному. Навчальний курс спочатку був дворічний та поступово розширювався до трьох, пізніше чотирьох років. Це наблизило зміст і характер навчання на курсах до університетського, що давало підстави Раді професорів Вищих жіночих курсів клопотатися про надання випускницям права викладання вивчених на курсах предметів у старших класах жіночих середніх навчальних закладів. У 1886 р. відбувся останній набір на курси і у 1889 р. уряд припинив їх діяльність. 1889—1906 рр. в історії жіночих курсів знаменувалися боротьбою за їх відновлення. Наступний період функціонування курсів припадає на 1906—1920 рр. Викладачами на курсах, в основному, були професори Київського університету св. Володимира, навчальний план відповідав університетському [Кобченко, 2004].

Викладання археології у київських вищих навчальних закладах пов'язане, передусім, з іменем Володимир Боніфатієвича Антоновича. Вперше, як викладач він з'являється на кафедрі Руської історії у 1870 р. — скромний, сором'язливий, проте розумний та неупереджений. В.Б. Антонович закінчив спочатку медичний, а потім історико-філологічний факультет університету св. Володимира, після чого був прийнятий на посаду канцелярського чиновника в Канцелярії генерал-губернатора з відкомандируванням для заняття «во временной комиссии для разбора древних актов» (1863 г.) [ДАК, ф. 16, оп. 317, № 48]. Окрім медичної та історичної освіти вчений, під час відрядження за кордон, вивчав антропологію у Парижі під керівництвом відомого антрополога П. Топінара. [Данилевич, 1908, с. 22]. Після захисту дисертації «Последние времена казачества на правой стороне Днепра по актам от 1679 по 1716 г.» (1870 р.) отримав ступінь магістра Руської історії, після чого почав викладати. Маючи за плечима значний багаж знань, він як ніхто інший підходив на роль викладача археології.

В університеті В.Б. Антонович читав кілька курсів: давньоруської історії, історії Південно-Західної Русі (України), історії козацтва, історії Галицького князівства, джерела західноруської історії, руські старожитності (археологія), а також проводив практичні заняття з давньоруської та південнозахідноруської (української) історії. Його лекційні курси завжди були насичені науковими фактами, змістовними, будувалися на його власних дослідженнях. «Антонович завжди був доступним для студентів як в університеті, так і вдома (приймав до 11-ої ранку). Він постійно направляв їхню працю, давав консультації, книги зі своєї бібліотеки, архівні виписки, годинами демонстрував експонати музеїв університету, на прохання молоді проводив цілі цикли занять зі сфрагістики, геральдики, нумізматики. Щовесни вчений організовував історичні екскурсії, а влітку обов'язково брав своїх учнів на археологічні розкопки.» [Ульяновський, 1995, С. 74]

Студенти бачили в ньому авторитета, який завжди допоможе, скерує у вірному напрямку та підтримає. Відомі обставини звернення В.З. Завітневича за науковим керівництвом до В.Б. Антоновича «Въ 1884 году, приступая къ спеціализаціи по русской исторіи, я сразу почувствовалъ, что серьезное изученіе древнейшаго періода этой науки безъ знакомства съ археологіей невозможно. Я попытался было обратиться къ имеющейся литературе, но скоро убедился, что археологія находится у насъ въ зачаточномъ состояніи и что наука эта еще не успіла ни накопить достаточнаго количества научнаго матеріала, ни темъ болем выработать пріемовъ его разработки. Вотъ те обстоятельства, при которыхъ я вынужденъ былъ обратиться за руководствомъ къ Владиміру Бонифатіевичу, слава котораго, какъ археолога, хорошо мне была известна. Чтобы не безпокоить почтеннаго професора только для себя лично, я подобралъ небольшую компанію подходящихъ людей…» [Завитневич, 1909] Пізніше у своїх спогадах В.Ю. Данилевич, Д.І. Багалій, Л.П. Добровольський, В.Г. Ляскоронський, П.В. Голубовський, П.П. Курінний та ін., будуть зазначати, що всі вони послідовники «школи В. Антоновича». Роль професора у підготовці фахівців була дуже вагомою, оскільки його знання та досвід стали фундаментом для формування та становлення археологічної науки. Вплив особистості, такої як В.Б. Антонович, на свідомість майбутніх дослідників мав велике значення, хоча професор й не вирізнявся ораторськими здібностями і не мав неймовірно красивого баритону, проте його лекції завжди були змістовними, доступними, з ясним і стислим викладом матеріалу, без зайвих подробиць, з яких слухачі дізнавалися про найновіший матеріал і актуальні проблеми у тогочасній науці.

Зі спогадів В.Ю. Данилевича, одного з учнів В.Б. Антоновича, про заслуги професора у викладанні курсу археології в Київському університетісв. Володимира,дізнаємося: «Той курс слухали не тальки студенти-історики, але й студенти інших відділів,

що цікавилися археологією. Наприклад, до таких слухачів його курсу належав акад. М. Ф. Біляшівський, що був правник. До своїх викладів В. Антонович приносив потрібні речі з Музею. Крім того, протягом курсу він водив слухачів неодноразово до Музею, докладно пояснюючи їм музейські збірки. Для тих-же слухачів, що хотіли фахово працювати в галузі археології, Музей був завжди приступний. Свій курс він викладав за порівняльною методою. З цією метою він складав у Музеї невеличкі збірки з інших країн, з Угорщини, з Франції, то-що. Але він не обмежувався університетською авдиторією й неодноразово читав публічні курси археології. Завдяки тому я міг ще гімназистом прослухати його перший курс археології. Не треба забувати також того, що й у Музеї, й на помешканню його відвідувала безліч осіб, що цікавилися старовиною чи просто хотіли його вказівок з приводу яких-будь старовинних речей. Так само він нікому не відмовляв оглянути Музей. Таких-же відвідувачів було чимало. Під час розкопів він добре і зрозуміло розповідав і грабарям, і відвідувачам розкопу про мету розкопу й про українську старовину. Таким чином знаття того, що пам'ятки старовини мають наукову вагу поширювалося їм серед широких кіл суспільства. Завдяки тому чимало пам'яток минулого врятувалося для науки…» [Данилевич, 1928, с.19—20]

Лекційний курс з археології не обмежувався аудиторними заняттями. Професор із перших днів навчання спрямовував студенів до самостійної наукової праці. Недостатньо розроблені наукові питання ставали темами рефератів, і вимагали від студентів не лише знань, а й великих зусиль та належної фахової підготовки. На семінарах реферати зачитувалися і жваво обговорювалися, доповнювалися. Часто В.Б. Антонович роздавав студентам однакові теми для опрацювання, проте просив розглядати їх під різними кутами зору. Обговорення рефератів завжди закінчувалося виступом професора, який висловлював свою думку (але ніколи не нав'язував її) з приводу того чи іншого питання та давав загальну оцінку проведеній роботі. Найбільш цікаві з наукового погляду студентські реферати публікувалися в «Университетских записках» і навіть отримували золоті медалі за високий науковий рівень розробки проблеми. «Бували випадки, коли вибрані в рамках академічного семінару Антоновича теми оброблялися досить тривалий проміжок часу і виходили як осібні дослідження або захищалися як кандидатські дисертації» [Кіян, 2005, с. 386] В.Б. Антонович завжди дбав про подальшу долю своїх учнів, після закінчення навчання учні не втрачали зв'язок з учителем, їх дружба та співпраця продовжувалися.

В.Б. Антонович докладав чимало зусиль, щоб залишити кращих своїх вихованців для викладацької діяльності. Хоча завдання було не з простих, оскільки у той період на факультеті тривала боротьба за вакантні кафедральні посади. У цьому протистоянні В.Б. Антоновича завжди підтримував філолог О.О. Котляревський, який цінував його як вченого, навіть не зважаючи не деякі розбіжності поглядів стосовно здібностей його вихованців «ну, кого Вы подготовили! — іронізував О.О. Котляревський над В.Б. Антоновичем, - маленького Дашкевича, горбатенького Голубовского и Багалея (эпитет пропускаю)» [Верзилов, 1997, с. 418].

Паралельно з викладацькою діяльністю В.Б. Антонович завідував Музеєм старожитностей університету з 1873 р. та Мюнц-кабінетом (нумізматичним кабінетом) при університеті св. Володимира — з 1872 р. і значно поповнив існуючі музейні колекції. «Предметы эти поступили частью путем покупки, частью пожертвованы разными лицами, частью же доставлены из раскопок, которые производил хранитель музея в разных местностях губерний: Киевской, Волынской, Подольской и на северных склонах Кавказа; все предметы происходящие из раскопок, сообщены в музей вместе с подробными дневниками раскопок, которые хранятся в библиотеке музея…» [Антонович, 1884, с. 73]. В.Б. Антонович прийняв музейну колекцію від свого попередника А.І. Линниченка в кількості 1287 предметів старовини, а за роки завідування Музеєм старожитностей колекція суттєво зросла та була передана Ю.А. Кулаковському — наступному керівничому — у такому обсязі: 8813 зареєстрованих речей та 300 незареєстрованих у каталозі і 429 зареєстрованих мап. Результати музейної діяльності професора вражають своїми масштабами. Музей часто використовувався професором як аудиторія для проведення лекційних занять, оскільки на прикладі музейних експонатів можна було наочно продемонструвати пам'ятки минулого. Це допомагало студентам краще пізнати археологічний матеріал і пов'язати його з певним археологічним періодом. У 1905 р. В.Б. Антонович був змушений припинити свою викладацьку діяльність через проблемами зі здоров'ям.

З 1906 до 1915 рр. посаду приват-доцента в Університеті Св. Володимира займав В.Ю. Данилевич [Гомоляко, 2012]. Відомо, що на формування його наукового світогляду вирішальну роль справило навчання в Київському університеті де, як уже згадувалося, саме під керівництвом В.Б. Антоновича він опановував ремесло історика та археолога. Тож не дивно, що В.Ю. Данилевич продовжив справу свого вчителя.

У 1878—1889 рр. на Вищих жіночих курсах, як і в університеті, археологію викладав В.Б. Антонович, так само не обмежуючись

лекційними курсами. Слухачки мали змогу відвідувати університетський музей, яким завідував професор, допомагали йому у підготовці експозицій для виставки на археологічних з'їздах, а влітку приймали участь у розкопках.

Викладачі історико-філологічного відділення курсів, — В.Б. Антонович, І.В. Лучицький, Ф.Я. Фортинський М.П. Дашкевич читали лекції в тому ж обсязі, що й для студентів університету, та заохочували слухачок до самостійної дослідної праці. Під впливом В.Б. Антоновича багато курсисток обирали теми курсових робіт з української історії, займалися перекладом першоджерел, а також брали участь в археологічних розкопках на Київщині, Катеринославщині, Поділлі тощо. Талановитою ученицею В.Б. Антоновича була випускниця курсів Катерина Миколаївна Мельник (Мельник-Антонович), яка ще в студентські роки почала займатися дослідницькою працею. У 1879—1881 рр. вона брала участь в археологічних дослідженнях на території Старого Києва, біля Львівської площі. У 1881 р. досліджувала три групи степових могил під Кременчуком на Полтавщині. У 1882 р. — дюнні «стації» в околицях Києва тощо [Кобченко, 2004].

Після відновлення діяльності курсів у 1906 р. викладати історичні дисципліни продовжив В.Ю. Данилевич. Саме йому потрібно завдячувати створенням археологічного музею Курсів. Як вже згадувалося, лекційний курс старожитностей, як обов'язковий предмет читався в обох навчальних закладах. «За отсутствием археологического музея на Курсах, я вынужден был читать первый курс русских древностей по рисункам. Конечно, такой способ чтения столь специального курса нельзя назвать удовлетворительным в педагогическом отношении…» писав В. Данилевич [Данилевич, 1914, с. 5]. Розуміючи важливість цього питання, наступні кілька років він наполегливо працював над створенням власного музею при Вищих жіночих курсах.

Ідея В.Ю. Данилевича створити музей на курсах та висловлене ним прохання про допомогу [НА ІА НАНУ, ф.2, № 140] знайшли гарячий відгук у хранителя археологічного відділу міського музею — В.В. Хвойки. Він подарував Вищим жіночим курсам колекцію історичних старожитностей, що складалася з 242 предметів із власних зібрань, при цьому не лише дібрав характерні зразки старожитностей, але також змонтував їх, передавши музею повністю готову колекцію. В.Ю. Данилевич назвав цей дарунок «без сумніву, найважливішою подією в житті музею» [Данилевич, 1914, с. 3]. Отримана колекція викликала захват не лише у В.Ю. Данилевича, а й в усіх присутніх при цьому професорів, слухачок і навіть служителів Курсів [Колеснікова, 2007].

Потрібно також згадати, що В.Ю. Данилевич у 1908 р. видав підручник з археології «Курс русских древностей», в якому описував шляхи формування та розвитку археології, наводячи приклади інших зарубіжних країн, давав визначення археології як науки та наголошував на важливому значенні археологічних з'їздів для вивчення пам'яток старовини. «Каждый съезд вызывает интенсивную работу по изучению старины, в том числе и доисторических древностей, в более или менее значительном районе, намеченном для изследования ко времени съезда. Такое изучение местных древностей ведется, конечно, более систематично и полно, по заранее выработанным программам» [Данилевич, 1908, с. 19] Матеріали учасників з'їздів були опубліковані в «Трудах», а також виходили як додатки до «Древностей».

Також, із лекційного курсу В.Ю. Данилевича, читаного на Вищих жіночих курсах 1907—1908 рр., можна дізнатися про його власне розуміння стану археологічної освіти в країні: «Успешное развитие доисторической археологии несколько затрудняется тем, что в наших университетах нет особой кафедры по этой науке. Лишь в немногих университетах читались особые курсы по доисторической археологии. Например, в Университете Св. Владимира такой курс читал до половины 90-х годов покойный проф. В.Б. Антонович. Хотя до некоторой степени этот пробел в нашем историческом образовании восполняется теперь учреждением двух Археологических Институтов: в Петербурге (1877 г.) и в Москве (1907 г.). Оба Института имеют целью подготовить прежде всего ученых архивистов, но вместе с тем в них преподаются также другие отрасли археологической науки, в том числе и доисторическая археология. Но особенно крупного значения для развития доисторической археологии эти учебные заведения не могут иметь, т. к. обслуживают преимущественно столичных любителей древностей, а провинция, как и раньше, страдает недостатком ученых археологов, пробавляясь почти исключительно диллетантскими занятиями в области русских древностей» [Данилевич, 1908, С. 23].

Отже, В.Б. Антонович та В.Ю. Данилевич зробили археологічну освіту в Києві можливою. У результаті тривалої викладацько-організаційної та науково-просвітньої діяльності вчених, було сформовано науковий осередок і виховано цілу плеяду вчених — К. М. Мельник-Антонович, Д.І. Багалій, Л.П. Добровольський, В.Г. Ляскоронський, П.В. Голубовський, П.П. Курінний, В.Є. Козловська та ін. Хоч ці два викладача і не змогли зробити

перевороту в археологічній освіті, але результат їх діяльності говорить сам за себе. Курс археології (старожитностей) став повноправним університетським курсом, який читався і в університеті і на Курсах, фонди університетського музею завдяки спільній праці викладачів та студентів постійно поповнювалися новими експонатами, студенти вели самостійну дослідницьку роботу, найкращі реферати публікувалися в «Университетских записках» та окремих збірниках.

Антонович В.Б. Музей древностей / В.Б. Антонович // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомагательных учреждениях императорского Университета Св. Владимира (1834-1884). — К., 1884. — С. 60—76.
Верзилов А. Воспоминания об В.Б. Антоновиче / А. Верзилов // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. Том 1. — К., 1997. — С. 412—419.
Гомоляко А.О. Науково-педагогічна діяльність В.Ю. Данилевича: Автореф. дис. … канд. іст. наук / А. О. Гомоляко. — Чернігів, 2012. — 19 с.
ДАК (Державний архів м. Києва) ф. 16, оп. 317, № 48.
ДАК ф.16, оп. 320, № 45.
ДАК ф. 16, оп. 329, № 150.
Данилевич В.Е. Курс русских древностей / В.Е. Данилевич. — К., 1908. — 187 с.
Данилевич В. Отчет Археологического Музея Высших Женских Курсов в Киеве за 1912/13 и 1913/14 академические годы / В. Данилевич // Сборник Археологического Музея Высших Женских Курсов в Киеве. Вып.1. — К., 1914. — С. 5—13.
Данилевич В. Професор В.Б. Антонович та Археологічний музей І. Н. О / В. Данилевич. — К., 1928. — 20 с.
Завитневич В.З. Из воспоминаний о В.Б. Антоновиче, как археологе / В.З. Завитневич // Памяти члена-учредителя Исторического Общества Нестора-летописца заслуженного ординарного профессора Владимира Бонифатьевича Антоновича (8 марта 1908 г.). — К, 1909. — С. 22—27.
Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи» / О. Кіян. — К., 2005. — 492 с.
Кобченко К.А. Київські вищі жіночі курси в контексті боротьби за освіту жінок в Україні (1878—1920): Автореф. дис. … канд. іст. наук / К.А. Кобченко. — К., 2004. — 20 с.
Колеснікова В.А. Вікентій (Чеслав) Хвойка. Сторінки наукової біографії / В.А. Колеснікова. — К., 2007. — 192 с.
НА ІА НАНУ (Науковий архів Інституту археології національної академії наук України) ф. 2, № 140.
Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г. Т. 2. — М., 1902. — С. 175—176.
Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) / В. Ульяновський // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. — К., 1995. — С. 5—76.

С. С. Пичкур

АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В КИЕВЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX — НАЧАЛЕ XX в.

В статье рассматривается становление археологического образования на примере университета св. Владимира и Высших женских курсов во второй половине XIX — начале XX в. Показана роль профессоров В.Б. Антоновича и В.Е. Данилевича в формировании научно-образовательного процесса в указанных учебных заведениях. Подчеркивается значение создания музея при Высших женских курсах и развитие коллекции Музея древностей при Университете Св. Владимира для преподавания археологических дисциплин. Делается вывод о том, что результатом профессиональной деятельности преподавателей было воспитание целого ряда исследователей, впоследствии плодотворно работавших в науке.

S. Pichkur

ARCHAEOLOGICAL EDUCATION IN KIEV IN THE SECOND HALF OF XIX — THE BEGINNING OF XX c.

This paper deals with the formation of the archaeological education at the St. Vladimir University and the Highest Women College in the second half of XIX — the beginning of XX century. Professor V.B. Antonovich and V.Yu. Danilevich participated in the formation of the scientific and education processes at these institutions. One may highlight the role of a museum at the Highest Women College and the development of the Museum of Antiquities at the St. Vladimir University. Numerous great researches were trained in the result of these educational activities.

УДК [902(091):069.5](477–25)

Т.М. Радієвська

АРХЕОЛОГІЯ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ХВЕДОРА ВОВКА, МАТЕРІАЛИ ЙОГО ДОСЛІДЖЕНЬ У ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Висвітлено археологічні дослідження у науковому доробку Хведора Вовка. Розглянуто колекції матеріалів Мізинської палеолітичної стоянки, дослідженої Хв. Вовком, що зберігаються в Національному музеї історії України.

Ключові слова: історія археології, палеоліт, палеолітознавство, трипільська культура, Хведір Вовк.

Археологія займала особливе місце в сфері наукових інтересів Хведора Кіндратовича Вовка. Науковий доробок вченого в галузі етнографії та антропології збагатив вітчизняну науку, його праці стали своєрідними енциклопедіями з українознавства. Не менш вагомий археологічний доробок Хведора Вовка.

Науковий інтерес до археології у Хв. Вовка сформувався значно пізніше, ніж до народознавчих студій. Його перша наукова праця з археології була надрукована у 1894 р. і присвячена огляду роботи Археологічного з'їзду у Вільно [Volkov, 1894, p. 71—74]. Проте перше знайомство Хв. Вовка з найдавнішими періодами археології відбулося ще за 20 років, а саме під час роботи III Археологічного з'їзду, в Києві у 1874 р. Хв. Вовк як член оргкомітету виконував різні обов'язки і мав нагоду познайомитись з вітчизняними та зарубіжними вченими. Ці події могли стати своєрідним поштовхом до зацікавлення археологією. Після з'їзду він безпосередньо взяв участь у археологічних дослідженнях В. Антоновича на Київщині та Волині у 1875—1876 рр. [Франко, 1992, с. 113—114].

Перебуваючи в політичній еміграції Хв. Вовк мав можливість ознайомитись з археологічними колекціями музеїв Праги, Відня, Цюріха, Риму. Особливо плідним вивчення археології було в Парижі, де Хв. Вовк пройшов шлях від студента Сорбонни до видатного вченого, доктора природничих наук. Він вивчає археологію теоретично й практично, слухаючи лекції Л. Манувріє, П. Брока, П. Топінара, Є. Амі, провадить свої перші досліди під їх керівництвом, ретельно вивчає, замальовуючи, фотографуючи колекції Museum d'History Naturelle, Musee de Trokadero та інших наукових установ. Хв. Вовк безпосередньо бере участь у роботі Паризької Антропологічної спілки, редагує статті та друкується у часописах «Bulletin de la Societe d'Antropologie de Paris» та «Anthropologie». Особисті зв'язки Хв. Вовка з Г. де Мортільє, класиком європейської школи палеоліту, мали величезний вплив на процес його формування як професійного археолога [Франко, 2000, с. 217—220].

Середина 90-х рр. XIX ст. — час надзвичайно бурхливого розвитку вітчизняної археології. Завдяки листуванню з В. Антоновичем, М. Біляшівським, В. Хвойкою Хв. Вовк був добре обізнаний з археологічними дослідженнями у тодішній Російській імперії. Їхні результати, іноді сенсаційні, вчений висвітлював у статтях, рецензіях, відгуках. Він весь час працював для української науки та культури. Для Хв. Вовка, як зазначає М. Сумцов, «...наука <...> не була хатньою справою, робилась на видноті у всесвіта <...> це було глибоке національне почуття в оточенні всесвітнього інтернаціонального розуміння, якою і мусить бути українська наука» [Сумцов, 1922, с. 174].

Найбільш вагомим у царині археології був доробок вченого в галузі палеолітознавства. Він пройшов шлях від популяризації археологічних досліджень до наукового осмислення та теоретичного узагальнення тогочасних знань

© Т.М. РАДІЄВСЬКА, 2012

про палеолітичні пам'ятки Східної Європи. Особливу зацікавленність Хв. Вовка викликало відкриття Києво-Кирилівської палеолітичної стоянки. Результати розкопок В. Хвойки набули великого розголосу в археологічних колах. Саме Хведір Вовк першим навів західноєвропейські аналогії цим унікальним знахідкам. Детальний аналіз стратиграфії стоянки та урахування особливостей крем'яних знарядь, дали підставу досліднику впевнено датувати пам'ятку мадленським часом [Вовк, 1899а, с. 1—32; 1899б, с.211—219; 1902, с. 1—12; 1904, с. 16—25].

Наукова робота Хв. Вовка в галузі палеолітознавства була продовжена після повернення до Росії. Визначною подією в житті Хведора Кіндратовича в цей період стало відкриття Мізинської стоянки.

У 1907 році Чернігівську губернську архівну комісію та Чернігівське відділення Комітету підготовки XIV Археологічного з'їзду сповістили про знахідку кісток допотопних тварин, на які натрапили під час будівництва льоху в садибі Сисоя Кошеля — мешканця с. Мізин. Уважно оглянувши купу кісток разом із землею, що були доставлені до Чернігівського музею, Хв. Вовк помітив кілька крем'яних виробів і визначив, що це знаряддя мадленської доби. Наступного літа він разом зі своїми учнями С. Руденком, П. Єфименком здійснили попередні розкопки, які дали унікальні знахідки [Шовкопляс, 1965, с. 11—12]. Це було як своєрідний дарунок долі, як винагорода за тривалий час вимушеної розлуки вченого-патріота з рідною Україною. «Чернігівський археологічний з'їзд 1908 року несподівано відслонив перед нами віко тисячоліть, що погребли останки життя й творчості палеолітичної людини на нашій землі», — так написав М. Грушевський про сенсаційне відкриття Мізинської стоянки [Грушевський, 1928, с. 17].

У 1909, 1911—1914 роках Хв. Вовк разом із своїми учнями (Л. Чикаленко, П. Єфименко, С. Руденко, В. Сахаров, М. Рудинський) провадив широкомасштабні польові дослідження [Франко, 2000, с. 236], в результаті яких були здобуті не тільки унікальні вироби з бивня мамонта, але й прикраси, чисельні кістяні і крем'яні знаряддя, що одразу висунули Мізинське поселення на одне з провідних місць поміж всесвітньо відомих палеолітичних пам'яток Європи.

Під час польових досліджень пам'ятки Хв. Вовк та його учні застосували найновішу, відому на той час у Західній Європі, методику розкопок. Вона вдосконалювалась під час подальшої роботи, і якщо розкопи 1908 та 1909 років ще не мали внутрішнього членування, то розкопи 1912—1914, 1916 років вже поділялись на метрові квадрати з подвійним цифровим (римським та арабським) позначенням [Сергин, 1987, с. 6].

Хведір Вовк під час розкопок був прикладом професіоналізму, завжди вимагав «...докладного аналізу та всебічної уваги <...> не тільки до речових знахідок, але, скажімо, до характеру місцевості, рельєфу поверхні даної стації, геологічних обставин, до кожної дрібненької речі, що в процесі роботи може бути знайдена, до знімання планів, фотографування, зарисовок тощо» [Носов, 1931, с. XXVI]. За спогадами Л. Чикаленка, в підході до роботи Хв. Вовк все робив так, «...що коли б будь-хто виявив бажання ближче придивитись до його праці, то знайшов би в матеріалах найдрібніші вказівки <...>. З розкопок було брато все, навіть, те, що тепер при сучасному станові науки не має видимого значення, але далі може його мати…» [Іванченко, 1995, с.5]. І дійсно, польові описи та щоденники, кресленики розрізів, планів Мізинської стоянки, фото об'єктів і окремих знахідок зберегли свою інформативність частково і донині, про що свідчать монографії з аналізу структури пам'ятки [Сергин, 1987].

Відповідальне ставлення до своєї роботи, самовіддану любов до науки, жагучий інтерес до різноманітних археологічних тем Хв. Вовк зумів прищепити своїм учням. До молоді він ставився з щирою приязню, завжди охоче ділився ідеями та знаннями, проте не любив поверховості і докоряв за поспішні висновки, помилки в статтях. Один з його учнів згадував, що Хв. Вовк вмів бути не тільки вченим та викладачем, він жив інтересами молоді та спонукав жити інтересами науки [Золотарев, 1918, с. 356—357]. В цьому проявився природжений талант Хв. Вовка як педагога.

Дослідження Мізинської стоянки відбувалося на міждисциплінарному рівні із залученням даних суміжних наук (геології, зоології, ботаніки тощо). Основні результати вивчення Мізинського поселення, як і узагальнення тогочасних знань про палеолітичні пам'ятки Східної Європи були викладені Хв. Вовком у доповіді «Палеолит в Европейской Росии и стоянка в селе Мезине Черниговской губернии» на засіданні Відділення російської та слов'янської археології Російського археологічного товариства, яка викликала палкі дискусії у представників російської офіційної науки [Франко, 1992, с. 116].

Наукова громадськість високо оцінила рівень дослідження Мізинської стоянки. Як зазначив А. Носів, саме «через Мізинські здобутки, які мають першорядну вагу в науці для вивчення палеолітичної культури, Хведір Кіндратович зажив всесвітньої слави, а українська археологія піднеслася на почесну височінь» [Носов, 1928, с. 7]. Дійсно, в науковій біографії дослідника було не одне відкриття, але особливу славу принесла йому саме Мізинська палеолітична стоянка. Його доповідь про розкопки пам'ятки на Міжнародному антропологічному з'їзді в Женеві у 1912 році викликала палкі

дискусії, проте думка науковців була одностайною — археолог заслуговує на міжнародну премію [Франко, 2000, с. 113]. Це стало справжнім тріумфом, вершиною творчого злету українського вченого.

Вагомий внесок Хв. Вовка у розвиток вітчизняного палеолітознавства не обмежувався лише його особистим доробком у вигляді науково-практичної діяльності, чисельних публікацій, участі у міжнародних конференціях, коли він практично був єдиним містком, через який наукові думки Західної Європи доходили до нас і навпаки. Найголовніша заслуга вченого — це започаткування школи вітчизняного палеолітознавства. Хв. Вовк за короткий час підготував високопрофесійних палеолітознавців — Г. Бонч-Осмоловського, П. Єфименка, Л. Чикаленка, С. Руденка, Д. Золотарьова, М. Рудинського, О. Алешо. Заснована Хв. Вовком школа визначила напрямок розвитку первісної археології на ціле століття.

Хв. Вовку належить також одне з визначних місць в історії вивчення трипільської культури [Бурдо, 2010, с. 29; Радієвська, 2011, с. 215—224]. Йому не судилося проводити власні польові досліди трипільських пам'яток. Проте саме Хв. Вовк першим в Європі представляє унікальні знахідки з розкопок В. Хвойки. На Міжнародному конгресі доісторичної археології і археологічної антропології, який проходив в 1900 р. в Парижі, Хв. Вовк організував у секції Паризького антропологічного товариства етнографічну і археологічну виставку. Тут було представлено багато етнографічних фотознімків з побуту українського народу та серію фотографій нових знахідок В. Хвойки.

В тому ж році Хв. Вовк готує статтю «По поводу наших неолитических находок с керамикой до-микенского типа», в якій подає детальну характеристику розвитку археологічних досліджень в Російській імперії, розглядає такі нагальні питання як завдання археологічного дослідження, методичні засади розкопок, зокрема поселень нової археологічної культури. Аналізуючи дослідження В. Хвойки в околицях Трипілля та Верем'я та В. Доманицького в Звенигородському та Уманському повітах, автор підкреслює важливість відкриття нових пам'яток: «Находки Ч.В. Хвойки оказываются фактом первостепенного интереса и гораздо большего значения, чем просто коллекция курьезных и в первый раз только найденных в пределах России вазочек и статуэток» [Вовк, 1900, с. 135]. Вчений нагадує, посилаючись на Л. Нідерле, що завдання доісторичної археології полягає не у викопуванні та описі стародавніх предметів та розташуванні їх у музеях з позначеннями про те, хто був їх великодушним пожертвувачем. Дослідникам старовини слід пам'ятати, що завдання доісторичної археології — це найбільш повне відтворення типу, походження, міграцій, побутових обставин, суспільних відносин, вірувань, культів і взагалі всієї культури найдавніших мешканців землі. «Производя раскопки, мы, с одной стороны, спасаем древние памятники, но, с другой стороны — безвозвратно и навсегда уничтожаем то, чего не сумели или не захотели спасти по незнанию и небрежности или одностороннему отношению к делу» — наголошує Хв. Вовк [Вовк, 1900, с.131].

Хв. Вовка як учня Г. де Мортільє не міг задовольнити рівень досліджень трипільських пам'яток на початку XX століття. Методичні прийоми В. Хвойки він вважав не дуже досконалими, а тому вважає за необхідне надати кілька конкретних рекомендацій, які, на його думку, дадуть змогу всебічно дослідити археологічні пам'ятки. Для вирішення питання про призначення площадок (точків) автор рекомендує робити плани та розрізи досліджуваних об'єктів. Звертає також увагу на необхідність послідовно знімати шари глини (після нанесення на плані), викладати в тому ж порядку та обов'язково перевертати їх, щоб дослідити можливі відбитки [Вовк, 1900, с. 138—140].

Наприкінці статті Хв. Вовк констатує, що вітчизняні археологічні дослідження мають не менше ваги ніж західноєвропейські, проте й досі ще не займають відповідного значення в світовій науці, тільки тому що вони невміло провадяться, недбало описуються та доволі погано видаються [Вовк, 1900, с. 141].

Наступна робота Хв. Вовка, присвячена Трипіллю, була надрукована в «Матеріалах до українсько-руської етнології» Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові в 1905 р. В цій статті автор аналізує відомі на той час дані про пам'ятки з мальованою керамікою, підкреслює схожість матеріалів, отриманих під час розкопок на хуторі Кукутені біля Ясс у Східній Галичині, на Буковині зі знахідками В. Хвойки. Ці висновки він підкріплює власними спостереженнями під час знайомства з матеріалами музейних та приватних збірок [Вовк, 1905, с. 4]. У статті подається детальна характеристика 45 пам'яток передмікенської культури, які Хв. Вовк згрупував за географічним положенням — «поріччя р. Дніпра, поріччя р. Бога, поріччя р. Дністра, поріччя р. Дунаю (Прут, Серет)» [Вовк, 1905, с. 5—26]. Таким чином, Хв. Вовком була складена фактично перша мапа трипільських пам'яток. Автор статті робить спробу визначити можливі шляхи розповсюдження передмікенської культури — «з півдня на північ», і припускає, що «первісним осередком її була Мала Азія» [Вовк 1905, с. 27].

Безперечно, цю статтю Хв. Вовка можна розглядати як першу частину монографічної праці, яку він так і не встиг завершити за життя. Через 10 років після смерті вченого, розбираючи його науковий архів, М. Рудинський знайшов рукопис та ілюстративний матеріал,

підготував та видав у збірнику Кабінету антропології роботу «Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні» [Вовк, 1928].

У передмові до статті М. Рудинський підкреслює, що «...в історії вивчення неолітичної культури мальованої кераміки Хв. Вовк посідає одне з визначних місць, як перший з європейських учених, що звів до купи результати дослідження її на Сході Європи і спитувався синтезувати їх, висловивши певні думки що до призначення її глиняних споруд і висунувши теорію її східного у нас походження» [Вовк, 1928, с. 3]. Робота Хв. Вовка, яка була опублікована в «Антропології», складається з кількох розділів: «Будова й характер становищ»; «Фауна в знахідках передмікенського типу»; «Вироби кам'яні, кістяні й металеві, знайдені в землянках і похоронних точках».

В першому розділі, який містить змістовний аналіз багатьох розкопаних комплексів, плани та розрізи кількох «точків», автор дійшов висновку: «...ми приходимо до необхідності встановити три роди будови наших українських глиняних будівель з знахідками передмікенського типу, в залежності від їх призначення: землянок — задля життя, гончарень задля виробу й кладовищ задля заховування урн з попелом мерців ...» [Вовк, 1928, с. 19].

В останньому розділі статті дана характеристика знарядь праці з кременю, кістки, рогу та металу. Це перша в історії трипіллязнавства робота, де практично зібрані всі відомі на той час знаряддя. Особливу увагу дослідник приділяє характеристиці металевих виробів, наводить аналогії, робить висновок про безумовну належність металевих сокирок до передмікенського (трипільського) часу, визнає їх більш ранній час, на відміну від Г. Мортільє, який вважав, що плескаті сокирки з'являються тільки в пізній час — добу бронзи [Вовк, 1928, с. 26—27].

Внесок Хв. Вовка у трипіллязнавство важко переоцінити. Насамперед позитивно слід оцінити прагнення вченого удосконалити методику польових досліджень та максимально впорядкувати результати розкопок трипільських пам'яток. Ним була складена перша мапа пам'яток трипільської культури Київщини, Галичини, Буковини та Румунії. Багато уваги Хв. Вовк приділяв питанням про визначення завдання доісторичної археології та мети наукових досліджень, зокрема трипільських пам'яток.

Завершуючи розгляд археологічного доробку в науковій спадщині Хв. Вовка, слід зазначити, що вчений вписав славну сторінку в історію археології. В розробці багатьох питань археологічної науки він був справжнім першопрохідцем. Саме Хв. Вовк розробив термінологію для виробів з кременю, ввів типологічний метод досліджень, започаткував комплексний підхід до матеріалу та його обов'язковий статистичний аналіз. Відповідальне ставлення до досліджуваних пам'яток археології, фаховий підхід до їх вивчення — обов'язкові вимоги для кожного археолога, які заповідав Хв. Вовк своїм послідовникам.

Ідеї, які Хведір Кіндратович почав проводити в життя, продовжили його учні та прихильники. За заповітом Хв. Вовка, його душоприкажчики — П. Стебницький та С. Єфремов — всі наукові матеріали, бібліотеку, колекції мали передати «...тій установі, яка буде гідна цієї спадщини» [Грушевський, 1918, с. 143]. Один з найкращих учнів вченого О. Алешо, «підготовивши грунт в Українській Академії Наук, вибрався р. 1920 до Ленінграду по наукову спадщину, що її заповідав покійний професор Вовк для України» [Бюлетень, 1925, с. 5]. 29 березня 1921 р. при Українській Академії Наук було засновано Музей антропології та етнології, а з 31 березня 1922 р. назву інституції змінено на Кабінет антропології та етнології [Бюлетень, 1925, с. 6]. Новостворена наукова інституція мала на меті сприяти розвитку антропологічних дисциплін в галузях спеціальної антропології та передісторії (палеоетнології). Це була перша в Україні наукова організація, яка почала працювати над висвітленням як для науки, так і для широкого громадянства згаданих дисциплін [Носов, 1928, с.185].

З Кабінету антропології ім. Хв. Вовка після реорганізації Академії наук у 1936 р. до археологічної збірки Національного музею історії України і надійшла Мізинська колекція [НА НМІУ, ф. 1260, № 28. арк. 2]. Переважну більшість колекції (а1 Мізин) становить крем'яний інвентар. Загальна кількість виробів першого етапу вивчення пам'ятки (1908—1914 рр.) становить приблизно 24.133 одиниці зберігання, з них 1.250 — це заготовки для знарядь [Радієвська, 2003, с. 5-16; Радієвська, 2004, с. 131—141].

Рис. 1. Браслет із бивня мамонта. Мізин

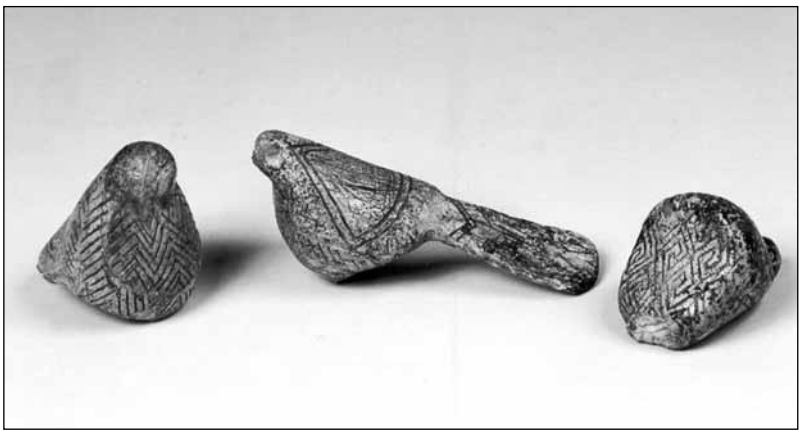

Рис. 2. Стилізовані фігурки («пташки», за Хв. Вовком), виготовлені з бивня мамонта. Мізин

Рис. 3. Стилізовані фігурки (фалоси», за Хв. Вовком), виготовлені з бивня мамонта. Мізин

Мізинські вироби з бивня мамонта, безумовно,є окрасою музейної збірки. Це, насамперед, вишуканий браслет, оздоблений врізним орнаментом у вигляді меандру і зигзагоподібних ліній (рис. 1). І на сьогодні залишається слушним зауваження М. Грушевського, що «такої дорогоцінності не дала досі ні одна світова нахідка палеолітичної доби» [Грушевський, 1928, с. 24].

Скульптурні твори представлені серією стилізованих фігурок (17 одиниць). Більша частина статуеток прикрашена різноманітними графічними композиціями. Саме Хв. Вовк вперше для умовного позначення фігурок ввів у науковий обіг назви «пташки» (рис. 2) та «фалоси» (рис. 3). В той же час дослідник припускав, що останні могли служити «ручками або оздобними закінченнями якихось інструментів» [Грушевський, 1928, с. 24]. І. Шовкопляс, зберігаючи первинний розподіл Хв. Вовка визначив всі мізинські статуетки схематизованими та стилізованими зображеннями жіночих фігур [Шовкопляс, 1965, с. 248].

До виробів палеолітичного мистецтва Мізинської колекції належать і дві статуетки, які Хв. Вовк визначив як скульптурні зображення тварин (вовк-собака), що, можливо, виконували роль амулетів. На знахідки кісток вовка, який дуже схожий на домашню собаку, вперше звернув увагу, до речі, також Хведір Кіндратович. На думку І. Шовкопляса, вовк займав якесь особливе місце в житті мешканців Мізинської стоянки, в їх культових, тотемічно-магічних обрядах [Шовкопляс, 1965, с. 49, 101]. Деякі дослідники одну з вказаних статуеток визначають як «стилізоване зображення людини» [Замятнин, 1961, с. 51; Яковлева, 2011, с.129].

Один з найцікавіших виробів з бивня мамонта в Мізинській колекції — випрямляч дротиків, так званий «жезл начальника» (рис.4, 1). У свій час Хв. Вовк, не знайшовши відповідних аналогій цьому виробу, зазначав, що він подібний до інструментів, що «їх уживають чукчі, щоб значити ремінь» [Мізин, 1931, с. 50]. Заслуговує на увагу і веретеноподібний черешковий наконечник дротика (рис. 4, 2). Він має пази на протилежних боках для закріплення додаткових конструктивних елементів з кременю (мікролітів), які значно підвищували здатність зброї завдавати важких і глибоких поранень [Нужний, 2001, с. 88].

Серед інших виробів з кістки в колекції — знаряддя для плетіння тканини, оздоблене лінійним орнаментом, який імітує намотану нитку (рис. 4, 3). Цей інструмент слідом за Хв. Вовком визначають як голку [Мізин, 1931, с. 30, 49; Шовкопляс, 1965, с. 202]. В колекції є заготовки для виготовлення підвісок, кілька клиноподібних знарядь. Одне з них орнаментоване заглибленими лініями у вигляді різних

Рис. 4. Вироби з бивня мамонта знайдені в Мізині: 1 — випрямляч дротиків («жезл начальника»); 2 — веретеноподібний черешковий наконечник дротика; 3 — знаряддя для плетіння тканини, оздоблене лінійним орнаментом

комбінацій. В одній з них Хв. Вовк бачив «щось схоже на тварину, а в другій — зображення подібне до житла північно-американських індіанців» [Мізин, 1931, с.30; Шовкопляс,1965, с.191,196].

Комплекс крем'яних виробів та унікальні зразки мистецтва Мізина й до цього часу є предметом обговорень та дискусій. До палеолітичної спадщини Хв. Вовка продовжують звертатись сучасні дослідники, вивчаючи, аналізуючи матеріали Мізинської стоянки, яку М. Грушевський в свій час вважав «скарбом, не менш важним, а може навіть важнішим, ніж скажім Ольбія» [Грушевський, 1928, с. 35].

Матеріали Мізинського поселення з розкопок Хв. Вовка та його учнів Л. Чикаленка та М. Рудинського є складовою частиною музейної археологічної збірки, вони представлені в розділі «Доба каменю» експозиції НМІУ. Найкращі зразки мистецтва та їх копії були експоновані на музейних та міжнародних виставках — «Час мамонтів» (Франція, Париж, 2004—2005 рр.), «Експо-2005» (Японія, Нагойя, 2005 р.), «Мезинська палеолітична стоянка» (Чернігів 2008 р.), «Барвистий світ прикрас» (НМІУ, 2011 р.). Раритетні зразки Мізинської колекції займають почесне місце в музейних виданнях — фотоальбомах, путівниках та буклетах.

Бурдо Н.Б. Дослідження духовного світу трипільців у працях Вікентія Хвойки / Н.Б. Бурдо // Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки. До 160-річчя з дня народження. Матеріали науково-практичної конференції. — Трипілля, 2010. — С. 27—42.

Вовк Хв. Передісторичні знахідки на Кирилівській вулиці у Київі / Хв. Вовк // Матеріали до українсько–руської етнології. — т.І. — Львів, 1899а. — С. 1—32.

Вовк Хв. Палеолітичні знахідки на Кирилівській вулиці у Київі / Хв. Вовк // Матеріали до українсько-руської етнології. — т.І. — Львів, 1899б. — С. 211—219.

Вовк Хв. По поводу наших неолитических находок с керамикой до-микенского типа / Хв. Вовк // Археологическая летопись Южной России. — т.II. — К., 1900. — С. 131—141.

Вовк Хв. Магдаленське майстерство на Україні / Хв. Вовк // Записки НТШ у Львові. — 1902. — т.46 (XLVI). — Кн.2. — С. 1—12.

Волков Ф. Искусство мадленской эпохи на Украине / Ф. Волков // АЛЮР — К., 1903. — N 1. — С. 16—25.

Вовк Хв. Вироби передмікенського типу у неолітичних становищах на Україні / Хв. Вовк // Матеріали до українсько–руської етнології. — т.VI. — Львів, 1905. — С. 1—27.

Вовк Ф. Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні / Ф. Вовк // Антропологія за 1927 р. — К.,1928. — С. 1—28.

Грушевський М. Хведір Кіндратович Вовк (некролог) / М. Грушевський. — Наша Україна. — 1918. — Ч.2. — С. 143.

Грушевський М. Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища / М. Грушевський // Чернігів і Північне Лівобережжя. — 1928. — т. XXIII. — С. 17—35.

Золотарев Д. А. Ф. К. Волков (некролог) / Д.А. Золотарев // Русский исторический журнал. — 1918. — № 5. — С. 356—357.

Замятнин С.Н. Очерки по палеолиту / С.Н. Замятин. — М.—Л., 1961. — 176 с.

Іванченко Ю. Видатний вчений і патріот України Ю. Іванченко // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. Передмова. — К., 1995.

Мізин. Визначніші серії кістяних виробів Мізинської палеолітичної стації в освітленні Федора Вовка / за ред. М. Рудинського. — К.,1931. — 66 с.

Науковий архів НМІУ — Ф. Р. — 1260. — оп. 1-доп. — № 28а. — 53 арк.

Носов А.З. Ф.К. Вовк і українська наука / А.З. Носов // Антропологія за 1928 р. — К., 1929. — С. 1—8.

Носов А.З. Професор Ф. К. Вовк в українській археології (1847-1918-1928) / А.З. Носов. — Записки ВУАК. — 1931. — т. 1. — С. XXIII-XXVIII.

Нужний Д.Ю. Дистанційна зброя і свідчення про збройні сутички за кам'яного віку / Д.Ю. Нужний // Військово-історичний альманах. — 2001. — Річник II. — Число1 (2). — С. 82—103.

Радієвська Т.М. Роль Федора Вовка у становленні вітчизняного палеолітознавства / Т.М. Радієвська // Український музей. — Київ, 2003. — С. 53—58.

Радієвська Т. Кабінет антропології ім. Хведора Вовка: науково-практична діяльність та колекції пам'яток кам'яної доби в зібранні НМІУ / Т. Радієвська //Національний музей історії України: поступ у третє тисячоліття. — Тем. зб. наук. праць. — К., 2004. — С. 131—141.

Рудинський М.Я. Кілька попередніх зауважень до праці: Вовк Ф. Вироби передмікенського типу в не-

олітичних становищах на Україні / М.Я. Рудинський // Антропологія за 1927 р. — К., 1928. — С. 3—8.
Сергин В.Я. Структура Мезинского палеолитического поселения / В.Я. Сергин. — М., 1987. — 104 с.
Стебницький П. Спомини про Хведора Кіндратовича Вовка / П. Стебницький // Наша Україна. — ч.2. — 1918. — С. 143—148.
Сумцов М. Академік Федір Кіндратович Вовк / М. Сумцов. — Наука на Украине. — 1922. — № 2. — С. 174—176.
Франко О.О. Археологічні дослідження Федора Кіндратовича Вовка / О.О. Франко // Археологія. — 1992. — №2. — С. 112–119.
Франко О.О. Федір Вовк — вчений і громадський діяч/ О.О. Франко. — К., 2000. — 378 с.
Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка / И.Г. Шовкопляс. — К., 1965. — 328 с.
Яковлева Л.А. Мобільна скульптура Мізина: типологія, технологія, художня стилістика / Л.А. Яковлева // Кам'яна доба України: Вип. 14. — К., 2011. — С. 124—132.
Volkov Th. Congres archeologique de Vilna / Th.Volkov // L'Anthropologie. — Paris, 1894. — T. 5. — P. 71—74.

Т. Радиевская

АРХЕОЛОГИЯ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ ФЕДОРА ВОВКА, МАТЕРИАЛЫ ЕГО ИССЛЕДОВАНИЙ В СОБРАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

Археология занимала важное место в сфере научных интересов известного ученого и общественного деятеля Федора Вовка. Во время политической эмиграции он познакомился с археологическими коллекциями музеев Вены, Праги, Цюриха. За время проживания в Париже Ф.К. Вовк прошел путь от студента Сорбонны до известного ученого, и стал основоположником отечественной школы палеолитоведения, которая определила развитие первобытной археологии на целое столетие. Всемирную известность ему принесла Мезинская стоянка, исследование которой проводилось на междисциплинарном уровне. Коллекция материалов этого памятника хранится в Национальном музее истории Украины, и состоит из кремневых изделий и шедевров искусства неоантропа. Также объектом интересов исследователя было изучение трипольской культуры. Именно он познакомил европейский ученый мир с находками В.В. Хвойки. От популяризации раскопок Ф.К. Вовк пришел к теоретическим обобщениям об энеолитических культурах, внеся тем самым неоценимый вклад в науку.

T. Radiyevska

ARCHAEOLOGY IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF FEDIR VOVK, HIS RESEARCH MATERIALS IN UKRAINIAN NATIONAL HISTORICAL MUSEUM COLLECTION

Archaeology played an important role in scientific interests of the famous scientist and public figure Fedir Vovk. Due to political emigration he'd got acquainted with archaeological collections of museums in Vienna, Prague, and Zurich. During his life in Paris F. Vovk made the way from Sorbonne student to well-known scientist. He also founded the domestic school of Paleolithic study which determined the development of prehistoric archaeology for the next century. He became a world-known researcher after excavations in Mezin site, explored by means of interdisciplinary approach. Collection of artifacts from Mezin site is hold in the National Museum of the History of Ukraine. It consists of flint tools and masterpieces of late Paleolithic art. Besides, Tripillian culture became the object of scientist's interest. Khvoika's discoveries became well-known to the European scientific world. After popularization of archaeological excavations F. Vovk theoretically generalized Eneolithic cultures, that made the inappreciable contribution into Tripillian study.

УДК 902(091)(4)"18"

N. Richard

VOLKOV IN FRANCE: CULTURAL TRANSFERS IN ANTHROPOLOGY AND PREHISTORIC ARCHAEOLOGY AT THE END OF THE 19th CENTURY

The article is devoted to famous scientist Fedir Vovk, who was known in France, as Theodore Volkov. He was a member of the intellectual diaspora exiled from the Russian Empire mostly for political reasons, sometimes also because of the situation of higher education under the tsarist regime. Also it is devoted to his role in cultural transfers in anthropology and prehistoric archaeology in France and Russia.

K e y w o r d s: history of archaeology, personality, scientific communications, T. Volkov

Fedir Vovk was known as Theodore Volkov in France in the end of the 19th century. He was a member of the intellectual diaspora exiled from the Russian Empire mostly because of the political reasons, and also the situation with higher education in tsarist Russia. For example, in 1900 Volkov became a colleague of Joseph Deniker, author of a famous synthesis on human races in Paris [Deniker ,1900]. Deniker, who was born in Astrakhan, was studying in Saint-Petersburg. He was trained as an engineer before moving to Paris in 1876 where he became a chief librarian at the National Museum of Natural History. As an editor of the bibliographical section of the scientific journal L'Anthropologie, Deniker played an important role in the cultural transfers in anthropology between France and Russia. French scientists also participated in these processes. For example, Baron Joseph de Baye collaborated with the gentlemen of science in Russian Empire [Makarov & al., 2009]. An amateur archaeologist, he traveled extensively in Caucasus and promoted the broadcast of Russian archaeological discoveries in France [for example Baye, 1894]. De Baye and Volkov published a monograph in French on the Paleolithic sites of Afontova-Gora, near Krasnoyarsk [Baye & Vokov, 1899]. Institutions also promoted the circulation of the scientific information. Russian and Eastern European scholars participated in the International Congresses in Anthropology and Prehistoric Archaeology (one of them was held in Moscow in 1892) and World Fairs, especially 1900 Fair, included national anthropological and archaeological sections.

Volkov arrived to Paris from Ukraine in the end of the 1880's for the political reasons. But, contrary to Deniker (in regards to historian of science Alexandre Koyre), he went back to Russia after the 1905 Revolution, where he was appointed at the Saint-Petersburg University. Ukrainian participants of this conference know Volkov's Russian and Ukrainian career after 1905 much better than I. But it is worth mentioning that he operated the cultural transfers between France and the tsarist Empire in both directions. After returning to Saint-Petersburg, Volkov introduced anthropological and archaeological techniques and theories developed in the West to archaeologists from Russian Empire. During his staying in Paris he introduced the scientific information from his homeland in France also.

This paper will focus on the French scientific groups Volkov was associated with, and the type of information he transmitted to his French audience.

A MEMBER OF MANY SCIENTIFIC CIRCLES

If Volkov is well known for his relationship with the French Gabriel de Mortillet and with the Société d'anthropologie de Paris, it is less known that he became familiar with other scien-

© N. RICHARD, 2012

tific groups during his staying in Paris. Indeed, he produced scientific papers in numerous fields. As most of his contemporaries, Volkov was not a specialized scientist, but an eclectic scholar interested in the diverse fields of folklore, ethnography, cultural and physical anthropology, archaeology, prehistory and sociology.

Volkov's activity in Parisian anthropological society is the most well-known part of the scholar's French destiny. When Volkov arrived to France, this scientific society was 30 years old and very dynamic [Blanckaert, 2001; Wartelle, 2004]. It was created in 1859 by the neurologist Paul Broca, with the agenda of studying «human races» in all their physical, cultural and historical aspects [Blanckaert, 2009]. Most of its members were physicians and physical anthropologists, especially craniometrists. But the Société d'anthropologie also was the main national institution for the studies in prehistoric archaeology and paleoanthropology before the foundation of the French Prehistoric Society in 1904. The Parisian Anthropological Society also hosted researchers in ethnography and sociology. Volkov became a member of this association in December, 1895. Paul Broca, the founder of this Society, was already dead by that time, and the Society was divided into some groups with different ideological and political agendas. The most radical group was headed by Gabriel de Mortillet. Though its label had nothing to do with Marxism, this circle was known as the «scientific materialism group». It was materialistic, fiercely anticlerical and politically radical [Hammond, 1980; Harvey, 1984; Richard, 1989].

During his staying in Paris, Volkov became familiar with de Mortillet's group, and mostly shared its political and philosophical radicalism. No surprise, that Adrien, Mortillet's son, was one of Volkov's referees, when he applied for the membership of the Société d'anthropologie. After Mortillet's death, Volkov demonstrated his loyalty to his mentor by becoming a member of the fund raising committee for the setting up of a memorial. Also he took part in the administration of the Parisian Anthropological Society through different committees dealing with budgetary matters and with the organization of the Society museum and laboratory. He was staying in touch with this association after his returning to Russia. For example, he was a representative of the Saint-Petersburg Anthropological Society and the Shevchenko Society at the 50th anniversary Jubilee in 1909. Therefore many articles written by Volkov in France were published in scientific journals related to the Parisian Anthropological Society, mainly its bulletin and L'Anthropologie that was launched in 1890 and became the prominent French journal in the field of anthropology. Volkov's first paper dealing with the customs and rituals related to wedding in Ukraine was published in L'Anthropologie in 1891 [Volkov, 1891]. His name was added to the main contributors' list on the front page from 1897 till 1905.

* * *

Volkov published articles in journals related to other French scientific groups. He published a paper in Mélusine in 1890 [Volkov, 1890], and in Revue des traditions populaires in 1891 [Volkov, 1891]. These two journals contributed the emergence of the folklorist studies in France. Founded in 1877, Mélusine was dealing with the folk literature and legends. Henri Gaidoz (1842—1932) was an editor of this journal. He taught Celtic philology at the EPHE (Practical School for Higher Education) and ethnology at the School for Political Science in Paris [Gauthier, 2008]. The Revue des traditions populaires was published by the French Society for Popular Traditions since 1886. It was edited by Paul Sébillot (1843—1918), a former painter and a republican publicist, who was the main promoter of the folklore studies and national ethnography in France in the end of the 19th century [Voisenat, 2008]. French folklorists were partly overlapped with anthropologists. Many members of the Société des traditions populaires, like Paul Sébillot, also were the members of the Société d'anthropologie de Paris. But their scientific interests were partly diverged: folklorists focused on cultural anthropology and the Western world (including Russian Empire), when anthropologists were more interested in physical anthropology and the non-Western populations. Volkov became a member of the Société des traditions populaires in the beginning of the 1890's [1], and worked on folk traditions and customs in Ukraine, Russia and Eastern Europe. He published his results in scientific journals related to this Society.

* * *

Volkov also participated in the work of a group of sociologists organized around Rene Worms. If Durkheim's name is almost solely remembered, sociology was far from being a unified field, either at the institutional or the theoretical level, in France in the end of the 19th century. Contradicting views on a nature of the social science and the type of institution which should host this science came into intense competition, resulted in the victory of the Durkheimians [Muchielli, 1998]. Rene Worms was one of the late 19th century French sociologists. Following the views of Alfred Espinas [Feuerhahn, 2011], he believed that society should be studied as an organism. «Organicism» would confer to sociology the same

1. His membership is mentioned in the Annuaire des traditions populaires for 1894. He is not yet a member in 1890, according to the previous issue of the Annuaire.

scientific ground as biology and guaranteed truly scientific analysis of the social facts. In order to develop this new social science, Worms turned into a genuine «institutional entrepreneur» [Mosbah-Natanson, 2008], and created institutions such as the Revue internationale de sociologie and the Institut international de sociologie in 1893. He also founded the Société de sociologie de Paris, the Parisian branch of the Institute, in 1895. According to Worms' belief that sociology should be organized on an international scale, theses institutions were oriented to international cooperation, and many foreigners contributed the Revue internationale de sociologie work. The International Institute became a centre of the network of the prominent sociologists all over the Western world, including Russian and Eastern European scholars. Volkov found his place in this network, becoming a member of the Société de sociologie de Paris in 1900. He published his first paper dealing with Russian ethnography at the 1900 World Fair in the Revue internationale de sociologie in 1901 [Volkov, 1901].

Volkov also took part in another venture related to the social sciences in the beginning of the 20th century: the creation of the Ecole russe des hautes études sociales [Russian School for Higher Social Education], which delivered lectures in Russian and French in Paris between 1901 and 1906. It is mostly known for the conferences on the agrarian problem organized by Lenin in 1902 [Gutnov, 2002]. This school was linked to the French Ecole des hautes études sociales, founded by disciples of Frederic Le Play in order to promote higher education in the new social sciences in Paris in 1900 [Prochasson, 1985]. Following one of Le Play's idea, the founders of the School believed that education in political science, economics and sociology was necessary in order to enhance efficient, science based decision-making among economic managers and politicians. Another agenda was the pacification and moralization of the French society, through the education of its elite at the time when it was deeply divided by the Dreyfus Affair. They existed with different ideological agendas, similar schools, independent from the State and outside the traditional university system, as elsewhere in Europe, such as in Brussels the Ecole des sciences sociales (1891) or in Britain the London School of Economics (1895).

The main founders of the Russian School, historian and economist Maxime Kowalewski and positivist sociologist Eugene de Roberty also taught at the French Ecole des hautes études sociales, and promoted the same ideal of the new scientifically trained elite for their homeland. The classes at the School included epistemology, political science, economics, sociology, law, criminology, history of religion, moral philosophy, literature, art history, and anthropology. Volkov held classes in general anthropology and comparative ethnography. Also he was in charge of a tutorial class on these matters. Through the school and the Institut international de sociologie Volkov participated in the intellectual and institutional foundation of the modern sociology in Russia.

* * *

Living in Parisian neighborhoods populated by numerous Russian emigrants, Volkov was inserted in different scientific networks, related to his intellectual interests, national origin and political affinities. Though these networks may appear separate, in fact they were overlapped and united by the science they intended to promote. Indeed, in the end of the 19th century, sociology, anthropology, ethnography and prehistoric archaeology were not considered as completely separate fields of knowledge. As we will see, the content of Volkov's papers in French scientific periodicals demonstrates this statement.

CULTURAL TRANSFERS

During his staying in Paris, Volkov published papers related mainly to three topics: folklore or national ethnography, physical anthropology and archaeology. Among these papers only a minority dealt with original research, based on the first hand data collected and interpreted by Volkov himself.

Before coming to France, Volkov was studying at the Odessa and Kiev Universities, and was already an amateur archaeologist and anthropologist, member of scientific and charitable associations such as Hromada of Kiev, the Southwestern Branch of the Imperial Russian Geographic Society and the Shevchenko Society. But in order to avoid too close a police watch in France as a political refugee, he enrolled as a student in natural sciences at Sorbonne. He wrote a doctoral dissertation on the comparative anatomy of human and primate foot. This work was presented to the Anthropological society, published in its bulletin and as a separate volume in 1905 [Volkov, 1905]. It was Volkov's main original contribution to the Société d'anthropologie de Paris, awarded with the Godard Price. During the first half of the 20th century it was often quoted as a methodological model in physical anthropology.

Some papers on Ukrainian cultural ethnography published in L'Anthropologie and in the Revue des traditions populaires, for example, those on wedding and death rituals [Volkov, 1891; 1896], also contained first the hand information collected by Volkov before he came to France. In 1903, 1904 and 1905 the Anthropological Society awarded him with the grants for anthropological expeditions to Galicia, Bucovina and the Carpathian Mountains (now Hungary, Poland and Romania). But he published only a short report in the Society bulletin before leaving to Saint-Petersburg [Volkov, 1905]. Indeed, most of his origi-

nal ethnographic research was published in Kiev and Saint-Petersburg, where he edited collective volumes of the Russian and Ukrainian «ethnographic material». The same conclusion holds for Volkov's work on archaeology. No equivalent of his study on Mezine can be found among his French publications before 1905.

* * *

Thus, Volkov was not a field archaeologist or anthropologist in France. At the same time he was not a real «armchair» scientist, bringing together and interpreting data collected by others. His contribution to the science was of a different kind. Volkov circulated information and objects, and helped to establish contacts between the East and West. In this respect, his activities are better defined as the «cultural transfers» in the meaning given to this notion by the French historians Michel Espagne and Michael Werner [see their manifesto article, 1987].

As usual for the cultural transfers, Volkov acted primarily as a translator. If French was still spoken among aristocratic circles in Russian Empire, the reverse was not true, and most French anthropologists and archaeologists in the end of the 19th century did not speak Russian or any other Eastern European language. This was the case, for example, of Joseph de Baye, who was able to travel in Russia and collect information because of his aristocratic, French speaking connexions. Therefore, Volkov's primary goal was to summarize and comment publications, events and debates from the East, sharing this information in the scientific circles he associated with. The volumes of the Materials for Russian ethnography he edited since 1910 in Saint-Petersburg demonstrate that he was aware of the importance of bridging the language gap. They contained abstracts in French, a feature the reviewer in L'Anthropologie found worth mentioning to his non-Russian speaking audience:

«Formerly a very active member of our society, the distinguished curator of the Emperor Alexander III's Museum knows from experience how important a careful summary in French of the Russian content can be, for such a beautiful publication to reach its audience» [Capus, 1910] [1].

Therefore Volkov wrote mostly book reviews for French scientific periodicals, and his main contribution was given to their bibliographical sections or sections dealing with the scientific news. Sometimes he published more than 20 reviews a year in L'Anthropologie dealing with the publications in Russian, Ukrainian and other Slavic languages (for example in 1896).

Reviewing books often implied more than a mere summary of their content. At the meetings of the Société d'anthropologie de Paris, presentations of books on behalf of their authors gave Volkov the opportunity to depict more broadly these scholars' scientific activities, to summarize their research and to introduce scientific debates taking place in the East. This was the case, for example, on the 21st of July, 1898. Volkov presented a volume on the quaternary geology of the Lublin area on behalf of Nikolai Krichtafovitch, an editor of the geological and mineralogical yearbook of Russia. He commented this donation by giving information about Kristafovitch's excavations and discoveries of fossil bones associated with Madgalenian flint implements. Then he compared the prehistoric tools found in Poland with those found in Kiev and summarized debates taking place among Polish, Ukrainian and Russian scholars about dating these remains in relation to the glaciations [Volkov, 1898].

Together with the books, Volkov also circulated genuine archaeological and ethnographical artifacts or reproductions. At the 16th of June, 1896 meeting of the Société d'anthropologie de Paris he presented 14 photographic plates of the prehistoric tools, sent to the Ecole d'anthropologie by the secretary of the Troitzkossavsk-Kiathka section of the Russian Geographic Society [Présentations…, 1896]. In 1900 he gave craniums and painted eggs from Bohemia on behalf of Jindrich Matiegka, one of the founders of physical anthropology in Prague. He also handed over ethnographic objects from Siberia and Turkestan given by the Russian section at the Paris Word Fair. His activities as a go-between also included human beings. Volkov facilitated contacts and introduced fellow citizens to the Parisian groups he was associated with. For instance he was a referee for the scholars from Russian Empire who wished to enter the Société d'anthropologie de Paris. In 1897 he supported the application of anthropologist Nikolai Mogiliansky, who later played an important role in the Ethnographic Division of the Imperial Russian Geographic Society and participated (as well as Volkov) in the Commission for the Study of the Tribal Composition of the Population of the Borderlands of Russia set up in 1917.

* * *

These activities imply that Volkov's contribution to French scientific journals were mostly of a descriptive nature and very rarely expressed his own interpretations. But they still conveyed a message to their French audience. Volkov's papers gave information about research taking place from Eastern Prussia to Bosnia, from the Northern and Asiatic borders of the Empire to Austria. Therefore he has shown quite intensive scientific activity provided in the East to his French colleagues.

Volkov's papers highlighted some individuals by periodic reports on their researches. He regularly reviewed the research in archaeology and

1. Author's translation.

anthropology of Lubor Niederle, author of a handbook of the Czech archaeology in 1910 and one of the founders of the State archaeological Institute in 1919 [for example Volkov, 1893]. Also he gave accounts on the activities of Dmitry Anuchin, stressing his role as an organizer of the anthropological research in Russia in the Ethnographic Division of the Imperial Geographic Society [for example, Volkov, 1895]. In Bosnia-Herzegovina Volkov commented the achievements of Viclav Radimsky at the National Museum and the Neolithic sites around Sarajero [for example Volkov, 1896]. In Moravia (now Czech Republic), he described the advancement of Martin Kriz excavations on the site of Predmost [for example Volkov 1897]. Many of Volkov's reviews dealt with his homeland, and prominent Kiev's scholars were also introduced to their French counterparts. For example, this was the case of Vladimir Antonovich, Professor of Russian History at the Kiev University. Volkov considered him as «the dean of Russian archaeologists» [Volkov, 1903, p. 114], and highly praised his archaeological maps of Kiev and Volynia Provinces [Volkov, 1896; 1904]. Volkov published few obituaries in the Revue des traditions populaires. For example, readers learned about the work of Kharkov philologist Alexander Potebnja on popular Ukrainian poetry and songs in 1892 [Volkov, 1892].

Beyond individuals, Volkov stressed the role of organisations that helped to organize archaeology and anthropology in the East. He gave the picture of a booming scientific field in the institutionalisation process and professional network of the museums and scientific societies, despite a largely inadequate university system. Volkov described Eastern museums or museum sections dealing with archaeology and anthropology. For example, he informed his readers about the existence of important collections at the National Museum of Bosnia-Herzegovia in Sarajevo. This museum displayed more than 20,000 prehistoric implements and 250 craniums in 1900 [Volkov, 1900, p. 63—64].

Volkov also depicted the activities of the scientific societies. Some were already well established, such as the Moscow Society of Friends of the Natural Sciences, Anthropology and Ethnology (founded in 1863), and the Imperial Geographical Society (founded in 1845) [see Bradley, 2009, p. 128—210]. In 1895 Volkov informed readers of L'Anthropologie about the creation of a new Troitzkossavsk section of the Geographical Society on the Chinese border, and the restoration of its Southwestern section in Kiev, after 20 years of a political ban which had badly disrupted ethnographic research in Ukraine [Volkov, 1895]. At the Société d'anthropologie de Paris, Volkov also described the Shevchenko Scientific Society, founded in 1873 in Lviv, as a «kind of national academy», publishing works in Ruthenian, a common language understood both in Austrian Galicia and Russian Ukraine in March 1899. He introduced more precisely the work of the Ethnographic Commission, he was one of the co-founders in 1898 [Volkov, 1899]. Volkov also informed his readers about foundation of the new associations, such as the Medical-Anthropological Society of the Military Medical Academy in Saint-Petersburg founded in1892 [Volkov, 1895].

Also he gave the information on scientific congresses or their specialized sections. He commented the creation of the statistics section at the 1894 Moscow congress of Russian naturalists and physicians that, with the absence of a State statistical department, started to gather the important data on Russian demography [Volkov, 1895]. Russian Archaeological Congresses, organized since 1869 by the Moscow Archaeological Society, provided the topic for longer memoirs. The 1899 Kiev session gave Volkov the opportunity to mention the «great number of scientists dealing with archaeology» and the «remarkably abundant recent discoveries» made in his homeland, as well as the rich public and private collections in Kiev [Volkov, 1900, p. 59]. In a presentation at the 1903 Kharkov Congress, Volkov insisted on the structuring influence of such meetings not only for advancement of the scientific discussions, but also for the invigoration of the archaeological researches in different parts of the Russian Empire. He compared their impact to the congresses of the Association pour l'avancement des sciences founded in 1872 in French provinces [Volkov, 1903, p. 113].

Volkov included publications to the instruments of institutionalization. He praised the completion of the archaeological maps. A map of the Kiev Province published in 1895 by the Moscow Archaeological Society was deemed of an «exceptional importance» and of the «high value for archaeology of the Eastern Europe» [Volkov, 1896, p. 348]. He reviewed the first volume of the Materials for the ethnography of the Ruthenо-Ukrainians published by the Ethnographic Commission of the Shevchenko Society at the Société d'anthropologie de Paris in 1899. In May, 1902 he drew his French colleagues' attention to the Journal of Russian Anthropology launched in 1900 by the Society of Friends of the Natural Sciences, Anthropology and Ethnology [Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris, 1902, p. 546]. In the 1892 issue of the Revue des traditions populaires he described a new Czekh ethnographical journal, Cesky lid (The Czekh People) [Volkov, 1892].

* * *

Thus readers of L'Anthropologie and the Revue des traditions populaires became familiar with the exotic names of their Eastern colleagues through Volkov's papers. Some of these scholars met each other in Paris or at the international meet-

ings. Other scholars from the East were known because of the translations published in French periodicals. For example, this was the case of Vicentiy Khvoika, the excavator of the Saint-Cyril Street prehistoric sites discovered in Kiev in 1894 [Volkov, 1894]. He came to Paris in 1900 and attended the International congress of anthropology and prehistoric archaeology, held during the World Fair. He presented a paper, published in L'Anthropologie as well as in the proceedings of the conference [Khvoika, 1901].

French readers also learned about the important archaeological discoveries and knew the names and locations of the important sites such as the Kiev site of St Cyril Street, or the Siberian site of Afontova-Gora, near Krasnoyarsk. Discovered in 1884, it was presented to the international community by its excavator, I.T. Savenkov at the 1892 Congress of prehistoric archaeology in Moscow. Then this site was visited by baron de Baye [Baye & Volkov, 1899; see Makarov and al., 2009]. French scholars learned about the growing number of the Palaeolithic sites excavated in Central Europe and Russia, about the extraordinary (and then unaccounted for) amount of mammoth bones and tusks at some of these sites, about the flint tools and art works they contained, etc. They also learned about the debates around these remains rouse among Eastern scholars: some of them thought that evidence was too scarce to conclude that man and mammoth coexisted; the others held the contrary view and discussed the age of the sites in relation to the geology of glaciations. French archaeologists also understood the potential of the kurgan archaeology from Volkov's papers. They were informed about the materials dating from Neolithic to Medieval times, traces of the death rituals and anthropological types contained in these mounts, as well as about numerous hypotheses generated by these remains; about early settlements, migrations and cultural diffusion in Eastern Europe. Finally, French readers learned about the ethnographic and cultural diversity of the present populations of Russian Empire and Slavic regions, a diversity they could also witness in the Russian and Austrian anthropological sections of World Fairs [Volkov, 1901], as well as in more specialized exhibitions, such as Parisian exhibits of the material collected during State sponsored Scientific missions [for example Hébert, 1896].

CONCLUSION: AN APPLIED SOCIAL SCIENCE FOR A REFORMED RUSSIAN EMPIRE

Besides new knowledge and the sense of a booming research activity, what conclusions could the French readers draw from Volkov's publications in scientific journals? Partly because of close police watch on political refugees in Paris, Volkov was cautious to not express too clearly his reformist and patriotic political ideas. But his readers could still guess his opinion from his writings, and became aware of the limited freedom experienced by scholars in tsarist Russia.

Between the lines of the papers dedicated to seemingly purely scientific matters, French readers learned about tsarist repressions against national academic communities and institutions. They also understood better how scientific and patriotic movements in the Eastern Europe were closely related, how polemical were the national idioms problem and the researches in these languages. French educated elites were already familiar with this issue. Many of them followed the episodes of Poland's misfortune, and became aware of the patriotic value of Polish language and literature through the lectures given at the College de France by Adam Mickiewicz in the 1840's. Among others, Volkov brought into focus that in many respects Ukraine underwent a similar situation.

For example, French readers learned from his papers that Ukrainian (Southwestern) Section of the Imperial Russian Geographic Society had been suspended in 1876, disrupting national ethnographic research for 20 years [Volkov, 1895]. In the obituary of Pantaleimon Kulich, they were informed that this well known specialist in Ukrainian folklore was arrested in the 1840's for his association with the patriotic circles, imprisoned because of his republican and federalist ideas, and for a while forbidden to publish. Volkov explained that Ukrainian language was banned for the institutional use in the Russian part of Ukraine, rendering research on national literature more or less dangerous depending on fluctuations of the tsarist politics [Volkov, 1897]. He also explained that Ukrainian intellectuals in Russia had resigned themselves to adopt Russian, a language their compatriots from Galicia on the other side of the Austrian border did not understand. At the Kiev Archaeological Congress, Ukrainian language had not been recognized and leading scholars from Galicia, who did not speak Russian and refused speaking either German or Polish had to boycott the conference [Volkov, 1901, p. 59—60].

Volkov's paper on Ukrainian popular traditions and material culture showed that conclusions drawn from linguistics and philology were reinforced by national ethnography. These sciences demonstrated that Ukraine formed «a complete whole from an ethnographic point of view» [Volkov, 1891, p. 160], distinct from other neighboring Slavic entities, Polish, Belarussian or Great Russian [Volkov, 1891, p. 405]. Archaeology and history added to these arguments, showed that Ukraine was «the first among Eastern Slavic nations to enter the history» [Volkov, 1891 p. 160]. Such statements obviously provided arguments for tacit claims of the reunification and home rule.

They also provided a basis for further reflection on the nature of prehistoric archaeology and national ethnography. Volkov's scientific contributions may seem eclectic, but he did not considered them so. In his view, folklore, anthropology and prehistory were the same field, on which a true science of society could be based. In turn this science was intended as a political tool for a radical reform, liberal and federal, in Russia. «Ethnography and other anthropological sciences» were, after Volkov, the «very basis» of sociology [Volkov, 1901 p. 39]. In the same way he linked prehistoric archaeology to ethnography, taking up the French neologism of «palethnology» in its full implication [Volkov, 1903, p. 114]. For this reason a rigorous and thorough survey of ethnographic peculiarities and of discrepancies in the level of development among the populations of the Russian Empire, as well as a complete historical and archeological account of the formation of these peculiarities, was badly needed. The knowledge provided by this survey would be necessary in shaping a new liberal and federal Russian State, uniting truly national entities with adapted political autonomy. Volkov shared this encompassing and utilitarian conception of anthropology with his French mentor Gabriel de Mortillet, who pursued a political career as well as a scientific one during the Third Republic. The similar understanding of the applied social science also shaped the expectations of the scholars who founded the Russian School for Higher Social Education in Paris. It was Volkov's agenda for the anthropological lectures he gave in this institution.

This belief in the reformist power of science, conveyed by his French papers, probably helps understand Volkov's state of mind when the news about the 1905 revolution came to Paris. Volkov decided to go back to Saint-Petersburg in order to pursue his scientific activities in prehistoric archaeology and ethnography.

Baye Joseph de. Compte rendu des travaux du neuvième congrès russe d'archéologie, 1893 / Joseph de Baye. — Paris: Nilsson, 1894.

Baye Joseph de. Le Gisement paléolithique d'Aphontova-Gora, près de Krasnoïarsk (Russie d'Asie) / Joseph de Baye & Théodore Volkov. — Paris, 1899.

Blanckaert Claude (ed). Les politiques de l'anthropologie. Discours et pratiques en France (1860—1940) / ed. Claude Blanckaert. — Paris, 2001.

Blanckaert Claude. De la race à l'évolution. Paul Broca et l'anthropologie française (1850-1900) / Claude Blanckaert. — Paris, 2009.

Bradley Joseph. Voluntary Associations in Tsarist Russia. Science, Patriotism, and Civil Society / Joseph Bradley. — Cambridge, 2009.

Capus Guillaume. Materialy pa Ethnographiy Rossiy (Matériaux pour l'ethnographie de la Russie): Tome 1er / Guillaume Capus. — L'Anthropologie. — 1910. — 21. —P. 561—562.

Deniker Joseph. Les Races et peuples de la terre: éléments d'anthropologie et d'ethnographie / Joseph Deniker. — Paris, 1900.

Espagne Michel. La Construction d'une référence culturelle allemande en France : Genèse et histoire (1750—1914) / Michel Espagne et Michael Werner / — Annales ESC. — 1987. — 4. — P. 969—992.

Feuerhahn Wolf. Les «Sociétés animales» : un défi a l'ordre savant / Wolf Feuerhahn. — Romantisme. — 2011. — 4. — P. 35—51.

Gauthier Claudine. Henri Gaidoz (1842—1932). Biographie / Claudine Gauthier // Bérose. Encyclopédie en ligne sur l'histoire des savoirs ethnographiques, Paris, 2008. — UMR 8177.

Gutnov Dmitrij A. L'Ecole russe des hautes études sociales de Paris (1901—1906) / Dmitrij A Gutnov // Cahiers du monde russe. — 2002. — 43. — 2—3. — P. 375—409.

Hammond Mark. Anthropology as a Weapon of Social Combat in Late-nineteenth Century France» / Mark Hammond // Journal of the History of the Behavioral Sciences. — 1980. — 16. — P. 118—132.

Harvey Joy. L'évolution transformée. Positivistes et matérialistes dans la Société d'Anthropologie de Paris du Second Empire à la Troisième République / Joy Harvey // Histoires de l'Anthropologie. — Paris, 1984. — P. 387—405.

Hébert Jules. Expositions des Voyages et Missions scientifiques / Jules Hébert // L'Anthropologie. — 1896. — 7. — P. 242—243.

Khvoika Vicentiy. Découvertes paléolithiques récemment faites en Russie / Vicentiy Khvoika // L'Anthropologie. — 1901. — 12. — P. 158—159.

Makarov Nicolai. About the History of Krasnoyarsk Archaeologists' International Relations / Nicolai Makarov, Aleksandr Vdovin & Yekaterina Detlova // Journal of Siberian Federal University, Humanities and Social Sciences. — 2009. — 2. — 3. — P. 336—348.

Mosbah-Natanson Sébastien. Internationalisme et tradition nationale: le cas de la constitution de la sociologie française autour de 1900 / Sébastien Mosbah-Natanson // Revue d'Histoire des Sciences Humaines. — 2008. — 18. — P. 35—62.

Muchielli Laurent. La découverte du social. Naissance de la sociologie en France (1870—1914) / Laurent Muchielli. — Paris, 1998.

Présentations. Photographies d'objets préhistoriques de Russie // Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris. — 1896. — 4ème série. — T. 7 . — P. 390—392.

Prochasson Christophe. Sur l'environnement intellectuel de Georges Sorel : l'Ecole des hautes études sociales (1899—1911) / Christophe Prochasson // Cahiers Georges Sorel. — 1985. — 3. — P. 16—38.

Richard Nathalie. La revue L'Homme de Gabriel de Mortillet : anthropologie et politique au début de la IIIe République / Nathalie Richard // Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris. — 1989. — 3—4. — numéro spécial: Histoire de l'anthropologie : hommes, idées, moments. — P. 231—256.

Voisenat Claudie. Sébillot Paul (1843—1918) : Biographie / Claudie Voisenat // Bérose. Encyclopédie en ligne sur l'histoire des savoirs ethnographiques. — Paris, 2008. — UMR 8177.

Volkov Théodore. La fraternisation — IX En Ukraine / Théodore Volkov // Mélusine. —1890. — t. 5. — 8. — P. 193—203.

Volkov Théodore. Rites et usages nuptiaux en Ukraine / Théodore Volkov // L'Anthropologie. — 1891. — 2. — P. 160—184; 408—437; 537—587.

Volkov Théodore. Traditions et superstitions des ponts et chaussées. I Les routes (suite). VI Les chaussées et les digues (suite) / Théodore Volkov // Revue des traditions populaires. —1891. — t. 6. — 7. — P. 404—405.

Volkov Théodore. Une note sur l'ethnographie / Théodore Volkov // Revue des traditions populaires. — 1891. — t. 6. — 7 : 405.
Volkov Théodore. A. A. Potebnia / Théodore Volkov // Revue des traditions populaires. — 1892. — t. 7. — 1. — P. 59—60.
Volkov Théodore. Cesky lid (Le Peuple tchèque) / Théodore Volkov // Revue des traditions populaires. — 1892. — t. 7. — 2. — P. 231—232.
Volkov Théodore. Dr L. Niederle. Lidstvo v dobé predhistoricke ze zvlastnim zretelem na zeme slovanske / Théodore Volkov // L'Anthropologie. —1893. — 4 — P. 613.
Volkov Théodore. Découvertes archéologiques en Ukraine et en Russie blanche / Théodore Volkov // L'Anthropologie. — 1894. — 5. — P. 506.
Volkov Théodore. La section sud-ouest de la Société impériale russe de géographie (a Kiev). Nouvelle section de la Société impériale russe de géographie / Théodore Volkov // L'Anthropologie. — 1895. — 6. — P. 116.
Volkov Théodore. Travaux de la sous-section de statistiques du IXème Congrès des naturalistes et des mèdecins russes, tenu du 3 au 11 janvier 1894 a Moscou / Théodore Volkov // L'Anthropologie. — 1895. — 6. — P. 460—461.
Volkov Théodore. V.B. Antonovitch. Arkheologitcheskaïa karta Kievskoï goubernii / Théodore Volkov // L'Anthropologie. —1896. — 7. — P. 346—348.
Volkov Théodore. V. Radimski. Prehistoricka sojenica kod Ripka u Bosni / Théodore Volkov // L'Anthropologie. — 1896. — 7. — P. 573—579.
Volkov Théodore. M. Kriz. O donkoceni vyzkumnych praci v Predmosti / Théodore Volkov // L'Anthropologie. — 1897. — 8. — P. 686—687.
Volkov Théodore. P.A. Koulich / Théodore Volkov // Revue des traditions populaires. —1897. — 3. — P. 281-282.
Volkov Théodore. Krychtafovitch N. Posliétretitchnyia obrazovania v okrestnostiakh Novo-Alexandrii / Théodore Volkov // Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris: 4ème série. — 1898. — t. 9. — P. 386—388.
Volkov Théodore. Materialy do ukraïno-ruskoï ethnologii / Théodore Volkov // Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris: 4ème série. — 1899. — t. 10. — P. 124—125.
Volkov Théodore. Congrés archéologique de Kiev / Théodore Volkov // L'Anthropologie. —1900. — 11. — P. 59—64.
Volkov Théodore. L'ethnographie dans la section russe de l'Exposition universelle de 1900 / Théodore Volkov // Revue internationale de sociologie. — 1901. — 9. — P. 39-51.
Volkov Théodore. Le congrés archéologique de Kharkov / Theodore Volkov // L'Anthropologie. — 1903. — 14. — P. 113—118.
Volkov Théodore. V.B. Antonovitch. Arkheologitcheskaïa karta Volynskoï goub / Théodore Volkov // L'Anthropologie. — 1904. — 15. — P. 209—210.
Volkov Théodore. Rapport sur les voyages en Galicie Orientale et en Bucovine en 1903 et 1904 / ThéodoreVolkov // Bulletins et Mémoires de la Société d'anthropologie de Paris: 5ème série. — 1905. — t. 6. — P. 289—294.
Volkov Théodore. Variations squelettiques du pied chez les primates et dans les races humaines / ThéodoreVolkov. — Paris, 1905 [extrait de Bulletins et Mémoires de la Société d'anthropologie de Paris].
Wartelle Jean-Claude. La Société d'Anthropologie de Paris de 1859 a 1920 / Jean-Claude Wartelle // Revue d'histoire des sciences humaines. — 2004. — 10. — P. 125—171.

Н. Ришар

ВОЛКОВ ВО ФРАНЦИИ: КУЛЬТУРНЫЙ ВЗАИМООБМЕН В АРХЕОЛОГИИ И ИСТОРИЧЕСКОЙ АНТРОПОЛОГИИ В КОНЦЕ XIX ст.

Статья посвящена роли Теодора Волкова в научном и культурном обмене между Францией и Россией. Представлен анализ научной деятельности ученого в период жизни во Франции, участия в научных обществах, контактов и совместной деятельности с коллегами антропологами и преисториками. Освещены научные публикации ученого, подготовленные и выпущенные во французских изданиях в этот период. Представлены также сведения о преподавательской деятельности Теодора Волкова в различных учебных заведениях. Анализируется его деятельность в качестве переводчика и работа по аннотированию для французской научной общественности славяноязычных научных изданий. Делается вывод о том, что для научной коммуникации между учеными различных стран наибольшее значение имела деятельность Т. Волкова по обзору, комментированию и представлению французским ученым российских научных изданий, а в последствии — французских в России.

УДК [902(091):378](477–25)”19”

Л.Г. Самойленко

СОЗДАНИЕ КАФЕДРЫ АРХЕОЛОГИИ И МУЗЕЕВЕДЕНИЯ В КИЕВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

В статье изложены некоторые аспекты создания и первых лет работы кафедры археологии и музееведения Киевского национального университета имени Тараса Шевченко.

Ключевые слова: образование, университет, кафедра, археология, музееведение, курсы, учебник, кадры.

Преподавание археологии, как отдельного общего курса для студентов историков, а не в рамках раздела всеобщей истории, истории России, Украины или истории СССР, в Киевском государственном университете им. Т.Г. Шевченко[1] впервые было введено в конце 1939 г, после длительных реформ, перестроек и возрождения в 1933 г. университетов на Украине. Важным было и Постановление ЦК ВКП (б) «О преподавании гражданской истории в школах СССР», послужившее основой для восстановления исторических факультетов в университетах и пединститутах. Первоначально исторические факультеты в университетах открывались в составе лишь пяти утвержденных кафедр. Со временем количество кафедр увеличивалось с учетом особенностей разных университетов [см. подробнее: О работе исторических, 1959а, с. 182—201; 1959б, с. 192—200; 1959в, с. 185—194; 1959г, с. 185—192; 1960, с. 205—208]. Восстанавливаются курсы по археологии, появляются отдельно кафедры археологии в Ленинградском (1936 г.) и в Московском (1939 г.) университетах, что предполагает появление и новой специальности — историк-археолог [Тихонов, 2003, с. 166—169; Янин, 1999, с 3—7; Янин, Пряхин, 2000]. Но если в этих университетах, тогда единственных в СССР, где готовили профессиональных археологов, можно говорить о преемственности традиций в изучении и преподавании археологии от досоветского периода, благодаря непрерывной деятельности многих известных археологов, продолжавших работать в их стенах, то в Киевском университете от «старой» школы уже никого не осталось. Профессоров В.Г. Ляскоронского (1859—1928) и В.Е Данилевича (1872—1936) — последних из археологов университета св. Владимира, учеников В.Б. Антоновича (1830—1908), преподававших и в Киевском институте народного просвещения в 20—30-х гг. — уже не было в живых. Отметим, что проф. В.Е. Данилевич, автор «Курса русских древностей» (Киев, 1913), умер в конце 1936 г. сразу по возвращении из командировки в Москву, где он изучал опыт работы московских высших учебных заведений [Курінний, 1994, с. 131; Мельник, 2004, с. 189]. Л.М. Славину — основателю и первому заведующему кафедры археологии и музееведения в Киевском университете пришлось начинать на пустом месте и с чистого листа.

Для чтения курса «Основы археологии», введенного в Киевском университете с декабря 1939 г. для всех студентов-историков 1 курса, был приглашен кандидат исторических наук, член-корреспондент АН УССР Л.М. Славин, выпускник Ленинградского университета, прибывший лишь год назад в Киев на постоянное жительство и для работы в Институте археологии АН УССР. Его зачисляют на кафедру истории древнего мира на условиях почасовой оплаты [Самойленко, 2007, с. 40]. Не смотря на работу вне штата, и даже работая еще в Ленинграде, Л.М. Славин приглашал студентов разных учебных заведений, в том числе и студентов

1. Теперь — Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (КНУТШ).

© Л.Г. САМОЙЛЕНКО, 2012

исторического факультета КГУ, на раскопки в Ольвию, к руководству которыми он был причастен с 1934 г. Можно предположить, что Ольвийская экспедиция помогла Л.М. Славину попасть на преподавательскую работу в университет. Так, в 1935—1936 гг. как сотрудник ИИМК в Ольвии работал К.Т. Штеппа (1896—1958), который с 1934 г был профессором, а в 1939—1941 гг. — деканом исторического факультета КГУ. Он очень увлеченно рассказывал студентам о своих раскопках в Ольвии под руководством Л.М. Славина [Ветштейн, 1996, с. 49—50; Ректори, 2006, с. 223—225; Станіцина, 2007, с. 26]. Возможно ольвийское знакомство и сотрудничество было решающим при выборе деканатом кандидатуры Л.М. Славина для преподавания археологи в КГУ. Разумеется, работа Л.М. Славина в университете была прервана войной, он с Институтом археологии отправляется в эвакуацию в Уфу, университет — в Харьков, а потом в Кзыл-Орду.

После возвращения из эвакуации при подготовке к новому учебному году, который в 1944 г. начался 2 октября, ректорат в сентябре вновь приглашает Л.М. Славина на преподавательскую работу в университет. Тринадцатого октября 1944 г. Л.М. Славин был зачислен в университет заведующим кафедры истории древнего мира (на 0,5 ставки) и лишь в приказе ректора № 337 от 19 декабря 1944 г. он значится в штатном расписании уже заведующим созданной им кафедры археологии [Самойленко, 2007, с. 40—41]. Именно 1 октября 1944 г. Л.М. Славин считал датой основания кафедры археологии [Славін, 1971, с. 115].

С этого времени на историческом факультете КГУ тоже появляется специальность «археология». Так, в 28 (108) номере за июль 1948 г университетской газеты «За Радянські кадри» декан исторического факультета доцент Ю.Я. Билан, подавая обзор работы исторического факультета для абитуриентов, указывает, что факультет готовит научных работников, преподавателей истории СССР и основ марксизма-ленинизма, археологов, сотрудников архивов. С третьего курса студенты специализируются по четырем отделам. Педагогический отдел готовил преподавателей истории СССР, новой истории, истории средних веков для средних школ; отдел марксизма-ленинизма — преподавателей основ марксизма-ленинизма. Археологический отдел готовил работников музеев и младших научных сотрудников-археологов. Отдел архивоведения готовил специалистов архивного дела. Перечислив основные курсы, которые слушают студенты в течении 5 лет и подчеркнув, что читают их выдающиеся историки Украины, Ю.Я. Билан описывает условия для успешной учебы, созданные на историческом факультете, где среди прочего упоминает о выставках археологических коллекций. Непосредственная причастность к подготовке этих выставок кафедры археологии не вызывает сомнения, так как прежние университетские коллекции были переданы в другие музеи, в том числе в 1928 г В.Е. Данилевичем в современный Национальный музей истории Украины.

Кроме Л.М. Славина, по его инициативе в 1946—1953 гг. для выполнения педагогической нагрузки по кафедре приглашались В.А. Богусевич (1902—1978) и А.В. Добровольский (1885—1956).

С В.А. Богусевичем, который в 1925 г. закончил историко-экономический факультет Ленинградского пединститута им. Герцена, а в 1926—29 гг. учился в аспирантуре и год после этого работал в ГАИМК им. Н.Я. Марра, Л.М. Славин, возможно, был знаком еще в Ленинграде. К моменту зачисления в университет у В.А. Богусевича уже имелся опыт научной (20 публикаций), музейной и преподавательской работы, он служил в армии, был на фронте. Вернувшись в Киев в конце 1945 г. работал заместителем директора по научной работе Историко-культурного заповедника «Киево-Печерская лавра» [Пам'яті…, 1980, с. 111; см. также личное дело В.А. Богусевича: Архив КНУТШ, 1953, д. 5-ппс, лист 4, 8].

Ходатайство о зачислении В.А. Богусевича в штат кафедры, на должность доцента (0,5 ставки) Л.М. Славин подает ректору в сентябре 1946 г. Виза на его обращении от 1 октября 1946 г. свидетельствует о зачислении вне штата [Архив КНУТШ, 1953, д. 5-ппс, лист 1]. Но с 1 января 1947 г. В.А. Богусевич был зачислен в штат (трудовая книжка находилась в отделе кадров университета) вначале на 0,5 ставки, а с 1 сентября 1947 г. на полную ставку. На заседании ученого совета КГУ 3 июля 1947 г. было утверждено решение о присуждении ему ученой степени кандидата наук. С 1 сентября 1950 г до середины 1953 г. В.А. Богусевич преподавал на основе почасовой оплаты [Архив КНУТШ, 1953, д. 5-ппс, лист 2, 13—22]. Таким образом, как свидетельствуют документы личного дела В.А. Богусевича, хранящегося в архиве университета, он преподавал на кафедре с октября 1946 г. до конца учебного 1953 г. [сравни: Пам'яті…, 1980, с. 111; Самойленко, 2007, с. 43].

В.А. Богусевич приглашался на кафедру в первую очередь как специалист в области славянской археологии. За эти годы он читал спецкурсы и вел семинары: «Славяно-русская археология», «Методика и техника полевых археологических работ», «Железный век», «Методика экспозиции», «Музееведение», руководил курсовыми и дипломными работами, принимал участие в работе научного студенческого кружка, организовывал и вел практику на базе археологических исследований в Каневском заповеднике [Богусевич, 1950, с. 5—10; 1953, с. 141—153].

Для чтения курсов по первобытной археологии («Каменный век» и «Бронзовый век») Л.М. Славин пытался привлечь на кафедру кандидата исторических наук А.В. Добровольского,

признанного специалиста в этой области [Черняков, 1995, с. 132—134]. Но ему удалось поработать с декабря 1948 по март 1949 г. В середине семестра он был уволен (что стало неожиданностью для Л.М. Славина), но продолжал выполнять свои обязанности до конца июня [подробнее см.: Самойленко, 2007, с. 42].

К началу 1950 г. аспирантуру при кафедре заканчивают ученики Л.М. Славина молодые специалисты Н.Н. Бондарь и Г.Г. Мезенцева. Они становятся ассистентами кафедры (впоследствии — доцентами и профессорами). Под руководством Л.М. Славина они подготовили и защитили диссертации: Г.Г. Мезенцева — в 1950 г. «Терракоты Ольвии и их значение как исторического источника», а Н.Н. Бондарь в 1956 г. «Торговля Ольвии в догетскую эпоху». На этом кадровая политика в деле строительства кафедры завершается, и многие годы количественно коллектив кафедры остается неизменным: заведующий, два преподавателя и лаборант. Маловато для изучения и преподавания исторического периода в несколько сот тысячелетий и совершенно не сопоставимо с количеством сотрудников на кафедрах истории СССР или марксизма-ленинизма.

Л.М. Славин считал создание первой и «единственной на Украине» кафедры, которая готовила археологов и музееведов для научных и музейных учреждений, важным достижением в формировании украинской археологической школы. [Славин, 1952, с. 93]. Возглавляя на момент основания кафедры Институт археологии, как человек, который мыслил по государственному глобально, Л.М. Славин не мог не понимать, что подготовка новых кадров — ключевой вопрос в последующем развитии археологической науки, а, следовательно, и нормальной работы самого Института археологии да и других научных заведений Украины. Перед Институтом археологии стояли новые важные задания, в том числе и по составлению археологической карты Украины, что требовало широких археологических разведок [Славін, 1940, с. 133; Славин, 1946, с. 87—88]. Для подготовки молодых квалифицированных научных кадров специализированная кафедра была крайне необходима, тем более что восстановление народного хозяйства и строительство после войны предполагало расширение археологических раскопок. Неотложность организации кафедры Л.М. Славин чувствовал настолько остро, что был готов уже тогда, в 1944 г., перейти из Института археологи в университет на основную работу. Но до 1953 г. он продолжал работать в университете по совместительству (на 0,5 ставки) и лишь в июне перешел на полную ставку (основное место работы) в университет, где проработал до 10 сентября 1970 г., когда сам уволился в связи с ухудшение состояния здоровья [Самойленко, 2007, с. 41]. Возможно, Л.М. Славин в те годы до конца не был уверен, что кафедру удастся сохранить.

Не следует забывать, что становление кафедры приходится не только на тяжелые годы послевоенной разрухи, но и на то время, когда шла неусыпная борьба за общее повышения идейно- и политико-воспитательной работы на основе партийных постановлений и единственно верного плана мероприятий по искоренению остатков буржуазной идеологии. Во время постоянных проверок лекций легко было «установить», что «ряд профессоров и преподавателей излагают свой предмет объективистски, аполитично, пытаясь подать в лекциях побольше фактов без должного социального и партийного анализа» [Университет, 1959, с. 389]. Поэтому ошибочно полагать, что невзирая на добросовестный труд и авторитет Л.М. Славина в научных кругах академии и в университете, созданной им кафедре ничего не угрожало. На фоне общего идеологического давления и преследований историков, когда контроль над наукой пытались держать в строгих рамках шаблонов марксизма-ленинизма, ориентированным на седую древность, археологам было нелегко [Рутковська, 1996, с. 53—54]. Из-за постоянных политических кампаний и постановлений партийных органов, «руководство исторического факультета, желая поставить галочку в деле поиска виновных в борьбе с космополитизмом, время от времени делает попытки подставить кафедру археологии, отыграться на ней, обвиняя в аполитичности и схоластичности с официальной точки зрения тех вопросов, которыми она занималась. Сотрудникам кафедры не раз приходилось отстаивать кафедру, когда ее хотели ликвидировать, или к чему-то присоединить», вспоминала Г.Г. Мезенцева [Ліньова, Омельченко, 2003, с. 10]. Да и сам Л.М. Славин, явно принужденный системой, тогда писал (а может быть списывал с протоколов партийных заседаний?): «В работе кафедры имеются определенные недостатки. <…> В лекционной работе кафедры иногда имеет место чрезмерное увлечение вещеведческой, фактологической стороной курсов за счет недостаточно широкого исторического освещения той или иной темы, того или иного периода. Порою лекции недостаточно направлены против националистических и космополитических извращений в области археологии и древней истории. Ректорат, деканат и партийная организация университета оказывают всемерную помощь кафедре, повседневно следят за её работой. Посещение лекций преподавателями других кафедр, рецензирование стенограмм лекций, обсуждение работы кафедры на пленумах факультета — все это способствует повышению идейно-теоретического уровня читаемых лекций» [Славин, 1952, с. 97]. Настоящий горький смысл этих слов «самокритики» осознается лишь теперь.

Содержание образования определяется, в первую очередь, учебным планом, который конкретизируется в учебных программах, учебниках,

учебных пособиях и методических указаниях. Учебный план кафедры по подготовке археологов, конечно же, был основан на стабильном учебном плане Министерства высшего образования СССР для исторических факультетов университетов. Но кафедра разрабатывала по всем курсам и семинарам собственные программы, вводила многие свои спецкурсы, которые читались факультативно, хотя, конечно же, использовался опыт преподавателей Ленинградского и Московского университетов.

Главной в процессе профессионального обучения будущих специалистов в эти годы была работа кафедры по организации лекций и семинарских занятий, факультативных спецкурсов, по обеспечению студентов программами, методическими материалами, наглядными пособиями и учебными фильмами, по подготовке и проведению учебно-производственных практик, руководству курсовыми и дипломными. Большое внимание уделялось организации работы научного студенческого общества и археологического кружка, который считался тогда лучшим на истфаке и оказывал огромное влияние на формирование навыков научной работы у студентов.

До начала 50-х годов в учебные планы кафедры входили 22 учебных мероприятия: лекции, три семинара, практики, курсовые, диплом и госэкзамен по археологии. Кроме обязательного для всех студентов-историков курса «Основы археологии» (50 часов) и полевой археологической практики после первого курса (три недели), в учебные планы археологов входили еще 2 специальные археологические практики по четыре недели (после третьего и четвертого курсов) и одна музееведческая практика (80 часов). Студентам, которые начинали специализацию по кафедре с третьего курса предлагались такие спецкурсы по археологии: «Каменный век» (50 часов), «Бронзовый век» (70 часов), «Железный век» (70 часов), «Славяно-русская археология» (70 часов), «Античная археология» (50 часов), «История искусства докапиталистических формаций» (34 часа), а также «Музееведение и краеведение» (50 часов). Кроме того в учебную программу входили «Методика и техника полевых археологических работ» (32 часа), «Основы топографии и техники графических работ» (32 часа), «История археологических знаний» (30 часов). На пятом курсе студентам предлагалось три семинара (по 34 часа): по археологии первобытного общества, по славяно-русской археологии, по музееведению и краеведению. Планировалось несколько факультативов по 26 часов [Славин, 1952, с. 93—94; НА ИА НАНУ, ф. 17, № 9, л. 28—30].

Со временем, развитие науки и острая потребность в подготовке музейных работников убеждают Л.М. Славина обратиться к расширению преподавания дисциплин музейного профиля. По его инициативе были предложены кафедрой еще в начале 1952 г. и одобрены руководством изменения в учебном плане на 1952—53 гг., а с 1953 г. кафедра была переименована в кафедру археологии и музееведения. Теперь она готовила не просто музейных работников, а музееведов. С этого времени в дипломах выпускников кафедры в разделе специальность значилось: «историк-археолог, музеевед, преподаватель истории и обществоведения»

Отметим, что такой подход к усовершенствованию учебных программ был передовым для того времени. Традиционно принято считать, что только в середине 1970-х годов по инициативе Международного комитета музеологии (ICOM) музееведение получило признание и стало позиционироваться как университетская дисциплина. Современные исследователи и учебники по музеологии утверждают, что впервые в Европе университетский курс музееведения стал читаться в университетах Великобритании с 1966 г., а в СССР — с середины 80-х годов, когда был введен в программу обучения на исторических факультетах Московского, Ленинградского и Омского университетов [Мастеница, Шляхтина, 2005, с. 309—314].

По новой учебной программе на 2 курсе вводился общий для всего факультета курс «Основы музейного дела». Вместо одного спецкурса «Музееведение и краеведение» и одной музейной практики для студентов, кто специализировался по кафедре вводились три музееведческих спецкурса и две музейных практики, что давало возможность будущим специалистам закрепить теоретические знания. Так, на 3 курсе вводилась «Методика экспозиционной и экскурсионной работы» (с музейной практикой по этой дисциплине на 4 курсе), для 4 курса — «Хранение, учет и обработка коллекций» (с музейной практикой по этой дисциплине на 5 курсе), «История музейного дела». В тематику курсовых и дипломных работ включались темы по истории и теории музейного дела [Славин, 1952, с. 95].

Расширяя постепенно количество спецкурсов, которые читались для археологов, Л.М. Славин с горечью отмечает, что студенты, специализирующиеся по кафедре, чрезвычайно загружены, ведь они не освобождались от дисциплин по профилю истории СССР и УССР. И это понятно, ведь «учебный план специализации по археологии и музееведению был лишь дополнением к большому и разветвленному плану факультета, основной задачей которого являлась подготовка историков-марксистов» [Славин, 1952, с. 95]. Многие важные спецкурсы читались факультативно или выносились на заседания кружка.

К концу 50-х гг. готовится новый план по перестройке работы кафедры, который был рассчитан на 1960—1965 гг. Л.М. Славин разрабатывает четкую и обоснованную программу, подписанную им 18 октября 1958 г. Упор делается на увеличение практической подготовки. Среди прочего вносится предложение увеличить сроки археологической практики с 2 месяцев до 5-ти, а музейной — в два раза, что предполагало

увеличить сроки учебных и производственных практик за время специализации (3—5 курсы) до 29 недель(!) Для этого предлагалось первый семестр кафедре разрешить начинать с 1 октября, а не с 1 сентября, зачет по физическому труду студентам кафедры проставлять за их работу в экспедициях (!), и самое крамольное: «при пересмотре учебных планов следует освободить студентов кафедры археологии и музееведения от 2—3 второстепенных общефакультетских предметов». К программе прилагался тематический план подготовки и издания учебников, учебных пособий, монографий и др. литературы, общим объемом 94 печатных листа. Среди прочего, на Л.М. Славина планировались три учебных пособия: «Археологические разведки и раскопки» (10 п.л.), «Введение в археологию» (20 п.л.), «Античный мир Причерноморья» (15 п.л.) [НА ИА НАНУ, ф. 17, № 9, л. 133—137].

Судя по последней статье Л.М. Славина, посвященной проблемам подготовки археологов в университетах Украины, не многое удалось воплотить в жизнь. Он по-прежнему считал, что в деле подготовки археологов есть недостатки и решать назревшие проблемы, по его мнению, следовало не путем принятия частных мер, а на уровне республиканского совещания руководителей исторических факультетов университетов [Славін, 1971, с. 116].

Как результат работы по разработке и введению новых музейных дисциплин сотрудники кафедры подготовили учебное пособие по музейному делу [Бондарь, Мезенцева, Славін, 1959], материалы которого основывались не только на прорабатывании широкого круга литературы, а также учитывали практику музейных учреждений Украины. Отдельный раздел пособия был посвящен охране достопримечательностей культуры в нашей стране и анализу законодательной базы по этому вопросу. В приложениях к пособию подавались образцы бланков учетной документации, которые использовались в музейной работе, а список литературы включал не только основные работы, но и широкий перечень путеводителей, по историческим местам и музеям Украины (по областям). Это делало издание не только учебным, но и справочным, и таким оно оставалось еще долгие годы. В дальнейшем основная работа по разработке новых курсов лекций по музееведению, их программного и методического обеспечения возлагалась на Г.Г. Мезенцеву, которая посвящает этой тематике ряд статей и монографических исследований [Ліньова, Омельченко, 2003, с. 11—12].

В конце 50-х гг., как отмечалось выше, готовился на кафедре к изданию и учебник по археологии. Почти двадцатилетний опыт преподавания этой дисциплины в университете, убеждает Л.М. Славина в необходимости создания на Украине своей собственной программы и своего нового учебника, который учитывал бы специфику археологических памятников республики и представлял бы их должным образом. Он еще в конце 1958 г. планировал (как отмечалось выше) издание такого учебника, где учитывалась необходимость более широкого отображения археологии Украины. Первоначально, по предложению Министерства просвещения УССР, Л.М. Славин подготовил и подал в Управление подготовки учителей новую программу курса «Основы археологии», для пединститутов, уже прошедшую обсуждение и одобренную на кафедре археологии и музееведения в КУ и в Институте археологии. Министерство утвердило эту программу [Славін, 1960] и Л.М. Славин планировал представить на утверждение на 1959/60 учебный год такую же программу и для университетов УССР. Свой курс лекций он предлагает в печать издательству «Радянська школа», которое в начале 1959 г. включает его в план изданий. Однако, кроме нескольких расширенных учебных программ, рабочих планов и методических указаний по археологии и организации работы археологического кружка в школе Л.М. Славин так и не опубликовал учебного пособия на эту тему.

Некоторые причины такой ситуации нам могут пояснить, документы из личного фонда Л.М. Славина, хранящиеся в Научном архиве ИА НАН Украины [НА ИА НАНУ, ф. 17, № 13, л. 1—17]. Здесь содержатся автографы и машинописные копии писем Л.М. Славина, датирование ноябрем 1959 г. адресованные заместителю министра просвещения УССР тов. С.Т. Завало, в издательство «Радянська школа», в партийный комитет Академии наук УССР и в парторганизацию ИА АН УССР. Эти письма, как становится понятно из их текста, Л.М. Славин подготовил в ответ на официальные письма, в которых сообщалось об отказе издательства в публикации его курса «Основы археологии». Излагая суть дела, которая заключалась в том, что после предложения к печати учебника и уже внесения его в начале 1959 г. в планы издательства, к середине года неожиданно «в качестве автора учебника «Основы археологии» обсуждается также кандидатура И.Г. Шевкопляса[1], подавшего свой проспект». Л.М. Славин удивлен поступком тов. Василенко, заведующего редакцией истории указанного издательства. Далее он сообщает об их встрече, состоявшейся 17 июля, на которой было заключено устное соглашение о том, что он остается единственным автором учебника и немедленно начинает работу по оформлению курса к печати. «Но позднее, тов. Василенко отказался от этой договоренности и издательство обратилось в Министерство Просвещения с просьбой — заменить в планах мою фамилию на фамилию Шевкопляса. Ни одного серьезного аргумента против меня не приводится. В официальных письмах вообще доводов нет, а в закулисных разговорах тов. Василенко <…> стремится опорочить меня...» [НА ИА НАНУ, ф. 17,

1. Так в оригинале

№ 13, л. 2, 5, 6, 9, 16]. Ниже Л.М. Славин четко, по пунктам, излагает свои «мотивы», по которым «с точки зрения справедливости и целесообразности», автором учебника должен быть он, а не И.Г. Шовкопляс. [НА ИА НАНУ, ф. 17, № 13, л. 3, 11, 12, 13, 14, 17].

Все четыре письма практически идентичны в части изложения сути конфликта, аргументов в свою пользу, а также упреков в сторону тов. Василенко и Шовкопляса, но письма к партийным организациям несколько шире. Они начинаются с объяснения Л.М. Славина, что поводом для его заявления стал «неэтичный поступок заместителя директора Института археологии И.Г. Шевкопляса, совершенно недостойный высокого звания коммуниста», а заканчиваются призывом: «Партийная организация должна сказать тов. Шевкоплясу свое веское слово». [НА ИА НАНУ, ф. 17, № 13, л. 1, 4, 6, 13]. Трудно теперь судить о реакции адресатов, но, не смотря на то, что преподавание археологии для Л.М. Славина было его основной работой многие годы, что курс «Основы археологии» в результате многолетнего чтения у него уже имелся и он соответствовал им же составленной и утвержденной Министерством программе, в план издательства был поставлен учебник другого автора, который увидел свет в 1964 г.

Эти несколько архивных листов — не только яркая иллюстрация «ученых нравов» того времени, но подтверждение огромной зависимости авторов от планов издательств и от возможности быть туда включенными. Заметим попутно, что это не единственная работа Л.М. Славина над которой он трудился многие годы и которая так и осталась неопубликованной в силу разных причин [Буйських, 2007, с. 4—5].

Из-за ограниченности объема статьи мы не смогли коснуться других аспектов деятельности кафедры. Ведь кроме подготовки программ и лекционных курсов, педагогическая деятельность на университетских кафедрах тогда обычно проводилась еще в нескольких обязательных направлениях: научно-исследовательская, идейно-воспитательная и общественно-политическая.

Период становления кафедры археологии и музееведения (процесс сам по себе сложный и трудоемкий) приходился на нелегкие годы послевоенной разрухи и тоталитарного режима, когда развивать и внедрять что-либо новое и прогрессивное было особенно трудно. И даже если считать, что Л.М. Славин сделал для развития кафедры и воспитания профессиональных кадров археологов и музееведов не достаточно, то больше чем он пока не сделал никто.

Архив КНУТШ 1953, д. 5-ппс; 1970, д. 113-ппс.

Богусевич В.А. Древнейшее славянское поселение на Пилипенковой горе / В.А. Богусевич // Наукові записки Київського державного університету. — Т.9. — К., 1950. — С. 5—10.

Богусевич В.А. Каневская археологическая экспедиция / В.А. Богусевич // АП. — 1953. — Т. 3 — С. 141—153.

Бондар М.І. Нариси музейної справи / М.І. Бондар, Г.Г. Мезенцева, Л.М. Славін. — К.,1959. — 192 с.

Буйських С.Б. Доля одного рукопису / С.Б. Буйських // Археологія. — 2007. — № 1. — С. 4—5.

Ветштейн Р.И. Человек, который окрылял людей / Р.И. Ветштейн // Мир Ольвии. (Памятник исследователю и исследование памятника). — К., 1996. — С. 49—51.

Курінний П. Історія Археологічного знання про Україну / П. Курінний. — Мюнхен, 1970. — Полтава, 1994. — 140 с.

Л.М. Славин. Хроника жизни (1906—1971) // Мир Ольвии. (Памятник исследователю и исследование памятника). — К., 1996. — С. 9—20.

Ліньова Є.А. Г.Г. Мезенцева — археолог, музеєзнавець, педагог / Є.А. Ліньова, Ю.А. Омельченко // Український музей. — К., 2003. — С. 9—18.

Мастеница Е.Н. Музей и музееведение в университетском образовании / Е.Н. Мастеница, Л.М. Шляхтина // Философский век. Альманах. Вып. 30. История университетского образования и международные традиции просвещения: Т.3. /Отв. Ред. Т.В. Артемьева, М.И. Микешин. — СПб., 2005. — С. 307 — 314. Режим доступа: http://www.bvahan.com/museologypro/about.asp?li1=4&st=37

Мельник Г.М. Данилевич Василь Юхимович / Г.М. Мельник // Історичній факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення. — К., 2004. — С. 189.

НА ИА НАНУ, ф. 17, № 9; № 13.

О работе исторических факультетов государственных университетов // ВИ. — 1959а. — № 7.

О работе исторических факультетов государственных университетов // ВИ. — 1959б. — № 10.

О работе исторических факультетов государственных университетов // ВИ. — 1959в. — № 11.

О работе исторических факультетов государственных университетов // ВИ. — 1959г. — № 12.

О работе исторических факультетов государственных университетов // ВИ. — 1960. —№ 1.

Пам'яті В.А. Богусевича // Археологія — 1980. — № 33. — С. 111.

Ректори Київського університету. 1834—206/ В.В. Скопенко, А.А. Короткий, Т.В. Табенська та ін. — К., 2006. — 336 с.

Рутковська Л.М. Слово про вчителя / Л.М. Рутковська // Мир Ольвии. (Памятник исследователю и исследование памятника). — К., 1996. — С. 51—54.

Самойленко Л.Г. Педагогічна діяльність професора Л.М. Славіна / Л.Г. Самойленко // Археологія. — 2007. — № 1 — С. 40—50.

Славин Л.М. Археологические исследования Украинской Академии Наук за 25 лет / Л.М. Славин // КСИИМК АН СССР. — 1946. — Вып. 13. — С. 81—88.

Славин Л.М. Подготовка новых кадров археологов (Кафедра археологии КГУ) / Л.М. Славин // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. — Вып. 1. — К., 1952. — С. 93—97.

Славін Л.М. Археологічні роботи в радянській Україні / Л.М. Славін // Збірник АН УРСР. — К., 1940. — С. 133—159.

Славін Л.М. Програма з археології для історико-філологічних факультетів педагогічних інститутів/ Л.М. Славін. — К., 1960. — 36 с.

Славін Л.М. Археологія в Київському університеті в радянську епоху / Л.М. Славін // Вісник КУ. — Серія

історії та права. — №8: Археологія та архівознавство. — К., 1967 — С. 3—11.
Славін Л.М. Підготовка археологів в університетах України / Л.М. Славін // Археологія. — 1971. — вип. 2. — С. 115—116.
Станіцина Г.О. Особистість Л.М. Славіна за матеріалами наукового архіву / Г.О. Станіцина // Археологія. — 2007. — № 1 — С. 21—30.
Тихонов И.Л. Археология в Санкт-Петербургском университете: Историографические очерки / И.Л. Тихонов. — СПб., 2003. — 332 с.
Університет у післявоєнний період (1946—1959 рр.) // Історія Київського університету. — К., 1959. — С. 384—400.
Черняков І.Т. Доля вченого і людини (до 110-річчя А.В. Добровольського) / І.Т. Черняков // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 132—135.
Янин В.Л. Кафедре Московского университета 60 лет / В.Л. Янин // 60 лет кафедре археологии МГУ им. М. В. Ломоносова. — Тез. докл. — М., 1999. — 276 с.
Янин В.Л. Археология на исторических факультетах классических университетов российской федерации. История, современность, перспективы / В.Л. Янин, А.Д. Пряхин // COMMENTARII DE HISTORIA. Электрон. период. журнал ист. факультета Воронежского гос. Ун-та. — 2000. — Режим доступа: http://www.hist.vsu.ru/cdh/Articles/04—06.htm

Л. Г. Самойленко

СТВОРЕННЯ КАФЕДРИ АРХЕОЛОГІЇ ТА МУЗЕЄЗНАВСТВА В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

У статті викладені деякі аспекти створення (1944) кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Висвітлюються проблеми організації роботи кафедри в перші роки діяльності, формування викладацького складу, навчальних курсів, програм і методичних посібників. Крім загальних тенденцій розвитку історичної науки в Радянському Союзі на формування кафедри вплинули особистості як її засновника Л.М. Славіна, так і його колег. Першими викладачами кафедри були В.А. Богусевич і А.В. Добровольський. У 1950 р. аспірантуру при кафедрі закінчили учні Л.М. Славіна молоді фахівці М.М. Бондар і Г.Г. Мезенцева. Вони стають асистентами кафедри, а згодом — доцентами та професорами, продовжуючи справу свого вчителя.

L. Samojlenko

DEVELOPMENT OF THE DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY AND MUSEUM STUDIES AT KIEV UNIVERSITY, UKRAINE

This article is devoted to some aspects of the foundation (1944) and first years of work of the Department of Archaeology and Museum Studies at Taras Shevchenko National University of Kiev. The author shows problems in the process of forming the magisterial staff, the curricula, handbooks and the development of learning materials.

In addition to the general tendency of the development of historical science in the USSR, the personal quality of the founder of the department, L.M. Slavin and his associates affected the formation process of this department. The first teachers in this department were V.A. Bogusevich and A.V. Dobrovolsky. The young students of professor Slavin - young specialists N.N. Bondar and G.G. Mezanceva finished their postgraduate studies in the beginning of 1950. They became the assistants of the department of archaeology and then lecturers and professors, continuing the work of their teacher.

УДК 902.2(091)(477.46)

З. В. Священко, О. М. Скрипник

АРХЕОЛОГІЯ У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

В статті узагальнено досвід археологічної науки в системі вивчення історії Уманщини. Дано рекомендації щодо використання археологічних досліджень у вивченні давньої історії краю.

Ключові слова: археологічні дослідження, краєзнавство, Уманщина

Нові геополітичні реалії, що склалися в Україні після здобуття державної незалежності, активізували процеси духовного відродження. У цій, державного значення справі, важливе місце належить краєзнавству, яке набуває досить бурхливого розвитку. У цій ситуації важливо сконцентрувати увагу наукової і краєзнавчої громадськості України на шляхи подальшого розвитку історичного краєзнавства взагалі і археологічного, зокрема. Метою даної статті є узагальнення досвіду прийомів і засобів археологічної науки в системі вивчення історії Уманщини.

Конкретне вивчення давньої і середньовічної історії краю вимагає залучення, в першу чергу, таких матеріалів, які дають можливість розкрити суть історико-культурного явища тієї чи іншої епохи. У цьому зв'язку слід звернути увагу на здобутки археологів України у відкритті нових, раніше невідомих пам'яток і культур на Уманщині, а також на нові можливі трактовки вже відомих старожитностей та їх місце в історико-культурному процесі. Розгляд вказаних матеріалів проведемо за археологічним, хронологічним принципом — від давнього кам'яного віку до раннього середньовіччя.

Територія Уманщини, як і Україна, була заселена людьми ще у ранньому кам'яному віці — палеоліті, що датується часом від 1,5 млн. до 150 тис. р. тому. Первісні люди з'явилися на території Уманщини у період пізнього палеоліту, десь приблизно 15—18 тис. р. тому.

На території краю відкрито три палеолітичні стоянки у селах Кути, Бабанка і Володимирівка (Новоархангельського району) [Черныш, 1950]. М.К. Якимович також виявив сліди палеоліту в с. Кутах, Маньківського району [Трусова, 1940, с. 44—52]. В літературі згадуються палеолітичні стоянки в селах Бабанка, Синиця і Вільхівець [Береговая, 1960, с. 131—132].

В 1980 р. М.О. Суховим було відкрите палеолітичне поселення Гордашівка-1, розташоване на захід від хутора Одірванка, що поблизу с. Гордашівка Тальнівського району [Гладких, Рижов, Суховий, 1995, с. 16].

Розглядаючи матеріали Гордашівки на фоні палеоліту України, звертаємо увагу на різні варіанти матеріальної культури пізньопалеолітичного часу. Вони пов'язані, перш за все, з різним навколишнім середовищем льодовикової доби, в якому існувала стародавня людина. З цієї точки зору помітна відмінність північних та південних (степових) регіонів України. Таким чином, територія Уманщини виявляється перспективною для вивчення різних варіантів матеріальної культури пізнього палеоліту та зв'язків і контактів між ними.

Наведені та інші матеріали свідчать про можливість у перспективі пошуків на території Уманщини нових пам'яток давнього кам'яного віку. Значну допомогу вченим можуть надати вчителі, студенти і учні-краєзнавці, які ознайомлені з топографією вказаних пам'яток і з методикою збору та першої фіксації підйомного

© З.В. СВЯЩЕНКО, О.М. СКРИПНИК, 2012

матеріалу (обробленого кременю, кісток викопних тварин і т. п.).

На Уманщині виявлено пам'ятки раннього мезоліту на р. Синюсі в районі Володимирівки. По-перше, слід відмітити знайдений наконечник стріли, а також ряд інших виробів із кременя. В районі с. Завалля Гайворонського району Кіровоградської області виявлено поселення пізнього мезоліту [Даниленко, 1969, с. 56, 59].

Дослідження антропологів показали, що в добу мезоліту і на початку нового кам'яного віку в Подніпров'ї мав місце складний процес змішування місцевого населення з прийшлим — середземноморським. Вчені вважають, що пошуки пам'яток мезоліту є перспективними на території Південного Побужжя (куди входить історична Уманщина) та Подністров'я [Винокур, 2002, с. 67]. У відкритті та дослідженні цих старожитностей вченим можуть допомогти краєзнавці.

У 1950—1990-х роках археологи провели величезну роботу щодо виявлення і дослідження неолітичних пам'яток в різних регіонах України.

На території історичної Уманщини виявлена рання неолітична пам'ятка — поселення в урочищі Мельнича Круча біля села Сабатинівка, розташоване на мисоподібному виступі надзаплавної тераси лівого берега Південного Бугу. Неолітичне поселення виявлено також в південно-східній частині острова Поліжок біля м. Гайворон, що витягнувся вздовж течії Південного Бугу.

Пам'ятки неоліту зафіксовані біля с. Левківка Ново-Архангельського району. На березі р. Синюхи знайдено вироби із кременю: ножі, скребки, проколки, нуклеуси, також глиняний посуд і уламки з орнаментом, характерним для неоліту. Поодинокі знахідки цього ж періоду виявлено біля с. Папужинці, Тальнівського району, це — два кам'яні молотки, мотика, кремнієве долото, глиняне грузило, а також біля сіл Громи та Танське Уманського району — вироби із кременя. Залишки житлового комплексу періоду неоліту виявлено біля селища Завалля (Гайворонського району, Кіровоградської області).

Біля м. Ладижин (Тростянецький район, Вінницька область) знайдено два поселення цього ж періоду, розташованих на правому березі річки Південний Буг. Одне із них знаходиться майже безпосередньо за містом, друге — за 1 км далі на південний схід. Поселення виявлені ще в 1958 р. [Даниленко, 1969, с. 121].

До пізньонеолітичних стоянок на Уманщині належить стоянка Саврань, що на Південному Бузі, дослідження якої проводилось ще на початку 30-х рр., в 1949 і 1955 рр. [Шовкопляс, 1972, с. 86].

Дальше вивчення історії та культури неолітичних племен на території Уманщини можливе при активній участі краєзнавців. У зв'язку з цим звертаємо увагу на топографію неолітичних стоянок. Останні знаходять, як правило, на найближчих до води терасах берегів річок і озер. Часто залишки цих стоянок знаходяться на дюнних підвищеннях прирічкових терас. Іноді місцями тимчасових стоянок були острови на річках.

Доба міді та бронзи (IV—II тис. до н. е.) являє собою слідуючий важливий етап у дальшому розвитку продуктивних сил первісного суспільства. При вивчені цього етапу залучають, зокрема, матеріали колоритної трипільської культури (IV—III тис. до н. е.).

Археологічна карта трипільських поселень на Уманщині засвідчує те, що пам'ятки цієї культури зустрічаються у більш, ніж 100 пунктах. Вони є в Умані, майже в усіх селах Уманського району та решти районів, що входять до історичної Уманщини. Значна кількість виявлених на території Уманщини трипільських пам'яток засвідчує, що цей регіон займав надзвичайно важливе місце в поширенні трипільської культури на території України. Дослідження цих пам'яток допомагають більше дізнатися про трипільську культуру, її особливості.

Зокрема, характерні особливості господарства і побуту трипільців добре прослідковуються на прикладі відкритого в 1975 р. і датованого початком IV тис. до. н.е. поселення Веселий Кут Тальнівського району, яке разом з іншими (Вільхівець-І, Дешки, Копіювата, Пеніжкове-Пугачівка, Харківка та ін.) складає групу трипільських пам'яток типу Веселий Кут [Цвек, 1995, с. 48].

В останні роки відкриті надзвичайно великі за площею трипільські поселення (Сушківка, Доброводи — 250 га, Майданецьке — 270 га, Тальянки — 450 га.). Такі поселення умовно називають «протомістами». Тому дальші дослідження пам'яток трипільської культури на Уманщині є перспективними і вимагають свого продовження. Краєзнавцям слід добре вивчити матеріали раннього, середнього і пізнього Трипілля з тим, щоб допомогти вченим у фіксації і дослідженні нових пам'яток трипільської культури.

Старожитності епохи бронзи, що засвідчують виділення пастуших племен, пов'язані на території України з II — початком I тис. до н. е. Карта розселення племен цієї доби в межах сучасної України й на суміжних територіях досить строката. За найновішими даними археології, протягом II тис. до н. е. на нинішніх українських землях існувало понад 10 археологічних культур.

На Уманщині у цей час проживали племена ямної культури, пам'ятки якої виявлено біля сіл Піківець, Коржова, Сушківка [Пассек, 1947, с. 8].

На території Жашківського району, біля сіл Баштечки, Королівка, Нагірна знайдено

понад 200 курганів, що утворювали окремі групи по 5—10 курганів кожна. Досліджено 17 курганів, в яких виявлено 30 поховань ямної культури.

З сіл Уманщини, в яких виявлено пам'ятки ямної культури, слід назвати Колодисте та Луківку, Катеринопільського району. Криві Коліна, Павлівка І та Веселий Кут Тальнівського району.

У кінці бронзового віку на Уманщині проживали племена, що займалися землеробством і скотарством, і залишки їх поселень були виявлені працівниками Уманського краєзнавчого музею у білогрудівському лісі поблизу села Піківець. Саме тому вони і мають назву поселень білогрудівської культури.

Білогрудівські пам'ятки беспосередньо передують пам'яткам раннього залізного віку в лісостеповому Правобережжі і є їх генетичними попередниками. Вони залишені місцевими землеробсько-скотарськими племенами, що були частиною тієї етнічної основи, з якої, на думку вчених, в процесі дальшого історичного розвитку сформувався східнослов'янський етнічний массив [Шовкопляс, 1972, с. 144].

Для білогрудівської культури характерні неукріплені поселення біля водойм та наявність зольників. Білогрудівські зольники являють собою курганоподібні підвищення із золи (попелу) та інших побутових решток — уламків глиняного посуду, кісток тварин, виробів з кременю тощо. Зольники іноді знаходяться на поселеннях, а іноді й на великій відстані від них. Краще всього зольники вивчені навколо Умані, а також у селах Собківка, Краснопілка, Кочержинці, Ятранівка. Вони являють собою підвищення від 0,5 до 0,8 м, а іноді навіть 2 м; діаметр насипу — 20—24 м, іноді — 45—50 м.

У VIII — першій половині VII ст. до н. е. на північному сході Уманщини проживали племена, які дали нам залишки чорноліської культури. Укріплені поселення-городища чорноліської культури виявлені в басейні річок Тясмин та Гірський Тікич [Чабан, 1999, с. 59].

Уманським краєзнавцем Г.Ю. Храбаном було виявлено 32 чорноліських поселення [Храбан, 1964, с. 72]. Відкриття Г.Ю. Храбана мало велике значення. Про це свідчить відгук на статтю Г.Ю. Храбана «Чорноліська культура на Уманщині», надіслану автором для збірника «Археологія» рецензента, О.І. Тереножкіна. 31 березня 1967 року він писав: «Стаття носить інформаційний характер. На Уманщині була відома велика кількість пам'яток білогрудівської культури, але жодної пам'ятки чорноліського типу. Була невідома доля місцевого білогрудівського населення, тому виникла думка про його зникнення до чорноліської пори. Відкриття Г.Ю. Храбана є важливим тим, що позитивно встановило факт місцевого розвитку білогрудівської культури і її перехід в чорноліську до початку скіфського періоду».

Дослідники цього періоду О.І Тереножкін, Б.О Рибаков, С.С. Березанська стверджують, що племена білогрудівської і чорноліської культур належали до праслов'янської етнічної спільності.

Отже, за доби бронзи Уманщина була заселена різно-етнічними групами племен, що залишили пам'ятки кількох археологічних культур. При здійсненні краєзнавчих досліджень з археології доби бронзи необхідно з'ясувати наявність відповідних рис археологічних культур, характерних для кожної з них. Особливу увагу краєзнавців слід звернути на пошуки залишків поселень.

Залізний вік у Південно-Східній Європі у його початковій фазі пов'язується з початком І тис. до н. е. При вивченні матеріалів раннього залізного віку дослідники звертаються до старожитностей скіфо-сарматського періоду, який охоплює все І тис. до н. е. і перші століття нашої ери, коли культурно-історичний процес на півдні України визначали іраномовні племена кіммерійців, скіфів, сарматів [Залізняк, 1999, с. 146].

Скіфо-сарматська доба розпочалася з появою в українських степах войовничих кіммерійців. З тих часів збереглися кам'яні стели — статуї із зображенням людей. Одна з них під час війни в 1944 році була вивезена за кордон, а після повернення залишилась в Київському історичному музеї. Друга стела зберігається в Уманському краєзнавчому музеї (фондовий № 781).

Аналізуючи особливості матеріальної та духовної культури скіфо-сарматського часу в лісостеповій смузі України, ми, як і інші дослідники, акцентуємо увагу на тому положенні, що терміни «Скіфи», «Скіфія» в широкому історичному плані торкалися, за даними Геродота, не тільки власне іраномовних північно-причорноморських скіфів, а й їхніх сусідів — предків слов'ян, фракійців і т. п. Разом з цим ми фіксуємо певні зв'язки, які існували в VII—IV ст. до н.е. між власне скіфами та їх північними сусідами — праслов'янським населенням лісостепової смуги України.

Пам'ятки скіфів-орачів на Уманщині виявлені в Умані, Городецькому, Кочержинцях, Берестівці та ще більш як у 20 населених пунктах. Це були землеробсько-скотарські племена. У скіфських курганах, розкопаних біля станції Умань, виявлені поховання, пам'ятки яких схожі з пам'ятками скіфів-кочівників.

На території Уманщини знайдено сарматське поховання біля с. Нагірна (Жашківський район). Знахідки сарматського періоду також виявлені поблизу с. Колодисте, Тальнівського району. Поблизу с. Баштечки Жашківського району знайдено сарматське жіноче поховання [Шкулета, 1995, с. 128].

Завдання краєзнавців зафіксувати з використанням спеціальної археологічної літера-

тури найважливіші пам'ятки скіфо-сарматської епохи, включаючи городища, неукріплені поселення, курганні і безкурганні могильники, все, що може пролити світло на історію населення історичної Уманщини VII—IV ст. до н.е.

Важливе місце у вивченні історії краю належить пам'яткам останніх століть до н. е. і перших століть нової ери. Ці старожитності в різних регіонах України мають свою специфіку, відбиваючи строкату картину етногенезу різних племен і народів. Йдеться, зокрема, про становлення і розвиток ранньослов'янських племен рубежу і перших століть нової ери. Цей аспект безпосередньо пов'язаний з походженням та ранньою історією слов'ян у Європі.

З писемних джерел римського часу (Пліній Старший, Тацит, Птолемей та ін.), ранньовізантійського періоду (Прокопій Кесарійський, Йордан, Менандр та ін.) випливає, що Лісостеп України на рубежі, у першій половині і середині I тис. н. е. заселяли слов'янські племена: венеди, анти і склавини. У цьому зв'язку субстратні археологічні культури (зарубинецька, східно-пшеворська, черняхівська, корчацько-празька і пеньківська), безсумнівно представляють місцеві східнослов'янські племена.

На території Уманщини знайдені залишки поселень зарубинецької культури. Це, зокрема, біля с. Родниківка Уманського р-ну, сс. Орадівка та Синиця Христинівського р-ну, а також на середній течії Південного Бугу.

Та найбільше свою єдність і монолітність виявляє на Уманщині, черняхівська культура. Дослідник М.Ю. Брайчевський відмітив, що черняхівські пам'ятки найбільш поширені на Уманщині [Брайчевський, 1964, с. 26]. Їх знайдено більше, ніж у 100 населених пунктах.

Дослідженням черняхівської культури на Уманщині займалися місцеві краєзнавці Г.Ю. Храбан, В.А. Стефанович, О.П. Діденко. Про масштаби досліджень свідчать щоденники археологічних розвідок, які зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. Їх аналіз говорить про проведену велику роботу. Так, лише у 1959—1961 рр. Г.Ю. Храбан виявив і описав 168 поселень черняхівської культури [Храбан, 1959—1961]. Такі ж розвідки проводились Г.Ю. Храбаном і в 1962 р., про що свідчать відповідні записи [Храбан, 1962]. В праці Г.Ю. Храбана «Археологічні пам'ятки Маньківського району» подані відомості про 85 археологічних пам'яток цієї культури [Храбан, 1962].

В.А. Стефанович та О.П. Діденко у своїй монографії подали опис 167 черняхівських пам'яток [Стефанович, Діденко, 1968]. Уточнена топографія переважної більшості знахідок (урочище, куток села чи приватні садиби). Додані також карти поширення їх на Уманщині. Велика кількість об'єктів з цього реєстру виявлені самими авторами, решта описана за матеріалами інших дослідників.

Найбільшу кількість поселень виявлено в Уманському районі біля сс. Городецьке, Дмитрушки, Доброводи, Дубова, Іванівка, Краснопілка, Ропотуха, Старі Бабани, Сушківка, Юрківка, Рижавка. Рештки поселень черняхівського типу виявлено також у Христинівському районі в сс. Верхнячка, Орадівка, Синиця та Тальнівському районі біля сіл Білашки, Веселий Кут, Мошурів. У Жашківському районі це сс. Конельська Попівка, Охматів, Сорокотяга, Хижня.

Наприкінці I тис. до н.е. — у першій чверті I тис. н.е. на території Уманщини існував центр екстенсивного залізодобування.

У сс. Гереженівка, Гродзево, Дмитрушки Уманського р-ну, на поселеннях черняхівської культури культурний шар містив залізні шлаки, сс. Паланка та Піківець — шматки шлаку і криць. Біля с. Ропотуха на черняхівському поселенні знайдено шматки залізного шлаку, а біля с. Фурманка — залізний шлак і залізне тесло, а також шматки кричного заліза. Аналогічні знахідки виявлено біля сс. Собківка, Старі Бабани, Ладижинка, Черповоди, Ятранівка. А із поселення, знайденого біля с. Степківка до Уманського краєзнавчого музею на початку 60-х років потрапила шлакова «чушка» вагою до 30 кг [Храбан, 1964, с. 260—268].

Подібні пам'ятки чорної металургії виявлено також у ряді сіл Маньківського р-ну. Це такі сс. як Дзенгелівка, Добра, Маньківка, Молодецьке [Храбан, 1962, с. 17, 21, 59—60, 76].

Завдання краєзнавців при вивченні старожитностей рубежу, першої половини і середини I тис. н. е. звертати увагу на перші надзаплавні тераси берегів річок та їхніх приток, де можуть бути виявлені поселення зазначених вище археологічних культур.

Отже, археологічні знахідки, що відносяться до найдавніших часів розселення людей на Уманщині, говорять про інтенсивний розвиток населення цієї землі починаючи з палеоліту. Краєзнавці можуть внести і свою частину у вивчення вказаних археологічних пам'яток та виявлення нових, ще не досліджених, особливо — у зв'язку із створенням Зводу пам'яток історії і культури України.

Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР / Н.А.Береговая // МИА. — 1960. — № 81. — С. 128—139.

Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності / М.Ю. Брайчевський. — К., 1964.

Винокур І.С. Археологія у вивченні історії краю / І.С.Винокур // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Науковий збірник. — Кам'янець-Подільський, 2002. — С. 64—71.

Гладких М.І. Новий варіант пізньопалеолітичної культури на Черкащині / М.І. Гладких, С.М. Рижов,

М.О. Суховий // Археологічні дослідження на Черкащині. — Черкаси, 1995. — С. 16—23.
Даниленко В.Н. Неолит Украины. Главы древней истории юго-восточной Европы / В.Н. Даниленко. — К., 1969. — 258 с.
Доманицкий В. Исследования и раскопки / В. Доманицкий // Археологическая летопись Южной России. — Т. I. — К., 1899. — 246 с.
Доманицкий В. Раскопки курганов у д. Луковки, Звенигородского уезда / В. Доманицкий // Археологическая летопись Южной России. — Т.II. — К., 1900. — С. 165—168.
Залізняк Л.Л. Первісна історія України / Л.Л.Залізняк. — К., 1999. — 263 с.
Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Черкаська область / Редкол.: Стешенко О. Л. (гол.) та ін. — К., 1972. — 788 с.
Коротке звідомлення Всеукраїнського Археологічного Комітету за 1925 рік. — К., 1926. — 119 с.
Нариси стародавньої історії Української РСР. — К., 1957. — 632 с.
Обозрение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении. // Записки Русского археологического общества. — 1899. — Т. XI. — Вып. 1.
Пассек Т.С. К вопросу о среднеднепровской культуре / Т.С. Пассек // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. — К., 1947. — Вип. XVI. — 214 с.
Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. / Н.Полонська-Василенко. — К.: Либідь, 1992. — Т. I.: До середини XVII ст. — 640 с.
Спицын А.А. Раскопки курганов близ села Колодистого Киевской губернии. / А.А. Спицын // Известия археологической комиссии. — Спб., 1904. — Вып. XII. — С. 119—126.
Стефанович В.А. Археологические памятники Уманщины / В.А. Стефанович, О.П. Диденко. — Т. 1, 2. — Умань, 1968. // Науковий архів Інституту археології НАН України ф. 12, № 569.
Трусова С.А. Третья конференция по изучению палеолита / С.А.Трусова // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. — 1940. — Вып. III. —213 с.
Храбан Г.Ю. Археологічні пам'ятки крайнього заходу Черкаської області. Щоденник археологічних розвідок за 1962 р.: ч. 1. Умань, 1962 / Г.Ю. Храбан // УКМ ф. 2553, д-1370.
Храбан Г.Ю. Археологічні пам'ятки Маньківського району. Щоденник археологічних розвідок за 1962 р. / Г.Ю. Храбан // УКМ ф. 2553, д-1372.
Храбан Г.Ю. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1959—1961 рр. (в 2-х книгах) / Г.Ю. Храбан // Уманський краєзнавчий музей (далі УКМ) ф. 2553, д-1368, д-1369.
Храбан Г.Ю. Черняховские памятники в Уманском районе Черкасской области / Г.Ю.Храбан // МИА. — 1964. — № 116. — С. 72.
Цвек О.В. Веселий Кут — найбільше поселення східнотрипільської культури / О.В. Цвек // Археологічні дослідження на Черкащині. — Черкаси, 1995. — С. 43—54.
Чабан А. Ю. Середнє Подніпров'я. Кн. 1. / А.Ю.Чабан. — Черкаси, 1999. —187с.
Черныш О.П. Новые исследования Владимирской позднепалеолитической стоянки / О.П. Черныш // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. — 1950. — Вып. XXXI. — 243 с.
Шкулета Л. В. Огляд археологічних колекцій з фондів Черкаського обласного краєзнавчого музею / Л.В. Шкулета // Археологічні дослідження на Черкащині. — Черкаси, 1995. — С. 124—134.
Шовкопляс І.Г. Основи археології: Вид. 2. / І.Г.Шовкопляс. — К.,1972. — 221 с.

З. В. Священко, Е. Н. Скрипник

АРХЕОЛОГИЯ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ УМАНЩИНЫ

В статье обобщен опыт археологической науки в системе изучения истории Уманщины. Даны рекомендации по использованию археологических исследований в изучении древней истории края.

Сделан обзор известных археологических памятников и культур на Уманщине за археологическим, хронологическим принципом — от древнего каменного века до раннего средневековья. Обращается внимание на их место в историко-культурном процессе. Обозначены задачи для краеведов, которые могут внести и свою часть в изучение указанных археологических памятников и выявления новых, еще не исследованных.

Z. Svyaschenko, O. Skrypnyk

ARCHAEOLOGY AS A PART OF STUDIES OF THE UMAN REGION HISTORY

This article summarizes the experience of archaeological science in studying the history of the system Umanschiny. The recommendations for the use of archaeological research in the study of the ancient history of the region.

An overview of the most famous archaeological sites and cultures to Uman for archaeological, chronological order — from ancient Stone Age to the early Middle Ages. Attention is paid to their place in the historical and cultural process. Designated problem for ethnographers who can contribute their part in the study mentioned archaeological sites and identify new, unexplored.

УДК 572(091)

С. П. Сегеда

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ДОРОБОК Ф. ВОВКА: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД

У статті подана загальна оцінка антропологічної концепції Ф. Вовка у світлі сучасних наукових даних.

Ключові слова: антропологія, антропологічний склад, брахікефалія, соматологія, Ф. Вовк.

Федір Вовк — один із найвизначніших вітчизняних вчених кінця XIX — початку XX ст., внесок якого в усі без винятку напрями українського народознавства важко переоцінити. І все ж антропологічні розвідки посідають особливе місце у науковій спадщині вченого. Підставою для такого висновку є не лише те, що в них вперше дана узагальнююча характеристика фізичних рис українців: ні етнографічні, ні археологічні праці Ф. Вовка не викликали такого розмаїття вкрай суперечливих оцінок, діапазон котрих коливався від беззастережного визнання до цілковитого несприйняття.

Відомо, що Ф. Вовк не був піонером в антропологічному вивченні українців: окремі статті та брошури, присвячені даній проблематиці з'явились принаймні в 60-х рр. позаминулого століття. Однак праці його попередників, а серед них бачимо таких поважних фахівців, як скажімо, П. Чубинський ґрунтувались на недосконалих методичних засадах, що не давало змоги порівняти дані, зібрані різними дослідниками, і використати їх для широких узагальнень. То ж не дивно, що в расових класифікаціях кінця XIX — початку XX ст. терени України з її 40-мільйонним, другим за чисельністю народом Східної Європи здебільшого мав вигляд «білої плями» [Див.: Сегеда 2001, с. 7—10].

© С.П. СЕГЕДА, 2012

Цю неприємну для вітчизняної науки традицію порушив саме Ф. Вовк. Перший крок у цьому напрямку вдалося зробити в 1904—1906 рр., коли за підтримки М. Грушевського — голови Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові — він взяв участь в трьох етнографічно-антропологічних експедиціях на теренах Галичини, Закарпаття та Буковини [Кучер, 1992]. Під час цих експедицій Ф. Вовк провів антропологічні виміри 726 осіб, відзначивши переважання серед них людей з високим зростом, округлою формою голови та темним забарвленням волосся і очей. Зібрані дані склали основу великої статті з антропології гуцулів, де вперше була висловлена думка про приналежність українців до виділеної французьким вченим Й. Денікером «великої південної групи великорослих і темних брахицефалів, які він називає адріятицькою і яку з антропольогічного погляду можна б було назвати просто славянською» [Вовк, 1908, с. 39]. Згодом вона була розвинута й в інших працях Ф. Вовка.

Ще ширші можливості для антропологічного вивчення українців відкрились Ф. Вовкові тоді, коли після двадцятишестирічних поневірянь він дістав дозвіл повернутися до Росії (щоправда, без права мешкати в українських губерніях). В січні 1906 р. він став співробітником Російського музею ім. Олександра III у Санкт-Петербурзі, а вже наступного року — приват-доцентом тамтешнього університету. В стінах цього навчального закладу вчений створив власну антропологічну школу. Згуртувавши біля себе велику групу студентів — вихідців із України (С. Руденка, Л. Чикаленка, О. Шульгина, Н. Лебедєва, О. Алешо, Е. Артюхова, В. Сахарова, Б. Крижановського, Н. Кондрашенка), Ф. Вовк налагодив систематичне збирання

антропологічних даних як у межах сучасної України, так і тих регіонах Росії і Польщі, де й досі мешкають великі групи української людності (Холмщина, Курщина, Кубань, Подоння та ін.). Зібрані матеріали стосувались понад 5 тис. осіб, які представляли більше ніж 40 територіальних вибірок українського народу.

На підставі аналізу «класичних» антропометричних й антропоскопічних ознак в трьох — північній, середній і південній — смугах України, виділених на підставі лінгвістичних критеріїв, Ф. Вовк дійшов висновку щодо відносної антропологічної однорідності українського народу. «Українці, — писав він із цього приводу, — є досить одноманітне плем'я, темноволосе, темнооке, вище за середній зріст чи високого зросту, брахіцефальне, порівняно високоголове вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівняно короткими верхніми та довшими нижніми кінцівками» [Вовк, 1995, с. 36]. Сукупність цих ознак, що вони в найбільш виразній формі простежуються в середній і південних смугах України, Ф. Вовк назвав «українським антропологічним типом», відхилення від якого «…в нечисленній кількості осіб можна спостерігати на скрайках території, заселеної українцями». На його думку, їх «… легко пояснити сусідніми етнічними впливами», тобто змішуванням з суміжними етнічними групами. За Ф. Вовком, українці належать до поширеної на Балканах адріатичної, або динарської раси, виявляючи спорідненість з південними і, частково, західними слов'янами — сербами, хорватами, чехами, словаками, за винятком поляків [Вовк, 1995, с. 36].

Концепція Ф. Вовка йшла врозріз з відомою шовіністичною тезою про «єдиний руський народ» з його трьома гілками, і це викликало негативну реакцію деяких представників російської антропологічної науки. Незабаром після появи згаданої праці керівник московської школи антропології академік Д. Анучин піддав її гострій критиці, звинувативши Ф. Вовка в методичних похибках, суб'єктивних оцінках ступеню антропологічної однорідності і генетичних зв'язків українського народу, помилковості висновку про «праслов'янський» характер динарської раси [Анучин, 1918]. Згодом ці звинувачення повторили деякі радянські дослідники, не зупиняючись перед навішуванням Ф. Вовкові політичних ярликів. Прикладом такої некоректної критики можуть бути висловлювання відомого московського антрополога Г. Дебеца. Аналізуючи розвиток етнічної антропології в Росії в кінці XIX — на початку XX ст., він писав: «Волков був передусім українським буржуазним націоналістом. Прагнення відділити український народ від російського червоною ниткою проходить через праці його і його учнів» [Дебец, 1963, с. 219]. До критики праці Ф. Вовка, що буцімто лежить в основі якихось невідомих науці «расистських схем» українських буржуазних націоналістів, пізніше долучився й український антрополог В. Дяченко. [Дяченко, 1965, с. 19—21]. Щоправда, згодом він визнав, що його критика на адресу Ф. Вовка і деяких інших зарубіжних і вітчизняних науковців носила упереджений характер, викликаний вимогами стандартної партійної ідеології, щиросердно вибачившись за це [Дяченко, 1999, с. 122], В. Дяченко наголосив на тому, що «… роль Ф. Вовка в розвитку української етнології, археології, а також антропології та українознавства взагалі, організації та підготовці наукових кадрів величезна …» [Дяченко, 1999, с. 116].

Як же слід оцінювати антропологічну спадщину Ф. Вовка?

За підсумками сучасних досліджень, проведених з урахуванням широкого комплексу ознак, на теренах України виокремлюється чотири основні антропологічні зони, а саме: північна, центральна, західна і південна [Сегеда, 2001, с. 102].

Північна зона охоплює Волинь, Правобережне та Лівобережне Полісся, Північ Галичини, людність яких за певними характеристиками (відносно широке і невисоке обличчя, помірний розвиток третинного волосяного покриву, світліша пігментація волосся тощо) тяжіє до білорусів, західних росіян, східних литовців і східних естонців —носіїв так званого «валдайсько-верхньодніпровського» антропологічного комплексу. Прикметно, що на Волині і Правобережному Поліссі — прадавній колисці слов'янства — збереглися деякі архаїчні риси фізичного типу. Одним із перших на це, до речі, звернув увагу Ф. Вовк, зауваживши, що «тут ‹…› заховалось старовинне населення країни» [Вовк, 1995, с. 16].

Центральна антропологічна зона охоплює майже всю Середню Наддніпрянщину, більшу частину Поділля і Слобожанщини, де поширений центральноукраїнський тип. За багатьма характеристиками він є проміжним між крайніми морфологічними варіантами, зосередженими в північних, західних та південних областях України, що, пояснюється як давніми етногенетичними процесами, так і змішуванням вихідців із різних куточків історичних українських земель в добу пізнього середньовіччя. У деяких районах Середньої Наддніпрянщини, особливо в Пороссі, простежується певна степова (монголоїдна) домішка, пов'язана із впливом кочівницьких груп давньоруського часу.

Західна зона обіймає Закарпаття, гірські райони Карпат, Прикарпаття та Буковини, людність яких, надто гуцули Закарпаття і Північно-Західної Буковини, загалом характеризуються рисами, властивими носіям «динарських» варіантів, а саме: яскраво вираженою брахікефалією, вузьким і високим обличчям, дуже темним волоссям, найвищим в Україні відсотком темних очей і опуклих спинок носа.

За межами України цей комплекс ознак широко представлених на Балканах і суміжних з ними територіях серед чорногорців, сербів, боснійців, північно-західних румунів, південно-західних словаків, окремих груп греків і угорців.

Південна антропологічна зона України охоплює значну частину Буковини, Північно-Західне Причорномор'я, Нижнє Подніпров'я, де виділяється два варіанти: прутський і нижньодніпровський. Обидва варіанти, які відрізняються між собою за деякими ознаками будови обличчя, характеризуються відчутною домішкою «неопонтійських» (південноєвропеоїдних) рис, тобто менш округлою формою голови, високим зростом, темною пігментацією волосся та очей, значним розвитком третинного волосяного покриву.

Попри наявність на теренах України згаданих антропологічних зон, відмінності між окремими територіальними групами українського народу носять помірний характер. Більшість населення України відноситься до одного і того ж антропологічного типу, який І. Раковський і С. Руденко називали «альпо-адріяцьким» [Раковський, Руденко, 1922], В. Дяченко — «центральноукраїнським» [Дяченко, 1965], Т. Алексеєва — «подніпровським» [Дяченко, 1965]. За підрахунками В. Дяченка, центральноукраїнський тип властивий понад 75%, тобто переважній більшості сільського населення України. За його словами, «українці загалом антропологічно менш різнорідні, ніж, наприклад, німці або італійці, південні й північні групи яких дуже відрізняються за антропологічним складом, пігментацією і рядом інших ознак» [Дяченко, 1965, с. 126]. Відсутність різких відмінностей між людністю різних регіонів України засвідчили підсумки статистичного аналізу одонтологічних і дерматогліфічних характеристик, проведених автором даного повідомлення із застосуванням комп'ютерної техніки. Отже, висновок Ф. Вовка про відносну однорідність українського народу, який був об'єктом критики з боку Д. Анучина та його послідовників, підтвердили результати подальших досліджень.

Безпідставними виявились й звинувачення щодо низького методичного рівня антропологічних досліджень Ф. Вовка.

Відомо, що Ф. Вовк був послідовником французької антропологічної школи, представники якої — П. Брока, П. Топінар, Л. Манувріє та інші доклали чимало зусиль для вдосконалення методики фіксації морфологічних ознак. Готуючись до своєї першої експедиції, український вчений замовив у Парижі найновіший антропологічний інструментарій і детально обговорив з Л. Манувріє методику дослідження [Вовк, 1995, с. 10]. Повернувшись в Росію, він не припиняв стосунків із провідними зарубіжними фахівцями: регулярно листувався з ними, реферував їхні праці, брав участь у роботі міжнародних зібрань антропологів, де, зокрема, обговорювались і питання методики антропологічних досліджень [Франко, 2000]. Отже, жодних підстав для сумнівів щодо фахової підготовки Ф. Вовка, який, як відомо, створив в Санкт-Петербурзі власну наукову антропологічну школу — немає.

Інша річ — порівняння даних його вихованців-студентів, які брали участь у польових дослідженнях. Аналіз цифрових даних, наведених в праці Ф. Вовка, показує, що в деяких випадках їм справді не вдалося позбутися впливу суб'єктивних чинників при визначенні описових ознак, надто пігментації очей і волосся. Це спричинило надто великі коливання у групових характеристиках. Так, Н. Кондрашенко зафіксував у західних повітах Катеринославської губ. 26 %, а в східних — лише 4 % змішаних відтінків очей. Можна навести й інші подібні приклади. Однак розбіжності у визначеннях описових (якісних) соматологічних ознак між окремими дослідниками і навіть даними, зібраними одним і тим же автором в різні роки, — трапляються дуже часто: ще відомий російський дослідник Є. Чепурковський на конкретних прикладах з антропології Росії показав, що похибка спостереження в деяких випадках значно перевищувала реальні відмінності між обстеженими групами [Чепурковський, 1913, с. 105]. Для подолання суб'єктивізму в практику антропологічних досліджень 60—70-х рр. XX ст. увійшли персональні контакти між окремими дослідниками, повторні обстеження одних і тих же груп, спеціальні поправочні коефіцієнти при зіставленні матеріалів різних авторів.

Прикметно, що окремі методичні погрішності, допущені в процесі польових досліджень, практично не вплинули на загальну антропологічну характеристику українського народу, що її містить праця Ф. Вовка, а саме: переважання брахікефалії, відносно темне забарвлення волосся і очей, пряма форма носа («ніс рішуче прямий»), високий зріст. Виняток становить хіба що ширина обличчя, яке, за даними сучасних досліджень, в українців не вузьке, як вважав Ф. Вовк, а досить широке в масштабі Східної Європи [Сегеда, 1994, с. 64].

Чимало нарікань з боку опонентів Ф. Вовка викликала його теза про приналежність українського народу до динарської, або адріатичної раси. При цьому чомусь замовчувалась та обставина, що її обґрунтування містять праці провідних європейських антропологів кінця XIX — початку XX ст.: Е. Амі й Ж. Денікера, з якими Ф. Вовк мав нагоду спілкуватись під час свого вимушеного перебування в Парижі. В архіві українського вченого зберігається конспект неопублікованої лекції професора Е. Амі, де йшлось про приналежність слов'ян до двох великих антропологічних груп, а саме: 1) світловолосої та світлоокої, суббрахікефальної та

низькорослої, поширеної серед полабських слов'ян (венедів), поляків, білорусів та росіян; 2) темноволосої, темноокої, брахіфальної, високорослої, до якої відносяться серби, хорвати, словенці, чехи, словаки та українці. Близьких поглядів дотримувався й Ж. Денікер, за схемою якого динарська раса поширена на північному узбережжі Адріатичного моря серед південних слов'ян, в саме: хорватів, сербів, чорногорців, боснійців, яким властиві високий зріст (168—172 см.), брахікефалія (головний показник — 85—86), темне або чорне хвилясте волосся, темні очі, доволі високі обличчя, пряма форма спинки носа і трішки смаглява шкіра. Схожі ознаки, за спостереженнями Ж. Денікера, в дещо «пом'якшеному» вигляді переважають серед поляків-гуралів, «русинів» високогірних районів Карпат і решти українців [Deniker, 1899].

Погляди представників французької антропологічної школи, що свого часу мала величезний авторитет, безперечно, вплинули на висновки Ф. Вовка при визначенні місця українців в тогочасних схемах расових типів Європи.

Слід мати на увазі, що з точки зору сучасної антропології пошуки статичного, раз і назавжди визначеного місця окремих етнічних груп в штучно створених системах расових типів позбавлені сенсу. Це пояснюється тим, що ареали расових комплексів в наші дні дуже «розмиті», характеризуючись наявністю численних перехідних зон, а в антропологічному складі будь-якого народу в залежності від рівня узагальнення можна виявити більшу чи меншу кількість морфологічних варіантів [Алексеев, 1979]. Отже, доцільно вести мову не про їхню расову приналежність, а про входження до великих груп, або пучків популяцій, що характеризуються переважанням певних морфологічних рис і локалізуються у більш-менш компактних ареалах. На наш погляд, українці — представники дніпровсько-карпатської групи антропологічних типів — загалом займають проміжне положення між північною та південною гілкою великої європеоїдної раси, тяжіючи до останньої [Сегеда, 2001, с. 143]. На південних антропологічних зв'язках українського народу акцентувала свою увагу й Т. Алексєєва: «…за всім комплексом расоводіагностичних рис росіяни і білоруси тяжіють до північно-західних груп, українці — до південних». А саме на них вперше звернув увагу Ф. Вовк, вказавши на приналежність українців до динарської раси [Алексеева, 1973, с. 272].

Багато критичних зауважень викликала теза Ф. Вовка про протослов'янський характер брахікефальної темнопігментованої динарської раси, якої дотримувалося й багато інших французьких, австрійських, польських і російських вчених (Е. Амі, Й. Піч, П. Мінаков, І. Коперницький, Ю. Талько-Гринцевич, В. Воробйов, П. Мілюков, Д. Золотарьов тощо). Водночас в антропологічній літературі кінця XIX — першої половини XX ст. мали також місце спроби довести, що «праслов'яни» були світлопігментованими доліхокефалами (чеські дослідники Л. Нідерле і Г. Матейка, російські вчені І. Анучин, К. Іков, М. Зограф і А. Краснов, польський фахівець Я. Чекановський, німецькі антропологи Е. Айкштедт, Ф. Гінтер, І. Швідецькі). Між прихильниками цих протилежних за своєю суттю концепцій точились гострі дискусії, про що свідчить переписка Ф. Вовка з іншим представником французької антропологічної школи і його особистим другом — Л. Нідерле. Цікаво, що зауваження українського вченого сприяли тому, що його чеський колега згодом переглянув свої уявлення про фізичний тип «протослов'ян» [Наулко, 2001, с. 212], дійшовши висновків про те, що він склався за участі різних морфологічних компонентів.

Як своєрідну данину часу можна розглядати деяку термінологію антропологічних розвідок Ф. Вовка: інколи він називав антропологічні ознаки «етнічними», хоча між антропологічним типом і етнічною приналежністю немає внутрішнього причинного зв'язку. Вчений надто спрощено підходив до питання про причини появи змішаних антропологічних варіантів на території України, зводячи їх лише до впливу сусідніх народів. Він помилявся, наділяючи пращурів сучасних слов'янських народів такою рисою як брахікефалія. Однак основні положення концепції Ф. Вовка значною мірою все ж витримали випробування часом.

Оцінюючи антропологічну спадщину Ф. Вовка, відомий український вчений і літератор В. Петров писав: «До яких висновків не прийшла б антропологічна наука в своєму дальшому розвиткові, які б поправки і коректи не були внесені у визнання, запропоновані Ф. Вовком, навіть коли б його погляди були заступлені зовсім іншою, цілком відмінною концепцією, все ж характеристика антропологічного типу українського, яку зробив Ф. Вовк, збереже своє значення як певний «основоположний» етап в розвитку української антропологічної науки» [Петров, 1992, с. 95]. З цією оцінкою не можна не погодитись.

Алексеев В.П. Историческая антропология / В.П. Алексеев. — М.: Высшая школа, 1979. — 215 с.

Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии / Т.И. Алексеева. — М., 1973. — 273 с.

Анучин Д.М. К антропологии украинцев / Д.М. Анучин // Русский антропологический журнал. — 1918. — №1 — 2. — С. 49—60.

Вовк Хв. Антропометричні досліди українського населення Галичини, Буковини й Угорщини / Хв. Вовк // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів. — Т.10 — 1908. — С. 6—39.

Вовк Хв. Антропологічні особливості українського народу / Хв. Вовк // Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995. — С. 7—38.

Дебец Г.Ф. Этническая антропология в трудах русских антропологов конца XIX — начала XX века (петербургская и московская школы / Г.Ф. Дебец // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии, вып. II. — Труды Института этнографии АН СССР. — М., 1963. — Т. 85. — С. 207—224.
Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу / В.Д. Дяченко. — К., 1965. — 129 с.
Дяченко В.Д. Не тільки чорнії брови, карії очі (антропологічні типи на етнічній території українського народу) / В.Д. Дяченко // Віче. — 1992. — №4. — С. 114—122.
Кучер Р.В. Наукове товариство імені Т. Шевченка. Два ювілеї. — К., 1992. — 112 с.
Наулко В. До питання українсько-чеських взаємин: листи Любора Нідерле і Ченека Зіберта до Ф. К. Вовка / В. Наулко // Слов'янські культури в європейській цивілізації. — К, 2001.
Петров В. Походження українського народу. — К., 1992. — 192 с.
Происхождение и этническая история русского народа по антропологическим данным // Труды Института этнографии им. Н.Н.Миклухо — Маклая: Новая серия. — Т.88. — М., 1965. — 415 с.
Раковський І. Погляд на антропологічні відносини в українського народу / І. Раковський, С. Руденко // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. — 1927. — Т. XXVI. — С. 204—214.
Сегеда С. Антропологічна спадщина Ф. Вовка в світлі сучасних наукових даних / С. Сегеда // Федір Вовк. Антропологічні особливості українського народу. — К., 1994 — С. 55—74.
Сегеда С. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект / С. Сегеда. — К., 2001. — 256 с.
Франко О.Ф. Вовк — вчений і громадський діяч / О. Франко. — К., 2000. — 378 с.
Чепурковский Е.М. Географическое распределение формы головы и цветности крестьянского населения преимущественно Великороссии / Е.М. Чепурковский // Известия ОЛЕАЭ при Московском университете. — М., 1913. — 105 с.
Deniker J. Les ras de l'Europe / J. Deniker // L'Anthropologie. — 1899. — T.11. — N.2.

С. П. Сегеда

АНТРОПОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ Ф. ВОВКА: СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД

Статья посвящена анализу антропологического наследия Федора Вовка — выдающегося украинского ученого конца XIX — нач. XX ст., создавшего собственную этнологическую школу.

Обосновывается вывод о том, что основные положения концепции антропологического состава украинского народа, разработанной Ф. Вовком в 1916 г., выдержали испытания временем.

S. Segeda

THE ANTHROPOLOGICAL HERITAGE OF F. VOVK AND MODERN SCIENCE

The paper is devoted to the analysis of the anthropological heritage of Fedir Vovk-the distinguished Ukrainian scientist of the end of the XIX- the beginning of the XX-th century., who created his own scientific school in ethnology. It is known that the main statements of the concept of the anthropological composition of the Ukrainian nation, developed by F.Vovk in 1916, were proved by time.

УДК [902:349.92](091)

А.С. Смирнов

ПИСЬМО КНЯЗЯ ДОЛГОРУКОВА ИЗ КИЕВА
(первые посещения Трои российскими подданными)

В статье, на основании текста письма 1803 г. князя Алексея Долгорукова, одного из первых россиян, посетивших Троаду, анализируется представления современников об истории и материальных свидетельствах существования древней Трои.

Ключевые слова: история археологии, Троя, князь Алексей Иванович Долгоруков, князь Андрей Иванович Вяземский, Марий Габриель Шуазель-Гуфье.

Присоединение в конце XVIII в. к Российской империи земель Северного Причерноморья, столь насыщенных античными древностями, не могло не вызвать интереса в кругах просвещенного общества. Аристократы стали обращать свой взор не только на описания античных богов и героев, но на вполне материальные свидетельства древней греческой истории. И не только в степях Тавриды, но на земле Эллады и легендарного Илиона. Именно древняя Троя была одним из главных объектов интереса, но немногие в те годы смогли лицезреть места, где сражались Ахиллес, Патрокл, Гектор.

Первым из таких счастливцев был князь Алексей Долгорукий, изложивший свои впечатления в письме к князю Андрею Ивановичу Вяземскому, отправленном из Киева 10 июня 1803 г. Текст письма хранится в фонде Вяземских Российского государственного архива литературы и искусства [РГАЛИ, ф. 195, оп. 1, д. 508, л. 1—2 об.].

Личность автора письма можно установить хотя и предположительно, но с весьма большой долей вероятности. В письме указаны только имя и фамилия автора. На рубеже XVIII и XIX вв. здравствовало три Алексея Долгоруковых. Алексей Алексеевич (1767—1834), министр юстиции (1827), член Государственного Совета (с 1829); Алексей Николаевич (1750—1816) — генерал-лейтенант, член Военной коллегии; Алексей Иванович (1777—1840), позднее известный как масон.

Можно утверждать, что автором письма был Алексей Иванович Долгоруков. Он единственный из трех, кто на рубеже XVIII—XIX в. посещал Турцию. В конце XVIII в. А.И. Долгоруков служил при русском посланнике В.С. Томара в Константинополе.

Князь еще в двухлетнем возрасте (1879), был записан в лейб-гвардии Преображенский полк солдатом, позднее произведен в сержанты и переведен в Семеновский полк (1791). Но в 1796 г. решил оставить воинскую службу и «по именному приказу Его императорского величества выпущен к статским делам в губернские секретари». А на следующий год, (1797) получив по высочайшему повелению чин титулярного советника, принят в Государственную коллегию иностранных дел и «причислен к Царьградской миссии» [АВПРИ, ф. 159, оп. 464, д.1209, л. 1].

Покинув воинскую службу А.И. Долгоруков в 1796 г. поступил «вольноприходящим для рисования» в Академию художеств. По всей видимости, князь обладал художественным даром. Всеволод Долгоруков, биограф рода Долгоруковых, утверждал, что Алексей окончил Академию художеств с золотой медалью [Долгорукие, 1869, с. 163—164]. Но по изданным материалам Академии князь в 1796 и 1797 гг. получил вторые серебряные медали [Сборник материалов, 1864, с. 355, 366]. Но в архиве академии есть только запись за 1796 г.:

© А.С. СМИРНОВ, 2012

«посторонний приходящий для рисования. Князь Алексей Иванович Долгорукий за рисунок с натуры. Второй серебряной медали» [РГИА, ф. 789, оп. 19, д. 697, л. 45].

Свое дарование художника Алексей Долгоруков реализовал в многочисленных видах Константинополя, поступивших в императорский Эрмитаж.

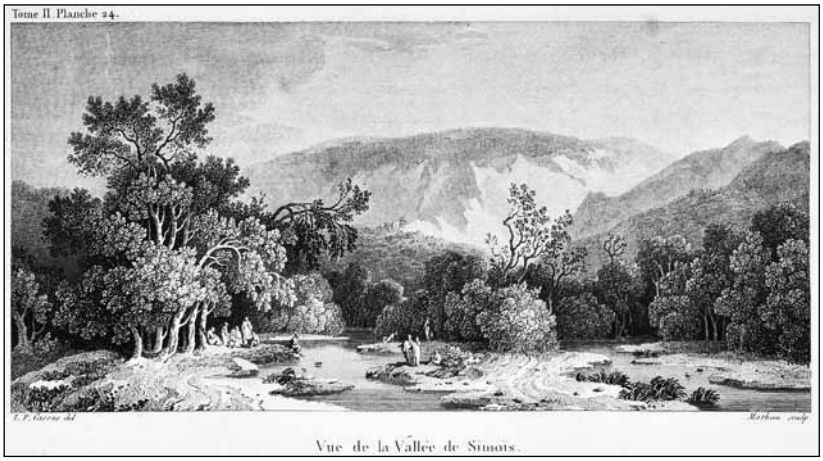

Рис. 1. Вид долины Симоиса на рубеже XVIII—XIX вв.

Обратимся к тексту письма. Его содержание говорит о том, что князь А. Долгоруков представлял себе полемику о Троянской войне, ведшуюся в научных кругах того времени. Письмо он начинает фразой: «споры о Троянской войне, или, скорее, о самом факте этой войны, продолжаются до наших дней». Действительно, к 1803 г. дебаты о легендарности или историчности Троянской войны продолжались, хотя общее мнение склонялось в пользу последней версии.

Троянские притчи были известные русским книжникам начиная с XIV в. [Егунов, 1962, с. 197]. На рубеже XV—XVI вв. появились первые списки труда сицилийца Гвидо де Колумна «История, в ней же пишется о разорении града Трои». Во времена Петра I был отпечатан перевод с латинского этой популярной повести [Гвидо де Колумн, 1709], выдержавшей с 1709 по 1717 г. три издания. М.В. Ломоносов в 1748 г. перевел из Илиады речь Одиссея.

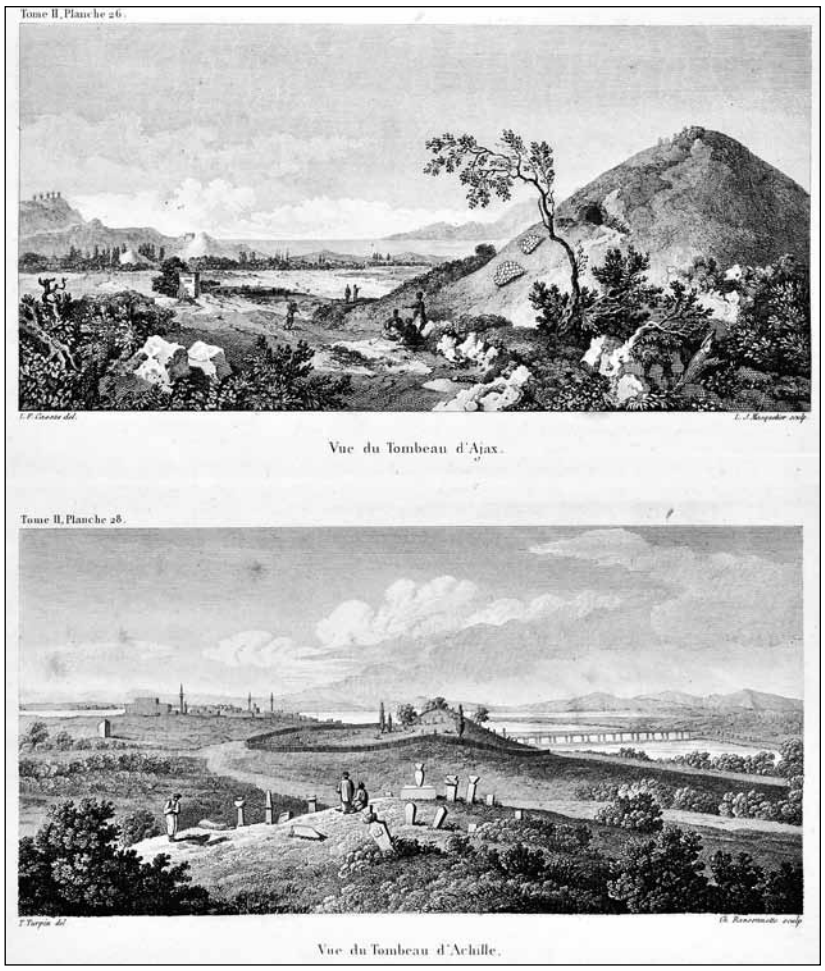

Рис. 2. Вид «могил Аякса и Ахилла» на рубеже XVIII—XIX вв.

В 70-х годах XVIII в. по заказу Г.И. Потемкина опубликован перевод Илиады, выполненный коллежским секретарем из Новороссии П.Е. Екимовым [Омировых творений, 1776, 1778]. Спустя десять лет из-под пера выпускника Московского университета Е.И. Кострова вышел новый перевод Илиады [Гомерова Илиада, 1787].

Печатались труды по истории Греции. В 1773 г. опубликован перевод А.Н. Радищева книги Габриэля Бонно де Мабли «Размышления о греческой истории» [Мабли, 1773]. Людям, интересующимся древней историей Эллады, было откуда черпать сведения об Илионе.

Возможно, одним из источников информации для А. Долгорукова был друг и родственник А.И. Вяземского Н.М. Карамзин. Историк в начале 1790 г., будучи во Франции, посетил заседание Парижской академии

надписей, чтобы высказать свое восхищение аббату Ж.Ж. Бартелеми, автору известного в Европе «Путешествия младшего Анахарсиса по Греции в половине IV в. до Рождества Христова».

Но Н.М. Карамзина более привлекало литературное творчество Ж.Ж. Бартелеми, а не его труды об антиках. «Древняя Греция, столь для нас любопытная, которой удивляемся в ее развалинах и в малочисленных до нас не дошедших памятниках ее славы, — никогда еще не была описана столь совершенно». Слушать же ученое выступление антиквария историку было не интересно. «Диссертация аббата Бартелеми, в которой дело шло о медалях Ионафановых, Антигоновых, Симеоновых, не могла занимать меня» [Карамзин, 1983, с. 96, 320].

Судя по тексту письма, А. Долгоруков так же вдохновлялся не столько научными штудиям, сколько красотой поэтических строк Гомера. «В самом деле, кто же он, читающий описание гнева Скамандра у Гомера, этой ревущей как бык реки, которая, низвергая свои бурные потоки, свои могучие воды, выбрасывает мертвых и охватывает живых своими разъяренными волнами; кто же, спрашиваю я, тот, кому не интересно, каков же он, -божественный Пелеев сын, который должен был сию минуту быть поглощен, но спасся; сердце радуется, и хочется увидеть, наконец, этого грозного врага, самого доблестного врага греков, и восхититься им… это было столь естественно, что я последовал сему порыву».

Однако князя ждало глубокое разочарование. Никаких бурных вод он не увидел. «Грозный Скамандр, к которому я боялся приблизиться, теперь лишь мелкий ручей, томящийся среди песков равнины. Безмятежен его иссохший брат Симоис, восхищавший взгляды богов серебристыми волнами; он теперь лишь тина, заросшая тростником, и не противится даже взорам смертных».

Не оправдались и надежды князя лицезреть древние камни Трои. «Я должен был увидеть руины и обломки стен знаменитого Илиона. Напрасно искал я их глазами — не нашел я ни каменных кладок, ни тесаного камня. С этого момента все оцепенело в глубине моей души, иллюзия развеялась, и я больше не пытался установить связь с топографией Гомера».

Тем не менее, князь попытался соотнести увиденный им пейзаж с «топографией Гомера». Он отыскивает место битвы между ахейцами и троянцами «на равнине, окруженной Симоисом и Скамандром, которая была полем битвы двух партий, местом свершения стольких героических деяний и свидетелем стольких кровопролитий». Но и здесь он не увидел следов сражений, достойных поклонения. «Видны холмики, рассыпанные тут и

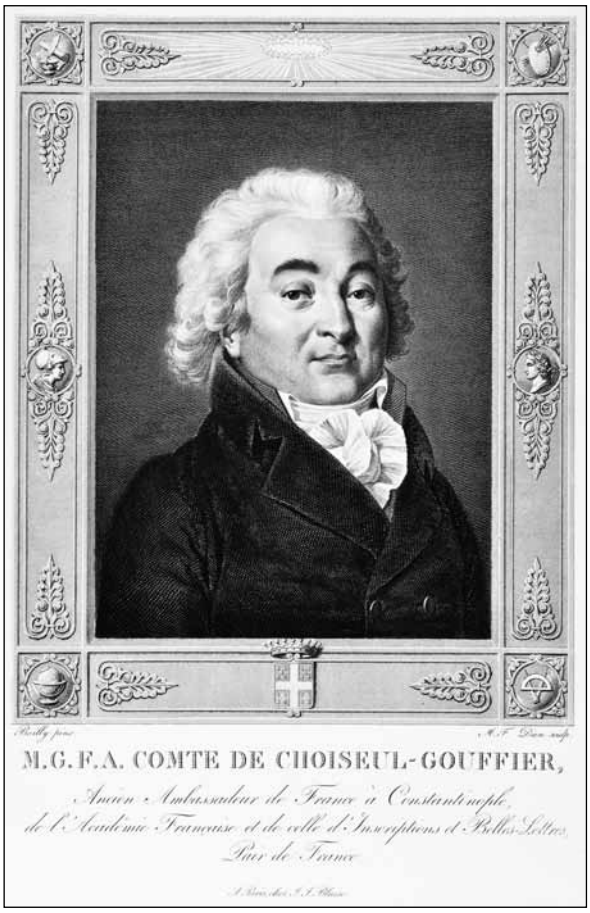

Рис. 3. Мари-Габриэль-Флоран-Огюст де Шуазель-Гуфье

там, порою слишком беспорядочные для того даже, чтобы воображение могло принять их за курганы».

Но это не остановило князя, продолжившего поиски свидетельств Троянской войны. Он осмотрел «оба высоких мыса, расположенных в стороне от пролива Дарданеллы, мыс Ретей и мыс Сигей, должны были, видимо, служить гробницами. Первая, гробница Аякса, которую мы находим сегодня открытой или намеренно разрытой, была раскопана Помпеем; раскопки второй, принадлежавшей другому предводителю греков, быстрому Ахиллу, несколько лет назад провел граф де Шуазель-Гуфье».

А. Долгорукий не случайно упоминает имя графа Шуазеля-Гуфье. Французский аристократ Мари-Габриэль-Флоран-Огюст де Шуазель-Гуфье с молодости проявлял интерес к античному наследию. Окончив колледж Даркура, он продолжил образование под руководством друга своего отца, аббата Бартелеми, автора уже упоминавшегося «Путешествия молодого Анахарсиса». Ж.Ж. Бартелеми укрепил интерес молодого графа к истории Греции. В 24 года (1776), уволившись с воинской службы, Шуазель-Гуфье отправился в первое путешествие в Грецию, где на собственные средства провел раскопки. По возвращении издал первый том

своего сочинения «Живописное путешествие по Греции» [Choiseul-Gouffier, 1782], был избран в Академию надписей и изящной словесности, а в 1884 г. во Французскую академию.

Эта поездка имела не только научное, но и политическое значение. Граф должен был ознакомиться с османо-российскими отношениями. Политическая часть была выполнена успешно и в 1784 г. Людовик XVI назначает его послом в Константинополь, что позволило графу продолжить археологические изыскания. Революцию 1789 г. во Франции аристократ принял враждебно и в 1893 г. эмигрировал в Россию, где прожил 9 лет под именем Антона Густавовича. Екатерина II наградила его хорошей пенсией, а Павел I назначил директором Императорской библиотеки и президентом Академии художеств.

Взошедший на престол Александр I добился, чтобы Шуазель-Гуфье был исключен во Франции из списка эмигрантов, что позволило графу в 1802 г. вернутся на родину и восстановится в правах. В последние годы жизни он занимался подготовкой последних томов своего «Живописного путешествия по Греции».

При скепсисе современников к личности графа, необходимо признать, что именно Шуазель-Гуфье задолго до Г. Шлимана, высказал предположение, что руины Трои надо искать близ холма Гиссарлык. Именно это место граф обозначил на своей карте как «Местонахождение руин» [Криш, 1996, с. 20]. Хотя работы графа содержали немало археологических сведений, для российских антиковедов имя Шуазеля-Гуфье осталось практически забытым.

VOYAGE PITTORESQUE
DE LA
GRECE
TOME SECOND.
A PARIS,
M. DCCC. IX.

Рис. 4. Титульный лист второго тома «Живописного путешествия по Греции» Шуазеля-Гуфье, посвященного Трое

Как видно из текста письма А. Долгорукова, он был знаком с трудами Шуазелья-Гуффье, за год до того уехавшего из России. Князь мог читать первый том «Живописного путешествия по Греции». Но непосредственно Трое посвящены материалы второго тома, первая часть которого вышла в Париже только в 1809 г. Так что А. Долгоруков, скорее всего, почерпнул свои сведения лично от Шуазелья-Гуффье, покинувшего Петербург в 1802 г.

Алексей Долгоруков являлся «вольноприходящим» слушателем Академии художеств именно в годы, когда ее президентом являлся Шуазель-Гуфье. Именно из рук французского эмигранта молодой князь получил 19 декабря 1797 г. «вторую серебряную медаль» [Сборник материалов, 1864, с. 366]. Этих двух людей могло сближать сходство жизненных взглядов. Оба покинули воинскую службу ради дипломатии, любви к живописи и античности.

Русский князь удосужился разыскать «еврея Саломона», который в корыстных целях вел «собственные тайные раскопки», продавая найденное Шуазелю-Гуфье. То, что князь обладал столь подробными сведениями, которые он не мог почерпнуть в трудах Шуазеля-Гуффье, подтверждает предположение, что князь обсуждал в Петербурге с французским эмигрантом детали его работ в Троаде.

То, что А. Долгоруков был лично знаком с Шуазелем-Гуфье, подтверждает и его ссылка на «хитроумное мнение аббата Шевалье». Князь имеет в виду путешественника и археолога, которого чаще упоминают в литературе как Лешевалье (Lechevalier). Жан-Батист Лешевалье был известен как знаток греческого языка, что послужило причиной приглашения его Шуазелем-Гуфье то ли в качестве секретаря, то ли научного консультанта. Знаток Гомера, Лешевалье тщательно изучил район, где располагалась древняя Троя. Результаты исследований он изложил в трехтомном издании «Путешествие в Троаду» [Lechevalier, 1802], вышедшем в Париже в 1802 г., одновременно с первым томом «Живописного путешествия по Греции» Шуазеля-Гуфье. Вполне возможно, что тонкости «хитроумного мнения аббата» князь почерпнул из разговоров с французским эмигрантом. В отличие от имени своего патрона Шуазеля-Гуфье, имя Лешевалье в отечественной литературе упоминается неоднократно [Бузескул, 1891, с. 6; 2005, с. 55].

Еще одним источником информации для А. Долгорукова мог стать секретарь Шаузеля-Гуфье Франсуа Кауффер. Именно его Шуазель-Гуфье послал для раскопок «могилы Ахилла», не снизойдя до раскопок самостоятельно.

Ф. Кауффер был прекрасным топографов, автором карт, опубликованных в «Живописном путешествии» [D'Eichthal, 1874, p. 15]. В последствие топографическими материалами Ф. Кауфера пользовались многие русские офицеры при составлении описаний побережья Черного моря [Бережок, 2010, с. 150—151]. Как и патрон, Ф. Кауффер не принял французскую революцию 1789 г., за что и пострадал, отсидев несколько недель во французской тюрьме в 1792 г.

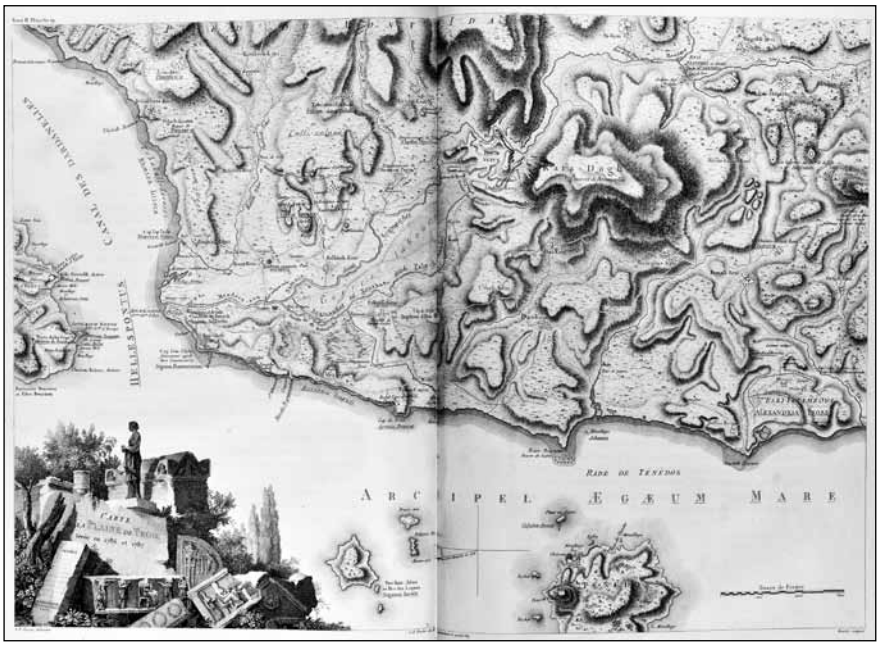

Рис. 5. Карта Троады из второго тома «Живописного путешествия по Греции» Шуазеля-Гуфье

В последние годы XVIII в. Ф. Кауффер, в качестве венного инженера и топографа, находился в Турции. Но, разделяя симпатии Шуазеля-Гуфье к России, активно сотрудничал с императорским посольством в Константинополе и непосредственно с российским послом В.С. Томара, который докладывал в Петербург о важных услугах французского инженера самому императору Павлу I [Frumin, 2011, с 15—23]. Не исключено, что Ф. Кауффер мог встречаться с сотрудником посольства А. Долгоруковым, благо оба разделяли любовь к истории древней Греции и могли делиться результатами своих путешествий.

Князь А. Долгоруков, заканчивая свои рассуждения о древней Трое, утверждает, что «этих двух гробниц (АС — Аякса и Ахилла) достаточно, чтобы укрепить наш дух относительно количества свидетельств, связанных с Троянской войной». Трудно сказать, что больше убедило князя в этом утверждении. Аргументы Шуазеля-Гуфье, «хитроумное мнение» Лешевалье или собственные впечатления, но он сделал правильный выбор в пользу реальности событий Троянской войны.

Путешествие князя Алексея Долгорукова в Троаду на рубеже XVIII—XIX вв. совпадает со временем качественного изменениям русской дворянской культуры. В более ранние годы россияне, как правило, отправлялись за рубеж с образовательными или служебными целями. Но по мере знакомства с достижениями европейской культуры они стали руководствоваться собственными представлениями и интересами. Российское шляхетство в начале XIX в. уже переросло позиции ученичества и занялось самостоятельным культурным творчеством на ниве европейских традиций [Козлов, 2003; Стефко, 2010].

Российская аристократия для своих заграничных путешествий обычно выбирала европейские страны. Любители античности предпочитали Италию, реже Грецию. Граф Алексей Долгорукий, хотя и оказался в Оттоманской империи по служебной надобности, направился не на афинский Акрополь, а в захолустные местечки Передней Азии, где кроме опаленных солнцем полей лицезреть было нечего. Не красоты и прописные восторги предшественников, а стремление посетить овеянные легендами места подвигнули князя направиться в дальние провинции Сиятельной Порты.

Спустя почти полвека, в 1849 г., путешествовавший в этих местах поэт Петр Вяземский, сын Андрея Ивановича, отмечал безжизненность природы и сложности пребывания на берегах Скамандра: «герои Илиады — и комары и блохи», с ужасом восклицал поэт. [Вяземский, 1879, с. 400—409].

Алексей Долгоруков не просто стремился познать чужую для него культуру, а реализовал вполне конкретный интерес к определенным памятникам древности. Хотя нельзя не видеть в его стремлении ознакомится с краем «вызывающем интерес как в связи с блестящими деяниями времен губительной войны, так и в связи с чарующим его описанием божественного воспевателя всеми почитаемой Илиады, в отношении которой даже время не осмелилось следовать своим непреложным законам: оно содрогалось, но не нарушало ее божественную гармонию», явных отзвуков уходящей эпохи романтизма.

Впечатления князя, которыми он делится с одним из просвещеннейших личностей России, Андреем Ивановичем Вяземским, отразили интересы и представления российского аристократического общества о мире древней Греции, ее

культурных и материальных памятниках. Для удовлетворения своих интересов, во многом далеких от науки, А. Долгорукий ознакомился с трудами французских путешественников и ученых, не преминул лично побеседовать с некоторыми из них. А оказавшись на месте Великого Илиона, детально осмотреть местность, сверить литературные свидетельства с реальностью и даже найти участников раскопок.

Это еще не наука, но уже и не пустое любопытство. Подобные князю Алексею Долгорукому дилетанты способствовали проникновению в глубины российского общества интереса к древностям, готовя почву для создания научных исторических обществ.

Бартелеми Ж.Ж. Путешествия младшего Анахарсиса по Греции в половине IV в. до Рождества Христова: В 9 т. / Ж.Ж. Бартелеми. — М., 1803—1819.
Бережок В.П. Военно-топографические описания побережья Черного моря в собрании графа Александра Григорьевича Строганова / В.П. Бережок // Вістник Одеського національного університету. — 2010. — Т. 10. — Вип. 21.
Бузескул В.П. Введение в историю Греции. Обзор источников и очерк разработки греческой истории в XIX и в начале XX века / В. П. Бузескул. — СПб., 2005.
Бузескул В.П. О Раскопках Шлимана в Трое, Микенах и Тиринфе / В. П. Бузескул. — М., 1891.
Вяземский П.А. Князь Андрей Иванович Вяземский / П.А. Вяземский // Полное собрание сочинений князя П.А. Вяземского. — СПб, 1879. — Т. 2.
Гвидо де Колумн. История, в ней же пишется о разорении града Трои / Гвидо де Колумн. — М., 1709.
Гомерова Илиада. — СПб., 1787.
Долгорукие, Долгоруковы и Долгоруковы-Аргутинские / Под ред. и ответственностью князя Всеволода Долгорукова. — СПб., 1869.
Егунов А.Н. Ломоносов — переводчик Гомера / А.Н. Егунов // Литературное творчество Ломоносова. — М.—Л., 1962.
Карамзин Н.М. Письма русского путешественника / Н.М. Карамзин. — М., 1983.
Козлов С.А. Русский путешественник эпохи Просвещения. В 3т. / С. А. Козлов. — СПб.,2003. — Т. 1.
Криш Г.Э. Сокровища Трои и их история / Г.Э. Криш. — М., 1996.
Омировых творений часть 1, содержащая в себе двенадцать песен Илиады. Перевел с греческого коллежский секретарь Петр Екимов. — СПб., 1776.
Омировой Илиады часть 2, содержащая в себе последния двенадцать песен. [Пер. П.Е. Екимова]. СПб., 1778.
Мабли Г.Б. Размышления о греческой истории, или о причинах благоденствия и несчастия греков / Мабли Габриэль Боно де. — СПб., 1773.
Сборник материалов для истории императорской С.Петербургской Академии художеств за сто лет ее существования / Под ред. П.Н. Петрова. — СПб., 1864. — Часть I. — 1758—1811.
Стефко М.С. Европейское путешествие как феномен русской дворянской культуры конца XVIII — первой четверти XIX в.: Дисс. … канд. ист. наук / М.С. Стефко. — М., 2010.
Choiseul-Gouffier M. Voyage pittoresque de la Grece / M. Choiseul-Gouffier. — Paris, 1782.
D'Eichthal G. Le site de Troie selon M. Lechevalier ou selon M. Schliemann / G. D'Eichthal. — Paris, 1874.
Frumin Mitia. François Kauffer: at home among strangers, a stranger at home. The late of cartographer in foreign service in the age of empires / Mitia Frumin // Восточный архив. — 2011. — № 2 (24).
Lechevalier J.B. Voyage de la Troade, fait dans les années 1785—1786 / J.B. Lechevalier. — Paris, 1802.

О. С. Смірнов

ЛИСТ КНЯЗЯ ДОЛГОРУКОВА З КИЄВА (Перші відвідування Трої російськими підданими)

Стаття присвячена аналізу листа князя Олексія Івановича Долгорукова до князя Андрія Івановича Вяземського. Лист був відправлений з Києва 10 червня 1803 р. Він містив опис подорожі князя О. Долгорукова на місце існування легендарної Трої, його враження і думку про достовірність Троянської війни, співставлення виявлених ним свідчень давнини з «топографією Гомера». У листі князь торкається результатів відвідувань цих місць антикваріямі, в першу чергу французами — Огюстом Шуазель-Гуфье, Франсуа Кауффером і деякими іншими. За підсумками своєї подорожі О. Долгоруков робить справедливий висновок про достовірність подій Троянської війни і реальне існування на цьому місці легендарного Ілліону. Подорож князя збігається з часом якісних змін російської дворянської культури на межі XVIII—XIX ст., коли на зміну закордонним поїздкам з освітніми або службовими цілями російські мандрівники стали керуватися власними уявленнями й інтересами.

A. Smirnov

LETTER TO PRINCE DOLGORUKY OF KIEV (the first visit to ancient city of Troy by Russian subjects)

The article analyzes the letter written by Prince Alexey Ivanovich Dolgorukov to Prince Andrei Ivanovich Vyazemsky. The letter was posted from Kiev in June 10, 1803. It contained a description of Alexey Dolgorukov's journey to the legendary Troy location, his impressions and opinions on Trojan War reality, and comparison of the ancient artifacts found by Dolgorukov to «Homer's topography». The letter touches upon the results of antiquaries' visits, French ones, such as Auguste de Choiseul-Gouffier, François Kauffer and others. After his journey, A. Dolgorukov has come to conclusion that the Trojan War really took place and that the legendary Ilion really existed at that location. The Prince's journey coincided with the changes in the Russian nobility's culture between the 18th and the 19th century, when Russian travelers minded own interests in their foreign travels, rather than simply do an educational or official trip.

УДК [902.2(091):929](477.46)

В. В. Сокирська

ВНЕСОК ГРИГОРІЯ ЮХИМОВИЧА ХРАБАНА У РОЗВИТОК АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена археологічному доробку Г.Ю. Храбана, який присвятив багато уваги дослідженню пам'яток Уманщини та зробив чималий внесок у розширення джерелознавчої бази регіону.

Ключові слова: історія археології, персоналістика, краєзнавство, археологічні дослідження, Г.Ю. Храбан

Вивчення життєвого і творчого шляху відомих археологів, істориків, краєзнавців, а також прискіпливе дослідження їхньої спадщини становить унікальний матеріал для відображення особистості у біографії. Поглиблюється розуміння їхнього внеску у досліджувану ними галузь науки. Біографій відомих археологів протягом останніх років написано чимало, інтерес до цієї тематики збільшується разом зі зростанням ролі археологічної науки в житті сучасного суспільства. Адже в біографії дослідника може бути висвітлено не тільки життєвий шлях, але й своєрідність і самобутність, на яку заслуговує його особистість.

Народився Григорій Юхимович Храбан 9 травня (26 квітня) 1902 р. в селі Великий Молодьків Пищівської Волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії в сім'ї селянина-середняка. Навчався в гімназії, вивчав латинь, французьку і німецьку мови, а за білопольської окупації опанував і польську. Був активним учасником товариства «Просвіта». У 1925 році Григорій Юхимович став кандидатом, а у липні 1926 року — членом КП(б)У. Постійний потяг до знань, прагнення підвищення свого інтелектуального рівня і постійний науковий пошук спонукали Григорія Юхимовича у 1932 р. вступити до заочної аспірантури столичного Харківського інституту червоної професури (Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів) на відділення філософії. Навчання закінчити не вдалося тому, що у 1934 р. інститут було розформовано.

Був двічі репресований (1938 і 1950 рр.) по звинуваченню в членстві в «українській буржуазно-націоналістичній організації». Вісім років покарання Григорій Юхимович Храбан відбував в Усольтабі на території сучасної Пермської області (Росія) та шість років у Красноярському краї на вічному поселенні. Після повернення із заслання брав активну участь у громадському житті міста, проводив велику науково-дослідну та історико-краєзнавчу роботу. 17 вересня 1956 року Г.Ю. Храбана було призначено директором Уманського краєзнавчого музею [Сокирська, 2009].

Арсенал наукових досліджень Григорія Юхимовича багатий на використання різноманітних галузей історичних знань. Вивчаючи той чи інший об'єкт епохи або розглядаючи події на певному відрізку історичного минулого, дослідник використовував не тільки письмові джерела, а й послуговувався досягненнями археології, джерелознавства, історичної географії, топографії, топоніміки.

Свої археологічні дослідження Г.Ю. Храбан здійснював тільки на основі збирання підйомного матеріалу і навіть не користувався шурфуванням. Такий спосіб розвідок надто обмежував можливості дослідника. Проте наслідки такої роботи давали йому те, на що можна було сподіватися, коли довелося б їх розкопувати. Зусилля дослідника не були марними.

Зв'язок білогрудівської і чорноліської культури, які залишили предки слов'янського народу — праслов'яни, описав доктор історичних

© В.В. СОКИРСЬКА, 2012

наук О.І. Тереножкін. Він довів, що батьківщиною праслов'ян у першому тисячолітті до нашої ери була територія Правобережного лісостепу України. Вагомий внесок у вивчення цих двох культур зробив і уманський краєзнавець. Г.Ю. Храбан знайшов сліди чорноліської культури неподалік від Білогрудівського лісу, про що написав статтю «Чорноліська культура на Уманщині» для журналу «Археологія» [Храбан, 1971, с. 81—87].

У відгуку на цю статтю рецензент доктор історичних наук О.І. Тереножкін зазначав: «До початку досліджень Г.Ю. Храбаном чорноліської культури вважалося, що на Уманщині, де зосереджені поселення білогрудівської культури, не було поселень культури чорноліської, яка була генетично пов'язана з білогрудівською і являлася її продовженням. Залишалася невідомою доля місцевого білогрудівського населення, виникала думка про його зникнення до початку чорноліської пори. Відкриття Г.Ю. Храбана є важливим тим, що встановлено факт місцевого розвитку білогрудівської культури і перехід її в чорноліську до початку скіфського періоду. Прислані Храбаном малюнки були цінними для збірника «Археологія» [Храбан, 1964, с. 16].

Автором виявлено також значну кількість нових білогрудівських поселень, більш віддалених від міста Умані, ніж відомі до цього часу.

Знахідки археолога Г. Ю. Храбана допомогли дати відповідь на питання: чому білогрудівці зникли з Уманщини? Наш дослідник довів, що білогрудівці нікуди не переселялися і що чорноліська культура існувала там же на Уманщині, але уже у VIII — VII ст. до н. е. Відкриття нашого земляка дозволило вченим зробити висновок, що чорноліська культура прийшла на зміну білогрудівській, що білогрудівці і чорнолісці були народом одного племені [Верменич, 2001, с. 52].

Г. Ю. Храбану вдалося знайти також близько десяти слідів поселень, які відносяться до зарубенецької культури (II ст. до н.е. — II ст. н.е.). Правильність визначення нашого краєзнавця підтвердив Інститут археології Академії наук УРСР [Храбан, 1964, с. 4].

Рубіж і перша половина I тис. н.е. були одним із найважливіших етапів у соціально-економічному і культурно-історичному розвитку населення Східної Європи. Значення цього етапу визначалося, передусім, початком формування східнослов'янської етнічної спільності, яка визначала подальші історичні долі багатьох племен і народів, що мешкали на території Східної Європи. Саме наприкінці I тис. н.е. формування і розвиток відповідно зарубинецької та черняхівської культур заклали підвалини східнослов'янської державності. Процес оформлення її був затриманий політичною та економічною руйнацією Римської імперії та подією, відомою в історії під назвою «Велике переселення народів».

Ще одним важливим напрямком археологічних досліджень Г.Ю. Храбана були пам'ятки ранньослов'янських культур. До початку його досліджень в археологічній літературі не були відомі на Уманщині сліди поселень ранніх слов'ян і періоду Київської Русі.

Археолог дійшов висновку про те, що серед пам'яток I тис. н.е. в Європі найпочесніше місце належить черняхівській культурі, а її носії за рівнем соціально-економічного розвитку стояли на тому рівні, коли ремесло виділялося в самостійну галузь, на високий рівень піднялася торгівля.

Г.Ю. Храбану вдалося зробити чимало відкриттів у вивченні західної частини Черкаської області. Дослідник поставив перед собою завдання виявити і пам'ятки черняхівської культури на Уманщині, яка мала велике значення в історії слов'янства як «виключно важливе історичне явище, без якого не можливо побудувати історію Східної Європи в I тис. нашої ери» [Храбан, 1964, с. 1].

У грудні 1961 року в Інституті археології АН УРСР науковий співробітник Інституту археології АН СРСР, доктор історичних наук Ераст Олексійович Симонович познайомився зі щоденниками археологічних розвідок Г.Ю. Храбана, які йому показала Є.В. Махно. Науковець написав листа уманському краєзнавцю з пропозицією про співпрацю. Результатом подальшого листування стала публікація дослідження Г.Ю. Храбана в «Материалах и исследованиях по археологии СССР». Крім цього, Григорій Юхимович отримав пропозицію від Е.О. Симоновича скласти список археологічних пам'яток всієї обстеженої ним західної частини Черкаської області. В Інституті археології АН УРСР було доручено підготувати таку інформацію доктору історичних наук Віктору Платоновичу Петрову. Є.В. Махно повідомила Григорія Юхимовича, що обидва його рукописи переслали в Москву в Інститут археології СРСР [Храбан, 1964, с. 1].

Г.Ю. Храбан вважав, що вирішення проблеми черняхівської культури вимагає більшого накопичення фактів. Вивчивши результати досліджень черняхівської культури на Черкащині М.О. Тиханової і Є.В. Махно, Григорій Юхимович прийшов до висновку, що науковці мало наводять фактів її існування на Уманщині. Наявні уже в розпорядженні дослідника матеріали давали йому можливість зробити висновки про те, що в черняхівський період територія Уманщини була густо заселеною [Храбан, 1964, с. 6].

У спільній праці Є.В. Махно і Г.Ю. Храбана «До питання про ранньослов'янські пам'ятки Черняхівської культури у верхів'ях Південного Бугу» Григорій Юхимович робить висновки про те, що здобуті матеріали незаперечно свідчать, що верхня частина басейну Південного Бугу належить до основного центрального

середньодніпровського району черняхівської культури, який був місцем її формування. Він спільно з Євгенією Володимирівною уточнили межу цього району [Черкаси, 2002, с. 54].

Г.Ю. Храбан звертав увагу на часті знахідки залізного шлаку — кричного заліза. Дослідник припускав, що місцевість, очевидно, багата покладами болотної руди, із якої тут і виготовлялося місцевими майстрами залізо. Шлак знайдено на 23 поселеннях.

Ще одним напрямком археологічних досліджень Г.Ю. Храбана були економічні зв'язки народів, що населяли територію краю. На початку II ст. н.е. кордони Римської імперії після успішних завойовницьких війн в Європі та Азії простяглися від Британії до Каспійського моря. Після підкорення Дакії кордони імперії наблизилися до Карпат і берегів Дністра. Римські гарнізони утвердилися в містах північного узбережжя Чорного моря і на його східних берегах. Римська імперія встановила із сусідніми державами, народами і племенами пожвавлені економічні зв'язки. Римські купці в пошуках екзотичних товарів здійснювали далекі подорожі. Вони проникали в недоступні раніше області Центральної і Східної Європи, вели торгівлю у віддалених від Середземномор'я азійських країнах. Слідами римської торгівлі на цих землях є різні вироби римського і провінційного ремесла і численні знахідки римських срібних монет [Кропоткін, 1961, с. 5].

Про економічні зв'язки черняхівців з Римом і, можливо рідше, з Боспором свідчать часті знахідки монет. Римські срібні і мідні монети знайдено в 13 місцях Уманщини. Римські монети — переважно чеканки II ст. (переважно Антонія Пія, Марка Аврелія), але є монети і початку III ст. (Септилія Севера). Так, у селі Юрківці місцевою жителькою було знайдено срібну монету — динарій із зображенням Фаустіни, дружини римського імператора Антонія Пія, який помер у 161 р. Г. Ю. Храбан робить висновок про те, що тоді на цих землях уже жили люди. В Умані на поселенні Паланка-Умань знайдена одна мідна монета Костянтина Великого, боспорська монета — мідний статер Тейрана, чеканки 279 р. [Слєпинін, 2002, с. 4].

У фондах Уманського краєзнавчого музею зберігався скарб римських монет, тривалий час не визначений, принесений до музею ще в 1952 р. Переважна більшість монет добре зберегли свою форму, написи, фігури з обох боків. Григорій Юхимович відносив їх до I—III ст. н.е. і доводив, що в III ст. н.е. населені пункти сучасної Уманщини мали економічні зв'язки з Римською імперією. Ці відомості були опубліковані Г.Ю. Храбаном в журналі АН СРСР «Советская археология». Скарб складався з 450 монет, до музею потрапило лише 330, доля решти не встановлена. Загальна ж вага знайдених монет становила 983 г. [Храбан, 1957, с. 161].

Автор підкреслює, що скарб, знайдений у с. Погорілому, становить великий інтерес для науки, бо він у своїй значній частині надійшов на зберігання і його склад є аналогічним більшості скарбів, знайдених в області поширення так званої черняхівської культури. Порівняно задовільна збереженість найбільш пізніх монет не дозволяє далеко відсунути дату зариття скарбу від дати чеканки монет. Автор припускає, що скарб було закопано в землю в кінці II або на початку III ст. н.е., і підкреслює, що зв'язок скарбу з черняхівцями беззаперечний. А звідси висновок: готи рушили із пониззя Вісли в кінці II ст. Їх шлях лежав до Причорномор'я, в основному в межиріччі Дністра і Південного Бугу. Загони їх, мабуть, ішли і по лівобережжі Бугу, тобто і через Уманщину. Рятуючись від нашестя готів, люди ховали скарби. Таким чином, черняхівська культура на Уманщині існувала до приходу в Причорномор'я готів. Готи, підкреслює дослідник, не були творцями черняхівської культури на Уманщині [Храбан, 1958, с. 252].

Після публікації статті в журналі «Советская археология» Г.Ю. Храбан отримав листа від професора Академії наук Німецької Демократичної Республіки доктора Ірмшера, адресованого «Професору, доктору Г.Ю. Храбану», в якому той звертається до автора: «Вельмишановний пане колего! Редакція «Східна класична бібліотека. Документація археологічної літератури» дозволяє собі просити Вас надіслати автореферат до Вашої праці «Скарб римських динарів із с. Погорілого». Передбачається, що в нашому журналі будуть друкуватися Ваші рецензії, які будуть вміщуватися Академією наук у виданнях країн. Сподіваючись на Вашу дружню підтримку наших заходів, що зв'язують народи, наперед висловлюємо подяку і чекатиму з задоволенням на надсилання Вашого резюме. Вітаю Вас, з щирою пошаною дуже зобов'язаний Вам професор, доктор Ірмшер».

«У зв'язку з тим, що я не «професор» і не «доктор», я не став відповідати на листа. Коли б я туди написав (в АН НДР) і там дізналися, з ким мають справу, то для мене міг вийти конфуз або звідти й не відповіли б», — писав Г.Ю. Храбан [Храбан, 1958, с. 5].

Матеріал, уміщений Г.Ю. Храбаном у журналі «Советская археология», зацікавив доктора історичних наук В.В. Кропоткіна: «Я сейчас готовлю работу об экономических связях Римской империи и Византии с Восточной Европой. Мне все это очень интересно. Буду рад получить от Вас какие-либо новые известия, в том числе и о монетах, если возможно выслать карандашные притирки или слепки, то это было бы пределом моих мечтаний». Учений у листі закликає Григорія Юхимовича до подальшої співпраці з журналом, особливо статтями про черняхівську культуру [Храбан, 1958, с. 8].

З цієї теми В.В. Кропоткіним була написана праця «Клады римских монет на территории

СССР», в якій автор дякував Г.Ю. Храбану та іншим особам, від яких були отримані відомості для цієї роботи. В описі науковцем були використані повідомлення Григорія Юхимовича про обставини знахідок, їх склад, місце зберігання, інвентарні номери та література, яка слугувала джерелом для характеристики знахідки. За повідомленням Г.Ю. Храбана, монети було знайдено біля сіл Погорілого на Вінниччині, Антонівки, Дмитрушок, Полянецького на Уманщині [Кропоткін, 1961, с. 51 — 88].

Г.Ю. Храбан, провівши археологічні розвідки в 112 населених пунктах Уманського, Маньківського, Тальнівського, Христинівського районів, виявив 186 поселень черняхівської культури. Найповніше йому вдалося дослідити Уманський район, де в 49 селах було виявлено 99 поселень, а в м. Умані — 4.

На високому науково-методичному рівні автор дав опис усіх відомих на Уманщині черняхівських пам'яток. Назви пам'яток даються тільки за назвою існуючих нині сіл. Якщо пам'ятки знаходили на полі, їх відносили до села, якому належить поле. Назви невеликих річок взято з місцевих назв, а якщо таких немає, то назви використовувалися дослідником із географічного словника XIX ст. і частково з архівних матеріалів XVIII ст., що зберігаються в Центральному державному історичному архіві УРСР у місті Києві.

Науково-дослідницька робота Григорія Юхимовича Храбана з історії м. Умані й Уманського району II—V ст. н.е. має велике значення для історії України, історії східних слов'ян, для історії всієї Східної Європи. Над роботою «Черняхівські пам'ятки Уманщини» дослідник працював два роки. «Можу сказати, — писав Г.Ю. Храбан, — що тільки пройти пішки по городах і полях району для знайдення слідів археологічних пам'ятників мені довелося не менше 3000 км» [Храбан, 1964, с. 81].

У березні 1962 р. науковим співробітником Інституту археології АН УРСР, кандидатом історичних наук А.Т. Брайчевською (Сміленко) було написано рецензію на працю Г.Ю. Храбана «Уманщина у II—V ст. н.е. (пам'ятки Черняхівської культури)». Рецензент відзначає, що дослідник на основі археологічних матеріалів у популярній формі відтворює історію Уманщини в II—V ст. н.е. Усього за півтора роки автор зібрав матеріали із сотні пам'яток черняхівської культури, які послужили джерелом для написання роботи про одну зі сторінок історії Уманщини. Автор удало пов'язує виявлений ним матеріал із рядом важливих питань з історії східних слов'ян у перші століття нашої ери. У популярній формі Г.Ю. Храбан розповідає про значення археологічних матеріалів для відновлення стародавньої історії та про черняхівську археологічну культуру, залишки якої він зібрав на Уманщині в багатьох пунктах. У роботі подано загальну характеристику черняхівської культури і різних сторін життя населення Середнього Подніпров'я перших століть нашої ери (поселення, господарські, соціальні відносини). Автор правильно інформує читача про дискусійність питання етнічної належності населення, що залишило черняхівську культуру, розповідає про різні погляди окремих дослідників та про рішення спеціальної наради 1957 року з цього питання [Храбан, 1967, с. 42].

Що ж стосується основного носія черняхівської культури на Уманщині, то такими тут були анти. Дослідник стверджує, що в II—V ст. н.е. на території області поселень антів було більше, ніж тепер є сіл. Анти мешкали в наземних житлах, займалися хліборобством, землю обробляли ралами із залізними наконечниками, виробляли залізо з болотяних руд, мали високу культуру. Краєзнавець робить припущення, що в той час на Черкащині жило 300—400 тисяч осіб.

Про те, що ці народи продавали хліб Римській імперії, грецькій колонії Ольвії, Боспорському царству, свідчать численні знахідки римських грошей в Умані та одинадцяти селах району [Храбан, 1959, с. 62].

Завдяки дослідницьким старанням Г.Ю. Храбана на початку 1960-х років на Уманщині було відкрито 16 ранньослов'янських пам'яток, про які в літературі не було жодних відомостей. У журналі «Археологія» Г.Ю. Храбаном було опубліковано статтю «Ранньослов'янські пам'ятники на Уманщині», в якій автор детально описував кераміку племен, місце розташування їх поселень. Не випадковим, на думку дослідника є і той факт, що з 16 виявлених пам'яток шість розміщені на місці білогрудівських або чорноліських поселень [Храбан, 1966, с. 216].

Ще у 1963 р. науковці Інституту археології АН УРСР відзначали, що на території Умані раніше було відомо лише десять випадкових археологічних знахідок. Григорій Юхимович у місті й на околицях виявив і описав ще двадцять сім слідів стародавніх поселень, 23 пам'ятки знайшов він на території Дмитрушок, по десять у Мошурові, Рижавці, Тальянках та інших селах Уманського району. Виявив він у Маньківці двадцять пам'яток, дев'ять — у Христинівці, двадцять — в Орадівці. Загалом на території Уманського та сусідніх Жашківського і Христинівського районів Г.Ю Храбан знайшов і описав понад 350 не відомих історичних пам'яток. Провідні фахівці Інституту археології АН УРСР підкреслювали, що дослідницька робота Г.Ю. Храбана має вагу не тільки для історії Уманщини. Вона далеко виходить за межі краєзнавчої роботи і має велике наукове значення [Гоцуляк, 2002, с. 4].

Загалом відзначимо, що досягнення Григорія Юхимовича Храбана в археологічному дослідженні області і далеко за її межами, знахідки

багатьох поселень, їх паспортизація, виготовлення карт решток поселень, забезпечення необхідним матеріалом Уманського краєзнавчого музею та Інституту археології Академії наук УРСР, презентація результатів досліджень у засобах масової інформації поставили нашого земляка в ряд найвідоміших археологів України, що було високо оцінено науковцями Інституту археології УРСР та СРСР, закордонними інституціями. Ім'я дослідника занесено до всіх бібліографічних покажчиків з археології, які друкувалися в Україні, починаючи з 60-х років XX ст.

Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу / Я. Верменич. — К., 2001. — 232 с. — (Історичні зошити).
Газетні статті Храбана Г. Ю. про археологічні знахідки на Уманщині та його неопубліковані повідомлення, направлені журналу «Археологія» // Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО), ф. Р-5624, оп. 1, од. зб. 76, 41 арк.
Гоцуляк В. Немеркнучі сторінки: до 100-річчя з дня народження Григорія Храбана / В. Гоцуляк, П. Качалаба // Черкаський край. — 2002. — 5 червня. — С. 2.
Картосхема черняхівських поселень західної частини Черкаської області. Розроблена Храбаном Г. Ю. для статті «Черняхівські пам'ятники західної частини Черкаської області» // ДАЧО, ф. Р-5624, оп. 1, од. зб. 72, 2 арк.
Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин // Археология СССР: свод археологических источников / Под ред. Б.А. Рыбакова. — М., 1961. — 135 с.: ил.: карт.
Слєпинін О. Одіссея графського парку / О. Слєпинін // Дзеркало тижня. — 2002. — № 43. — 9 — 15 листопада. — С. 3.
Сокирська В.В. Історик Григорій Юхимович Храбан: життєвий шлях та наукова спадщина / В.В. Сокирська. — Умань, 2009. — 245 с.
Г.Ю. Храбан: до 100-річчя з дня народження: збірник статей та матеріалів. — Черкаси, 2002. — 60 с.
Храбан Г.Ю. На початку нашої ери / Г.Ю. Храбан // Уманська зоря. — 1964. — 7 січня. — С. 4.
Храбан Г. Ю. Нові матеріали до історії Умані / Г.Ю. Храбан // Наукові записки Уманського краєзнавчого музею / Ред. кол.: М.О. Дзевановська, С.М. Репецький, Г.Ю. Храбан (відп. Ред.). — Умань, 1959. — Вип. 1. — С. 54—95.
Храбан Г.Ю. Пам'ятки чорноліської культури на Уманщині / Г. Ю. Храбан // Археологія. — 1971. — № 2. — С. 81—87.
Храбан Г. Е. Клад римських динариев из села Погорелого / Г. Е. Храбан // Советская археология. — 1958. — № 2. — С. 252.
Храбан Г. Ю. Ранньослов'янські пам'ятники Уманщини / Г. Ю. Храбан // Археологія. — 1966. — Т. XX. — С. 216—226.
Храбан Г. Ю. Скарб римських монет в Уманському краєзнавчому музеї / Г.Ю. Храбан // Український історичний журнал. — 1957. — № 2. — С. 161.
Храбан Г. Ю. «Скарб римських динаріїв з с. Погорілого (Жулинського району Вінницької обл.)». Типографський відбиток замітки в журналі «Советская археология» 1958 р. № 2. Листування з Німецькою Академією Наук і доктором історичних наук Кропоткіним В. С. про цей скарб // ДАЧО, ф. Р-5624, оп. 1, од. зб. 69, 9 арк.
Храбан Г.Ю. Черняхівські пам'ятки Уманщини (матеріали до археологічної карти УРСР). Стаття. Машинопис // ДАЧО, ф. Р-5624, оп. 1, од. зб. 70, 93 арк.

В. В. Сокирская

ВКЛАД ГРИГОРИЯ ЕФИМОВИЧА ХРАБАНА В РАЗВИТИЕ АРХЕОЛОГИИ УКРАИНЫ

Статья посвящена обзору археологических исследований Г.Е. Храбана на Уманщине. Предмет исследования проанализирован с использованием широкого спектра ранее опубликованных и архивных источников. большинство из которых были введены в научный оборот. Продемонстрировано сотрудничество исследователя с научно-исследовательскими учреждениями и учеными. Особое внимание было уделено вклад исследователя в развитие исторических исследований. Было доказано, что исследования Г.Е. Храбана имели инновационный характер и стали важным компонентом общего контекста истории Украины в середине-конце 20-го века.

V. Sokyrska

GRYGORIY KHRABAN'S CONTRIBUTION INTO ARCHAEOLOGICAL SIENCE

The paper deals with complex review of H. Y. Hraban's archaeological research in Uman region. A wide range of previously published and archive sources was used. It shows the historian's cooperation with research institutions and scientists. Special attention has been paid to the researcher's contribution into the development of historical-archaeological studies. It has been proved that H. Y. Hraban's research has had an innovative character and has made an important component of the general context of Ukraine's history in mid-late 20th century.

УДК [902.2(091):929](477.84)

М. П. Сохацький

ГОТФРИД ОССОВСЬКИЙ — ДОСЛІДНИК ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

У статті висвітлено внесок визначного археолога Готфрида Оссовського у вивчення трипільських старожитностей Західного Поділля наприкінці XIX ст. У науковий обіг введено невідомі архівні матеріали.

Ключові слова: історія археології, персоналістика, Готфрид Оссовський, Краків, Більче-Золоте, Сап'єга, Вертеба, розкопки.

До когорти визначних археологів другої половини XIX ст. належить Готфрид Оссовський. Народився він 20 листопада 1835 р. у с Козаринці Канівського повіту Київської губернії. Після закінчення приватної гімназії в Житомирі навчався у Київському університеті. Навчання, на жаль, не вдалося завершити, бо, поступивши в 1855 р. на військову службу, він опинився на фронті під Севастополем. Аж у 1862 р. Г. Оссовський виходить у відставку в чині підпоручика.

З того часу він повністю присвячує себе науковим дослідженням. Протягом десяти років працював у Волинському Статистичному комітеті, проводив геологічні обстеження. За цей період Г. Оссовський зібрав цінну геологічну колекцію та подарував її Комітетові старожитностей у Житомирі. Результатом його теоретичних узагальнень були статті у «Губернских Волынских ведомостях» і в багатьох інших наукових виданнях. У 1867 р. Г. Оссовський видає «Геологическо-диагностические очерки Волыни» та геологічну карту Волині, котрі пізніше були перевидані польською і французькою мовами у Парижі.

Під час численних польових досліджень Г. Оссовського надзвичайно зацікавили пам'ятки старовини, які він ретельно наносив на геологічну карту. У 1871 р. написав свою першу працю з археології «Про кам'яну епоху в Овруцькім і Дубновськім повітах». Його все більше і більше захоплює археологія. На III-му Археологічному з'їзді в Києві він виступає з доповідями про кам'яний матеріал, з якого збудовані найдавніші пам'ятки Києва, і про дослідження курганів в Залужжю Острозького повіту. Під час роботи археологічного з'їзду Г. Оссовський познайомився із З. Дзяловським, який запросив його працювати у Науковому Товаристві у Торуню. Він приймає запрошення і у 1874 р. переїжджає на північ Польщі у Помор'я, де протягом чотирьох років проводить розкопки. У Прусах дослідник вивчив значну кількість скринькових захоронень і відкрив нову, на той час невідому, групу пам'яток. Результати своєї праці узагальнив у кількох публікаціях [Ossowski, 1879, s. 74—91].

Крім того, дослідник у Торуні організував музей. Академія Наук у Кракові в 1878 р. приймає Г. Оссовського у члени Антропологічної Комісії. В цей період йому, вже як досвіченому фахівцеві у галузі археології і геології, пропонують приступити до систематичного вивчення печер Галичини. З цією метою у 1879 р. він переїжджає на постійне місце проживання до Кракова.

Спочатку вчений досліджує печери в околицях Кракова, в яких знаходить залишки матеріальної культури доби палеоліту та неоліту. Одночасно Г. Оссовський намагався виявити сліди перебування первісних людей у печерах Татр і Східної Галичини [Ossowski, 1880, s. 35]. Він сам розробив методику археологічних досліджень печерних порожнин, запровадив нові наукові терміни, здійснив величезні за масштабами археологічні роботи. Більше як у 80-ти печерах проводилися дослідження. Окрім дуже інтенсивних розкопок, які часто приходилося організовувати на власні кошти, дослідник багато пише, вивчає музейні

© М.П. СОХАЦЬКИЙ, 2012

збірки і бере активну участь у різних конгресах та наукових з'їздах. У 1884 р. на IV-му Археологічному з'їзді в Одесі він зробив доповідь про результати своїх досліджень у печерах, а також про спроби хронологічного поділу печерних стоянок. У 1885 р. брав участь у з'їзді археологів у Львові.

У наступних роках вчений проводить розкопки курганів у Звенигородському і Уманському повітах. Щоб врятувати від розграбування кургани в Рижанівці Академія делегувала туди Г. Оссовського. Вибір виявився дуже вдалим, не тільки з огляду на компетентність дослідника, але і тому, що він походив з України і добре знав місцеві порядки. У 1887 р. археолог розпочав дослідження кургану. Результати вражають науковою вартістю і кількістю золотих виробів. У 1888 р. у Кракові вийшла монографія Г. Оссовського «Wielki kurhan Ruzanowski».

Практична праця на місцевості та вивчення музейних збірок дали змогу вченому в 1890 р. систематизувати у хронологічному розрізі старожитності Галичини, хоча не завжди вдало витримані. При цьому варто зауважити, що це була перша спроба синтезу. Його оригінальна праця опиралася на власні дослідження та спостереження [Ossowski, 1900, s. 165—167]. У 1891 р. Г. Оссовського призначили на посаду керівника Археологічного музею Академії Наук у Кракові. З властивою йому енергією вчений береться до упорядкування і каталогізації музейних фондів. Поряд з тим не припиняє розкопок в печерах Ойцова.

Та в цей період у Г. Оссовського настають прикрі життєві переживання. Він не зміг вжитися у консервативне наукове середовище Кракова. Одного разу йому висунули звинувачення у фальсифікації археологічних знахідок з Мніковських печер. Іншого разу поліція влаштувала на його квартирі обшук. Австрійська влада звинуватила вченого у шпигунстві на користь Росії, адже він часто переїжджав кордон у справах археологічних досліджень. Хоча після короткотривалого арешту звинувачення були зняті, проте в душі вченого залишалась прикра образа несправедливістю. Та він не впадає у відчай. Виїжджає із Кракова на далеке Поділля. За тодішньою традицією археологи отримували рекомендаційний лист. В архіві зберігся лист для Г. Оссовського за підписом президента Академії такого змісту:

«За дорученням Академії Вмінь і її антропологічної і археологічної комісій п. Г. Оссовський, хранитель антропологічно-археологічного Музею має зробити подорож з метою обстеження стародавніх історичних пам'яток у межиріччі Збруча і Серету. До місцевого всечесного духовенства і обивателів.

Ю.Маєр в Кракові дня 16 липня 1891 р.» [Archiwum, 1891].

Протягом 1889—1892 рр. Г. Оссовський проводив розкопки у ряді сіл Борщівського, Гусятинського і Заліщицького повітів Східної Галичини

Готфрид Осипович Оссовський (1835—1897)

(сс. Вигнанка, Винятинці, Гадинківці, Городок, Колиндяни, Коцюбинчики, Кривеньке, Увисла, Шидлівці, Щитівці, м. Хоростків). Розкопував також трипільське поселення у Васильківцях Гусятинського повіту і старожитності черняхівської культури у Мишкові на Заліщанщині [Ossowski, 1890, s. 17—68; 1891a, s. 1—89;1892, s. 63—110].

Ще у 1884 р. в селі Більче-Золоте, на території парку, власником якого був князь Леон Сап'єга, під час прокопування траншеї робітники випадково натрапили на значне скупчення уламків розмальованих посудин і перепаленої глини. Через п'ять років на цьому місці заклав невеликий розкоп працівник музею ім. Любомірських зі Львова Е. Павловіч. Він встановив, що культурний шар є дуже насичений знахідками. Крім уламків кераміки, тут виявили цілу біноклевидну посудину, призначення якої пояснити не змогли [Pawlowicz, 1892, s. 49—52]. Більше досліджень тут ніхто не проводив,траншею згодом засипали. Професійних археологів на той час було надзвичайно мало. Як тільки Л. Сап'єга довідався про досвідченого археолога Г. Оссовського, що вів активні дослідницькі роботи на Поділлі, він зразу запросив його до мальовничого подільського села Більче-Золотого на околицях якого збереглося

Керамічні посудини з розкопок трипільського поселення у парку в 1890—1892 рр. Рисунки виконані Г. Оссовським

багато пам'яток різних історичних епох. Між науковцем і князем зав'язалися дружні стосунки.

Спочатку Г. Оссовський у 1890 р. розкопав могильник на лівому березі р. Серет в урочищі «Могила». Поховання з трупопокладенням знаходились тут у кам'яних колах з п'яти або більше брил, що виступали із землі. Діаметр курганів становив 3 метри. Всередині такого кола знаходилась прямокутна яма, а в ній простягнутий кістяк, орієнтований головою на захід. Таких ґрунтових трупопокладень Г. Оссовський виявив три. В першому похованні біля голови покійника були знайдені золота кулька і кілька глиняних намистин. Недалеко від цього могильника знаходився другий, в якому покійники були поховані у ґрунтових ямах. У розкопаних похованнях біля кістяків виявлені бронзові скроневі кільця, сережки київського типу і персні з товстого крученого дроту. Крім прикрас, знайдено також горщик, глечик з двома ручками і миску, виготовлені на гончарному крузі [Ossowski, 1891b, s. 89—98].

Найбільш детальні розкопки трипільських площадок дослідник провів у с. Більче-Золоте на території парку, неподалік панського палацу. Під шаром чорнозему він натрапив на площадку, викладену великими кусками обпаленої глини. Тут же знайдено дрібні крем'яні знаряддя

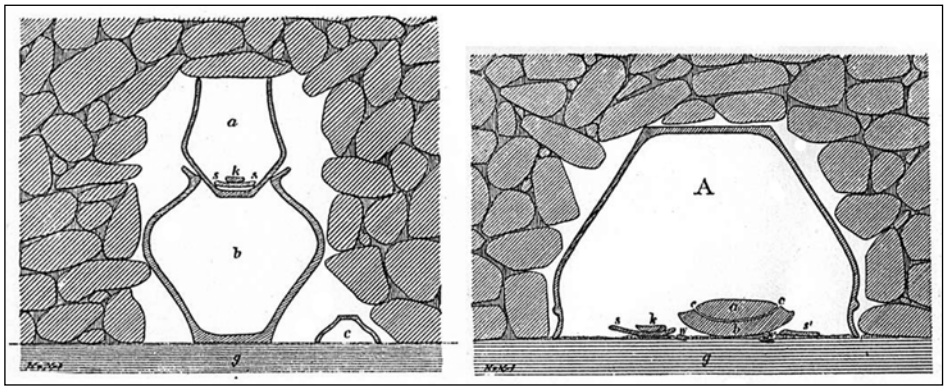

Знахідки в непорушеному стані з досліджень поселення в парку. Рисунки Г. Оссовського

праці, глиняні жіночі фігурки, кістяне шило, багато цілих глиняних мисок і горщиків [Ossowski, 1892, s. 64—89].

Верхній горизонт зберігав посудини з чорним монохромним розписом, а також серію посудин, розмальованих чорною і червоною фарбами. Археолог натрапив на метровий шар чорнозему, але не припинив розкопки. На двометровій глибині знову почалися знахідки. Це були посудини грушовидної форми, розмальовані червоними і чорними фарбами на білому фоні, а також неглибокі чаші, що мали орнамент як на внутрішній, так і на зовнішній стороні [Ossowski, 1895a, s. 4—24].

Загалом на території парку Г. Оссовський дослідив понад 20 глинобитних площадок. Результати розкопок дали йому підстави писати про два культурні горизонти, віддалені один від одного метровим стерильним шаром.

Завершивши роботи на території парку, Г. Оссовський протягом 1890—1892 рр. проводив розкопки у печері Вертеба, застосовуючи тут актуальну на той час методику французьких археологів. Спочатку він обстежив усю доступну частину печери і встановив, що у ближній частині лабіринту, у найбільш високих і просторих залах, зосереджені значні скупчення фрагментів мальованої кераміки. Він першим розпочав археологічні розкопки у печері (до нього, ще у 1876 р., тут проводив незначні обстеження А. Кіркор).

Спочатку було розкопано вхід до підземелля. За підтримки власника печери і мецената археологічних досліджень Л. Сап'єги над вхідною лійкою до печери збудували великий дерев'яний будинок. Землю із залишками матеріальної культури піднімали на поверхню і на денному світлі обстежували. Під час розчистки низького входу дослідник натрапив на старанно укладенні кам'яні сходи. Недалеко від входу, на глибині двох метрів, у намулі знайшли залишки великого вогнища, навколо якого лежало багато кісток оленя, вола, дикого кабана, ведмедя, а також цілі і потрощені орнаментовані посудини, дрібні крем'яні знаряддя, лощило з оленячого рогу і кілька кам'яних сокир. Також виявлено мідні речі: серпоподібний ніж, кинджал, чотиригранне шило і дві пластини. Серед знахідок було багато антропоморфних фігурок. У високих галереях середньої частини печери дослідник натрапив на фрагменти посудин, на яких крім звичайного лінійного орнаменту, були зображення звірів: лисиці, білки і оленя [Оссовский, 1895б, с. 27—48].

Багатство пам'яток старовини в околицях Більча-Золотого надзвичайно вразило, на той час уже досвідченого археолога. Він свідомо оцінював їхнє важливе наукове значення, тому археологічним розкопкам віддавав увесь свій час, часто при цьому забуваючи про обов'язки у краківській Академії. Президент Академії Вмінь з Кракова доктор Юзеф Маєр у листах до Г. Оссовського, який на той час постійно перебував у Більче-Золотому, часто нагадував йому про вчасне подання до

Князь Леон Сап'єга (1856—1895)

друку статей, про впорядкування археологічних колекцій та інше. У відповідь Г. Оссовський із величезним захопленням описував свою дослідницьку працю у Більче-Золотому. Нижче подаємо зміст одного з таких листів із збереженими особливостями мови і стилю оригіналу (переклад з польської автора статті):

Більче-Золоте, 5 вересня, 1891 р.

Ваше Високоповажносте, найдостойніший Пане Президенте!

Перед від'їздом з Кракова не мав можливості здати справу, пов'язану з друком першої частини «Zbóru wiadomosci do Antropolygii Krajowej». Докторові Грабовському я пояснив, що вимушений другу статтю, яка належить до першої частини, надіслати з дороги, з першої же зупинки, на якій затримаюся довше. З цим виїхав до Більча. Тут, у садибі Шановного нового Члена Антропологічної Комісії князя Сап'єги, відпочивати не можна, навколо давні могильники і найрізноманітніші старожитності, які «самі просять» їх дослідити. Сам кн. Леон запалився до своєї нової професії. Вранці, після приїзду, розпочали дослідження могильника який було порушено земляними роботами в минулому році. На даний час 16 гробів досліджено, знахідки з них перевершили очікування. Добуті посудини будуть тепер найбільшими в моєму музеї. Князь Л. Сап'єга з почуття обов'язку члена Антропологічної Комісії та користаючи з мого теперішнього перебування задумав підготувати Більчецьку печеру для майбутніх досліджень на користь Антропологічної Комісії.

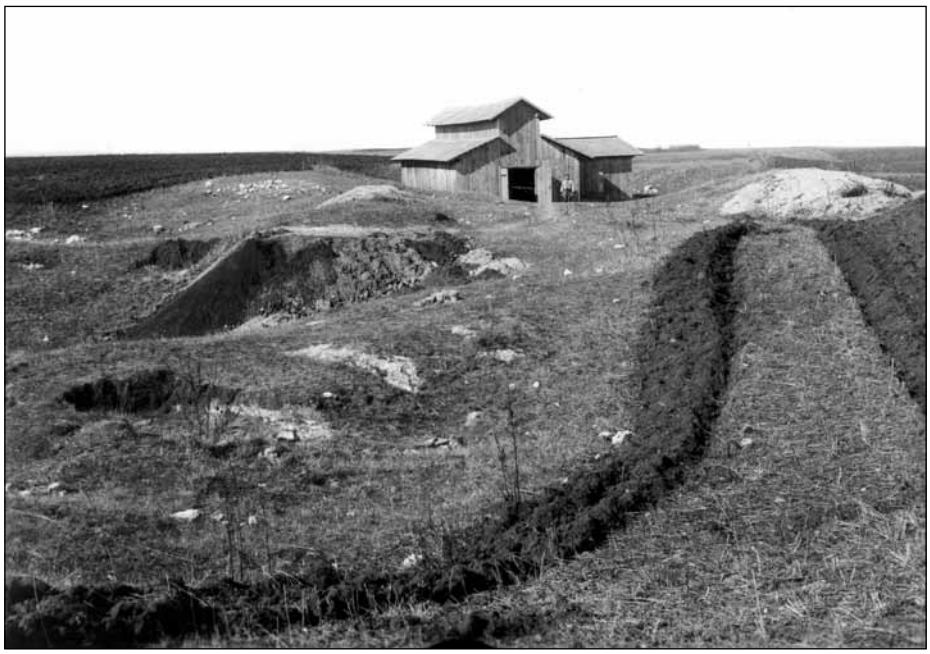

Загальний вигляд на будинок над входом до печери Вертеба. На передньому плані місцевий житель Гнат Перун. Фото 1898 р.

Входом до печери є замулена лійка, в устю якої на глибині 11 м є отвір близько одного метра, який служить за вхід, яким можна проповзти всередину. Перш за все потрібно цей вхід розширити, щоб можна було далі досліджувати. Збудовано платформу висотою чотири метри, на якій працює ліфт з десятьма працівниками, які витягують землю з глибокої лійки. П'ятнадцять чоловік працює щодня, потрібно наглядати за роботою, керувати ними і зважати на знахідки які можуть тут трапитися. Глибше від трьох метрів почалися уламки прекрасно розмальованих посудин, а на глибині 4,5 метри від першочергового дна лійки, тобто 15,5 метри від його верхнього отвору дійшли до рівня культурного шару, де знаходилося вогнище обкладене посудинами, фрагменти кісток оленя, бика і диких кабанів, а також молоти і інші вироби з рогу оленя. Здавалося б, що все для досліджень підготовлено, аж раптом збоку відкрився незнаний раніше нікому вхід до печери, що також був замулений. Щоб розкопати той новий хід збудованого будинку вже не вистачало. Зроблено план іншого будинку, чотириметрової довжини і десятиметрової ширини, на мурованому фундаменті з приміщеннями для потрібних інструментів і механізмів до ліфту і вивозу землі. Будівельний матеріал уже на місці і на цьому тижні буде покладено кутовий камінь для нового будинку. Тим часом будемо працювати старим ліфтом над старими розкопами, що займе чимало часу. Звичайно, що при таких затратних роботах і будучи єдиним науковим представником від Комісії, мушу бути невідступно на місці робіт з 5-ої до 7-ої. Не залишається мені ні хвилини на інші справи. Використовую тільки час свят і неділь для закінчення статті і двох малюнків. Як тільки закінчу усе, то у вівторок стаття буде відіслана за адресою В. Доктора Грабовського, щоб віддати до друкарні, а малюнки до Гусьціка до Праги, для виготовлення кліше. Коштів на ці кліше потрібно буде приблизно 7 злотих ринських, а може і менше. Підкоректувати статтю хотів би сам, хоча б один раз. Моя адреса в Більчу залишиться незмінною щонайменше пару тижнів, а стаття займе не більше як три форми, адже один раз з коректуванням я справлюся, а решту роботи докінчить В. Др. Грабовський, який пообіцяв цим зайнятися. Ось такий є стан справ на даний час. На дальше про результати задуманих мною досліджень буду інформувати Пана Президента в міру того, як вони будуть поступати і залежно скільки часу відведе мені на то добра гостинність високоповажного Князя Леона. Отримавши номінацію на Члена, князь був дуже задоволений. Мав писати Пану Президенту подяку за цей привілей, але окрім щоденних праць біля печери перешкодою стали ще дві несподівані пожежі біля палацу і візит Біскупа з делегацією, що справив в околиці шум щонайменше на пару тижнів. Навколишня місцевість очікує від мене досліджень. Сподіваюся що здобуті знахідки помножаться і не менше їх буде як минулого року. З тими надіями складаю Вам Повагу, з якою маю честь залишатися прихильником і найнижчим слугою Вам Пане Президенте.

Г. Оссовський [Biblioteka Archiwum, 1891].

Варто відзначити, що у цей період розкопки трипільських пам'яток носили епізодичний характер і, як правило, проводились принагідно під час дослідження археологічних об'єктів інших періодів. У діяльності тодішніх археологів характерна особлива увага до ефектних знахідок — менша до розкриття широких площ поселень. Тому мало уваги приділяли

стратиграфічним спостереженням і фіксації контурів жител. Як наслідок, їхні висновки не завжди опиралися на аналіз конкретного матеріалу, тому й створювалися приблизні інтерпретаційні конструкції.

Г. Оссовський вважав виявлені ним залишки глинобитних будинків, розкопаних на території більчанського парку поховальними спорудами з цегли, а вироби з кераміки, кістки і кременю він відносив до поховального інвентарю. На його думку, культура мальованої кераміки виникла внаслідок впливу культур кам'яної доби Греції на місцеве населення Подністров'я.

У зв'язку з великою кількістю знахідок та потребою їх реставрації у маєтку обладнали окреме приміщення з довгими дерев'яними столами. До роботи над керамікою залучалися також місцеві селяни. Найбільш активно допомагав Г. Оссовському в його археологічних дослідженнях та в реставруванні давніх трипільських посудин житель Більча-Золотого Гнат Перун. Згодом відреставровані речі зайняли місце у вітринах музею, який розміщувався в палаці.

За результатами досліджень в Більчі-Золотому (Парк) та в печері Вертеба дослідник опублікував чотири статті з рисунками і планами. Завдяки коштам Л. Сап'єги та за сприянням Краківської академії у Празі в 1892 р. було видано досить точний план печери Вертеба, а також карту археологічних пам'яток с. Більче-Золоте, виконані Г. Оссовським за результатами його 3-х річної праці (3 великі аркуші) [Plan, 1892—1893]. Виявляється, що це була перша топографічна карта печер України, виконана на високому професійному рівні. Цікаво, що система умовних позначень, розроблена Г. Оссовським для печери Вертеба, є актуальною і для сучасних спелеологічних досліджень. Він був здібним художником, тому усі малюнки та креслення виконував сам.

У листах з Кракова до свого давнього знайомого, антрополога Ю. Талько-Гринцевіча, Г. Оссовський писав про важке матеріальне становище, що археологічна праця поглинула всі його заощадження і щоб той допоміг отримати якусь посаду [Talko-Hrunzewicz, 1928, s. 188]. Маючи добрі стосунки з губернатором Томська Ю. Талько-Гринцевіч допоміг йому влаштуватися дорожнім майстром на будівництві Сибірської магістралі з річним окладом 900 рублів. У березні 1893 р. Г. Оссовський прибув до Томська. Відразу ж зайнявся пошуками питтєвої води для міста й для інших нових поселень вздовж залізниці.

Оскільки вчений змушений був покинути Галичину і виїхати до далекого Сибіру, результати археологічних досліджень в печері Вертеба не були повністю опрацьовані і видані. Хоча у вільний від служби час він опрацьовував матеріали археологічних розкопок у більчецькій Вертебі. Деякі результати своєї праці йому у той час навіть вдалося опублікувати [Оссовский, 1895б, с. 27—48].

У листі з Томська до краківської Академії 18 червня 1893 р. він писав про те, що хворів на запалення легенів і тиф, проте незабаром виїжджає на Алтай і хоче знати чи готова вже друга частина літографій по печері з Більча-Золотого.

План печери Вертеба та околиць с. Більче-Золоте. Виконаний Г. Оссовським у 1891—1892 рр.(фрагмент)

Г. Оссовський при нагоді здійснював археологічне обстеження прилеглої до залізниці території, зокрема печерних порожнин на Алтаї. З цією метою він проїхав кіньми півтори тисячі верст по сибірських просторах. Однак сибірська погода далася взнаки, і незабаром він захворів. Г. Оссовський помер у Томську 16 квітня 1897 р. через запалення легенів. Там і похований.

Був кавалером турецького ордену Меджиді та членом 12 Академій в Росії, Польщі, Чехії, Франції.

Неординарна особистість, талановитий археолог, геолог і палеонтолог Готфрид Оссовський зробив вагомий внесок у розвиток археологічної науки, а його значний творчий доробок у ділянці археології все ще чекає належної оцінки та визнання.

Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, KSG, 1891/122 (Оригінал. Рукопис. Мова польська.1 стор.).
Biblioteka Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (Оригінал. Рукопис. Мова польська. 2 стор.).
Ossowski G. Sprawozdanie z badan archeologicznych w Prusach Krolewskich z polecenia Komisji Antropologicznej Akad. Um. w Krakowie, dokonane w r. 1878 / G. Ossowski // Zbior wiadomosci do antropologii krajowei. — Kraków. — 1879. — T. 3.
Ossowski G. Sprawozdanie z badaii geologiczno-antropologicznych, dokonanych w r. 1879 w jaskiniach okolic Krakowa / G. Ossowski // ZWAK. — Kraków. — 1880. — T. 4.
Ossowski G. Sprawozdaniez wycieczki paleoetnologicznej po Galicji w r. 1889 / G. Ossowski //ZWAK. — Krakow. — 1890. — T. XIV.
Ossowski G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji w r. 1890 / G. Ossowski // ZWAK. — Krakow. — 1891a. — T. XV.
Ossowski G. O grobach niecialopalnych w Myszkowie / G. Ossowski // ZWAK. — Kraków. — 1891b. — T. XV.
Ossowski G. Sprawozdanie trzecie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji w r. 1891 / G. Ossowski // ZWAK. — Kraków. — 1892. — T. XVI.
Ossowski G. Sprawozdanie czwarte z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1892 / G. Ossowski // ZWAK. — Krakyw. — 1895a. — T. XVIII.
Оссовский Г.О. О геологическом и палеоэтнологическом характере пещер юго-западной окраины европейской России и смежных с нею областей Галиции / Г.О. Оссовский // Труды Томского общества естествоиспытателей и врачей. — Томск, 1895б. — Вып. 5.
Ossowski G. Charakterystyka obszarow archeologicznych Galicji / G. Ossowski // Swiatowit. — Warszawa. — 1900. — T. 2.
Pawlowicz E. Piezary w Bilczu / E. Pawlowicz // Teka konserwatorska Galicyi Wschodniej. — Lwów,1892.
Plan pieczary „WERTEBY" w Bilczu — Złotem (powiatu Borszczowskiego) wykonany przież G.Ossowskiego w latach 1891—1892 // Wydanie Komisyi antropologicznej Akademii Umijętności w Krakowie, koztem Księcia Leona Sapiehy. — Kraków, 1892—1893.
Talko-Hrunzewicz J. Z moich wspomnien o dawnych archeologach / J. Talko-Hrunzewicz //WA. — Warszawa, 1928. — T. 8.

М. П. Сохацкий

ГОТФРИД ОССОВСКИЙ — ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ ТЕРНОПОЛЬЩИНЫ

В статье систематизированы различные сведения из личной жизни и всесторонней научной деятельности известного археолога конца XIX в. Готфрида Оссовского. Отображен интерес талантливого ученого к изучению археологических памятников разных исторических периодов.

Много внимания Г. Оссовский уделял исследованию трипольских памятников в междуречье Збруча и Серета (Выгнанка, Васильковцы). Опубликовал объемные статьи и ввел в научный оборот материалы из исследований поселений трипольской культуры в с. Бильче-Золоте Парк и пещеры Вертеба. Он впервые попытался применить комплексную методику археологического и спелеологического изучения уникального пещерного памятника трипольской культуры.

В статье впервые публикуются письма Г. Оссовского. С одной стороны информация, содержащаяся в письмах, отражает конкретные факты исследовательской деятельности ученого в пещере Вертеба, а с другой — дает общее представление о состоянии археологической науки и ее представителях в Австро-Венгрии и Росии в 70—90 гг. XIX в.

M. Sohatskyi

GOTFRID OSSOVSKI — RESEARCHER OF TRYPILLIAN CULTURE IN TERNOPIL REGION

Various details of personal life and scientific activity of Gotfrid Ossovski (a well-known archaeologist of the end of nineteenth century) are described by this paper.

The article summarizes scientist's interest to the studies of archaeological sites from different historical periods. Ossovski paid much attention to the investigation of the Trypillian sites in the area between the rivers Syret and Zbruch (Vygnanka,Vasylkivtsi).

He published complex articles and incorporated his research materials on the Trypillians settlement in the Bilche-Zolote park and Verteba cave into the scientific world.

He was the first to apply a comprehensive method of archaeological and speleological investigations of a unique Typillian cave monument. Personal letters of Gotfrid Ossovski are published in this article for the first time.

These letters containes information of Ossovski research activities in Verteba cave and also gives an overview of of archeology in Austro-Hungarian Empire and Russia during 70—90th of the nineteenth century.

УДК [902(091):378](477–25)”19”

А.В. Ставицька

КИЇВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ЯК НАВЧАЛЬНО-НАУКОВА КОРПОРАЦІЯ

У статті розкривається становлення та розвиток Київського археологічного інституту як навчально-наукової корпорації.

Ключові слова: Київський археологічний інститут, навчально-наукова корпорація, археологічна освіта, Український археологічний інститут.

Питання, пов’язане з розглядом стану археологічної освіти в Україні, починаючи від початку становлення археологічних інститутів і закінчуючи їх реорганізацією у 1924 р., до останнього часу залишалося не висвітленим у достатньому і повному обсязі. Назріла потреба створення історії української археологічної науки вимагає розробки низки питань, зокрема й вивчення становлення і розвитку археологічної освіти в Україні. Частково вивченням даного питання займалися І.Б. Матяш, А.О. Гомоляко, О.В. Юркова [Гомоляко, 2011; Матяш, 2000; Юркова, 2009]. Метою даної статті є дослідження історії створення та розвитку Київського археологічного інституту (далі — КАІ) як навчально-наукової корпорації.

У Російській імперії перший заклад під назвою «археологічний інститут» було створено у 1877 р. у Санкт-Петербурзі на приватні кошти за ініціативи М. Калачова. Існував Санкт-Петербурзький Імператорський Археологічний інститут (згодом — Петроградський археологічний інститут) до 1922—1923 навч. р. не лише як навчальний заклад, а й як наукова установа; готував архівістів і археологів. 30 років потому у Москві постав Московський Імператорський археологічний інститут. Відповідно до його Статуту, затвердженого 31 січня 1907 р. імператором Миколою II, цей вищий навчальний заклад також засновувався коштом приватних осіб та мав за мету не лише підготовку спеціалістів з архівної, музейної та бібліотечної справи, а й наукове опрацювання питань археології, археографії, російської історії [Матяш, 2000, С. 220].

В Україні задум створення археологічного інституту виник ще в кінці XIX — напочатку XX ст. і пов’язаний з XI (Київ, 1899) та XII (Харків, 1902) археологічними з’їздами. Перші спроби організації археологічного інституту в Києві при Імператорському університеті св. Володимира, здійснені в 1904 р. В.М. Перетцом не мали успіху [Матяш, 2000, с. 139—140].

Діяльність щодо створення КАІ активізувалася в грудні 1909 р. У першому півріччі 1910 р. ініціативна група у складі М.П. Василенка, В.Ю. Данилевича, М.В. Довнар-Запольського, В.С. Іконнікова, В.О. Кордта, О.М. Лук’яненка, Г.Г. Павлуцького, В.С. Перетца, В.О. Розова, А.І. Сонні виробила основні принципи діяльності інституту, проект статуту і програми, узгодила список засновників, ескізи нагрудних знаків. Засновники КАІ взяли за основу статути Петербурзького (1877) і Московського (1907) археологічних інститутів, прагнучи при цьому втілити своє бачення нової для України науково-навчальної інституції й врахувати місцеву специфіку. КАІ мав створюватися для розробки питань археології, археографії, російської історії, спеціальних історичних дисциплін, бібліотекознавства та підготовки спеціалістів для посад у архівах, музеях і бібліотеках, урядових, суспільних, приватних. Знайомство з українською історією, культурою, мовою навчальним планом не передбачалося [Матяш, 2000, с. 143—150].

У вересні 1910 р. попечителю Київського навчального округу П.О. Зилову надійшли установчі документи з відповідним «прошенієм». Під час

© А.В. СТАВИЦЬКА, 2012

розгляду проекту Науковий комітет МНО висловив низку принципових зауважень. У довідці щодо справи КАІ вказувалося на деякі неточності та неузгодженості установчих документів (у питаннях про вільних слухачів, права членів і слухачів, викладання курсу історії). Наголошувалося також на майже повній тотожності положення зі статутом Московського археологічного інституту. Чи не найсуттєвішим видавалося питання про матеріальне забезпечення інституту. Відтак Науковий комітет визнав проект «неподлежащим утверждению». Проте будь-яких змін чи доповнень до положення засновники не внесли. Відкриття інституту затримувалося на невизначений термін. Натомість майже всі ініціатори створення КАІ: В.С. Іконніков, В.З. Завитневич, В.Ю. Данилевич, М.В. Довнар-Запольський, Г.Г. Павлуцький, М.І. Петров та ін. увійшли до заснованого у березні 1910 р. Київського товариства охорони пам'яток старовини.

Новий етап розвитку подій навколо КАІ ініціювали не його фундатори. На початку грудня 1914 р. ректор Університету св. Володимира М. М. Цитович отримав від МНО листа з нагадуванням: «со времени возбуждения ходатайства прошло 3 года и за этот срок никаких запросов о судьбе его не поступало <...> департамент Министерства Народного Просвещения желает выяснить предварительно дальнейшее направление настоящего дела, не оставили ли учредители по тем или иным причинам самую мысль об основании института» [ІР НБУВ, ф. XXIX, спр. 532—534, арк. 1—1 зв.]. У січні 1915 р., в останній рік свого перебування на цій посаді, М.М. Цитович передав питання про відкриття КАІ на висновок історико-філологічного факультету, особисто контролюючи його вирішення. Результат був несподіваним. Відповідь декана факультету М.М. Бубнова засвідчила небажання повертатися до цієї справи: «Историко-филологический факультет не нашел возможным рассматривать <...> дело об учреждении археологического Института в Киеве, так как, хотя в числе инициаторов его и находятся члены факультета, но не сам факультет, как учреждение. По сему дело сие надлежит выдать той комиссии, которая была уполномочена хлопотать о сем, то есть проф. В.С. Иконникову, М.В. Довнар-Запольскому, Г.Г. Павлуцкому, приват-доценту В.Е. Данилевичу» [ІР НБУВ, ф. XXIX, спр. 532—534, арк. 5—5 зв.]. У зв'язку з воєнними подіями університет був евакуйований до Саратова. Клопотання про відкриття інституту поновилися 1916 р. після його повернення до Києва. Цього разу ініціативу взяв на себе зібраний проф. М.В. Довнар-Запольським гурток істориків та археологів — переважно викладачів Університету св. Володимира і Київської духовної академії. Підготовлені установчі документи планувалося передати до МНО в лютому 1917 р., але бурхливі політичні події знову затримали справу. У квітні 1917 р. складену проф. В.З. Завитневичем «Записку об Археологическом Институте в Киеве», у якій формувалися мета й завдання інституту, обгрунтовувалася необхідність його створення, подали до МНО. Позитивному вирішенню питання сприяла розпочата весною 1917 р. розробка проекту реформування вищої освіти в Росії, яким передбачалося заснувати вищі навчальні заклади для підготовки архівістів, бібліотекарів, мистецтвознавців, музеєзнавців у Москві, Одесі, Ташкенті, Іркутську. На разі вже 30 серпня Тимчасовий уряд дозволив фундацію у Києві Археологічного інституту згідно з законом від 1 липня 1914 р. про «приватні навчальні заклади, класи і курси відомства Народної Освіти», але статут не затвердив. 27 жовтня 1917 р. на першому організаційному засіданні члени-засновники КАІ закритим балотуванням одноголосно обрали директором інституту професора Університету св. Володимира, вихованця В.Б. Антоновича, історика, етнографа, джерелознавця, археографа —М.В. Довнар-Запольського,ученим секретарем — приват-доцента Н.Д. Полонську, скарбником — Л.П. Добровольського. Саме вони взяли на себе левову частку клопотів щодо забезпечення діяльності інституту, добору кадрів, рецензування навчальних програм тощо [ІР НБУВ, ф. XXIX, спр. 180, арк. 1—2].

З осені 1918 р. КАІ розпочав повноцінну діяльність. Причиною нової затримки відкриття інституту став перегляд статуту і навчального плану КАІ спеціальною підкомісією на чолі з академіком Д.І. Багалієм у складі Комісії по вищим навчальним закладам і установам МНО Української держави (голова В.І. Вернадський). 3-го листопада 1918 р. відбулося урочисте відкриття інституту. Восени 1918 р. під час підготовки відкриття КАІ, організаційним гуртком УНТ в Києві обговорювалися засади створення Українського археологічного інституту. Ініціювали зібрання гуртка О.С. Грушевський, В.Ю. Данилевич, В.Л. Модзалевський. Водночас пропозицію щодо реорганізації КАІ в Український археологічний інститут подав у квітні 1918 р. до МНО УНР дійсний член Петербурзького археологічного інституту М.М. Ваврисевич. Увага більшості засновників КАІ до загальнолюдських цінностей, толерантність до української і російської культур, викладання багатьох предметів російською мовою спричинили до того, що вуз «не користувався симпатіями ні українського уряду, ні більшовицького, яким ледве не був закритий у червні 1919 р.», бо сприймався як «російський інститут, який вивчає місцеву культуру на тлі загальноросійської культури» [ЦДАВО, ф. 3806, оп. 1].

Київський археологічний інститут став першим осередком археологічної освіти в Україні. Основними завданнями даного закладу було вивчення місцевого краю і підготовка учених археологів, архівознавців і бібліотекознавців.

«Здесь, в Киеве не только имеются научно-ценные археологические коллекции, собранные такими учреждениями, как городской музей, Университет Святого Владимира, Духовная Академия, с их богатыми музейными древностями, здесь буквально от каждого клочка земли веет глубокой стариной» [ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3]. Спочатку Київський археологічний інститут складався з 2 відділень: археологічного (з історією мистецтв) і археографічного.

На археологічному відділенні читалися: первісна і побутова археологія, старожитності Подніпров'я, доісторична антропологія, історична географія, історична етнографія, геологія з палеонтологією, історія археологічних відкриттів, історія економічного побуту Росії та України, історія побуту Росії та України, давнє християнське мистецтво, мистецтво Сирії та Візантії, античне мистецтво з мистецтвом північного узбережжя Чорного моря, історія українського мистецтва, народне мистецтво і етнографія України, історія російського та українського іконопису, історія орнаменту, нумізматика, музеологія.

На археографічному відділенні читалися: юридичні старожитності руські і литовсько-руські, історична географія, державний лад Польщі XIV—XVIII ст., історія економічного побуту Росії, руська — російська палеографія, українська палеографія, латинсько-польська палеографія, читання пам'ятників давньоруських, московських і литовсько-руських, читання польських і латинських пам'ятників, які стосуються України і Литви, нумізматика, українська генеалогія, геральдика російська і західно-руська, дипломатика російська і польська, сфрагістика, метрологія українська і російська, історія орнаменту, бібліотекознавство, архівознавство загальне й українське, музеологія [ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3].

Курс навчання тривав 3 роки, причому третій рік присвячувався практичним заняттям з одного предмету, який викладався в Інституті, написанню дисертації, захисту її перед Радою Інституту. Після успішного захисту дисертації дійсні слухачі отримували звання вченого археолога чи архівіста й ставали дійсними членами КАІ. Особам, котрі не захистили дисертацію, вручалося посвідчення про закінчення інституту й надавалося звання члена-співробітника. Згідно зі статутом КАІ Інститут як «учена корпорація» складався із почесних (котрі мали особливі заслуги перед Інститутом і наукою), дійсних (професорів і викладачів Інституту) членів, членів-співробітників [ЦДАВО, ф. 3806, оп. 1].

До дійсних слухачів Інституту приймали осіб як чоловічої, так і жіночої статі з вищою освітою, а до вільних слухачів — з середньою. Оскільки Інститут створювався на приватні кошти, то плата за відвідування лекцій складала 300 руб. у рік, вносилася раз у півріччя (у деяких випадках, за згодою Ради Інституту — 200 руб.).

Управляли Інститутом ректор і два проректори (один з навчально-наукової, другий — з господарської частини, які обирались на загальному зібранні з числа професорів Інституту на 3 роки з правом переобрання).

Навчально-науковий персонал складали професори, приват-доценти, доценти, лектори, слухачі. Професор — особа, яка має науковий ступінь і педагогічний стаж у вищій школі не менше п'яти років. Приват-доцент — особа, яка має науковий ступінь чи наукові праці без педагогічного стажу. Доцент — особа, яка має науковий ступінь і стаж у вищій школі не менше п'яти років. Лекторами були особи, які відомі своїми спеціальними знаннями [ЦДІАК України, ф. 707, оп. 294].

Цікавими були і нагрудні знаки Київського археологічного інституту. Знаки закладу, які носили на правій стороні грудей, були трьох видів: 1) для тих, хто закінчив курс Інституту і членів-співробітників; 2) для почесних членів; 3) для дійсних членів. Знак складався зі щита давньоруської форми, заокругленого зверху і загостреного донизу з узорним візантійським кантом. На щиті було рельєфне зображення великого князя Ярослава Мудрого, зі згортком в одній руці і з мечем у другій. Князь був одягнутий у свиту і мантію, на голові — корона-шапка. На ногах — візантійське взуття. Біля фігури Ярослава Мудрого знаходився напис: «Великий князь Ярослав Мудрий», а внизу літери — К.А.І. Знак для тих, хто закінчив Інститут і членів-співробітників був срібного кольору, з рельєфною фігурою, орнаментом і написом білими літерами. Знак для почесних членів був схожим, тільки фігура емальована. Між одним кольором емалі і іншим — золотий кантик. Знак для дійсних членів такий самий, але без емалі. Напис — «Великий князь Ярослав Мудрий» і літери К.А.І. — рельєфні білі [ЦДІАК України, ф. 707, оп. 294].

Ініційований Радою КАІ у квітні 1919 р. перехід інституту у відання ВУКОПИС замість отримання обіцяної матеріальної підтримки став кроком до його закриття. На засіданні Науково-навчальної ради КАІ 23 серпня 1919 р. відбулося обговорення проблем, пов'язаних з виробленим комісією ВУКОПИС проектом інституту, котрий серед інших змін передбачав зміну назви КАІ на Український археологічний інститут. Національний характер вузу підкреслювало слово «український», з включенням якого до назви інституту не погоджувалися фундатори КАІ. Після бурхливих дебатів переважною більшістю голосів за навчальним закладом залишили назву Київський археологічний інститут. Водночас розрахунки на матеріальну підтримку

вузу як від держави, так і з боку фізичних осіб, не виправдовувалися. Не мали успіху спроби отримати субсидію. Попри всі «найкатегоричніші» протести викладачів і студентів «против ничем необьяснимого попрания их прав», згідно з розпорядженням завідувача Управління вищих шкіл м. Києва Г. Хименка від 9 липня 1920 р., діяльність КАІ було припинено з оголошенням у газеті «Вісті Київського губернського революційного комітету». Викладачів і слухачів звільнили, а майно й приміщення передали до УАН, якій підпорядковувався відтоді інститут. На прийняття «всього майна й помешкання інституту» академії надавався семиденний термін. Категорично «під загрозою суду ревтрибуналу заборонялося без дозволу Управління вивозити речі інституту, хоча б вони належали як власність викладачам». Формування нового Українського архівно-археологічного інституту доручалося Академії наук. Створена згідно з рішенням Спільного зібрання Академії наук від 12 липня 1920 р. спеціальна комісія на чолі з проф. В.Ю. Данилевичем мала виробити план реформи КАІ. Не сприймала позитивно спроб змінити напрям діяльності інституту і Рада КАІ. Відновивши свою працю після реорганізації програми і зміни особистого складу, КАІ поряд із Інститутом охорони здоров'я, Інститутом народного господарства, Вищим інститутом народної освіти імені М.П. Драгоманова, Робітничо-селянським університетом, Прискореними педагогічними курсами, Київським народним університетом-політехнікумом, Інститутом зовнішніх зносин, Соціально-економічним інститутом став одним із 9 вищих навчальних закладів Києва того часу. Перші кроки реформи полягали у створенні української, російської, єврейської (розпалася посеред року) секцій з відділеннями: історико-археографічним, історії мистецтв, архівно-бібліотечним, етнографічним [Матяш, 2000, с. 160—167].

Реформа вищої освіти 1922 р., створення інститутів народної освіти та науково-дослідних кафедр — «державних науково-дослідних установ у відповідних галузях наукового дослідження» — з обмеженим штатом аспірантів вкотре поставили під загрозу існування КАІ як самостійного навчального закладу. 15 листопада 1922 р. постановою Колегії Головпрофосвіти КАІ надавався статус Київських археологічних курсів при Науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства (без асигнувань на утримання), у якому він проіснував майже впродовж року, зберігаючи в повсякденному спілкуванні звичну назву. Обов'язки ректора КАІ (одночасно декана мистецтвознавчого відділення) виконував Ф.І. Шміт, декана археологічного відділення — Н.Д. Полонська, етнографічного — А.М. Лобода. Функції Бюро і факультетської комісії взяла на себе Науково-дослідна кафедра, залучаючи до розгляду інститутських справ вченого секретаря Н.Д. Полонську та її заступника — В.М. Базилевича. Та 18 серпня 1924 р. Київська губнаросвіта КАІ «тимчасово зачинила» до отримання розпорядження від Головпрофосвіти про реорганізацію.

Останню спробу зберегти для науки і суспільства Археологічний інститут здійснив у жовтні 1924 р. В.М. Базилевич. Як помічник управителя наукової канцелярії і діловод Спільного зібрання ВУАН, він організував підтримку клопотання Виконавчого студентського бюро КАІ про «реорганізацію інституту в самостійну Вищу школу» Етнографічною комісією, Комісією краєзнавства, Археологічним комітетом ВУАН. У проекті, поданому до Наукового комітету при НКО УСРР, йшлося про продовження діяльності КАІ як самостійного вищого навчального закладу, «єдиного на всій Україні ВУЗа» з музейним (з етнографічним і археологічним відділами) та археографічно-архівним факультетами, що «спромігся» б випускати «корисних практично-наукових освічених спеціалістів — музейників, архівістів, керівників екскурсіями». Та хоч ВУАН визнала існування КАІ «актуальним і доцільним», а на 1924—1925 бюджетний рік було складено кошторис, проект не знайшов втілення. Київський археологічний інститут припинив своє існування.

Таким чином, у діяльності КАІ можна виділити такі етапи: 1) 1899—1910 рр. — «протоперіод» (від обговорення ідеї створення до невдалої спроби її реалізації); 2) 1916—1918 рр. — підготовчий етап розробки засад створення КАІ; 3) 1918—1920 рр. — формування професорсько-викладацького складу, утвердження як науково-навчального закладу; 4) 1920—1922 рр. — численні спроби реформування і передпорядкування КАІ; 5) 1922—1924 рр. — надання КАІ статусу Київських археологічних курсів при науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства, спроба реанімації інституту та остаточне припинення фінансування.

Гомоляко А. Роль В.Ю. Данилевича у створенні та діяльності Археологічного інституту в Києві / А. Гомоляко // Література та культура Полісся. — 2011. — Вип. 65.

Інститут Рукопису Національної бібліотеки імені Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. XXIX. — Спр. 180, 4 арк.

ІР НБУВ. — Ф. XXIX. — Спр. 532—534, 6 арк.

Матяш І.Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920—1930-х років / І.Б. Матяш. — К., 2000. — 591 с.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3806, оп. 1, спр. 43, арк. 18, 49.

Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІАК України), ф. 711, оп. 3, спр. 4010, арк. 1—1 зв.

ЦДІАК України, ф. 707, оп. 294, спр. 95, арк. 2—6, 14.
Юркова О. Митрофан Довнар-Запольський та Донський археологічний інститут: точка перетину / О. Юркова // Архіви України. — 2009. — №5(265). — С. 220—228.

А. В. Ставицкая

КИЕВСКИЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ КАК УЧЕБНО-НАУЧНАЯ КОРПОРАЦИЯ

В статье раскрывается становление и развитие Киевского археологического института как учебно-научной корпорации. Утверждается, что КАИ создавался для разработки вопросов археологии, археографии, специальных исторических дисциплин и библиотековеденья. Охарактеризованы основные периоды деятельности КАИ, личный состав, нагрудные знаки, учебные планы отделений института (археологического, археографического, истории искусств, этнографического). В различные периоды деятельности института его возглавляли М.В. Довнар-Запольский, Н.П. Гуля, С.И. Маслов, Ф.И. Шмит. Невзирая на постоянные перерозподеления, финансовый кризис, смену руководства, вызванными политическими и культурными процессами даного периода, КАИ был первым центром археологического образования в Украине.

A. Stavytska

ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE OF KIEV AS AN EDUCATIONAL AND SCIENTIFIC CORPORATION

The article deals with the establishment and development of the Kiev Archaeological Institute as an educational and scientific corporation. It shows that KAI was created to develop the issues on archeology, archeographity, special historical disciplines and library. The paper describes the main periods of KAI, personnel, badges, curriculum departments of the Institute (archaeological, archaeographic, art history, ethnography). The institute was headed by M.V. Dovnar-Zapolski, N.P. Gulya, S.I. Maslov, F.I. Schmitt in different times. Despite the constant reassignment, financial crisis, a change of leadership caused by the political and cultural processes in this period, KAI was the first archaeological center of education in Ukraine.

УДК [902(091):930.25](477)

Г.О. Станіцина

З ІСТОРІЇ НАУКОВОГО АРХІВУ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

Стаття присвячена Науковому архіву Інституту археології НАН України, історії його становлення і розвитку. Проаналізовано процес комплектування архівних матеріалів установи. Акцентується увага на значному науковому потенціалі архіву як джерела до вивчення історії археології на території України. Стаття побудована на архівних документах.

Ключові слова: історія археології, Інститут археології, науковий архів, особовий фонд, документ, діловодство.

Науковий архів Інституту археології НАН України на сьогоднішній день є єдиною установою в країні, де зосереджено найбільш повне зібрання документів, які відображають майже двохсотлітні роботи щодо археологічного дослідження старожитностей на території України.

Фонди Наукового архіву Інституту археології НАН України відображають діяльність археологічних/музейних структур, що діяли на території України починаючи від 19 ст. Їх формування безпосередньо пов'язане зі становленням та розвитком Інституту археології та його попередників.

Історія Інституту в межах Української Академії наук починається від 1919 р. Архівні документи від цього часу накопичувалися в канцеляріях відповідних установ. Створений у 1921 р. Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка мав виокремлений пам'ятковий відділ.

На початку 1933 р, за постановою секретаріату ІІ-го відділу ВУАН було утворено Секцію історії матеріальної культури (СІМК). Вона складалася з ВУАК (Всеукраїнського археологічного комітету), Кабінету антропології, Етнографічної комісії, Музею етнографії, Комісії Близького Сходу, Кабінету українського мистецтва, Археологічного музею і Кафедри праісторії [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, № 481, арк. 104].

Науковий архів та діловодство, які також передавались до СІМК, були перевезені до приміщення на вул. Короленка, 54 (нині Володимирська) [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, № 481, арк. 106].

СІМК була тимчасовою, перехідною установою, на базі якої у 1934 р. був утворений Інститут історії матеріальної культури, (з 1938 р. — Інститут археології Академії Наук УРСР).

Крім архівних матеріалів попередників Інституту археології, до фондів Наукового архіву ввійшли також архівні матеріали Музею старожитностей Київського Університету св. Володимира, особові архівні фонди та інші документи і матеріали.

Хто був відповідальний за архів після його передачі до СІМК та при організації Інституту археології, остаточно, з'ясувати не вдалося. У звітній статті за 1936 р. тодішнього директора Інституту археології М.І. Ячменьова і вченого секретаря В.П. Телічка про науковий архів згадується таке: «При інституті, як і в минулі роки, була хемічно-технологічна лабораторія, фотолабораторія, науковий архів і бібліотека» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, № 614, арк. 3].

Можливо, певний час за збереження архівних матеріалів відповідав І.М. Фещенко. Збереглось кілька Актів передачі архівних документів, де він виступав приймаючою стороною. Наприклад: «Акт / 1938 року, Січня 21 дня. Складено цього акта в тому, що цього числа т. Левицький Ф.В. передав, а Фещенко І.М. прийняв щоденники та реєстр Поліської історико-технічної експедиції та археологічної за 1936 рік, а саме: ...» [НА ІА НАНУ, Облікові документи Наукового архіву, Акти передачі за довоєнні роки, арк. 88]. Збереглось також кілька актів, в яких архівні матеріали

© Г.О. СТАНІЦИНА, 2012

передає Є.О. Дзбановський, (який, можливо, вже став зав. архівом, поєднуючи разом завідування бібліотекою і архівом, оскільки вони знаходились в одному приміщенні), а приймає І.М. Фещенко, в деяких випадках разом з В.А. Грінченко. Наприклад: «Акт / цей складено 20 березня 1938 р. в тім, що Дзбановський Є. передав, а Грінченко В. і Фещенко І. прийняли нижчезазначені архівні матеріали з Наук. Архіву ІІМК: ...» (є підписи Дзбановського і Фещенка). [НА ІА НАНУ, Облікові документи Наукового архіву, Акти передачі за довоєнні роки, арк. 94].

Серед архівних документів, зберігаються такі, що несуть в собі відголоси далеких трагічних часів і водночас проливають світло на шляхи появи в архіві деяких матеріалів:

«Акт 1938 року серпня 14 дня ми, нижчепідписані, вчений секретар І-ту Археології Харитонов М.К. та співробітники І-ту Фещенко І.М. і Филонова В.Я. склали цього акта в тому, що забрано у Мовчанівського М.Т. на квартирі, арестованого органами НКВС, такі матеріали Інституту: 1. Щоденник керівника Вишгородської Археологічної експедиції за 1935 рік на 35 аркушів — один ...» Далі йде перелік архівних матеріалів і книг з Бібліотеки Інституту [НА ІА НАНУ, Облікові документи Наукового архіву, Акти передачі за довоєнні роки, арк. 102—106].

Часом непрофільні для Інституту археології архівні матеріали передавались до профільних установ, так в 1940 році 90 папок матеріалів було передано до Інституту фольклору: «Акт / складений цей 11 червня 1940 р. в тім, що ми, нижчепідписані, зав. Бібліотеки і Архіву Інституту Археології АН УРСР, т. Дзбановський Є.О. за розпорядженням Директора Інституту археології АН УРСР передав, а т.т. Біловод С.А. і Яновські Г.П. на підставі мандата Інституту Фольклору 29/V—40 р. № 295 прийняли 90 папок архівних фольклорних матеріалів за списком, що до цього додається» [НА ІА НАНУ, Облікові документи Наукового архіву, Акти передачі за довоєнні роки, арк. 127].

Великої шкоди було заподіяно Науковому архіву під час Великої Вітчизняної війни. Невелику частину співробітників Інституту археології АН УРСР було евакуйовано до Уфи, проте у Києві залишилась не тільки частина молодих науковців, а також і Науковий архів, Бібліотека, археологічні знахідки та все майно Інституту. На жаль, все діловодство Інституту (починаючи від 1936 р.) та всі особові справи співробітників перед евакуацією Інституту в Уфу в 1941 р. було знищено згідно з наказом Уряду — спалено у дворі Інституту, щоб не дістались ворогам. [Корпусова, Станиціна, 2005, с. 25]. Тепер цих документів дуже бракує.

Окупантам сподобалось приміщення Інституту на Бульварі Шевченка, 14 і вони почали його «звільняти» від того, що їм було не потрібно. В Акті № 9, складеному співробітниками Інституту археології 1 вересня 1944 року про ці події сказано: «Из помещения Института выбросили книги, археологические коллекции, научные приборы, оборудование и прочие виды имущества. Перестроив помещение, в котором находился Институт, немцы разрушили реставрационную, фотолабораторию. Сохранившуюся часть имущества немцы вывезли в Германию. Вывозкой археологических коллекций, литературы, научного архива руководил присланный из Германии археолог — д-р Рудольф Штампфусс» [НА ІА НАНУ, ф. Діловодство, оп. 1, спр. 13, арк. 1зв.].

Більшість викинутих німцями архівних матеріалів врятували співробітники Інституту археології, що залишились у Києві силою обставин: Є.Ф. Покровська, Є.В. Махно, І.О. Іванцов та інші. Вони підбирали викинуті матеріали, переносили їх дворами і ховали у приміщенні музею на вул. Володимирській (нинішній Будинок вчителя).

Очевидно, саме ці матеріали опинились потім у складі Краєвого Інституту До та Ранньої історії. В 1944 році після звільнення Києва архів цього Інституту було поділено між Інститутом археології АН УРСР та Центральним Історичним музеєм. У фонді Діловодство зберігається такий документ:

«Інститут археології АН УРСР одержав внаслідок розбору Центральним Історичним Музеєм і Інститутом археології архівних матеріалів після «Краєвого Інституту До та Ранньої історії» 1 — 13 квітня 1944 року такі матеріали:

1. Наукові археологічні, етнографічні, антропологічні матеріали, фотовідбитки [фотонегативи?] — 430 папок і пакунків.

2. Наукові матеріали, листування тощо особистих архівів (Хв. Вовка — 140 папок і пакунків, [В.В.] Хвойки — 3, [С.С.] Гамченка — 3. [Д.М.] Щербаківського — 49, [А.П.] Новицького — 4, [О.В.] Бодянського — 249, Бєлозерського — 99, Літвінової — 9, [А.Є.] Кримського — 8 (всього 607 папок і пакунків).

3. Науково-організаційне листування і матеріали Інституту археології та раніших археологічних, етнографічних установ УАН (551 папок і пакунків).

4. Картографічні матеріали, плани, креслеників — 42 папок і пакунків.

5. Картотека: бібліографічні шухляди з бібліотечними і бібліографічними картками — 22 штук.

6. Історико-географічна картотека шухляд — 7 штук [НА ІА НАНУ, ф. Діловодство, оп. 1, спр. 11, арк. 1].

До початку 50-х років бібліотека та архів продовжували існувати як одна структура. В документах за 1953 р. читаємо: «Акт / Составлен 15 февраля 1953 г. в том, что Л.М. Славин сдал, а заведующий архивом-библиотекой Института Археологии АН УССР Е.А. Дзбановский принял следующие архивные материалы ольвийской

экспедиции 1928 года …» [НА ІА НАНУ, Облікові документи Наукового архіву, Акти передачі за 1945—1968 роки, арк. 50].

Науковий архів виділився зі складу Бібліотеки у червні 1956 р., про що відомо зі звіту Наукового архіву за 1956 р.: «Научный Архив Ин-та Археологии получил отдельное помещение в июне месяце 1956 г. Тогда же в нем была начата работа по разборке архива Ф. Вовка. В ноябре месяце 1956 г. туда же были перенесены из Библиотеки Ин-та 3 шкафа с материалами ВУАК'а, отчетами археологических экспедиций и научными работами, в основном за 1924—1941 гг. К Архиву были присоедены также и 2 шкафа с материалами экспедиций, находящиеся в славянском отделе.

Таким образом, научный архив сосредоточил в себе все материалы до 1945 г.

За отчетный период с июня месяца 1956 г. при наличии одного сотрудника (С.М. Кузнецовой с июля мес.), двух внештатных сотрудников (Н.В. Линка — 2,1/2 мес. И.В. Денисовой с 17.XII), при частичном участии С.С. Березанской была проделана под моим руководством следующая работа: 1. Произведена предварительная разборка и систематизация всех архивных материалов за все годы до 1945 г. из них: …» Підпис нерозбірливий [НА ІА НАНУ, ф. Діловодство, оп. 1, № 290, арк. 1—2.].

В 1956 році був окремо виділений також і фотоархів, як про це сказано в Звіті про науково-дослідну діяльність Інституту археології АН УРСР за 1956 рік: «В 1956 г. был организован Фотоархив Института и начата работа по упорядочению негативов довоенных раскопок Института.

Все негативы разобраны и распределены по разделам — палеолит, неолит, трипольская культура, Днепрогэсовские экспедиции, Ольвия, Боспор, Киевская Русь. Выделены также отдельные фотоматериалы архива Ханенко, Хвойка и Вовка.

Выделены фотоматериалы поздних памятников архитектуры Украины по искусству и этнографии, которые были переданы Академии архитектуры и строительства УССР и Институту искусствоведения, фольклору и этнографии АН УССР.

Закончена работа по приведению в порядок фотоматериалов экспедиции Днепрогэса.

За отчетный период обработано 4500 негативов

Начата работа по упорядочению фотоархива Отдела античной и средневековой археологии Крыма, насчитывающего несколько тысяч единиц. Произведена разборка материала, его классификация и составлена общая опись коллекций» [НА ІА НАНУ, ф. Адм. № 11, арк. 29—30].

В 1958—1960 рр. відповідальною за Фотоархів була А.І. Фурманська. [НА ІА НАНУ, ф. Адм. № 13, арк. 23; № 14, арк. 34; № 15, арк. 28]. З нею разом в Фотоархіві працювала С.Н. Одинцова [НА ІА НАНУ, ф. Діловодство, оп. 1, спр. 393, арк. 3]. В Науковому архіві зберігається звіт С.Н. Одинцової та А.І. Фурманської, з якого можна отримати свідчення про діяльність архіву на той час:

«Отчет о проделанной работе в течение 1956 г. по упорядочению фотоархива Института археологии АН УССР. 4 января 1956 г. приступили к упорядочению фотоархива по распоряжению дирекции Института. В течение 1956 г. была проведена следующая работа: …». Далі йде перелік виконаної роботи [НА ІА НАНУ ф. Діловодство, оп. 1, № 290, арк. 3—4].

З кінця 1957 року завідуючим архівом, очевидно, стає В.П. Петров, який з 1 грудня 1956 р. був переведений з Інституту історії матеріальної культури Академії наук СРСР до Інституту археології АН УРСР, спочатку як виконуючий обов'язки старшого наукового співробітника Відділу слов'янської археології. Його і призначили завідуючим архівом на громадських засадах. Про це свідчать кілька документів, найбільш ранній — Доповідна записка В.П. Петрова до Дирекції, датована 19. 10. 1957 р. щодо фотографій з картин Т.Г. Шевченка, знайдених в архіві Я.П. Новицького [НА ІА НАНУ, Облікові документи Наукового архіву, Акти передачі за 1945—1968-ті рр., арк. 64].

В цей час — наприкінці 50-х років XX ст. з Наукового архіву було передано значну кількість

В Бібліотеці Інституту археології в 1950-ті роки на Бульварі Шевченка, 14. За столом сидить А.Т. Брайчевська і С.М. Одинцова (читає); Біля шафи стоїть Є.А. Дзбановський, коло каталогів — Дзбановська. А.В. Добровольський консультується з бібліотекарем

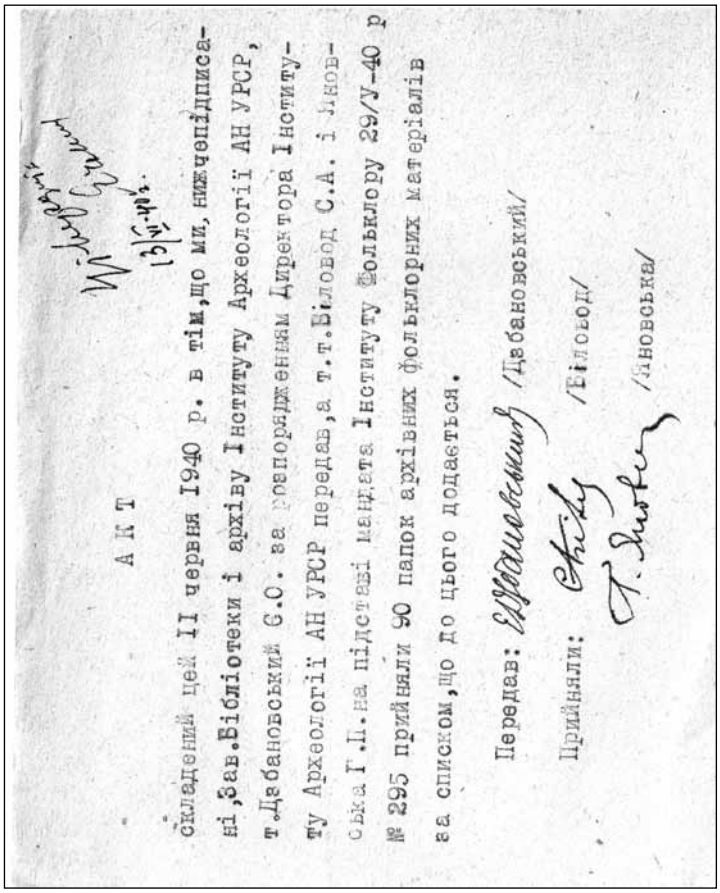

АКТ

складений цей 11 червня 1940 р. в тім, що ми, нижчепідписані, Зав. Бібліотеки і архіву Інституту Археології АН УРСР, т. Дабановський Г.О. за розпорядженням Директора Інституту Археології АН УРСР передав, а т.т. Біловод С.А. і Ляновська Г.П. на підставі наказу Інституту фольклору 29/У-40 р № 295 прийняли 90 папок архівних фольклорних матеріалів за списком, що до цього додається.

Передав: /Дабановський/

Прийняли: /Біловод/

/Ляновська/

Акт 1940 р. про передачу архівних матеріалів з Інституту археології в Інститут фольклору

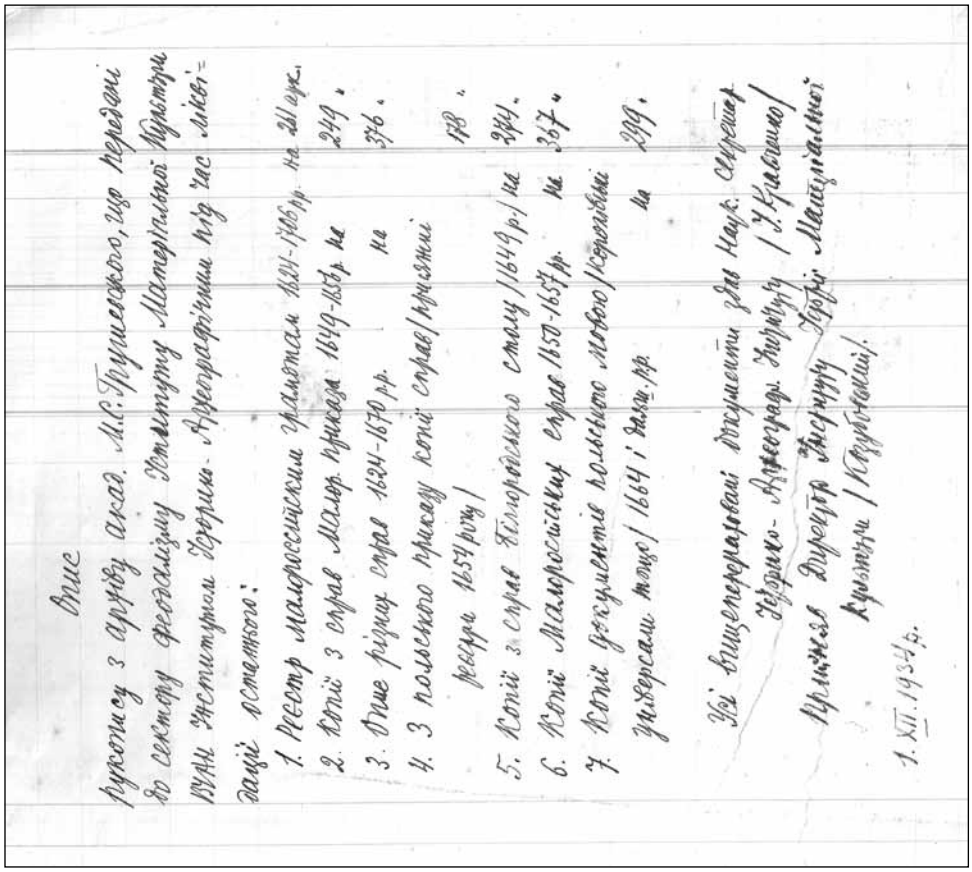

Опис

рукопису з архіву акад. М.С. Грушевського, що передані до сектору феодалізму Інституту Матеріальної Культури УААН Інститутом Історії Історико-Археографічним під час ліквідації останнього:

1. Реєстр малоросійським маєткам 1591-1786 р. на 281 арк.
2. Копії з справ Малор. приказа 1649-1656 р. на 249 "
3. Опис різних справ 1624-1670 р. на 376 "
4. З польського приказу копії справ/грамоти Петра 1654 року/ 188 "
5. Копії з справ Гетьманського столу /1649 р./ на 294 "
6. Копії Малоросійських справ 1650-1657 р. на 367 "
7. Копії документів польського мова/Козацькі універсали тощо/ 1664 і 1674 р.р. на 299 "

Усі вищеперераховані документи для Наук. Секретаря Історико-Археограф. Інституту /І. Крикуненко/

Прийняв Директор Інституту Історії Матеріальної Культури /Крушельницький/.

1. XII. 1934 р.

Опис матеріалів з архіву академіка М.С. Грушевського, що передані до сектору феодалізму ІІМК

також непрофільних матеріалів, які, скоріш за все, потрапили до нього в результаті розподілу матеріалів, що розбиралися після окупації. На цих актах передачі В.П. Петров також вказаний як завідуючий. [НА ІА НАНУ, Облікові документи Наукового архіву, Акти передачі за 1945—1968-ті рр. арк. 67—68; НА ІА НАНУ Облікові документи Наукового архіву, Фотоархів. Акти передачі за 1956—1960 роки, арк. 12].

Про справи Наукового архіву в 1960 році та його проблеми свідчить заява В.П. Петрова в Дирекцію Інституту археології від 11 квітня 1960 року:

«Дирекции Института археологии АН УССР / Зав научным архивом В.П. Петрова / Заявление.

4. IV. 1960 года работники научного архива Института получили распоряжение ученого секретаря Р.И. Выезжева о временном прекращении работы над составлением картотеки для «Археологической карты УССР» с тем, чтобы переключиться исключительно на проверку фонда экспедиций за 1945—1956 гг.

Проверка указанного фонда является чрезвычайно трудоемкой работой, т. к. по сути сводится к полной его переинвентаризации. Научный архив, как особое научное учреждение в системе ИА АН УССР, был организован лишь в конце 1956 г. Регистрация материалов до 1956 г., особенно в первые послевоенные годы, велась не всегда планомерно. Многие материалы вовсе не заинвентаризованы, не пронумерованы, не пропагинированы, иллюстративные материалы не всегда проштампованы, в папках отсутствуют описи, картотека требует полной замены новыми карточками.

В этой связи прошу внести соответствующие изменения в план-карты сотрудников института археологии Н.В. Линки и С.М. Кузнецовой, ограничив сроки работы над составлением научно-учетных карточек для «Археологической карты УССР» и перенеся начало работы по п. 2 план-карт Н.В. Линки и С.М. Кузнецовой на время после проверки архивных фондов. 11. IV. 60 г. (підпис В.П. Петрова)» [НА ІА НАНУ, Облікові документи Наукового архіву, Акти передачі за 1945—1968 рр. арк. 113].

У 1960 р. Інститут археології було перевезено з Бульвару Шевченка, 14 до приміщення на вул. Кірова, 4 (сучасна Грушевського). У Звіті Інституту археології про Науковий архів (ще під керівництвом В.П. Петрова) сказано таке: «... Проведена упаковка и перевозка фондов архива и размещение их в новом помещении» [НА ІА НАНУ, ф. Адм. № 15, арк. 27.]

В той же час було перевезено і Фотоархів, за який продовжувала відповідати А.І. Фурманська: «Продолжалась работа по упорядочению негативов довоенных экспедиций Института и инвентаризация негативов. Внесены в инвентарные книги 2000 негативов и составлено 150 библиографических картотек (географических и авторських). Проведена упаковка фондов фотоархива и перевозка в новое помещение» [НА ІА НАНУ, ф. Адм. № 15, арк. 28].

У 1961 році за Науковий архів відповідала уже Н.В. Лінка, а за фотоархів С.М. Кузнєцова [НА ІА НАНУ, ф. Адм. № 51, арк. 25].

У 1963 р. в Інституті археології була проведена реорганізація структури та скорочення штатів. Як результат — з п'яти раніше існуючих відділів було утворено всього три (відділ первіснообщинної археології, відділ скіфо-античної з групою в м. Сімферополі та заповідником «Ольвія» та відділ слов'янської археології). Науковий архів і Фотоархів було об'єднано під загальним керівництвом Г.Ю. Авксентьєвої. [НА ІА НАНУ, ф. Адм. № 52, арк. 32].

У 1974 році Інститут археології було переведено з вул. Кірова, 4 на територію Видубецького монастиря за адресою вул. Видубицька, 40. На цей час (1966—1975 рр.) відповідальною за Науковий архів була І.М. Шарафутдинова.

Наприкінці жовтня 1975 р. на посаду молодшого наукового співробітника Інституту археології та завідуючої Науковим архівом на громадських засадах була переведена з Центрального державного історичного архіву О.М. Франко, яка і керувала архівом до 1990 р. З листопада 1990 р. на посаду завідуючої архівом була призначена його співробітниця Ж.О. Кононенко, яка працювала на цій посаді до 1996 р. Відтоді і по сьогоднішній день архівом керує Г.О. Станіцина.

З 1996 р. розпочався черговий переїзд Інституту археології з Видубецького монастиря на Оболонь (проспект Героїв Сталінграду, 12). На жаль, такі переїзди не йдуть на краще документам і матеріалам архівного фонду, тим більш, що зазвичай архіву доводиться переїжджати у недостатньо пристосоване для зберігання паперових документів і фотопластин приміщення.

Науковий архів постійно поповнюється архівними документами. Це і наукові звіти, і дисертації, і особові фонди та інші матеріали.

На сьогодні у Науковому архіві зберігаються такі фонди:

1. Фонд «Музею старожитностей при Київському університеті Святого Володимира» — це комплекс документів, які відображають розвиток археології в Україні (каталоги, описи, реєстри, інвентарні книги археологічних знахідок, листування з різними товариствами, установами та окремими особами, фотографії археологічних знахідок, різні плани й креслення археологічних об'єктів тощо). Фонд містить 120 одиниць зберігання за 1826—1925 рр.

2. Фонд Всеукраїнського Археологічного Комітету (ВУАК) за 1918—1932 рр., а також документи перехідного періоду: ВУАК-СІМК (1933—1934), ВУАК-ІІМК (1934—1937). Фонд містить документи про розвиток археології в Україні, про заходи зі збереження пам'яток історії і культури та про археологічні

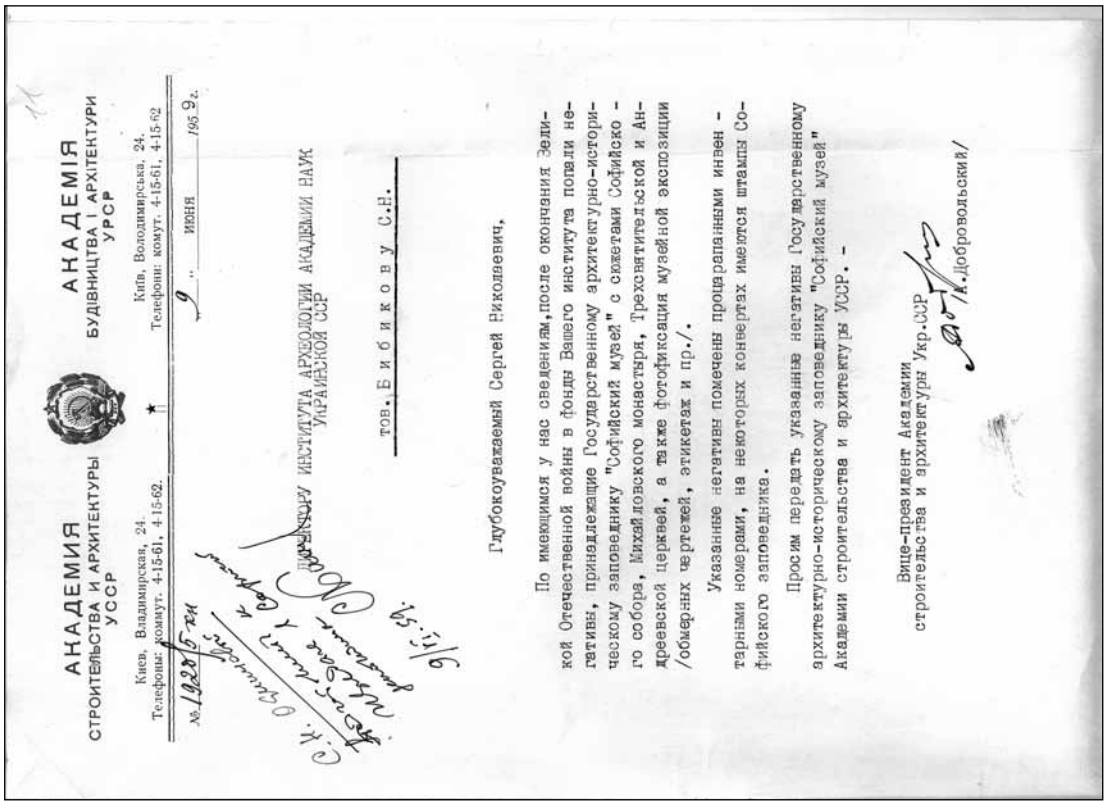

АКАДЕМІЯ
СТРОИТЕЛЬСТВА И АРХИТЕКТУРЫ
УССР

Киев, Владимирская, 24.
Телефоны: комут. 4-15-61, 4-15-62.

№ 1928/5-ин

АКАДЕМІЯ
БУДІВНИЦТВА І АРХІТЕКТУРИ
УРСР

Київ, Володимирська, 24.
Телефони: комут. 4-15-61, 4-15-62

9 июня 1959 г.

ДИРЕКТОРУ ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ АКАДЕМИИ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР

тов. Бибикову С.Н.

Глубокоуважаемый Сергей Николаевич,

По имеющимся у нас сведениям, после окончания Великой Отечественной войны в фонды Вашего института попали негативы, принадлежащие Государственному архитектурно-историческому заповеднику "Софийский музей" с снимками Софийского собора, Михайловского монастыря, Трехсвятительской и Андреевской церквей, а также фотофиксация музейной экспозиции /обмерных чертежей, этикеток и пр./.

Указанные негативы помечены процарапанными инвентарными номерами, на некоторых конвертах имеются штампы Софийского заповедника.

Просим передать указанные негативы Государственному архитектурно-историческому заповеднику "Софийский музей" Академии строительства и архитектуры УССР. -

Вице-президент Академии
строительства и архитектуры Укр.ССР
/К.Добровольский/

Лист з заповідника Софія Київська

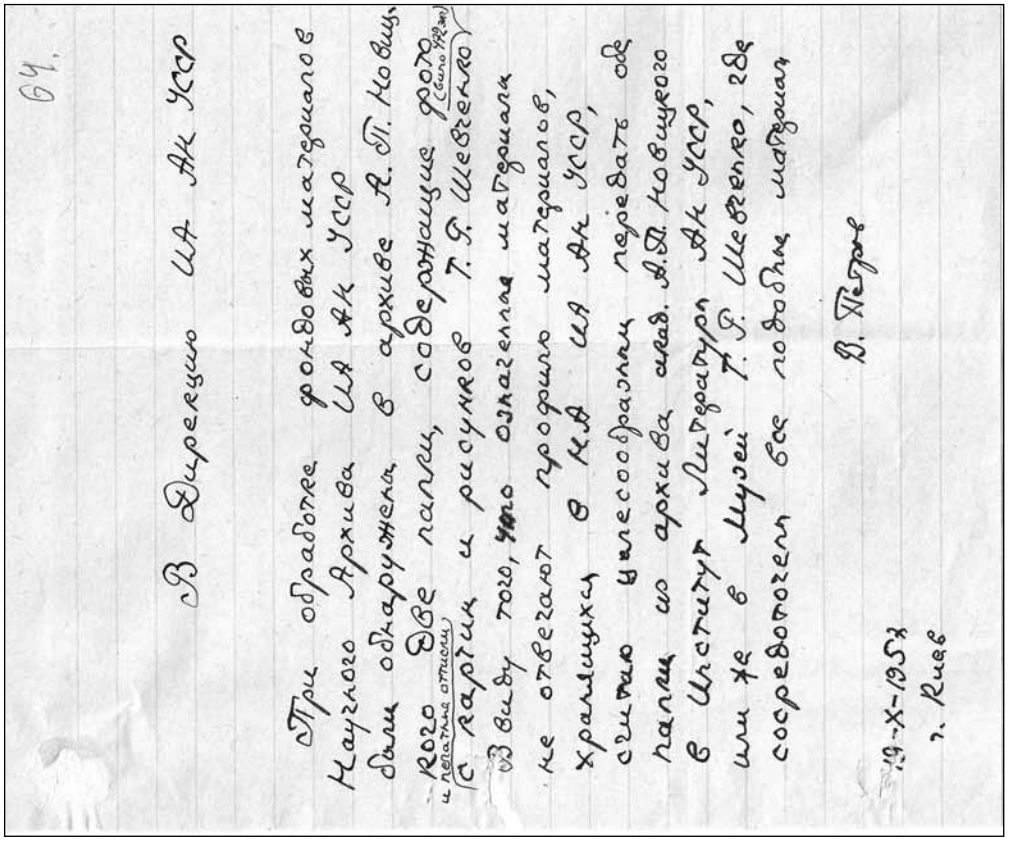

64

В Дирекцию ИА АН УССР

При обработке фондовых материалов Научного Архива ИА АН УССР были обнаружены в архиве А.П. Новицкого две папки, содержащие фото (снимки УПА) и печатные отчеты с рисунков Т.Г. Шевченко.

В виду того, что означенные материалы не относятся к профилю материалов, хранящихся в КА ИА АН УССР, считаю целесообразным передать обе папки из архива акад. А.П. Новицкого в Институт Литературы АН УССР, или же в Музей Т.Г. Шевченко, где сосредоточены все подобные материалы.

В. Петров

19-X-1957
г. Киев

Доповідна записка В.П. Петрова від 19 жовтня 1957 р. про виявлені в архіві фотографії ілюстрацій Т.Г. Шевченка

дослідження в Україні у зазначений період. Фонд має 1032 одиниці зберігання.

3. Крім цього фонд ВУАК має відгалуження відповідно до різних археологічних експедицій:

Фонд ВУАК/Дніпробуд — містить документи археологічних досліджень на території будівництва та порожистої частини р. Дніпра між Запоріжжям і Дніпропетровськом, яка входила в зону затоплення в результаті будівництва Дніпровської ГЕС і має 213 одиниць зберігання за 1927—1933 рр. Оскільки це великий комплекс документів, він виділений в окремий фонд. Інші підрозділи фонду ВУАК: ВУАК/Донецьке городище (1928—1930) — 23 од. зб.; ВУАК/Ольвія (1928—1930) — 48 од. зб.; ВУАК/Райки (1929—1933) — 29 од. зб.; ВУАК/Київ (1926—1932) — 6 од. зб.

4. Фонд Інституту Історії Матеріальної Культури (фонд ІІМК). Цей фонд розділено відповідно до документів різних археологічних експедицій. Матеріали фонду представлені науковими звітами та польовою документацією експедицій про розкопки та дослідження археологічних пам'ятників: ІІМК/Вишгород (1934—1937) — 73 од. зб.; ІІМК/Гонці (1935) — 5 од. зб.; ІІМК/Деснянська експедиція (1936—1937) — 17 од. зб.; ІІМК/Київ (1935—1937) — 50 од. зб.; ІІМК/Коростень (1934) — 6 од. зб.; ІІМК/Нікополь (1935—1937) — 19 од. зб.; ІІМК/Ольвія (1935—1937) — 57 од. зб.; ІІМК/Райки (1934—1936) — 44 од. зб.; ІІМК/Сосниця (1935) — 1 од. зб.; ІІМК/Стара Буда (1937) — 2 од. зб.; ІІМК/Трипільська експедиція (1934—1937) — 16 од. зб.; ІІМК/Поліська експедиція (1936) — 6 од. зб.; ІІМК/Запоріжжя (1937) — 1 од. зб.; ІІМК/Киселево (1938—1940) — 14 од. зб.

5. Фонд Інституту археології за довоєнні роки (1938—1941 рр.) (фонд ІА). Цей фонд також розділено відповідно до документів різних археологічних експедицій. Матеріали фонду представлені науковими звітами та польовою документацією експедицій про розкопки та дослідження археологічних пам'ятників: ІА/Ольвія (1938—1940) — 19 од. зб.; ІА/Київ (1938—1940) — 93 од. зб.; ІА/Трипільська експедиція (1938—1939) — 10 од. зб.; ІА/Августинівка і Бердиж (1938) — по 1 од. зб.; ІА/Середньодніпровська експедиція — (1940—30.06.1941) — 12 од. зб.; ІА/розвідки (1940) — 5 од. зб.; ІА/Полтавська експедиція (1938) — 9 од. зб.; ІА/Скіфська експедиція (1938) —11 од. зб.; ІА/Городськ (1939—1940) — 3 од. зб.; ІА/Ільїнка (1938—1940) — 8 од. зб.; ІА/Лубенська експедиція (1939) — 4 од. зб.; ІА/Шарпівське городище (1939—1940) — 29 од. зб.

6. Фонд наукових робіт нараховує 998 одиниць зберігання. До нього входять:

а) наукові праці з археології України, їх налічується 399 одиниць зберігання за 1936—1995 рр., сюди входять монографії, статті-розвідки та науково-дослідні розробки.

б) оригінали дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидатів і докторів історичних наук, їх налічується 347 одиниці зберігання за 1947—2012 рр.

в) тексти планових тем, що містять результати наукових досліджень і розробок різних відділів Інституту археології за певними темами, які розроблялися протягом кількох років (3—5 років) і налічують 306 одиниць зберігання за 1979—2006 рр. З розвитком комп'ютерних технологій, тексти планових тем зберігаються в наукових відділах Інституту.

7. Фонд експедицій містить наукові звіти археологічних експедицій про розкопки та розвідки археологічних пам'яток на території України за 1945—2009 рр., які проводились не тільки Інститутом археології, а й обласними музеями і багатьма університетами та інститутами, а також польова документація експедицій Інституту археології. На даний час фонд містить 30197 од. зберігання.

8. Крім того, в Науковому архіві зберігається 54 особових фонди вчених-археологів. Це багатоаспектний комплекс документів наукового, суспільно-політичного та особистого характеру. Вони є цінним джерелом досліджень з питань археології, давньої історії, етнографії, музеєзнавства і мистецтвознавства: це фонди Ф.К. Вовка, В.В. Хвойки, С.С. Гамченка, І.Ф. Левицького, М.В. Сібільова, П.І. Смолічева, О.С. Федоровського, І.М. Фещенка, Д.М. Щербаківського, П.П. Курінного, В.А. Грінченка, С.С. Магури, К.Ю. Коршака, А.В. Добровольського, О.Ф. Лагодовської, В.П. Петрова, Л.М. Славіна, Р.О. Юри, Д.Т. Березовця, М.В. Кузнецова, Т.М. Мовчанівського, М.О. Макаренка, Л.Д. Дмитрова, В.В. Лапіна, Є.Ф. Покровської, В.М. Даниленка, В.А. Ільїнської — О.М. Тереножкіна; Я.П. Новицького, Г.Г. Мезенцевої, М.Я. Рудинського, І.І. Артеменка, С.М. Бібікова, Є.В. Махно, М.І. Вязьмітіної, В.А. Богусевича, Д.І. Бліфельда, М.М. Шмаглія, Ю.Ф. Шумовського, В.М. Клюшинцева, М.П. Кучери, А.І. Кубишева, Г.Л. Євдокимова, Б.М. Мозолевського, В.Д. Дяченка, О.Г. Шапошникової, Т.Г. Мовши, Є.В. Черненка, С.С. Березанської, О.О. Паршиної, Г.М. Некрасової, В.Д. Барана, В.І. Бідзілі, С.Н. Братченка, Д.Я. Телегіна.

Крім того Науковий архів має велику негатеку, куди входять негативи (на скляних пластинках і фотоплівках) до багатьох наукових звітів за 1945—2008 рр. (з розвитком цифрових технологій негативи, очевидно, вже перестануть існувати); негативи на скляних пластинках з археологічних досліджень за 20—30-ті рр. XX століття; негативи на скляних пластинках і фотоплівках з кількох особових фондів вчених-археологів за 1897—1992 рр. Негатека містить біля 50 тис. одиниць зберігання, серед них 13944 од. зб. — негативи на скляних пластинках.

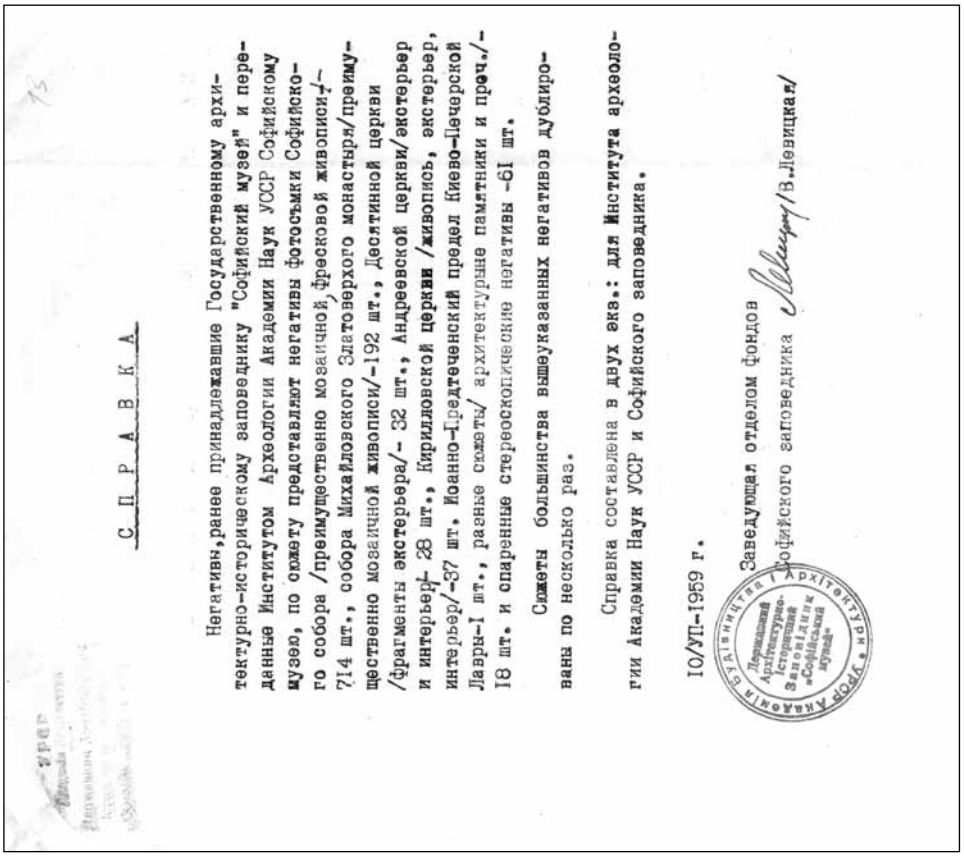

12

УТВЕРЖДАЮ:
Директор Института
археологии АН УССР
член-корреспондент АН УССР
/С.Н. БИБИКОВ /

А К Т

г. Киев 9 июля 1959 года.

Составлен настоящий акт в том, что Институт археологии АН УССР в лице заведующего фотоархивом тов.ФУРМАНСКОЙ А.И старшего лаборанта тов.ОДИНЦОВОЙ С.Н. передал, а представитель Софийского заповедника зав.музейными фондами тов.ЛЕВИЦКАЯ В.И. приняла 1084 шт. негативов, в том числе 202 шт. повреждённых /разбитых и с разрушенным местами слоем эмульсии/, ранее принадлежавших заповеднику и теперь передаваемых согласно просьбы Президиума Академии строительства и архитектуры УССР.

С Д А Л И:

ПРИНЯЛА:

Акт про передачу негативів в Софію Київську

С П Р А В К А

Негативы, ранее принадлежавшие Государственному архитектурно-историческому заповеднику "Софийский музей" и переданные Институтом Археологии Академии Наук УССР Софийскому музею, по сюжету представляют негативы фотосъмки Софийского собора /преимущественно мозаичной, фресковой живописи/- 714 шт., собора Михайловского Златоверхого монастыря/преимущественно мозаичной живописи/-192 шт., Десятинной церкви /фрагменты экстерьера/- 32 шт., Андреевской церкви/экстерьер и интерьер/- 28 шт., Кирилловской церкви /живопись, экстерьер, интерьер/-37 шт. Иоанно-Предтеченский предел Киево-Печерской Лавры-1 шт., разные сюжеты/ архитектурные памятники и проч./- 18 шт. и спаренные стереоскопические негативы -61 шт.

Сюжеты большинства вышеуказанных негативов дублированы по несколько раз.

Справка составлена в двух экз.: для Института археологии Академии Наук УССР и Софийского заповедника.

10/УП-1959 г.

Заведующая отделом фондов
Софийского заповедника /В.Левицкая/

Довідка з Софії Київської з переліком кількості негативів та їх тематики

В Науковому архіві також зберігається діловодна документація Інституту за 1945—2000 рр.

Окремо зберігається діловодство самого Наукового архіву (інвентарні книги з переліком архівних матеріалів, акти передачі архівних матеріалів, книги видачі архівних матеріалів дослідникам та інша документація).

З кожним роком фонди Наукового архіву поповнюються новими матеріалами. На сьогодні у Науковому архіві зберігається 63 фонди, що налічують 218289 од. зб. документів на паперовій основі та великий фотоархів, що зберігається в окремому приміщенні і носить назву «Негатека», оскільки складається з фотонегативів. Всі ці матеріали є цінним джерелом інформації для нинішніх і майбутніх поколінь дослідників.

Корпусова В.М. Документи В.П. Петрова в Науковому архіві Інституту археології НАН України. / В.М. Корпусова, Г.О. Станиціна // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. — К., 2005. — №№ 73—75. — С. 25
НА ІА НАНУ, ф. Адм. № 11, арк. 29—30.
НА ІА НАНУ, ф. Адм. № 13, арк. 23,
НА ІА НАНУ, ф. Адм. № 14, арк. 34
НА ІА НАНУ, ф. Адм. № 15, арк. 27.
НА ІА НАНУ, ф. Адм. № 15, арк. 28.
НА ІА НАНУ, ф. Адм. № 52, арк. 32.
НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, № 1, 1/1 — 1/12; № 3—447.
НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, № 481, арк. 104.
НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, № 481, арк. 104зв.—105.
НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, № 481, арк. 105.
НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, № 481, арк. 106.
НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, № 614, арк. 3.
НА ІА НАНУ, ф. Діловодство, опис 1, справа 11, арк. 1.
НА ІА НАНУ, ф. Діловодство, опис 1, справа 13, арк. 1 зворот.
НА ІА НАНУ, ф. Діловодство, опис 1, № 290, арк. 1, 2.
НА ІА НАНУ, ф. Діловодство, опис 1, № 290, арк. 3, 4.
НА ІА НАНУ, ф. Діловодство, опис 1, справа 393, арк. 3.
НА ІА НАНУ, Облікові документи Наукового архіву, Акти передачі за довоєнні роки, арк. 87.
НА ІА НАНУ, Облікові документи Наукового архіву, Акти передачі за довоєнні роки, арк. 94.
НА ІА НАНУ, Облікові документи Наукового архіву, Акти передачі за довоєнні роки, арк. 102—106.
НА ІА НАНУ, Облікові документи Наукового архіву, Акти передачі за довоєнні роки, арк. 127.
НА ІА НАНУ, Облікові документи Наукового архіву, Акти передачі за 1945—1968 роки, арк. 50.
НА ІА НАНУ, Облікові документи Наукового архіву, Акти передачі за 1945—1968-ті рр. арк. 64.
НА ІА НАНУ, Облікові документи Наукового архіву, Акти передачі за 1945—1968-ті рр. арк. 67.
НА ІА НАНУ, Облікові документи Наукового архіву, Акти передачі за 1945—1968-ті рр. арк. 68.
НА ІА НАНУ, Облікові документи Наукового архіву, Акти передачі за 1945—1968 рр. арк. 113.
НА ІА НАНУ, Облікові документи Наукового архіву, Фотоархів. Акти передачі за 1956—1960 роки, арк. 11.
НА ІА НАНУ, Облікові документи Наукового архіву, Фотоархів. Акти передачі за 1956—1960 роки, арк. 12.
НА ІА НАНУ, Облікові документи Наукового архіву, Фотоархів. Акти передачі за 1956—1960 роки, арк. 13.

Г.А. Станицына

ИЗ ИСТОРИИ НАУЧНОГО АРХИВА ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ НАН УКРАИНЫ

В Научном архиве Института археологии Национальной академии Наук Украины хранится наиболее полное собрание архивных материалов об археологических исследованиях на территории Украины. В архиве собраны материалы как самого Института археологии, так и предшествующих ему научных учреждений. Долгое время Научный архив Института составлял одну структуру с научной библиотекой и только в июне 1956 года выделился из ее состава. С каждым годом количество материалов в Научном архиве увеличивается. Это, в основном, научные отчеты о проведенных археологических раскопках. Пополняется также архив новыми диссертациями и личными фондами ученых-археологов. Сегодня в Научном архиве хранится 63 фонда, которые составляют 218289 единиц хранения документов на бумажной основе, а также большой фотоархив. Все эти материалы являются ценным источником информации для нынешних и будущих поколений исследователей.

G. Stanitsina

THE HISTORY OF THE SCIENTIFIC ARCHIVE OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY NAS OF UKRAINE

Scientific Archive of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine holds the most complete collection of materials on archaeological researches in Ukraine. The archive contains materials of both the Institute of Archaeology, and preliminary institutions. For a long time the scientific archives of the Institute was one organization with a scientific library, and separated only in June 1956.

Every year the number of materials in the scientific archive increases. Basically, it is scientific reports on the archaeological excavations. As well the atchive is updated by new thesis and archeologists' personal funds. Today Science archives contains 63 funds, which make 218,289 units of paper, and a large photo archive. All of these materials are a valuable source of information for both current and future generations of researchers.

УДК [929:349.92](091)

В. А. Старков

ФЕДІР ВОВК ТА РОДИНА ЧИКАЛЕНКІВ: ВІДНОСИНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ОБОПІЛЬНОГО ЛИСТУВАННЯ

У статті йдеться про відносини Ф. Вовка з Євгеном Чикаленком та його сином Левом. Ф. Вовк залучив Лева до занять археологією. Останній брав активну участь у розкопках Мізинської стоянки, відкритої Ф. Вовком. Вперше наводяться фрагменти листів Л. Чикаленка до Ф. Вовка про ці розкопки.

Ключові слова: історія археології, персоналістика, епістолярій, Федір Вовк, Євген Чикаленко, Левко Чикаленко, Мізинська стоянка.

Епістолярна спадщина визначних представників громадсько-політичного життя, науки, культури є важливим джерелом вивчення як діяльності самих особистостей, так і епохи, на тлі якої вони існують. Постаті вченого, антрополога, етнографа, археолога зі світовим ім'ям Федора Кіндратовича Вовка (1847—1918) [Федір Кіндратович, 1997; Франко, 2001], відомого подвижника української національної ідеї Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861—1929) [Старовойтенко, 2009] та його сина Лева, відомого українського археолога, (1888—1965) належать саме до цього кола особистостей. Відоме на сьогодні обопільне листування двох перших складає дев'ять листів: вісім (по чотири від Ф. Вовка та Є. Чикаленка) за період 1908—1912 рр. і один лист Є. Чикаленка до Ф. Вовка за 1917 рік. Відомі також, принаймні, 37 листів Л. Чикаленка до Ф. Вовка за 1910—1916 рр.

Слід визнати, що епістолярна спадщина Ф. Вовка та Є. Чикаленка збережена в досить повному обсязі. В архівній спадщині Федора Вовка в Науковому архіві Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ) нараховується понад п'ять з половиною тисяч листів до нього від 755 кореспондентів та близько ста його листів (чернеток) [Франко, 2001, с. 30], в т.ч. і згадані листи від Є. Чикаленка [НА ІА НАНУ, ф. 1, №№ 4389—4393]. Корпус виявлених епістолярних джерел Євгена Чикаленка на сьогодні становить понад 2400 одиниць кореспонденцій, відправлених та отриманих ним протягом 38 років (1892—1929 рр.) [Старовойтенко, 2009, с. 36]. Листи Ф. Вовка до Є. Чикаленка знаходяться в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського [ІР НБУВ, Ф. 44, №№ 301—304]. Листи ж Левка Чикаленка до Федора Вовка, чисельністю близько сорока, знаходяться теж в Інституті археології НАН України [НА ІА НАНУ, Ф. 1, №№ 4394, 4398—4434]. Про зворотні листи Ф. Вовка нам нічого невідомо.

Безперечно, не всі листи збереглися і, очевидно, що листів мало бути більше. В останньому відомому нам листі від 14 квітня 1917 року Євген Чикаленко пише до Ф. Вовка: «Листа Вашого дістав вже в Перешорах і нараз же написав до Єфремова, просячи його похлопотати за Якова Платоновича Я, як бачите, сижу в Перешорах і власне, не сижу, а більше лежу, бо таке здоровья, що як з день попобіжиш, то вже три дні лежиш. Зарання став інвалідом і потішаю себе, що все таки й мого крапля меду є в тому, що тепер робиться» [Старков, 2010, с. 584—585]. Очевидно, що цей лист ще не віднайдений. Дивує також велика, у п'ять років, перерва у відомих нам листах (1912—1917 рр.), якщо врахувати комунікабельність та прихильність до листування обох, та й перший відомий нам лист Є. Чикаленка до Ф. Вовка датований лише весною 1908 року, коли вони були знайомі вже майже п'ять років.

Листування висвітлює декілька тем, спільних і Ф. Вовку, і Є. Чикаленку. Це, по-перше,

© В.А. СТАРКОВ, 2012

прихильність обох до українства, яке складало саму їхню сутність. Вони обговорювали шляхи допомоги українськи налаштованим членам суспільства. Ф. Вовк у далекому Петербурзі хотів мати учнів з України. Є. Чикаленко у своєму «Щоденнику» писав, що Ф. Вовк казав йому, «що вже підготував двох хлопців (Руденка та Єфименка), але вони тільки на прізвища українці і для української науки нічого робити не будуть, а з Левка він сподівається вченого, що буде корисним для України» [Чикаленко, 2004, с. 204]. У листуванні значною мірою присутня і приватна тема, оскільки Ф. Вовк схилив до археології та етнографії сина Є. Чикаленка Левка і був його університетським керівником і наставником поза межами університету.

Окремо слід згадати про те, що Євген Чикаленко постійно нагадував Федору Вовку про необхідність писати спогади, «щоб не загинуло», бо це потрібно для української історії. У листі від весни 1908 року він писав: «Чи пишете Ви свої спомини? Я просив Вас і знову прошу не одкладайте сього на колись, бо буде те саме, що й з В[олодимиром] Боніфатійовичем [Старков, 2010, с. 578]. Давно я його про се просив. Він якось таки взявся і написав свої дитячі літа. Та й залишив. Перед Різдвом я вчепився до його, щоб він написав про заснування Київської Громади. […]». [Антонович, 1908]. «Пізно почав, а через те пропало для нащадків сила цінного матеріалу. Не зробіть же й Ви так, дорогий Федоре Кондратовичу. Візьміть приклад з мене: я заходився списать своє життя».

На жаль, листа-відповіді від Ф. Вовка на це звернення Є. Чикаленка не виявлено і нам відомо, що Ф. Вовк не дослухався цих порадпрохань. Занурений у вир наукового, викладацького, побутового життя у Петербурзі, він не знаходив часу для написання спогадів.

Обговорювались у листуванні редакційні справи в газеті «Рада», якою опікувався Є. Чикаленко. Піднімались різноманітні теми: публікації статей з національного питання у Російській імперії, про видатних українських діячів, про сучасне політичне становище, тощо.

У своїх «Спогадах» Є. Чикаленко згадує, що він познайомився з Ф. Вовком під час святкування ювілею Миколи Лисенка 1903 року у Львові. По приїзді до Львова Є. Чикаленко та С. Єфремов, які супроводжували М. Лисенка, поселилися в готелі, де мешкав Ф. Вовк, який приїхав для антропологічних дослідів у Галичині. «Тут уперше я й познайомився з цим відомим емігрантом, приятелем Драгоманова та Антоновича, який в 70-х роках емігрував за кордон і ввесь час жив у Парижі лекціями та працював по антропології, придбавши там титул доктора» — писав Є. Чикаленко і продовжував «Це був тоді вже зовсім сивий, як подобає, по його словах, бути всякому вовкові, незвичайно приємний чоловік» [Чикаленко, 2003, с. 234].

Очевидно, в перші роки знайомства Ф. Вовк і Є. Чикаленко спілкувалися не часто, але тримали один одного в полі зору. У листі до Івана Липи від 7 травня 1904 р. Є. Чикаленко згадує Федора Вовка в контексті повідомлення про українські просвітні курси, які працювали у Львові з 23 червня до 22 липня того ж року: «Лекції у Львові почнуться 1-го іюня по нашому календарю і продовжуватимуться місяць. Франко і Студинський читатимуть по історії літератури. Грушевський і Томашівський — по історії України. Федор Вовк по етнографіи. Ганкевич — історія соціальних рухів в Європі…». Федір Вовк прочитав короткі загальні курси з антропології (6 год.) та української етнографії (6 год.) [Старовойтенко, 2009, с. 336—337].

Стосунки між Ф. Вовком та Є. Чикаленком стали ближчими після відвідин Ф. Вовком родини Чикаленків у Києві. Старший син Є. Чикаленка Лев (Левко) згадував, як він залишив Лозаннський університет, де вивчав геологію, і під впливом Ф. Вовка подався до Петербурзького: «Кількаденне перебування навесні 1909 року видатного українського науковця природника і антрополога Хв. Вовка в нашій родині у Києві спричинилося до великої зміни у моєму житті. Хв. Вовк у той час був директором українського відділу в Етнографічному музеї ім. імператора Олександра III в Петербурзі, а крім того викладав антропологію в Петербурському університеті на природничому його відділі. […] З розмов на Благовіщенській, 56, а ще більше в садочку коло нашого дому, пізнали ми один одного докладніше і, як наслідок цих розмов, було з його боку запрошення прийняти уділ в його експедиції по Волині, намова кинути Лозану (Швейцарія), де я студіював геологію та їхати восени до Петербургу вступити до тамошнього університету, щоб присвятити в майбутньому свою працю дослідам української антропології. Згода моя була на те негайною, а батька вже сам Вовк умовив» [Чикаленко, 1955].

У «Щоденнику» від 6 червня 1909 р. батько Чикаленко згадує: «Левко мій рішуче сказав мені, що він не поїде вчитись в Лозанну, а хоче вступити в Петербурський університет і студіювати антропологію та етнографію під проводом проф. Ф.К. Вовка, з яким він цього літа робив розкопки могил» [Чикаленко, 2003, с. 65]. Ніякі доводи батька, щоб завершити навчання у Швейцарії не подіяли, і Левко врешті-решт вступив згодом, у 1912 році, до Петербурзького університету. Є. Чикаленко, як звичайно вчинив би кожен люблячий батько, намагався допомагати Левку у скрутних ситуаціях, у яких він опинявся, маючи у влади статус «неблагонадійного», особливо при вступі в Петербурзький університет. Про це він відверто написав у своєму «Щоденнику» [Чикаленко, 2004, с. 143—159, 193, 196—204].

Попри велику занятість, Федір Вовк уважно слідкував за долею сина Євгена Чикаленка — Левка, що відображено у листуванні з батьком. У листі від 12 червня 1912 року він запитує: «Пишу оце до Вас, дорогий Євгене Харламповичу щоб хоч од Вас довідатись що небудь про Левка! Згинув десь і ніякої чутки за себе не подає, хоч знає добре що се мені дуже потрібно!» [Старков, 2010, с. 583]. Федір Кіндратович дуже розраховував на допомогу Левка на розкопках відкритої ним Мізинської палеолітичної стоянки.

Листи Левка Чикаленка до Федора Вовка за період 1910—1916 рр. дають змогу висвітлити шлях становлення його як майбутнього відомого археолога.

Він починав свою археологічну практику під керівництвом Федора Кіндратовича на розкопках 1909 р. на Волині, а згодом був одним із активних учасників розкопок Мізинської палеолітичної стоянки, відкритої Ф. Вовком, фактично, 1907 року [Франко, 2001, с. 232]. Ф. Вовком про це було оголошено наступного року на багатьох вчених форумах. Вже перші розкопки поселення дали багато нового матеріалу і це викликало широкий резонанс у російському і міжнародному наукових товариствах. У березні 1909 р. Ф. Вовк прочитав доповідь уРосійському археологічному товаристві «Палеолит в Европейской России и стоянка в с. Мезин Черниговской губ.». Взагалі, як свідчать «відкриті листи» та звіти Ф. Вовка, що знаходяться у Інституті історії матеріальної культури РАН (Санкт-Петербург), розкопки у Мізині провадились у 1909, 1911—1914 рр. У 1912—1914 рр. розкопки під керівництвом Ф. Вовка вів Л. Чикаленко. Наступного року війна не дала змоги вести археологічні дослідження, хоча «відкритий лист» був дійсний. У 1916 та 1917 рр. Мізинську стоянку Л. Чикаленко досліджував самостійно, але в полі зору Ф. Вовка.

Згодом, матеріали цих розкопок лягли в основу монографій Л. Чикаленка, присвячених палеолітичній та неолітичній добі в історії України і написаних у чеський період еміграції: «Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби» (1923), «Техніка орнаментування керамічних виробів мізинських неолітичних селищ» (1925), «Нарис розвитку української неолітичної мальовничої кераміки — Вільче Золоте» (1926).

Таким чином Федір Кіндратович Вовк відіграв вирішальну роль у формуванні Лева Чикаленка як археолога-науковця: від студента до знаного археолога, який перейнявся науковою методологією вчителя. Їхня співпраця у свій час збагатила українську науку новими досягненнями у галузі археології.

Із підготовленого до друку, відомого нам листування Левка Чикаленка до Федора Вовка, наведемо деякі уривки, які висвітлюють ранню історію дослідження Мізинської стоянки та участь у цьому Левка Чикаленка. Правопис оригіналів збережено максимально. Тексти уривків окремих листів та цитати з них подаються без коментарів, які ми наведемо у відповідній публікації, присвяченій повному відомому листуванні Лева Чикалена до Федора Вовка. Тексти публікуються вперше.

Документи

№ 1

Кононівна. 4 червня 1912.

Їздив я ще в Таращанськ. повіт і розкопав три величезних могили але ... нічого не викопав. У двох могилах так таки нічогісінько й не було окрім дуже невеликого числа побитих та розрізнених кісток в третій найбільший трохи нижче уровня грунту вже в жовтій глинці лежав скелет на спині головою на схід з ногами зігнутими в колінах і так здорово розсунутими в боки що ступні торкалися одна одної подошвами. У цій же могилі найшов крем'яне орудіе, але що воно саме могло буть — на скажу, самі побачите вже як приїдете. В день свого приїзду получив телеграму від Руденка якою викликав мене в Уфу. Я відповів йому що виїздю і оце сьогодня вночі їду з своїм братом Петрусем, жалко дуже що розкопки в Мизені відкладаються на іюль. […]. Ну поки-що прощайте Федоре Кіндратовичу. Надіюсь таки, що в Мизені побачимось,

Ваш Левко.

З оригіналу: НА ІА НАНУ, ф. 1, № 4403.

№ 2

11 серпня 1912 р. Мізин.

Забувся Вам написать любий Федоре Кондратович, що крім всих цих речей про які пишу в листі заказному, найдено ще дуже стертого людського зуба без коріня тілько коронку. На мою думку першого корінного, що людський — готов ручиться головою. Крім того багато ще ракушок при тому різних пород, хоч усі крейди, на одній так добре видно що дірка різана бо чотирьохкутня.

Ваш Левко.

Оригінал: НА ІА НАНУ, ф. 1, № 4407.

№ 3

Четверг, 16/8 [1912 р.]

Любий Федоре Кондратовичу!

До суботи надіюсь кінчить копання і здавши комусь закидання поїхать вже на Полтавщину. Потроху укладаю кошти але ще далеко до того щоб їх всіх пристроїть. Мабуть у Мізені лишу більшість з тим щоб улітку разом з вами передивившись кожну кістку вже пристроїть чи у Москву чи у Мізень. Без Вас накопали дуже мало. Хто намистину, про яку Вам Володя казав, декілько проколок з яких одна дуже чудної форми та ще одну невеличку пластинку

наче невеличку частину браслета так з третю частину того клаптика що останній був знайдений. Є ще якісь незрозумілі мені речі з яких дві мають слідуючий вигляд. Продолгуватий шматок або слонячої кістки, або якоїсь іншої твердої тілько має з одного обробленного шліфовкою боці досить глибокий багато слідів від порізів маючий рівчак. Третя річ, знайдена між кістками при їх перемиванні є клапть ребра з одного боку з великими вирізками. Гравюри на намистині ніякої не було. […]. Весь час думаю про те як-би ще на той рік сюди приїхать тілько не в осени вже коли дощі заважають а так в маю або іюні. Ну поки що прощайте. Бажаю Вам всього найкращого. […]. Наче проколка, хоч тонкий кінець зломано і знайти так і не удалося так що й вияснить що було не прийшлося. Дуже вражає вирізка в ній знизу де знак (стріла у верх) наче вона і є головна частина інструменту так гарно оброблена. Тупий край давно зломано і він покритий дендрітом і про інші струменти нічого сказать.

Ваш Левко.

З оригіналу: НА ІА НАНУ, ф. 1, № 4408.

№ 4

24/8 [1912 р.]

Тілько тепер оце удалось скінчивши розкопки і уклавшись виїхать. Грошей мені хватило в обріз, так що навіть за груз у Москву не стало заплатить. Вишлю пані Павловій гроші разом з вибаченням та дублікатом. В останні дні відкопали мамутяну голову в середині якої була річ, якої я зовсім не розумію. Наче голка, але завбільшки з четверть і дуже товста при тому. Найшов також іклу мамута з жолубом […].

Ваш Левко.

З оригіналу: НА ІА НАНУ, ф. 1, № 4409.

№ 5

с. Городок, Ровенського пов. 23 червня 1913 р.

Любий Федоре Кондратовичу!

Завтра виїздю на декілько днів додому в Кононівку, а там числа 7—8 разом з Бор. Георг. приїдемо вже до Мізеня. […].

Ваш Левко.

З оригіналу: НА ІА НАНУ, ф. 1, № 4414.

№ 6

18/6 1916. с. Мізин.

Любий Федоре Кондратовичу

От я уже і в Мізені. Сьогодня почали копать, а в понеділок, а то у вівторок доберемося й до кісток. В земстві взяв двісті карбованців, а осігновки обіцяно 500. Брав частину, бо робітники дуже дорогі та й усе дуже дороге. Земці, які давали гроші казали майже всі що коли ми не маємо якихсь особливих мотивів для того щоб копать зараз то краще відкласти працю на після війни. Гроші не в якому разі не пропадуть бо вони не з спеціальної осігновки а з сум які дані на улаштування Музею Природознавчого при губ. земстві. Всі вони (земці) кажуть що і далі даватимуть гроши на розкопки, як що тілько ми матимем охоту копать. Далі ж вони гроші Федоре Кондратовичу на Ваше ім'я бо мене вони не знають офіціально і розкопки по суті діла Ваші. От-же будь ласка Федоре Кондратовичу напишіть листи Председателю що грошей двісті карбованців на розкопки долучені. Що лишиться, то піде на будучий рік і в тому я всьому дам Вам рахунок.

Поки що бувайте живі та здорові. Писатиму як що тілько щось цікаве буду бо з почтою тут і тепер ніяк не краще.

А Кошелі з мене здерлі 20 крб. за право на розкопки! Це вже такий діякон з жінкою скупий!

Вітаємо Вас щиро і Всіх наших,

Левко.

Оригінал: НА ІА НАНУ, ф. 1, № 4420.

№ 7

25/6 1916.

Високоповажний та любий Федоре Кондратовичу

Ну от нарешті і до кісток добрались. Цей рік вони лежать на страшенній глибині, бо шар культурний дуже прикро спускається до попа. Захопил так терріторії щоб вирівнять недокопаний в 1913 році клапоть так що маємо таку фігуру. По усьому так випадає що далі у Кошелів нічого вже копать бо видатки далеко краще будуть окупатися в Поповій садибі. […]. Пишіть мені, будь ласка що робить з кремінцями. Їх-же знову не приймуть малою скоростію та великою на Петроград, а богажом неможливо, бо-ж ніхто не їхатиме разом з ними в Петроград? Кістки всі повезу в Чернигів. […]. Вам доставимо тілько різану кість. Копаю я не сам. […]. Доки ще не приступали до кісток та успіли зібрати силу кремінців та черепків неолітичних. Маємо чудові речі. Копать же на острові не удасться за браком часу. Рудинському пощастило найти між Хорошками та Псарьовкою чудове городище з цікавими кістяними виробами і він дуже цим захопився. […].

Л. Ч.

З оригіналу: НА ІА НАНУ, ф. 1, № 4421.

Антонович Володимир. Автобіографічні записки / Володимир Антонович // Літературно-науковий вісник. — 1908. — Т. 43. — С. 3—17, 193—204, 387—407.
ІР НБУВ ф. 44, №№ 301—304.
НА ІА НАНУ ф. 1, №№ 4389—4393.
НА ІА НАНУ ф. 1, №№ 4394, 4398—4434.
Старков Валерій. Листування Федора Вовка та Федора Чикаленка / Валерій Старков // Український археографічний щорічник: Нова серія. — Вип. 15 — К, 2010. — С. 577—590. (Український археографічний збірник. — Т. 18).
Старовойтенко Інна. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи / Інна Старовойтенко. — К., 2009. — 544 с.
Федір Кіндратович Вовк (1847—1918): Дослідження. Спогади. Бібліографія. До 150-ліття з дня народження вченого / Ред. М. Антонович. — Нью-Йорк, 1997. — 382 с. (Українська Вільна Академія Наук. Джерела до новітньої історії України. — Т. 4).
Франко Оксана. Федір Вовк — вчений і громадський діяч / Оксана Франко. — К., 2001. — 378 с.

Чикаленко Євген. Спогади (1861—1907) / Євген Чикаленко; передм. В. Шевчук. — К., 2003. — 415 с.
Чикаленко Євген. Щоденник (1907—1917) / Євген Чикаленко. — Т. 1. — К., 2004. — 207 с.
Чикаленко Л. Подорож з проф. Вовком по Волині (Уривок спогадів з 1909-го року) /Л. Чикаленко // Літопис Волині. — Нью-Йорк; Буенос-Айрес; Вінніпег, 1955. — С. 34. [Чикаленко Л., 1955].

В. А. Старков

ФЕДОР ВОВК И СЕМЬЯ ЧИКАЛЕНКО: ОТНОШЕНИЯ СКВОЗЬ ПРИЗМУ ЭПИСТОЛЯРИЯ

В статье рассматриваются отношения Ф. Вовка с Евгением Чикаленко и его сыном Львом. Ф. Вовк привлек Льва (Левка) к занятиям археологией. Последний брал активное участие в раскопках Мезинской стоянки, открытой Ф. Вовком в 1907 г. Впервые приведены фрагменты писем Л. Чикаленка к Ф. Вовку про эти раскопки, которые проливают свет на раннюю историю исследования Мезинской стоянки.

V. Starkov

FEDIR VOVK AND CHYKALENKO'S FAMILY: THEIR RELATIONS WITH EPISTOLARY HELPING

The relations between Fedir Vovk and Chykalenko's family (Evgen and Lev) in this article are considered. F. Vovk attracted L. Chykalenko to an archaeology. The last took active participated in Mizyn settlement excavations in 1907. For the first time the L. Chykalenko to F. Vovk letter fragments were showed. They explain an early history of the Mizyn settlement investigation.

УДК 902.2(091)(477.7)"197/199"

А. С. Струкуленко

НОВОБУДОВНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ЕКСПЕДИЦІЇ 70—90-х рр. XX ст. ТА ЇХ ВНЕСОК У ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ ПІВНІЧНОСТЕПОВОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Розглянуто правові та організаційні засади, польову діяльність і наукові відкриття новобудовних археологічних експедицій, які діяли у північностеповій Наддніпрянщині у 70—90 рр. XX ст.

Ключові слова: історія археології, новобудовна експедиція, північностепова Наддніпрянщина, курган, енеоліт, бронзова доба, залізна доба, середньовіччя.

Фундамент духовного розвитку людства становить культурна спадщина: без її збереження та осмислення неможлива трансляція історичного досвіду. Важливою частиною вітчизняного культурного надбання є археологічні пам'ятки, котрі зберігають в собі ключ до розуміння історичних процесів і є незамінним джерелом вивчення матеріальної та реконструкції духовної культури давнього населення України.

Становлення системи охорони та використання археологічної спадщини в Україні припадає на радянський період. Головною науковою установою, яка здійснювала науково-дослідну та координаційну роботу, контроль експедиційних досліджень та стану археологічних пам'яток, був Інститут археології АН УРСР. Проте лише силами його співробітників неможливо було оперативно розгорнути охоронні роботи по всій країні, що з початком масштабного промислового і меліоративного будівництва спричинило загибель безлічі археологічних пам'яток. Вихід з цієї ситуації полягав в організації регіональних наукових осередків, і новобудовні експедиції стали тією базою, на якій відбувалася підготовка висококваліфікованих фахівців, котрі згодом сформували в регіонах нові наукові школи.

Вивчення проблем охорони, дослідження і використання пам'яток археології має певну традицію у вітчизняній науці. Першою науковою роботою у цьому напрямку стала кандидатська дисертація І. Ф. Ковальової, присвячена діяльності Дніпрогесівської новобудовної експедиції [Ковальова, 1971]. Законодавчі й організаційні засади діяльності новобудовних експедицій були проаналізовані в статті П. А. Горішного, В. В. Отрощенка та О. Г. Шапошникової [Горішний, Отрощенко, Шапошникова, 1987]. С. Ж. Пустовалов здійснив аналіз основних тенденцій та особливостей розвитку степової курганної археології доби бронзи, відзначивши масштабність не лише польових досліджень, а й наукових результатів робіт новобудовних експедицій [Пустовалов, 2000]. 30-річній діяльності новобудовної експедиції Дніпропетровського держуніверситету присвячена стаття І. Ф. Ковальової [Ковалева, 2002].

Вивчення діяльності новобудовних експедицій 70—90-х рр. XX ст. та з'ясування їхнього внеску у відтворення давньої історії північностепової Наддніпрянщини [1] стали предметом наукових пошуків автора даної статті, дозволивши простежити історію формування джерельної бази з давньої історії регіону, дослідити процес створення і діяльності нових організаційних структур історичної науки, якими були новобудовні експедиції, визначити їх місце як в історіографії

1. За сучасним адміністративним поділом — Дніпропетровська та частина Запорізької (Василівський, Вільнянський, Запорізький та Кам'янсько-Дніпровський райони) області.

© А.С. СТРУКУЛЕНКО, 2012

останньої третини XX ст., так і у трансформації уявлень про історію регіону давніх часів [Струкуленко, 2011].

Процес становлення такої форми організації археологічних робіт як новобудовні експедиції відбувався в Україні починаючи з кінця 20-х рр. XX ст. У 1927 р. у зв'язку із будівництвом Дніпрогесу була створена перша новобудовна експедиція Наркомату освіти та Академії наук УСРР під керівництвом Д. І. Яворницького. Нею були закладені основи нової методики досліджень, а її структура послужила зразком в організації наступних новобудовних експедицій — Південно-Бузької (1930—1931), на будівельному майдані заводу «Азовсталь» (1930—1932), Нікопольського трубного заводу (1935—1939) та ін. У 1945—1949 рр. Інститутом археології була організована II Дніпрогесівська експедиція, з якою пов'язані важливі відкриття у галузі первісної археології В.М. Даниленка, А.В. Добровольського, М.Я. Рудинського, О.Ф. Лагодовської, О.В. Бодянського та ін.

Прийняття у 1948 р. постанови «О мерах улучшения охраны памятников культуры», згідно з якою жодний курган чи давнє поселення не можуть бути зруйновані без попереднього археологічного вивчення, сприяло подальшому розгортанню новобудовних експедицій. З ряду найважливіших новобудов 1950-х рр. слід виділити каскад гідроелектростанцій на Дніпрі, на яких працювали новобудовні експедиції з провідних співробітників ІА: Каховської ГЕС, Дніпродзержинської, Кременчуцької, Канівської, Київської та ін. У 1968 р. в ІА АН УРСР були створені три постійнодіючі археологічні експедиції — Каховська, Інгульська та Північно-Рогачицька, — які здійснювали широкомасштабні археологічні дослідження у зонах новобудов Запорізької, Миколаївської та Херсонської обл. Тоді ж було утворено спеціалізований відділ новобудовних експедицій (зав. — Ю. М. Захарук), активну участь в роботі якого приймали В. І. Бідзіля, П. А. Горішний, Д. Н. Козак, В. В. Отрощенко, О. М. Приходнюк, М. М. Шмаглій та ін.

У 70-х рр. XX ст. масштаби проведення новобудовних археологічних досліджень значно збільшилися, через що виникла необхідність у залученні до робіт експедицій місцевих музеїв та вищих навчальних закладів. За широтою територіального обхвату, чисельністю, культурною і хронологічною різноманітністю досліджених пам'яток новобудовні експедиції 1970—1990-х рр. не мають собі рівних в історії світової археології. Вони створили об'єктивні передумови для вирішальних змін в уявленнях про рушійні сили та прояви культурно-історичних і етнокультурних процесів в історії давньої України. Концентрація досліджень у зонах великих новобудов значно збільшила інформаційний банк, що сприяло розвитку фундаментальних розробок із стародавньої історії та культури України. Суцільні розкопки на значних площах уможливили відкриття комплексів високої наукової та художньої цінності й дозволили піддати їх всебічному вивченню, завдяки чому став можливим вихід на обґрунтовану реконструкцію соціальних, культурних і господарських структур давніх суспільств.

У результаті діяльності експедиції «Дніпро-Донбас» (Д.Я. Телегін (керівник), С.Н. Братченко, О.С. Беляєв, С.О. Бєляєва, В.Г. Бородулін, В.Ф. Клименко, І.Ф. Ковальова) були зроблені вагомі наукові відкриття для подальших розробок із давньої історії Поорілля та України в цілому. За 1970—1974 рр. експедицією було досліджено 44 кургани і неолітичний могильник, в яких містилося 376 поховань, з них 16 енеолітичних, 90 ямних, 20 катакомбних, 166 зрубних, 3 доби бронзи, 4 чорноліських, 24 скіфських, по одному сарматських і ранньослов'янських, 9 кочівницьких, 2 середньовічних і 40 з невизначеною культурною приналежністю [Струкуленко, 2011, с. 44]. Була встановлена наявність в Орільсько-Самарському межиріччі місцезнаходжень доби пізнього палеоліту, пам'яток трьох неолітичних культур — сурської, дніпро-донецької, ямково-гребінчастої кераміки, — та вперше проведено розкопки неолітичного могильника «маріупольського типу» біля с. Йосипівка [Телегин, 1991]. За матеріалами робіт експедиції був виділений новий — засухський — тип нео-енеолітичних пам'яток [Телегін, 1988]. Принципово важливим стало відкриття підкурганних поховань із рисами обрядовості середньодніпровської АК, яка належить до так званої давньоєвропейської групи населення культур шнурової кераміки. Крім того, була встановлена присутність у долині р. Оріль носіїв кіммерійсько-чорноліської культури передскіфського часу, а також вперше відкрито численні ранньослов'янські поселення, на підставі котрих виділена окрема «йосипівська» група пам'яток ранніх слов'ян середини I тис. н. е.

На відміну від Приорілля, яке належить до Лівобережного Передстепу, діяльність Верхньотарасівської експедиції (Є.В. Черненко і М.М. Чередниченко — керівники, С.С. Бессонова, Я.І. Болдін, К.П. Бунятян, Г.Л. Євдокимов, С.Ж. Пустовалов, Ю.Я. Рассамакін) пов'язана зі степовою зоною (Томаківський р-н Дніпропетровської та с. Мар'ївка Запорізької обл.), де основним видом досліджених пам'яток стали кургани. За період 1973—1976 рр. було розкопано 158 курганів, в яких містилося 770 поховань, з них 258 ямних, 246 катакомбних, 108 зрубних, 144 скіфських, 14 кочівницьких [Струкуленко, 2011, с. 52]. У результаті робіт

експедиції було введено до наукового обігу комплекси з курганних могильників, що займають проміжну територію між Скіфським Герросом та Надпорізькою групою скіфських пам'яток. Одержаний матеріал датується з кінця III тис. до н. е. по середину I тис. н. е. [Мурзин, Евдокимов, 1977; Чередниченко, Болдин, 1977].

У результаті діяльності Орджонікідзевської експедиції ІА НАНУ (Б.М. Мозолевський і С.В. Полін — керівники, Г.Л. Євдокимов, А.Н. Загребельний, Н.П. Зарайська, Г.С. Ковпаненко, С.І. Круц, В.Ю. Мурзін, С.Ж. Пустовалов, Є.В. Черненко), яка відкрила новий етап у вітчизняному скіфознавстві, було доведено входження дослідженого району [1] до Скіфського Герросу та уточнено час будівництва курганів-гігантів скіфської знаті на тлі скіфської хронології [Мозолевский, Полин, 2005]. Безцінні знахідки зі скіфських царських і аристократичних курганів: Товстої та Гайманової могил, Жовтокам'янки, Бабиної, Водяної, Соболевої могил стали надбанням світової культури. За 1970—1992 рр. Орджонікідзевською експедицією було досліджено 143 кургани, що містили 831 поховання, у т. ч.: 34 доби енеоліту, 326 ямних, 180 катакомбних, 46 КБК, 51 зрубне, 21 кіммерійське, 120 скіфських, 12 сарматських, 14 пізньо середньовічних і 27 невизначеної приналежності [Струкуленко, 2011, с. 58].

За час діяльності Запорізької експедиції (В.І. Бідзіля, В.В. Отрощенко, Ю.Я. Рассамакін – керівники, О.В. Бодянський, Ю.В. Болтрик, О.М. Загребельний, В.А. Кріц, С.І. Круц, О.М. Лєсков, С.М. Ляшко, Д.Я. Мельниченко, З.Х. Попандопуло, С.Ж. Пустовалов, І.П. Савовський, В.А. Томашівський, С.М. Шелапов, Є.В. Яковенко) (1967—1992 рр.) у досліджуваному р-ні було розкопано 189 курганів, в яких містилося 762 поховання, з них 1 енеолітичне, 54 ямних, 104 катакомбних, 77 КБК, 314 зрубних, 4 сабатинівських, 10 білозерських, 16 доби бронзи, 18 кіммерійських, 1 чорногорівське, 78 скіфських, 8 сарматських, 1 доби заліза, 48 кочівницьких, 26 з невизначеною культурною належністю, 2 кенотафи [Струкуленко, 2011, с. 59]. Дослідження низки т. зв. «довгих могил» показало, що вони споруджувалися у XIV—XII ст. до н. е. племенами зрубної культури і являли собою своєрідні святилища. Зіставлення кількості поховань по культурах показало наростаючу щільність населення в добу бронзи, що досягає максимуму в XV—XIII ст. до н. е. (племена зрубної АК). Перехід до кочового господарства привів до відносного скорочення числа поховальних пам'яток, тобто до зменшення щільності заселення степів [Отрощенко, 1985].

Новобудовною експедицією Київського держуніверситету (М.М. Бондар — керівник, Б.О. Антоненко, І.М. Єлінов, С.О. Васильченко, М.І. Гладких, І.С. Піоро, Л.Г. Самойленко, М.О. Чмихов) проводилися розкопки курганів у Софіївському, Нікопольському та Апостолівському р-нах Дніпропетровської обл. За 1974—1978 рр. було розкопано 73 кургани, в яких містилося 383 поховання, з них 186 ямних, 1 кемі-обінське, 55 катакомбних, 88 зрубних, 25 скіфських, 7 сарматських, 1 кочівницьке, 20 з невизначеною культурною належністю [Струкуленко, 2011, с. 63]. В результаті досліджень були одержані нові матеріали для вивчення історії, духовної та матеріальної культури давнього населення північностепової Наддніпрянщини від доби міді-бронзи по середньовіччя [Бондарь, Антоненко и др., 1978; Самойленко, 1988].

За масштабом здійснених досліджень, безперервністю діяльності протягом 1972—1999 років, значенням зроблених відкриттів особливе місце належить археологічній новобудовній постійнодіючій експедиції Дніпропетровського держуніверситету (І.Ф. Ковальова — керівник, А.В. Андросов, С.С. Волкобой, В.І. Костенко, З.П. Маріна, І.В. Морковіна, С.Є. Мухопад, В.А. Ромашко, Д.Л. Тесленко, Є.Л. Фещенко, В.М. Шалобудов). За період роботи експедиції було досліджено 868 курганів, в яких містилося 4680 поховань в Орільсько-Самарському межиріччі та 382 кургани з 1363 похованнями у Правобережному Надпоріжжі [Струкуленко, 2011, с. 70], які представляють майже всі етапи в історії населення регіону від доби давнього металу (енеоліту) до середньовіччя; а також ряд поселень нео-енеоліту та доби бронзи, які дали можливість наблизитися до вирішення дискусійних питань з етногенезу та хронології, соціальної та духовної культури давнього населення України. Широкомасштабні роботи експедиції сприяли формуванню у ДДУ під керівництвом проф. І.Ф. Ковальової наукової школи з археології України.

Головним підсумком діяльності новобудовної експедиції ДДУ стало створення цілісної концепції етноісторичного розвитку населення північностепової Наддніпрянщини від доби каменю по пізнє середньовіччя. До безумовних досягнень відноситься відкриття постмаріупольської культури та животилівського культурного типу [Ковалева, 1984; 1987], доведення існування ранньоямного горизонту пам'яток Передстепу, виділення лівобережного локального варіанту ямної культури [Ковалева, 1984; Марина, 1981], суттєве розширення джерельної бази із застосуванням стратиграфічного методу

1. Нікопольський та Апостолівський р-ни Дніпропетровської обл.

досліджень у вивченні катакомбних культур регіону [Ковалева, 1983; Фещенко, 1993].

Важливим висновком, одержаним під час робіт експедиції ДДУ, стало визначення культури багатопружкової кераміки головним місцевим субстратом у формуванні бережнівсько-маївської зрубної культури. Було досліджено матеріальний комплекс, поховальну обрядовість, соціальну стратифікацію зрубного суспільства, ідеологічні уявлення [Ковалева, 1981; 1989]. Встановлено, що зрубні племена взяли участь у формуванні сабатинівської та білозерської АК. Безсумнівну важливість мають дослідження пам'яток фінальної бронзи, завдяки котрим встановлена взаємодія лісостепових — бондарихінських, білогрудівських та чорноліських — племен із пізньозрубним населенням [Ромашко, 1990; 1995].

Слід також відзначити відкриття скіфських архаїчних пам'яток у лівобережному Передстепу [Мухопад, 1984] і численних пізньокочівницьких поховань, що дозволили реконструювати історичну ситуацію в регіоні за часів пізнього середньовіччя [Шалобудов, 1982].

Загальний висновок, одержаний у процесі вивчення діяльності новобудовних експедицій 70—90-х рр. XX ст., полягає у визнанні їх наукової доцільності та непересічної важливості. Новобудовні експедиції стали дійсно яскравим феноменом вітчизняної археологічної науки. Внаслідок проведених ними робіт був одержаний багатоманітний, різночасний, якісно новий матеріал, який складає підвалини для подальших розшуків у галузі давньої історії України.

Горішний П.А. Дослідження на новобудовах України / П.А. Горішний, В.В. Отрощенко, О.Г. Шапошникова // Археологія. — К., 1987. — № 57. — С. 67—74.

Ковалева И.Ф. 30 лет работ археологической экспедиции Днепропетровского национального университета / И.Ф. Ковалева // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 3—23.

Ковалева И.Ф. Днепрогэсовская археологическая экспедиция НАРКОМПРОСа УССР 1927—1932 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / Ковалева Ирина Федоровна. — Днепропетровск, 1971.

Ковалева И.Ф. История населения пограничья Лесостепи и Степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите-бронзовом веке : дисс. … доктора ист. наук : 07.00.06 / Ковалева Ирина Федоровна. — К., 1987.

Ковалева И.Ф. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (по материалам культур бронзового века Левобережной Украины) / И. Ф. Ковалева. — Днепропетровск, 1983.

Ковалева И. Ф. Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке (по данным погребального обряда) / И.Ф. Ковалева. — Днепропетровск, 1981.

Ковалева И.Ф. Север Степного Поднепровья в энеолите — бронзовом веке / И.Ф. Ковалева. — Днепропетровск, 1984.

Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины) / И.Ф. Ковалева. — Днепропетровск, 1989.

Марина З.П. Энеолит — ранний бронзовый век степного Левобережья Днепра: дисс. … канд. ист. наук: 07.00.06 / Марина Зоя Павловна. — Днепрпетровск, 1981.

Мозолевский Б.Н. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы) / Б.Н. Мозолевский, С.В. Полин. — К.: ИД «Стилос», 2005.

Мурзин В.Ю. Раннескифское погребение у с. Верхнетарасовка / В.Ю. Мурзин, Г.Л. Евдокимов // Курганы юга Днепропетровщины. — К., 1977. — С. 56—58.

Мухопад С.Е. Скифские архаические погребения на р. Волчьей / С.Е. Мухопад // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1984. — С. 115—128.

Отрощенко В.В. Исследования Запорожской экспедиции в 1968—1984 гг. / В. В. Отрощенко // Тез. докл. науч.-практ. конф. «Археологические исследования в зонах мелиорации, итоги и перспективы их интенсификации». — Л., 1985. — С. 23.

Пустовалов С.Ж. Степова курганна археологія доби бронзи: підсумки та перспективи / С.Ж. Пустовалов // Магістеріум. — 2000. — Вип. 5. — С. 125—132.

Раскопки курганов в зоне Никопольского орошаемого массива / Н.Н. Бондарь, Б.А. Антоненко, С.А. Васильченко и др. // АО 1977 г. — М., 1978. — С. 300—301.

Ромашко В.А. Поздний бронзовый век в пограничье Лесостепи и Степи Левобережной Украины (XII—X вв. до н. э.) / В.А. Ромашко. — Днепропетровск, 1995.

Ромашко В.А. Предскифский период в пограничье лесостепи и степи Днепровского Левобережья (XII — начало VI вв. до н. э.): дисс. … канд. ист. наук: 07.00.06 / Ромашко Владимир Андреевич. — Днепропетровск, 1990.

Самойленко Л.Г. Курганы ямной культуры в бассейне р. Базавлук в Днепровском степном Правобережье / Л. Г.Самойленко // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — К., 1988. — С. 64—79.

Струкуленко А. С. Новобудовні археологічні експедиції 70—90-х рр. XX ст. та їх внесок у дослідження давньої історії північностепової Наддніпрянщини: дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Струкуленко Анастасія Степанівна. — Дніпропетровськ, 2011.

Телегин Д.Я. Неолитические могильники мариупольского типа / Д.Я. Телегин. — К., 1991.

Телегін Д.Я. Кераміка раннього енеоліту типу Засуха в Лівобережному лісостепу / Д.Я. Телегін // Археологія. — К., 1988. — Вип. 64. — С. 73—84.

Фещенко Е.Л. Погребальный обряд населения катакомбной культуры северостепного Поднепровья и Предстепья (опыт изучения с использованием формализованно-статистических методов): дисс… канд. ист. наук: 07.00.06, 07.00.08 / Фещенко Евгений Леонорович. — Днепропетровск, 1993.

Чередниченко Н.Н. Скифские курганы у с. Владимировка / Н.Н. Чередниченко, Я.И. Болдин // Курганы юга Днепропетровщины. — К., 1977. — С. 125—150.

Шалобудов В. Н. Позднекочевнический могильник XIV в. у с. Котовка / В.Н. Шалобудов // Древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.). — Днепропетровск, 1982. — С. 60—68.

А. С. Струкуленко

НОВОСТРОЕЧНЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЭКСПЕДИЦИИ 70—90 гг. XX ст. И ИХ ВКЛАД В ИССЛЕДОВАНИЕ ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ СЕВЕРОСТЕПНОГО ПРИДНЕПРОВЬЯ

Рассматривается история создания, правовые и организационные принципы деятельности новостроечных экспедиций, система подчинения, в соответствии с которой действовали экспедиции Института археологии АН УССР и высших учебных заведений, а также непосредственно полевая деятельность и научные открытия новостроечных экспедиций 70—90-х гг. XX в., связанных с регионом северостепного Поднепровья («Днепр-Донбасс», Верхнетарасовская, Орджоникидзевская, Запорожская (в границах региона) экспедиции Института археологии АН УССР, а также Киевского и Днепропетровского государственных университетов). Отражен вклад украинских ученых — сотрудников вышеуказанных новостроечных археологических экспедиций в формирование общей картины древней истории региона.

A. Strukulenko

SAVE ARCHEOLOGY IN 70—90-s. OF XX CENTURY AND THEIR CONTRIBUTION TO ANCIENT HISTORY STUDY ON THE NORTHERN BANK OF DNIEPER RIVER

The paper considers history of creation, legal and organizational principles, system of submission, field activities and scientific discoveries of new-building expeditions of 70—90th years of the XX cent., related to north bank Dnieper river region (Dnepr-Donbas, Verkhnetarasovskaya, Ordjonikidzevskaya, Zaporozhskaya expeditions of IANAS, and also of Kiev and Dnipropetrovsk state universities). The paper also shows contribution of Ukrainian scientists into forming general picture of ancient history of the region.

УДК [902.2(091):069](477.8)"1900/1924"

О.О. Тарабукін

ВОЛИНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ МУЗЕЙ — РЕГІОНАЛЬНИЙ ОСЕРЕДОК ВИВЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ СХІДНОЇ ВОЛИНІ (1900—1924 рр.)

У статті подається огляд і висвітлюється діяльність Волинського центрального музею у справі організації і проведення досліджень археологічної спадщини на території Східної Волині

Ключові слова: історія археології, археологічна спадщина, Товариство дослідників Волині, Волинський центральний музей, Східна Волинь, археологічні дослідження.

У першій чверті XX ст. серед низки закладів, які займались вивченням археологічної спадщини в Україні, помітне місце займав Волинський центральний музей. У його складі функціонував археологічний відділ, який відіграв важливу роль в організації та проведенні археологічних досліджень на теренах Східної Волині. Слід відзначити, що діяльність музею в археологічному вивчені Східної Волині у науковій літературі висвітлена не достатньо. Про археологічний відділ у структурі музею досить лаконічно згадують у своїх працях Р.В. Маньковська [Маньковська, 1994, с. 402—403] і Н.В. Ланчук [Ланчук, 1995, с. 12]. Більш докладно його діяльність висвітлювали М.Ю. Кострица [Кострица, 2001, с. 114—115, 116] та І.І. Ярмошик [Ярмошик, 2006, с. 102—104]. Внесок С.С. Гамченка в археологічне вивчення Волині у перші десятиріччя радянської влади аналізували в свої працях Л.В. Баженов [Баженов, 1995, с. 82—83] і В.А. Нестеренко [Нестеренко, 2000, с. 329]. Однак згадані дослідники, сторінки з історії відділу, його внесок у вивчені пам'яток давнини регіону, переважно висвітлювали крізь призму діяльності С.С. Гамченка. При цьому ряд питань у діяльності відділу залишилися поза увагою дослідників. Зокрема, історії створення відділу, його структури, особового складу, умов праці, започаткування робіт з планомірного археологічного вивчення теренів Східної Волині. Недостатньо аналізувались наслідки діяльності відділу, внесок його співробітників у вивчення археологічної спадщини регіону, не зазначались межі досліджень, кількість обстежених населених пунктів, виявлених пам'яток та їх видів. Перші спроби такого аналізу у загальних рисах, хоча й недостатньо повно, здійснені автором у 1995 і 2002 рр. [Тарабукін, 1995, с. 33—35; 2002, с. 148—150]. За цей час вдалося відшукати нові матеріали, ще не введені до наукового обігу, уточнити раніше наведені факти. Це дає можливість детальніше висвітлити окремі сторінки з історії музею. Метою статті є детальний огляд і аналіз діяльності Волинського центрального музею у справі організації і проведення досліджень пам'яток давнини, висвітлення процесу становлення і розвитку музею як регіонального осередку вивчення археологічної спадщини на теренах Східної Волині. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 2 грудня 1900 (початок функціонування у складі музею підвідділу археології) по травень 1925 р., коли музей отримує статус науково-дослідного закладу і налагоджує тісні зв'язки з центральними науковими установами, що функціонували в системі Всеукраїнської академії наук (ВУАН). Цей період характеризується загальним піднесенням національної свідомості українського народу, посиленим потягом до вивчення минулого, розвитком краєзнавчого руху, активізацією діяльності наукових і краєзнавчих осередків, спрямованих на вивчення минулого регіонів.

Територія Східної Волині упродовж 1900 — початку 1923 років знаходилась у межах Житомирського, Овруцького і Новоград-Волинського повітів і входила до складу Волинської губернії.

© О.О. ТАРАБУКІН, 2012

Після остаточного утвердження в Україні радянської влади, у територіально-адміністративному устрої відбулися певні зміни. Згідно постанови ВУЦВК від 7 березня 1923 р. повітовий поділ губерній скасовувався. Тоді у межах колишньої губернії, на базі згаданих повітів, були створені Житомирська і Коростенська округи. Такий поділ регіону зберігався до червня 1925 р. [Адміністративно-територіальний устрій, 2007, с. 7—9].

Найбільшим осередком краєзнавчого руху на теренах Східної Волині, що відіграв важливу роль в активізації робіт з археологічного вивчення регіону, на той час був Волинський центральний музей. Його становлення і розвиток як окремого науково-дослідного закладу тісно пов'язані з діяльністю Товариства дослідників Волині. Останнє було засновано і відкрито у Житомирі 2 грудня 1900 р. [Протокол, 1902, с. 38]. Головною метою його діяльності було всебічне вивчення Волині, зокрема, його минулого. Майже через рік, а саме, з 15 лютого 1901 р. Товариство бере під свою опіку музей, влаштований викладачем Житомирської гімназії істориком-географом і археологом Я.В. Яроцьким в приміщені публічної бібліотеки [Протокол, 1902, с. 38]. У п'ятому розділі Статуту зазначено, що при товаристві є музей з лабораторією, який іменується Волинським музеєм з відділами: природничо-історичним, етнографічним, економічним та історичним [Устав ОИВ, 1902, с. 30]. Першим завідувачем (зберігачем) музею, закономірно стає Я.В. Яроцький [Протоколы, 1902, с. 80]. Археологічний відділ як окремий підрозділ на той час у структурі музею не функціонував, він входив до складу історичного відділу в якості підвідділу [Отчет ОИВ за 1913 г., с. XXXV]. Відповідно до визначених Статутом функцій, діяльність музею обмежувалась поповненням його відділів, розміщенням і зберіганням колекцій та складенням каталогу [Устав ОИВ 1902, с. 30-31]. В той же час, роботи з виявлення і вивчення пам'яток давнини, збору і поповнення археологічних колекцій музею, покладалися на історичну секцію товариства. Збір колекцій, у тому числі й археологічних, в той час здійснювався шляхом організації і проведення екскурсій (польові дослідження — розвідки і розкопки). На першому ж її засіданні 15 лютого 1901 р. відомий вчений, дослідник Волинських старожитностей і почесний член товариства С.С. Гамченко виступив з промовою, в якій окреслив основні завдання щойно створеного товариства у напрямку дослідження археологічного минулого краю. Тоді ж, головою історичної секції замість М.М. Трипольського, що самоусунувся від своїх обов'язків, обирають Я.В. Яроцького [Протоколы, 1902, с. 74]. Не гаючи часу, дослідник підготував, і на черговому секційному засіданні, яке відбулося 1 березня 1901 р., виголосив програмну доповідь «Про важливі питання, що виникають при вивчені первісних старожитностей Волині». У ній він проаналізував стан вивчення старожитностей регіону і окреслив напрямки для майбутніх досліджень пам'яток від кам'яного віку до доби Київської Русі включно. Звернув увагу на те, що на цій ниві працювало чимало добросовісних дослідників і, навіть, відомих вчених, однак їхні роботи поставили багато питань, більшість з яких і досі залишаються нез'ясованими. Зазначив, що їх дослідження і висвітлення повинно скласти одне з головних завдань в діяльності історичної секції товариства. Оголошену доповідь обговорювали відомі дослідники Волині та активні діячі товариства С.С. Гамченко, М.І. Корчинський, М.Г. Барський, Р.Й. Собкевич і О.А. Фотинський. Зважаючи на широкий хронологічний діапазон питань, викладених у програмі, С.С. Гамченко запропонував розділити історичну секцію на 4 підсекції за спеціальностями. Однак, із-за недостатньої кількості членів, а фактично за відсутності відповідних фахівців, пропозиція вченого не знайшла належної підтримки [Протоколы, 1902, с. 75—77]. Доповідь, оголошену на засіданні історичної секції було надруковано у першому томі праць товариства, що побачив світ у Житомирі 1902 р. [Яроцкий, 1902, с. 1-15]. Розроблена Я.В. Яроцьким програма лягла в основу діяльності історичної секції Товариства. В міру своїх можливостей, здебільшого самотужки, дослідник її поступово реалізовував. Однак, після подій 1905 р. Я.В. Яроцький вимушений був виїхати з Житомира до Крем'янця, де його було призначено на посаду директора комерційного училища [Памятная книжка, 1905, с. 70]. З цього часу, як констатує І.Ф. Левицький, «справа археологічна підупала» [Реєстр № 1, с. 9]. До археологічних досліджень, хоча й досить рідко, долучалися члени інших секцій Товариства і аматори. Серед поодиноких досліджень 1909 р. слід відзначити розвідки і розкопки курганів у басейні р. Ірші секретаря історичної секції М.М. Белоніна, обстеження майстерні шиферних виробів біля с. Скребеличі на Овруччині — аматора і члена-кореспондента товариства О.П. Червинського [Отчет ОИВ за 1909 г. 1911, с. VII]. У 1912 р. за дорученням Ради Товариства, членом етнографічної секції І.В. Шуліковим, було здійснено обстеження і розкопки курганів давньоруського часу та християнського могильника часів пізнього середньовіччя і нового часу біля с. Осники на Черняхівщині [Отчет ОИВ за 1913 г. 1915, с. С—СІ]. Отже, з 1905 р. систематичні роботи з цілеспрямованого вивчення археологічної спадщини Східної Волині на певний час припиняються.

У 1910 р., враховуючи швидке зростання музею, його наукове і просвітницьке значення, з метою поставити справу в найбільш сприятливі умови для подальшого планомірного розвитку, члени товариства дослідників Волині прийшли до висновку щодо необхідності виділити його в самостійну установу. Того ж року, на загальних зборах 20 жовтня було розроблено і затверджено проект Статуту нового закладу під назвою Волинський Центральний музей [Отчет ОИВ за

1913 г. 1915, с. XXXIII]. Завдяки зусиллям віцеголови товариства П.А. Тутковського і сприяння губернатора О.П. Кутайсова 1 січня 1911 р. музей отримав нове приміщення в Будинку працелюбства, розташованому на розі сучасних вулиць Гоголівської і Хлібної, а вже 27 травня його було офіційно відчинено [Ланчук, 1995, с. 11; 26]. Згодом, Міністром народної освіти було затверджено Статут музею, а з 1 січня 1914 р. він став самостійною установою. З цього часу всі колекції музею Товариства дослідників Волині передаються у відання Волинського центрального музею. Відповідно до Статуту, музей мав на меті сприяти дослідженню Волині в історичному, етнографічному і економічному відношеннях, а також наглядному ознайомленню широких верств населення з історичними, найбільш примітними пам'ятками краю. Музей за видами колекцій, що зберігалися в ньому поділявся на 4 відділи: природно-історичний, етнографічний, економічний та історичний. До складу останнього, як і раніше, входив підвідділ археології. Управляв музеєм розпорядчий комітет, до відання якого зокрема, входило поповнення колекцій музею і добування засобів для наукових розшуків на місцях. На хранителів музею покладалися обов'язки приймання від завідуючого музеєм придбаних колекцій, вірний розподіл їх по відділам, нагляд за ними та їх цілісністю і складання каталогів [Устав ВЦМ 1913, с. 1, 3, 5].

Отже, можемо констатувати, що ні Волинський музей у складі Товариства, ні Волинський центральний музей як самостійна установа, упродовж 1901 — початку 1914 рр. не займалися науково-дослідною діяльністю, не організовували і не проводили археологічні дослідження регіону. Вся наукова частина діяльності товариства за галузями покладалася на відповідну секцію. В галузі археології такі роботи здійснювала історична секція. Однак, ці роботи, як правило, лягали на плечі поодиноких фахівців, наприклад, Я.В. Яроцького. Примітно, що саме від їх присутності залежав розвиток археологічної справи у регіоні. З їх від'їздом дослідження археологічної спадщини у краї на якийсь час припинялися. Негативно вплинули на розвиток археологічної справи у регіоні події першої світової війни, а за ними й революції і громадянської війни. Товариство дослідників Волині, а разом з ним і музей — головні осередки наукової праці на Волині, упродовж другої половини 1917 — кінця 1918 рр. фактично не функціонували. Новий етап в історії музею та розвитку археологічної справи у регіоні починається із встановленням на Волині Радянської влади.

Наприкінці 1918 р. Волинський центральний музей відновлює свою діяльність. Пізніше, як і решту закладів культури, його було націоналізовано. У травні 1919 р. музей прийнято у відання Волинського губернського комітету по охороні пам'яток мистецтва і старовини [Сведения о работе, 1919, арк. 49]. За попередні роки діяльності у музеї накопичилась чимала кількість археологічних матеріалів, які потребували належного упорядкування, кваліфікованого вивчення і атрибуції. До того ж, стан колекцій музею, у тому числі й археологічних, у світлі згаданих подій, значно погіршився. М. Абрамович у 1918 р. з цього приводу писав: «Останні події примусили музей двічі складуватися і розкладуватися. Етикетки змішалися, переплутались, систему їх порушено, багато чого зіпсовано. Самі експонати не перевірені по описові, багато ще зовсім не розібрано» [Абрамович, 1918, с. 15]. У жовтні 1918 р. відновлює свою діяльність Товариство дослідників Волині. Саме в цей час, після тривалої і виснажливої військової служби до Житомира повертається С.С. Гамченко. По приїзді вчений відразу ж поновлює зв'язки з Товариством, і, згодом, приступає до обстеження околиць Житомира. Під час одного з них, члени товариства С.С. Гамченко і С.А. Бржозовський в глинокопі по вул. Чуднівській знайшли дві чавунні гармати литовсько-польських часів [Абрамович, 1918, с. 15]. Водночас, піднімається питання про відновлення діяльності музею та його відділів. Цілком ймовірно, що за сприяння С.С. Гамченка, а можливо, й за запрошенням завідуючого музеєм С.А. Бржозовського, на базі колекцій старожитностей, що потребували детального вивчення і упорядкування, організовується археологічний відділ. 19 червня 1919 р. на посаду завідуючого відділу призначають відомого вченого, знавця Волинських старожитностей С.С. Гамченка [Curiculum vitae, 1927—1928, арк. 2].

Як свідчать архівні матеріали, відділ упродовж 1919—1920 рр. знаходився у стадії формування, переживаючи численні зміни у штатному розкладі. Виявляється, що С.С. Гамченко офіційно займав посаду завідуючого відділу з червня 1919 — по травень 1920 рр. Потім ця посада, з невідомих поки що причин, скорочується, хоча за висловлюванням С.С. Гамченка, фактично існує, очевидно, на громадських засадах. Реформування відділу продовжується. У вересні 1920 р. посада завідуючого відновлюється, а також вводиться нова — помічника, яка проіснувала до липня 1921 р. За даними І.Ф. Левицького, до організації археологічного відділу як самостійної одиниці у складі відділів Волинського центрального музею приступили з 1920 р. [Левицький, 1928, арк. 2—3]. І лише у 1921 р., його формування врешті-решт було завершено. До складу відділу входили археологічний кабінет, лабораторія, секція археологічних досліджень і музейна (експонатна) секція. Окремі підрозділи відділу, ймовірно, лабораторія і секція археологічних досліджень, виникли ще у 1919 р. Тоді ж, очевидно, були визначені й основні напрямки діяльності відділу та його структурних підрозділів. С.С. Гамченко, наприклад, визначав археологічний кабінет як центр археологічної думки і справи Волині і суміжних з нею місцевостей. В лабораторії, на його думку, археологічні матеріали

здобуті внаслідок проведення польових досліджень і обробки, повинні були перетворюватись в експонати. Музейна секція розглядалась як місце експонування опрацьованих в лабораторії артефактів [Статистический, арк. 1—2]. У 1922 р. штатний розклад відділу більш-менш стабілізується, до його складу входять посади завідуючого, помічника і лаборанта [Статистический, арк. 1—2]. Чи були останні посади вакантними в той час, не зрозуміло. Можна лише припустити, що на початковому етапі діяльності відділу їх, цілком можливо, на громадських засадах, займали І.Ф. Левицький і О.П. Червинський.

Важливе місце у науковій діяльності відділу відводилось секції археологічних досліджень. С.С. Гамченко поділяв польові роботи на рекогносцировки, розвідки і розкопки. Їх головною метою було відкриття і реєстрація археологічних першоджерел краю. Паралельно з цим проводились заходи з популяризації археологічної справи показові розкопки і поширення серед місцевого населення знань про необхідність охорони пам'яток давнини [Статистический, арк. 1—2, 5]. Слід відзначити, що на початковому етапі діяльності відділу, упродовж 1919—1922 рр., польові роботи на теренах Східної Волині С.С. Гамченко планував і проводив самостійно. До того ж, можливо, за власний кошт, здебільшого пішки, спираючись передусім на власні знання і досвід. Значну допомогу у відшукуванні артефактів і пам'яток давнини надавали місцеві жителі, які певною мірою, полегшували роботу дослідника. Під час робіт вчений здійснював візуальний огляд і опис пам'яток давнини, складав плани, збирав підйомний матеріал. Фотозйомка на той час не здійснювалася через відсутність фотоматеріалів і коштів на їх придбання [Гамченко, 1925 а, с. 1—4].

Перші можливості планомірних археологічних досліджень у С.С. Гамченка з'явились на весні 1919 р., коли він співпрацював з Товариством дослідників Волині. Обрання у червні того ж року на посаду завідуючого археологічним відділом музею, дало економічну базу і можливість реально втілити задум в життя. За обставинами часу він розпочав дослідження з Житомира і його передмість — Кам'янки і прилеглої до її гирла ділянки Тетерева. Воно мало на меті з'ясування найдавнішої точки заселення Житомира.

Роботами 1919 р. було охоплено територію центральної частини міста і прилеглих до неї місцевостей, а також околиці Павликівки, Закам'янки, Смолянки, район залізничного вокзалу і Слободи-Селець. Водночас, проводились спостереження за земляними роботами, збиралась інформація про раніше виявлені на теренах міста і його околицях артефакти. Протягом 1919 р. досліднику вдалося зібрати дані про місця окремих знахідок, слідів давніх поховань, курганні могильники, майстерню крем'яних виробів, городища, замчище, підземелля, кладовища доби пізнього середньовіччя і нового часу, знахідки монет і скарбів. Загалом у межах міста та його околиць С.С. Гамченко, без урахування раніше виявлених артефактів, зафіксував понад 30 пунктів, що охоплювали період від кам'яного віку до пізнього середньовіччя включно [Гамченко, 1925 а, с. 1—22]. Найдавніші знахідки — кам'яної доби С.С. Гамченко зафіксував у лесових нашаруваннях на глибини 2—3 м на підвищеннях лівого берега р. Кам'янки у межиріччі Рудавки і Любарського струмка [Гамченко, 1925 а, с. 12].

На підставі зібраних протягом 1919 р. матеріалів вчений прийшов до висновку, що Житомир зародився у межах городища, яке охоплювало простір між Рудавкою, Кам'янкою і Любарським струмком [Гамченко, 1925 а, с. 8]. На його думку, населений пункт, на початковому етапі свого розвитку, не виходив за периметр городища. Поступово він розростався, переважно вздовж шляхів, що вели в напрямках до Києва, Звягеля, Чуднова і Коростеня. Судячи з культурних нашарувань і археологічного матеріалу, Житомир за польської доби, крім Замкової гори, займав вже простори Подолу, Чуднівської вулиці, урочища «Кокрин», Старо-Вільського узгір'я і його нижньої частини, а також верхню і нижню частини Закам'янки [Гамченко, 1925 а, с. 15—16].

Проведені у 1919 р. археологічним відділом музею роботи поклали початок систематичному вивченню археологічної спадщини Східної Волині.

Навесні 1920 р. С.С. Гамченко розробив план подальших досліджень. Роботами планувалося охопити прилеглі до Житомира місцевості в районах Соколової гори, Крошні, Слободи-Селець, Станишівки, Псищ, Старої Рудні, хуторів Чижа і Якима, Врангелівки (Богунія), від гирла р. Крошенки нижче по р. Кам'янці і від гирла р. Гуйви нижче по р. Тетереву [Гамченко, 1925 а, с. 1]. Під час робіт в районі Смолянки, Врангелівки, Псищ, Станишівки, Старої Рудні, Соколової гори і Крошні було виявлено 13 археологічних об'єктів. Окремі знахідки періоду кам'яного віку, були зафіксовані на території Смолянки, Врангелівки (Богунія), а також у місцевості між урочищем «Церковщина» і Соколова гора. В околицях Псищ і Станишівки оглянуті стародавні укріплення, складені їх плани, зібрано підйомний матеріал. На території Крошні і в околицях Псищ вперше фіксуються сліди некрополів з похованнями в кам'яних гробницях, які нині пов'язують з пам'ятками доби міді-бронзи культури кулястих амфор. У південно-західному і західному напрямках від Псищ у лісі виявлено поодинокий курган, а в урочищі «Кумани», на правому березі в гирлі р. Гуйви — курганний могильник доби бронзи-ранньозалізного віку. Курганні групи також виявлені поблизу Станишівки і неподалік Старої Рудні в урочищі «Грем'яче». У с. Станишівка виявлено сліди підземелля, оглянуто кладовище, на якому серед різноманітних надгробків виявлені кам'яні хрести. Під час

робіт складались й загальні плани місцевостей в околицях Станишівки, Псищ, Соколової гори, Слободи-Селець і Крошні з позначенням на них археологічних об'єктів [Гамченко, 1925 а, с. 23—49].

З 1921 р., за висловленням С.С. Гамченка, діяльність відділу почала носити системний характер. У цей час були складені Статут і Програма діяльності відділу, розроблені інструкції по археологічному кабінету, експонатній частині музейної секції, лабораторії та секції археологічних досліджень. Усі польові роботи віднині здійснювалися за чітко розробленим планом. З квітня започатковується облік польових досліджень відділу. З цією метою в секції археологічних досліджень запровадили ведення щоденника. Про свою діяльність відділ інформує розпорядчий комітет музею [Гамченко, 1925 а, с. 2, 3, 5].

Розвідки і спостереження попередніх років підвели С.С. Гамченка до думки про необхідність поширення досліджень на відкритих просторах і серед розріджених порубкою лісових ділянках вододілу Тетерева і Лісової Кам'янки, розташованих у західному напрямку від Житомира. Протягом року планувалося охопити місцевості в басейні р. Тетерева, від Альбинівки (нині Тетеревка) до Фрисарки (південна околиця с. Буки), а також в басейнах річок Бобрівки і Лісової Кам'янки від Нового Заводу до Барашівки. Як і раніше, дослідження, передусім, мали на меті реєстрацію археологічних першоджерел мікрорегіону. Вперше, документально засвідчувалося залучення до археологічних робіт, на добровільних засадах, місцевих жителів, переважно вчителів, а також груп слухачів Волинського інституту народної освіти. Упродовж 1921 р. роботи було проведено на території 22 населених пунктів, внаслідок яких виявлено понад 50 археологічних об'єктів [Гамченко, 1925а, с. 50—127]. Серед відкритих і частково досліджених у цьому році об'єктів, слід відзначити групу поселень і поховальних пам'яток, яку вчений за типом кераміки зафіксованої на теренах та в околицях однойменного села назвав корчацькими (входять до кола слов'янських пам'яток празько-корчацького типу середини — третьої чверті I тис. н.е.).

Найбільш плідними і масштабними були дослідження 1922 р. Розвідками було охоплено басейни річок Гнилоп'яті і Гуйви, та їх притоків — Глибочка, Кощі, П'ятки, Коденки. Крім того, були продовжені роботи в басейні р. Лісової Кам'янки. Якщо у попередні роки розвідки обмежувались західною частиною сучасного Житомирського району, то у поточному році роботи поширювалися на території сучасних Андрушівського, Бердичівського і Чуднівського районів. У практику польових досліджень вводився принцип суцільного обстеження населених пунктів і прилеглих до них місцевостей.

Протягом 1922 р. було обстежено території 33 населених пунктів. В результаті виявлено близько 130 історико-археологічних об'єктів [Гамченко, 1925а, с. 128—193]. Більш докладно були обстежені місцевості в околицях Глибочка, Чорнодуба, Шумська, Троянова, Слободищ, П'ятки, Пряжева, Кодні і Барашівки. Городища і замчища виявлені в околицях Крут, Малих та Великих Коровинець, Городища на Андрушівщині, Троянова, Слободищ, Городищ на р. Коденка, Пряжева і Кодні. Привертає увагу інформація про сліди поселень III—V ст. н.е. і скарби римських монет на р. Коденка між селами Пряжів і Городище [Гамченко, 1925а, с. 183—186]. Ймовірні сліди поховань в кам'яних гробницях культури кулястих амфор були зафіксовані дослідником в околицях с. Волиці [Гамченко, 1925а, с. 189]. Сліди підземель зареєстровані в сс. Голодьки, Шумську, Троянові, Слободищах, П'ятках і Кодні [Гамченко, 1925а, с. 138, 153, 160, 166, 170, 178—180]. Не менш цікавими були дані, зібрані під час обстеження пізньосередньовічного християнського некрополя, що знаходився на схилах правого берега р. Сінгурки (Грабарки) в околицях Пряжева і Сінгурів, де серед стелоподібних надмогильних пам'ятників виділялись й кам'яні хрести [Гамченко, 1925а, с. 186—187].

З 1923 р. відділ поповнився новими кадрами, під керівництвом С.С. Гамченка розпочав свою діяльність І.Ф. Левицький [ДАЖО, арк. 71]. До роботи у відділі він вже мав певний досвід археологічних досліджень у краї. Зокрема, восени 1921 р. він власними силами обстежив систему ярів в околицях с. Довгиничі Овруцького повіту, під час якого зібрав рештки палеофауни, а в урочищі «Старі Могилки» відкрив сліди пізньо палеолітичної стоянки. Про наслідки своїх пошуків І.Ф. Левицький повідомив Волинський центральний музей, а зібрані знахідки передав до Овруцького повітового музею [Левицький, 1930, с. 153]. Відомо також, що за його ініціативою, у березні 1922 р. при Овруцькому повітовому відділі народної освіти було створено науково-археологічну комісію. Рішення про її заснування було затверджено місцевим виконкомом 3 квітня 1922 р. До її складу увійшли О.П. Червинський (голова), члени: І.Ф. Левицький, завідуючий політвідділом Ф.А. Козубовський і вчитель місцевої школи С.В. Синегуб. Примітно, що співробітники комісії власними силами організовували і проводили наукові екскурсії, у тому числі по вивченню археологічних старожитностей північних регіонів Східної Волині. Упродовж 1922 р. комісією були організовані екскурсії до сіл Збраньки, Норинськ і Клинець. Під час робіт були обстежені городище-замчище, стоянка і поселення. На поверхні і в оголені ґрунту були зібрані цікаві знахідки, серед яких черепи викопного носорога, уламки ліпного і кружального посуду, крем'яні знаряддя праці, зразки цегли з відбитками дати «1816» та польськими монограмами, керамічні люльки тощо. Крім того, співробітники комісії здійснювали заходи по збору відомостей про пам'ятки давнини Овруцького повіту, а також про наявність у місцевих жителів колекцій старожитностей.

Усі зібрані під час екскурсій предмети комісія передала до Овруцького повітового музею. Про наслідки своєї діяльності комісія інформувала наприкінці року Волинський центральний музей [Меры охраны, арк. 4—5]. Координацію діяльності комісії і наукових досліджень на теренах Овруччини, ймовірно, в цей час здійснював археологічний відділ Волинського центрального музею. Діяльність цієї комісії, певною мірою, сприяла поширенню археологічної справи і закладала фундамент для подальшого вивчення північних регіонів краю.

У 1923 р. археологічний відділ музею поширив свої дослідження на північ та північний схід від Житомира і охопив ними верхів'я річок Очеретянки (С.С. Гамченко помилково її називає Тростяницею), Бистріївки і Свинолужки, переважно у місцевостях, розташованих в межах сучасного Черняхівського району Житомирської області. Під час розвідок на території 15 населених пунктів було виявлено 36 археологічних об'єктів. Серед них сліди поселень, курганні могильники, окремі кургани, городища, замчища, сліди пізньосередньовічних кладовищ з кам'яними хрестами, ґрунтові поховання тощо [Гамченко, 1925а, с. 194—211]. Більш детально були обстежені околиці Черняхова і Трокович. Серед об'єктів виявлених у 1923 р. особливу увагу привертали знахідки крем'яних знарядь праці і напівфабрикатів, зібрані в урочищі «Лиса гора» на берегах р. Свинолужки, що біля східної околиці с. Городище. Подібні знахідки дослідник виявив і на сусідніх пагорбах, розташованих західніше «Лисої гори». С.С. Гамченко відніс ці об'єкти до кам'яного віку [Гамченко, 1925а, с. 209—211]. Цікаво, що в науковій і краєзнавчій літературі зазначена пам'ятка, як у радянський час, так і на сучасному етапі, фігурує як стоянка-майстерня пізньоашельського-мустьерського часів доби раннього палеоліту під назвою «Житомирська стоянка». Виходячи з наведених у літературі даних, її було відкрито у 1959 р. В.О. Місяцем [Месяц, 1962, с. 54]. Насправді, як бачимо, її першовідкривачем був С.С. Гамченко.

У 1924 р. науково-дослідні роботи знаходились на межі зриву. Відсутність коштів і, відповідно допоміжних сил, значно обмежували діяльність археологічного відділу. З часом, завдячуючи активній діяльності І.Ф. Левицького і Ф.А. Козубовського ці роботи, за висловленням С.С. Гамченка, цілком випадково, все ж таки вдалося здійснити. За ініціативою О.Ф. Лагодовської і завдячуючи клопотам І.Ф. Левицького, з'явилась можливість здійснити розкопки на околиці Житомира (курганний могильник доби бронзи-ранньозалізного віку в урочище «Грем'яче» у районі Старої Рудні). Згодом, за запрошенням Ф.А. Козубовського та за його особистої участі й завдяки клопотам І.Ф. Левицького, вдалося виконати дослідження не тільки в межах м. Коростеня, але й на теренах Коростенської округи. Однак, С.С. Гамченко констатував, що ці роботи були «спорадичними, носили пробний і показовий характери і, мали на меті охопити якомога більше число географічних точок, ширше популяризуючи археологічну справу та проводячи заходи по припиненню самочинних розкопок любителів і скарбошукачів». Він вважав, що більш планомірними і систематичними були дослідження в басейні р. Случі, під час яких були проведені розкопки курганної групи в околицях с. Войцехівки [Гамченко, 1925б, арк. 1].

Археологічні роботи 1924 р. проводились у межах Житомирської, Коростенської і Шепетівської округ, які нині займають Житомирський, Романівський, Коростенський, Малинський, Народицький, Овруцький райони Житомирської та Шепетівський район Хмельницької областей. Під час робіт було обстежено території 10 населених пунктів, зареєстровано 26 об'єктів, серед яких 25 курганних груп, що налічували 771 насипів, з яких розкопано 47 і 1 окремий курган [Гамченко, 1925б, арк. 4—94]. З цього року І.Ф. Левицький започаткував роботи з вивчення пам'яток культури кулястих амфор. Під час розвідувальних робіт на берегах р. Случі та її притоків, у околицях Войцехівки, Мирополя і Колодяжного, дослідник вдалося зафіксувати і дослідити 5 поховань цієї культури [Гамченко, 1925б, арк. 95—107].

Слід відзначити, що роботи у північних регіонах Східної Волині 1924 р. вдалося виконати й завдяки діяльності утвореного у м. Коростені окружного музею краєзнавства, першим директором якого був Ф.А. Козубовський. Певною мірою, цей осередок виконував функції філіального осередку, координацію науково-дослідної роботи якого в галузі археології, здійснював археологічний відділ Волинського центрального музею в особі С.С. Гамченка. Цікаво, що Ф.А. Козубовський у той час входив до складу співробітників секції археологічних досліджень археологічного відділу Волинського центрального музею і був активним членом Волинської вільної археологічної школи, що функціонувала в Житомирі, ініціатором створення якої, очевидно, був все той же С.С. Гамченко. Саме на базі вищезгаданих закладів кувалися молоді дослідницькі кадри в регіоні. Діяльність Коростенського окружного музею краєзнавства в згаданому напрямку заслуговує на увагу науковців, потребує детального вивчення і публікації.

Вінцем науково-дослідної роботи Волинського центрального музею у галузі археології став 1925 р. Діяльність С.С. Гамченка і очолюваного ним відділу привернула увагу центральних наукових установ. Саме в цьому році за підсумками науково-дослідної праці Волинський центральний музей було віднесено до провідних осередків України в галузі археологічних досліджень, а на Всеукраїнський конференції краєзнавства, яка відбулась 28—31 травня 1925 р. у м. Харкові, він отримав статус науково-дослідного закладу. Згодом Волинський центральний музей було перейменовано на Волинський науково-

дослідний музей. З цього часу, науково-дослідна робота з археологічного вивчення Східної Волині координувалася і здійснювалася за плановими завданнями Всеукраїнського археологічного комітету. У цей період співробітниками відділу були підсумовані наслідки робіт 1919—1924 рр. Підготовлені і направлені до ВУАК для наукової оцінки і публікації ґрунтовні праці «Пятилетие археологических исследований на Волыни 1919—1923 гг.» та «Раскопки 1924 г. на Волыни», які нині зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАН України. Співробітники відділу брали активну участь в заходах ВУАК, залучалися до роботи, включалися до складу дійсних членів установи. Порівняно з іншими осередками, що займалися вивченням археологічної спадщини в Україні, і в яких, нараховувалося по одному, від сили по два фахівці, Волинський центральний музей у кількісному і фаховому складі співробітників археологічної галузі значно переважав. Це дозволило виконати великий обсяг робіт з вивчення і реєстрації археологічної спадщини регіону, зробити вагомі відкриття. З цього приводу, науковий секретар ВУАК, археолог М.Я. Рудинський відзначав, що «Серед багатьох музейних осередків, створених ще за дореволюційних часів, єдиною ясною крапкою на тлі нашої провінції у цій галузі виділяється Житомир, де енергією С.С. Гамченка скупчено й виховано молоді дослідницькі сили та проведено низку дослідів першорядної наукової ваги» [Рудинський, 1926, с. 6].

Таким чином, упродовж 1919—1924 рр. головним осередком з вивчення археологічної спадщини на теренах Східної Волині був Волинський центральний музей. В його структурі функціонував археологічний відділ, який очолював відомий вчений, знавець Волинської старовини, археолог С.С. Гамченко. За досить короткий період діяльності співробітникам відділу вдалося організувати і провести широкомасштабні археологічні дослідження, під час яких було обстежено території 88 населених пунктів, зареєстровано понад 286 пам'яток давнини. Започатковані дослідження пам'яток кам'яного віку, доби бронзи (войцехівська група курганів), трипільської культури, культури кулястих амфор (інакше мегалітична), ранньосередньовічних старожитностей корчацького типу, та комплексу пам'яток литовсько-польського періоду. На базі археологічного відділу, під безпосереднім керівництвом С.С. Гамченка, навчались і виховувались молоді фахівці археологічної справи: І.Ф. Левицький, О.П. Червінський, О.Ф. Лагодовська, Ф.А. Козубовський та інші, які зробили вагомий внесок у вивченні археологічної спадщини Східної Волині, залишили помітний слід у розвитку вітчизняної археології. Відділ сприяв і приймав безпосередню участь у створені нових краєзнавчих осередків і музейних закладів в регіоні, координував їх діяльність у галузі археології.

У 1925 р. діяльність Волинського центрального музею і археологічного відділу, що функціонував при ньому, врешті отримала високу оцінку провідних наукових установ України, що працювали в системі ВУАН, стала взірцем у розвитку археологічної справи на регіональному рівні.

Абрамович Н. Про «Товариство дослідників Волині» / Н. Абрамович // Волинська народна газета. — 1918. — 23 листопада. — № 22. — С. 15.

Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795—2006 роки. — Житомир, 2007. — 620 с.

Баженов Л.В. Дослідник Східної Волині український археолог Сергій Гамченко / Л.В. Баженов // Горошківщина крізь призму століть: Тези наук. краєзн. конф. — Володарськ-Волинський — Житомир, 1995. — С. 80—83.

Гамченко С. Пятилетие археологических исследований на Волыни 1919—1923 гг. — Житомир, 11.VI.1925 а / С. Гамченко // Науковий архів Інституту археології НАН України. — Ф. 3 (С. С. Гамченко). — Спр. 45. — 211 с.

Гамченко С. Раскопки 1924 г. на Волыни. — Житомир, 17.II.1925 б / С. Гамченко // Науковий архів Інституту археології НАН України. — Ф. 3 (С. С. Гамченко). — Спр. 46. — 109 с.

ДАЖО, ф. Р-266, оп. 1, спр. 182, арк. 71.

Кострица М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті / М.Ю. Кострица. — Житомир, 2001. — 360 с.

Ланчук Н.В. 130 років Житомирському обласному краєзнавчому музею (1865—1995) / Н.В. Ланчук // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. — Житомир, 1995. — С. 10—14.

Левицький І.Ф. Доповідна записка до Ради Волинського науково-дослідного музею: 29.IV.1928 р. / І.Ф. Левицький // Фонди ЖОКМ, КП 38656/1 ІД-11182, 16 с.

Левицький І. Довгинецька палеолітична стація. Попереднє повідомлення / І. Левицький // Антропологія. Річник за р. 1929. — Т. III. — К., 1930. — С. 153—160.

Маньковська Р.В. Основні етапи розвитку Житомирського музею / Р.В. Маньковська // Велика Волинь: Минуле й сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. — Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, [1994]. — С. 401 — 404.

Меры охраны в Овручском уезде Волынской губернии древностей, старины, искусства, палеонтологии, редких представителей фауны и флоры, месторождений примечательных минералов и исключительно ценных геологических форм // Науковий архів Інституту археології НАН України. — № 43. — 5 арк.

Месяц В.А. Находки древнепалеолитических орудий в районе Житомира / В.А. Месяц // КСИА АН СССР. — М., 1962. — Вып. 92. — С. 54—55.

Нестеренко В.А. Археологічні дослідження С.С. Гамченка на теренах Волині В.А. Нестеренко / В.А. Нестеренко // Житомирщина на зламі тисячоліття: Науковий збірник «Велика Волинь». — Том 21. — Житомир, 2000. — С. 328—330.

Отчёт о деятельности Общества исследователей Волыни за 1909 год // Труды Общества исследователей Волыни. — Том VI. — Житомир, 1911. — С. I—XVI.

Отчёт о деятельности Общества исследователей Волыни и Волынского центрального музея за 1913 год. — Житомир, 1915. — 101 с.

Отчёт о деятельности Общества исследователей Волыни и Волынского центрального музея за 1913 год. — Житомир, 1915. — С. I—CI.

Памятная книжка Волынской губернии на 1906 год. — Житомир, 1905.
Протокол первого учредительного общего собрания общества исследователей Волыни, состоявшегося 2 декабря 1900 г. в г. Житомире в здании Житомирской Русской публичной библиотеки // Труды Общества исследователей Волыни. — Житомир, 1902. — Т. 1. — С. 38—40.
Протоколы заседаний IV-й (исторической) секции общества исследователей Волыни // Труды Общества исследователей Волыни. — Житомир, 1902. — Т. 1. — С. 74—80.
Реєстр № 1 загальної перевірки інвентаря археологічного відділу Волинського державного музею в р.р. 1919—1930. Житомир, 1-17.II.1930 // Фонди ЖОКМ, КП 38656/7-ІД-11188, 30 арк.
Рудинський М. Коротке звідомлення за діяльність Всеукраїнського археологічного комітету при КАН в галузі археологічних дослідів у р. 1925 / М. Рудинський // Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні досліди року 1925 (з каталогом звідомної виставки). — К., 1926. — С. 3—11.
Сведения о работах Волынского губернского комитета по охране памятников искусства и старины в мае 1919 г. // ДАЖО, ф. Р—31, оп. 2, спр. 1, арк. 49—49 зв.
Статистический (?) эскиз археологического отдела Волынского центрального музея // НА ІА НАН України. — Ф. 3 (С. С. Гамченко). — Спр. 35. — 5 арк.
Тарабукін О.О. Археологічні дослідження Товариства дослідників Волині і Волинського науково-дослідного музею на Житомирщині в першій третині XX ст. / О.О. Тарабукін // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. — Житомир, 1995. — С. 31—36.
Тарабукін О. Від колекції в бібліотеці до Волинського центрального музею (до 130-річчя з дня заснування Житомирського краєзнавчого музею) / О. Тарабукін // Житомирський вісник. — 1995. — 13 жовтня. — № 41. — С. 10.
Тарабукін О.О. Археологічні дослідження на території Східної Волині у перші десятиріччя Радянської влади (20—30-ті роки XX ст.) / О.О. Тарабукін // Історія міст і сіл Великої Волині: Наук. збірник «Велика Волинь»: Т. 25. — Ч. 1. — Житомир, 2002. — С. 148—156.
Устав Волынского центрального музея. — Житомир, 1913. — 8 с.
Устав общества исследователей Волыни // Труды Общества исследователей Волыни. — Житомир, 1902. — Т. 1. — С. 19—35.
Ярмошик І.І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX—XX століть / І.І. Ярмошик. — Житомир, 2006. — 216 с.
Яроцкий Я.В. Важнейшие вопросы, возникающие при изучении первобытных древностей Волыни / Я.В. Яроцкий // Труды Общества исследователей Волыни. — Житомир, 1902. — Т. 1. — С. 1—15.
Curiculum vitae // НА ІА НАН України. — Ф. 3 (С. С. Гамченко). — № 104, аркуш 1—2.

А. А. Тарабукин

ВОЛЫНСКИЙ ЦЕНТРАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ — РЕГИОНАЛЬНЫЙ ЦЕНТР ИЗУЧЕНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ВОСТОЧНОЙ ВОЛЫНИ (1900—1924 гг.)

Музей, именуемый Волынским, начал функционировать в составе Общества исследователей Волыни с декабря 1900 г. В январе 1914 г., по предварительному решению Совета общества, он становится самостоятельным, и с тех пор именуется Волынским центральным музеем. При нем, в составе исторического отдела, функционирует подотдел археологии. Организацией работ по изучению археологических древностей в регионе занималась историческая секция общества под руководством Я.В. Яроцкого. С началом первой мировой войны все работы были приостановлены. Возобновлению археологических исследований в регионе послужило создание на базе музея в июне 1919 г. археологического отдела, который возглавил известный ученый, знаток Волынских древностей С.С. Гамченко. За достаточно короткое время исследователю удалось наладить и провести на протяжении 1919—1924 гг. широкомасштабные работы по регистрации и изучению древностей Восточной Волыни. В этот период музей становится главным центром археологических исследований в регионе, содействует и принимает непосредственное участие в создании краеведческих организаций и музейных заведений в регионе, координирует их деятельность в сфере археологии. На базе археологического отдела Волынского центрального музея, под руководством С.С. Гамченка, были воспитаны молодые специалисты археологического дела: И.Ф. Левицкий, О.П. Червинский, О.Ф. Лагодовская, Ф.А. Козубовский и другие, которые сделали значительный вклад в изучение археологического наследия Восточной Волыни, оставили заметный след в развитии отечественной археологии.

A. Tarabukin

VOLYNSYI CENTRAL MUSEUM — REGIONAL CENTER OF EAST VOLYN ARCHAEOLOGICAL HERITAGE STUDY (1900—1924)

Volynsky museum, started working as a part of Volyn researchers Society from December 1900. In January 1914, by a preliminary decision of the Society, it becomes independent, and since called Volyn Central Museum. With it's history department, operates The section of archaeology. Archaeological studies in the region were held by a historic section of Society under the leadership of Y. Yarotsky. In 1919—1924 period, museum became the main centre of archaeological research in the region; organized and take part in local history museum creation.

УДК 902(091):930.1:165.5

Д.Л. Тесленко

ИСТОРИОГРАФИЯ АРХЕОЛОГИИ: ПРОБЛЕМА СТРУКТУРЫ ПРЕДМЕТНОГО ПОЛЯ

Статья посвящена современному состоянию историографических исследований в археологии, в частности, пониманию предметного поля историографии археологии. Ставится вопрос о специфике и уровнях структуры предметного поля историографии, определяются перспективы дальнейшего исследования проблемы.

Ключевые слова: историография археологии, история археологии, предметное поле, структура, науковедение.

В течение последних двух десятилетий историография археологии уверенно позиционирует себя в качестве самостоятельной и бурно развивающейся субдисциплины. За это время количество работ по истории археологической науки резко возросло, причем во всех составляющих спектра специальных исследований — от публикаций тезисов и материалов конференций до монографий и диссертаций самого высокого уровня. Повышенный интерес к истории археологии иллюстрируют проводимые все чаще и чаще тематические конференции. Историографическим вопросам посвящаются отдельные секции на форумах, посвященных конкретно-научным проблемам археологии.

Причины активизации историографических исследований в археологии разнообразны, имеют внутреннюю и внешнюю природу, но при этом очевидно взаимосвязаны. В первую очередь — это факторы развития современной гуманитаристики, включающие ее деидеологизацию на постсоветском пространстве, переход в состояние «методологического плюрализма», повышение внимания к субъективной составляющей научного познания, связанное с «антропологическим поворотом» в мировой гуманитарной практике. Второй комплекс причин связан с возникшей острой необходимостью саморефлексии археологии как науки в связи с кардинальным пересмотром в начале 90-х гг. XX вв. устоявшихся в советской археологии концепций, изменениями в самой структуре науки и организации познавательного процесса. Но, пожалуй, главной причиной стало неудовлетворительное состояние самой историографии археологии — неразработанность ее теоретической базы, неопределенность познавательных возможностей, отсутствие адекватной периодизации истории науки, недостаточная изученность «дореволюционного» периода, наличие в истории отечественной археологии множества белых пятен и «забытых» имен.

Одной из таких проблем остается определение предметного поля историографии археологии, хотя первая попытка ее решения и была предпринята А.А. Формозовым еще в 1975 г. [Формозов, 1975]. К моменту написания упомянутой статьи А.А. Формозов уже являлся состоявшимся ученым, признанным специалистом в истории дореволюционной российской археологии — автором соответствующей монографии, аналитических и специальных статей, а также ряда рецензий. И уж коль скоро задачи науки определяются ее предметом, постановка исследователем задач историографии археологии, по сути, являлась апелляцией к ее предмету. Следуя А.А. Формозову, предметное поле историографии археологии, таким образом, объединяет собственно обобщающую историю археологической науки, историю развития «идей и методов», биографистику, «развитие тех или иных разделов науки» [Формозов, 1975, с. 6—11]. Для нас представляются также важными две ремарки, содержащиеся в статье. Судя по

© Д.Л. ТЕСЛЕНКО, 2012

тексту, идея статьи была подсказана А.А. Формозову появлением многочисленных работ по истории исторической науки и смежных дисциплин, что заставило автора отметить крайне неудовлетворительное состояние исследований по истории археологии [Формозов, 1975, с. 5—6]. С другой стороны, А.А. Формозов не настаивал на завершенности своего исследования, которого оказалось вполне «достаточно для того, чтобы не согласиться с мнением о ненужности разработки данной темы [истории археологии — Д.Т.]» [Формозов, 1975, с. 13].

Уточнить понимание А.А. Формозовым предметного поля историографии археологии мы можем благодаря работе О.М. Мельниковой, посвященной анализу научного наследия исследователя в области истории археологии [Мельникова, 2010]. Говоря о предметной сфере историографии археологии, О.М. Мельникова подчеркивает, что для А.А. Формозова она сводилась в первую очередь к истории науки [Мельникова, 2010, с. 529]. Показательно, что эта же мысль присутствует и в статье А.М. Дубровского, представленной в том же сборнике [Дубровский, 2010, с. 545]. Следуя О.М. Мельниковой, предметное поле историографических исследований А.А. Формозова также включает в себя биографистику в том числе и в бихевиористском и социокультурном контекстах, исключительное внимание к источникам (как к археологическим и историческим, так и к историографическим), а также такое специфическое явление как «историография историографии», т.е. история изучения истории археологии [Мельникова, 2010, с. 528—530].

Анализируя творчество А.А. Формозова, О.М. Мельникова также коснулась современных проблем историографии археологии, в частности, определения предметного поля последней. По мнению исследовательницы, «объект историографического исследования и его предмет могут быть представлены в виде процесса, развивавшегося по мере развития потребностей археологии в познании прошлого своей науки» [Мельникова, 2010, с. 530]. Указывая на сравнительно позднее оформление историографии археологии в самостоятельное направление и «ее изоляцию от историографии исторической науки», автор констатирует, что термины «история археологии» и «историография археологии» в последнее время уже не отождествляются специалистами [Мельникова, 2010, с. 529]. Как следствие, предмет историографии археологии, согласно О.М. Мельниковой, не сводится к истории накопления археологических знаний, и может быть расширен за счет истории науки — исследования «изменений в организации научной деятельности, изучения социальных функций археологии, рассмотрения системы подготовки научных кадров, характеристики коммуникаций, анализ влияния социальных факторов, гендерной составляющей дисциплинарного сообщества, персональных биографий» [Мельникова, 2010, с. 530]. Также в предметную сферу историографии археологии исследовательница включает методологию и методику историографического исследования [Мельникова, 2010, с. 530—532].

Многие из этих вопросов были ранее подняты О.М. Мельниковой в докторской диссертации [Мельникова, 2004]. Отмечалось, что определение предмета историографии археологии представляет собой важнейшую методологическую проблему, поскольку именно предметная сфера историографии археологии определяет содержание ее методологических проблем. При изучении научных школ, — по мнению исследовательницы, — предмет историографии археологии должен включать процесс накопления знаний, возникновение новых идей, концепций, теорий, методов исследования, изменения в организации научной деятельности, преобразования социальных форм деятельности ученых. Круг методологических проблем в данном контексте включает анализ структуры и уровней историографического знания, изучение методов историографического исследования, взаимоотношение науки и общества, понятийный аппарат историографии, психологии научного творчества [Мельникова, 2004, с. 9—10].

В поисках методологического обоснования предмета историографии археологии исследователи обратились к теоретическому инструментарию науковедения. В данном контексте несомненно важное значение имеет статья А.И. Ганжи, как пример проблемного историографического исследования в археологии [Ганжа, 1987]. Для определения специфики термина «историко-научное исследование» автор использовал принятую в философии науки иерархию, выделяя фактологический, историографический и науковедческий уровни [Ганжа, 1987, с. 138]. Фиксация научных фактов, их в первую очередь хронологическая систематизация и обобщение представляют начальный, фактологический уровень исследования. На следующем, историографическом уровне происходит выработка особых концептуальных конструкций, определенных исторических моделей теоретического знания. На науковедческом уровне разрабатываются «теоретические основы научной политики государства и государственное регулирование науки как социального института» (нормативное науковедение), а также раскрываются «закономерности функционирования и развития науки как сложной системы» (аналитическое науковедение) [Ганжа, 1987, с. 138—139]. По мнению А.И. Ганжи, предметом исследований историографического уровня является «имманентное развитие теоретического базиса конкретных наук», в то время как к прерогативам науковедения относится определение «периодов резких

качественных скачков мировоззренческого порядка, становление новых ценностных установок научной системы» [Ганжа, 1987, с. 139].

Следует также отметить достаточно показательный момент — А.И. Ганжа фактически выводит археологию из разряда гуманитарных дисциплин, называя собственное исследование термином «историко-научное», вместо принятого в гуманитаристике — «историографическое» [Ганжа, 1987, с. 138].

Научный потенциал науковедения был использован при определении предметного поля истории археологии Г.С. Лебедевым. Исследователь подчеркивал, что предметом научной рефлексии или самопознания науки, и история археологии не является исключением, является «логика смены ценностных ориентаций» [Лебедев, 1992, с. 5]. Поскольку рефлексия науки имеет закономерный характер, является универсальным в дисциплинарном измерении процессом, то и принципы науковедения как особой генерализирующей отрасли знания, согласно Г.С. Лебедеву, «естественно, распространяются и на историю археологии» [Лебедев, 1992, с. 6]. Предметное поле истории археологии, таким образом, определяется принятыми в науковедении подходами — информационно-кибернетическим, рефлективно-аналитическим, теоретико-познавательным, — и включает в первом случае организационную структуру науки, внутринаучные связи и отношения во втором, и, наконец, место и роль науки как особой формы познания в развитии общественной системы [Лебедев, 1992, с. 8]. По мнению Г.С. Лебедева, для конкретизации исследований в области истории археологии по своей внутренней логике подходит предложенная П.А. Рачковым четырехуровневая структура науковедения как самостоятельной дисциплины. Последняя включает фундаментальные, экстранаучные, социоструктурные и инфраструктурные характеристики науки [Лебедев, 1992, с. 8—9].

Также с позиций науковедения обратился к проблеме предметного поля историографии археологии Ю.П. Холюшкин. В отличие от специальных работ по историографии археологии статья Ю.П. Холюшкина продолжала серию работ по «построению системной классификации археологической науки» [Холюшкин, 2003, с. 8]. Историография археологии вместе с так называемой «археологической критикологией» понимается исследователем в качестве составной части археологического науковедения. Первая, согласно автору, «исследует историю науки и представляет собой совокупность исследований, посвященных определенной теме или исторической эпохи», решая при этом следующие задачи: выяснение теоретико-методологических принципов, присущих каждому направлению археологической мысли; анализ источниковедческой базы, характера использования археологических источников, конкретных методик исследования археологических фактов; определение места археологических научных школ и направлений в установлении и систематизации археологических фактов; изучение организации и форм исследовательской работы в области археологии, включая систему научных учреждений, вузов, музеев и архивов, систему подготовки кадров; анализ проблематики археологических исследований, ее развития и расширения; исследование археологических концепций, созданных различными археологическими направлениями и школами и выявлению моментов преемственности археологического знания [Холюшкин, 2003, с. 9]. Заслуживает внимание и формулировка предметного поля вводимого Ю.П. Холюшкиным в тесной связи с историографией археологии понятия «археологическая критика» — «критическая проверка ранее использованных приемов интерпретации археологических фактов, установления степени их достоверности и … нового осмысления уже накопленных археологических материалов» [Холюшкин, 2003, с. 9].

В свою очередь в качестве подразделов историографии археологии и археологической критикологии Ю.П. Холюшкин, вслед за Е.Д. Гражданниковым, выделяет: археологическую наукометрию, целью которой является «статистическая обработка эмпирических археологических науковедческих данных»; археологическую критериологию как науку о критериальной оценке научных результатов на основе их сравнения посредством строго определенных статистических процедур; наконец, археологическое прогностическое науковедение, задачей которого является получение информации о будущих научных результатах [Холюшкин, 2003, с. 9—10].

Внутренняя классификация историографии археологии представлена Ю.П. Холюшкиным в виде двух опорных понятий — общей историографии археологической науки и методики историографии, — имеющих собственную иерархическую структуру. Первое понятие разделено исследователем на комментарийную и теоретическую историографию. Комментарийная историография, согласно Ю.П. Холюшкину, является «наиболее распространенным видом историографического описания, основанного на простой констатации известных фактов», тогда как задача теоретической историографии заключается в «анализе источниковедческой базы, характера использования археологических источников, конкретных методик исследования археологических фактов, определения места археологических научных школ и направлений в установлении и систематизации археологических фактов, изучение организации и форм исследовательской работы в области археологии, включая

систему научных учреждений, вузов, музеев и архивов, систему подготовки кадров, анализ проблематики археологических исследований, ее развития и расширения» [Холюшкин, 2003, с. 11—12]. На следующем структурном уровне Ю.П. Холюшкин выделяет хроникальную историографию — «описание археологических исследований в их хронологическом порядке», источниковую историографию, которая изучает «историю археологического знания на основе вещественных и письменных источников», а также концептуальную историографию, «изучающую теоретико-методические принципы, присущие каждому направлению археологической мысли и исследованием археологических концепций, созданных различными археологическими направлениями и школами, выявлением моментов преемственности археологического знания» [Холюшкин, 2003, с. 12]. Методика историографии, в понимании Ю.П. Холюшкина, представляет собой «последовательность конкретных процедур, реализация которых обеспечивает достижение заданной цели историографического исследования» [Холюшкин, 2003, с. 12].

Представленные выше многочисленные и объемные цитаты призваны продемонстрировать, что концептуально проблема предметного поля историографии археологии остается неразработанной. Что же изменилось за десятилетия, отделяющие нас от статьи А.А. Формозова?

Многочисленные сегодня историографические исследования в археологической науке посвящены преимущественно проблемам истории археологии и лишь единичные — теоретическим аспектам исследований в области историографии археологии. Работы по проблемной историографии или точнее по историографии конкретно-научных проблем археологии практически отсутствуют, а специальные историографические разделы в археологических работах, как и сорок лет назад, зачастую представляют собой в лучшем случае аннотированные библиографии. Ю.П. Холюшкин для последних даже ввел отдельный элемент в структуру общей историографии археологической науки — «комментарийная историография» [Холюшкин, 2003, с. 12].

Явственная доминанта историко-научного над проблемно-историографическим в истории археологии в свое время была как бы закреплена В.Ф. Генингом. Он настаивал, что «история археологии … предусматривает не столько обзоры частных проблем, связанных с конкретно-историческим изучением памятников, эпох, культур или регионов, сколько исследование эволюции общего стиля научного мышления, развития методов, концепций, теорий, гипотез, определяющих общее направление исследовательского поиска в тот или иной период развития археологии» [Генинг, 1982, с. 4]. Таким образом, В.Ф. Генинг разделил историографию проблемы и историю археологии, причем в последней сделал акцент на теоретической части. В подобном творческом ключе выполнено исследование Н.И. Платоновой, предмет которого определен как «развитие археологической мысли…, понимаемое как эволюция и трансформация комплекса общих представлений и методических подходов, применявшихся в данной области знания» [Платонова, 2010, с. 9—10]. Появившийся благодаря одноименной работе Б. Триггера [Trigger, 1989] термин «история археологической мысли», по мнению Н.И. Платоновой, более удачен чем «история теоретических исследований в археологии», поскольку позволяет учитывать общественно-политические, общефилософские, социальные и соционаучные влияния на развитие археологии даже если ее теоретические основы оставались не до конца разработанными [Платонова, 2010, с. 9—10]. Заметим также, что предмет исследования Б. Триггера формулировался как история археологической интерпретации или, точнее, история интерпретации археологических данных [Trigger, 1989, p. 2—4].

В условиях неустоявшегося понятийного аппарата и намечающейся терминологической путаницы вполне правомерным выглядит вопрос о соотношении терминов «история» и «историография» археологии. И хотя Г.С. Лебедев отмечал, что «история археологии» является более узким понятием, чем «историография археологии» [Лебедев, 1992, с. 9], абсолютно справедливым представляется замечание О.М. Мельниковой, что разница между ними сегодня ощущается скорее интуитивно [Мельникова, 2004, с. 9; 2010, с. 529].

Подобная ситуация, на мой взгляд, объясняется неопределенностью предметного поля историографии археологии, которое, правда, сегодня понимается сравнительно более широко. Его границы устанавливаются в основном через постановку задач конкретного историко-научного исследования, либо путем использования науковедческих подходов, в свою очередь направленных на решение науковедческих же задач.

В первом случае четко ограничить предметное поле не представляется возможным уже хотя бы потому, что предмет конкретного, в данном случае историко-научного исследования, всегда будет уже дисциплинарного предметного поля.

Безусловно, позитивной является практика использования достижений науковедения. Однако, конкретные археологические историографические исследования, в которых были бы реализованы науковедческие подходы, к сожалению практически отсутствуют. Возможно, как это часто бывает в гуманитаристике, имеет место запаздывание между появлением

методологической инновации и ее практическим применением в научном исследовании. Но скорее всего, модели науковедческих исследований применительно к историографии археологии требуют дополнительного осмысления. И дело не в сомнениях по поводу их совершенства. Науковедение — в первую очередь фундаментальная дисциплина, занятая поиском общественного значения наук как определенной социально-практической силы, ее предмет тесно связан и переплетен с предметным полем социологии науки и философии науки. Историография археологии, принимая во внимание ее основную функцию научной рефлексии, с точки зрения коммуникации «пишется археологами и для археологов» [Christenson, 1989, p. 1], и поэтому имеет отчетливо выраженный прикладной характер.

Представляется, что для определения предметного поля историографии археологии сегодня в недостаточной степени используется потенциал историографии исторической науки. Отметим, что разработка историографических вопросов в истории началась в 20—30-е гг. XIX в., т.е. по крайней мере на сто лет ранее, чем в археологии, а в 50—80-х гг. прошлого столетия термин «историография» стал обозначать отдельную науку [Попова, 2000, с. 29]. В то же время историография археологии еще в начале 90-х гг. находилась на начальном этапе становления [Лебедев, 1992, с. 9].

Методологические проблемы историографии исторической науки, в том числе связанные с определением ее предметного поля, также активно разрабатываются уже несколько десятилетий. Особого внимания здесь заслуживают работы А.М. Сахарова [Сахаров, 1977; 1984]. Основываясь на работах предшественников, исследователь проследил эволюцию представлений о предмете историографии в российской, а затем и в советской исторической науке. Эта эволюция имеет вид трехэтапной схемы: «от историографии, истории исторической мысли, — к историографии, истории исторической науки, … — к историографии, истории исторического знания». Расширение и углубление проблематики историографических исследований, согласно А.М. Сахарову, свидетельствуют о поступательном развитии историографии как науки [Сахаров, 1977, с. 27].

Работы А.М. Сахарова, одни из самых цитируемых и сегодня, стали основой для дальнейших исследований в данной области. Обращаясь к ним, Т.Н. Попова и И.И. Колесник отмечали, что в понимании А.М. Сахарова термин «историография» означает анализ литературы по какой-либо проблеме, в то время как «историографию … в смысле истории исторической науки следует так именно и называть «история исторической науки» [Попова, 2000, с. 28; Колесник, 2000, с. 15.]. Действительно, А.М. Сахаров четко различал понятия «проблемная историография» и «история исторической науки», но считал их неразделимыми. История исторической науки, по его мнению, «обогащается результатами историографической разработки отдельных проблем», тогда как «успех историографического анализа обуславливается степенью изученности истории исторической науки в целом». Таким образом, «для успешной разработки так называемой проблемной историографии (точнее, историографии отдельных проблем)… нужна ясная ориентация в общем ходе развития исторической науки», а «изучение процесса развития исторической науки… связано с научным обоснованием современных исследовательских проблем» [Сахаров, 1977, с. 6]. Кстати, в данной работе мы находим ответ на один из вопросов, поднятых еще А.А. Формозовым. А.М. Сахаров подчеркивал, что «историография проблемы, взятая в отрыве от истории исторической науки, нередко сбивается на аннотацию литературы по исследуемой теме» [Сахаров, 1977, с. 6].

Наконец, на еще одну составляющую предмета историографии, от недооценки которой был весьма далек А.М. Сахаров, недавно обратил внимание А.Г. Болебрух. Речь идет о теоретических основах исторической науки. Как справедливо подчеркнул А.Г. Болебрух «самой главной задачей историографии А.М. Сахаров, вслед за Л.В. Черепниным и А.И. Даниловым, считал изучение процесса приращения методологических представлений…» [Болебрух, 2006, с. 5]. Обратим также внимание и на то, что теоретическая компонента предмета историографии, в понимании А.М. Сахарова, также неотделима от проблемной, что исчерпывающе иллюстрирует приводимая А.Г. Болебрухом цитата [Болебрух, 2006, с. 6]. Согласно А.М. Сахарову, «анализ теоретических, методологических основ научного исследования позволяет установить, почему изучаемые факты образовали данную взаимосвязь, предстали в данной концепции. При этом понятие «концепция» должно быть отнесено, прежде всего, к оценке содержания конкретных явлений и процессов и к теоретическому осмыслению задач истории, общего хода исторического процесса, а равно приемов и методов исследования исторических источников» [Сахаров, 1984, с. 125].

Творческое наследие А.М. Сахарова отразилось во взглядах других исследователей на проблему предметного поля историографии. Так, М.А. Варшавчик выделял общую (исследование исторического знания, исторической науки в целом), предметную (историография истории отдельных регионов, стран, сфер человеческой деятельности) и проблемную (изучение истории разработки определенных научных проблем) историографию [Посохов, 2004, с. 97]. В свою очередь, И.И. Колесник, не отождествляя понятия «история исторической

науки» и «историография», различает проблемную и теоретическую историографию [Колесник, 2000, с. 26].

По единодушному мнению специалистов, общепризнанного определения дисциплинарного образа историографии сегодня не существует, что, в свою очередь, свидетельствует о продолжающемся развитии данной науки. Однако, приведенные выше взгляды исследователей в целом дают представление о понимании ее предметного поля и могут быть использованы при решении вынесенной в заглавие проблемы.

Думается, что предметное поле историографии археологии может быть представлено в виде трехэлементной структуры, основными компонентами которой являются история археологии, проблемная историография и теория археологической науки. Эти составляющие, в отличие от науковедческих практик, не могут быть представлены в виде иерархии — они равнозначны и в не менее равной степени взаимосвязаны. В свою очередь, предметные поля каждого из компонентов частично совпадают между собой и взаимодополняют друг друга.

Подобная ситуация, по моему убеждению, отражает реалии современных исследований в области историографии археологии и учитывает их ближайшую перспективу. Представляется, что вряд ли можно будет считать завершенным исследование в области истории археологии, проведенное без анализа теоретических и методологических взглядов представителей определенной эпохи, направления, школы и т.д. с одной стороны, и не приводя примеры их реализации на конкретном археологическом материале — с другой. В свою очередь, разработка теоретических вопросов археологии, связанных, например, с понятиями «археологической культуры» или «археологического источника», либо же разработкой методологии социологических реконструкций в археологии, невозможна без использования опыта и наработок предшествующих поколений, равно как и без проверки и подтверждения теоретических построений проблемными исследованиями. Наконец, проблемно-историографическое исследование в археологии невозможно без знания основных этапов развития археологии как науки и их специфики, изменения теоретических и методологических подходов, смены взглядов и концепций, т.е. всего того, что определяет практику интерпретации археологических данных.

Структуру предметного поля историографии археологии можно представить в виде сложной системы, в которой каждая компонента также является системой, имеющей собственную структуру. Однако это предположение требует дополнительного осмысления, поскольку тесная взаимосвязь компонентов усложняет определение внутренней структуры каждой составляющей. Вполне реальна ситуация, при которой некоторые из элементов более низкого порядка могут демонстрировать связь сразу с двумя компонентами более высокого порядка. Например, биографическая составляющая историографического исследования может рассматриваться в структуре как подсистемы история археологии, так и подсистемы проблемная историография. Очевидно, что список подобных примеров может быть продолжен.

Предметное поле историографии археологии можно представить и как систему более низкого порядка в структуре междисциплинарных связей. Естественно, историография археологии обнаруживает связь собственно с археологией, а также с историографией исторической науки, очевидно, с науковедением, историей философии и другими дисциплинами, список которых может и должен быть уточнен.

Наконец, в историографии исторической науки еще А.М. Сахаровым были определены основные элементы историографического исследования [Сахаров, 1977, с. 39—56], позднее вошедшие в учебную и методическую литературу под названием основных задач, аспектов или модели историографического исследования. Для определения подобных аспектов в историографии археологии необходимо специальное исследование, которое выходит за рамки настоящей статьи. Но представляется, что они должны иметь универсальный характер для всего обозначенного предметного поля.

Представленные выше размышления не претендуют на завершенность. Вопрос о структуре предметного поля историографии археологии мы оставляем открытым. Его решение требует дальнейших разработок, в том числе с широким использованием зарубежного опыта.

Болебрух А.Г. Приобрела ли историография новый образ? / А.Г. Болебрух // Харківський історіографічний збірник. — Вип. 8. — Харків, 2006. — С. 4—13.

Ганжа А.И. Этнические реконструкции в советской археологии 40-60 гг. как историко-научная проблема / А.И. Ганжа // Исследование социально-исторических проблем в археологии. — К., 1987. — С. 137—158.

Генинг В.Ф. Очерки по истории советской археологии (у истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е — первая половина 30-х годов) / В.Ф. Генинг. — К., 1982. — 225 с.

Дубровский А.М. К характеристике взглядов А.А. Формозова на развитие историографии отечественной истории / А.М. Дубровский // Человек и древности: памяти Александра Александровича Формозова (1928-2009). — М., 2010. — С. 538—547.

Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII — початок XX століття) / І.І. Колесник. — К., 2000. — 256 с.

Лебедев Г.С. История отечественной археологии. 1700-1971 / Г.С. Лебедев. — СПб., 1992. — 464 с.

Мельникова О.М. Научные школы в археологии: Автореф. дисс. … д-ра ист. наук / О.М. Мельникова. — Ижевск, 2004. — 56 с.

Мельникова О.М. Уроки А.А. Формозова / О.М. Мельникова // Человек и древности: памяти Александра Александровича Формозова (1928-2009). — М., 2010. — С. 527—537.
Платонова Н.И. История археологической мысли в России. Вторая половина XIX — первая треть XX века / Н.И. Платонова. — СПб., 2010. — 316 с.
Попова Т.Н. Историографическая наука: проблемы самоназвания / Т.Н. Попова // Харківський історіографічний збірник. — Вип. 4. — Харків, 2000. — С. 20—33.
Посохов С.І. Історіографія / С.І. Посохов // Історіографічний словник / За ред. С.І. Посохова. — Харків, 2004. — С. 97—102.
Сахаров А.М. Некоторые вопросы методологии историографических исследований / А.М. Сахаров // Вопросы методологии и истории исторической науки. — М., 1977. — С. 5—59.
Сахаров А.М. Методология истории и историография (Статьи и выступления) / А.М. Сахаров. — М., 1984. — 216 с.
Формозов А.А. Некоторые итоги и задачи исследований в области истории археологии / А.А. Формозов // СА. — 1975 — № 4. — С. 5—13.
Холюшкин Ю.П. Место археологической историографии в системной классификации археологической науки / Ю.П. Холюшкин // Информационные технологии в гуманитарных исследованиях. — Вып. 6. — Новосибирск, 2003. — С. 8—13.
Tracing Archaeology's Past: The Historiography of Archaeology/ Ed. A.L. Christenson. — Carbondale, 1989. — 255 p.
Trigger B.G. A History of Archaeological Thought / B.G. Trigger. — Cambridge, 1989. — 500 p.

Д. Л. Тесленко

ІСТОРІОГРАФІЯ АРХЕОЛОГІЇ: ПРОБЛЕМА СТРУКТУРИ ПРЕДМЕТНОГО ПОЛЯ

Статтю присвячено проблемі розуміння предметного поля історіографії археології. Розглянуті дослідження у галузі історії археології та історії історичної науки, які містять визначення предмету історіографії. На підставі узагальнення існуючих точок зору пропонується триелементна структура предметного поля історіографії археології, яка складається з історії археології, теорії археологічної науки, проблемної історіографії.

D. Teslenko

A HISTORIOGRAPHY OF ARCHAEOLOGY: THE PROBLEM OF STRUCTURE OF SUBJECT'S FIELD

The paper is about the problem of understanding of the subject of the historiography of archaeology. Researches in the fields of history of archaeology and the history of historical science, which contains the definition of the subject of historiography were analyzed. According to this analyses the three-elements structure of the subject's field of the historiography of archaeology, which consists of the history of archaeology, the

УДК [902(091):929](470.23–25)

И.Л. Тихонов

Ф.К. ВОЛКОВ В САНКТ-ПЕТЕРБУРГЕ

Статья посвящена последнему периоду жизни известного ученого Федора Кондратьевича Волкова (Вовка), связанному с Санкт-Петербургом. Именно здесь, работая в Университете и Русском музее, Ф.К. Волков полностью раскрыл свой многогранный талант исследователя и педагога, воспитавшего замечательную плеяду учеников.

Ключевые слова: история археологии, персоналистика, Ф.К. Волков, Санкт-Петербургский университет, палеоэтнологическая школа.

Жизненный путь Федора Кондратьевича Волкова четко делится на три периода. Первый с рождения в 1847 г. и до 1879 г. прошел на Украине, в Полтавской губернии, Нежине и Киеве. Затем более четверти века с 1879 по 1905 гг. ему пришлось провести в эмиграции, в различных европейских странах. Последний период его жизни оказался связан со столицей Российской империи Санкт-Петербургом. Несмотря на то, что этот период наиболее короткий, охватывающий всего тринадцать лет, он стал самым плодотворным в творческой биографии ученого. В Петербурге полностью раскрылся многогранный талант исследователя и педагога, воспитавшего замечательную плеяду учеников.

Возникает вопрос, почему после амнистии 1905 г. Ф.К. Волков возвращается в Россию, не в близкий ему Киев, в котором начиналась его научная и общественная деятельность, а в холодный, северный Санкт-Петербург, в котором он, вероятно, и не бывал ранее. Ведь в Киеве также были и университет, и музеи, и все возможности для научной работы. Выбору Петербурга могли способствовать несколько обстоятельств. В космополитичной столице Российской империи было проще быть украинцем, издавать труды на украинском языке, чем в Киеве. Украинские исследователи биографии Ф.К. Волкова называли и более простую причину — в полученном от правительства разрешении на возвращение в Россию содержался запрет на проживание на территории Украины [Носів, 1928, с. 1; Таран, 2007, с. 6].

Связи с коллегами из Петербурга у Ф.К. Волкова были, еще в 1904 г. он был избран иностранным членом-сотрудником Русского антропологического общества при Императорском Санкт-Петербургском университете (далее — РАОПУ). В Русском музее императора Александра III в это время шло активное формирование Этнографического отдела, для которого Ф.К. Волков с 1904 г. собирал коллекции в Галиции. Заведующим отделом являлся Д.А. Клеменц, бывший революционер-народник, также политический ссыльный, т.е. человек духовно не чуждый Волкову. С 1902 г. в отделе работал Н.М. Могилянский, знакомый Волкову по Парижу, и даже учившийся у него в Парижской антропологической школе. Вероятно, через него и была достигнута договоренность о получении места хранителя этнографического отдела. Вернувшись в Россию в конце 1905 г. и поселившись в Петербурге, в 1906 г. Ф.К. Волков поступил на службу в Русский музей. Там ему пришлось заняться созданием отдела Юго-Западной России и зарубежных славян. Серия этнографических поездок была проведена по территории Австро-Венгрии, в ходе которых были произведены этнографические и антропологические исследования украинского населения. На территории Российской империи им были обследованы Черниговская, Волынская, Подольская, Киевская, Екатеринославская,

© И.Л. ТИХОНОВ, 2012

Курская, Воронежская губернии, Кубань. Всего в этот период Ф.К. Волков собрал более трех тысяч этнографических предметов и сделал более тысячи фотоснимков. Эти материалы составили основу собрания музея по украинцам [Черунова, 1997, с. 9—10]. Значительную часть из этих собраний (около 1300 единиц хранения) составляли полесские материалы, собранные в 1908 и 1909 гг.

Среди собранных Волковым коллекций были также предметы еврейской культуры и коллекции масок и вещей алеутов, эскимосов, чукчей и других народов и племён Северной Азии. В 1910 г. по его инициативе Этнографический отдел Русского музея начал выпускать «Материалы по этнографии России». Редактируя это издание, Федор Кондратьевич поместил в первом томе статью о деревянных церквях на Волыни и совместно со своим учеником С.И. Руденко — описание коллекций из бывших русских владений в Северной Америке. Приходилось ему выступать в качестве эксперта и при научной оценке предлагаемых музею археологических коллекций. Так в 1912 г. помощник управляющего Русским музеем императора Александра III граф Д.И. Толстой сообщил о предложении Н.К. Рериха уступить Русскому музею за 5000 рублей его археологическую коллекцию, содержащую, в основном, древности каменного века. Ф.К. Волков, ознакомившийся с собранием, высказал мнение о нецелесообразности такой покупки, поскольку в случае необходимости отдел, затратив сумму более чем в десять раз меньшую, мог бы собрать новую коллекцию в этом же регионе [Архив РЭМ, ф. 1, оп. 1, д. 79, л. 16 об].

Не менее важным местом деятельности Ф.К. Волкова в Санкт-Петербурге стал Университет. По уставу 1884 г. там полагалась кафедра географии и этнографии, перенесенная в 1887 г. с историко-филологического на физико-математический факультет. Ее первым профессором стал Э.Ю. Петри, который начал читать лекционные курсы по антропологии и доисторической археологии. После неожиданной смерти Петри в 1899 г. эти курсы читал приват-доцент Д.А. Коропчевский — ученик А.П. Богданова по Московскому университету. Но в 1903 г. и он ушел из жизни и несколько лет данные предметы вообще не читались. В итоге Антрополого-этнографическая комиссия, заседавшая 1 октября 1906 г. под председательством А.А. Иностранцева, решительно высказалась за добавление к антропологии и курса доисторической археологии. В качестве преподавателя этих предметов была предложена кандидатура Ф.К. Волкова [Тихонов, 2003, с. 117]. И с начала 1907 г. Ф.К. Волков в качестве приват-доцента начал свою преподавательскую деятельность в университете. Полученная в Парижском университете в 1905 г. степень доктора не давала права занимать

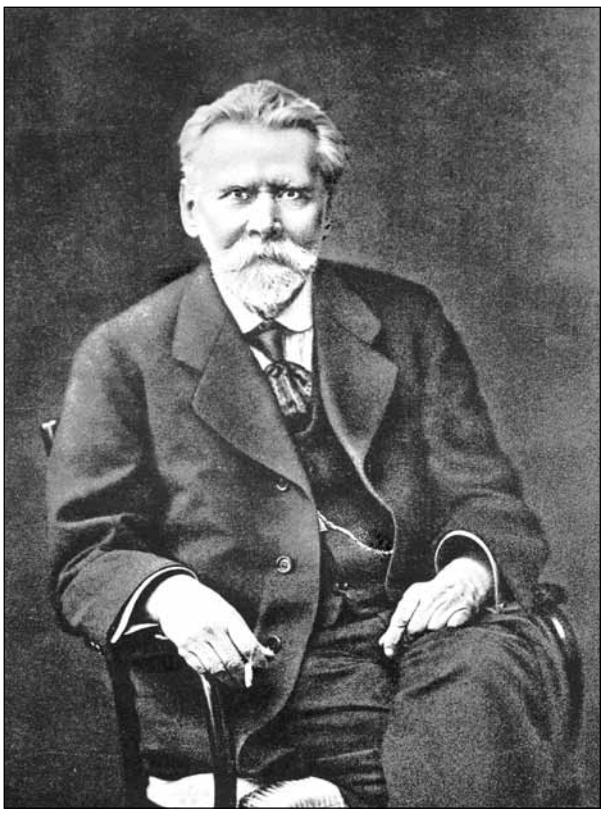

Ф.К. Волков. 1910-е гг.

профессорский пост, поскольку в российских университетах иностранные ученые степени не признавались. В действительности, в случае необходимости это правило можно было обойти, так например, тот же Э.Ю. Петри имел степень только от Бернского университета, а декан историко-филологического факультета и проректор университета Ф.А. Браун, вообще не имел докторской степени. Но на это было необходимо согласие министра народного просвещения, а таких связей вчерашний политэмигрант явно не имел.

Поселился Ф.К. Волков в Петербурге неподалеку от университета, на Петроградской стороне. Справочник «Весь Петербург» в 1910 г. указывал его адрес: Александровский проспект, 17 (ныне это проспект Добролюбова), а в 1917 г. — Зверинская улица д. 40, кв. 42. В квартире хранилась хорошо подобранная библиотека по разным интересующим хозяина дисциплинам, и он всегда давал нужные книги и пособия студентам.

Следуя традиционному европейскому пониманию антропологии как триединой науки, Ф.К. Волков также строил свои курсы [Волков 1913а, 1915]. Для названия последнего раздела «изучающего происхождение и развитие человечества в физическом и бытовом отношении во времена, предшествовавшие появлению исторических сведений», он предпочитал вслед за Мортилье использовать термин «палеоэтнология». В палеоэтнологической части общего

Ф.К.Волков на занятиях со студентами

курса антропологии давалось, прежде всего, понятие о содержании этой науки (по Мортилье), затем предлагался краткий историографический очерк ее развития «путем выделения ее элементов из геологии, палеонтологии, археологии и др. наук». За этим введением следовали обзор источников, краткое ознакомление с технологией изготовления каменных орудий и материалами, которые для этого употреблялись. Основная часть курса, посвященная палеолиту, строилась на классификации Мортилье, причем «в основу всего ставились данные геологические (главным образом стратиграфия), палеонтологические и типологические, в зависимости от чего формы каменных орудий рассматривались с преимущественным вниманием». В конце общего обзора палеолитической эпохи излагались сведения об искусстве этого времени на основании богатых материалов французских раскопок и рассматривались результаты раскопок палеолитических памятников в России. В части, посвященной неолиту, Ф.К. Волков особое внимание обращал на новейшие теории происхождения и распространения неолитической культуры (главным образом С. Мюллера) и на русские древности этого периода. Последняя часть курса была посвящена эпохе металлов. Здесь рассматривались вопросы добычи и первичной обработки меди, происхождения и типологии бронзовых орудий и их распространения в Азии и Европе, особенности бронзовой индустрии различных регионов. Завершался курс обзором древностей железного века, преимущественно скифо-сарматских и древнерусских курганных [Тихонов, 2003, с. 117 — 118].

Например, в весеннем полугодии 1908 г. лекции по доисторической антропологии читались по вторникам с 11 до 13 часов, а по анатомической антропологии в это же время по четвергам. В качестве источников для своих лекций Волков использовал работы Мортилье, Обермайера, Дешелетта, Гернеса, Пьетта, Буля, Брейля, Монтелиуса, Эванса, Тальгрена, Уварова, Антоновича, Самоквасова и других зарубежных и русских ученых, французские и немецкие периодические издания; эти же труды он рекомендовал студентам для самостоятельного ознакомления.

Преподавание этнографии сводилось к курсу общей или сравнительной этнографии. Здесь рассматривались орудия и приемы народной техники, орудия и способы передвижения, добывания и приготовления пищи, эволюция построек, разные формы одежды. Затем рассматривались обычаи, обряды и ритуалы религиозных культов. Хотя Ф.К. Волков пользовался работами австрийских и немецких этнографов (Липперта, Шурца, Вейса, Вейле, Ратцеля и др.), главным образом он ставил в основу своих лекций труды французских и американских ученых, следующих классическому эволюционизму.

Большое внимание Ф.К. Волков уделял пополнению коллекций Кабинета географии и этнографии. Туда было помещено его собственное собрание, привезенное из Франции, а летом 1907 г. он сумел в Париже купить для кабинета большую коллекцию раннепалеолитических орудий Габреля, а также соллютрейские и мадленские орудия. В 1909 г. Ф.К. Волков был командирован университетом в Париж для участия в праздновании 50-летнего юбилея Антропологического общества, где приобрел коллекцию гипсовых слепков Сен-Жерменского музея и собрание неолитических каменных орудий и керамики. В дальнейшем кабинет пополнялся за счет пожертвований многих исследователей и самостоятельных раскопок студентов под руководством Ф.К. Волкова, из которых наиболее заметными были раскопки в Мезине и сборы неолитических орудий на озере Пирос. Для практических занятий по этнографии широко привлекались коллекции этнографического отдела Русского музея и Музея Антропологии и Этнографии.

Ф.К. Волковым были налажены и практические занятия по антропометрии, которые должны были научить студентов методике и практике антропологических измерений. Однако тут дело не обошлось без курьеза, о котором не без сарказма рассказал сам Ф.К. Волков: «Следуя традиции парижской лаборатории Ecole des Hautes Etudes», где учился измерениям сам преподаватель и где «для измерений проф. Мануврие приглашает обыкновенно натурщиц из художественных ателье, так как измерения на женщинах гораздо труднее», он, организуя практические работы в Петроградском Университете, «счел необходимым приглашать для измерений не только мужчин (что обходилось дешевле), но также и женщин. Однако первый же опыт приглашения натурщицы окончился довольно громким скандалом, проникшим не только в уличные листки, но и в прения Государственной Думы. В Вечерн. Биржевых Вед. появилась заметка о том, что в Кабинете географии и антропологии с целью привлечения слушателей была приведена девица, которую раздели и «измерили» в присутствии студентов. На другой или третий день после этого в тех же Бирж. Вед. было напечатано письмо одного из хранителей Кабинета В.В. Передольского, подтвердившее все это, с заявлением, что им об этом доведено до сведения кого следует. Не встретивши особого сочувствия университетской администрации, он обратился к попечителю СПБ. Учебного Округа, который распорядился «поставить на вид приват-доценту В-ву, что он не имел права допускать вход в Кабинет постороннему лицу, сама же история была рассказана в Гос. Думе Пуришкевичем и вызвала надлежащую реплику со стороны П.Н. Милюкова, рассказавшего о сенсации, произведенной всем этим в европейской науке, разумеется, не во славу русского Министерства Народного Просвещения (при Шварце)» [Волков, 2003, с. 261 — 262].

Характерной особенностью преподавательской деятельности Ф.К. Волкова было привлечение студентов с первых занятий к самостоятельной научной работе. Об этом впоследствии с большой теплотой вспоминали его ученики. С.И. Руденко писал: «Лекции Федора Кондратьевича отличались, помимо насыщенности содержания, удивительной систематичностью и выдержанной классификацией, благодаря чему они легко усваивались» [Руденко, 1968, л. 18]. Д.А. Золотарев в свою очередь отмечал: «Очень много содействовали его успеху необычайно обаятельное отношение к слушателям, любовь к работе, невольно передававшаяся другим, способность пробудить научный интерес и готовность всегда помочь и дать указания... Он умел быть не только ученым и преподавателем, но и жил нашими интересами, побуждая нас жить интересами своего кабинета и науки. Его кабинет на 16-ой линии Васильевского острова, доступный всем, был для нас самым приятным местом обсуждения планов работы и различных начинаний. «Этот клуб», как говаривал Ф.К., воспитывал его учеников и давал возможность еще в студенческие годы научно работать» [Золотарев, 1918, с. 355]. Так уже в 1908 г. П.П. Ефименко занимался в кабинете приведением в порядок и классификацией каменных орудий из пещер Крыма, собранных К.С. Мережковским, он же, получив при содействии Волкова командировку от этнографического отдела Музея императора Александра III, проводил раскопки черемисских могильников в костромской губернии. В следующем 1909 г. С.И. Руденко раскапывал в окрестностях Обдорска Усть-Полуйский могильник.

Чтение лекций и преподавательская работа были любимым занятием ученого, отмечавшего, что готовиться к ним для него своего рода отдых, в то время как служба в музее могла и тяготить его. Студенты любили Ф.К. Волкова, несмотря на его внешнюю неприветливость и иногда грубоватые манеры, и искренне привязывались к нему. Вокруг него сложился целый кружок его учеников, интересующихся антропологией, этнографией и археологией. Многие его члены были выходцами с Украины, что еще более укрепляло дружеские неформальные связи. Одним из любимых выражений Федора Кондратьевича был призыв «взять быка за рога», что и запечатлел в дружеском шарже прекрасный рисовальщик А.А. Миллер, также начавший работать в Этнографическом отделе Русского музея.

С именем Ф.К. Волкова связана и заметная активизация работы Русского антропологического общества при Санкт-Петербургском университете, созданного в 1888 г. по инициативе

А.А. Иностранцева. В конце 1910 г. Ф.К. Волкова избрали председателем общества, что привело к явному оживлению всей деятельности РАОПУ. Только в течении 1911—1912 гг. состоялись 28 заседаний, на которых было представлено 45 научных сообщений. С этого же времени заметно увеличивается количество докладов и сообщений по археологической проблематике. Ф.К. Волков понимал антропологию как науку, состоящую из трех разделов: анатомической антропологии, этнографии и доисторической антропологии. Ф.К. Волков не ограничивал рамки палеоэтнологии изучением только каменного века. Исходя из этого, он привлек к деятельности РАОПУ специалистов-археологов, занимающихся более поздними эпохами. В 1911 г. членами общества стали А.А. Миллер, давний знакомый и ученик Волкова еще по Парижу, исследующий древности Нижнего Дона и Кавказа, и Н.И. Репников, проводивший раскопки в Старой Ладоге. В 1911—1913 гг. они сделали несколько докладов по материалам своих исследований.

Особое внимание Ф.К. Волков уделял методике проведения археологических раскопок. Этой теме было посвящено специальное заседание РАОПУ 13 октября 1911 г., в ходе которого были заслушаны доклады А.А. Миллера о технике раскопок Танаиса, Н.И. Репникова о приемах археологических разведок могильников, К.К. Романова о делении культурных напластований на слои при раскопках архитектурных памятников, Ф.К. Волкова о печатных руководствах к производству раскопок Люшона и А.А. Спицына. А.А. Спицын присутствовал на этом заседании и принял участие в последовавшем обсуждении докладов. В следующие годы этой же тематике были посвящены доклады Н.М. Печенкина о технике разведок и раскопок на месте Страбоновского Херсонеса и Н.М. Могилянского об инструкции, принятой на XIV-м Археологическом съезде.

В архиве Института археологии Национальной Академии наук Украины в Киеве в фонде Ф.К. Волкова сохранились многочисленные повестки, приглашающие на заседания антропологического общества [НА ИА НАНУ, ф. 1, В-365]. Из них можно узнать, что заседания общества проходили, в основном, в Кабинете географии и антропологии на 16-й линии Васильевского острова (д. 29 — в настоящее время там находится кафедра палеонтологии геологического факультета СПбГУ) и, начинались не ранее восьми часов вечера, а часто и позднее. Только юбилейное собрание 23 февраля 1913 г., посвященное 25-летию общества, в знак уважения к его основателю — А.А. Иностранцеву состоялось в Геологическом кабинете университета.

Сам Ф.К. Волков неоднократно выступал в заседаниях РАОПУ с докладами по антропологии и этнографии, с информационными сообщениями о международных конгрессах по доисторической антропологии, в которых участвовал, о новых палеолитических находках в Европе. Так, например, в 1911 г. он делал сообщение о конгрессе французской Ассоциации наук в Дижоне, в 1912 г. о Международном конгрессе доисторической археологии и антропологии в Женеве, в 1913 г. о находке так называемого «пилтдаунского» черепа в Англии, который вскоре был разоблачен как подделка, сделанная из черепа человека и челюсти обезьяны.

В своей рукописи, посвященной истории антропологии в Петербургском университете, Ф.К. Волков отмечал теснейшую связь, существующую между РАОПУ и кафедрой географии и этнографии Петербургского университета, или, как он предпочитал ее именовать — кафедрой антропологии, которая выражалась «как личным составом своего президиума, так и направлением его ученых трудов, в которых такое видное участие принимали и слушатели наших антропологических курсов. Участие студентов в его деятельности было одним из полезнейших стимулов, поддерживающих дружную научную работу, и было полезно как для Общества, так и особенно для них». С привлечением студентов он связывал оживление деятельности этого ученого собрания, и это действительно так, поскольку новое поколение молодых исследователей, прежде всего учеников самого Волкова, вдохнуло в него новую жизнь [Волков, 2003, с. 263].

В 1911 г. секретарем РАОПУ стал ученик Волкова С.И. Руденко, выступавший с серией докладов о своих раскопках, о VII-м конгрессе доисторической антропологии во Франции в г. Ниме, затем его сменил другой ученик — Д.А. Золотарев. В 1911—1913 гг. П.П. Ефименко выступал с докладами о палеолитических стоянках в Мезине и в Костенках. В 1914 г. он представил доклад «Об остатках каменного века и мегалитических сооружениях Японии», в 1915 г. — «палеолитические и неолитические орудия Палестины» [НА ИА НАНУ, ф. 3, В-16, л. 1—17]. В 1912 г. с докладами на археологические темы также выступали: П.А Путятин — «Кости из Бологовской стоянки со следами обработки их человеком», С.И. Руденко — «Несколько слов раскопках неолитической стоянки у Тамиссуо в Финляндии» [1], Л.Е. Чикаленко «Раскопки курганов в Ананьевском уезде Херсонской губ.», «Краткий отчет о раскопках Мезинской палеолитической стоянки в 1912 году». С сообщениями по антропологии и этнографии выступали Д.А. Золотарев, Г.А. Бонч-Осмоловский, В.В. Сахаров, А.З. Носов и другие студенты, с 1916 г. к ним присоединился С.А. Теплоухов, оставленный при Казанском университете,

1. Вероятно, речь шла о стоянке Хяурюнмяки под Выборгом.

Рисунок А.А.Миллера
Вовк взял быка за рога

но занимающийся в Петрограде под руководством Ф.К. Волкова. Только за первые 25 лет существования общества на его заседаниях было прочитано не менее 30 докладов, связанных с археологическими материалами [Волков, 1913].

Первоначально общество выпускало свои «Протоколы», в которых печатались и научные работы, а с 1905 г. стало выпускать «Ежегодник». Всего вышло шесть томов «Ежегодника», последний в 1916 г. На страницах этого издания были опубликованы первые научные работы будущего крупнейшего отечественного специалиста в области палеолита — П.П. Ефименко. С этими публикациями, в частности с его статьями о кремневой индустрии Мезина [Ефименко, 1913], Костенок [Ефименко, 1915] и стадиях каменного века в Палестине [Ефименко, 1915а] А.А. Формозов связывал первые в русской литературе строго профессиональные описания и рисунки кремневых орудий [Формозов, 1983, с. 106]. Как новаторские отмечал эти разработки в своей монографии по истории палеолитоведения в России и С.А. Васильев [Васильев, 2008, с. 19]. В этом же издании РАОПУ появились суровая рецензия П.П. Ефименко на дилетантскую книгу И.И. Фомина о палеолитическом искусстве в Европе [Ефименко, 1913а] и также довольно критическая рецензия Ф.К. Волкова на выпущенный на русском языке перевод книги Г. Обермайера о доисторическом человеке. Верный ученик и последователь Г. де Мортилье — Ф.К. Волков, крайне нетерпимо относящийся к любым попыткам модернизировать классическую схему развития каменного века, обрушился в своей рецензии не столько на автора, сколько на аббата А. Брейля, выделявшего ориньякскую эпоху [Волков, 1916].

Помимо работы в РАОПУ, Ф.К. Волков являлся товарищем председателя Общества землеведения при Санкт-Петербургском университете и Общества им. Т.Шевченко, членом Совета Педагогической академии «Лиги образования». 9 февраля 1907 г. он был избран членом-сотрудником Русского археологического общества и в 1909 г. выступал на заседании отделения Русской и славянской археологии с докладом «Палеолит в Европейской России и стоянка в с. Мезине Черниговской губернии». Большую работу ученый также вел в Русском географическом обществе, был одним из составителей «Географического очерка Российской империи». Эти труды принесли ему большую золотую медаль им. Семенова-Тянь-Шаньского. Сотрудничал Ф.К. Волков и с Императорской Петербургской Академией наук, был деятельным членом «Комиссии по изучению племенного состава России». Входил в академическую комиссию, занимавшуюся подготовкой сборника «Русская наука», где ему в 1917 г. наряду с другими ведущими петроградскими учеными, пишущими о своих дисциплинах, было поручено написать статьи о развитии отечественной антропологии, этнографии и доисторической археологии [Тункина, 1997, с. 23].

Ф.К. Волков много сил положил на борьбу за создание в Петербургском университете отдельной кафедры антропологии, так как на кафедре географии и этнографии она была лишь второстепенным предметом. При обсуждении проекта нового университетского устава он подал докладную записку в Комиссию Государственной Думы по вопросам образования, где предлагал на историко-филологическом факультете создать кафедру общей археологии (Древности классические, русские, восточные) и исторической географии, и предусмотреть преподавание доисторической археологии (палеоэтнологии) и этнографии, а на физико-математическом факультете — кафедру антропологии (в широком смысле, т.е. объединяющую преподавание анатомической антропологии, палеоэтнологии и этнографии) [НА ИА НАНУ, ф. 1, В/4897]. Следует заметить, что вскоре после смерти Ф.К. Волкова в 1918 г. эта программа была реализована в Географическом институте, позднее ставшим географическим факультетом университета.

Отчасти более успешному ходу борьбы за создание кафедры антропологии препятствовало отсутствие у Ф.К. Волкова российской докторской степени (как уже отмечалось, научные степени и звания, полученные за границей, в русских университетах не признавались), и соответственно, он был вынужден довольствоваться в университете скромной должностью приват-доцента. Когда же Петербургский университет возбудил вопрос о присуждении Ф.К. Волкову степени доктора антропологии и этнографии «honoris causa», против этого выступил профессор Московского университета Д.Н. Анучин — один из наиболее влиятельных антропологов в России, с которым у Ф.К. Волкова дружеские отношения не складывались. Об этом красноречиво свидетельствует письмо П.П. Ефименко из Москвы, где он собирался сдавать магистерские экзамены на кафедре Д.Н. Анучина в Московском университете: «В общих чертах дело в следующем. Наш факультет запрашивал Анучина, не найдет ли он возможным возбудить вопрос о присуждении Ф.К. степени доктора honoris causa. Анучин отзывается так: «как же я буду возбуждать об этом вопрос, когда Ф.К. совершенно не хочет ни с кем считаться и в последней своей антропологической работе заявляет по поводу отдельных измерений, что только им правильно они поставлены; выходит так, что только один антрополог в России и есть — это Ф.К., а нас он посылает к черту и т.д. ...» В общем об этой популярной работе Ф.К. он отзывается очень не лестно, хотя корень его недовольства, конечно не в научной оценке. Соответствующий отзыв послал он, по-видимому в Петроград факультету. Хотя не знаю, входил ли он по существу в критику работ Ф.К. Мне он сказал, что ответил факультету так: что Московский университет Ф.К. совершенно не знает» [НА ИА НАНУ, ф. 1, В/2327]. В действительности же, Д.Н. Анучин послал в Петроградский университет просто отрицательный отзыв. В итоге Ф.К. Волков получил докторскую степень и профессорское звание только в 1917 г. уже в самом конце жизни, будучи тяжело больным.

В начале лета 1918 г. он по настоянию врача Русского музея «в связи с крайним ослаблением организма на почве недоедания» был направлен в отпуск в Киев и по пути 29 июня 1918 г. скончался в местечке Жлобине под Гомелем.

Последние тринадцать лет жизни выдающегося ученого — антрополога, этнографа, археолога Ф.К. Волкова, проведенные в Петербурге, стали венцом его научной и педагогической карьеры. В стенах Петербургского университета он сумел реализовать главное дело своей жизни — создать научную палеоэтнологическую школу, которая продолжала развиваться и после смерти ее создателя трудами его учеников — блестящих антропологов, археологов, этнографов: П.П. Ефименко, С.И. Руденко, Г.А. Бонч-Осмоловского, А.А. Миллера, С.А. Теплоухова, Д.А. Золотарева, Б.Г. Крыжановского, А.З. Носова, Л.Е. Чикаленко и др. Эта школа занимала ведущие позиции в российской археологии 1920-х гг., именно с ней были связаны многие замечательные открытия и достижения как в области полевой работы и совершенствования методики исследований, так и в сфере теоретических построений и периодизаций [Тихонов, 1995, 1997; Платонова, 2010, с. 148—196].

Архив Русского Этнографического Музея (Архив РЭМ) ф. 1, оп. 1, д. 79, л. 16 об.

Васильев С.А. Древнейшее прошлое человечества: поиск российских ученых / С.А. Васильев. — СПб., 2008.

[Волков Ф.К.] Краткий обзор деятельности Русского Антропологического общества при Имп. С.-Петербургском университете за 25 лет (1888—1913) / Ф.К. Волков // Ежегодник РАОПУ. — Т. 4. — СПб., 1913. — С. 191—202.

Волков Ф.К. Новейшие направления в антропологических науках и ближайшие задачи антропологии в России / Ф.К. Волков // Ежегодник РАОПУ. — Т. 4. — СПб., 1913а. — С. 1—8.

Волков Ф.К. Антропология и ее университетское преподавание / Ф.К. Волков // Ежегодник РАОПУ. — Т. V. — П., 1915. — С. 99—107.

[Волков Ф.К.] Рец. Г. Обермайер. Доисторический человек. СПб.:Брокгауз — Ефрон, 1913 / Ф.К. Волков // Ежегодник РАОПУ. — Т. VI. — П., 1916. — С. 152—160.

Волков Ф.К. Преподавание антропологических наук при кафедре географии со времени учреждения отдельной доцентуры в 1907 г. / Ф.К. Волков // Тихонов И.Л. Археология в Санкт-Петербургском университете. Историографические очерки. СПб., 2003. — С. 257—264.

Ефименко П.П. Каменные орудия палеолитической стоянки в селе Мезине Черниговской губернии / П.П. Ефименко // Ежегодник РАОПУ. — Т. 4. — СПб.,1913. — С. 67—102.

Ефименко П.П. Рец.: И.И.Фомин. Искусство палеолитического периода в Европе. М., 1912 / П.П. Ефименко // Ежегодник РАОПУ. — Т. IV. — 1913а. — С. 185—187.

Ефименко П.П. Костенковская палеолитическая стоянка / П.П. Ефименко // Ежегодник РАОПУ. — Т. 5. — СПб., 1915. — С. 13—26.

Ефименко П.П. К вопросу о стадиях каменного века в Палестине / П.П. Ефименко // Ежегодник РАОПУ. — Т. 5. — СПб., 1915а. — С. 63—88.

Золотарев Д.А. Ф.К. Волков (Некролог) / Д.А. Золотарев // Русский исторический журнал. — 1918. — Кн. 5. — С. 353—365.

Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины (далее НА ИА НАНУ), ф. 1, В-16, л. 1—17

НА ИА НАНУ, ф. 1, В-365

НА ИА НАНУ, ф. 1, В/2327

НА ИА НАНУ, ф. 1, В/4897

Носів А. Ф.К. Вовк і українська наука. Відбитка / А. Носів. — К., 1928.

Платонова Н.И. История археологической мысли в России. Вторая половина XIX — первая треть XX века. / Н.И. Платонова. — СПб., 2010.
Руденко С.И. Памяти Ф.К.Волкова. 1968 г. (ПФА РАН ф. 1004, оп. 1, д. 132). (Опубликована: Руденко С.И. Памяти Федора Кондратьевича Волкова (к пятидесятилетию со дня смерти) / С.И. Руденко; подготовка текста, публикация и комментарии Н.И. Платоновой // Археологические вести. — № 10. — СПб., 2003. — С. 303—341).
Таран О. Федір Вовк — про місце в історії української антропології (до 160-річчя від дня народження) / О. Таран // Народна творчість та етнографія. — № 2. — 2007. — С. 4—7.
Тихонов И.Л. Петербургская палеоэтнологическая школа (этапы формирования) / И.Л. Тихонов // Санкт-Петербург и отечественная археология. Историографические очерки. — СПб., 1995. — Вып. 1. — С. 100—120.
Тихонов И.Л. Деятельность Ф.К. Волкова в Санкт-Петербургском университете / И.Л. Тихонов // Традиции отечественной палеоэтнологии: Тез. докл. межд. науч. конф. посв. 150-летию Ф.К. Волкова (Вовка). — СПб., 1997. — С. 11—16. Точка доступа: http://litmisto.org.ua/?p=3335; http://litmisto.org.ua/?p=3335
Тихонов И.Л. Археология в Санкт-Петербургском университете. Историографические очерки / И.Л. Тихонов. — СПб., 2003.
Тункина И.В. Ф.К. Волков и сборник «Русская наука» / И.В. Тункина // Традиции отечественной палеоэтнологии: Тез. докл. межд. научн. конф., посв. 150-летию со дня рождения Ф.К.Волкова (Вовка). — СПб., 1997. — С. 22—24.
Формозов А.А. Начало изучения каменного века в России / А.А. Формозов. — М., 1983.
Черунова Н.К. Ф.К. Волков и его вклад в развитие отечественной науки конца XIX — начала XX в. / Н.К. Черунова // Традиции отечественной палеоэтнологии. Тез. докл. межд. научн. конф., посв. 150-летию со дня рождения Ф.К.Волкова (Вовка). — СПб., 1997. — С. 7—10.

І. Л. Тіхонов

Ф.К. ВОЛКОВ У САНКТ-ПЕТЕРБУРЗІ

У статті проаналізовано петербурзький період життя Ф.К. Волкова (Вовка). Цей період (13 років) був найбільш плідним у творчій біографії вченого. Тут повністю розкрився багатогранний талант дослідника і педагога, який виховав цілу плеяду учнів. Діяльність Ф.К. Волкова у Петербурзі була пов'язана з двома установами. У 1906 р. він став співробітником Руського музею, де працював над створенням відділу Південно-Західної Росії та зарубіжних слов'ян. З роботою в музеї були також пов'язані археологічні експедиції вченого. Не менш важливим місцем роботи Ф.К. Волкова став Університет. З початку 1907 р. він розпочав викладацьку діяльність на посаді приват-доцента, читаючи курси з антропології та доісторичної археології. Саме у стінах Університету Ф.К. Волков створив наукову палеоетнологічну школу, яка продовжувала розвиватися і після смерті вченого у працях його учнів.

I. Tihonov

FEDOR VOLKOV IN ST. PETERSBURG

The paper analyzes the St.Petersburg related period of Fedor Volkov's (Vovk) life. This period (13 years) is the most prolific in scientists biography. Article completely shows multitalented researcher and teacher, who trained a galaxy of students. Activity of Fedor Volkov in St. Petersburg is being associated with two institutions. In 1906 he had become a member of the Rus Museum, where he worked on the South-West Russian and foreign Slavs department creation. As well as musem university became an equally important job Fedir Volkov. In early 1907, he started teaching as professor assistant, teaching courses on anthropology and prehistoric archeology. There he created the scientific paleoetnolgical school that has continued to evolve in his student's works after researches death.

УДК 930.1(091)(477)

Д. В. Толочко

Ф.К. ВОВК ТА ЙОГО НАУКОВА ШКОЛА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена стану вивчення наукової спадщини Ф.К. Вовка та його наукової школи в кінці XX — на початку XXI століття. Показано, як в умовах становлення теоретико-методологічних засад вітчизняної історичної науки, формується усвідомлення про місце та роль вченого у розвитку науки.

Ключові слова: сучасна українська історіографія, Ф.К. Вовк, наукова школа Ф.К. Вовка, вовкіана.

В сучасній українській історіографії часто зустрічаються такі поняття як «археологічно-антропологічна школа» [Франко, 2000а] «антропологічна школа» [Таран, 2003], «палеоетнологічна школа» [Таран, 2003; Яненко, 2011, с. 432] або «наукова школа» [Пахарєва, 2009, с. 10] Ф.К. Вовка. З одного боку, це дуже добре, що пам'ятають видатного дослідника та його внесок у розвиток антропології та інших галузей науки, але з іншого — досі не має обґрунтованого, чіткого визначення такого явища як «наукова школа Ф. Вовка». В той час як Ф.К. Вовк та його наукова школа є складовою частиною процесу становлення та розвитку вітчизняної науки, а відповідно й національної самосвідомості.

Спеціальних досліджень з вивчення наукової спадщини Ф.К. Вовка та його наукової школи в українській історіографії кінці XX — на початку XXI століття не проводилося. О. Франко, С. Сегеда, В. Наулко, О. Таран, О. Пахарєва та інші дослідники висвітлюють різні аспекти наукової та суспільно-політичної діяльності Ф.К. Вовка, зокрема звертаються до історіографії вивчення його наукової спадщини. Головною заслугою сучасних дослідників є те, що вони повернули із забуття ім'я видатного українського вченого та ввели до вітчизняного наукового обігу його праці.

© Д.В. ТОЛОЧКО, 2012

Серед невирішених раніше частин загальних проблем вивчення наукових студій Ф.К. Вовка слід зазначити такі:

—міждисциплінарний характер досліджень Ф.К. Вовка, а саме, взаємозв'язок антропологічних, етнографічних та археологічних судій;

— питання наукової школи Ф.К. Вовка;

— наукова концепція Ф.К. Вовка та її розвиток в працях його учнів;

— місце та роль Ф.К. Вовка у розвитку французької антропологічної школи, історичних та природничих науках загалом.

Тому основною метою статті є аналіз загальних напрямів та здобутків вивчення наукової спадщини Ф.К. Вовка та його наукової школи наприкінці XX — на початку XXI ст. Для реалізації цієї мети поставлені наступні завдання:

— визначити рівень вивчення доробку Ф.К. Вовка та його наукової школи в історіографії;

— визначити основні етапи «вовкіани» кінця XX — початку XXI ст.;

— проаналізувати особливості вивчення наукової спадщини Ф.К. Вовка.

Теоретико-методологічні засади та здобутки історіографії кінця XX — початку XXI ст. зазнали змін: з'явилася можливість для перегляду історії національної науки та культури, розкриття та вивчення заборонених раніше тем, повернення праць та імен тих, хто в радянські часи вважалися націоналістами. До переліку повернених імен, заборонених тоталітарним комуністичним режимом,

потрапило ім'я Ф.К. Вовка. Так, із проголошенням незалежності України розпочався новий період вивчення доробку Ф.К. Вовка та його наукової школи. Це відобразилося у вигляді публікації праць Ф.К. Вовка та його епістолярної спадщини, виданні статей, наукових розвідок, монографічних досліджень і узагальнюючих праць, які висвітлюють науково-дослідну роботу вченого та його наукової школи.

Процес вивчення науково-дослідної роботи Ф.К. Вовка та доробку його наукової школи («вовкіани») в сучасній українській історіографії умовно можна розділити на три етапи. Перший етап (кінець 80—90-ті рр. XX ст.) характеризується публікацією основних праць та критичних розвідок Ф.К. Вовка, підготовкою до видання його епістолярію, вшануванням пам'яті вченого в зв'язку з 150-літтям від дня народження. С. Сегеда видав і кваліфіковано прокоментував опубліковану працю Ф.К. Вовка «Антропологічні особливості українського народу» [Сегеда, 1994]. Коротку характеристику наукової спадщини Ф.К. Вовка у галузі антропології, етнографії, археології містить стаття Т. Клінченко [Клінченко, 1993, с. 156—157]. В. Наулко особливу увагу приділив епістолярній спадщині Ф.К. Вовка [Наулко, 1999].

Слід відзначити, що впродовж 90-х рр. було сконцентровано великий за об'ємом фактичний матеріал, який значною мірою був осмислений і синтезований у дисертаційному дослідженні О. Франко «Наукова та суспільно-політична діяльність Федора Кіндратовича Вовка» (2000). Це була перша в українській історіографії спроба узагальнюючого дослідження життя, наукової та суспільно-політичної діяльності Ф.К. Вовка. Зокрема, у другому підрозділі «Науково-дослідницький період діяльності Ф.К. Вовка в Парижі (1887—1905)» з'ясовано ґенезу його наукових інтересів і становлення вченого від слухача Сорбонни до доктора природознавчих наук і відомого вченого. Цей етап життя Ф.К. Вовка дуже мало висвітлений у літературі. На остаточне формування наукового світогляду вченого в цей період мав вплив позитивізм та ідеї французького вільнодумства. Автор дослідження висвітлює різносторонню діяльність Ф.К. Вовка (наукову, видавничу, педагогічну, організаторську). Особливе місце займають зв'язки з Галичиною, участь в організації Міжнародної виставки та наукових товариствах.

На особливу увагу заслуговує підрозділ, в якому О. Франко аналізує досягнення Ф.К. Вовка в галузі археології, зокрема дослідження пам'яток епохи пізнього палеоліту, трипільської культури та питань первісного мистецтва. Ще однією особливістю підрозділу є приділення значної уваги автором визначенню ролі Ф.К. Вовка як популяризатора досягнень вітчизняних археологів на міжнародній науковій арені.

Можна стверджувати, що після проголошення незалежності України (1991), Ф.К. Вовк та його наукова школа стала самостійним напрямом вітчизняної історіографії.

Другий етап (2001—2005 рр.) — починається цілеспрямоване вивчення антропологічної спадщини Ф.К. Вовка. Знаковою стала поява цілісної наукової роботи О. Таран «Наукова спадщина Федора Вовка в галузі антропології: спадкоємність традицій та сучасне бачення», в якій пропонується аналіз антропологічної спадщини Ф.К. Вовка та висвітлено основні етапи його організаційно-наукової роботи зі створення власної антропологічної школи [Таран, 2003].

У розділі «Історіографія проблеми та джерельна база дослідження» О. Таран розглянуто погляди вченого на місце антропології серед інших гуманітарних та природничих наук, викладені Ф.К. Вовком у доповіді «Raport sur l`état actuel des sciences anthropologiques en Russie» (1909 р.). Слід звернути увагу на назву доповіді, яка потребує уточнення, бо в оригіналі мала назву «RAPPORT SUR LES SCIENCES ANTHROPOLOGIQUES EN RUSSIE» (ДОПОВІДЬ ПРО СТАН АНТРОПОЛОГІЧНИХ НАУК В РОСІЇ) [Volkov, 1909, p. 396], а О. Таран використала назву, яку було записано зі слів Ф.К. Вовка під час ювілейного засідання Паризького антропологічного товариства.

Більше уваги та критичної оцінки потребує наукова концепція Ф.К. Вовка щодо українського антропологічного типу. Варто врахувати критичну оцінку В. Петрова, який вважав некоректним обмежувати поширення українського антропологічного типу рамками сучасної етнографічної території, заселеної українцями. Пояснюється це тим, що ідея Ф.К. Вовка відповідала поширеній у кінці XIX — початку XX ст., народницько-лінгвістичній концепції, яка не узгоджується із сучасними антропологічними даними та історичними реаліями [Толочко, 1997, с. 234].

Видання довідкового та енциклопедичного характеру обмежуються лише констатацією загальновідомих фактів про Ф.К. Вовка. Інформація про наукову школу Ф.К. Вовка та її учнів відсутня. В цих довідникових виданнях є статті про деяких з учнів Ф.К. Вовка, але в них згадки про вчителя немає [Енциклопедія, 2003, с. 589; Лобода, 2002, с. 354].

З 2006 р. — до сьогодні триває третій етап, в якому переважає проблемний підхід до опанування наукового доробку Ф.К. Вовка. З одного боку — поглиблюються знання про внесок вченого в розвиток етнології та інших наук, вперше вводиться великий масив архівних матеріалів, а з другого — немає цілісного уявлення про значення наукової спадщини Ф.К. Вовка та його наукову школу як систему. Тобто, робота над визначенням та розумінням поняття «наукова школа Ф.К. Вовка» триває.

В сучасній науці наукову школу розглядають як науковий колектив, який сформувався під егідою вченого. Тобто колектив авторів наукової концепції (або розробників підходів та методів дослідження), що стала основою для подальшого розвитку окремих напрямів або науки в цілому. Складність вивчення наукової школи полягає у тому, що більш ранні школи продовжували співіснувати з більш пізніми, тому розвиток історичної науки являє собою, скоріше за все, злиття різних наукових шкіл, а ніж послідовну зміну одна одної. А це, в свою чергу, призвело до запозичення та синтезу методів дослідження не лише між науковими школами, а й між різними галузями науки [Толочко, 2011, с. 107].

З формальної точки зору, через факт наявності учнів, доведено існування наукової школи Ф.К. Вовка у дисертаційних дослідженнях О. Франко і О. Таран. Продовження традицій Ф.К. Вовка, спробувала простежити О. Таран, але результат дослідження неоднозначний, бо у розділі зазначено, що «палеоетнологічна школа у Ленінграді, <…> попри політичні репресії <…> продовжувала існувати», а у висновках, що учні Ф.К. Вовка, які пережили сталінські репресії, змогли розвинути погляди свого вчителя в царині археології, чого, на жаль, не вдалося здійснити в галузі етнічної антропології.

У подальших дослідженнях варто зосередити увагу на якісних ознаках та оцінці праць, представників цієї школи. Відповідно будуть корективи, які суттєво поліпшать знання про продовження наукових традицій Ф.К. Вовка, зокрема розвитку методологічних засад вітчизняної історичної науки. На сьогодні можна визначити такі критерії наукової школи Ф.К. Вовка:

— наявний педагогічний аспект, тобто регулярний зв'язок «учитель — учень»;

— об'єкт дослідження: антропологія українського народу, археологія, палеоетнологія, порівняльна етнологія.

— предмет дослідження: український антропологічний тип, археологія (пізній палеоліт, трипільська культура та питання первісного мистецтва), українська матеріальна і духовна культура;

— новаторський підхід до вирішення наукових проблем (методика досліджень, фіксація, відбір матеріалів, опрацювання, опис, упорядкування, аналіз, інтерпретації, оцінка, теоретичні і практичні висновки).

Не викликає сумніву, що Ф.К. Вовк зробив вагомий внесок у розвиток світової науки, однак недостатньо осмислено та науково обґрунтовано місце і роль вченого, його наукової концепції в розвитку не лише української, але й світової наукової думки. В сучасній вітчизняній історіографії спадщина Ф.К. Вовка значною мірою відображає вплив наукових напрямів, концепцій європейської науки на наукові погляди Ф.К. Вовка. На переконання О. Франко, «Ф. Вовк був основоположником української етнології, який висунув і науково обґрунтував ідеї єдності і неподільності українського народу», О. Таран у своєму дисертаційному дослідженні розглядає Ф.К. Вовка як «вітчизняного вченого <…> в царині науки про людину», котрий розпочав широкомасштабні антропологічні дослідження на теренах України, тобто як антрополога. Разом з тим бракує системного дослідження, яке розкривало б вплив його наукових поглядів на розвиток європейських природничих наук, зокрема французької антропологічної школи. Варто погодитися з критичними коментарями О. Франко, яка вважає, що «стан наукової розробки теми ще не зовсім задовільний, мало робіт, які б поєднували фактичний і теоретичний матеріал…», зокрема необхідно глибше розкрити питання наукових контактів [Франко, 2000, с. 43]. Цих питань торкалась і сама О. Франко. На її думку, «Ф. Вовку належить ініціатива уніфікації методів дослідження, застосування комплексних студій, надання великого значення… порівняльній етнографії». Порівняльний метод та вміння узагальнювати великий обсяг матеріалу одна з основних переваг, що відрізняє праці Ф.К. Вовка серед інших робіт. У якості прикладу достатньо згадати назву його дисертаційної роботи «Скелетні видозміни ступні у приматів та в людських рас», наукова вартість якої була настільки вагомою, що Ф.К. Вовк став поруч із видатними західноєвропейськими вченими. Безумовно, науково-дослідна і освітня діяльність Ф.К. Вовка сприяла розвитку вище зазначених наукових напрямків і створенню базових уявлень про ці галузі у молодих науковців. Двадцять п'ять років життя в Парижі вчений присвятив антропологічним дослідженням, викладав археологію у Вищій школі суспільних наук у Парижі (1901—1905 рр.) а первісну культуру — в Школі Лесгафта.

Процес нарощування знань про наукову спадщину Ф.К. Вовка та його наукову школу, залежить від дії чинників зовнішнього та внутрішнього характеру. До зовнішніх чинників належать такі:

— соціально-економічні, що пов'язані з пануванням ринкових відносин, які на жаль не орієнтовані на забезпечення соціальних гарантій та перспектив розвитку України, що проявляється у дефіциті бюджету державних науково-дослідних закладів, низькому рівні оплати праці фахівців галузі освіти та науки тощо;

— політичні — незадовільна гуманітарна політика в країні;

— культурні — застаріла інформація в навчальній літературі, недостатньо вводяться праці Ф.К. Вовка в шкільні і вузівські підручники і посібники.

Внутрішні чинники — це теоретико-методологічні засади вітчизняної історичної науки. Все це так чи інакше позначилось на вивчені наукової спадщини Ф.К. Вовка та його наукової школи.

Процес нарощування знань про Ф.К. Вовка та його наукову школу відбувається у двох напрямках:

— дисциплінарному, або галузевому, прибічники якого вивчають доробок вченого в різних наукових галузях (антропології, археології, палеоетнології, етнографії, українознавстві тощо);

— системному, або цілісному осмислені спадщини Ф.К. Вовка та його наукової школи. Дослідники, які рухаються у цьому напрямі, близькі до розв'язання питання наукової школи Ф.К. Вовка та визначення її ролі у розвитку історичних та природничих наук тощо.

Дослідження спадщини Ф.К. Вовка та його наукової школи («вовкіани») кінця XX — початку XXI ст. є самостійним напрямом вітчизняної історіографії, в розвитку якого можна прослідкувати певні закономірності, що обумовлені різними соціально-економічними, політичними та культурними факторами. Специфікою «вовкіани» є міждисциплінарний характер, тому що Ф.К. Вовк та його наукова школа представляла різні галузі науки.

Аналіз праць, які висвітлюють наукову діяльність Ф.К. Вовка та його наукової школи дозволяє говорити про тенденцію поглиблення системного підходу в тематиці досліджень спадщини Ф.К. Вовка. Подальша розробка «вовкіани» багато в чому залежить від консолідації наукових сил та ініціативи провідних фахівців. Посприяти цьому процесу може впровадження щорічних наукових читань присвячених Ф.К. Вовку. Крім того, вивчення доробку видатного вченого та його наукової школи набуде систематичного характеру. По-перше, це дозволить, поглиблено та масштабно дослідити «французький» період наукової діяльності Ф.К. Вовка. По-друге, виявити глибинні тенденції та закономірності становлення і розвитку наукових студій Ф.К. Вовка та його наукової школи. По-третє, зосередитись на взаємозв'язку процесу загального поступу історичних та природничих наук, виявити взаємовплив окремих дисциплін одна на одну, простежити неперервну традицію від Ф.К. Вовка (наприклад, через Г. Бонч-Осмоловського, С. Бібікова, М. Шмаглія і В. Збеновича) до сучасних науковців. Тобто, дозволити охопити широке коло проблем — від питання про роль Ф.К. Вовка та його наукової школи до загальних питань становлення та розвитку історичних та природничих наук.

Поглибленого дослідження потребує період життя Ф.К. Вовка у Парижі, бо наукова діяльність у ці роки розкриває його значення як науковця європейського масштабу. Якщо тематика його досліджень відома, то розуміння, за які саме наукові відкриття Ф.К. Вовк отримав визнання європейських колег, і то як його відкриття вплинули на розвиток історичних та природничих наук, потребує більш аргументованого пояснення. Подальша розробка проблем дозволить скорегувати оцінку щодо місця антропологічних студій Ф.К. Вовка в європейській науці.

В основі наступних досліджень має бути принцип цілісного вивчення студій Ф.К. Вовка та його наукової школи. Переконливість сказаного стає особливо очевидною, якщо спадщину видатного вченого та його наукову школу розглядати з позиції погляду Ф.К. Вовка на структуру антропології і того, як він розумів її місце серед інших дисциплін, які вивчають людину. Цей принцип має важливе методологічне значення у розкритті сутності концептуальних поглядів та основних напрямів наукових досліджень Ф.К. Вовка. Тому слід уникати формування судження про місце та роль Ф.К. Вовка лише на підставі аналізу його доробку в окремих галузях науки (антропології, етнології, археології).

Більше того, «вовкіану» слід розглядати в контексті загального поступу природничих та історичних наук. Це дозволить розкрити особливості формування наукової концепції Ф.К. Вовка та простежити її розвиток у працях його учнів.

Важливо враховувати вплив громадсько-політичної діяльності Ф.К. Вовка на його наукову діяльність, оскільки він, працюючи на науковій ниві, не полишав громадської діяльності, про що свідчать матеріали з його особового фонду, які зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України.

Також, враховуючи історію становлення української науки, яка на початку XX ст. відстоювала право на існування і в результаті потрапила під репресивну політику з боку радянської влади, важливо зосередити увагу на вивчені міжпоколінних зв'язків, що дозволило зберегти українську історіографічну традицію впродовж XX ст. А це в свою чергу, має важливе значення для збереження національної науки, культури, тобто виходить на проблему осмислення та збереження ідентичності. Відповідно, Ф.К. Вовк та його наукова школа є складовою частиною процесу становлення та розвитку вітчизняної науки та національної самосвідомості.

Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редклол.: В.А. Смолій та ін. — К., 2003 — Т. 1: А — В. — с. 589;
Клінченко Т Вовк Федір Кондратович / Т. Клінченко // Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / відп. ред.: Ю.І. Римаренко, І.Ф. Курас. — К., 1993. — с. 156—157;
Лобода Т. Федір Вовк. Етнограф, антрополог, археолог, громадський діяч / Т. Лобода // Народжені Україною: Меморіальний альманах. У 2—х т. — К., 2002. — Т. 1. — с. 354;

Наулко В.І. Листування Федора Вовка з Борисом Грінченком / В.І. Наулко. — К., 1999.
Пахарєва О.С. Французько-російське наукове співробітництво в галузі антропології у другій половині XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. … канд. іст. наук / О.С. Пахарєва. — К., 2009. — 17 с.
Сегеда С.П. Антропологічна спадщина Ф. Вовка в світлі сучасних наукових даних / С.П. Середа // Вовк Ф. Антропологічні особливості українського народу. — К., 1994.
Таран О.Г. Наукова спадщина Федора Вовка в галузі антропології і спадкоємність традицій та сучасне бачення: автореф. … канд. іст. наук / О.Г. Таран. — К., 2003. — 19 с.
Толочко Д.В. Вплив еволюції теоретико-методологічних засад вітчизняної історичної науки на інтерпретацію трипільської культури в кінці XX — початку XXI століття / Д.В. Толочко // Стежками археології: До 70-річчя професора Михайла Івановича Гладких. — К., 2011. — С. 103—110. — (Археологія і давня історія України. Вип. 6).
Толочко П.П. Від Русі до України: Вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці / П.П. Толочко. — К., 1997. — 400 с.
Франко О.О. Наукова та суспільно-політична діяльність Федора Кіндратовича Вовка: дис. … док. іст. наук / О.О. Франко. — Львів, 2000.
Франко О.О. Наукова та суспільно-політична діяльність Федора Кіндратовича Вовка: автореф. дис. … док. іст. наук / О.О. Франко. — Львів, 2000 а. — 33 с.
Яненко А.С. Діяльність Музею (Кабінету) антропології та етнології ім. Хв. Вовка та археологічні дослідження на Чернігівщині / А. С. Яненко // Сіверщина в історії України. Випуск 4. — 2011. — С. 432—437.
Volkov Th. Rapport sur lés sciences anthropologiques en Russie // Bulletins et Mémoires de la Societé d'anthropologie de Paris, Anneé 1909, Volum 10, Numer 10, pp. 297—437 Точка доступу: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/bmsap_0037—8984_1909_num_10_1_8074

Д. В. Толочко

Ф.К. ВОВК И ЕГО НАУЧНАЯ ШКОЛА В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Статья посвящена состоянию изучения научного наследия Ф.К. Вовка и его научной школы в конце XX — начала XXI века. Показано, как в условиях становления теоретико-методологических основ отечественной исторической науки, формируется осознание места и роли ученного в развитии науки. Подчеркивается, что исследование наследия Ф.К. Вовка и его научной школы (вовкианы) конца XX — начала XXI ст. является самостоятельным направлением отечественной историографии, в развитии которого прослеживаются определенные закономерности, обусловленные социально-экономическими, политическими, культурными факторами. Делается вывод, что спецификой «вовкианы» является ее междисциплинарный характер и что в основу последующих исследований должен быть положен принцип целостного изучения студий Ф.К. Вовка и его научной школы.

D. Tolochko

F.K. VOVK AND HIS SCIENTIFIC SCHOOL IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The paper is devoted to the study of scientific heritage Fedir Vovk and his scientific school of the end of the 20th — early 21st century. Fedir Vovk's heritage research is a separate area of national historiography, that develops certain patterns due to socio-economic, political and cultural factors.

УДК [902(091):069.5](477.62)

А.Н. Усачук

К ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ АРХЕОЛОГИИ: АЛЬБОМ РИСУНКОВ Н.Е. МАКАРЕНКО ИЗ ФОНДОВ ДОНЕЦКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Работа посвящена альбому рисунков известного украинского археолога Н.Е. Макаренко из фондов Донецкого обл. краеведческого музея. Затрагиваются некоторые вопросы украинской археологии 20—30-х годов прошлого столетия на примере трагической судьбы одного из ярких ее представителей.

Ключевые слова: история археологии, Н.Е. Макаренко, альбом, рисунки, письма, А.М. Тальгрен.

Жизнь и деятельность археолога и искусствоведа Николая Емельяновича Макаренко (1877—1938) давно привлекает внимание многих исследователей. Вычеркнутое в конце 30-х гг. из истории и археологии имя [Формозов, 2004, с. 188] постепенно возвращалось, начиная с краткой публикации [Цвейбель, 1970] и до все возрастающего количества работ с начала 90-х гг. прошлого века. Среди них выделим монографию об ученом [Макаренко, 1992а] и крупный обобщающий труд, посвященный истории становления археологии в Российской империи, где среди многих достойное место занял и Н.Е. Макаренко [Императорская Археологическая, 2009, с. 875]. Одна из работ середины 90-х гг., была посвящена сохранившемуся альбому рисунков Николая Емельяновича [Усачук та ін.,, 1995]. На последнем сюжете остановлюсь подробнее, поскольку информация, заключенная в альбоме, а также найденные позже 1995 г. материалы (в частности, полученные недавно усилиями С.В. Кузьминых (ИА РАН) письма Н.Е. Макаренко А.М. Тальгрену [1]) пересекаются, дополняя друг друга.

Известно, что Н.Е. Макаренко был прекрасным художником. Он закончил в 1902 г. Центральное училище технического рисования барона А.Л. Штиглица, где ему было присвоено звание художника по первому разряду [Макаренко, 1992а, с. 14—15]. Как писал сам Н.Е. Макаренко в ноябре 1912 г.: «… Окончил училище технического рисования Барона Штиглица в Санкт-Петербурге с дипломом первой степени, со званием художника …» [Граб, Супруненко, 1993, с. 36].

Ставши затем профессиональным археологом, Н.Е. Макаренко всю жизнь продолжал рисовать, оставив после себя не только большое количество археологических рисунков к своим работам и работам своих коллег, но и различные акварели, эскизы обложек книг, экслибрисы, графику. Кое-что сохранилось [Косиков, 1990, с. 44—48; Звагельський, 1989, с. 4; 1990а, с. 27; 1993а, с. 233—234; 1993б, с. 4—5; 1993в, с. 3; Граб, 1993, с. 21—22; и др.]. Среди подобного наследия дошел до нас и «донецкий» альбом.

В свое время история появления альбома в Донецке была опубликована [Усачук та ін.,, 1995, с. 202—204]. Уточним ее. Альбом хранился у вдовы Н.Е. Макаренко Анастасии Сергеевны Федоровой-Макаренко в Казани, куда Николай Емельянович был выслан в 1934 г. и где 24 апреля 1936 г. снова арестован и осужден на три года лишения свободы в исправительно-трудовых лагерях за «контрреволюционную

1.В рукописном отделе библиотеки Хельсинского университета (РОБХУ) в составе архивного собрания Арне Микаэля Тальгрена (1885—1945) хранится обширная корреспонденция — 525 писем и открыток археологов различных стран, написанных А.М. Тальгрену (коллекция 230). Большой объем корреспонденции в этой коллекции принадлежит Н.Е. Макаренко — 32 письма и 6 открыток, написанных и посланных с марта 1917 г. по сентябрь 1935 г.

© А.Н. УСАЧУК, 2012

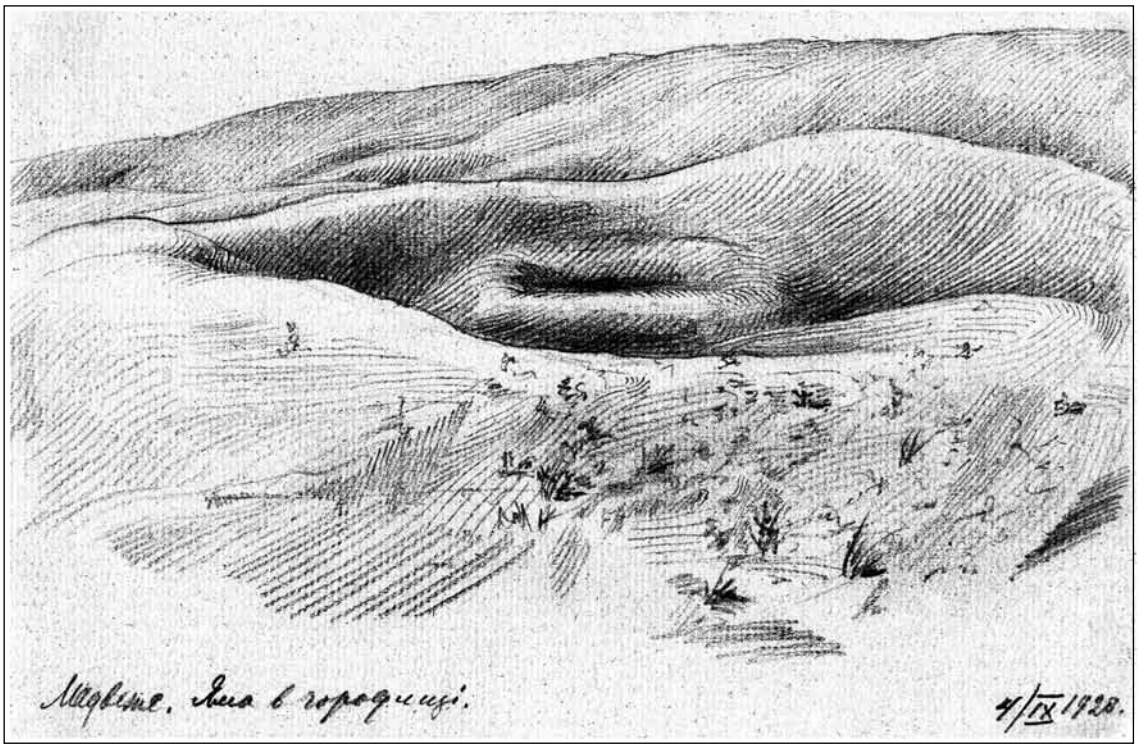

Рис. 1. Альбом Н.Е. Макаренко, рисунок 6 (городище Медвежье, яма). 4 сентября 1920 г.

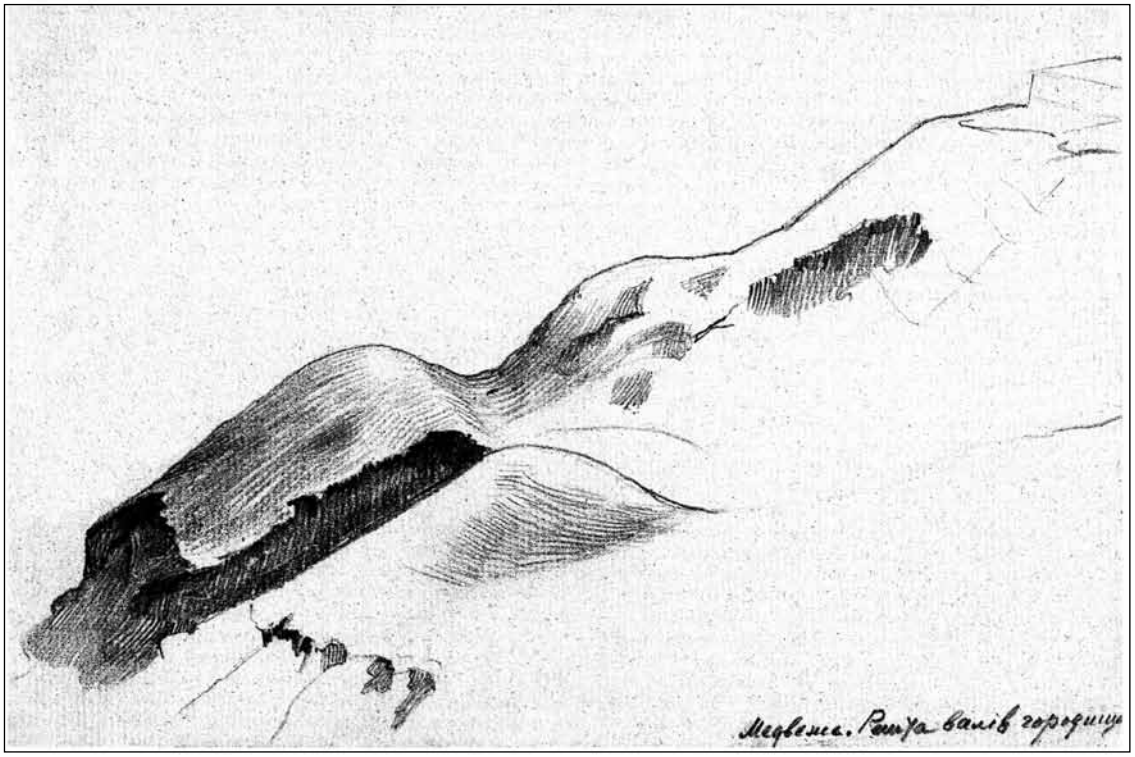

Рис. 2. Альбом Н.Е. Макаренко, рисунок 3 (городище Медвежье, остатки валов). Сентябрь 1920 г.

работу и клевету в отношении вождя ВКП(б) и руководителей правительства» [Макаренко, 1992а, с. 62]. После этого ареста Н.Е. Макаренко на свободу уже не вышел вплоть до расстрела 4 января 1938 г. в Томске.

Судьбы археологов прихотливо переплетаются. Давно (1955 г.) и рано (43 года!) ушедший из жизни донецкий археолог Виктор Михайлович Евсеев в юности познакомился с Н.Е. Макаренко [Усачук та ін., 1995, с. 200—201]. Знала Николая Емельяновича и будущая жена В.М. Евсеева Елена Николаевна Екимова [1]: живя в Мариуполе, в начале 30-х гг. прошлого столетия она еще подростком видела Н.Е. Макаренко в доме своих родителей, когда тот приезжал на раскопки [Макаренко, 1992а, с. 64; Усачук та ін., 1995, с. 201]. В начале 50-х гг. XX в. В.М. Евсеев и Е.Н. Екимова навестили в Казани А.С. Федорову-Макаренко[2]. Е.Н. Екимова вспоминала, что Анастасия Сергеевна жила в маленькой квартирке, где с трудом умещались архив и библиотека ее мужа [Усачук та ін.,, 1995, с. 203]. Какое-то количество книг А.С. Федорова-Макаренко передала В.М. Евсееву. Кроме того, Виктору Михайловичу и Елене Николаевне были подарены некоторые личные вещи и альбом рисунков Н.Е. Макаренко[3].

После смерти В.М. Евсеева Елена Николаевна сохранила библиотеку и архив своего мужа. Работая долгие годы в Донецком областном Дворце пионеров, Е.Н. Екимова познакомилась в 1986 г. с молодым археологом Владимиром Николаевичем Горбовым, который с 1985 г. стал вести в этом же Дворце кружки археологии. На склоне своих дней Е.Н. Екимова подарила В.Н. Горбову часть книг из библиотеки мужа (в том числе и книги из библиотеки Н.Е. Макаренко). Основная часть книг В.М. Евсеева попала в 1986—1987 гг. в библиотеку Донецкого государственного университета, кое-что разошлось по рукам [Макаренко, 1992, с. 65; Кузьминых, Усачук, 2011]. Об альбоме рисунков Е.Н. Екимова никогда не рассказывала. В.Н. Горбов предполагает, что она, скорее всего, просто забыла о нем. В 1988 г. Елена Николаевна умерла [4]. Как вспоминает В.Н. Горбов, через несколько дней после похорон родственники Е.Н. Екимовой пригласили его домой, памятуя, что Елена Николаевна просила передать ему, как археологу, все бумаги, сохранившиеся от В.М. Евсеева. Забирая папки архива, В.Н. Горбов наткнулся среди них на альбом рисунков, открыл его и увидел размашистую подпись «Н. Макаренко». Долго этот альбом хранился у В.Н. Горбова, а точнее — в кабинете кружка археологии областного Дворца пионеров, где Владимир Николаевич, а с 1988 г. и автор этих строк, весело и дружно работали много лет. Информация об альбоме была опубликована: Д.Е. Макаренко, дальний родственник Н.Е. Макаренко, собирая материалы для книги о Николае Емельяновиче, был в Донецке, видел альбом, дал краткое его описание и несколько рисунков [Макаренко, 1992а, с. 60—61, 68, 69, 76, 94]; позднее мы в соавторстве с В.Б. Звагельским, известным сумским журналистом и литературоведом, который много сделал в изучении жизненного и творческого пути Н.Е. Макаренко, опубликовали более-менее подробную статью об альбоме, представив в иллюстрациях часть рисунков [Усачук та ін., 1995]. Несколько лет назад альбом был передан В.Н. Горбовым в фонды Донецкого областного краеведческого музея (ДОКМ КП ,117281/гр 1381).

Альбом представляет собой специально сделанную для художников папку размерами 24,6 × 15,5 см в твердом переплете, обшитом серым полотном. Папка снабжена завязками и полотняным же футляром для карандаша. В альбоме 44 листа размерами чуть меньше обложки. Листы разного цвета: светло-желтые, белые, серо-голубые и темно-серые. На некоторых из них — водяные знаки [Макаренко, 1992а, с. 60]. На внутренней стороне задней обложки, в правом нижнем углу — штамп магазина: «Н.Э. Геллеръ бывшій А.М. Брюкнеръ Гороховая ул. д. 16 тел. 244—48» [5]. На внутренней стороне передней обложки в центре — подпись «Н. Макаренко», выполненная черными чернилами. Всего в альбоме 17 рисунков, расположенных не подряд: видно, как для некоторых работ Николай Емельянович подбирал лист определенного цвета и фактуры.

Все рисунки альбома можно разделить на семь хронологических и три функциональных группы. Последнее деление несколько условное: рисунки вещей сделаны Н.Е. Макаренко с

1.В книге Д.Е. Макаренко ошибочно: Якименко [Макаренко, 1992а, с. 64, 65].

2.Е.Н. Екимова вспоминала, что это было «в начале 50-х гг.» В свое время мы предположили, опираясь на документы, что В.М. Евсеев с супругой ездили в Казань в июле — первой половине августа 1951 г. [Усачук та ін., 1995, с. 203]. В записи беседы Е.Н. Екимовой с донецким археологом А.В. Колесником от 4 декабря 1986 г. в Донецком обл. Дворце пионеров сказано, что, как вспоминала Елена Николаевна, поездка в Казань осуществлена в 1953 г.

3.Что-то из архива Н.Е. Макаренко попало к В.М. Евсееву и позже 1951 г. А.С. Федорова-Макаренко, очевидно, присылала какие-то материалы В.М. Евсееву в Донецк (тогда — Сталино). В библиотеке донецкого археолога В.К. Гриба сохранился отдельный оттиск статьи А.В. Терещенко [1866] с подписями Н.Е. Макаренко и В.М. Евсеева на первой странице. На обороте же последней страницы оттиска сохранилась надпись почерком В.М. Евсеева: «Получено от А.С. Макаренко, из Казани. октябрь 1954. В. Евсеев (подпись)».

4.В одной из статей, посвященных деятельности В.М. Евсеева [Колесник, Полидович, 1999, с. 44], ошибочно говорится о воспоминаниях Е.Н. Екимовой 1992 г. Речь идет об упомянутой выше беседе с А.В. Колесником 4 декабря 1986 г. в Донецком областном Дворце пионеров.

5.Последние две цифры смазаны. Менее вероятно, что вместо «8» стоит «0».

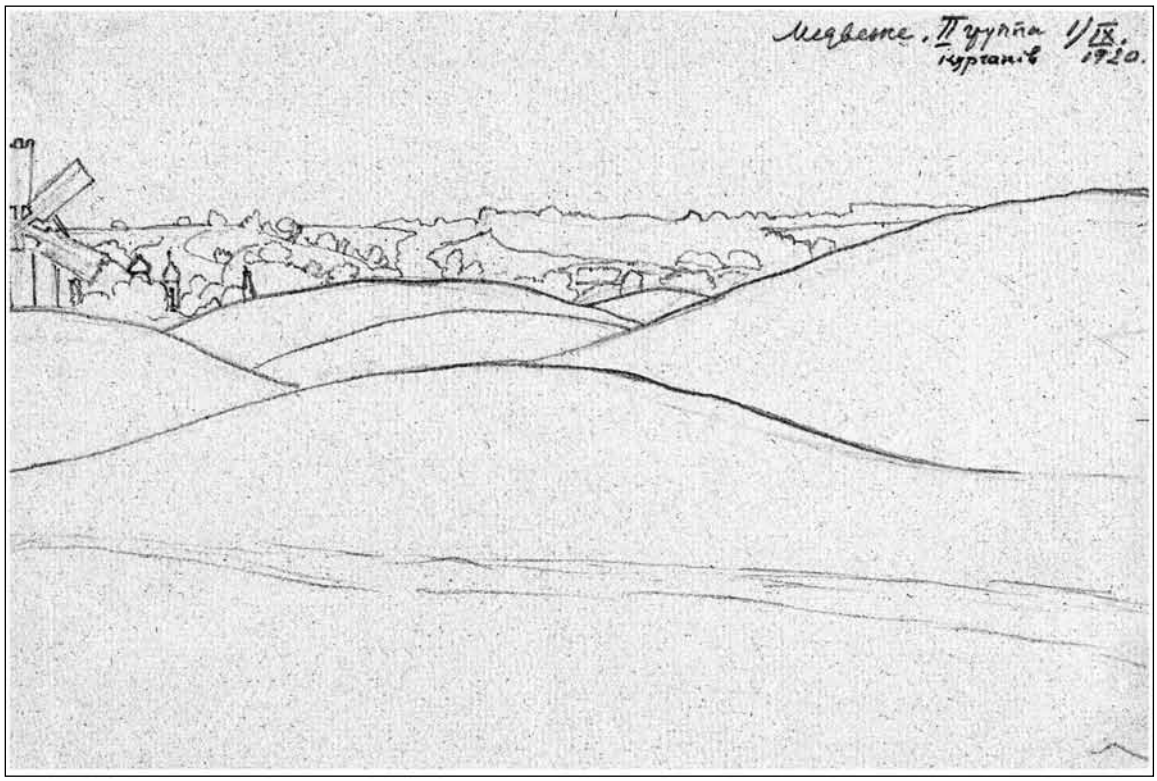

Рис. 3. Альбом Н.Е. Макаренко, рисунок 5 (Медвежье, II группа курганов). 1 сентября 1920 г.

Рис. 4. Альбом Н.Е. Макаренко, рисунок 8 (Медвежье, курганы). Сентябрь 1920 г.

научной целью — использовать в будущих работах. Пейзажи выполнены с эстетической целью. Между этими группами располагаются рисунки городища и курганов возле с. Медвежье, которые объединяют научную и эстетическую цели [Усачук та ін.,, 1995, с. 211].

Первая хронологическая группа (август—сентябрь 1920 г.) — восемь рисунков древнерусского городища Медвежье на Роменщине, которое Н.Е. Макаренко копал в 1919 г. и продолжил в 1920 г. [Макаренко, 1992, с. 124; Усачук та ін.,, 1995, с. 207—208] (рисунки 2 и 8 вырваны и вложены в альбом) (рис. 1—4).

Вторая хронологическая группа (20-е гг.) — рисунок 9 (неоконченный), окрестности Киева. Датировка приблизительна.

Третья хронологическая группа — рисунки 10 и 11 — двух сосудов из коллекции Роменского музея — сделаны 13 и 14 июля 1924 г. Замечу, что сначала был выполнен рисунок 11: на листе желтого цвета изображен сосуд черняховской культуры с мастерски переданными мелом бликами (рис. 5,1). На следующий день, перевернув страницу альбома назад, Н.Е. Макаренко использовал темно-серый лист для рисунка другого сосуда (рис. 5,2). Известно, что летом 1924 г. Н.Е. Макаренко проводил раскопки городища Монастырище в Ромнах [Звагельський, 1990б, с. 58; 1990в, с. 28]. Во время экспедиции и были зарисованы находки. Обратим внимание на рисунок 11 — сосуд черняховской культуры (рис. 5,1). Его Николай Емельянович нарисовал, скорее всего, потому что в середине 20-х гг. изучал еще и черняховские памятники Левобережья Днепра [Гей, 1992, с. 123], а, следовательно, собирал информацию по черняховским материалам.

Четвертая хронологическая группа — рисунки 12 и 13 — вещи из Полтавского музея — выполнены 25 и 26 октября 1927 г. (рис. 5,3,4)[1]. Летом этого года Н.Е. Макаренко силами Полтавского музея проводил разведки, а осенью — раскопки скифского поселения возле с. Головач недалеко от Полтавы [Звагельський, 1990б, с. 58; Усачук та ін.,, 1995, с. 208—209]. Очевидно, во время активного сотрудничества с Полтавским музеем и были зарисованы каменные топор и «утюжок». В письме к А.М. Тальгрену читаем: «<...> С I/VII собираюсь на изследования в Прилукский Округ на Полтавщине (это левобережье богатое различными памятниками многих эпох). <...>» (№ 13, 15.03.1927 г.)[2].

Пятая хронологическая группа — рисунок 15 — морской пейзаж. В левом нижнем углу листа надпись: «Євпаторія. Пляж санаторія ім. Сталіна 1928.27/VI. біля дачі Левіцької.»[3]. Снова мы видим ситуацию с пропуском страницы: евпаторийская акварель выполнена на желтом листе, хорошо передающем ощущение летнего зноя и подчеркивающем синеву теплого моря. Темно-серый пропущенный лист Н.Е. Макаренко использует более чем через месяц для зарисовки каменного орудия в Луганске.

Про пребывание Н.Е. Макаренко в Евпатории летом 1928 г. свидетельствуют строки из письма №18 А.М. Тальгрену (процитировано ниже, при описании рисунка 14). Кроме того, обратим внимание на письмо Н.Е. Макаренко известному историку А.С. Грушевскому, написанное 30 июня 1928 г., в котором Николай Емельянович волнуется по поводу корректуры своей работы, а в конце письма замечает: «<...>Декілька днів як стало тепло і наші ванни нагріваються сонцем, а не паром. Прийняв вже 5 ванн, сьогодні буде 6-та<...> Щиро ваш М. Макаренко Адреса: Євпаторія, санаторій ім. Сталіна, корпус 5, кімн. 9» [Макаренко, 1992б, с. 108].

Шестая хронологическая группа — рисунок 14 — каменное орудие (топор) из коллекции Луганского музея (рис. 5,5). Даты нет.

В свое время, занимаясь сбором материалов о Н.Е. Макаренко, мы охарактеризовали 1928 г. как «темный период» в жизни ученого [Усачук та ін., 1995, с. 212]. Действительно, отсутствие постоянной работы, конфликты с руководством ВУАК, трагедия, связанная с гибелью сына летом 1927 г., — все это наложило отпечаток на дальнейшую деятельность Николая Емельяновича. Буквально по крупицам удается восстановить события 1928 г.: попытки добиться ассигнования на раскопки и противодействие руководства ВУАК в получении этих денег, раскопки на Звенигородщине, тяжелое внутреннее состояние ученого [4], болезнь и лечение в течение значительной части лета в Евпатории, усилия по организации раскопок под Луганском [Кузьминых, Усачук, 2008, с. 63; 2011], очередной конфликт с руководством ВУАК в декабре, связанный с попыткой перевести ученого в группу сотрудников с ме́ньшей квалификацией

1.Описание топора и «утюжка», условия их находок сохранились в документах Полтавского краеведческого музея [Каталог археологічного відділу Музея. ч. II, с. 191; Инвентарная книга. 1939. Архив фондов ПКМ, с. 188]. Сохранился и, по крайней мере, «утюжок» — я держал его в руках в Полтавском музее в декабре 1995 г.

2.Здесь и далее текст писем Н.Е. Макаренко А.М. Тальгрену, как и фрагменты текстов других документов, даются курсивом без исправлений и с присущей авторам орфографией. Опущенные фрагменты текста отмечаются троеточием, заключенным в угловые скобки. В конце текста писем А.М. Тальгрену в скобках дается номер письма и дата.

3.Про дачу Левицкой «Светлана» упомянуто в путеводителе по Крыму: «… Из дачных квартир, более дорогих, можно указать дачи с пансионами: Новицкой, Левицкой, Шайтана, Дувана, Ефимова …» [Крым. .., 1914]. Замечу, что Д.Е. Макаренко ошибся, поставив в книге дату рисунка: 27. IV.1928 г. [Макаренко, 1992, с. 94].

4. См. письмо Н.Е. Макаренко В.А. Городцову (12.01.1928 г.) [ОПИ ГИМ, Ф. 431. Ед. хр. 415. Л. 21—22об; Звагельський 1993в, с. 3].

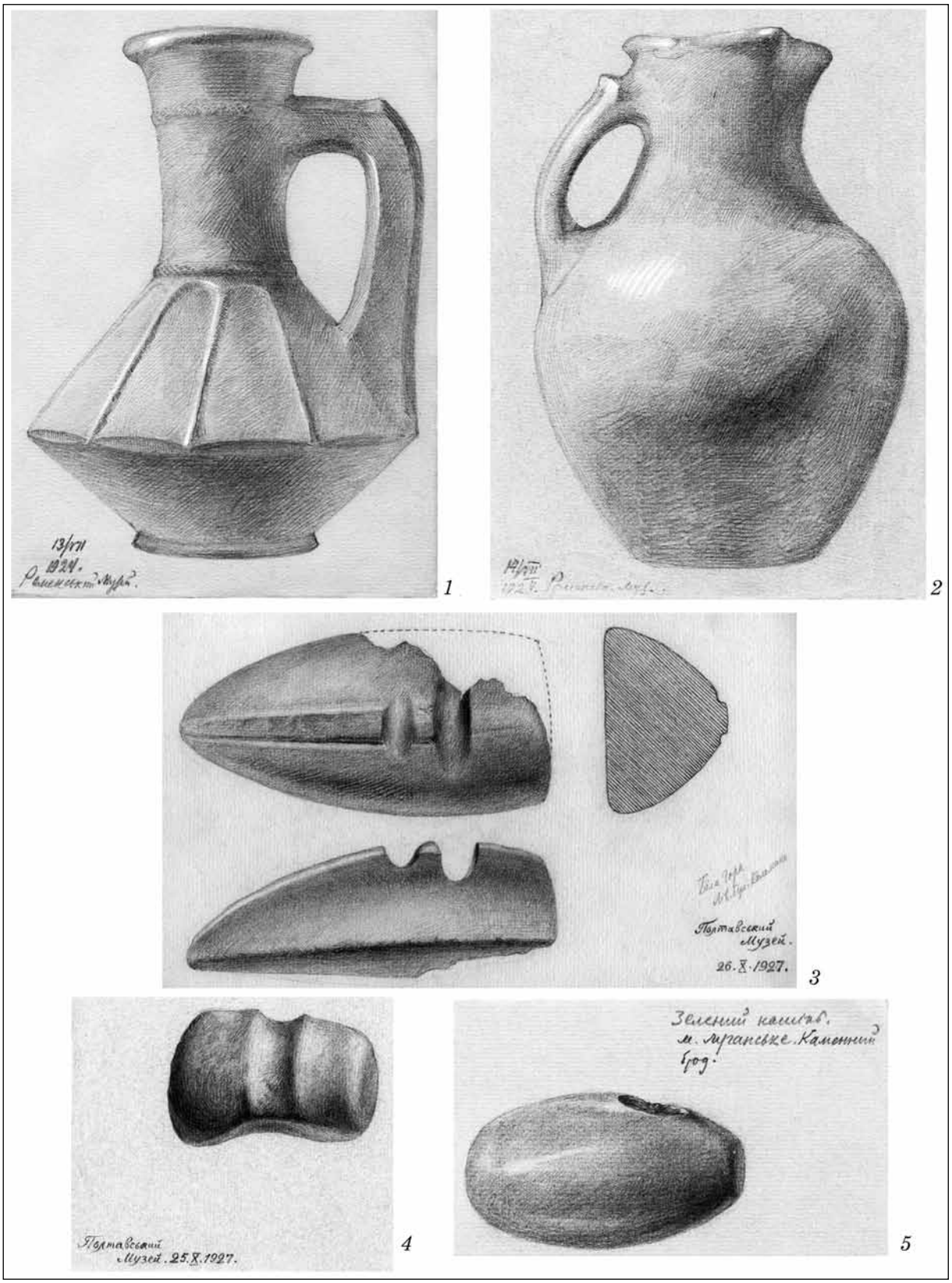

Рис. 5. Альбом Н.Е. Макаренко: 1 — рисунок 11 (13 июля 1924 г.); 2 — рисунок 10 (14 июля 1924 г.); 3 — рисунок 13 (26 октября 1927 г.); 4 — рисунок 12 (25 октября 1927 г.); 5 — рисунок 14 (начало сентября 1928 г.)

[Білодід, 1989, с. 127; Макаренко, 1992а, с. 48]. По поводу того, что Н.Е. Макаренко был летом 1928 г. в Луганске, свидетельствуют не только и не сколько рисунок из альбома, а несколько писем. Известный луганский археолог С.А. Локтюшев 5 августа 1928 г. пишет жене «<...> Вчера приехал из-под Дебальцево. Сюда приехал Макаренко и с ним ездили на рекогносцировку туда. Были в нескольких местах верст за 40 от Дебальцево. <...> 8 августа еду опять на дня три, где будем копать и совместно и отдельно <...>» [Усачук та ін., 1995, с. 210—211; Кузьминых, Усачук, 2011]. В письме Н.Е. Макаренко А.М. Тальгрену читаем: «<...> До 20/VIII я был в грязелечебнице в Евпатории, потом на археолог. изследованиях в Луганске (Донецкий бассейн). Там заболел, не закончив работы и приехал поправляться в Киев, куда приехал 1/IX. Лежу, не выхожу, но уже поправляюсь. Снова, поправившись, уеду на раскопки <...>» (№ 18, 11.09.1928 г.). Строки письма №18 подтверждают, что в августе 1928 г. Н.Е. Макаренко ездил в Луганск. Правда, в письме стоит дата пребывания в Евпатории «До 20/VIII <...>». Очевидно, это ошибка и следует читать: До 20/VII. Таким образом, рисунок в Луганском музее можно приблизительно датировать началом августа 1928 г. Повторилась знакомая ситуация: работая где-либо, исследователь осматривал вещи в музеях и нужные рисовал для себя. Каменное орудие из Луганского музея, привлекшее внимание Н.Е. Макаренко (рис. 5,5), хорошо опознается по фотографии из брошюры С.А. Локтюшева с подписью «Из окрестн. города Луганска» [Локтюшев, 1930, табл. 30, 7; 2009, с. 224]. В описании сказано, что топор-молоток найден в районе г. Луганска близ берега р. Лугани [Локтюшев, 2009, с. 184]. У Н.Е. Макаренко на рисунке указана более точная привязка: «Каменный брод». Село Каменный Брод на р. Лугань основано в 1755 г., позже соединилось с рабочим поселком Луганского чугунолитейного завода. Топоним сохранился на территории города до наших дней (Каменнобродский район) [Высоцкий, 2003, с. 9—10]. Добавим, что С.А. Локтюшев пишет, что найденный топор сделан из сиенита [Локтюшев, 2009, с. 185], а у Н.Е. Макаренко в подписи стоит «Зелений камінь». Вероятно, топор изготовлен из диабаза или диорита; сиенит зеленого цвета практически не встречается.

Седьмая (последняя) хронологическая группа — рисунки 16 и 17 — пейзажи, выполненные 6 и 15 августа 1935 г. в Казани. Как предположил С.В. Кузьминых, хорошо знающий окрестности города, на пейзаже рисунка 16 (рис. 6) изображен вид со стороны р. Казанка на овраги т.н. казанской «Швейцарии», на мысах которой расположены известные археологические памятники — городища Казанка 1 и 2, а за ними — старое Арское кладбище [Кузьминых, Усачук, 2011]. Очевидно, что и рисунок 17 (рис. 7) выполнен на участке казанской «Швейцарии». Эмоциональное составляющее рисунков 16 и 17 говорит само за себя. Особенно это касается рисунка 16, на котором Н.Е. Макаренко изобразил забор с проволокой, так напоминающий колючую (рис. 6). Ощущая настроение рисунка, мы поместили его в качестве своеобразной иллюстрации к общему состоянию Н.Е. Макаренко в казанской ссылке [Кузьминых, Усачук, 2011, рис. 1]. Очевидно, то же, что и мы, почувствовали Д.Е. Макаренко, давший в своей книге казанские рисунки Николая Емельяновича [Макаренко, 1992а, с. 61] и В.Б. Звагельский, поместив рисунок 16 в одной из публикаций о Н.Е. Макаренко [Звагельський, 1996, с. 23].

С настроением казанских рисунков своеобразно перекликается единственное письмо Н.Е. Макаренко, посланное А.М. Тальгрену из ссылки. Письмо написано через месяц с небольшим после того, как были сделаны рисунки. «Дорогой Михаил Маркович! Получил письмо подписанное Вами и Моора[1]. Сердечное спасибо Вам за память. Оно меня порадовало несказанно. Оказывается я еще не всеми забыт. Спасибо, спасибо! Как жаль безконечно что я не мог Вас видеть!... Сижу в Казани уже год. Работать по своей специальности не могу. Нет для этого ни того материала над которым я работал, ни тех условий какие необходимы для работы. Положение отвратительное. Литературы новой здесь по нашему предмету совсем не выписывают. Что делается в любимой мною археологии — мало знаю. Вообще начинаю отставать в знаниях. Вышел-ли X вып. ESA также не знаю. Если бы прислали, был бы чрезвычайно благодарен. И вообще за всякую присылку был бы чрезвычайно признателен. — <...> Понемногу заканчиваю свою большую работу об изследованиях в Донбассе и на Мариупольщине. Это книга размерами больше моего "Мариупольского могильника" (видели-ли ее?). Очень немного продолжаю работать по древностям так наз. великого переселения народов. По этому вопросу материал собрал хороший. — Что делается в Киеве — не знаю. — В последнее время очень часто болею. Лежал даже в клинике — оперировали. Живется тяжело. Еще раз — глубокое и искреннее спасибо. Ваш Н. Макаренко» (№ 38, 17.09.1935 г.).

Данные о казанском периоде жизни Н.Е. Макаренко недостаточны и противоречивы. Письмо А.М. Тальгрену не дает какой-либо новой информации о работе ученого в Казани, но вслед за последними рисунками «донецкого» альбома передает ощущение атмосферы, в которой Н.Е. Макаренко жил и работал.

1. Речь идет о Харри Альбертовиче Моора (Harri Moora) (1900—1968) — эстонском археологе, ученике А.М. Тальгрена.

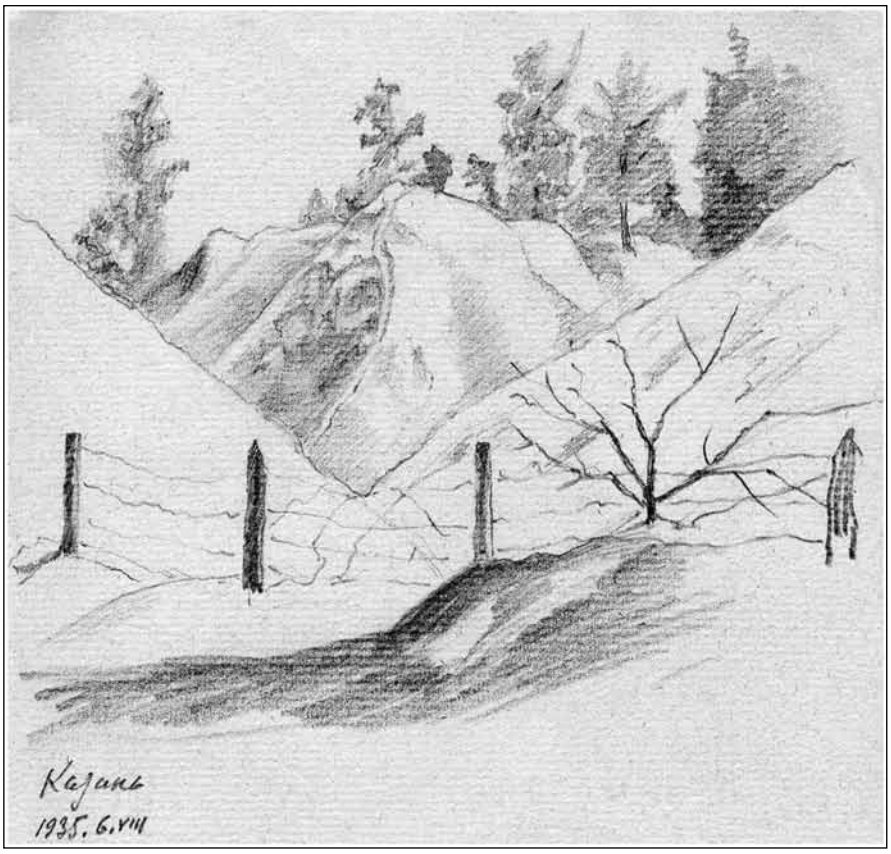

Рис. 6. Альбом Н.Е. Макаренко, рисунок 16 (Казань). 6 августа 1935 г.

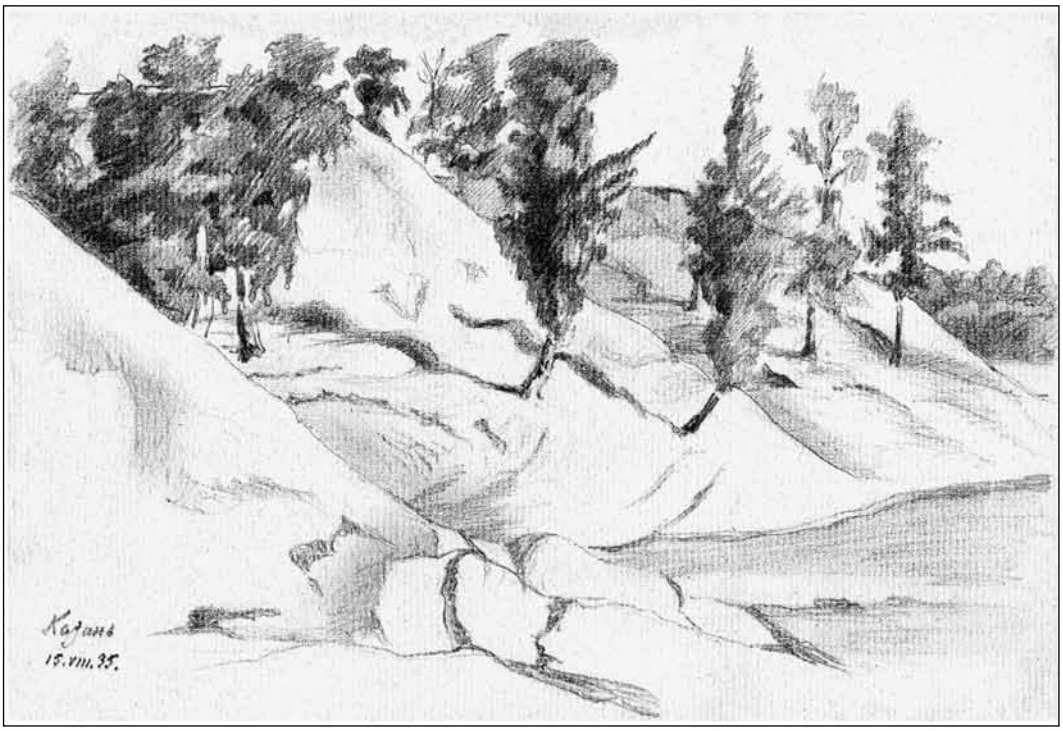

Рис. 7. Альбом Н.Е. Макаренко, рисунок 17 (Казань). 15 августа 1935 г.

Мы видим, что, не смотря на болезни, оторванность от науки и психологическую угнетенность, в письме четко говорится о том, что Николай Емельянович продолжает трудиться — близится к завершению большая работа о раскопках в Донбассе в начале 30-х гг. В Казани исследователь, очевидно, привел в порядок данные о многочисленных своих раскопках курганов в Донбассе в 1930—1933 гг. К сожалению, рукопись этой работы пока найти не удалось, хотя и намечается вектор поиска. В архиве В.М. Евсеева, который сейчас обрабатывается мною для поступления документов в фонды Донецкого обласного краеведческого музея сохранилось официальное письмо № 274 на бланке Института археологии АН УССР от 13 июня 1952 г. за подписью И.Г. Шовкопляса (на то время — зам. директора ИА), в котором подтверждается получение от В.М. Евсеева рукописи Н.Е. Макаренко «Нумизматические находки» и выражается просьба сообщить в институт «…не находятся ли у Вас еще какие-либо рукописные материалы Н.Е. Макаренко». Возможно, след большой рукописи о раскопках курганов в Донбассе отыщится в Киеве? Или В.М. Евсеев не забрал ее из Казани? Судьба этой рукописи неясна. Зато судьба небольшого альбома рисунков и нескольких десятков писем Н.Е. Макаренко оказалась более удачной, что дало нам возможность еще раз поговорить об этом незаурядном человеке, уточнить какие-то штрихи его жизни и бросить взгляд на непростой путь развития отечественной археологии в 20—30-е гг. прошлого столетия.

Білодід О.І. Про Макаренка М.О. / І. Білодід // Археологія. — 1989. — № 1. — С. 120—131.

Высоцкий В.И. Исторические аспекты топонимов Луганщины / В.И. Высоцкий. — Луганск, 2003. — 196 с.

Гей О.А. История изучения / О.А. Гей // Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. — первой половине I тысячелетия н.э. — М., 1992. — С. 123—130. — (Археология СССР).

Граб В. Екслібріс Миколи Макаренка і бібліофіли / В. Граб // Книжник. — Ч. 1 (18). — Кипв, 1993. — С. 21—22.

Граб В.И. Из эпистолярного наследия Н.Е. Макаренко / В.И. Граб, А.Б. Супруненко // Донецкий археологический сборник: Вып. 3. — Донецк, 1993. — С. 36—45.

Звагельський В. Справа Макаренка / В. Звагельський // Червоний Промінь. — 1989. — 15 липня. — № 29. — С. 4.

Звагельський В.Б. Нові матеріали про Миколу Макаренка (розшуки 1988—1990 рр.) / В. Звагельський // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: Тези доп. та повідомл. до наук.-практ. конф. — Суми — Ромни, 1990а. — С. 23—29.

Звагельський В.Б. Хроніка життя і діяльності М. Макаренка / В.Б. Звагельський // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. Тези доп. та повідомл. до наук.-практ. конф. — Суми — Ромни, 1990б. — С. 53—60.

Звагельський В.Б. Дослідник історії України М. Макаренко / В.Б. Звагельський // Питання археології Сумщини: Матер. наук.-практ. конф. — Суми, 1990в. — С. 21—33.

Звагельський В.Б. Нове про професора Миколу Макаренка / В.Б. Звагельський // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. — Луцьк, 1993а. — С. 233—234.

Звагельський В. Микола Макаренко: «Істина мусить стояти на першому місці» / В. Звагельський // Червоний Промінь. — 1993б. — 17 квітня. — № 16. — С. 4—5.

Звагельський В. Нове про професора Миколу Макаренка / В. Звагельський // Червоний Промінь. — 1993в. — 18 грудня. — № 51. — С. 3.

Звагельський В. «Істина мусить стояти на першому місці» (До біографій М. Макаренка та М. Ернста) // Сумська старовина. — Суми, 1996. — С. 21—27.

Императорская Археологическая Комиссия (1859—1917): К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия. — СПб., 2009. — 1186 с.

Колесник А.В. Виктор Михайлович Евсеев / А.В. Колесник, Ю.Б. Полидович // Донбасс: Спецвыпуск. — Донецк, 1999. — С. 44—45.

Косиков В.А. Новые находки рисунков Н.Е. Макаренко / В.А. Косиков // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. Тези доп. та повідомл. до наук.-практ. конф. — Суми — Ромни, 1990б. — С. 44—48.

Косиков В.А. История исследования археологических памятников Донбасса / В.А. Косиков. — Донецк, 2001. — 84 с.

Крым. Путеводитель Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. — Симферополь, 1914. — Точка доступу: http://evpator.org.ua/?page_id=683

Кузьминых С.В. Письма С.А. Локтюшева А.М. Тальгрену / С.В. Кузьминых, А.Н. Усачук // Краеведческие записки: Вып. IV. — Луганск, 2008. — С. 59—65.

Кузьминых С.В. «Миллион этой власти проклятий!..» (Письма Н.Е. Макаренко А.М. Тальгрену) / С.В. Кузьминых, А.Н. Усачук // История археологии: личности и школы (к 160-летию В. В. Хвойки). — СПб.: 2011. — С. 195—216.

Локтюшев С.А. Доисторический очерк средней Донеччины (попытка построения краевой доистории) / С.А. Локтюшев. — Луганск, 1930. — 73 с.

Локтюшев С.А. Доисторический очерк средней Донеччины (попытка построения краевой доистории) / С.А. Локтюшев // Краєзнавчі записки. Вип. V: Археологічне надбання С.О. Локтюшева (до 130-річчя від дня народження). — Луганськ, 2009. — С. 146—230.

Макаренко Д.Є. Микола Омелянович Макаренко / Д.Є. Макаренко. — К., 1992а. — 168 с.

Макаренко Д.Є. Епістолярна спадщина М.О. Макаренка / Д.Є. Макаренко // Археологія. — 1992б. — № 4. — С. 101—108.

Терещенко А. О могильных насыпях и каменных бабах в Екатеринославской и Таврической губерниях / А. Терещенко // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1866. — № 4. — С. 1—37.

Усачук А.М. Невідомий альбом малюнків Миколи Макаренка / А.М. Усачук, В.М. Горбов,

В.Б. Звагельський // Полтавський археологічний збірник: Число 3. — Полтава, 1995. — С. 199—214.
Формозов А.А. Русские археологи в период тоталитаризма: Историограф. очерки / А.А. Формозов. — М., 2004. — 320 с.
Цвейбель Д.С. Микола Омелянович Макаренко: (До 40-річчя відкриття Маріупольского могильника) / Д.С. Цвейбель // УІЖ. — 1970. — №8. — С. 128—130.

А. М. Усачук

ДО ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ АРХЕОЛОГІЇ: АЛЬБОМ МАЛЮНКІВ М.О. МАКАРЕНКО З ФОНДІВ ДОНЕЦЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Стаття присвячена альбому малюнків відомого українського археолога і мистецтвознавця Миколи Омеляновича Макаренка (1877—1938), що зберігається у фондах Донецького обласного краєзнавчого музею. У альбомі 44 сторінки різного кольору: світло-жовті, білі, сіро-блакитні і темно-сірі. 17 аркушів заповнені малюнками, зробленими Н.О. Макаренком у 1920—1935 рр. Простежено історію створення і зберігання альбому до наших днів. Висвітлено деякі маловідомі сторінки життя і діяльності М.О. Макаренка. У роботі використані листи М.О. Макаренка та інших археологів 30—50-х років XX ст., що збереглися в архівах України, Фінляндії та Росії

A. Usachuk

THE HISTORY OF DOMESTIC ARCHAEOLOGY: N. MAKARENKO'S DRAWING ALBUM FROM DONETSK REGIONAL MUSEUM

The paper is devoted to an album of drawings of Nikolai Yemelyanovich Makarenko (1877—1938), the well-known Ukrainian archeologist and art critic. This album is kept in collection of Donetsk Regional Museum of Local History and includes 44 sheets of different colour: light yellow, white, grey-blue and dark grey. Seventeen sheets are covered with drawings which N. Makarenko made in 1920—1935. The history of the album from its creation until now is traced out. Some little-known pages of Makarenko's life and activity are uncovered. The letters of Makarenko and other archeologists of 1930—50s, which have been preserved in different archives of Ukraine, Finland and Russia, are involved as an additional material.

УДК 902.2(091)(470.311)"1920/1950"

С. Н. Чаукин

«НЕАКАДЕМИЧЕСКАЯ» АРХЕОЛОГИЯ В РОССИИ 1920—1950-х гг. РАСКОПКИ Л.И. ПИМАКИНЫМ ГОРОДИЩА ДЬЯКОВА ТИПА «КРУГЛИЦА»

Статья посвящена научной деятельности Л.И. Пимакина, освещены раскопки 1956 и 1957 гг. городища дьякова типа Круглица. Анализируется новаторская методика раскопок, отмечаются основные достижения этих работ.

Ключевые слова: история археологии, Л.И. Пимакин, ранний железный век, городище дьякова типа, культурный слой, методика раскопок, персоналистика.

История археологического изучения Подмосковья от начала XIX в. до 70-х гг XX в. хранит имена многих выдающихся исследователей. [Формозов, 1979; 1988; 2007] Они известны, их работы цитируются, некоторые остаются актуальными и в наши дни. Но наряду с этой группой археологов, существовала и другая, деятельность которой по разным причинам слабо отражена в историографической литературе. Большинство, из них работая в 1920-х—1950-х годах, не принадлежали к системе Академии наук. «За кадром» остались многие исследователи, внесшие существенный вклад в развитие наших знаний об археологических памятниках Подмосковья. Собственно говоря, именно они составляли ту среду, которая, с одной стороны, «впитывала» результаты достижений академической науки, а с другой стороны, не только поставляла новые находки, но и указывала новые «цели», развивала саму методику раскопок. Первым в ряду таких «забытых» археологов стоит А.В. Чаянов, который своими работами 1928, 1929 гг. в округе Николиной Горы существенно опередил археологическую науку тех лет [Кренке, 2007; Чаянов, 2007], хотя он и не был сотрудником ни одного археологического учреждения. Амбивалентна фигура К.Я. Виноградова, одного из активнейших полевых археологов Подмосковья 1920-х — 1930-х гг., сотрудника и ученика В.А. Городцова. Его след остался в основном в виде отчетов и коллекций, и гораздо меньше в виде публикаций.

В первое послевоенное десятилетие очень много было сделано для изучения археологии Подмосковья сотрудниками Областного краеведческого музея. И здесь, в первую очередь, привлекает внимание фигура Леонида Ивановича Пимакина (1908 — начало 1980-х гг.). Л.И. Пимакин с 1929 по 1932 гг. учился в МГУ (1 курс) и в Ленинградском историко-лингвистическом институте по специальности музееведение-археология[1].

Самостоятельную экспедиционную археологическую деятельность он начал в 1939 г., обследовал памятники эпохи неолита и бронзы в бывшем Коробовском, Ногинском, Солнечногорском и Клинском районах Московской области. Попав рядовым на фронт, он был демобилизован после тяжелой контузии. Важнейшей заслугой Л.И. Пимакина является то, что после войны им были найдены среди руин музея в Истре многие коллекции и документы, сделаны копии с довоенной учетной документации.

Главным археологическим его предприятием в послевоенные годы стали раскопки 1956 и 1957 гг. городища дьякова типа Круглица (Дурниха, Долгий бугор), расположенного на Москве-реке в Раменском районе (См. фото на с. 314). В момент проведения раскопок они

© С.Н. ЧАУКИН, 2012

1. Автор благодарит за эффективную помощь сотрудниц Историко-архитектурного и художественного музея «Новый Иерусалим» Н.И. Сафонову и С.В. Белову

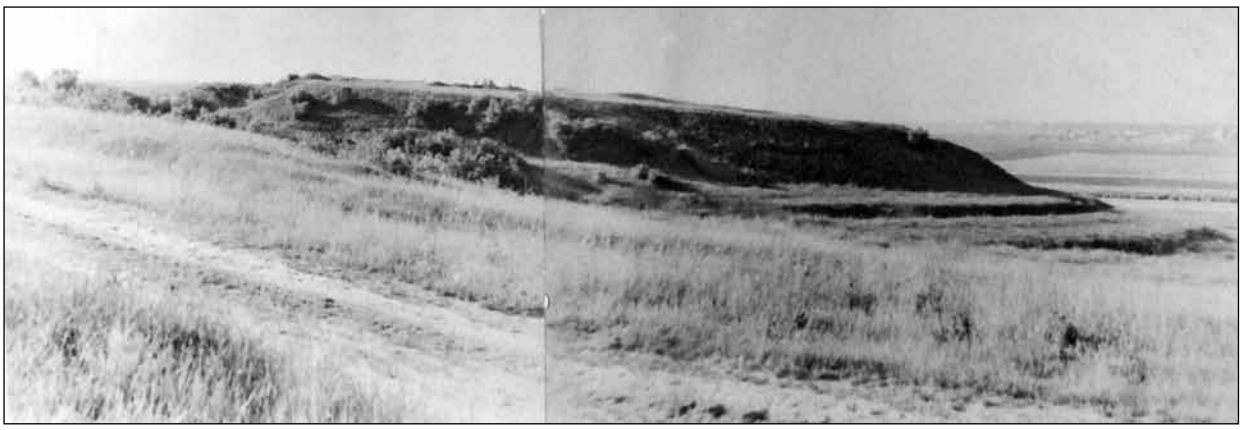

Виды городища Круглица с востока (вверху) и юго-востока (внизу). Фото Л.И. Пимакина 1956 гг. (архив ИА РАН; Раменский краеведческий музей)

являлись пионерскими, так как до этого широкой площадью никто не исследовал ранние слои городищ дьякова типа в Подмосковье. Описанию истории и методики этих раскопок и посвящена данная статья. Так получилось, что материал раскопок городища до недавнего времени практически не был исследован. В работе К.А. Смирнова даны ссылки лишь на некоторые вещи [Смирнов, 1974]. Наиболее эффектная находка — костяная булавка с зооморфным навершием была опубликована Е.И. Горюновой [Горюнова, 1961, рис. 60, 1], но рисунок схематичен и не передает многих особенностей вещи. Изучение вещевого и керамического комплексов из раскопок Круглицы в 2010—2011 г. провели Н.А. Кренке и С.Н. Чаукин, публикация которых планируется в виде отдельной работы [Кренке, Чаукин, 2012, в печати].

Материалами для написания данной статьи явились два отчета Л.И. Пимакина, хранящиеся в архиве Института археологии РАН [Пимакин, 1956; 1957], а также документы личного архива исследователя, хранящиеся в Историко-архитектурном и художественном музее «Новый Иерусалим» в г. Истра. Архив Л.И. Пимакина включает фотографии процесса раскопок и находок, описи находок, статистику находок по слоям, учетные карточки на каждый квадрат, которые составляли школьники при раскопках, и, главное, полевые дневники. Часть экспедиционных материалов 1956—1957 гг. сохранилась в Раменском краеведческом музее[1]. В частности, там имеется альбом фотографий «Работа Раменского краеведческого музея с археологическим кружком Клишевской средней школы» (72 фотоснимка); зарисовки находок, сделанные школьниками. Некоторые из этих рисунков стали единственным источником информации, так как часть вещей не сохранилась.

1. Автор благодарит сотрудников Раменского историко-художественного музея за содействие в работе.

Первоначальной целью раскопок 1956 г. был сбор материалов для формирования экспозиции Раменского районного музея. П.И. Кофт, только что вступившая в должность директора этого музея, очень активно помогала археологической экспедиции. Она вместе с Л.И. Пимакиным участвовала в осмотре памятников, намеченных для исследования, добилась выделения средств на экспедицию, нашла оборудование, в том числе нивелир. На второй год раскопок цель работ стала сугубо научной — изучение «устройства поселения» [Пимакин, 1957]. В дневнике задача, которую ставил перед собой исследователь, сформулирована предельно ясно — «Раскопки будут вестись площадью мелким инструментом. Главная цель — изучение остатков жилищ» [Фонды Историко-архитектурного и художественного музея «Новый Иерусалим», ф. Пимакин, дневник раскопок 1957 г., 6 августа].

Руководителем экспедиции был Л.И. Пимакин, в его обязанности входило общее руководство, фотографирование, вычерчивание профилей и планов, обучение детей в процессе работы (См. фото на с. 315). За финансовую часть и снабжение экспедиции отвечала директор Раменского краеведческого музея Полина Израилевна Кофт. Педагог-воспитатель Клишевской средней школы, отвечала за организацию питания, отдыха, дисциплину и санитарное состояние. Экспедиция состояла в основном из девушек — учениц Клишевской средней школы. Типичная картина для послевоенных экспедиций. Из среды школьников был выбран староста, который, организовывал подъем и проведение работ на раскопе. Налаживание рабочего процесса проходило тяжело, т. к. профессиональных рабочих среди участников не было. Из-за этого возникали сложности с проведением раскопок, что подробно описано в дневнике Л.И. Пимакина. Судя по записям в дневнике, отношение с местными жителями не всегда были доброжелательными.

Как пишет Л.И. Пимакин, пастухи загоняли стадо на раскоп, топтали вскрытые участки. Однажды выдернули все колья пикетов, над которыми сотрудники экспедиции трудились несколько дней, было растоптано кострище с керамикой, разорено погребение XVIII в., череп которого был выброшен в болото, срывали флаг экспедиции. Так местные подростки-пастухи пытались обратить на себя внимание девушек из экспедиции. Л.И. Пимакин был вынужден обратиться в сельсовет.

Составление плана городища было выполнено с помощью землемерного инструмента, рулетки, уровня, буссоли, рейки и веревки. Пикеты ставились через 6 метров, образовав сетку на всей поверхности городища и его склонах. Оси координат АВ (запад-восток) и СД (север-юг) [Пимакин, 1956, с. 4]. По оценке Л.И. Пимакина, погрешность плана не превосходит 1—2 м. Нужно отметить, что, действительно, план был снят точно, и он очень информативен, показывает все нарушения культурного слоя, граница вала и бровка площадки показаны специальным знаком, рельеф передан горизонталями с сечением 2 м. Несмотря на наличие более поздних планов 1970 и 2011 гг., съемка Л.И. Пимакина является важным источником, т. к. на ней зафиксирован вал и ров городища, который теперь частично оказался на территории дачного участка и засыпан песком.

Раскопки на городище в 1956 году предварял первичный осмотр площади, был собран подъемный материал, что позволило определить границу поселения [Пимакин, 1956, С. 5].

Исследования начались с закладки двух взаимоперпендикулярных разведочных траншей, разделенных на квадраты 2 × 2 м. При этом установка была на тщательность разборки слоя тонкими срезами по 5—10—15 см. Очень важно подчеркнуть, что планировалась, и частично осуществлялась, разборка слоя по естественным горизонтам, а не только по условным горизонтальным уровням. Фиксировать планировалось все находки, включая массовые, а отбирать из слоя — «все твердое», а также образцы угля и самого слоя. Такая методика была совершеннее общепринятого в то время правила копать горизонтальными пластами по 20 см.

Оборотной стороной «тонкости» раскопок является необходимость составления большого объема документации, где фиксируются многочисленные зачистки. Однако у Л.И. Пимакина был лишь один квалифицированный добровольный помощник — студент 4 курса кафедры археологии МГУ — В.Ф. Черников (1924—1997), который, к сожалению, пробыл на раскопках всего две недели. В последующем В.Ф. Черников сыграл очень существенную роль в становлении археологии в Нижегородском крае [Анучин, Еремин, 1999; Черникова, Черникова, 2004][1]. В 1956 г. им была составлена уникальная для своего времени чертежная документация по основным разрезам культурного слоя городища Круглица (См. фото на с. 317, вверху). Остальной «лаборантский» состав состоял из школьников, посещавших до этого археологический кружок. Весь коллектив экспедиции был разбит на бригады по 2—3 человека. Каждая бригада имела свой квадрат, на который составлялся план находок и слоев. Для разных категорий находок были приняты различные условные знаки. В экспедиции не было постоянного нивелира, поэтому глубины замерялись от угловых колов квадратов. В архиве сохранились эти детские чертежи с «крестиками и ноликами». Л.И. Пимакин их проверял. На некоторых чертежах есть его замечания — например, указания на отсутствие характеристики культурного слоя. Сохранились трогательная фотография, на которой видно как одна из школьниц старательно наносит карандашом находки на план и заполняет учетную карточку на квадрат. Возле её босых ног лежат фрагменты

Р.Л. Розенфельдт (слева) и Л.И. Пимакин (справа) возле раскопа на городище Круглица 15 августа 1957 г. В правой руке Р.Л. Розенфельдта — фотоаппарат «Москва»

1. Автор благодарит И.С. Аникина за библиографические ссылки

керамики, вероятно, их уже не раз поднимали и клали обратно «на место». Очевидно, что точность этой «детской» фиксации не была высокой. В дневнике Л.И. Пимакина сохранились сетования на медленность работы и небрежность школьников, их незаинтересованность результатами, а также размышления о том, как было бы хорошо, если бы для археологии готовили специальный лаборантский состав. Планку требований к методике раскопок Л.И. Пимакин поднял высоко, но реализовать их оказалось очень трудно, от этого происходила неудовлетворенность руководителя работ, не раз прорывавшаяся на страницы дневника.

Всё же результаты работ 1956 г. оказались впечатляющими. На раскопанной площади 141 м^2 была собрана очень богатая коллекция вещевых находок, керамики и костей (всего около 20 тыс. единиц). Однако по ходу работ, стало ясно, что не менее ценна информация, которую удалось получить из наблюдений над особенностями стратиграфии и планиграфии культурного слоя. При описании культурного слоя было выделено 11 видов грунта, для них разработаны цветные условные обозначения, приближающиеся к реальности. Полученный профиль разреза культурного слоя площадки городища оказался очень информативным и детальным. Выделенные многочисленные прослойки были обоснованно сгруппированы в три основных слоя. При этом свита прослоек, составлявшая нижний слой была интерпретирована Л.И. Пимакиным как остатки многочисленных построек, сменявших друг друга. Средний слой — это горизонт пожара поселения. Верхний слой не содержал остатков построек и отложился в результате неоднократных посещений.

С позиции современных знаний можно отметить, что во многом Л.И. Пимакин был прав. Действительно наиболее интенсивная жизнь на поселении происходила в V—II вв. до н.э. На это указывает преобладание в коллекции костяных изделий соответствующих форм и керамики с текстильными отпечатками. Более поздние находки также присутствуют, но в значительно меньшем количестве. Отсутствие следов построек в верхнем слое, видимо, обусловлено почвенными процессами, распашкой, превратившей верхнюю часть «слоеного пирога» в аморфную массу черной земли.

Важнейшим результатом работ было обнаружение следов построек — канавок от стен и очагов. Один очаг имел глиняные бортики, он в точности напоминал по конструкции «жертвенник», изученный В.А. Городцовым на Старшем Каширском городище. Л.И. Пимакин высказал предположение, что «жертвенник», скорее всего, являлся «зимним очагом» внутри постройки [Пимакин, 1956, с. 9]. Конечно, подобная интерпретация скорее лишь «смещение акцента», так как очаг может совмещать и функцию жертвенника. Тем не менее, важно отметить, приоритет Л.И. Пимакина. Статья Р.Л. Розенфельдта, где предлагается такая же интерпретация, вышла много лет спустя [Розенфельдт,1970]. Попытка Л.И. Пимакина вырезать очаг монолитом не увенчалась успехом, его остатки были законсервированы на месте.

В 1956 г. обнаружение многочисленных следов наземных построек на городище дьякова типа было совершенно новым делом, и их изучению, как отмечалось выше, был посвящен сезон 1957 г. Однако работа экспедиции в сезоне 1957 г. протекала гораздо сложнее, чем в предыдущем. Рядом с Л.И. Пимакиным уже не было В.Ф. Черникова. Руководитель работ не успевал чертить бровки между участками (формат учетных участков в 1957 г. был изменен — участок равнялся 3 × 3 м и делился на четыре квадрата 1,5 × 1,5 м). В результате, желание копать и вести наблюдения над широкой площадью наталкивались на «решетку» из бровок. Экспедиция не получила достаточного финансирования в 1957 г. Кроме того, учительница, ответственная за питание детей, оказалась нечистой на

Сводный план следов построек. Выполнен Л.И. Пимакиным

В.Ф. Черников, снимающий профиль раскопа на городище Круглица в 1956 г.

руку и утаивала деньги из детского питания (на продукты вместо положенных 10 рублей в день на человека тратилось не более 6 руб.). В результате дети были голодны, часто не было даже хлеба, в коллективе возник конфликт. Мешал сильный ветер (пыль стояла такая, что пришлось заказывать мотоциклетные очки для всех участников) и нетипичные для августа холода. Площадь раскопа была сокращена до 80 м^2, но и её не успели сделать в срок школьной практики (См. фото на с. 317, внизу).

Л.И. Пимакин был вынужден почти в одиночку заканчивать раскоп, мучаясь от простуды и головных болей, вызванных последствиями контузии. Относительно благополучно завершить работы удалось благодаря содействию А.Ф. Дубынина и Р.Л. Розенфельдта, которые прислали на помощь рабочих московской экспедиции ИИМК. Качественной зачистки материка сделать не удалось, не все канавки были выбраны. То есть цели сезона были достигнуты лишь отчасти. Основным методическим упущением явилось отсутствие пластовых планов, нет и фото материка. Был сделан лишь один план раскопа, изобразивший ситуацию на уровне материка и основания нижнего слоя. Злополучные профиля бровок, которые задерживали весь процесс, так и не вошли в отчетную документацию. Главным содержанием отчета 1957 г. стало обобщенное описание построек и вещевого комплекса, собранного при раскопках. Тем не менее, на основании раскопок 1956, 1957 гг. впервые в археологии Подмосковья были описаны четыре комплекса наземных построек раннедьяковского времени (См. план на с. 316). По предположению Л.И. Пимакина, постройки имели два варианта размеров — 7 × 4 и 3,5 × 4,5 м, их конструкции, по мнению автора раскопок, были срубными. В свете новых данных полученных на городищах Боршева, Дьяково и Настасьино, где были выявлены аналогичные остатки построек, можно утверждать, что их конструкции были столбовыми [Кренке, 2011].

Всего за время раскопок 1956 и 1957 годов был исследован 221 м^2.

Выводы, к которым пришел Л.И. Пимакин после двух лет работы, по его собственному выражению, являются ориентировочными. В частности, он справедливо предполагал, что городище появилось в V—IV вв. до н.э. Им определен круг находок, которые должны дать информацию по существованию поселения на протяжении нескольких веков. Для датировки возникновения городища он предлагает «опереться» на однозубые костяные наконечники стрел и глазчатую бусину глухого синего стекла и датирует их V—IV вв. до н.э. Верхнюю границу памятника Л.И. Пимакин определяет по ювелирным украшениям из бронзы и ставит ее не позднее III в. н.э. Автор приводит известные ему аналогии с городищ Старшего Каширского, Пекуновского, Санниковского, Троицкого и Мамоново. Также особое внимание он уделил обнаруженным следам строений. В связи с чем обращается к материалам раскопок средневековых памятников. По сути, Л.И. Пимакин ограничился предварительными заметками и соображениями, так как в его планах было продолжить исследование этого без сомнения интересного памятника.

Раскопки Л.И. Пимакина на городище Круглица можно сказать опередили свое время. Так как предложенная им методика,

Раскопки городища Круглица. Рабочий момент. Фото Л.И. Пимкина

раскопок по слоям и тщательное фиксирование следов являлись новым в исследовании городищ дьякова типа. К сожалению, не все из запланированного ему удалось реализовать. Так работы в следующем году не состоялись, а полученные материалы не были обстоятельно изучены и опубликованы. Средств для выполнения этих задач у Л.И. Пимакина не хватило, оценить свои возможности и скорректировать масштабы работ он не смог.

Ввести эти материалы в научный оборот удалось только через 50 лет, во многом это стало возможным благодаря обстоятельным записям и четкой фиксации материала Л.И. Пимакиным.

Анучин С.В. От редакции / С.В. Анучин, И.О. Еремин // Нижегородские исследования по краеведению и археологии. — Нижний Новгород, 1999.
Горюнова Е.И. Этническая история Волго-Окского междуречья / Е.И.Горюнова. — МИА. — М., 1961. — № 94.
Кренке Н.А. Археологические работы А.В. Чаянова в долине Москвы-реки в 1928 и 1929 гг. / Н.А. Кренке // Археология Подмосковья. — М., 2007.
Кренке Н.А. Дьяково городище. Культура населения бассейна Москвы-реки в I тыс. до н.э. — I тыс. н. э. / Н.А. Кренке. — М., 2011.
Пимакин Л.И. Предварительный отчет об исследовательских работах, произведенных по открытому листу № 8 от 23/IV—1956 в Раменском районе Московской области / Л.И. Пимакин // Архив ИА РАН р—1, № 1396.
Пимакин Л.И. Предварительое сообщение о продолжении исследования городища «Куглица» в 1957 г. / Л.И. Пимакин // Архив ИА РАН р—1 № 2144.
Розенфельдт Р.Л. О глиняных жертвенниках / Р.Л. Розенфельдт // Древние славяне и их соседи. — М., 1970.
Смирнов К.А. Дьяковская культура / К.А. Смирнов // Дьяковская культура. — М., 1974.
Фонды Историко-архитектурного и художественного музея «Новый Иерусалим», ф. Пимакин, дневник раскопок 1957 г.
Формозов А.А. Пушкин и древности / А.А. Формозов. — М., 1979.
Формозов А.А. Следопыты земли Московской / А.А. Формозов. — М., 1988.
Формозов А.А. Исследователи древностей Москвы и Подмосковья / А.А. Формозов. — М., 2007.
Чаянов А.А. Отчет об археологических работах в Звенигородском уезде в 1928 и 1929 гг. / А.А. Чаянов // Археология Подмосковья. — М., 2007.
Черникова А.Н. Воспоминания о В.Ф. Черникове / А.Н. Черникова, С.В. Черникова // Нижегородские исследования по краеведению и археологии. — Нижний Новгород, 2004.

С. М. Чаукін

«НЕАКАДЕМІЧНА» АРХЕОЛОГІЯ В РОСІЇ 1920—1950-х рр. РОЗКОПКИ Л.І. ПІМАКІНИМ ГОРОДИЩА ДЬЯКОВА ТИПУ «КРУГЛИЦЯ»

Стаття присвячена науковій діяльності Л.І. Пімакіна, яка залишилася не поміченою сучасниками. Зокрема, висвітлено розкопки 1956 і 1957 рр. на городищі дьякова типу Круглиця, розташованому на Москві-ріці в Раменському районі. Аналізується методика розкопок, яка на той час не застосовувалася на подібних пам'ятках. Відзначається, що основним досягненням цих робіт був опис і графічна фіксація складної структури культурного шару ранньодьяківського часу, а також виявлення комплексу наземних будівель.

S. Chaukin

«NON-ACADEMIC» ARCHEOLOGY IN RUSSIA 1920—1950s. PIMAKIN'S EXCAVATIONS ON THE FORTIFIED SETTLEMENT «KRUGLITSA»

The paper is devoted to Pimakin scientific activities, which wasn't noticed by his contemporaries. In particular researches of Kruglitsa, located on the Moskva River in the Ramenskoye district. Author analyzes the method of excavation. Author notes that the main achievement of Pimakin's work was description and graphic fixation of the complex structure of the cultural layer early dyakov time, and the identification of the complex surface structures.

УДК [902(091):929](470.23–25+477–25)

И. В. Черновол

ИСТОРИЯ ОДНОЙ КОМАНДИРОВКИ: К ВОПРОСУ О ПЕРЕВОЗЕ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ Ф. ВОВКА В УКРАИНУ

Статья посвящена описанию обстоятельств командировки А. Алешо ученика Федора Вовка (Волкова) в Петербург для перевоза в Киев материалов и документов Ф. Вовка, завещанных им Украинской академии наук. Именно благодаря усилиям А. Алешо в Украине стало возможным открытие институции, призванной изучать антропологию, этнологию и древнюю историю — Музея антропологии и этнологии им. Ф. Вовка.

Ключевые слова: история археологии, персоналистика, А. Алешо, Музей антропологии и этнологии им. Ф. Вовка.

В марте 1921 года в украинской науке произошло значимое событие. Именно тогда был основан и начал действовать Музей антропологии и этнологии имени профессора Ф. Вовка. Это важное событие стало возможным благодаря многим обстоятельствам, но некоторые из них оказались ключевыми в этой истории.

Одним из них стало завещание Федора Кондратьевича Вовка, составленное в июне 1915 г., за три года до смерти [НА ИА НАНУ, ф. 1, оп. 1, д. 429]. В документе ученый указывал на необходимость создания в Украине учреждения, которое бы занималось изучением антропологии, этнологии и древней истории. Такой институт он видел в структуре будущей Академии наук. И именно для такого учреждения он завещал свои многочисленные материалы: большую библиотеку [Федір Вовк, 2009; Черновол, 2009; 2011], которую начал собирать еще в Париже; огромный архив, в котором как в зеркале отразилась жизнь и деятельность ученого, ценные коллекции, собранные во время археологических и этнографических экспедиций, картотеки антропометрических измерений.

© И.В. ЧЕРНОВОЛ, 2012

В 1918 г. Ф. Вовк был приглашен в Киев на должность заведующего кафедрой географии и этнографии Киевского университета [НА ИА НАНУ, ф. 1, оп. 1, д. 429ж]. Также его пригласили членом Комиссии для выработки законопроекта о создании Украинской Академии наук, работать над уставом которой он начал еще в Петербурге [НА ИА НАНУ, ф. 1, оп. 1, д. 304]. Ф. Вовк имел огромное желание вернуться в Украину, работать для украинской науки. С этой целью в начале июня 1918 г. он оставил Петербург. Но путешествие в Украину стало для него фатальным. Простудившись по дороге, Федор Кондратьевич Вовк умер 29 июня 1918 г. [Франко, 2001, с. 128].

Еще до отъезда в Киев Ф. Вовку было выдано удостоверение на его имя о неприкосновенности квартиры — так ученый позаботился о сохранности документов перед тем, как покинуть Петроград [НА ИА НАНУ, ф. 1, оп. 1, д. 429е]. А после его смерти по просьбе П. Стебницкого (душеприкажчика Ф. Вовка) было принято обращение к Непременному секретарю Российской Академии наук С. Ольденбургу о мерах, относительно сохранности квартиры Ф. Вовка «де знаходяться рукописи і анкетні листи по племінному складу населення Росії, єдині в свойому роді (уніки) і бібліотека з спеціально підібраними відділами». К счастью, материалы ученого уцелели, были сохранены, хотя от момента транспортировки в Киев их отделяло 2,5 года.

Еще одним знаковым событием стал поступок молодого ученого Александра Алешо, ученика Ф. Вовка, который взялся перевезти из Петрограда в Киев научное наследие своего учителя. А. Алешо сыграл огромную роль в создании Музея. В течении нескольких лет, прошедших между смертью Ф. Вовка (1918 г.) и

организацией перевоза его научного наследия, А. Алешо готовил почву для создания такого учреждения в Украине.

Еще в августе 1918 г. на заседании Комиссии по образованию законопроекта о создании Украинской академии наук обсуждался вопрос о том, что необходимо командировать А. Алешо в Петроград для транспортировки научного наследия Ф. Вовка в Киев [Історія Академії, 1993, с. 50]. Уже через месяц он подает той же Комиссии Записку об организации и программах Музея антропологии и этнологии и Антропологического института при УАН [Історія Академії, 1993, с. 88-92]. В силу многих причин лишь в конце 1920 года Всеукраинская академия наук смогла командировать А. Алешо в Петроград, чтобы перевезти завещанные Украине материалы выдающегося ученого. И именно по инициативе А. Алешо Музею было присвоено имя Ф. Вовка, что отражено в докладных записках об организации Музея антропологии и этнологии к Общему собранию УАН: в датированной 1918 годом [Історія Академії, 1993, с. 90] и поданной сразу после перевоза в 1921 году научного наследия Ф. Вовка в Киев [НА ИИФЭ, ф. 44/2, л. 1 обр.].

Надо заметить, чаще имя А. Алешо упоминалось в связи с деятельностью самого Ф. Вовка в Санкт-Петербургском университете, многочиленных научных обществах, Русском музее и т.п. [Тихонов, 2003; Франко, 2000; 2001; Таран, 2001; 2003]. Его собственный научный интерес к антропологии и этнографии подтверждается исследованиями, в которых находим единичные ссылки на деятельность А. Алешо [Сегеда, 2001; Козак, 2005; Рудич, 2005; Литвинова, 2007]. И только в последние годы О. Руда обратилась к исследованию его жизненного пути, научного потенциала и его роли в сфере организации украинской науки [Руда, 2009; 2010а; 2010б; 2011].

А.Г. Алешо. 1913—1914 гг. Из фондов НА ИА НАНУ

Родился Александр Гаврилович Алешо 9 ноября 1890 года в селе Грушки Балтского уезда Подольской губернии (сейчас г. Ульяновка Кировоградской обл.). Среднее образование получил в Уманской классической гимназии. Высшее образование — сначала в Киевском, потом в Петербургском Университете. Специализировался на изучении географии и этнографии естественного разряда на физико-математическом факультете. Участвовал в ряде научных экспедиций Российского антропологического общества и Этнографического отдела Русского музея Александра III. Был сотрудником Российского музея, членом Комиссии по составлению анкеты для этнографического изучение населения Украины, действительным членом Российского географического общества, Комиссии по изучению этнического состава населения России при РАН, Российского антропологического общества при Петербургском университете и др. [НА ИИФЭ, ф. 44/1 л. 1—1обр.].

В 1918 году А. Алешо переехал в Киев, организовал курсы Естественного факультета, вечерние курсы Украинского рабочего клуба, где читал лекции по антропологии и этнографии. С 1919 года — действительный член-секретарь Украинского научного общества в Киеве, председатель секции сельскохозяйственного народного быта, председатель этнографической секции Всеукраинского комитета охраны памятников старины и искусства и редакции «Крайиздата» по антропологии, этнографии и истории первобытного общества, председатель музейной секции художественно-промышленного отдела Наркомпроса. А. Алешо — основатель Музея антропологии и этнологии им. Ф. Вовка при ВУАН, автор «Устава музея», руководитель секции этнографии археологической комиссии ВУАН [НА ИА НАНУ, ф. 1, оп. 1, д. 431].

Исследователь О. Руда отмечала, что огромное воздействие на становление А. Алешо как личности и формирование его научного мировоззрения оказали два человека. Один из них — Д. Щербаковский, который преподавал в Уманской гимназии в то время, когда А. Алешо учился в старших классах. Также неоспоримым является влияние на

будущего исследователя личности Ф. Вовка, лекции которого он слушал во время учебы в Петербургском Университете, под его же руководством проходил практические занятия. Для юного А. Алешо встреча с такими выдающимися персонами и работа под их началом стала отправной, решающей точкой в жизни [Руда, 2011].

Основным вкладом А. Алешо в развитие Украинской академии наук по праву считается инициирование и создание Музея антропологии и этнологии им. Ф. Вовка. Благодаря отчету о командировке, мы сможем проследить весь путь перевозки научного наследия Ф. Вовка в Украину. Процесс их транспортировки зафиксирован в отчете расходов на командировку А. Алешо в Петроград. Документ хранится в фонде Ф. Вовка (документы Музея антропологии и этнологии им. Ф. Вовка) в Научном архиве Института археологии НАН Украины и может раскрыть нам множественные подробности, мельчайшие детали этой поездки [НА ИА НАНУ, ф.1, д. 433].

Как уже отмечалось, в 1918 г. в Комиссию по выработке законопроекта поступила записка от А. Алешо об организации и программе Музея антропологии и этнологии при УАН с изложением программы и предложениями по организации Музея. А в ноябре 1920 г. на Общем собрании ВУАН было принято решение "видати акад. М. В. Птусі <...> 200 тис. крб. на перевезення тих книгозбірень, які належать Українській Академії наук, а саме — колишньої бібліотеки А. Ю. Кримського [<...>] та бібліотеки покійного Ф. К. Вовка в Петербурзі" и отправить в Россию А. Алешо для перевозки наследия Ф. Вовка в Киев [Історія Академії, 1993, с. 460—461].

Началом пути мы можем считать 4 декабря 1920 года. В этот день А. Алешо прибыл на вокзал Киев пассажирский. Предварительно он посетил Академию наук, которая размещалась по ул. Владимирской, 54, и взял два тюка книг, вероятно, для обмена. Посетил дом на ул. Благовещенской, 79, видимо там была его квартира (согласно квитанций об оплате коммунальных услуг, хранящихся в НА ИА НАНУ). Он сдал багаж и сел в поезд, который направлялся в Москву.

В Москву он приехал только 7 декабря. С Брянского вокзала отправился на Трубниковский переулок, 13, где, видимо, остановился. Несколько дней ушло на визиты в Государственное издательство. Оттуда А. Алешо, перевозил на Трубниковский переулок книги и другие материалы. Ещё один день ушел на визит и доставку книг из Научного общества «Любителей естествознания и антропологии», которое размещалось на Лубянской площади. Путешествие ученого продолжилось 11 декабря — он отбыл с Петроградского (бывшего Николаевского) вокзала Москвы в Петроград.

А.Г. Алешо. 1916 г. Из фондов НА ИА НАНУ

По официальным данным, Николаевским вокзал оставался до 1923 г. Хотя в своем отчете А. Алешо называет его Петроградским.

13 декабря 1920 года он прибыл на Московский вокзал в Петрограде. Оттуда отправился на 8-ю линию Васильевского острова, дом 49-А. Там, видимо, он и разместился, поскольку именно с этого адреса он развозил книги, привезенные из Киева. Сохранились записи о найме извозчиков для доставки грузов в Академию наук, расположенную на Университетской набережной; на улицу Инженерную, 4, где и доныне расположен Русский музей; на 23-ю линию Васильевского острова (организацию выяснить пока не удалось); а также Демидов переулок, 8-А, где в то время находилось Русское географическое общество.

Одновременно с доставкой привезенных из Киева книг, А. Алешо начал хлопотать об упаковке материалов Ф. Вовка. Он внес некоторую сумму денег (20 000 руб.) Петроградской комиссии улучшения положения ученых в счет платы за ящики для упаковки материалов. Он заказал 50 ящиков и перевез их с ул. Халтурина (Миллионная) из Дома ученых на Инженерную, 4. Именно по этому адресу (Русский музей) А. Алешо стал собирать все материалы.

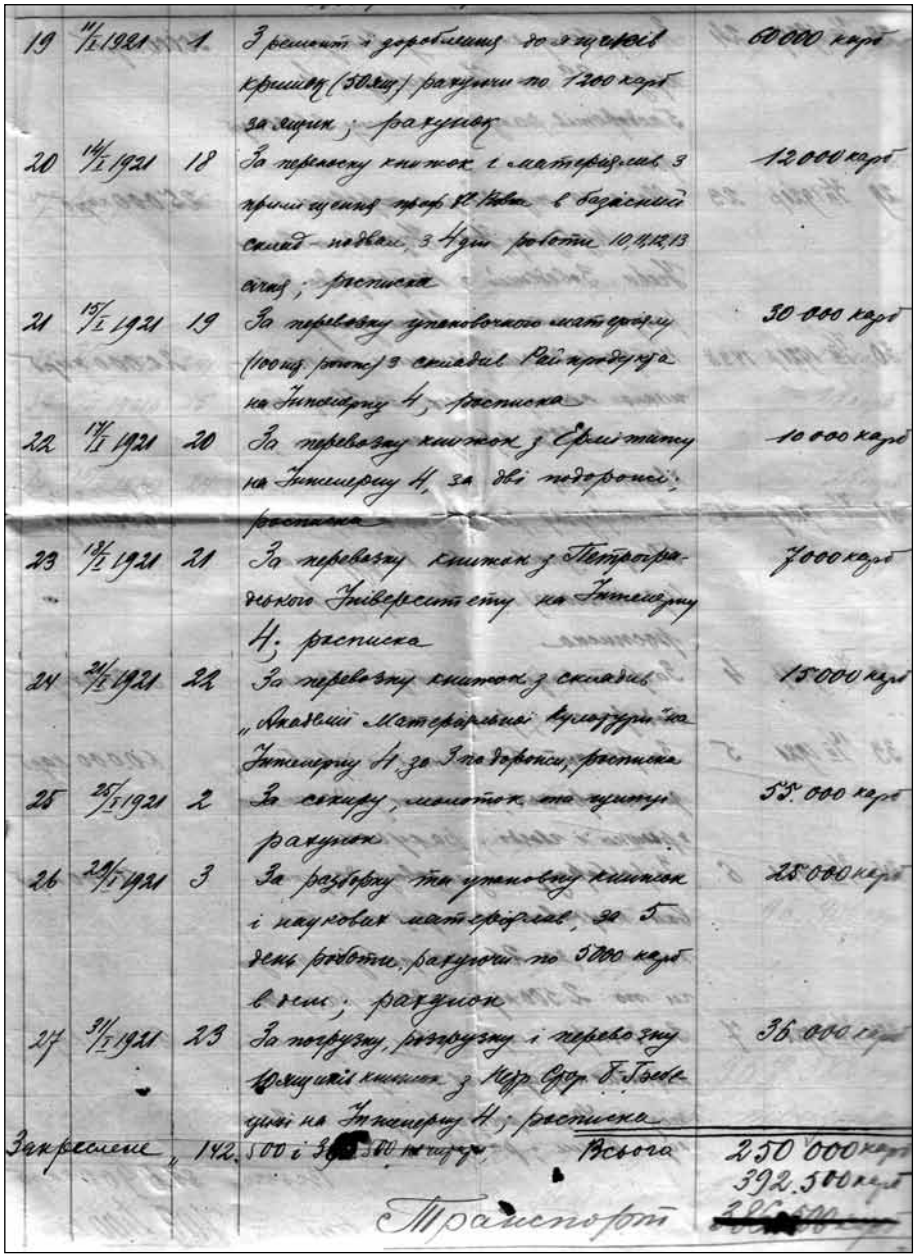

19	11/I 1921	1	З решітт і доробленнє до ящиків кришку (50 шт) рахунки по 1200 карб за ящик; рахунок	60 000 карб
20	14/I 1921	18	За перевозку книжок і матеріялів з приміщення проф. Х. Вовка в базісний склад подвал з 4 дні роботи 10,11,12,13 січня; расписка	12 000 карб
21	17/I 1921	19	За перевозку упаковочного матеріялу (100 шт. рогожі) з складів Рай продукта на Інженерну 4; расписка	30 000 карб
22	17/I 1921	20	За перевозку книжок з Ермітажу на Інженерну 4, за дві подорожі; расписка	10 000 карб
23	18/I 1921	21	За перевозку книжок з Петроградського Університету на Інженерну 4; расписка	7000 карб
24	21/I 1921	22	За перевозку книжок з складів „Академії Матеріяльної Культури" на Інженерну 4 за 3 подорожі; расписка	15 000 карб
25	25/I 1921	2	За сокиру, молоток та цвяхи; рахунок	55 000 карб
26	29/I 1921	3	За розбірку та упаковку книжок і наукових матеріялів, за 5 днів роботи, рахунки по 5000 карб в день; рахунок	25 000 карб
27	31/I 1921	23	За погрузку, розгрузку і перевозку упакованих книжок з Кір. Сер. Б. Гребецкої на Інженерну 4; расписка	36 000 карб
Закреслено		142.500 і 36.500 карб	Всього	250 000 карб 392.500 карб ~~286.500~~

Транспорт

Страница из «Звідомлення видатків на командировку до Москви та Петрограду в справі перевозу наукових колекцій, матеріялів та книжок проф. Хв. Кіндр. Вовка…»

Логично предположить, что некоторая часть научного наследия Ф. Вовка хранилась здесь, на Инженерной. О. Франко отмечала, что последний год семья ученого жила именно по этому адресу — в квартире при Русском музее [Франко, 2001, с. 127]. Этим объясняются сведения, что библиотека Ф. Вовка до момента ее перевозки в Украину (около двух с половиной лет), хранилась в Русском музее [НА ИА НАНУ, ф. 1, оп. 1, д. 430а, л. 2]. То же самое подтверждается и в отчете А. Алешо — им выдана оплата рабочим «за переноску книжок і матеріалів з приміщення проф. Хв. Вовка в базісний склад-подвал з 4 дні роботи 10, 11,12, 13 січня». Несколькими днями раньше (5 января) он перевозил «з 16 лінії В. О. Василевского острова д. 29 на Інженерну 4 книжок, наукових матеріалів та колекцій, з 4 подорожі».

Известно, что упаковка материалов ученого осуществлялось в течение нескольких недель (декабрь-февраль). К заказанным ранее ящикам были изготовлены крышки, доставлялся упаковочный материал (рогожа) для лучшей сохранности и транспортировки.

В то же время ящики с книгами все свозились: из Эрмитажа, Петроградского университета, складов Академии материальной культуры, Петроградской стороны (ул. Б. Гребецкая), Демидова переулка, из подотдела «Ученых

Учреждений и Высших Учебных Заведений г. Петрограда». При этом книг перевозилось так много, что извозчик делал по несколько ходок в день. Очевидно, что в Киев А. Алешо вез не только научное наследие своего учителя, но и издания для научных учреждений Украинской академии наук.

Уже имеющихся ящиков оказалось недостаточно, и А. Алешо заказал еще 50 ящиков с крышками, которые доставил на склад на Инженерной. Тут же под присмотром А. Алешо рабочие разбирали, сортировали, упаковывали материалы ученого. В отчете значится, что им было заплачено за «40 день роботи».

Наконец все было упаковано. Пришло время доставлять материалы на вокзал и ехать домой — в Киев. Груз перевозили на подводе, делая три ходки. В вагон было погружено 86 ящиков книг, дрова, доски и другое. 7 марта в Киев была отправлена телеграмма об отъезде.

На несколько дней была сделана остановка в Москве. Об этом свидетельствуют записи А. Алешо, который отчитался за отправку еще нескольких телеграмм уже из Москвы — от 10.03.1921 и 15.03.1921. Вероятно, эти даты могут быть днями приезда и отъезда из Москвы. Здесь тоже началась погрузка и перевозка книг из Трубниковского переулка на Брянский вокзал Москвы.

В конце концов, после долгого пути 19 марта 1921 г. А. Алешо вместе со своим ценным грузом прибыл на Товарную станцию Киева. Был нанят извозчик, который перевозил груз на Владимирскую, 54 — в помещение Академии наук.

Общее собрание УАН 29 марта 1921 года приняло решение о создании Музея антропологии и этнологии имени профессора Ф. Вовка. Был сделан первый шаг к тому, чтобы привезенные ценные материалы, книги, коллекции ученого начали служить исследователям не только Украины, но и многих других стран. Первым заведующим Музея бесспорно был назначен Александр Гаврилович Алешо. К сожалению, тяжелые условия жизни голодных и холодных лет стали фатальными для него — он заболел туберкулезом и в апреле следующего года умер. Его судьба — пример ученого, который сформировался как незаурядная личность на лучших достижениях системы образования и науки дореволюционной эпохи. Он прожил недолгую жизнь, но его научный и организационный вклад в систему украинской науки был многогранным. Созданный его усилиями Музей антропологии и этнологии имени профессора Ф. Вовка проработал более десяти лет, его ожидали многие события, проблемы, перемены. В 1934 году он стал частью Института истории материальной культуры (сегодня Институт археологии НАН Украины). Собранные Ф. Вовком на протяжении его жизни материалы и сегодня имеют огромную научную ценность. Часть из них (личный архив ученого и его библиотека) хранится в Научной библиотеке и Научном архиве ИА НАНУ. Они по-прежнему служат исследователям многих стран, не теряя своей актуальности по сей день.

Історія Академії наук України. 1918—1923. Документи і матеріали. — К., 1993.- 576 с.

Козак О.Д. Населення Києва X—XIII ст. за даними палеопатології : Автореф. дис. … канд. іст. наук / О.Д. Козак. — К., 2005. — 19 с.

Литвинова Л.В. Населення Нижнього Подніпров'я 12 — початку 15 ст. за антропологічними даними: автореф. дис. … канд. іст. наук / Л.В. Литвинова. — К., 2007. — 20 с.

НА ИА НАНУ (Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины), ф. 1, оп. 1, д. 304.

НА ИА НАНУ, ф. 1, оп. 1, д. 429.

НА ИА НАНУ, ф. 1, оп. 1, д. 429е.

НА ИА НАНУ, ф. 1, оп. 1, д. 429ж.

НА ИА НАНУ, ф. 1, оп. 1, д. 430а.

НА ИА НАНУ, ф. 1, оп. 1, д. 431.

НА ИА НАНУ, ф. 1, оп. 1, д. 433.

НА ИИФЭ (Научный архив Института искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М.Т. Рыльского), ф. 44/1.

НА ИИФЭ, ф. 44/2.

Руда О. Музей антропології та етнології ім. Хв. К. Вовка при ВУАН у творчій спадщині О.Г. Алешо / О.Руда // Історія української науки на межі тисячоліть / відп. ред. О.Я. Пилипчук. — Вип.46. — К., 2010а. — 257 с. — С. 191—200.

Руда О.З. Олександр Гаврилович Алешо (1890—1922) — вчений та організатор української науки. [Ел. ресурс] / О. Руда // Історія науки і біографістика 2011 — N2 Точка доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/inb/2011-2/11_ruda.pdf (от 5.05.2012).

Руда О. Роль О.Г. Алеші у становленні та діяльності Української Академії наук (1919—1922 рр.) / О. Руда // Матер. Сьомої Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції «Україна наукова». —Київ, 20—22 грудня 2010б р. — Ч. 5. — С. 65—69.

Руда О.З. Формування особистого та наукового світогляду О.Г. Алешо (1890-1922) / О.З. Руда // Національна сільськогосподарська бібліографія як складова програми інформатизації аграрної галузі України / О.З. Руда. — К., 2009. — С. 194—197.

Рудич Т.О. Населення черняхівської культури України за матеріалами антропології 2005 года: автореф. дис. … канд. іст. наук / Т.О. Рудич. — К., 2005. — 19 с.

Сегеда С. Антропологія: навч. посібн./ С. Сегеда — К.: Либідь, 2001. — 336 с.

Таран О.Г. Наукова спадщина Федора Вовка в галузі антропології: спадкоємність традицій та сучасне бачення: Автореф. дис. … канд. іст. наук / Олена Григорівна Таран. — К., 2003. — 15 с.

Таран О. Петербурзький період наукової та педагогічної діяльності Федора Вовка/ О.Г. Таран // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Українознавство. — Вип. 5. — К., 2001. — С. 30—34.

Тихонов И.Л. Археология в Санкт-Петербургском университете: историограф. Очерки / И.Л. Тихонов. — СПб., 2003. — 332 с.

Федір Вовк і його книжкове зібрання / Уклад. і авт. передм. І. В. Черновол. — К., 2009. — 39 с.

Франко О. Народознавчі студії О.Г. Алеші // Народна творчість та етнографія / О.О. Франко, В.К. Борисенко. — К., 1990. — № 4. — С. 20—23.

Франко О. О. Наукова та суспільно-політична діяльність Федора Кіндратовича Вовка: автореф. дис. … докт. іст. наук / О. О. Франко. — К., 2000. — 34 с.
Франко О. О. Федір Вовк — вчений і громадський діяч / Оксана Омелянівна Франко. — К., 2001. — 378 с.
Черновол І. В. Книжкове зібрання Федора Вовка у фонді бібліотеки Інституту археології: історія походження / І. В. Черновол. — // Українська біографістика. — Вип. 7. — 2009. — С. 346—357.
Черновол І. В. Спадщина Федора Вовка в Інституті археології НАН України / І.В. Черновол // Археологія. — 2011. — N 1. — С. 110—117.

І. В. Черновол

ІСТОРІЯ ОДНОГО ВІДРЯДЖЕННЯ: ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРЕВЕЗЕННЯ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ Ф. ВОВКА В УКРАЇНУ

У статті приділяється увага обставинам перевозу в Київ наукової спадщини видатного вченого Федора Вовка (Волкова), яку він заповів Українській академії наук. В її складі були цінна бібліотека, архівні документи, наукові та підготовчі папери вченого, колекції, картотеки антропологічних вимірів та інше. Підготовкою, сортуванням, упаковкою та транспортуванням наукової спадщини вченого займався його учень Олександр Алешо. На основі звіту про видатки на відрядження О. Алешо до Петербургу, стало можливим прослідкувати деталі цієї поїздки. Своїм вчинком О. Алешо зробив вагомий внесок у подальший розвиток української науки. Саме його старанням в Україні стало можливим відкриття інституції, яка б вивчала антропологію, етнологію і давню історію в Українській академії наук — Музею антропології та етнології ім. Ф. Вовка. Завдяки його напруженим зусиллям українська наука збагатилася таким цінним скарбом, який і дотепер представляє собою спадщина Ф. Вовка.

I. Chernovol

A HISTORY OF ONE JOURNEY: TO THE ISSUE OF SHIPMENT OF THE F. VOVK'S SCIENTIFIC HERITAGE TO UKRAINE

This paper deals with the details of shipment of the F. Vovk's scientific heritage, bequeathed to the Ukrainian Academy of Sciences, to Kyiv. Vovk's scientific heritage includes a great library, archive documents, scientific papers and drafts, collections, anthropological databases etc. Aleksandr Alesho was dealing with the preparation, sorting, packing and transportation of the great scholar's heritage. Alesho's report about his traveling expenses in Sankt-Petersburg makes possible to analyze the details of this journey. Alesho's deed was a great addition to the future development of the Ukrainian science. This deed made possible a foundation of the institution dealing with anthropology, ethnology and prehistory at the Ukrainian Academy of Sciences, i.e. the Museum of Anthropology and Ethnology named by F. Vovk. Because of his efforts, Ukrainian science became rich with a great treasure represented with F. Vovk's scientific heritage.

УДК [902.2(091):929](477.6)

И. А. Шестаков

С. А. ЛОКТЮШЕВ — ИССЛЕДОВАТЕЛЬ КАМЕННОГО ВЕКА СРЕДНЕГО ПОДОНЦОВЬЯ (конец 10-х — начало 40-х годов XX столетия)

Статья содержит историографический обзор изучения памятников каменного века Среднего Подонцовья первым профессиональным археологом Луганщины, исследователем «доистории юго-восточной части Донбасса» [1] С.А. Локтюшевым.

Ключевые слова: история археологии, археологические исследования, каменный век, палеолит, Среднее Подонцовье, Луганщина.

Сергей Александрович Локтюшев — один из организаторов групп единомышленников, явившихся интеллектуальной и нравственной основой тех местных научных объединений (товариществ, кружков, секций), которые, по сути, были первыми региональными центрами исследования памятников первобытной культуры Восточной Украины [Ключнєва, 2009, с. 15—17; Колесник, 2003, с. 7; Локтюшев, 1930, с. 6; Шестаков, 2010, с. 5].

Личность разносторонняя: педагог, художник, краевед, музейный работник, археолог, закончивший в 1916 году Императорский Московский Археологический институт с присвоением звания ученого археолога и зачислением в действительные члены института. Треть века были отданы С.А.Локтюшевым изучению материальных остатков жизнедеятельности древних народов Центральной России, Кубани, Подонья, Подонцовья в широком временном диапазоне. Большая часть исследованных за этот период, памятников принадлежит эпохам меди-бронзы и железа. Но всегда, с первых шагов на археологическом поприще и до последнего полевого сезона, профессиональная деятельность ученого была связана с выявлением памятников каменного века, раскопками части из них, осмыслением полученных материалов. Символично, что первая, обобщающего характера печатная работа ученого выполнена на основе успешно защищенной им в 1916 году диссертации «Культура каменного века в пределах Рязанской губернии» [Ключнєва, 2009, с. 11—13, Локтюшев, 2009, с. 25—42[2]].

С 1917 года на четверть столетия (до конца жизненного пути) судьба связала С.А. Локтюшева с археологическими исследованиями центра и севера Луганщины — степными просторами Среднего Подонцовья. Несколько лет ученый работает, рассчитывая на собственные силы, а позднее, с 1923—1924 гг., он и сплоченные им местные краеведы (А.С. Альбрехт, В.М. Гончаров, К.И. Матвеев, З.А. Алексеев, М.Г. Штамм) исследуют разновременные пункты на территории края, уделяя особое внимание выявлению и изучению памятников каменного века региона [Ключнева, 2009, с. 13; Локтюшев, 2009, с. 43; 52—53; 147].

Начало научных изысканий С.А. Локтюшева в глубинах праистории Луганщины связано с местонахождением позднего (верхнего) палеолита. Первое сообщение, из известных нам, о находках позднепалеолитической эпохи было сделано Локтюшевым в статье «Доисторические культуры Юговосточного района Донецкого бассейна» (1923 г.) и включено им в обобщающий

1. Локтюшев, 1930б, с.6.

© И.А. ШЕСТАКОВ, 2012

2. Здесь и далее ссылки на работы С.А. Локтюшева будут даны, в основном, по представленным в сборнике «Краєзнавчі записки. Випуск V. Археологічне надбання С.О. Локтюшева (до 130-річчя від дня народження). — Луганськ, 2009», поскольку опубликованные при жизни ученого являются сегодня библиографической редкостью, или существуют в одном экземпляре.

труд о древностях региона «Доисторический очерк средней Донеччины» (1930 г.). Работы содержат информацию о находках окаменевших костей животных и орнаментированного наконечника дротика (копья) из бивня мамонта у села Веселая Гора (Веселогорск, Веселогорье у С.А. Локтюшева), обнаруженных «еще до 1918 г. <...> хуторянкой Поповой <…> на косе правого — долинного берега р. Донца после половодий», с которыми ученый ознакомился в 1919 г., а с геологическим контекстом залегания летом 1920 г. География места обнаружения позволила исследователю, по его мнению, именовать местонахождение Донецкой палеолитической стоянкой, считать свидетельством существования донецкой палеолитической (позднепалеолитической) культуры. В соответствии с культурно-хронологическими построениями европейской археологии того времени, С.А. Локтюшев определяет находки как «связанные с Мадленской культурой» [Локтюшев, 2009, с. 43—47; 149—150; 306]. Того же мнения придерживался и учитель С.А. Локтюшева В.А. Городцов, подчеркнувший, что наконечник, идентичный французскому «pointe de sagaie», первый среди обнаруженных изделий данного типа «на русской территории». Вероятное время бытования местонахождения синхронно, по Городцову, времени Мезинской стоянки [Городцов, 1924, с. 3].

По определениям известных исследователей палеолита Украины прошлого столетия изделие можно датировать в широком временном диапазоне от раннего периода верхнего палеолита до нижней границы финального. В археологических публикациях о яркой веселогоровской находке, введенной в научный оборот С.А. Локтюшевым, периодически упоминали как специалисты в области эпохи камня, так и местные археологи, краеведы [Шестаков, 2010, с. 10]. Ведущие исследователи палеолита Донбасса, подчеркивая значимость события почти вековой давности, считают его открытием древнекаменного века в регионе [Кротова, 1989, с. 8], первотолчком выявления новых памятников [Колесник, 2003, с. 7].

Полевые работы С.А. Локтюшева 1925—1926 гг. особенно примечательны уникальными находками единичных изделий начала среднего палеолита Донбасса, по мнению А.В. Колесника [Колесник, 2003, с. 38—40]. Текстовая информация и рисунки, содержащиеся в работе С.А. Локтюшева «Доисторический очерк средней Донеччины» позволили А.В. Колеснику атрибутировать два бифаса, относящиеся к Лугано-Кладбищенскому и Александровскому 2-му пунктам (ныне центральная и западная части г. Луганска, вторая терраса правого склона долины р. Лугань) [Локтюшев, 2009, с.154—156], как ранние среднепалеолитические, которые в ряду крупных рубил Русской равнины, «…с некоторой осторожностью могут сопоставляться со стандартными ашельскими типами», однако, подчеркивает исследователь, «не являются тождественными классическим ашельским образцам Западной Европы» [Колесник, 2003, с. 40, 50, 52].

Представляют интерес и, вероятно, мустьерские скребла [Колесник, 2003, с. 7], встреченные среди кремневых находок в окрестностях с. Петропавловки (ныне пгт. Петровка Станично-Луганского района) [Локтюшев, 1926, с. 3—4]. К сожалению, упомянутые находки, как и все материалы полевых исследований С.А. Локтюшева, утеряны в годы второй мировой войны. Судить о них сегодня можно только, опираясь на редкие свидетельства современников, сохранившиеся в архивах источники, ставшие библиографической редкостью публикации.

В 1925 году у хутора Красный Яр (ныне территория г. Луганска) соратник С.А. Локтюшева А.С. Альбрехт на песчано-гравийной отмели правого берега Северского Донца собрал несколько десятков кремней в основном естественного происхождения, среди которых, позднее С.Н. Замятнин выделил три скола, демонстрировавших следы примитивной обработки. А по результатам исследований 1934 г он сделал вывод о среднепалеолитическом возрасте местонахождения [Замятнин, 1953, с. 231, 238]. «Фактически это была вторая после Деркула[1] мустьерская находка на Донетчине, но ей повезло значительно меньше, и длительное время коллекция из Красного Яра оставалась в тени» [Колесник, 2003, с. 7].

Исследовал местонахождение и С.А. Локтюшев в 1936—1937 гг. Материалы сборов нашли отражение в подготовленной им в 1938 г. статье о следах палеолита в бассейне Донца. С незначительными коррективами статья была опубликована в 1940 г. [Локтюшев, 2009, с. 249—252]. «Коллекция из Красного Яра небольшая, но очень выразительная. Исследователи отмечают развитость, если не преобладание, т. н. протопризматической техники первичного расщепления, а среди орудий — присутствие многочисленных изделий с двусторонней обработкой. Помимо этих орудий, С.А. Локтюшев опубликовал обычные мустьерские скребла и остроконечники» [Колесник, 2003, с. 245, 247]. В настоящее время, наряду с работой С.Н. Замятнина 1953 г., статья С.А. Локтюшева является не просто публикацией сведений о памятнике, а, на трехступенчатой шкале исторического познания, приобретает статус одного из двух печатных источников по Красноярскому пункту.

В упомянутом выше обобщающем труде ученого «Доисторический очерк…» С.А. Локтюшев дает и свою культурно-хронологическую оцен-

1. Первый памятник раннего палеолита в ряду выявленных на территории Русской равнины. Открыт П.П. Ефименко в 1924 г.

ку Деркульского местонахождения, интересную сегодня в контексте истории археологии каменного века, знания смыслового наполнения периодизационных терминов, отличном от современного. Он относит ее «к Рисскому периоду <…> с мустьерским обликом бытовых находок», в рамках мезолитической эпохи, которая предшествует палеолитической «согласно археолог. классификации проф. Городцова» [Локтюшев, 2009, с. 149].

Вторая половина 20-х годов прошлого столетия — время масштабных археологических работ на территории Луганщины, среди которых одним из приоритетных направлений был целенаправленный поиск следов жизнедеятельности человека первобытного общества [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 179, арк. 12; Локтюшев, 2009, с. 148]. Результатом этих обследований явилось обнаружение ряда пунктов позднего палеолита на правом склоне долины р. Евсуг, в 6-ти км на северо-запад от места впадения Евсуга в Северский Донец, у хутора Рогалик (ныне ул. Подгорная пгт Петровка) [Локтюшев, 2009, с. 119—139; 153, 156].

Самый известный из них — стоянка Рогалик-Якимовская (правый борт балки Якимовская) открытая в 1926 г. Раскопками была вскрыта площадь 102 м^2, давшая обильный археологический материал, представленный коллекцией кремневого инвентаря, с показательной серией трапеций (13 экз.), кварцитовыми обломками, двумя сланцевыми ретушерами, изделиями из кости и рога, большим количеством костей животных и несколькими фрагментами раковин моллюсков, остатками кострищ, отдельными древесными угольками и кусочками красной охры. Абсолютное большинство находок зафиксированы в слое песчаного слабо гумусированного суглинка, на глубине от 1,15 до 1,86 м [Локтюшев, 2009, с. 119—121; 156—163; Горелик, 2001, с. 29—33].

Особый интерес среди выявленных артефактов занимают произведения палеолитического искусства: пястная кость лошади с четырьмя параллельными нарезками, просверленные позвонок рыбы и девять ракушек, одна из которых, вероятно, со следами окраски [Локтюшев, 2009, с. 125—126; 162—163; 263—264]. О данных находках упоминали в своих работах ведущие палеолитоведы, относя к числу достоверно установленных фактов существования палеолитического искусства в бассейне Северского Донца [Підоплічко, 1941, с. 32; Абрамова, 1962, с. 41; Горелик, 1997, с. 169; 2001, с. 32—33, 263].

Раскопки небольшими площадями на Рогалик-Якимовской стоянке С.А. Локтюшев проводит в 1927, 1928 и 1933 гг. [Локтюшев, 2009, с. 262], 1936, (1937?) годы — разведки [Локтюшев, 1936, л. 27; 2009, с. 249]. Интерпретация полученных в 20-е годы данных изложена им в неизданной при жизни работе «Рогалико-Якимовская неолитическая стоянка на Донеччине» (1929 г.) (опубликована в 2009 г.) [Локтюшев, 2009, с. 119—139] и большой статье «Доисторический очерк средней Донеччины».

Функциональный тип рогаликского местонахождения исследователь определяет как полноценный хозяйственно-бытовой объект (комплекс, сумму комплексов), подразделяя имеющийся археологический материал на рабочий инвентарь плюс отходы производства — «остатки мастерской каменных орудий», с одной стороны. С другой, это «остатки бытования» древнего человека, то есть материальные следы жизнеобеспечения, и видит в памятнике «типичную стоянку-мастерскую» [Локтюшев, 2009, с. 120—126; 157—163]. Суммируя результаты всех исследований, С.А. Локтюшев пишет о Рогалик-Якимовской как о стационарном поселении, «що підтверджується як чималою кількістю вживаних для їжі кісток тварин (особливо коня), так і наявністю решток жител у вигляді золотисто-вуглистих плям від кострів, решток прикрас і слідів риболовства» [Локтюшев, 2009, с. 264—266].

Опираясь на прослеженную в раскопе стратиграфию, результаты проделанного им типолого-статистического анализа, С.А. Локтюшев переходит на уровень периодизации и культурной дифференциации, в поисках места Рогалик-Якимовской стоянки среди признанных на то время палеокультурных общностей, в ряду выявленных, к концу 1920-х гг., памятников региона. Во-первых, к палеолитической эпохе, то есть позднему палеолиту, он относит только местонахождение у села Веселая Гора. Во-вторых, пытается найти аналогии рогаликским находкам в материалах известных ему европейских культур: неолитической «Кьеккенмеддинго-Кампиньенской» и протонеолитической (мезолитической) Маглемозской, «синхронной» с ней тарденуазской. Однако отмечает существенные отличия как индустриального, так и бытового комплексов Рогалик-Якимовской стоянки от материалов упомянутых культур, особенно первой. Кроме того, по его мнению, в составе кремневого инвентаря изделия двух категорий подобны таковым в палеолитической Мадленской культуре, и «в мадленского типа <…> украинской мезинской» [Локтюшев, 2009, с. 126—129; 166—169]. Исследователь явно испытывает затруднение, пытаясь найти место Рогалик-Якимовской индустрии на культурно-хронологической колонке каменного века. Из сложного положения он выходит, сделав вывод, что «…культура Рогалико-Якимовской стоянки принадлежит, видимо, самой начальной стадии ранней поры неолитической эпохи, так сказать, первым моментам…» [Локтюшев, 2009, с. 129—130; 169].

Точка зрения С.А. Локтюшева о неолитическом (ранненеолитическом) возрасте местонахождения, в чем не был уверен сам автор,

продержалась несколько лет, до ознакомления с материалом стоянки палеолитоведов. Первое сообщение о коррекции датировки мы находим в отчете о полевом сезоне на Луганщине за 1933 г. Принадлежность памятника к позднему палеолиту, после просмотра находок в том же 1933 г., установили И.Ф. Левицкий и С.Н. Замятнин [Локтюшев, 2009, с. 410].

Исследования С.А. Локтюшева в долине Евсуга, в первую очередь, комплекс Рогалико-Якимовской стоянки, привлекли внимание ведущих специалистов в области археологии эпохи камня, палеогеографии и палеонтологии 30-х — 60-х гг. XX ст. С учетом вполне объяснимых, индивидуальных оговорок, памятник относят ко времени перехода от палеолита к мезолиту, увязывая с материалами некоторых стоянок Среднего Дона, Поднепровья, демонстрирующих признаки культурного сходства с Рогаликом [Горелик, 2001, с. 7—8; Шестаков, 2010, с. 11—12, 16]. Для С.А. Локтюшева очевидна культурная связь стоянки с комплексом Борщево II (верхний горизонт), однако наличие изделий геометрических форм и наконечников стрел с коротким черешком на пластинках, по его мнению, «наближає її <…> до <…> Смячкинської» [1]. Хронологический промежуток — «время позднего мадлена, переходного к азилю» [Локтюшев, 2009, с. 249, 266]. В настоящее время, по результатам исследований 80-х—90-х гг. XX века, Рогалик-Якимовская (Рогалик I по Горелику) входит в состав памятников Рогаликско-Передельской группы финального палеолита Украины [Горелик, 2001, с. 15, 29; Шестаков, 2010, с. 17].

Как отмечено выше, в районе хутора Рогалик во второй половине 1920-х годов, а позднее и в 30-е гг., С.А. Локтюшев, помимо Рогалик-Якимовской, обнаружил еще несколько местонахождений каменного века, датированные верхним палеолитом. В археологических изданиях разных лет можно встретить следующие названия этих пунктов: Африканова мельница, Береговая, Бережная, Гришинская, Криничная балка, Шейшинова балка [Локтюшев, 2009, с. 153; Ефименко, Береговая, 1941, с. 268; Береговая, 1960, с. 147—148; Горелик, 2001, с. 7]. Шесть наименований шести памятников. Так ли это? Автор уже пытался разобраться в ситуации о количестве рогаликских пунктов открытых С.А. Локтюшевым в статье, посвященной истории археологических исследований палеолита Луганщины [Шестаков, 2010, с. 13—14]. Напомним ранее изложенное в оптимально сокращенном варианте и приведем новые, разрешающие значительную часть проблемы, данные.

Во-первых, в сборнике известных (на момент издания) работ С.А. Локтюшева 2009 года мы находим названия только двух местонахождений, из числа вышеприведенных, — Бережная и Гришинская, открытые им «в 1929 г. по близости от Рогалико-Якимовской». Стоянки выявлены в ходе разведок, собранные на поверхности кремневые изделия (Бережная — около 240 единиц, Гришинская — 37), по мнению исследователя, идентичны материалу Рогалик-Якимовской, и сами пункты «видимо, синхроничны последней» [Локтюшев, 2009, с. 163—164].

Во-вторых, наше предположение о том, что название стоянки «Береговая», появившееся в работе П.П. Ефименко и Н.А. Береговой «Палеолитические местонахождения в СССР», изданной в 1941 году, трансформированное «Бережная» у С.А. Локтюшева [Шестаков, 2010, с. 13] остается, на сегодня, не изменившимся.

В-третьих, в 2010 г. получена новая, проясняющая ситуацию, достоверная информация,[2] о скорее легендарных до сего времени местонахождениях-спутниках Рогалик-Якимовской, названия которых «Африканова мельница», «Криничная балка», «Шейшинова балка», как и «Береговая», увидели свет в выше названном авторитетном издании П.П. Ефименко и Н.А. Береговой. В Рукописном отделе ИИМК (Санкт-Петербург) хранится отчет С.А. Локтюшева об археологических разведках по поиску палеолитических стоянок в бассейне Донца за 1936 г. в Советскую Секцию Международной Ассоциации по изучению Четвертичного периода, поскольку она финансировала означенные исследования. Приведем цитату из отчета: «В полевой сезон 1936 г., археологическими разведками, в окрестностях х. Рогалика удалось открыть целых пять новых стоянок, а именно одну стоянку <…> близ Криничной балки, «Криничную стоянку»; затем две стоянки <…> против мельницы Африкана в с. Петровке — «Африканову стоянку» — 1ю и 2ю; далее две стоянки <…> близ Шейшиновой балки — «Шейшинову стоянку» 1ю и 2ю.[3] Всего то нами было открыто пять новых верхнепалеолитических стоянок» [Локтюшев, 1936, л. 27, 28]. Полученный в ходе полевых исследований новых пунктов кремневый инвентарь идентичен, по мнению С.А. Локтюшева, материалу Рогалик-Якимовской, да и по приведенным в отчете данным о составе комплексов. При раскопках Криничной стоянки обнаружен овальный в плане очаг (1,15 × 0,97 м), к которому тяготеет большинство находок [Локтюшев, 1936, л. 34—54].

В настоящее время, отвечая на вопрос об общем количестве памятников финального

1. Вероятно, С.А. Локтюшев имеет ввиду стоянку Смячка XIII в среднем течении Десны.

2. Автор статьи благодарит зам. директора по научной работе Луганского областного краеведческого музея И.Н. Ключневу, исследователя жизни и научной деятельности С.А. Локтюшева, за предоставленные материалы.

3. Выделение полужирным шрифтом автора статьи.

палеолита, открытых в районе хутора Рогалик во второй половине 20-х — 30-х гг. XX века, мы располагаем, подтвержденными источниками, научными публикациями, данными о восьми пунктах. Это Рогалик-Якимовская стоянка, Бережная, Гришинская, плюс пять местонахождений, выявленных С.А. Локтюшевым в 1936 г.

Но, по-прежнему, таит загадку информация о полевых исследованиях 1928 г. Напомним, ученый сообщает, что «в описываемый сезон <…> в окрестностях хутора Рогалика» им открыта стоянка каменного века. Культурный слой зафиксирован «большей частью на глубине 170 сант. от верхней поверхности почвы» и состоит из большого количества кремневых изделий, а также фрагментов костей, «со следами их искусственной порубки», двух видов ископаемой лошади, идентичных найденным при раскопках Рогалик-Якимовской стоянки [Локтюшев, 2009, с. 95; 162—163]. Приводимые сведения говорят о том, что данный пункт не Бережная, и не Гришинская стоянки, открытые в 1929 г., материал которых собран на поверхности и представлен только изделиями из кремня. Не об этом ли местонахождении упоминает С.А. Локтюшев и в одной из работ, опубликованной в 1930 г.? В перечне выявленных им в бассейне Северского Донца стоянок каменного века встречаем, «як-от Рогаліко-Якімівська, друга Рогалікська…», и ниже «населенням <…> від якого залишались стації Рогаліко-Якімівська, друга Рогалікська» [Локтюшев, 2009, с. 233]. То, что местонахождение вторая Рогаликская не Рогалик-Якимовская стоянка очевидно. Почему С.А. Локтюшев не сообщает о нем ни в своей работе «Доисторический очерк средней Донеччины», вышедшей в свет в том же 1930 г., ни в последующих публикациях? Ответа на этот вопрос все еще нет.

Несомненный интерес вызывают исследования С.А. Локтюшева в долине балки Долгая (северная граница г. Луганска) в период, охватывающий вторую половину 20-х — первую половину 30-х гг. XX ст. и на территории г. Лутугино в 1941 г. [Шестаков, 2010, с. 14—15]. Однако, информация первоисточников, которыми мы располагаем, о данных исследованиях крайне скудна. Опираясь на нее, сегодня можно говорить о двух зафиксированных пунктах каменного века Лугано-Долгая и Лутугино, а последний, вероятно, местонахождение плейстоценовой фауны [Локтюшев, 2009, с. 164; 300].

Объем статьи требует ограничиться кратким обзором деятельности С.А. Локтюшева в области изучения палеолита Луганщины. Многое не ясно, по ряду проблем можно сформулировать конкретные вопросы и искать на них ответы. Пожалуй, не меньшие трудности встретят исследователей наследия ученого, связанного с изучением мезолита — неолита Среднего Подонцовья, но это задача будущего, надеемся ближайшего. Очень нужны новые источники, а значит, необходим их поиск, прежде всего, в Киеве и Санкт-Петербурге.

В настоящее время можно констатировать следующее. Деятельность С.А. Локтюшева — это труд первопроходца периода первоначального накопления материала в процессе уже плановых, масштабных разведок и раскопок на территории Восточной Украины, время начального осмысления полученной информации «о доистории средней Донеччины» [Локтюшев, 2009, с. 188]. На сегодня нам известны десять публикаций ученого, благодаря которым полученный материал не был утрачен, введен в научный оборот. Именно С.А. Локтюшев прозорливо выделил комплекс Рогалик-Якимовской стоянки, как «представляющий большой научный интерес», что нашло подтверждение в ходе исследований конца XX ст. [Локтюшев, 2009, с. 169, 189; Горелик, 2001]. Среди заслуг исследователя следует отметить увязку местоположения памятников с мезо- и микроформами окружающего рельефа, постановку вопроса о зависимости древних обществ от природного окружения, первую попытку культурной дифференциации и периодизации памятников каменного века региона [Локтюшев, 2009, с. 150, 153, 188—189, 231—235, 251, 266].

Абрамова З.А. Палеолитическое искусство на территории СССР. Археология СССР. САИ / З.А. Абрамова. — М.—Л., 1962. — С. 41, 72; табл. XXXIX, 11—19.

Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР / Н.А. Береговая // МИА. — № 81. — 1960. — С. 24—25, 147—148.

Горелик А.Ф. Находки предметов изобразительной деятельности палеолитического человека у хутора Рогалик (Украина) / А.Ф. Горелик // РА. — 1997. — № 2. — С. 169—180.

Горелик А.Ф. Памятники Рогаликско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины / А.Ф. Горелик. — Киев-Луганск, 2001. — 364 с.

Городцов В.А. Археологические раскопки и разведки в Советской России с 1919 по 1923 год / В.А. Городцов // Древний мир. — М., 1924. —Вып. 1. — С. 1—20.

Ефименко П.П. Палеолитические местонахождения СССР / П.П. Ефименко, Н.А. Береговая. — МИА. — М.—Л., 1941. — № 2. — С. 254—292.

Замятнин С.Н. Заметки о палеолите Донбасса и Приазовья / С.Н. Замятнин // Сборник музея антропологии и этнографии. — М.—Л., 1953. — Т. XIV. — С. 231—255.

Ключнєва І.М. Луганський археолог Сергій Олександрович Локтюшев / І.М. Ключнєва // Краєзнавчі записки. Вип. V.: Археологічне надбання С.О. Локтюшева (до 130-річчя від дня народження). — Луганськ, 2009. — С. 11—24.

Колесник А.В. Средний палеолит Донбасса / А.В. Колесник // Археологический альманах. — Донецк, 2003. — № 12. — 293 с.

Краєзнавчі записки. Вип. V.: Археологічне надбання С.О. Локтюшева (до 130-річчя від дня народження) / Авт.-упоряд. І.М. Ключнєва. — Луганськ, 2009. — 479 с.

Кротова А.А. Поздний палеолит Донбасса и Приазовья / А.А. Кротова // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. — Донецк, 1989. — С. 8—11.
Локтюшев С.А. Доисторические культуры Юго-восточного района Донецкого бассейна. Археологический очерк / С.А. Локтюшев // Просвещение Донбасса. — Бахмут, 1923. — № 8. — С. 61—65. — См. также: Краєзнавчі…, 2009. — С. 42—49.
Локтюшев С.А. Дополнительные сведения об археологических раскопках 1918—1919 гг. Луганск, 1925г. / С.А. Локтюшев // НА ИА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 17, арк. 77—86. См. также: Краєзнавчі…, 2009. — С. 306—313.
Локтюшев С.А. Отчет про археологическую работу в 1926 г. / С.А. Локтюшев // НА ИА НАН, ф. ВУАК, д. 109/12.
Локтюшев С.А. Прежнее население бассейна р. Донца и его смена здесь по находкам материальной культуры / С.А. Локтюшев // Радянська школа. — Луганське, 1927. — № 1/15. — С. 92—97. См. также: Краєзнавчі…, 2009. — С. 55—63.
Локтюшев С.А. Полевые научно-исследовательские работы Луганского Музея / С.А. Локтюшев // Радянська школа. — Луганське, 1928. — 11/37 листопад. — С. 92—97. См. также: Краєзнавчі…, 2009. — С. 89—96.
Локтюшев С.А. Рогалико-Якимовская неолитическая стоянка на Донеччине. 3/XII — 29. — Машинописный текст // НА ИА НАН, ф. ВУАК, спр. 536. — 1929. См. также: Краєзнавчі…, 2009. — С. 119—139.
Локтюшев С.О. Залежність між клімато-геологічними й етнічними явищами на території Донбасу від постплейстоцена до історичних часів. Краєзнавчий нарис / С.А. Локтюшев // Радянська школа. — Луганськ, 1930а. — № 9—10. — С. 97—101. См. также: Краєзнавчі…, 2009. — С. 231—237.
Локтюшев С.А. Доисторический очерк средней Донеччины (попытка построения краевой доистории) / С.А. Локтюшев. — Луганск, 1930б. — 73 с. См. также: Краєзнавчі…, 2009. — С. 146—230.
Локтюшев С.А. Отчет. Научно-исследовательские работы 1933 г. на Луганщине / С.А. Локтюшев. — 1934 // НА ИА НАН, ф. ВУАК, спр. 537/а, арк. 1. См. также: Краєзнавчі…, 2009. — С. 402—410.
Локтюшев С.А. Отчет об археологических разведках в басс. р. Донца в полевой сезон 1936 г. проф. С.А. Локтюшева. В Советскую Секцию Международной Ассоциации по изучению Четвертичного периода. 22.XII.1936 г. г. Ворошиловград / С.А. Локтюшев // Рукописный отдел ИИМК (Санкт-Петербург), ф. 2, оп. 1, 1936 — д. 423, л. 1—57.
Локтюшев С.А. Следы палеолита в бассейне р. Донца / С.А. Локтюшев // БКИЧП. — 1940а. — № 6/7. — С. 65—68. — Краєзнавчі…, 2009. — С. 249—252.
Локтюшев С.О. Палеолітична стоянка Якимівська балка на р. Євсуг Ворошиловградської області / С.О. Локтюшев // Палеоліт і неоліт України. — Т. 1. — К., 1941б. — С. 283—287. См. также: Краєзнавчі…, 2009. — С. 262—266.
Локтюшев С.А. Научно-ценные ранне-исторические памятники, выявленные археологическими раскопками в Ворошиловградской области. — Статья написана 8/VI—1941 г. для сборника "Видатні міста України" / С.А. Локтюшев // Архив ЛОКМ. — 1941 в. См. также: Краєзнавчі…, 2009. — С. 299—301.
НА ІА НАНУ ф. ВУАК, спр. 179. арк. 12. Витяг з журналу звітів Археологічного відділу ВУАК від 25. III. 29 р.
Підоплічко І.Г. Дослідження палеоліту в УРСР / І.Г. Підоплічко // Палеоліт і неоліт України. — Т. 1. — К., 1941. — С. 7—36.
Шестаков И.А. История и библиография археологических исследований палеолита Луганщины / И.А. Шестаков // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Вип. 10. — Луганськ, 2010. — С. 4—31.

І. А. Шестаков

С.О. ЛОКТЮШЕВ — ДОСЛІДНИК КАМ'ЯНОГО ВІКУ СЕРЕДНЬОГО ПОДОНЦІВ'Я (кінець 10-х — початок 40-х років XX століття)

У статті запропоновано історіографічний аналіз досліджень пам'яток кам'яного віку Середнього Подонцов'я на його початковому етапі завдяки зусиллям першого професійного археолога Луганщини С.О. Локтюшева. Використано невідомі раніше архівні матеріали. Відображено стан проведених польових досліджень, інтерпретації одержаних матеріалів, дана характеристика перших узагальнень, культурно-хронологічних побудов.

I. Shestakov

S. A. LOKTYUSHEV — RESEARCHER OF STONE AGE ANTIQUITIES IN BASIN OF MIDDLE PART OF SEVERSKY DONETS RIVER (late 10th — early 40th of XX cent.)

The paper deals with historiographical analysis of early Stone Age sites researches on the middle part of Seversky Donets territory River. Sites were discovered by the first professional Lugansk archaeologist — S.A. Loktyushev. Some new archive materials are used. Aspects of first field studies conditions, interpretations of discovered complexes, first attempts of abstraction and schematization of prehistorical processes are covered.

УДК [902(091):069](477)"192/193"

А. С. Яненко

МУЗЕЙНАЯ АРХЕОЛОГИЯ СОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ 1920-х — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ 1930-х гг.: ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ

В статье предложена периодизация музейной археологии советской Украины 1920-х — первой половины 1930-х гг. Рассмотрены изменения акцентов в научно-исследовательской работе музеев, трансформация в методологических подходах археологов-музейщиков, изменения в административно-территориальном подчинении музейных учреждений, смена источников финансирования музейных институций.

Ключевые слова: музейная археология, периодизация, советская Украина, музейная парадигма.

Музейная археология — характерный вид научно-исследовательской деятельности музеев, который предусматривает проведение полевых археологических исследований при активном участии музейных сотрудников, лабораторно-камеральную обработку полученных материалов, введение их в научный оборот, использование в экспозиционной деятельности музейного учреждения [Пудовкіна, 2010]. Музейная археология советской Украины 1920-х — первой половины 1930-х гг. является существенной составляющей общей массы отечественных археологических исследований указанного периода.

Первые попытки выделить музейную археологию в контексте истории археологического знания были предприняты в послевоенные годы. И.Г. Шовколяс, акцентируя внимание на археологических достижениях внеакадемических учреждений УССР, обращает внимание на деятельность ряда государственных, областных и районных музеев [Шовкопляс, 1969]. В.Ф. Генинг указывает, что «основными центрами, вокруг которых сосредоточивались краеведческие работы на местах, в том числе охрана и обследование археологических памятников, в 20—30-х гг. становятся краеведческие музеи» [Генинг, 1982, с. 47]. П.П. Куринной приводит перечень музейных институций, которые принимали участие в полевых археологических исследованиях, особое внимание обращая на деятельность директора Днепропетровского музея Д.И. Яворницкого и Днепростроевской археологической экспедиции НКО УССР, участие в которой принимали музейные сотрудники [Курінний, 1970]. После длительного перерыва интерес к музейной археологии 1920-х гг. возобновился в научных исследованиях современных ученых. Различным аспектам археологической деятельности музейных учреждений посвящены работы Е.Е. Черненко [Черненко, 2007], С.П. Шевчук [Шевчук, 1999], М.В. Потупчика, М. Е. Потупчик [Потупчик, 2010] и др. Однако существующие работы, богатые изложением фактов истории отдельных музейных учреждений или/и археологических студий отдельных музейщиков, вместе с тем, не рассматривают музейную археологию советской Украины 1920-х — первой половины 1930-х гг. как целостное явление, в развитии которого можно выделить определенные этапы.

Целью данного исследования является выделение основных этапов развития музейной археологии УССР 1920-х — первой половины 1930-х гг.

Главным критерием периодизации развития музейной археологии советской Украины целесообразно считать количественное и качественное состояние археологических исследований, проводимых при участии музейных сотрудников.

Первый период — 1919—1923 гг. — это этап реорганизации, становления и организации музейных центров региональной археологии. Период характеризуется единичными полевыми работами, которые проводились,

© А.С. ЯНЕНКО, 2012

главным образом, музеями дореволюционной эпохи. Подавляющее большинство музеев Украины в это время занималось «собирательством» культурных ценностей, в частности помещичьих коллекций, полученных в наследство от царской России. Главным лозунгом периода правомерно считать: «спасти и сохранить». Согласно этому музей понимался как место сосредоточения всех возможных культурных ценностей, что полностью соответствовало ситуации политической нестабильности и частой смены власти.

Федор Иванович Шмит — выдающийся историк, теоретик искусства и музейный деятель 1920-х гг. в книге «Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела», опубликованной в 1919 г., отмечал: «…в музеях скапливаются вещественные остатки прошлого — подлинные документы для истории искусств и быта <…> Кому такие документы нужны? Бесспорно: ученым специалистам. Это общепризнано. Поэтому при больших музеях обыкновенно существуют ученые хранители, задача которых заключается в систематизации музейных собраний и в разработке научно-ценного материала. Некоторые музеи — те, в которых такого материала очень много, — стали особыми учеными учреждениями <…> Мы сейчас переживаем момент стихийного наплыва вещей в уже существующие музеи и стихийного же образования новых музеев» [Шмит, 1919, с. 34].

Содержание этого этапа ярко охарактеризовано в отчетах директоров Херсонского и Днепропетровского историко-археологических музеев. В.И. Гошкевич отмечал: «… в первый период революции (до 1920 года) музей хоть и не обладал денежными средствами, но много пополнился за счет сдаваемых ему на хранение частными лицами и передаваемыми советскими организациями предметами<…>. В 1920—1922 гг. исключительно тяжелые условия, в коих находился Херсон — неслыханный голод и прифронтовое положение, в связи с болезнью Гошкевич остался без помощников и сотрудников, ибо все либо разбежались, либо спасали себя от голода и холода, свели деятельность Музея исключительно к охранным функциям. Какие бы то ни было операции стали немыслимы кроме демонстрации…» [ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 2, д. 1211, л. 32—36 об.]. Д.И. Яворницкий в отчете указывал: «…в период 1917—1922 гг. научная работа не велась, директор и сторож пытались спасти то, что было. В сентябре месяце 1922 г. музей был обворован, взяли самые ценные вещи. Только с начала 1923 г. музей определенно находится в ведении Екатеринославского губполитпросвета, отсюда получая на существование средства и соответствующее руководство…» [ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 6, д. 3418, л. 25].

Характеризуя состояние музейной сети в начале 1920-х гг. народный комиссар просвещения В.П. Затонский констатировал: «За період революції з великим трудом з усіх куточків України у губернські та повітові музеї були стягнуті матеріали, що характеризують історію, побут, мистецтво, промисловість, природничі багатства України, вони становлять колосальну культурну цінність. За останній час музеї прийшли в занепад, будівлі почали руйнуватися, почали відбуватись крадіжки музейного майна… У даний час становище музеїв України доводиться визнати важким (крайнє). Підтримки зі сторони місцевих керівних органів, що мали б бути найбільш зацікавленими у їх нормальному існуванні, музеї не зустрічають: будівлі не ремонтуються, штати недостатні, майже не оплачуються, охорони немає…» [ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 3, д. 55].

В отчетных данных о деятельности Научного комитета НКО УССР за 1922/1923 бюджетный год сообщается, что научные музеи Украины в это время могли только сохранять свое имущество и все силы сокращенного втрое персонала шли на борьбу с бедами «переходного» времени — воровством, бандитизмом, разрушением зданий музеев и т.п. В частности, сообщается, что заведующий Одесским историко-археологическим музеем вел систематическую борьбу с «бандитами», в Киевском музее искусств шла интенсивная работа под угрозой обвала потолка и потоками воды, которая лилась сквозь стеклянную крышу, Каменец-Подольский музей стоял без единого стекла, окна были заколочены досками, и работа сводилась к перемещению коллекций из мест, которые находились под угрозой осыпания штукатурки, в более безопасные т.д. [ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 2, д. 1156, л. 20].

Систематическим археологическим исследованиям Украины в течение 1919—1923 гг. препятствовало недостаточное финансовое обеспечение музейных учреждений, что в свою очередь было связано с постоянным изменением «административного музейного центра» — органов власти, в ведении которых находились вопросы охраны памятников старины и искусства.

В начале января 1919 г. был создан Отдел искусств, который должен был пропагандировать искусство среди широкой общественности и решать вопросы сохранения культурных ценностей [Маньковська, 2000, с. 40]. По инициативе заведующего комитетом изобразительного искусства НКО УССР В.Г. Вольского 27 января 1919 г. на заседании Отдела искусств было принято решение о создании специального органа, который должен был руководить работой по сохранению памятников старины — Комитета охраны памятников старины и искусства. Первое заседание Комитета состоялось 4 февраля 1919 г. Председателем комитета стал художник Н.Е. Дадыкин, членами — искусствоведы Ф.И. Шмит и С.А. Таранушенко [ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 1, д. 681, л. 48].

14 февраля 1919 г. состоялось совместное заседание Комитета охраны памятников старины и

искусства и Комитета изобразительного искусства при Всеукраинском отделе искусств, на котором было принято решение о разграничении функций в области музейного дела. Все музеи были условно разделены на художественные, которые должны были демонстрировать «новые пути художественного творчества», и художественно-исторические, отражающие «историческое развитие искусства». Художественные музеи подчинялись Комитету изобразительного искусства, художественно-исторические — Комитету охраны памятников старины и искусства [ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 1, д. 681, л. 34].

В конце февраля 1919 г. Комитет охраны памятников старины и искусства приобрел статус Всеукраинского и согласно положению состоял из 5 секций: музейной (председатель Ф.И. Шмит), архитектурной (С.А. Таранушенко), архивно-библиотечной (В.А. Барвинский), археологической (А.С. Федоровский) и этнографической. Работа музейной секции в 1919 г. заключалась в контроле за вывозом за границу и внутренней торговлей предметами культурного значения, памятниками искусства и старины, учете частных коллекций, передаче наиболее ценных из них в общий Музейный фонд, создании новых музеев, популяризации исторических и художественных знаний среди населения [ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 1, д. 680, л. 13—14 об.].

Деятельность ВУКОПИС была прервана боевыми действиями, которые велись войсками Деникина и Петлюры на территории Украины. После восстановления советской власти, с начала 1920 г. в губерниях начали восстанавливаться ГубКОПИС, а в конце того же 1920 г. в Киеве был восстановлен ВУКОПИС [Жуков, 1989, с. 264—265].

13 июля 1921 г. из ВУКОПИС был выделен Главмузей — самостоятельное Главное управление по делам музеев, охраны памятников искусства, старины и природы при Комиссариате просвещения республики [ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 2, д. 16, л. 22].

В структуре Главмузея были созданы три отдела: музейный (с подотделами экскурсионным, музееведения, музейно-техническим, учета и распределения Музейного фонда), регистрации и охраны памятников старины и искусства (с подотделами архитектурно-монументальным, охраны памятников природы, археологическим, этнографическим), а также научный (с комиссиями археологической, этнографической, по изучению античных памятников в Украине, по изучению украинского крестьянского зодчества). Общее руководство Главным управлением по делам музеев, охраны памятников искусства, старины и природы осуществляли К.М. Дешевов и П.Г. Ковалевский.

Главмузей ставил перед собой следующие задачи в области музейного дела и охраны памятников: общее руководство 27 крупными государственными музеями, создание общегосударственного музейного фонда, регистрация и учет памятников музейного значения, содействие улучшению технико-инвентарного обеспечения музейных учреждений Украины, субсидирование научных работ по археологии, истории и искусствоведению, проведение раскопок в Ольвии и различных археологических «экскурсий»-исследований, осуществление обмеров и исследования архитектурных памятников, приобретение частных коллекций, подготовка музейных специалистов, пропаганда музейного дела и организация съездов работников музейного дела [ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 3, д. 413, л. 9]. Однако выполнить поставленные задачи структура так и не смогла, что вызвало дальнейшие преобразования в подчиненности музейных учреждений советской Украины.

С 1922 г. музеи Украины были разделены и подчинены разным учреждениям — Научному комитету Главпрофобра (со временем Научный комитет был переименован в Управление научными учреждениями — Укрнауку), музейно-экскурсионно-выставочной секции Главполитпросвета, Институтам народного образования (ИНО) и др. По данным В.В. Дубровского из 18 государственных музеев, существовавших в 1925 г. — 9 находились в ведении Укрнауки, 9 — Главполитпросвета, часть музеев оставалась при институтах народного образования: археологический музей при Киевском ИНО; палеонтологический — при Одесском ИНО; антропологогеографический — при Харьковском ИНО т.д. [Дубровський, 2007].

Второй период развития музейной археологии УССР — расцвет полевой музейной археологии (1924—1930 гг.) — время, когда большинство музеев проводили разведки/рекогносцировки и раскопки. Политический курс коренизации (украинизации) способствовал расцвету краеведческого движения, в рамках которого возрос интерес к археологическим исследованиям регионов. По мнению М.С. Грушевского, которое он высказал на Киевской сессии Укрнауки 23—28 января 1926 г., Укрнаука и правительство в целом в то время не намерены были централизовать культурною жизнь Украины так, как российское правительство сделало это в Петрограде. Напротив, власть представляла себе Украину как страну с четырьмя сильными культурными центрами — Киевом, Харьковом, Екатеринославом и Одессой и пыталась равномерно предоставлять им культурные средства [Грушевський, 1926, с. 3]. М.И. Яворский, заместитель председателя Укрнауки, в своем выступлении на указанной сессии констатировал чрезвычайно активное и относительно стихийное научное движение на «сдвинутой революцией почве» Украины, а также подчеркнул, что между этим «спонтанным» научным движением и политикой советского правительства нет никаких различий, объективные условия направляют научную работу в русло советского строительства, независимо от индивидуальной идеологии и настроений научных

работников, «нет необходимости и каких-либо специальных мероприятий по отбору полезных от бесполезных работников с точки зрения советской политики: всякая научная сила нужна и находит свое приложение в нынешних условиях советского строительства» [Грушевський, 1926, с. 6]. Социально-экономическая стабилизация в советской Украине создала условия для пересмотра основных функций музея, произошла смена музейной парадигмы. «Музей-хранилище» превратился в музей — научно-исследовательское и образовательное учреждение.

Николай Васильевич Шарлемань — выдающийся биолог и член экскурсионно-выставочно-музейной секции Главполитпросвета, отмечал: «большинство существующих на Украине музеев преследуют не только популяризаторские цели, но и научные, накопляя материал для специальных исследований... В провинции — музеи этого типа выполняют огромную работу. Они являются своего рода маленькими академиями, в которых сосредотачивается зачастую вся работа по обследованию местной природы на Украине» [ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 1, д. 780, л. 7]. Эти слова правомерно распространить не только на природоведческие, но и на историко-археологические исследования регионов.

Михаил Григорьевич Криворотченко, организатор и председатель Украинского комитета краеведения, определял музей середины 1920-х гг. как «свободный научный институт» [ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 1, д. 704, л. 3].

Исчерпывающую характеристику музею как учреждению дал Василий Васильевич Дубровский, историк, лингвист и заведующий музейно-библиотечной секцией Управления научными учреждениями УССР в 1920-х гг. [Ясь, 2004]: «современный музей состоит из трех взаимообусловленных элементов: 1) собраний памятников культуры или природы, научно подобранных и научно представляемых; 2) квалифицированных в той или иной научной области сотрудников и 3) их работы, как научно-исследовательской так и политпросветительской <…>. Научные знания и носители этих знаний, это база для всякой настоящей музейной работы. Музеи являются научными учреждениями и <…> «интегральность» образовательного использования музеев только один из прикладных последствий этой основной научной работы в музее <…>. Пользуясь этим термином [музей], понимаем под этим такое образовательное учреждение, которое научно собирает, систематизирует, сохраняет, изучает, публикует и экспонирует для широкой популяризации памятники материальной культуры и природы <…>. Первый характерный признак музейной работы — сбор и систематизация по научным принципам памятников культуры и природы» [Дубровський, 2007].

Конкретизируя содержание и методы работы музеев, В.В. Дубровский отмечал, что направления деятельности музея определяются задачами, возложенными на него как на государственную советскую институцию. По словам В.В. Дубровского, музеи по своей сути: а) государственные хранилища памятников материальной культуры и природы; б) научно-исследовательские учреждения, которые должны проводить исследования этих памятников и готовить новые кадры квалифицированных музейных работников; в) образовательные учреждения, которые распространяют среди трудящихся знания путем политпросветительской деятельности. Первая функция музеев предусматривала хранение, консервацию, регистрацию и экспозицию памятников (научно-технические работы). Вторая функция состояла из индивидуальных и коллективных (экспедиционных) научно-исследовательских работ, научно-издательской деятельности, подготовки путем аспирантуры новых музейных сотрудников. Третья функция выполнялась различными политпросветительскими мероприятиями (поясняющие надписи, экскурсии, публичные лекции, кружки друзей музея, популярные издания и др.). В.В. Дубровский отмечал, что в процессе музейного строительства начала 1920-х гг. объективные обстоятельства не позволяли соответствующим образом развернуть научно-исследовательскую и научно-техническою деятельность музеев УССР. Со второй половины 1920-х гг., во время всеобщего подъема научной работы в Украине, появилась необходимость обратить внимание на повышение научно-исследовательской музейной работы, в которой нужно особо отметить научные экспедиции музеев и их издательскую деятельность [НА ИА НАНУ, ф. ВУАК, д. 79, л. 19].

Особого внимания заслуживают материалы музейного совещания 1928 г., которое состоялось в Киеве [НА ИА НАНУ, ф. 10, д. 11, л. 84—116; ИР НБУВ, ф. 70, д. 246]. Ведущие сотрудники музейных учреждений и управленческих структур (Главполитпросвета, Укрнауки) в докладах, тезисах, протоколах пленумов совещания конкретизировали содержание понятия музей, его задачи, типы музейных учреждений, место музеев в системе НКО УССР. Библиотеки, архивы, музеи, лаборатории, исследовательские станции признавались базой всей научной работы, всей образовательной системы УССР. «Они [вышеупомянутые учреждения] в первую очередь используются учеными для получения научных выводов. Эти выводы различными путями, а в первую очередь, через систему образования, становятся факторами воспитания и просвещения... » [НА ИА НАНУ, ф. 10, д. 11, л. 91 об.].

Музеи должны были обеспечивать ключевую базу научных исследований путем, прежде всего, систематизации материалов и введения их в научный оборот.

Подобная трактовка значения музея и основных направлений его деятельности стала важной основой для развития археологической науки в стенах музейных учреждений УССР. Научные исследования в области археологии этого времени,

основывались на позитивистской методологической платформе и были представлены двумя подходами — гуманитарным/историческим и природоведческим/антропологическим [Платонова, 2010, с. 42].

Смена акцентов в работе музейных учреждений и стабилизация музейной политики в УССР не в последнюю очередь зависела от преодоления административной раздробленности подчинения музеев. Знаковым стало постановление ВУЦИК и СНК УССР от 1 апреля 1925 г., реорганизовавшее Народный комиссариат просвещения УССР [Омельченко, 1975, с. 122]. Административное управление музеями возлагалось на Управление научными учреждениями НКО УССР (Укрнауку). Однако процесс перехода музеев в подчинение Укрнауки был нелегким. Отсутствие принципиальной разницы в составе и работе двух категорий музеев (подчиненных Главполитпросвету и Укрнауке) и, вместе с тем, разобщенность, не дававшая возможности спланировать их работу по охране памятников материальной культуры и природы и по проведению научных исследований, заставили поставить вопрос об объединении всех музеев в едином ведомстве Укрнауки. Вопрос об унификации подчинения всех музеев в УССР окончательно был решен лишь 28 сентября 1926 г. коллегией НКО, которая постановила передать руководство всей музейной работой Управлению научными учреждениями: «Констатируя определенный параллелизм в управлении музеями между Управлением научными учреждениями и Укрполитпросветом, который плохо отражается на музейной работе, коллегия НКО признает необходимым управление всей музейной работой УССР передать Управлению научными учреждениями со всеми сотрудниками, которые работают в музейном отделе Укрполитпросвета. Заведывание музейным делом в Управление научными учреждениями возложить на т. Криворотченко» [Дубровський, 2007].

Передача музеев Украины в подчинение Укрнауки положительно отразилась на научно-исследовательской работе музейных учреждений. В частности, значительно улучшилось финансирование учреждений [ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 3, д. 1166, л. 291]. Появилась возможность преодолеть препятствия «нормального субсидирования археолого-исследовательских работ» путем составления долгосрочного плана историко-археологических исследований в масштабе УССР [НА ИА НАНУ, ф. ВУАК, д. 79, л. 18].

Третий период развития музейной архео-логии советской Украины — сворачивание археологической деятельности музеев из-за наступления на национальную науку, внедрение жесткой политики централизации в научной сфере, массовые репрессии археологов-музейщиков, уничтожение очагов краеведения (1930—1934 гг.).

Тоталитарная государственная система, набирая силу, ради гипертрофированной централизации стала на путь бескомпромиссного свертывания и/или ликвидации многих национально-республиканских центров науки и культуры. Не были исключением и музеи УССР. На этом этапе единичные музейные учреждения «по инерции» проводили археологические исследования, главным образом, археологически действенными оставались историко-археологические музеи всеукраинского/государственного значения (Одесский, Харьковский, Херсонский историко-археологические музеи).

Существенного изменения претерпела музейная политика, была разработана новая концепция музея. Знаковым событием в этом процессе стал Первый всесоюзный музейный съезд, который состоялся в 1931 г. Это событие знаменовало собой «великий перелом» в музейной политике. По словам Ивана Капитоновича Луппола — профессора кафедры исторического материализма этнографического факультета Московского государственного университета (1925—1931 гг.), а затем профессора кафедры и заведующего кафедрой марксистско-ленинской философии Института красной профессуры (1925—1938 гг.), — в течение ряда лет «революция не стучалась в двери старых музеев», она проходила мимо, создавая новые музеи, право на существование которых было завоевано в октябре 1917 г.: музеи историко-революционные, историко-партийные, антирелигиозные и некоторые другие, а музеи, учрежденные в дореволюционное время, оставались в большинстве случаев кунсткамерами, «кладбищами монументов», коллекциями редкостей, эстетскими галереями, которые ничего не говорили о классовой борьбе, борьбе за социализм, о социалистическом строительстве [Луппол, 1931].

Задачей нового музея должно было стать освещение в экспозиции успехов и недостатков социалистического строительства (промышленности, сельского хозяйства и культуры). В соответствие с этой задачей началась активная борьба со «старым, традиционным, идеалистическим», осуждались формалистические методы, «музейная латынь». Особое внимание уделялось популяризации новых заводов, новых отраслей производства, музеи вовлекались в исследовательскую работу по изучению производительных сил, сырьевых ресурсов края, их рационального использования. Экспозиции музеев перестраивались по формационному принципу [Итоги, 1932].

Все вышеупомянутые факторы, по существу, привели к кардинальным изменениям в научно-исследовательской работе музеев в области археологии, которая была объявлена «враждебным вещеведением», «формализмом» и т.д. Попытка перехода на «новые марксистско-ленинские рельсы научно-исследовательской работы», началась с борьбы со «старыми методами буржуазной предреволюционной работы». Прежде всего, перелом начался на методологическом «фронте»,

развернулась «борьба с типологическим методом, эклектизмом и т.д., исходя из принципов марксо-ленинской науки» [Козловська, 1931].

Преобразование музеев в «подсобное орудие революции» предусматривало также изменение состава сотрудников. В журнале «Советский музей», в частности, отмечалось: «…раз и навсегда надо всем музейным работникам твердо усвоить, что научно-исследовательское и политико-просветительное учреждение, каким является музей в условиях строительства социализма, не может строиться научными работниками, не овладевшими учением Маркса — Ленина. Еще на первом съезде музеев мы указывали, что марксистские музеи нельзя строить немарксистскими руками, а тем более антимарксистскими» [XVII партс'езд, 1934].

В реалиях музейной жизни первой половины 1930-х гг. замена старых сотрудников реализовывалась путем «бескровных» репрессий — травля в прессе, увольнения с работы, постоянные реорганизации и прекращение деятельности научных учреждений, изменение тематики научных исследований с гуманитарных на природоведческие и/или технические, идеологизация научных исследований, принуждение к публичному обвинение себя и своих коллег в контрреволюционной или вредительской деятельности, лишение возможности заниматься научной работой, уничтожение уже опубликованных или подготовленных к изданию трудов, отказ в публикации научных работ, компрометация доброго имени в науке и т.д. [Бонь, 2007, с. 123]. Кадровые изменения, постоянные проверки Рабоче-крестьянской инспектуры стали обычным явлением музейной жизни УССР начала 1930-х гг. [ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 9, д. 1501].

По мнению членов Коллегии НКО, вначале 1930-х гг. музейная работа в Украине уже пережила период приспособления старых музеев к новым советским условиям и вступила в период своей реконструкции, активного участия в социалистическом строительстве. Состояние музейного дела вместе с тем характеризовалось не только хаосом и стихийностью структуры, но и не меньшим «хаосом экспедиционного материала»: в своем большинстве, по мнению советских функционеров, он был случайным, бессистемным, отражал «вкусы собирателей» и при количественном богатстве не давал возможности освещать в экспозициях процессы, эпоху, общественно-экономические формации системно. Внутренняя структура определялась как устаревшая, формалистическая и построенная по принципам внешнего признака и происхождения вещей (археология, нумизматика, этнография), «вещь говорила за себя, а не за ту эпоху или процессы, которые ее создали», экспозиции музеев почти совершенно не отражали классовой борьбы в обществе. Чиновники также отметили, что имеющиеся кадры музейных работников принадлежали в основном к наименее вовлеченным в повседневный процесс социалистического строительства и поэтому лишь незначительно отвечают требованиям музейной работы на этапе развернутого социального строительства, а часть музейщиков использовала учреждения для «идеологически вредной работы».

Вместе с тем, на заседании Коллегии НКО УССР в 1931 г. были отмечены и «положительные» сдвиги в музейной работе в Украине, связанные с решениями Первого всесоюзного музейного съезда. В частности, появлялись попытки применить «марксистский метод» в экспозиции, которая бы отвечала на злободневные нужды, устройства выставок антирелигиозных, посевных, уборочных, коллективизации, музеи начали проводить экспедиции, направленные на изучение не только прошлого, но и современного: геологические, изучение изменений в хозяйстве и быту, вызванных индустриализацией и коллективизацией, изучение производственных сил. Для налаживания музейного дела в Украине Коллегия НКО постановила: «в условиях социалистической реконструкции промышленности и социалистической коллективизации, ликвидации на этой базе кулака как класса; в условиях развернутого наступления по всему фронту и этим вызванного упрямого сопротивления, которое оказывают социалистическому строительству классовов-раждебные пролетариату элементы, опираясь на поддержку своего капитала; в условиях развернутой культурной революции — музеи должны стать активным фактором этого строительства, мобилизуя, обучая, организуя и поднимая массы на борьбу со всеми препятствиями социалистическому строительству. В дальнейшем <…> необходимо независимо от того, кому музеи подчинены, формировать их по функциональному принципу по трем типам: производительных сил, социально-экономические, краеведческие». Исторические («музеи общественных формаций в развернутом виде») входили в группу социально-экономических музеев и должны были строить свои экспозиции «по общественным формациям, включая социалистический строй, заостряя внимание на классовой борьбе, как главном факторе исторического процесса» [ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 10, д. 43, л. 35—38].

Яркой иллюстрацией процесса перестройки музея можно считать события, произошедшие на Мелитопольщине. Археологическая деятельность Мелитопольского музея краеведения, основанного 1 мая 1921 г. [ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 6, д. 172, л. 253], связана с именем Демьяна Яковлевича Сердюкова, который с момента основания до 1930 г. занимал должность заведующего музеем. Осуществлялась она, главным образом, в двух направлениях: выезд на места случайных находок и шурфование/раскопки разновременных курганов. Все полевые археологические достижения музея относятся ко второй половине 20- х годов. Однако уже в начале 1930 г. Д. Я. Сердюков был снят с должности, а научно-исследовательская работа музея претерпела существенные

изменения. В частности, ведущей задачей музея в 1931 г. стало участие в посевной компании: «... Мелитопольский музей, исходя из определенных материальных возможностей, распространяет свою постоянную сельскохозяйственную выставку, расширяет подотдел реконструкции сельского хозяйства на Мелитопольщине <…> 1931 год — третий год пятилетки — будет иметь решающее значение в борьбе за завершение фундамента социалистической экономики. Главное наступление будет идти по линии сельского хозяйства и будет направлено на выполнение декабрьского постановления пленума ЦК КПБ(у) о коллективизации. В этом наступлении решающее значение будет иметь весенняя посевная компания... Музеи и библиотеки должны в этой весенней кампании принять активное участие, широко популяризируя ее среди населения, возбуждая активность масс, так для лучшего проведения этой компании, как и для выполнения всех ее задач...» [ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 10, д. 559, л. 413—414]. Подобная резкая смена направлений научно-исследовательской и культурно-образовательной деятельности была присуща почти всем краеведческим музеям УССР начала 1930-х гг.

Значительный удар по музейной сети нанесла также очередная административная реформа 1930 г. Ликвидация округов привела к ухудшению условий работы музеев, вытеснению их в худшие помещения (Сталино, Каменец-Подольский, Белая Церковь, Сумы и др.), уменьшению финансирования и внимания, а также вызвала к жизни недопонимания относительно территории, на которую распространялась научная деятельность того или иного учреждения [ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 10, д. 43, л. 35].

Предложенная периодизация развития музейной археологии советской Украины 1920-х — первой половины 1930-х гг., в целом, соотносится с периодизацией развития краеведческого движения в УССР, разработанной В.С. Прокопчуком. В частности, организационный период музейной археологии УССР совпадает с периодом формирования организационных, материальных, кадровых предпосылок, идейно-теоретических и методологических основ краеведения советской эпохи. Период расцвета музейнй археологии приходится на «звездные» годы бурного подъема краеведческого движения, увеличения количества краеведческих формирований и их членов, развертывания исследований, издания разнообразной краеведческой литературы. Репрессивная политика в музейной археологии начала 1930-х гг. присуща и отечественному краеведению в целом. Конец 20-х — начало 30-х гг. XX ст. стал рубежным и роковым для гуманитарной отечественной науки, «золотой век» региональных исследований завершился массовыми репрессиями [Прокопчук, 2009]. Параллели находим и между этапами развития музейной археологии УССР и периодизацией истории русской советской археологии, предложенной А.А. Формозовым. Российский археолог и историк науки, используя социально-политические критерии, выделил следующие периоды: «революционной разрухи» (1917—1921 гг), «передышка» эпохи нэпа (1921—1928 гг.), «разгром» (1929—1933 гг.) [Платонова, 2010, с. 31].

Таким образом, в развитии музейной археологии УССР выделяется три основных этапа. Первый период — становления и организации/реорганизации музейных учреждений как центров региональной археологии (1919—1923 гг.), полевые археологические исследования в этот период проводились, главным образом, музеями, созданными в дореволюционное время. Музей понимался как, в первую очередь, «хранилище». Второй этап — расцвет полевой музейной археологии (1924—1930 гг.), период, когда большинство музеев проводили разведки/раскопки. Музейная сеть была объединена в подчинении Укрнауки НКО УССР, музей приобрел значение научно-исследовательского учреждения. Третий период — сворачивание археологической деятельности музеев советской Украины вследствие наступления на национальную науку, массовые репрессии археологов — музейщиков, уничтожение центров краеведения (1930—1934 гг.).

Дальнейшие исследования дадут возможность уточнить особенности развития музейной археологии Украины 1920-х — первой половины 1930-х гг. в отдельных регионах, проследить влияние организационных и социальных факторов на изменение хронологических границ периодов.

Бонь О.І. «… Методологія в мене не відповідає сучасним вимогам, зато мої знання їм необхідні» / О. І. Бонь // Сумська старовина. — 2007. — № XXI—XXII. — С. 123—131.

Генинг В.Ф. Очерки по истории советской археологии (У истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е — первая половина 30-х годов) / В. Ф. Генинг. — К., 1982. — 226 с.

Грушевський М. С. Перспективи і вимоги української науки (Київська сесія Укрнауки) // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. — 1926. — Кн. 1. — С. 3—15.

Дубровський В.В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Вкраїні // Український музей. — Збірник 1: Репринтне видання 1927 року. — К., 2007. — С. 17—22.

Жуков Ю.Н. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры. 1917—1920 гг./ Ю. Н. Жуков. — М., 1989. — 304 с.

Институт рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского (ИР НБУВ) ф. 70, д. 246, 32 л.

Итоги XVII партконференции и задачи музейной работы // Советский музей. — 1932. — №2. — С. 3—7.

Козловська В.Є. Нові напрямки в археологічній роботі Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН у 1931 р. / В. Є. Козловська // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. — 1932. — Кн. 1—2. — С. 193.

Курінний П.П. Історія археологічного знання про Україну / П. П. Курінний. — Мюнхен, 1970. — 140 с.

Луппол И.К. На путях перестройки / И. К. Луппол // Советский музей. — № 3. — 1931. — С. 4—10.
Маньковська Р.В. Музейництво в Україні / Р. В. Маньковська. — К., 2000. — 140 с.
Научный архив Института археологии НАН Украины (далее НА ИА НАНУ) ф. ВУАК, д. 79, 21 л.
НА ИА НАНУ, ф. 10 (П. П. Куринной), д. 11, 136 л.
Омельченко Ю. А. Музейне будівництво на Україні в 1921—1945 рр. / Ю. А. Омельченко // Український історичний журнал. — 1975. — № 3. — С. 122—128.
Платонова Н. И. История археологической мысли в России. Вторая половина XIX — первая треть XX века / Н. И. Платонова. — СПб., 2010. — 314 с.
Потупчик М. В. Археологічні дослідження на Вінниччині 20-х — першої половини 40-х років [Електронний ресурс] // М. В. Потупчик, М. Є. Потупчик. — Режим доступу: http://muzey.vn.ua/node/198. Доступ — 19.05.2010 р.
Прокопчук В. С. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років XX — початку XXI ст.: етапи, форми, напрями діяльності: автореф. дис... д-ра іст. наук / В.С. Прокопчук. — Чернівці, 2009. — 34 с.
Пудовкіна А. С. Музейна археологія Радянської України у 1920-х — першій половині 1930-х рр.: до постановки проблеми / А. С. Пудовкіна // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Х., 2010. — Вип. 13. — С. 206—214.
XVII партс'езд и задачи музеев // Советский музей. — 1934. — № 2. — С. 4—9.
Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины (ЦГАВО Украины), ф. 166, оп. 1, д. 681, л. 53 об.—54.
ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 1, д. 680, л. 13—14 об.
ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 1, д. 704, л. 3.
ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 1, д. 780, л. 7.
ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 10, д. 43, л. 35—38.
ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 10, д. 559, л. 413—414.
ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 2, д. 1156, л. 20.
ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 2, д. 16, л. 22.
ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 3, д. 1166, л. 291.
ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 3, д. 413, л. 9.
ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 3, д. 55.
ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 6, д. 3418, л. 25.
ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 9, д. 1501.
ЦГАВО Украины, ф. 166, оп. 2, д. 1211, л. 32—36 об.
Черненко О. Є. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896—1948 рр.) / О. Є. Черненко // Скарбниця української культури. — Вип. 9 (Спецвип. 1). — Чернігів, 2007. — 136 с.
Шевчук С. П. Археологічна діяльність краєзнавчих музеїв на Запоріжжі в 20—30 рр. / С. П. Шевчук // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — 1999. — Т. VII. — С. 194—199.
Шмит Ф.И. Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела. — Х.,1919 — 103с.
Шовкопляс І. Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917—1966). Бібліографія / І. Г. Шовкопляс. — К., 1969. — 344 с.
Ясь О. В. Дубровський Василь Васильович / О. В. Ясь // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К., 2004. — С. 489.

А. С. Яненко

МУЗЕЙНА АРХЕОЛОГІЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1920-х — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1930-х рр.: ЕТАПИ РОЗВИТКУ

Стаття присвячена періодизації розвитку музейної археології радянської України 1920-х — першої половини 1930-х рр. Критерієм періодизації є кількісний і якісний стан археологічних досліджень, які проводились за участі музейних працівників. Розглянуті зміни акцентів у науково-дослідній роботі музеїв, трансформація у методологічних підходах археологів-музейників, зміни у адміністративно-територіальному підпорядкуванні музейних установ, зміна джерел фінансування музеїв. У розвитку музейної археології радянської України 1920-х — першої половини 1930-х рр. виділено три основні етапи. Перший період — становлення та організації/реорганізації музейних осередків як центрів регіональної археології (1919—1923 рр.). Другий період — розквіт польової музейної археології (1924—1930 рр.), час, коли більшість музеїв проводили розвідки, рекогносцировки та розкопки. Третій період — згасання археологічної діяльності музеїв радянської України через наступ на національну науку, масові репресії археологів — працівників музею, знищення осередків краєзнавства (1930—1934 рр.).

A. Yanenko

THE MUSEUM ARCHAEOLOGY IN SOVIET UKRAINE IN 1920s — FIRST HALF OF 1930s: THE STEPS OF DEVELOPMENT

The article discusses the periodization of development of the Museum Archaeology in Soviet Ukraine in 1920s — first half of 1930s. The criterion of the periodization is quantitative and qualitative conditions of archaeological research conducting by museum staff. The changes of accents in research activity, transformations in methodological approaches of the Archaeological Museum, modifications in the administrative and territorial subordination of museum institutions, alterations of funding source of museums are examined. Three main periods are marked out in the development of museum archeology of the Soviet Ukraine in the 1920s — first half of 1930s. The first stage (1919—1923) reveals isolated instances of archaeological field investigation. The true blossoming of museum archaeology and museum archaeological investigation came during the second period (1924—1930). Museums became recognized as scientific research institutions. These flourishing investigations, however, were swiftly ended by the new policies of the Soviet government aimed at both changing the role of museums and the ideology of museum staff (the third period, 1930—1934). Escalation of attacks on national science, mass repressions of museum archaeologists, and the destruction of the local history study centers were government's tools.

УДК [902(091):069](477.51)"192/193"

Л.В. Ясновська

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ЧЕРНІГІВЩИНИ СПІВРОБІТНИКАМИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО МУЗЕЮ У 20—30-х рр. XX ст.

Стаття присвячена археологічним дослідженням пам'яток IX—XIII ст. на Чернігівщині. Висвітлюється історія їх вивчення, повертаються імена забутих дослідників.

Ключові слова: історія археології, Чернігівський державний музей, Чернігів, Шестовиця, розкопки.

Важливу роль у вивченні давньоруських старожитностей відіграли музейні заклади Чернігівщини. Музейна справа на Чернігівщині розвивалася як невід'ємна складова історико-краєзнавчого руху. Виникнення музеїв, з одного боку, було об'єктивно зумовлене логікою життя, потребами подальшого вивчення історії, географії, економіки і культури краю, а з іншого боку, краєзнавчі та історико-археологічні музеї являли собою матеріалізований результат регіональних досліджень [Ткаченко, 2007, с. 33].

Центром музейної справи регіону був Чернігів, де натоді функціонували п'ять осередків, що виникли в результаті реорганізації музейної мережі [ДАЧО, ф. Р—593, оп. 1, спр. 1516, арк. 67 зв., 69]. 1-й Радянський музей був створений на базі Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського. Завідувачем музею було призначено археолога і нумізмата В.А. Шугаєвського. 2-й Радянський музей успадкував зібрання Історико-археологічного музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії. Очолив цей музей археолог П.І. Смолічев. 3-й Радянський музей, або «Музею панського побуту за часів кріпацтва», було засновано 1919 р. на базі націоналізованої садиби Милорадовичів. Завідувачем музею було призначено Г.М. Вакуловського. 4-й Радянський музей — етнографічний, виник з ініціативи Чернігівського наукового товариства у вересні 1920 р. Директором його став відомий етнограф Б.К. Пилипенко. 5-й Радянський музей — музей культів — був створений у 1921 р. на базі Єпархіального давньосховища. Його завідувачем було призначено відомого краєзнавця В.Г. Дроздова.

Наприкінці 1923 р. усі ці заклади були об'єднані в один — Чернігівський державний музей (далі — ЧДМ), першим директором якого став Ю.В. Оландер [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, оп. 1, спр. 46/24, арк. 12]. Він, з огляду на неабиякий науковий потенціал співробітників ЧДМ, звернувся до Всеукраїнської археологічної комісії (далі — ВУАК) з проханням, враховуючи складну процедуру видачі «окремих дозволів ВУАК на кожну розкопку ДержМузею», надати музею постійний дозвіл на проведення археологічних досліджень на території Чернігівщини [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, оп. 1, спр. 38, арк. 17].

До ВУАК було направлено список співробітників, що мали досвід археологічних робіт, але дозволу на самостійне проведення робіт ЧДМ не отримав. Натомість ВУАК порадив співробітникам музею звернути увагу на «попередні розшуки і збори з поверхні землі, аніж розкопки могил», зважаючи на «незвичайне багатство Чернігівщини на пам'ятки сіверянської культури». ВУАК рекомендував музейникам передусім практикувати «збори на поверхні городищ та по дюнах» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, оп. 1, спр. 34, арк. 12].

Водночас ВУАК намагався спрямувати археологічні студії в регіоні. У виданих Відкритих листах чітко визначалися території та старо-

© Л.В. ЯСНОВСЬКА, 2012

житності для досліджень чернігівських археологів. Так, В.А. Шугаєвському було запропоновано провести розкопки пам'яток на околицях сіл Радичів, Городище, Розльоти, Псарівка (сучасна Свердловка) на території Новгород-Сіверського Подесення; В.Г. Дроздову — дослідити мумії, виявлені у крипті церкви Різдва Богородиці в Седневі; С.Г. Баран-Бутовичу — обстежити сіверянські могили поблизу сіл Гучин, Рогоща, Мохнатин, Довжик з метою збереження археологічних пам'яток, що можуть «загинути через нищення місцевим населенням»; П.І. Смолічеву — розкопати кургани біля с. Шестовиця і виявити додаткову інформацію «до дослідів Д.Я. Самоквасова та його висновків» [НА ІА НАНУ, ф. 6, оп. 1, спр. 40, арк 25].

Навесні 1925 р. до с. Шестовиці був відряджений студент Чернігівського інституту народної освіти для проведення «політико-освітньої роботи» Я. Поплавський, який зацікавився місцевими пам'ятками старовини та «відношенням до них» мешканців села. Повернувшись до Чернігова, він повідомив ЧДМ про факт руйнації курганів у ході вирубки лісу, виборки піску, розширення присадибних ділянок та іншої господарської діяльності, відзначаючи «небезпечний стан тих, що залишилися» [НА ІА НАНУ, ф. 6, оп. 1, спр. 40, арк. 2].

З травня 1925 р. директором ЧДМ призначили М.Г. Вайнштейна. До кола його інтересів потрапили як археологічні, так і архітектурні пам'ятки Чернігово-Сіверщини. За матеріалами ВУАК перші археологічні досліди М.Г. Вайнштейн провів у Конотопському повіті біля с. Червоний Ранок (тепер Коропський р-н Чернігівської області).

Зважаючи на загрозливий стан унікальних пам'яток біля с. Шестовиці, ЧДМ влітку 1925 р. спорядив експедицію під керівництвом П.І. Смолічева. Кошти на проведення розкопок, що з перервами тривали три польові сезони, асигнували місцеві органи влади. Як зазначав сам П.І. Смолічев, вони відбулися завдяки «допомозі зав. наросвітою тов. Ф.М. Виленського та енергії зав. Держмузеєм М.Г. Вайнштейна» [НА ІА НАНУ, ф. 6, оп. 1, опр. 29, арк. 4—5]. За авторитетним твердженням Д.І. Бліфельда, це були перші серйозні дослідження давньоруських курганів на Чернігівщині за радянського часу [Бліфельд, 1955, с. 9, 11].

Власне, розкопки у Шестовиці П.І. Смолічев розпочав ще в березні 1925 р. під час обстеження разом з першим директором ЧДМ Ю.В. Оландером тамтешнього археологічного комплексу. Тоді він дослідив могилу під одним з курганів [НА ІА НАНУ, ф. 6, оп. 1, спр. 25, арк. 9]. Крім того, було знято план усіх курганних груп, городища й посаду, яким і досі користуються сучасні дослідники. Для з'ясування культурно-хронологічної приналежності городища П.І. Смолічев заклав 2 невеликі розвідкові шурфи у південно-східній частині майданчика і помилково зафіксував материк на глибині 0,25 м, прийнявши за нього розсунутий насип валу. Тому, в подальшому він зосередив зусилля на розкопках курганів.

Загалом П.І. Смолічев дослідив 42 кургани X ст., що містили поховання за обрядами трупоспалення і трупопокладення, а також кілька кенотафів, причому розкопки велися, головним чином, колодязем і траншеями.

Протягом першого польового сезону було розкопано 12 курганів у різних групах. П.І. Смолічев наголосив, що йому вдалося зафіксувати могили з трупопокладенням, «характер яких не був відомий таким дослідникам культури та побуту сіверянського племені, як проф. Д. Я. Самоквасову та проф. В.Б. Антоновичеві» [НА ІА НАНУ, ф. 6, оп. 1, спр. 29, арк. 5]. Особливий інтерес становили парні поховання з конем у дерев'яних гробницях і могильній ямі. За результатами розкопок дослідник констатував, що «могили з трупопокладанням, без сумніву, мають найтісніший зв'язок з варязькою культурою, як не є цілком варязьким» [Смолічев, 1926, с. 180]. Згодом цю думку розвинули вчені, які вели розкопки в Шестовиці у повоєнні роки. Здобуті П.І. Смолічевим матеріали мали важливе значення для вивчення процесу становлення феодальних відносин на території Київської Русі. Тому не випадково у 1925 р. археолог став членом ВУАК, а пізніше — співробітником комісії Лівобережної України при Історичній секції УАН [Курінний, 1994, с. 128].

У роботі експедиції активну участь взяли співробітники музею — В.А. Шугаєвський, С.Г. Баран-Бутович, М.Г. Вайнштейн. Фотофіксацію здійснював фотограф П.К. Проута, який приїздив з Чернігова [НА ІА НАНУ, ф. 6, оп. 1, спр. 24, арк. 57, 82, 89].

Під час перерви в розкопках Шестовицького могильника, через брак коштів, дослідники провели розвідку в нижній течії Десни, оглянувши околиці с. Морівська, поблизу якого, за матеріалами П.С. Уварової, знаходилась курганна група з 5 насипів. П.І. Смолічев уперше обстежив ур. Валок і зробив висновок, що його територія являє собою «старое городище». Він також встановив, що з 5 курганів у цій місцині залишилося лише 2, причому один з яких вже наполовину розкопаний [НА ІА НАНУ, ф. 6, оп. 1, спр. 23б, арк. 47зв.]. Про успіхи першої експедиції П.І. Смолічева музей звітувався перед Укрнаукою, визначаючи, що «при першій змозі необхідно продовжувати розкопки в широкому масштабі» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 729, арк. 403зв.].

Протягом третього польового сезону П.І. Смолічев зміг розкопати 17 курганів. Цікавим було подвійне поховання з конем у зрубній гробниці та багатим інвентарем, а також рідкісне для території Київської Русі поховання загнузданого коня без будь-яких решток людських кісток. Останнє було вирізане

монолітом, вміщене у спеціально виготовлений ящик і по Десні доставлене до Чернігова для подальшого експонування у ЧДМ. Наприкінці серпня 1927 р. експедиція припинила подальші досліди у Шестовиці, через те, що П.І. Смолічев на початку вересня за вказівкою ВУАК виїхав на Дніпропетровщину для проведення розкопок селища та могильника XI—XIII ст. на острові Кічкас [НА ІА НАНУ, ф.6, оп. 1, спр. 103, арк. 4—4 зв.].

Саме тоді розпочалось будівництво комплексу Дніпрогесу, в ході якого історичні пам'ятки регіону зазнали руйнації. Для їх дослідження бракувало не тільки коштів і часу, але й кваліфікованих кадрів. У пошуках виходу з цієї скрути ВУАН і Наркомосвіта вдалися до створення спеціальної експедиції для дослідження території Дніпробуду на чолі із завідувачем Дніпропетровським історико-археологічним музеєм акад. Д.І. Яворницьким.

З листування С.С. Гамченка та П.І. Смолічева відомо, що на Дніпробуд були відряджені й досвідчені співробітники ЧДМ з досвідом проведення археологічних розкопок — С.Г. Баран-Бутович і Т.М. Головинська, а також фотографи — Вахгаузен і Прута [НА ІА НАНУ, ф. 3, оп. 1,спр. 86, арк. 1—1 зв.]. Протягом 1928 — 1930 рр., з травня по листопад, П.І. Смолічев, незважаючи на заперечення директора ЧДМ М.Г. Вайнштейна, проводив розкопки на території Дніпропетровщини. У такий спосіб було проігноровано плани ЧДМ, який з року в рік замовляв Відкриті листи та виділяв фінансування для проведення П.І. Смолічевим розкопок у Шестовиці та Радичеві [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 7660, арк. 80, 242, 352].

Незважаючи на ці обставини, П.І. Смолічев і надалі опікувався Шестовицькими старожитностями. Залишаючись завідувачем археологічного відділу ЧДМ, П.І. Смолічев розумів, що виявлені артефакти потребували «негайних заходів, що до консервації». Відтак, він порушив клопотання про направлення його у лютому —березні 1929 р. у відрядження до Державної Академії історії матеріальної культури у Ленінграді для опанування технології консервації, закріплення та реставрації експонатів, що «конче вимагають інтереси та потреби Чернігівського Державного Музею» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3462, арк. 95—95 зв.]. Під час відрядження до Ленінграда у квітні 1929 р. П.І. Смолічев виступив у ДАІМК з доповіддю «Раскопки по Днепру и Десне в 1925—1928 гг.», проаналізувавши результати своїх досліджень і виділивши три головні групи поховань літописних сіверян X ст. [НА ІА НАНУ, ф. 6, оп. 1, спр. 83].

Набутий археологом досвід здобув гідну оцінку з боку керівництва ВУАК — академік О.П. Новицький у червні 1930 р. запросив П.І. Смолічева взяти участь у розробці інструкції щодо проведення польових археологічних досліджень та форм наукової звітності про них [НА ІА НАНУ, ф. 6, оп. 1, спр. 85]. Цінували П.І. Смолічева і в ЧДМ. М.Г. Вайнштейн клопотався про підвищення заробітної плати П.І. Смолічеву, що дозволило б «йому працювати виключно в Музеї й принести Музею ту користь, що він міг би принести» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3462, 72].

Значну увагу П.І. Смолічев приділяв музейній роботі. Як відомо, 1922 р. місцеві музейні заклади були підпорядковані Головполітосвіті, функціонери якої у 1923 р. розробили спеціальну програму їх подальшого розвитку музейної мережі. Йшлося передусім про посилення ідеологічної складової музейної справи. У листі до П.П. Курінного від 18 січні 1926 р. П.І. Смолічев висловив свої побоювання з цього приводу: «Боюся, аби умови роботи не змінилися в нашому музеї взагалі. Сьогодні повернувся з Харкова М.Г. Вайнштейн (наш завідуючий) і привіз не дуже гарні, на мій погляд, відомості, а саме — Чернігівський музей є думка повернути в соціяльний, на зразок Полтавського. Такою ж жертвою намічається ще й Житомирський музей. Перехід до Головнауки, що до повної мірі гарантувало б музей від таких експериментів, чомусь затримується, а на Ванштейна нажимають, хоч к чести його треба сказати, що він, особисто, не поділяє погляду Головполітосвіти на будування соціяльних музеїв на зразок Полтавського. Але ж я боюся коли б він не здався, а тоді працювати буде важко. Можливо, що все це ще перемелеться, але ж в сучасний мент справа стоїть так. Я цілком розумію зараз і його становище, він, безумовно, не хоче псувати музею, але ж від нього будуть вимагати, — становище тяжке» [НА ІА НАНУ, ф. 6, спр. 43, арк. 2].

Тенденція до реорганізації музеїв, застосування вульгарно-соціологічного підходу до оцінки історичних і культурних явищ, як відомо, не виправдали себе і згубно позначилися на розвитку науки. Від цього найбільше постраждали археологічні відділи та колекції. Чернігівський музей вдалося відстояти. В 1926 р. історико-археологічний відділ музею було розділено на археологічний відділ, де завідувачем залишився П.І. Смолічев, та історичний. У НА ІА НАНУ зберігається проспект «Чернігівський державний музей. Археологічний відділ», написаний П.І. Смолічевим 1926 р. У його особовому архіві відклалася також доповідна записка про значення музеїв для розвитку науки і культури та методи удосконалення їхньої роботи [НА ІА НАНУ, ф. 6, оп. 1, спр. 17].

На початку 1927 р. ВУАН, виконуючи постанову президії Укрнауки, включив Спасо-Преображенський собор та Іллінський монастир у Чернігові до числа видатних пам'яток української культури. У зв'язку з цим, на початку травня 1927 р. було створено Комісію по дослідженню пам'яток матеріальної культури при

Чернігівському окрвиконкомі, до складу якої було включено М.Г. Вайнштейна і П.І. Смолічева. Протягом 6 — 9 травня 1927 р. члени комісії оглянули Спаський собор, Іллінську та Введенську церкви, монастирську дзвіницю з метою підготовки кошторису для проведення ремонтно-реставраційних робіт [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, оп. 1, спр. 40, арк. 13—16].

Підсумки вивчення давньоруських старожитностей у цей час було підведено у збірнику наукових праць «Чернігів і Північне Лівобережжя» (1928), виданому за редакцією акад. М.С. Грушевського. Значний інтерес становить вміщена в ньому студія П.І. Смолічева «Чернігів та його околиці за часів великокнязівських» [Смолічев, 1928]. Він критично проаналізував результати досліджень своїх попередників О.Ф. Шафонського, М.Є. Маркова, М.А. Маркевича, П.В. Голубовського, О. К. Яригіна та ін. Передусім, П.І. Смолічев порушив питання — чи був Чернігів у перші часи свого існування «осередком Сіверянської землі, чи таким осередком був Сновейськ». На його думку, переваги місцезнаходження Чернігова «яко економічного осередку» з часом примусили перенести до нього й «адміністративно-політичний осередок» [Смолічев, 1928, с. 122].

Походження назви Чернігова П.І. Смолічев пов'язав з «великими, темними (чорними) гаями, що навколо оточували його». Традиційну версію, що пов'язувала назву міста з князем Чорним, на думку П.І. Смолічева, спростовують матеріали розкопок Чорної Могили у 1872—1873 рр., яка «відноситься до X сторіччя» [Смолічев, 1928, с. 123].

П.І. Смолічев звернувся до аналізу топографії міста і, в першу чергу, стародавнього дитинця. Він уточнив інформацію О.К. Яригіна про фортечні вали з північно-західного та західного боків на території давньоруського дитинця, які були зруйновані «після 1803 року, коли затверджено було нове планування міста Чернігова» [Смолічев, 1928, с. 127]. Дослідник висловив припущення щодо формування території Третяка внаслідок «збільшення населення та розширення його території» [Смолічев, 1928, с. 130].

Найбільшу увагу П.І. Смолічев приділив пам'яткам давньоруської архітектури — Спаському та Борисоглібському соборам. Водночас він наголосив на необхідності встановлення місцезнаходження Михайлівської та Благовіщенської церков. Натоді більшість дослідників пов'язувала розкопані Т.В. Кибальчичем, Д.Я. Самоквасовим, П.С. Кармалеєм та М.А. Сахновським рештки кам'яної споруди з Михайлівською церквою. Натомість П.І. Смолічев наполягав на тому, що «підмурки, що існують в садибі кол. повітового земства, є останки церкви Благовіщення» [Смолічев, 1928, с. 136—139]. Це повністю відповідає висновкам, яких дійшов Б.О. Рибаков у процесі розкопок 1946—1947 рр. [Рыбаков, 1949, с. 89—90].

П.І. Смолічев підтримав думку Ф.Ф. Горностаєва про час спорудження П'ятницької церкви наприкінці XII ст. або на початку XIII ст. Крім того, він, на підставі досліджень І.В. Моргилевського, Успенський собор Єлецького монастиря датував XII ст., а Іллінську церкву визнав пам'яткою XI ст. [Смолічев, 1928, с. 142—144]. Зазначимо, що П.І. Смолічев згадав про рятівні археологічні розкопки С.Г. Баран-Бутовича влітку 1924 р. на території колишнього Передгороддя, в історичному центрі Чернігова на розі вулиць Шосейної та Богоявленської (сучасні вул. Шевченка та проспект Миру), під час яких було виявлено три поховання у цегляних саркофагах, вкритих шиферними плитами [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, оп. 1, спр. 40/2, арк. 1]. Він вважав, що на цьому місці «існувала церква, на цвинтарі якої й були ці могили або — це взагалі міське кладовище» [НА ІА НАНУ, ф. 6, оп. 1, спр. 9, арк. 42].

П.І. Смолічев все ж таки змінив місце роботи — скоріше за все, не з власної волі. У серпні 1931 р. Його було призначено на посаду завідувача сектора послідовної зміни культур Державного музею Дніпробуду. Свої повноваження завідувача археологічного відділу ЧДМ він передав завідувачу історичного відділу С.Г. Баран-Бутовичу [НА ІА НАНУ, ф. 6, оп. 1, спр. 17; Арендар, 1996, с. 48].

До узагальнюючих праць з історії Чернігова по праву можна віднести підготовлену С.Г. Баран-Бутовичем брошуру «Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій» (1931 р.). Скоріше за все вона, була підготовлена для тих, хто мав би проводити екскурсії по території заснованого нещодавно Чернігівського державного заповідника. С.Г. Баран-Бутович, характеризуючи топографію Чернігова та його муровану архітектуру, детальніше зупиняється, ніж це було в роботі П.І. Смолічева, на пам'ятках «малярства великокнязівської доби» — фресковому живопису Спаського та Успенського соборів.

Як археолог С.Г. Баран-Бутович досліджував пам'ятки різних епох. Так, влітку 1931 р. він розкопав землянку «великокнязівських часів» на околиці Чернігова — Бобровиці. В особистому фонді С.Г. Баран-Бутовича в ДАЧО зберігається замальовка житла XI—XIII ст., яке знаходилось «на 100 метрів від Лукової площі, що прилягає до кручі, з боку Бобровиці» [ДАЧО, Ф. Р—3011, оп. 1, спр. 63, арк. 14; ДАЧО, ф. Р—3011, оп. 1, спр. 68, арк. 1].

С.Г. Баран-Бутович скаржився, що майже півроку в археологічному відділі ЧДМ не було жодного співробітника [ДАЧО, ф. Р—3011, оп. 1, спр. 30, арк. 9]. Поява у 1934 р. у складі музею О.О. Попка у перспективі могла виправити ситуацію. Він брав участь у роботах Поліської археологічної експедиції ІІМК УРСР

у 1936—1939 рр., Деснянської експедиції М.В. Воєводського і разом з Б.О. Рибаковим досліджував роменські культурні шари на Пушкарівському городищі у 1939 р., але самостійних розвідок та розкопок на території області у довоєнний період не проводив.

До ЧДМ надходили також виявлені під час земляних робіт окремі знахідки та скарби. Особливий інтерес становив скарб ювелірних прикрас з с. Гущин. У науковій літературі зазначалось, що він був знайдений на початку 30-х рр. XX ст. «біля одного з курганів» або «в районе курганной группы» [Корзухина, 1854, с. 86; Черненко, 1996, с. 77]. Під час проведення розвідкових робіт на території Гущинського городища у 1988 р., шляхом опитування місцевих мешканців, автором цієї статті було встановлене точне місце знахідки — за 300 м на південний-схід від давньоруського городища [Коваленко, Марченко, 1991, с. 48].

Як і раніше, до музею регулярно передавав свої знахідки мешканець с. Гориця Ф.Г. Любенко. У 1928 р. М.Г. Вайнштейн звернувся до Наркомосвіти УРСР з проханням відзначити його грошовою премією, але натомість у місцевій газеті була надрукована подяку, «зазначивши характеристику та цінність речей. Це було б доцільно в справі популяризації ідеї охорони пам'яток між громадянами», а також «видати селянину Любенку окремо <…> подяку» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 2740, арк. 4—5].

Отже, наведені факти археологічної діяльності співробітників ЧДМ по вивченню давньоруських старожитностей протягом 20—30-х рр. XX ст. дають можливість виділити кілька етапів їх дослідження. Перший, найбільш плідний, з 1923 по 1928 рр., на якому активно працювали П.І. Смолічев, В.А. Шугаєвський, М.Г. Вайнштейн, С.Г. Баран-Бутович, Т.М. Головинська характеризується розгортанням систематичних археологічних досліджень на терені Чернігівщини шляхом створення археологічної експедиції ЧДМ. Другий етап охоплює 1931 — 1939 рр., і пов'язаний з епізодичними роботами С.Г. Баран-Бутовича та О.О. Попка у складі інших археологічних експедицій.

На жаль, внаслідок політичних репресій у 30-х рр. XX ст., значною мірою спрямованих проти представників наукової та творчої інтелігенції, науковий осередок Чернігівського державного музею було знекровлено і студіювання давньоруської історико-культурної спадщини краю фактично згорнуто.

Арендар Г. Чернігівський історичний музей у 20 — 90-і роки / Г. Арендар, С. Лихачова // Родовід. — К., 1996. — № 14. — С. 45—53.

Бліфельд Д.І. Деснянська археологічна експедиція 1949 р. / Д. І. Бліфельд // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1955. — Т. V. — С. 16—21.

ДАЧО, ф. Р—593, оп. 1, спр. 1516, 124 арк. (Черновые доклады и отчеты по отделам и секциям Губнадзора, Комитету охраны памятников старины и искусств).

ДАЧО, ф. Р—3011, оп. 1, спр. 30, 17 арк. (Переписка проф. Баран-Бутовича С. Г. с ЦК союза политпросветработников по обвинению его в буржуазном национализме при построении экспозиции в Черниговском государственном историческом музее).

ДАЧО, ф. Р—3011, оп. 1, спр. 63, 14 арк. (Зарисовка остатков жилища-землянки смерда (крестьянина) XI — XIII ст. на Бобровице).

ДАЧО, ф. Р—3011, оп. 1, спр. 68, 12 арк. (Материалы научного обследования костей мамонта, найденного в окрестностях г. Чернигова, и чертеж-схема археологических раскопок на Бобровице).

Коваленко В.П. Гущинское городище близ Чернигова / В. П.Коваленко, В. Н.Марченко // Археология и история Юго-Востока Руси. — Курск, 1991. — С. 46—48.

Корзухина Г. Ф. Русские клады IX — XIII вв. / Г. Ф. Корзухина. — М.—Л., 1954. — 123 с.

Курінний П. Історія археологічного знання про Україну / П. Курінний. — Полтава, 1994. — 140 с.

НА ІА НАНУ, ф. 3, оп. 1, спр. 86, 2 арк. (Лист П. І. Смолічева до С. С. Гамченка).

НА ІА НАНУ, ф. 6, оп. 1, спр. 9, 43 арк. (Старий Чернігів та його околиці за часів великокнязівських, 14 лютого 1925 р., 43 арк.).

НА ІА НАНУ, ф. 6, оп. 1, спр. 17, 1 арк. (Акт передачі археологічного відділу Чернігівського державного музею).

НА ІА НАНУ, ф. 6, оп. 1, спр. 23 б, 47 арк. (Щоденник розкопок у с. Шестовиці на Чернігівщині на городищі "Коровель").

НА ІА НАНУ, ф. 6, оп. 1, спр. 24, 90 арк. (Дневник раскопок северянских курганов в с. Шестовице, Черниговского округа, произведенных по поручению Черниговского государственного музея П. И. Смоличевым летом 1925 г.).

НА ІА НАНУ, ф. 6, оп. 1, спр. 25, 70 арк. (Щоденник розкопів сіверянських могил в с. Шестовиці, Чернігівської округи, переведених за дорученням Чернігівського державного музею П. І. Смолічевим влітку 1925 р.).

НА ІА НАНУ, ф. 6, оп. 1, спр. 29, 7 арк. (Розкопки сіверянських могил в с. Шестовиці на Чернігівщині влітку 1925 р.).

НА ІА НАНУ, ф. 6, оп. 1, спр. 40, 33 арк. (Могили біля с. Шестовиці на Чернігівщині).

НА ІА НАНУ, ф. 6, спр. 43, 2 арк. (Лист П.І. Смолічева до П.П. Курінного).

НА ІА НАНУ, ф. 6, оп. 1, спр. 83, 4 арк. (Раскопки по Днепру и Десне в 1925 — 1928 гг. (Доклад в Государственной академии истории материальной культуры, Ленинград)).

НА ІА НАНУ, ф. 6, оп. 1, спр. 85, 12 арк. (Чернігівський державний музей. Реєстраційна картка для позамузейних памяток).

НА ІА НАНУ, ф. 6, оп. 1, спр. 103, 16 арк. (Копії листів Дніпропетровського краєвого інспектора охорони пам'яток культури П. Козара до Головнауки Наркомосу з приводу археологічних робіт на Дніпробуді).

НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, оп. 1, спр. 34, 21 арк. (Листування з установами та з окремими археологами з приводу видачі їм Відкритих листів на право переведення археологічних розкопок на території УРСР).

НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, оп. 1, спр. 38, 355 арк. (Стан пам'яток культури. Листування в справах

охорони пам'яток культури, археологічних та історичних знахідок, розкопок та ін.)
НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, оп. 1, спр. 40, 50 арк. (Реставраційні роботи в Чернігові (Спаський собор, Єлецька церква, Іллінська церква), 10 червня 1925 р. — 10 березня 1930 р.).
НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, оп. 1, спр. 40/2, 4 арк. (З повідомлення ВУАК Комісії по дослідженню пам'яток матеріальної культури Чернігівського інституту краєзнавства при Губвиконкомі, 29 липня 1924 р.)
НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, оп. 1, спр. 46/24, 12 арк. (Чернігівський музей. В справі археологічних розкопів та список наукових співробітників музеїв Чернігівщини, 4 квітня 1925 р.).
НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, оп. 1, спр. 64, 72 арк. (Листування з ВУАН, з музеями та з окремими особами в справах дозволу на розкопки, штатів ВУАК, коштів ВУАК, протоколи засідань ВУАК та ін.).
Рыбаков Б.А. Древности Чернигова / Б.А. Рыбаков // Материалы и исследования по археологии СССР. — № 11. — М.—Л., 1949. — С. 7—99.
Смолічев П.І. Розкопки сіверянських могил в с. Шестовиці, на Чернігівщині улітку 1925 року / П. І. Смолічев // Україна. — 1926. — Кн. 1. — С. 179—180.
Смолічев П. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських / П. Смолічев // Чернігів та Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 118—146.
Ткаченко В.В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше пожовтневе двадцятиріччя / В. В. Ткаченко. — К.: Знання, 2007. — 215 с.
Черненко О.Є. Давньоруські скарби Чернігівського музею / О. Є. Черненко // Родовід. — 1996. — Число 2 (14). — С. 75—77.
ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 729, 829 арк. (Звіти Волинського, Всеукраїнських ім. Артема, Шевченка, Полтавського, Харківського, Чернігівського державних музеїв та Катеринославської, Одеської публічних бібліотек про їх роботу за 1924/1925 рр. і матеріали до них.).
ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 2740, 10 арк. (Листування з Чернігівським державним музеєм про його роботу, 24 жовтня 1927 р. — 20 серпня 1930 р.)
ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3462, 125 арк. (Листування з Чернігівським державним музеєм про його штат, особистий склад та виплату зарплати співробітникам).
ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 7660, 463 арк. (Матеріали про організацію і проведення науково-археологічних розкопок на території України та охорону пам'ятників старовини).

Л. В. Ясновская

ИССЛЕДОВАНИЯ ДРЕВНЕРУССКИХ ДРЕВНОСТЕЙ ЧЕРНИГОВЩИНЫ СОТРУДНИКАМИ ЧЕРНИГОВСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ В 20—30-е гг. XX в.

В статье рассматриваются результаты археологических исследований памятников IX—XIII вв. на территории Черниговщины сотрудниками Черниговского государственного музея. Сделана попытка проследить историю их изучения, напомнить фамилии незаслуженно забытых исследователей, выяснить их вклад в изучение древнерусского историко-культурного наследия и исторических событий в регионе.

L. Yasnovska

THE STUDY OF OLD RUSSIAN ANTIQUITIES FROM CHERNIHIV REGION BY CHERNIHIV STATE MUSEUM IN 20 — 30s OF XX CENTURY

The paper covers the results of archaeological researches on sites dated IX—XIII cent. This studies have been held on the territory of Chernihiv Oblast by Chernihiv state museum. Paper submits the history of study, open the names of forgotten researchers and shows their contribution to the reconstruction of historical events in the region.

НАШІ АВТОРИ

ENEA Sergiu-Constantin — Dr./PhD, Professor of High School Ion Neculce, Târgu Frumos, Romania.

RICHARD Nathalie — Doctor, Professor of modern history, History Department, LUNAM université, Université du Maine, Le Mans, France.

АКІМЧЕНКОВ Віктор Володимирович — аспірант Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.

БЕГУНОВА Вікторія Вікторівна — старший лаборант Смоленської експедиції Інституту археології Російської академії наук.

БЕССУДНОВ Олександр Миколайович — к.і.н., доцент, декан історичного факультету Липецького державного педагогічного університету.

БЕССУДНОВ Олександр Олександрович — к.і.н., молодший співробітник відділу палеоліту Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук.

БІЛАС Наталія Миколаївна — к.і.н., доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету ім. І. Франка.

БУЙСЬКИХ Сергій Борисович — к.і.н., старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

БУЛИК Наталія Михайлівна — к.і.н., в.о. завідувача Археологічного музею Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

БУРДО Наталія Борисівна — к.і.н., старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ВДОВІН Олександр Сергійович — к.і.н., доцент Красноярського державного педагогічного університету ім. В.П. Астаф'єва.

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — к.і.н., старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ЗАХАРОВА Олена Юріївна — к.і.н., доцент кафедри археології та історії давнього світу Воронезького державного університету.

КІТОВА Людмила Юріївна — д.і.н., доцент Кемеровського державного університету.

КЛЮЧНЄВА Ірина Миколаївна — заступник директора з наукової роботи Луганського обласного краєзнавчого музею.

КОВАЛЬОВА Ірина Федорівна — д.і.н., професор Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара.

КОЛЕСНІКОВА Вікторія Анатоліївна — к.і.н., завідуюча Науковою бібліотекою Інституту археології НАН України.

КОЛИБЕНКО Олександр Володимирович — к.і.н., старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

КОНТА Ростислав Михайлович — к.і.н., доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Т. Шевченка.

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ Антон Олексійович — громадський діяч, видавець, м. Київ.

КУЗЬМІЩЕВ Олександр Геннадійович — лаборант 1-ї категорії Інституту археології НАН України.

ЛАСІНСЬКА Маріанна Юріївна — к.і.н., доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

ЛИТВИНЕНКО Роман Олександрович — д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету.

ЛОЗНИЦЯ Тетяна Вікторівна — лаборант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЛЯШКО Світлана Миколаївна — к.і.н., провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

МЕЛЬНИКОВА Ольга Михайлівна — д.і.н., доцент, завідуюча кафедрою історії Удмуртії Удмуртського державного університету (м. Іжевськ).

МУЗИЧКО Олександр Євгенович — к.і.н., доцент кафедри історії України історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

НАУЛКО Всеволод Іванович — член-кореспондент НАН України, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.

НАУМОВА Тетяна Володимирівна — хранитель відділу фондів ФДБУК «Військово-історичний і природний музей-заповідник «Куликово поле».

НАУМОВ Андрій Миколайович — к.і.н., замісник директора по науковій роботі ФДБУК «Військово-історичний і природний музей-заповідник «Куликово поле».

НЕПОМНЯЩИЙ Андрій Анатолійович — д.і.н., професор Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.

НІМЕНКО Наталія Анатоліївна — старший науковий співробітник Науково-дослідного центру історичного краєзнавства Сумського державного університету.

ПАЛІЄНКО Сергій Володимирович — к.і.н., завідувач науково-дослідною лабораторією Київського університету туризму, економіки і права.

ПІЧКУР Світлана Сергіївна — аспірантка Інституту археології НАН України.

РАДІЄВСЬКА Тетяна Миколаївна — старший науковий співробітник Національного музею історії України.

САМОЙЛЕНКО Любов Григорівна — завідуюча Археологічним музеєм Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

СВЯЩЕНКО Зінаїда Василівна — к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії та право знавства Уманського державного педагогічного університету імені П. Тичини.

СЕГЕДА Сергій Петрович — д.і.н., професор кафедри етнології та культурної антропології Щецінського університету.

СКРИПНИК Олена Миколаївна — викладач кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету імені П. Тичини.

СМІРНОВ Олександр Сергійович — к.і.н., провідний науковий співробітник Інституту археології Російської академії наук.

СОКИРСЬКА Влада Володимирівна — к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії та право знавства Уманського державного педагогічного університету імені П. Тичини.

СОХАЦЬКИЙ Михайло Петрович — директор Борщівського обласного краєзнавчого музею.

СТАВИЦЬКА Анастасія Володимирівна — аспірантка ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. Сковороди».

СТАНІЦИНА Галина Олександрівна — завідуюча Науковим архівом Інституту археології НАН України.

СТАРКОВ Валерій Андрійович — к.і.н., доцент, провідний науковий співробітник відділу пам'яток духовної культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

КОЗЛОВСЬКИЙ Стефан Кароль (Stefan Karol Kozłowski) — Profesor Uniwersytetu Warszawskiego.

СТРУКУЛЕНКО Анастасія Степанівна — к.і.н., викладач Дніпропетровського коледжу ракетно-космічного машинобудування Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара.

ТАРАБУКІН Олександр Олександрович — старший науковий працівник відділу досліджень, обліку і паспортизації об'єктів культурної спадщини Житомирського обласного краєзнавчого музею.

ТЕСЛЕНКО Дмитро Леонідович — к.і.н., доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара.

ТИМЕЦЬ Ігор Васильович — директор Історико-краєзнавчого музею м. Винники.

ТІХОНОВ Ігор Львович — к.і.н., доцент кафедри археології історичного факультету Санкт-Петербурзького державного університету, директор Музею історії університету.

ТОЛОЧКО Денис Володимирович — к.і.н., науковий співробітник Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії.

УСАЧУК Анатолій Миколайович — к.і.н., старший науковий співробітник відділу археології Донецького обласного краєзнавчого музею.

ЦЕЛУЙКО Олександр Петрович — к.і.н., доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету ім. І. Франка.

ЧАУКІН Сергій Миколайович — аспірант Інституту археології Російської академії наук.

ЧЕРНОВОЛ Ірина Володимирівна — провідний бібліограф Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України.

ШЕСТАКОВ Ігор Олексійович — завідувач відділом археології Луганського обласного краєзнавчого музею.

ЯНЕНКО Анна Сергіївна — аспірантка кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Т. Шевченка, провідний бібліотекар Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України.

ЯСНОВСЬКА Людмила Василівна — к.і.н., доцент Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченко.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВПРИ — Архив внешней политики Российской империи Министерства иностранных дел РФ
АДЛУ — Археологічні дослідження Львівського університету
АИЗ — Археологические известия и заметки
АК — археологічна культура
АНТ — Вісник археології, мистецтва, культурної антропології
АО — Археологические открытия
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
АС — Археологический съезд
БИ — Боспорские исследования
ВАН УССР — Вісник Академії наук УССР
ВГУ — Воронежский государственный университет
ВОКК — Вісник Одеської комісії краєзнавства
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет
ВУАК — Всеукраїнська археологічна комісія
ВУАН — Всеукраїнська Академія наук
ГАИМК — Государственная академия истории материальной культуры
ГАНО — Государственный архив Новосибирской области
ГАТО — Государственный архив Томской области
ГАТО — Государственный архив Тульской области
ГИМ — Государственный Исторический музей
ДДУ — Дніпропетровський державний університет
ДОКМ — Донецкий областной краеведческий музей
ЕТЦ — Енциклопедія трипільської цивілізації
ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей, Одесса
ИААСП — Исследования по античной археологии Северного Причерноморья
ИАК — Известия Императорской археологической комиссии
ИГС — История городов и сел УССР
ИИМК — Институт истории материальной культуры
ІА АН УРСР — Інститут археології Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
ІНО — Інститут народної освіти
КАМ — Культура античного мира

КБК — культура багатопружкової кераміки
КЗ ВУАК — Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАР — Материалы по Археологии России
МБ(Н)ААЭ — Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, Львів
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ГУК ТО ТОИАЛМ — Научный архив Государственного учреждения культуры Тульской области «Тульский областной историко-архитектурный и литературный музей»
НА ИИМК РАН — Научный архив Института истории материальной культуры РАН
НА ИА НАН Украины — Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины
НА ІА НАН України — Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НаУКМА — Національний університет «Києво-Могилянська академія»
НТШ — Наукове товариство ім. Т. Шевченка
ОАК — Отчёт Императорской Археологической комиссии
ОПИ ГИМ — Отдел письменных источников Государственного Исторического музея
ПИО — Проблемы исследования Ольвии
ПКМ — Полтавський краєзнавчий музей
РА ИИМК — Рукописный архив Института истории материальной культуры
РГАДА — Российский государственный архив древних актов
РГАЛИ — Российский государственный архив литературы и искусства
РГИА — Российский государственный исторический архив
РЕІУ — Радянська енциклопедія історії України
РНК — Рада народних комісарів
СИМК — Секция истории материальной культуры
ТБК — Тульское бюро краеведения
ТГУАК — Тульская губернская ученая архивная комиссия
ТКМ — Тульский краеведческий музей
ТОЗ — Тульский оружейный завод
ТХИМ — Тульский художественно-исторический музей
УІЖ — Український історичний журнал, Київ
УСЭ — Украинская Советская энциклопедия
ХКААМ — Художественная культура и археология античного мира
Хсб — Херсонесский сборник
ЦДАВО України — Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДІАУЛ — Центральний державний історичний архів України у Львові
ESA — Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki
PAN, PAU, KSG — Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, korespondencia sekretarza generalnego
ZWAK — Zbór wiadomosci do Antropológii Krajowej
WA — Wiadomosci archeologiczne

EX LIBRIS
Th. YOVK.